

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

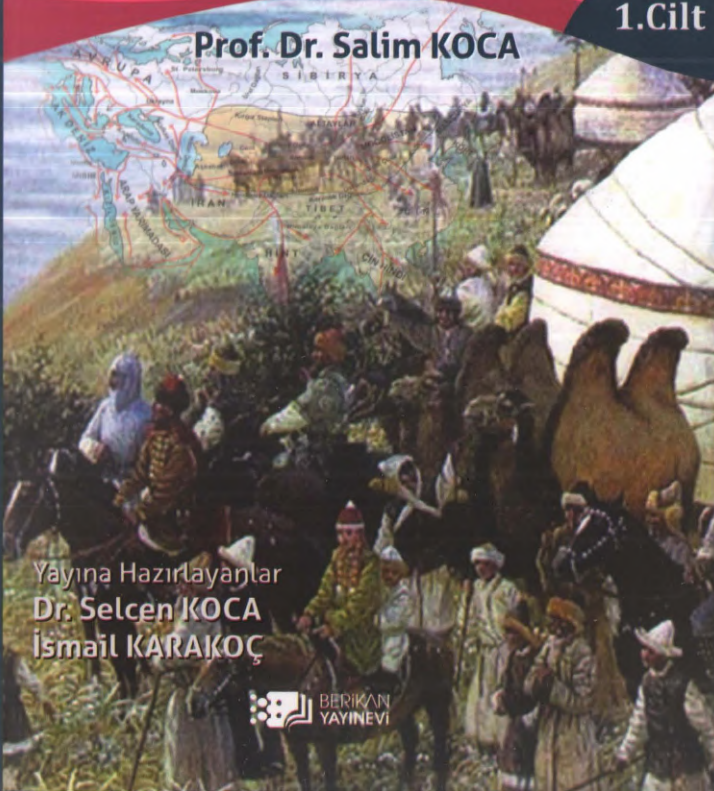

TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR

İlk Çağ'da Orta Asya'da Türkler

Prof. Dr. Salim KOCA

1.Cilt

Yayına Hazırlayanlar
Dr. Selcen KOCA
İsmail KARAKOÇ

**BERİKAN
YAYINEVİ**

TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR

İlk Çağ'da Orta Asya'da Türkler

Prof. Dr.
Salim KOCA

1.Cilt

Prof. Dr. Salim KOCA

**Türk Tarihi
ve Kültürü Üzerine
YENİ ARAŞTIRMALAR**

Cilt: I

**İlk Çağ'da
Orta Asya'da Türkler**

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Selcen KOCA-İsmail KARAKOÇ

Ankara-2021

TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE

YENİ ARAŞTIRMALAR Cilt: I

İlk Çağ'da

Orta Asya'da Türkler

Prof. Dr. Salim KOCA

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Selcen KOCA-İsmail KARAKOÇ

ISBN

: 978-625-7254-46-5 (Tk)

: 978-625-7254-47-2 (1.c)

Basım Tarihi

: 14 Ocak 2021

© Copyright 2020,

BERİKAN YAYINEVİ SERTİFİKA NO: 47109

Bu baskının bütün hakları yazarına aittir. Yazarın yazılı izni olmaksızın, kitabının tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Berikan Yayınevi 1998 yılından itibaren ulusal ve 2019 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

Genel Yayın Yönetmeni : Cuma AĞCA

Sayfa Düzeni-Kapak Tasarım : Nurhan AY

Baskı & Cilt : Berikan Ofset Matbaa

Y.Mahalle-Gersan/ANKARA

Matbaa Sertifika No: 47109

BERİKAN YAYINEVİ

: Kültür Mah. Kızılırmak Cad. Gonca Apt.

No: 61/6 Çankaya-Kızılay/ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18

Fax: (0312) 232 14 99 ANKARA

İTHÂF

Bu mütevazı eser, tıpkı Bilge Kağan, Kaşgarlı Mahmud, Yunus Emre, Dedem Korkut ve Atatürk gibi kendisini Türk-lüğe ve Türk kültürüne adanmış; Türk kültürüne şu veya bu şekilde hizmet etmiş; Türk kültürünün değerini en büyük erdem sayarak şahsında yaşamış ve yaşatmış olan Türk so-yunun gelmiş geçmiş bütün evlâtlarının azîz hâtırasına ithâf olunmuştur.

İÇİNDEKİLER

İTHÂF.....	iii
Sunuş	xv
ÖN SÖZ	xxi

≈ I. MAKALE ≈

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET	1
1-) Sumerlilerin Tarih Sahnesine Çıkışları	1
2-) Sumer Şehir Devletleri	2
3-) Akadlıların Hâkimiyetinde Sumerliler (MÖ 2350-2150).....	4
4-) Sumerlilerin Klâsik Çağı (MÖ 2150-1950)	4
5-) Devlet Yönetimi	5
6-) Ordu.....	7
7-) Hukuk	7
8-) Yazı, Dil ve Edebiyat	9
9-) Sosyal ve Ekonomik Hayat	11
10-) Din	13
11-) Sanat	14
12-) Eğitim ve Öğretim	14

≈ II. MAKALE ≈

ESKİ ORTA ASYA'DA TABİAT, İKLİM VE İNSAN UNSURU	17
1-) Orta Asya'nın Tabiat ve İklim Şartları	18
2-) Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Türklerin.....	22
a-) Anav Kültürü (MÖ 4000-1000)	23
b-) Kelteminar Kültürü (MÖ 3000)	24

c-) Afanesyevo Kültürü (MÖ. 3000-1700).....	24
ç-) Andronovo Kültürü (MÖ 1700-1200)	25
d-) Karasuk Kültürü (MÖ 1200-700).....	25
e-) Tagar ve Taştık Kültürü (MÖ 700-100).....	26
3-) Türk Karakteri	28
4-) Türk Kültürünün İdeal İnsan Tipi: “Cesur ve Kahraman İnsan”	30
5-) Eski Türk Hayat Tarzı.....	34

≈ III. MAKALE ≈

BÜYÜK HUN ŞAN-YÜ'SÜ (Hükümdarı) METE	43
A-) METE'DEN ÖNCE HUNLAR	43
B-) METE'NİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	50
1-) Mete'in Yetiştirdiği Çevre	51
2-) Şan-yü Tuman'ın Oğlu Mete'ye Kurduğu Komplo	53
3-) Otorite (İktidar) Mücadelesi ve Mete'nin Hun	56
C-) METE'NİN KOMŞU DEVLETLER VE KAVİMLER ÜZERİNDE HÂKİMİYET KURMASI	61
1-) Tung-huların Mete'ye Yaptıkları Politik Baskılar	62
2-) Mete'nin Tung-huları Cezalandırması	64
3-) Mete'nin Yüe-çiler Üzerine Yaptığı Sefer	67
4-) Mete'nin Hun Ülkesinin Kuzey ve Kuzeybatısındaki Kavimler Üzerine Yaptığı Sefer	68
Ç-) BÜYÜK HUN ŞAN-YÜ'SÜ METE'NİN ÇİN POLİTİKASI	68
1-) Kuzey Çin Seferi	68
2-) Mete'nin Büyük Çin Seferi	70
a-) Aldatma ve Yanıltma Taktiği.....	70
b-) Yıldırma ve Yıpratma Taktiği	71
c-) Kuşatma (MÖ 200)	72
ç-) Kuşatmanın Kaldırılması	75
d-) Barış Antlaşması (MÖ 197)	79

D-) METE'NİN HUN HÂKİMİYETİ ALTINDA ORTA ASYA SİYASİ BİRLİĞİNİ KURMA POLİTİKASI.....	80
E-) METE'DEN SONRA HUN DEVLETİ.....	85
1-) İpek Yolu Mücadelesi.....	86
2-) Hun İktidarını Hedef Alan Yıkıcı Çin Politikası	87
F-) HUN DEVLETİNİN BÖLÜNMESİ VE SONU	88
1-) Hunların Doğu ve Batı Hun Devleti Olarak İkiye.....	88
Ayrılmaları	88
2-) Hunların Kuzey ve Güney Hun Devletleri Olarak	91
İkiye Ayrılmaları	91
G-) HUNLARIN HALEFLERİ.....	93
1-) Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri	93
a-) Avrupa Hunları.....	93
b-) Göktürkler	94
c-) Ak-hunlar	94

≈ IV. MAKALE ≈

HUN ÇAĞI VE MESELELERİ	95

≈ V. MAKALE ≈

İDEAL BİR TÜRK HÜKÜMDARI VE BAŞKOMUTANI OLARAK OĞUZ KAĞAN	107
1-) Hayat Tarzı	111
2-) Kozmogoni Anlayışı.....	117
3-) Gök Tanrı İnancı.....	118
4-) Cihân Hâkimiyeti Fikri	122
5-) Devlet ve Boy Teşkilâtı.....	126
6-) Eski Türk Geleneklerive Törenleri	132
a-) Ad Verme	134
b-) Toy Verme	138
c-) Ülüş Verme	142
ç-) Yas ve Yoğ	143

≈ VI. MAKALE ≈

TARİHTE TÜRK ADI	157
1-) Türk Adının Ortaya Çıkışı	157
2-) Türk Adının Aslı ve Anlamı	160
3-) Türk Sözü'nün Topluluk Adı Olarak Kullanılması	164
4-) Türk Sözü'nün Devlet ve Ülke Adı Olarak Kullanılması	167

≈ VII. MAKALE ≈

TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI	169
1-) Göçlerin Sebepleri	169
a-) Tabîî (Doğal) Âfetler ve Salgın Hastalıklar	169
b-) Nüfus Artışı ve Otlak Yetersizliği	170
c-) Siyasi Anlaşmazlıklar (İhtilâflar)	171
ç-) Ağır Dış ve İç Baskılar	172
d-) Fetih Arzusu ve Yeni Vatanlar Kurma Fikri	176
2-) Milâttan Önceki Türk Göçleri	176
3-) Milâttan Sonraki Türk Göçleri	181
a-) Kuzey Yolu	183
b-) Orta Yol	185

≈ VIII. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET GELENEĞİ VE TEŞKİLÂTI	193
A-) TÜRKLERDE DEVLET FİKRİ	193
1) Halk (Millet)	194
2-) Ülke	196
3-) Hâkimiyet	199
4-) Teşkilât	203
B-) HÂKİMİYET ANLAYIŞI	205
1-) Hâkimiyetin İlâhî Temelleri	205
a-) Kut (Siyasi İktidar)	205

b-) Ülûg veya Ülüş (Kısmet, Nasip, Pay).....	206
c-) Küç (Güç).....	206
2-) Hâkimiyetin İntikali (İktidarın Bir Hanedan Üyesinden Diğerine Geçiş)	208
C-) DEVLET BAŞKANI	209
1-) Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri	209
2-) Devlet Başkanının Özellikleri	210
a-) Cesur ve Kahraman Olmak	210
b-) Bilge Olmak	212
c-) Erdemli Olmak	213
3-) Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları	214
4-) Devlet Meclisi	218
5-) Hatun (Türk Hükümdarının Eşi)	219
6-) Tiginler (Türk Hükümdarının Oğulları)	219
D-) İDARİ YAPI ve ÖZELLİKLERİ	221
E-) HUKUK	225
F-) ORDU	228
1-) Teşkilât	229
2-) Savaş (Uruş/Tokuş) Araç ve Gereçleri (Teçhizat).....	232
3-) Askerî Eğitim.....	236
a-) Verilen Her Türlü Emre Tam İtaat	238
b-) Süratli ve İsabetli Karar Verme	239
c-) Hedefi Vurmada Tam İsabet	239
4-) Savaş ve Taktik.....	240
a-) Yıldırma ve Yıpratma	242
b-) Sahte Geri Çekilme	243
c-) Pusuya Düşürme ve İmha	244

≈ IX. MAKALE ≈

TÜRKLERDE ORDU-MİLLET GELENEĞİNİN TARİHİ TEMELLERİ	245
1- Türk Kimliğinin En Belirgin Özelliği: “Ordu-Millet Bütünlüğü”	250
2-) Türk Kültürünün İdeal İnsan Tipi: “Cesur ve Kahraman İnsan”	253

3-) Türk Askerî Kültürünün Etki Gücü	257
4-) İslam Medeniyeti Çevresinde Türk Kimliğinin İlk İmaja	261
5-) Türk Kimliğinin ve Kültürünün En Büyük Temsilcileri: Ordusu ve Halkı ile Bütünleşmiş Türk Başkomutanları	275

≈ X. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT	297
A-) SOSYAL HAYAT	298
1-) Aile (Oğuş).....	298
a-) Evlenme.....	301
b-) Akrabalık Bağları	302
c-) Eski Türk Ailesinin Evi (Çadır).....	305
2-) Boy (Kabîle).....	306
3-) Bodun (Halk, Topluluk, Kavim, Millet)	308
4-) Eski Türk Hayat Tarzı	310
B-) EKONOMİK HAYAT	315
1-) Besicilik	315
a-) At.....	315
b-) Binit ve Koşum Takımları	323
c-) Koyun.....	324
d-) Diğer Hayvanlar	327
2-) Tarım	328
a-) Tarım Âletleri.....	330
3-) Ticaret	332
a-) İhracat ve İthalât	333
b-) Serbest Ticaret Pazarları.....	336
c-) Ticaret Yolları	337
ç-) İpek Yolu Mücadelesi.....	339
4-) Beslenme.....	342
a-) Et	343
b-) Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri	344
c-) Tarım Ürünleri.....	346

ç-) Sebzeler ve Meyveler	347
5-) Giyim ve Süs Eşyaları	348

≈ XI. MAKALE ≈

TÜRKLERDE TOY GELENEĞİ	351

≈ XII. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE BAYRAM VE FESTİVALLER	357
1-) Ritüel Değer Taşıyan Davranışlar	365
2-) Hayatlarında Rol Oynayan Nesneler	365
3-) Eğlence İle İlgili Unsurlar	366
4-) Giyim, Süslenme ve Süsleme ile İlgili Unsurlar	368

≈ XIII. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DİNİ KÜLTÜR	373
1-) Gök Tanrı (Kök Tengri) İnancı	373
a-) Gök Tanrı İnancının Doğuşu	373
b-) Gök Tanrı İnancının Özellikleri	376
2-) Tabiat Kuvvetlerine İnanma	380
3-) Atalara Saygı ve Bağlılık	383
4-) İbadet	385
5-) Yas ve Ölü Gömme (Yoğ) Âdetleri	387
6-) Kamlar (Şamanlar)	392
7-) Diğer Dinler	395
a-) Budizm	395
b-) Maniheizm	398

≈ XIV. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE EDEBÎ VE BEDÎ KÜLTÜR	403
A-) YAZI, DİL VE EDEBİYAT	403
1-) Yazı	403

2-) Dil	405
3-) Edebiyat.....	410
a-) Destanlar	410
b-) Eski Türk Yazıtları	416
B-) SANAT	419
1-) Resim	419
2-) Heykel	422
3-) Mimarî Yapılar.....	425
4-) Müzik ve Oyun (Raks, Dans).....	426
a-) Müzik.....	426
b-) Müzik (Çalgı) Âletleri	427
c-) Oyun (Raks, Dans).....	428
≈ XV. MAKALE ≈	
ÖTÜKEN YIŞ'TA YIRMİ GÜN	431
1-) Ötüken Yış (Moğ. Khöşö Tsaydam).....	433
2-) Köl-tigin Külliyesi	439
≈ XVI. MAKALE ≈	
TÜRKLERDE TUZ VE EKMEK HAKKI	447
A-) TUZ-EKMEK HAKKI.....	449
1-) Tuz-Ekmek Hakkına Riayet	449
2-) Tuz-Ekmek Hakkına Riayetsizlik	451
3-) Tuz-Ekmek Hakkını Ödeme.....	453
≈ XVII. MAKALE ≈	
KUTADGU BİLİĞ'DE "HÜKÜMDAR, VEZİR VE SÔFÎ TİPLERİ'NİN TANITILMASINDA VE BU TİPLERİN TEMSİL ETTİKLERİ FİKİRLERİN AÇIKLANMASINDA METAFORLARIN ROLÜ	457
1-) Hükümdar Gündoğdu (Kün-togdı), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Adâlet ve Âdil Kanun=Köni Törü) İlgili Metaforlar	460

2-) İlk Vezir Dolunay (Ay-toldı), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Kut=Siyasi İktidar ve Egemenlik) İlgili Metaforlar	465
3-) İkinci Vezir Övülmüş (Ögdülmüş), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Ukuş, Ukuşlug=Akıl ve Anlayış) İlgili Metaforlar	468
4-) Sûfî Uyanmış (Odgurmuş), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Kanaat ve Akıbet) İlgili Metaforlar	471

≈ XVIII. MAKALE ≈

TÜRK TARİHİNDE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ	475
Atatürk'te "İstiklâl-i Tam" Fikrinin Tarihî Temelleri	475
BİBLİYOGRAFYA.....	497
GENEL DİZİN	515

Sunuş

Prof. Dr. Salim Koca, 1952 yılının Şubat ayında, Konya'daki Beyşehir Gölü'nün kıyısında bulunan ve adını bir Oğuz boyundan alan Salur kasabasında (yeni adı: Yeşildağ) dünyaya gelmiştir. Bir tarafı Toros Sıradağları'nın bir kolu olan Anamas Dağları'yla diğer tarafı Beyşehir Gölü'yle çevrili, yeşilin ve mavinin iç içe geçtiği doğal güzelliklerle bezeli Salur kasabası, aynı zamanda bölgedeki konar-göçer Yörüklerin uğrak mekânı olması dolayısıyla da Türk kültürünün canlı bir şekilde yaşatıldığı bir yerleşim merkezidir. Çocukluk yıllarını Salur kasabasının bu zengin doğal ve kültürel çevresinde geçiren Salim Koca, hayatının ilerleyen zamanlarında, dönemin ve içinde bulunduğu şartların maddi yetersizliklerine rağmen hayatının en mutlu ve huzurlu yıllarının memleketinde geçirdiği çocukluk ve gençlik yılları olduğunu dile getirmekten; çocukluk yıllarına dair maceralarını, gözlemlerini, hatıralarını gözleri parlayarak defalarca anlatmaktan büyük zevk duyardı.

Salim Koca'nın çocukluk yıllarında başlayan ve ömrünün son gününe kadar artarak devam eden en büyük tutkusu okumaktı. İlkokulu Salur'da tamamladıktan sonra ortaokul ve lise öğrenimini Beyşehir'de yatılı okullarda sürdürmüştür. Bu dönemlerde, ailesinin sağladığı harçlıkların ve diğer imkânların çok büyük bir kısmını kitap almak için harcamış; tarih, edebiyat, felsefe, sosyoloji gibi çok çeşitli alanlarda kendisine hem nitelik hem de nicelik bakımından zengin bir kütüphane kurmayı hedeflemiştir. Aç kalmak, uzun mesafeleri yürüyerek katetmek ve tatillerde çeşitli işlerde çalışarak gelir elde etmek gibi fedakârlıklar göstererek kütüphanesini her zaman zenginleştirme çabası içinde olmuştur. Okul yıllarında öğretmenleri ve sınıf arkadaşları tarafından zekâsı, çalışkanlığı, disiplinli kişiliği ve sağlam karakteriyle tanınmaktadır. Özellikle sosyal bilimlere karşı ilgi duyan Salim Koca, henüz ortaokuldayken gelecekte Türk tarihi veya dili alanında iyi bir bilimadamı olma idealini kendisine hedef belirlemiştir.

Gençlik yıllarında zamanının çok büyük bir kısmını okuyarak ve araştırarak geçiren Salim Koca, bilgi ve düşüncelerini çeşitli konu ve türlerde yazıya aktarmaktan büyük keyif almaktaydı. Hikâye, anı yazısı, deneme gibi edebî türlerin yanı sıra, Türk tarihi ve kültürüyle ilgili kısa makaleler ve çeşitli sosyal konularda fikir yazıları ilk dönem çalışmaları arasında sayılabilir. Bununla birlikte, Salim Koca sanata da ilgi duymaktaydı. Özellikle resim konusunda doğuştan bir yeteneği vardı. Gençlik yıllarında, profesyonel nitelikte pek çok yağlıboya çalışması ortaya koymuştur. Tablolarında; tabiat, özellikle Beyşehir'in doğal güzellikleri, tarihî eserler, Türk tarihinden portreler ve çeşitli sahnelerin tasvir edildiği temalar hâkimdir. Yağlıboya tablolarını arkadaşlarına ve tanıdıklarına hediye etmekten mutluluk duymakla birlikte, eserlerini ihtiyaç hâlinde satarak özellikle lise ve üniversite yıllarında geçimini büyük oranda bu yeteneğiyle sağlamıştır.

Salim Koca, idealleri doğrultusunda Atatürk'ün kurdurduğu Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin Tarih bölümüne 1971'de başlamıştır. Üniversite sınavına girdikten sonra özellikle Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde öğrenim görmek istemiş, ancak hem Türk tarihine hem de Türk diline duyduğu ilgi dolayısıyla hangi bölümü seçeceği konusunda bir tereddüt yaşamış, tarihe karşı ilgi ve sevgisi daha ağır basarak tercihini bu yönde belirlemiştir. Bununla birlikte, ailesinin kendisiyle ilgili hayali, onun eczacı olması yönündedir. Salim Koca, Tarih bölümünde bir sene öğrenim gördükten sonra tekrar üniversite sınavına girmiş, ailesinin daha prestijli ve maddi kazancı daha yüksek bir meslek olarak gördüğü eczacılık bölümünü kazanmıştır. O bu durumda da yine tarihçi olmayı tercih ederek bahsi geçen üniversitenin Genel Türk Tarihi kürsüsünden 1975 yılında mezun olmuştur.

Üniversite yıllarında; Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Prof. Dr. Bahaddin Ögel, Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Prof. Dr. Aydın Taneri gibi hocalardan dersler almış; çalışkanlığı ve bu yıllarda hazırladığı araştırmalarla hocalarının övgülerini kazanmıştır. 1975-1989 tarihleri arasında lisansüstü eğitimini Ankara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü'nde tamamlayan Salim Koca, bu dönemde Almanya Goethe Enstitüsü'nde Almanca eğitimi almış; alanıyla ilgili çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Yine aynı dönemde orta ve lise düzeyindeki okullarda tarih öğretmenliği yapmış, 1989'da Selçuklu tarihi üzerine hazırladığı tezini savunarak tarih doktoru payesi almıştır. Bu süreçte Gazi Üniversitesi'nde göreve başlayarak 1990 yılında, doktorasını tamamladıktan sonra 1 yıl kadar kısa bir sürede, Genel Türk Tarihi'nden doçent, 1996 yılında da Orta Çağ Tarihi'nden profesör olmuştur.

Akademik hayatı zorluklar ve mücadelelerle geçen Salim Koca, menfaate dayanan çıkar ilişkileri ve kişisel anlaşmazlıkların her daim dışında kalarak kendini bilimsel çalışmalarına adanmıştır. Oldukça üretken ve çok yönlü bir tarihçi olan Salim Koca'nın Türk tarihinin hemen hemen her dönemi ve konusuyla ilgili eseri bulunmaktadır. Bununla birlikte, çalışmaları çoğunlukla Selçuklular ve Orta Çağ Türk tarihi ve kültürü üzerinde yoğunlaşır. Araştırmalarında, tarihî bir kavramı bütüncül ve genel bir yaklaşımla ortaya koymak veya belirli ve özel bir konuda ayrıntılı tahliller ve incelemelerde bulunmak şeklinde farklı yöntemleri kullanır. Ona göre tarih, çok yönlü ve çeşitli cephelerden değerlendirilmesi gereken bir bilim dalıdır. Aynı zamanda milli bir vazife de üstlenen tarihçi, büyük bir ciddiyet ve titizlik içerisinde ele aldığı konuyu bilimsel yöntem ve yorumlar ışığında aydınlatmakla yükümlüdür. Araştırmalarında konuyla ilgili temel ve ikinci dereceden kaynakları yazdıkları dilde defalarca okur, bunlardan edindiği bilgileri karşılaştırıp kendi mantık süzgecinden geçirerek değerlendirmelerde bulunurdu. Tarihçiliğin sadece kaynak eserlerdeki bilgilerin ve tarihî olayların aktarılması olmadığı anlayışıyla mevcut bilgileri, dönemin yapısı ve özelliklerini göz önünde bulundurarak yorumlama ve analiz etme yöntemini benimsemiştir. Böylece, tarihin geçmişi daha iyi tanıma ve anlamadan, bugün ve gelecek için rehber olmaya uzanan geniş ölçekli etkisini çeşitli şekillerde ifade etmiştir.

Salim Koca'nın eserlerinin en önemli özelliklerinden biri, dil ve üslup bakımından yalın, sade ve akıcı bir ifade tarzıyla kaleme

alınmış olmasıdır. Özgün betimlemelerle zenginleştirilmiş yazıları, hemen her kesimden okurun kolaylıkla anlayabileceği ve ilgiyle takip edebileceği bir niteliktedir. Çalışmalarını farklı ve değerli kılan bir diğer özellik ise, tarihî kişiler üzerine yaptığı tip tahlilleridir. Tarihî olay ve olguların daha net bir şekilde ve farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesine olanak sağlayacak şekilde, kişilerle ilgili yapılan psikolojik analiz ve manevî duygular üzerine çözümlemeler, çalışmalarının ayırt edici yanlarındandır.

Öğrenme ve üretme azmi hayatının son günlerine kadar ararak devam eden Salim Koca, tabir yerindeyse "gündüz oturmadan, gece uyumadan", "kitabı ve kalemi elinden düşmeden" haftasonları ve tatiller dâhil tüm mesaisini çalışmayla geçirmiştir. Gün içerisinde başka işlerle uğraşırken bile zihni daima Türk tarihiyle ilgili meselelerle meşgul olur, böyle zamanlarda aklına yeni bir fikir veya yorum geldiğinde her ne yapıyorsa bırakır, hemen notlar alırdı. Sadece yazarak değil, aynı zamanda bilgi ve birikimlerini sözlü olarak da öğrencilerine, arkadaşlarına ve sosyal çevresine aktarmaktan büyük mutluluk duyardı. Oldukça güçlü ve etkili bir hitabete sahip olmakla birlikte, tarihî olay ve kişilerden bahsederken sanki gözleriyle gördüğü kişileri, içinde yer aldığı olayları aktarıyormuş gibi canlı bir ifade tarzı kullanırdı. Onun hayatı, her yönüyle tarihle yaşanmış bir ömür olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, güncel ve sosyal meselelere de ilgi duyar; bu tür konularda fikir alışverişinde bulunur ve görüşlerini ifade ederdi.

Akademik alandaki başarısının en önemli kaynağı, kişiliği ve karakter yapısıydı. Oldukça mütevazı, nazik, düşünceli ve hassas bir karakter yapısının yanı sıra idealist, disiplinli ve dürüstlüğü kendine ilke edinmiş bir hayat anlayışına sahipti. Çok sevecen ve anlayışlı bir eş, şefkatli ve ilgili bir babaydı. Babalık vasfı, sadece çocuklarıyla sınırlı değildi; öğrencilerinin, arkadaşlarının, komşularının ve tanıdıklarının maddi-manevi her konuda destekçisi olacak derecede geniş kapsamlıydı. Kendisinden çok ailesine ve sevdiklerine önem verir; onları düşünürdü. Haksızlığa uğrayanların, herhangi bir konuda ihtiyacı olan herkesin tereddüt etmeden yardımına koşar; her türlü desteği sağlardı.

2019 yılında, Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki görevinden yaş haddinden emekliye ayrılmıştır. Emekliliğinden sonra hayatıyla ilgili yaptığı genel bir değerlendirmede, oldukça sınırlı imkânlarla ve zorluklara rağmen hayali olan mesleği hakkıyla icra ettiği, hem sosyal hayatında hem de akademik camiada ahlakî değerlerini korumayı başardığı ve iyi bir aileye sahip olduğu için duyduğu gönül rahatlığından bahsetmiştir. Ona göre bilim insanların emekliliği, dinlenme ve çalışma hayatından çekilme değil, aksine elde edilen birikim ve tecrübelerle daha verimli bir şekilde eserlerin üretilebileceği, ilgi duyulan farklı alan ve konularda araştırmaların yürütülebileceği bir dönemdi. Kendisi, emeklilik dönemiyle ilgili olarak Türk tarihini kendi sınıflandırmasına göre farklı bir bakış açısıyla ele almayı düşündüğü bir çalışma planlamaktaydı. Bununla birlikte, edebî yönünü de ifade edebileceği bir tarihî roman yazmak; dinler tarihiyle ilgili bir araştırma yapmak niyetindeydi. Ne var ki ömrü bu hedeflerine ulaşmasına izin vermemiş, daha pek çok eser ortaya koyabilecek bir yaşta, 6 Ocak 2020'de aramızdan ayrılmıştır. Prof. Dr. Salim Koca'nın vefatı; ailesi, sevenleri ve bilim dünyası için yeri doldurulamayacak bir kayıptır. Tüm dillerdeki en güzel duaların onunla olması dileğiyle, ruhu şad, mekânı cennet olsun...

≈ ≈ ≈

Bu eser, Prof. Dr. Salim Koca'nın emeklilik döneminde ortaya koymayı hedeflediği ilk çalışmaydı. Akademik hayatı boyunca çeşitli vesilelerle kaleme aldığı makalelerin bir kısmı, tarafımızdan belirli bir bütünlük oluşturacak şekilde düzenlenmiş; çalışmanın dizinini ise kendisi hazırlamak istemişti. Hayatının son günlerinde bu eserin dizinini düzenlemeye başlamış, ancak bitirememiştir. Salim Koca'nın Orta Asya'daki Türk topluluklarından başlayarak, Cumhuriyet dönemine kadar Türk tarihinin hemen hemen her alanıyla ilgili sayısız çalışması bulunmaktadır. Bir kısmı çeşitli vesilelerle yayımlanmış veya yayımlanmış olmakla birlikte sonradan güncellenerek geliştirilmiş, bir kısmı ise daha önce yayımlanmamış çalışmalar arasından "zaman ve mekân" bütünlüğü sağlayacak şekilde üç ciltlik bir külliyat hazırladık. Buna göre, çeşitli

konuların ele alındığı çalışmalardan birinci ciltte zaman olarak İlk Çağ, mekân olarak Orta Asya'yı; ikinci ciltte zaman olarak Orta Çağ, mekân olarak Ön Asya'yı; üçüncü ciltte ise zaman olarak yine Orta Çağ, mekân olarak Küçük Asya'yı (Türkiye) esas alarak bir derleme yaptık. Aynı zamanda, her bir ciltte yer alan makaleleri de kendi içerisinde tarihî kronolojiye uygun olarak sıralamaya çalıştık. Farklı mecralarda, çeşitli yöntemlerle hazırlanan çalışmalar şekil ve yazım bakımından mümkün olduğunca standart hâle getirildi. Kaynakçayı ise kitabın sonunda toplu olarak vermeyi uygun gördük. Burada özellikle belirtmemiz gerekir ki; bu külliyat içerisinde yer alan çalışmaların her biri, farklı zamanlarda ve müstakil konular hâlinde yazılmıştır. Bu nedenle, bazı kısımlarda tekrarlara rastlamak mümkündür. Söz konusu tekrarlar, belirli bir konunun farklı çalışmalarda, değişik cepheleriyle ele alınmasından veya tarihî olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi bulunmasından kaynaklanmaktadır. Konu bütünlüğünün bozulmaması amacıyla bu tür tekrarlara müdahale etmeden metinleri orijinal hâlleriyle aldık. Prof. Dr. Salim Koca'nın hatırasını yaşatma çabalarımızın ve kendisine duyduğumuz vefanın bir göstergesi olan bu çalışmanın yayım aşamasında emeği geçen Cuma Ağca'ya ve Berikan Yayınevi'ne teşekkür ederiz. Eserin konuya ilgi duyan herkese faydalı olması dileğiyle...

Dr. Selcen Koca-İsmail Karakoç
Ankara, 2020

ÖN SÖZ

Türk millî eğitiminin hiç şüphesiz en önemli görevi, Türk kültürünün değerlerini koruyan, yaşayan, geliştiren ve geleceğe intikal ettiren nesiller yetiştirmektir. Bu düşünceyle, 14.06.1973 tarihinde yayınlanan **“Millî Eğitim Temel Kanunu”**nun ikinci maddesinde, Türk millî eğitiminin amacı, **“Türk milletinin bütün fertlerini (...) Türk milletinin kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren yurttaşlar olarak yetiştirmek”** şeklinde belirlenmiştir. Bu, hiç kuşkusuz, son derece doğru ve isabetli bir karardır. Fakat bugün Türk Millî Eğitim Bakanlığının okullarında, bu amaca uygun bir eğitim ve öğretimin yapıldığını söylemek, son derece güçtür. Bu meselede en büyük sorumluluk, hiç şüphesiz, Türk Yüksek Öğretiminin üzerinde bulunmaktadır. Zira üniversitelerde Türk tarihi üzerinde çalışan bilim adamları, henüz Türk Kültür Tarihine dair esaslı ve sağlam araştırmalar ortaya koyabilmiş değildir. Üstelik Türk Kültür Tarihi dersleri de öğretmen yetiştiren fakültelerin programlarında ya hiç yer almamakta ya da yeteri kadar okutulmamaktadır. Dolayısıyla, bu fakültelerde Türk kültürü değerleriyle donatılmış eleman yetiştirilip ilk ve orta dereceli okullara gönderilememiştir. Hâl böyle olunca, hem milletimizin geleceği tehlikeye girmekte hem de büyük Atatürk'ün, **“Millî kültürümüzü çağdaş (muasır) medeniyet seviyesine yükseltmek”** şeklinde ortaya koyduğu büyük ülkü, tamamen ihmal edilmiş bulunmaktadır. Hâlbuki büyük Atatürk, Türklüğün hızla aleyhine akan tarihin seyrini başarıyla Türklük lehine çevirdikten sonra, Türk milletinin benliğini bulması hususunda en emin vasıtayı Türk tarihinde ve kültüründe bulmuştu. Amacı, kendi ifadesiyle **“Türk tarihinin inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini bütün hakikatleriyle meydana çıkarmak”** idi. Bunun için o, devrin belli başlı tarihçilerini toplayıp onlara **“Türk Tarihinin Ana Hatları”** adıyla dört ciltlik bir eser yazdırmıştır. Daha da önemlisi, Türk Tarihi ve Kültürünü

araştıracak müesseseler (Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi) kurdurmuştur. Tarih kongreleri düzenletmiş; tamamen Türk tarihi ve kaynakları üzerinde araştırmalar yapan ve eleman yetiştiren bir fakülte (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi) açtırmıştır. Tarih ve kültürle yakından ilgilenen kişileri etrafında toplamış ve onları çalışmalarında teşvik etmiştir. Ömrünün son yıllarını tarih ve dil çalışmalarına adanmıştır. Sonunda, mirasının bir kısmını Türk Tarih ve Dil Kurumlarına bağışlamıştır. Fakat onun bu esaslı çalışmaları, geliştirilip gerçek hedefine ulaştırılamamıştır. Meselâ; Türk Tarih ve Dil Kurumları, geliştirilip hâlâ akademi hâline dönüştürülemedi. Hâlbuki Atatürk, bu kurumları, belirli bir seviyeye gelmelerinden sonra akademiye dönüştürmek amacındaydı. Ayrıca Atatürk, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki bütün dersleri ve bilim kollarını, Türk tarihinin incelenmesi, Türk kültürünün meydana çıkarılması ve Türklerin diğer kültürlerle yaptıkları tesirlerin tespitine yarayacak bir şekilde düzenletmişti. Bu fakültede çeşitli filolojilerin kurulması da, Türk tarihi ve kültürünün ana kaynaklarını toplamak, yayımlamak ve dilimize çevirmek maksadını taşıyordu. Fakat kuruluşundan bu yana uzun bir zaman geçmesine rağmen, adı geçen fakültenin kürsülerinin (bölüm) birçoğundan bir tek kaynak yayını ve tercüme eser bile çıkarılamamıştır.

Atatürk, bir defasında aynen şöyle demiştir: “Yapacağınız araştırmalarda, her şeyden önce, kendinizin dikkat ve itina ile seçeceğiniz vesikalara dayanınız. Bu vesikalar üzerinde her şeyden ve herkesten evvel kendi inisiyatifinizi ve millî süzgecinizi kullanınız.” Biz bu araştırmamızda, büyük Atatürk’ün bu önemli direktifi doğrultusunda hareket ederek Türklerin İslam dinî ve medeniyetine girmeden önce yaşadıkları uzun tarih boyunca meydana getirdikleri “atlı-göçebe Türk kültürü”nün temel değerlerini belirlemeye ve tanıtmaya çalışacağız. Burada hemen belirtelim ki, Türk kültürü böyle küçük bir kitaba değil, hacimli birkaç ciltlik kitaba bile sığmayacak kadar geniş ve zengin bir hazinedir. Biz bu kitapta, bu zengin hazinenin ancak birkaç temel değerini tanıtmaya ve tasvir etme-

ye gayret ettik. Bundan amacımız, geçmişimize, günümüze ve geleceğe bütünüyle sahip çıkmaktır. Çünkü uzun dünya tarihi şu gerçeği çok açık bir şekilde göstermiştir ki, ancak geçmişi-ne, içinde yaşadığı zamana ve geleceğine sahip çıkabilen, yani millî kültürünü atalarından bütünüyle devralıp onu yaşayabi-len, geliştirebilen ve gelecek nesillere aktarabilen milletler ayakta kalabilmiş ve varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Bu, dün böyle olmuştur; bugün ve yarın da böyle olacaktır.

Prof. Dr. Salim KOCA

≈ I. MAKALE ≈

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET*

Mezopotamya,¹ iklimi yumuşak ve toprakları tarıma elverişli bir ülkedir. Bundan dolayı, Mezopotamya'da yerleşim ve tarım pek erken çağlarda başlamıştır. Fakat ilk yerleşim köy kültürü seviyesini aşamamış; tarım da ilkel safhada kalmıştır. Sumerlilerin Mezopotamya'da yerleşmeleriyle durum birden değişmiş; şehirler kurulmuş; tarım, hayvancılık, ticaret ve sanat süratli bir gelişme evresi içine girmiştir. Uyguladıkları tekniklerle arazinin durumundan, ırmaklardan ve bataklıklardan en iyi şekilde yararlanmasını bilen Sumerliler, burada büyük bir medeni hamle başlatmışlar ve daha sonraki medeniyetlere temel olan yüksek Mezopotamya medeniyetini yaratmışlardır.

1-) Sumerlilerin Tarih Sahnesine Çıkışları

Mezopotamya tarihi, Sumerlilerin tarih sahnesine çıkmalarıyla başlar. Sumerliler, Mezopotamya'nın yerli halkı olmayıp buraya MÖ 3500 yılları dolaylarında dışarıdan gelmişlerdir. Fakat onların Mezopotamya'ya nereden geldikleri henüz kesin olarak tespit edilememiştir. Bu konuda bilim adamları tarafından birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlar arasında en kuvvetlisi, Sumerlilerin Mezopotamya'ya Aral Gölü çevresinden, yani Orta Asya'dan

* S. Koca, Türk Yurdu Dergisi, Sayı: 57, Cilt: 12, Yıl: 1992, s. 38-44.

¹ Eski Greklerden beri, Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan topraklar, "iki nehir arası memleket" anlamına gelen "**Mezopotamya**" adı ile anılmıştır. Araplar da Mezopotamya'ya aynı anlamda "**Beyne'n-nehreyn**" adını vermişlerdir. Mezopotamya'nın aşağı kısmında Sumer (Sinear), orta kısmında Akad (Agade) ve Babil, yukarı kısmında Asur ülkesi yer almaktadır. Akadlıların Sumer adını verdikleri aşağı Mezopotamya'ya eski İranlılar da "aşağı memleket" anlamında "Irak" demişlerdir. Çünkü Irak, yani başındaki İran topraklarına göre çok alçak ve düz bir ülkedir.

geldikleri şeklinde ileri sürülen görüştür.² Bu görüşte olan bilim adamları, Sumerlilerin eski Türk topluluklarından biri veya Türklerle akraba bir kavim olabileceği kanaatine varmışlardır. Öte yandan, Sumerlilerin dilleri de bu görüşü destekler mahiyettedir. Zira, Sumerce, yapı bakımından Türkçenin de dâhil olduğu **“ekle-meli”** veya **“bitişken”** diller grubu içinde yer almaktadır. Hatta bu konuda yapılan araştırmalarla 200-300 kadar Sumerce kelimenin Türkçe ile ilgisi olduğu tespit edilmiştir.³

Sumerliler, Mezopotamya'nın tamamına değil, sadece Aşağı Mezopotamya'ya yerleşmişlerdir. Onlar, sahip oldukları bu topraklara, yani Aşağı Mezopotamya'ya **“Kengi”**, Yukarı Mezopotamya'ya da **“Subartu”** (*Su arkası?*) adını vermişlerdir.

Yukarı Mezopotamya'da Sumerlilerle akraba birer kavim oldukları sanılan Subariler ve Hurriler, Zagros dağları çevresinde de Gutiler oturuyorlardı. Bütün bu kavimler, başlangıçta Sumerlilerle birlikte aynı dili veya aynı dilin lehçelerini konuşmuş olabilirler.

2-) Sumer Şehir Devletleri

Sumerliler, Aşağı Mezopotamya'da şehir devletleri hâlinde teşkilatlanmışlardır. Şehir devletleri arasında en kuvvetlileri **Uruk, Kiş, Lagaş, Ur, Umma, Eridu, Adab ve Nippur**'dur. Bunlar arasında en eski olanı Uruk şehridir. Uruk harabelerinde yapılan

² Sumerliler kendi kaynaklarında ilk yurtlarının yerini, “Aralı (Aral)’den geldik, Kaphuzi (Kafkasya)’dan geçtik.” şeklinde bir ifade ile belirtmişlerdir. (bk. B. Hrozny, *Die aelteste Geschichte Vorderasiens*, Prag, 1940.)

³ Sumerce kelimelerin geniş çapta Türkçe izahını ilk defa yapan ünlü Alman bilgini Fr. Hommel'dir. Hommel, önce 300 kadar Sumerce kelimenin Türkçe izahını yapmış, daha sonra yaptığı bir araştırmada bu sayıyı 350'ye çıkarmıştır. Bu hususta yeni bir araştırmayı da Türk bilim adamı Osman Nedim Tuna yapmıştır. (**Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, Ank., 1990). Sumerce ve Türkçe arasında ses ve anlam bakımından benzerlik gösteren kelimelerden bazılarını buraya alıyoruz: **Dingir**: tengri (Tanrı), **kapkagag**: kapkacak, **men**: men (ben), **sag**: sag (sağ, sağlam, iyi), **tibira**: temir (demir), **tin**: tin (hayat, ruh), **giş**: yış (orman, dağ, ağaç), **gişik**: eşik, **gud**: ud (öküz), **tir**: yir (yer, toprak), **nigin**: yığın (yığın, küme), **zibin**: cibin (sinek), **urugal**: kurgan (mezar), **ud**: öd (zaman), **umuş**: ukuş (anlayış akıl), **agar**: ağır, **zag**: sağ (sağ taraf), **uş**: us (akıl), **u**: u (uyku), **ziz**: çeç (tahıl, yığın), **şir**: yir (şarkı, türkü), **marun**: karınca (karınca), **dip**: yıp (ip), **dirig**: irig (iri, kaba, sert).

kazılarda beş kültür katına rast gelinmiştir. Bu kültür katlarından ilki Sumer öncesine, diğer dördü ise Sumer çağına aittir. Bunlardan ikinci kültür katı tabakaları arasında tarihin en büyük buluşu olan ilk yazı örnekleri ele geçmiştir. Bu duruma göre, **ilk yazı Sumerlilerin Uruk şehrinde, MÖ 3100 tarihlerinde icat edilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır.**

Sumer şehir devletlerinden adı bilinen ilk kral, Mesilim'dir. Kiş şehrinin başında bulunan Mesilim, Sumer belgelerinde şehir devletleri arasındaki anlaşmazlığı halleden ilk büyük kral olarak gösterilmiştir. Çünkü Sumer şehir devletleri arasında zaman zaman sınır, otlak ve sulama anlaşmazlıkları oluyor ve bu yüzden birbirleriyle sık sık savaşıyorlardı.

Sumer şehir devletleri içinde tarihi en iyi bilinen şehir, Lagaş'tır. Lagaş'ta arka arkaya 10 kral, toplam 170 yıl hüküm sürmüştür. İlk Lagaş kralları büyük imar faaliyetlerinde bulundukları gibi, gittikçe güçlerini artırarak komşu şehirler üzerinde de hâkimiyet kurmuşlardır. Fakat rahiplerin devlet içinde gittikçe baskılarını artırmaları, halk arasında huzursuzluğa yol açtı. Halka önderlik eden Urukagina, bir ayaklanma sonucunda iktidarı ele geçirdi ve rahiplerin hâkimiyetine son verdi. Daha da önemlisi, bu reformcu kral, hazırladığı kanunlarla köleliğe son verdiğini ve hürriyeti getirdiğini açıklayarak halkın daha da fazla ezilmesini önledi ve ülkeye refah getirdi (*MÖ 2400*).

Urukagina'nın bütün bu emeklerinin meyvesini toplamakta olduğu bir sırada ortaya çıkan Uruk kralı Lugalzagissi, ilk defa şehir devleti anlayışını aşan büyük bir fetih hareketi başlattı. Lugalzagissi, bütün Sumer ve Akad ülkesini ve bu arada Lagaş şehir-devletini hâkimiyeti altına alarak Mezopotamya'nın ilk büyük devletini kurdu. Kitabesinde, **"Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e kadar bütün memleketleri fethettiğini"**⁴ söyleyen bu büyük hükümdar, kendini **"Ülkeler Kralı"** olarak tanıtır. Fakat Akadlılar'ın siyasi bir varlık olarak ortaya çıkmaları, hem Lugalzagissi'nin hem de Eski Sumer çağının sonu oldu.

⁴ Bazı bilim adamları Aşağı Denizin Basra Körfezi, Yukarı Denizin de Akdeniz olduğunu düşünmüşlerdir.

3-) Akadlıların Hâkimiyetinde Sumerliler (MÖ 2350-2150)

Akadlılar, Arabistan'dan Mezopotamya'ya göç ederek Sumerlilerin arasına yerleşmiş Sami topluluklardan biridir. Mezopotamya'ya ne zaman ve hangi yollarla geldikleri henüz tespit edilememiştir. Asırlarca Sumerlilerin hâkimiyeti altında rahat ve sakin bir hayat geçiren Akadlılar, bu arada Sumer devlet yönetimini, savaş yöntemini, yazısını, dilini, ilim ve sanatını öğendiler ve onların medeni seviyelerine ulaştılar. Öte yandan onlar, kendi dillerini ve millî benliklerini de hiçbir zaman unutmadılar. Sonunda, bazı bölgelerde ve özellikle Agade şehrinde çoğunluğu ele geçiren Akadlılar, **Sargon** (*Şarrukin*) önderliğinde ayaklanarak Sumerlilerin elinden siyasi iktidarı aldılar ve bütün Sumer ülkesine hâkim oldular. Sargon, Akad-Sumer kralı ilân edildi. Agade şehri, yeni devletin merkezi yapılarak imar edildi. Sargon ve torunu Naramsin zamanında bütün Mezopotamya, Elam ülkesi⁵ ve Kuzey Suriye ele geçirildi; Mısır ve Anadolu üzerine seferler düzenlendi. Böylece, birçok kavim doğrudan doğruya Sumer kültürü ile temasa geldi. Fakat Naramsin'den sonra gittikçe artan iç çekişmeler ve dış baskılar, Akad iktidarını yıprattı; ordu zayıfladı. Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren Uruk ve Lagaş şehirleri, Akadların içinde bulundukları perişanlıktan yararlanarak harekete geçtiler ve 200 yıl süren Akad hâkimiyetine son verdiler.

4-) Sumerlilerin Klâsik Çağı (MÖ 2150-1950)

Uruk ve Lagaş şehir devletleri, Akadlılara kaptırmış oldukları Sumer hâkimiyetini tekrar ele geçirdilerse de bağımsızlık çok uzun sürmedi; Sumer ülkesi bu defa Zagros dağlarından inen Gutilerin işgaline uğradı. Gutî işgali 70 yıl sürdü. Sumer kralları, işgal altında iken boş durmadılar; medeni ve kültürel faaliyetlere daha büyük bir gayretle devam ettiler. Bu dönemde Sumer dili, edebiyatı ve sanatı en güzel örneklerini verdi. Klâsik Çağ diye adlandırılan bu dönemin en büyük kralı Gudea'dır.

⁵ Akadlılar, Aşağı Mezopotamya'nın güneydoğusunda bulunan topraklara "yüksek memleket" anlamında "**Elamlu**" adını vermişlerdir. İbraniler de bu adı "**Elam**" şeklinde telaffuz etmişlerdir. Öte yandan, Elamlıların dilleri, tıpkı Sumerce gibi "eklemeli" diller grubu arasında yer almaktadır.

Öte yandan, Gutilerin Sumer ülkesini işgalleri tepkisiz kalmadı; Uruk kralı Utu-Hegal giriştiği bir askerî harekât ile Gutileri topluca Sumer ülkesinden geldikleri yere sürdü. Böylece, Sumer şehir devletlerinin Klâsik Çağının ilk dönemi kapanmış oldu.

Klâsik Çağın ikinci parlak dönemini, sadece Ur şehri temsil eder. Ur hanedanının kurucusu olan Urnammu, tıpkı Urukagina gibi, kanun koyucu bir kraldı. **“Yedi İklimin Hükümdarı”** unvanını alan Şulgi ise, sadece Ur şehrinin değil, bütün Sumer krallarının en büyüğüdür. Gerçekten de o; iyi bir önder, mükemmel bir idareci, yorulmak bilmez bir imarçı ve enerjik bir reformcudur. Onun zamanında, Ur şehrinde yeni tapınak ve saraylar yapıldı; yollar güvenlik altına alındı; yolcular için belirli mesafelerde dinlenme ve konaklama evleri inşa edildi. Bundan başka, tapınak ve saraylarda hesap tutma ve hesaplama sistemi kuruldu; takvim yeniden düzenlendi; ağırlık ve uzunluk ölçüleri standart hâle getirildi. Halk, yapılan bütün bu işlerin beklediği hizmetler olduğunu gördü ve ona sonsuz bir güvenle bağlandı.

Şulgi'den sonra gelen hükümdarlar, Elamlılar ve kuzeydeki kavimlerle başarılı savaşlar yaptılar ve hâkimiyetlerini Yukarı Mezopotamya'ya yaydılar. Fakat bu kralların Sami topluluklarından Amurruları ülkelerine alma ihtiyatsızlığında bulunmaları, Sumerlilerin akıbetini tayin eden başlıca olay oldu. Çok geçmeden Sumerliler, kendi ülkelerinde azınlık durumuna düştüler. Sonunda Ur hanedanı, Elamlılar tarafından yıkıldı. Böylece, Sumerlilerin siyasi varlığı sona erdi.

5-) Devlet Yönetimi

Mezopotamya'da ilk siyasi teşkilâtlanma şehir devletleri şeklinde olmuştur. Sumerliler tarafından kurulmuş olan şehir devletlerinin her biri bağımsız birer idareye sahip olup başlarında da **“Ensi”** (*Şehir beyi*) unvanıyla anılan rahip-krallar bulunmaktaydı.⁶ Zamanla şehir devleti anlayışı yıkılarak yerine birkaç şehre veya bütün Sumer ülkesine birden hükmeden devletler kurulmaya baş-

⁶ Akadlılar, Sumerlilerin **“Ensi”** unvanına karşılık **“İşraku”** unvanını kullanmışlardır.

ladı. Rahip-Krallar da bu gelişmeye paralel olarak, “Ensi” unvanını terkedip “Lugal” (*Büyük Adam*) unvanını aldılar. Ensi unvanı ise, tımar sahiplerinin ve merkezî idareye bağlı şehirlerin başındaki beylerin kullandıkları bir unvan derecesine düştü.

Sumerliler, kralların, devleti idare etmek için halk arasından tanrılar tarafından seçilmiş, üstün yaratılışlı varlıklar olduklarını düşünmüşlerdir.⁷ Bundan dolayı, onlar krallarını, mülkün korunmasından ve devlet idaresinden sorumlu birer “çoban” olarak vasıflandırmışlardır.

Sumerlilerde krallar başlangıçta hem başkomutan, hem başyargıç, hem de başrahip idiler. Yani onlar, dinî ve dünyevi bütün yetkileri kendi şahıslarında toplamışlardır. Fakat, rahiplerin devlet içinde gittikçe güçlerini ve etkilerini artırmaları, kralların dinî otoritelerini zayıflatmıştır. Buna karşılık krallar, bir taraftan koydukları kanunlarla siyasi otoritelerini güçlendirirlerken diğer taraftan rahiplerin güçlerini kırmaya ve etkilerini yok etmeye çalışmışlardır. Bu mücadelenin sonunda güçlü krallar ortaya çıkmıştır.

Krallar, genellikle tapınakların yanında inşa edilmiş saraylarda otururlardı. Emirleri altında vezirler, danışmanlar ve pek çok sayıda saray memuru vardı. Ayrıca onlar, çok iyi yetiştirilmiş memur kadrolarına ve memleketin her tarafına dağılmış iktisadi ve malî teşkilâta sahiptiler.

Öte yandan krallar, bütün idarenin başı olarak ordulara komuta ederler; kanunlar koyarlar ve uygularlar; tanrılara kurban ve hediyeler sunarlar; kanallar açtırlar; yollar yaptırırlar ve onları güvenlik altında tutarlar; şehirleri surlar ve hendeklerle korumaya altına alırlardı.

Sumerlilerde devlet meselelerinin görüşülüp tartışıldığı meclisler de bulunmaktaydı. Bu meclislerden biri yaşlılardan, diğeri ise eli silâh tutan gençlerden meydana gelmekteydi. Her iki meclis de danışma mahiyetinde müesseselerdi. Görevleri ise, devlet meseleleri üzerinde tavsiyelerde bulunmak ve kralların kararlarını onaylamaktan ibaretti.

⁷ Akadlılar, Sumerlilerdeki “rahip-krallar” anlayışının yerine, “tanrı-krallar” anlayışını getirmişlerdir.

6-) Ordu

Fırat ve Dicle nehirleri dışında tabii engelleri olmayan Mezopotamya, dış istilâlara açık bir ülkedir. Bundan dolayı, burada kurulan devletler, güçlü ve daima savaşa hazır ordular meydana getirmişlerdir.

Sumerlilerde eli silah tutan her erkek, savaş zamanında orduya katılmak zorundaydı. Ordu, yaya ve arabalı olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. Araba, bir savaş aracı olarak ilk defa Sumerliler tarafından kullanılmıştır. Bu arabalar, atlarla değil, evcilleştirilmiş eşeklerle çekiliyordu. Bunların içinde de, sürücü ve savaşçı olmak üzere ikişer kişi bulunuyordu.

At'ın Sumer savaş kültürü içinde önemli bir yeri yoktu. Bu hayvanı savaş aracı olarak arabalarda ilk defa Kassitler kullanmışlardır.

Sumerliler askerlere **“Erin”**, komutanlara da **“Ukus”** adını veriyorlardı. Mesleği askerlik olanlar, barış zamanlarında tapınaklara ait topraklarda çalıştırılırdı. Sumerliler, savaşlarda topuz, balta, kargı, ok ve yay gibi silâhlar kullanırlardı. Silâh darbelerine karşı da insan boyunda yaptıkları deriden kalkanlarla korunurlardı. Askerler aynı tipte elbiseler, yani üniformalar giyerlerdi. Başlarına ise miğfer geçirirlerdi.

7-) Hukuk

Hukuk, insanların bir arada yaşamalarıyla birlikte doğmuş ve gelişmeye başlamıştır. Yazılı olmayan hukuka, örf ve âdet adı verilmiştir. Kısaca, örfi hukuk denmiştir. İnsan toplulukları uzun zaman aralarındaki ilişkileri sosyal kanunlar demek olan örf ve âdetlere göre düzenlemişlerdir. Toplumların devlet kurmaları ve medeniyet alanında ileri bir seviyeye gelmeleri sonucunda da yazılı hukuk doğmuştur. Tarihte yazılı hukukun ilk örneklerine Sumerlilerde rast gelinmektedir. Sumerliler, **“Özel Hukuk”**a ve **“Kamu Hukuku”**na⁸ dair konuları yazı ile tespit ederek, dünyada ilk defa hukuk devletinin temellerini atmışlardır.

⁸ Özel Hukuk; Medeni Hukuk, Borçlar Hukuku, Ticaret Hukuku, İcra ve İflâs Hukuku, Devletler Özel Hukuku gibi kısımlara ayrılmaktadır. Kamu Hukuku ise,

İlk Sumer kanunları, MÖ 2400 yıllarında Lagaş kralı **Urukagina** tarafından yazılı hâle getirilmiştir. **Bu reformcu kral, koyduğu kanunlarla halkı baskı ve eziyet altından kurtararak hürriyete kavuşturmuş; dulları, yetimleri, fakirleri ve zayıfları güçlülere ve zenginlere karşı korumuştur. Daha da önemlisi, özel mülkiyeti kanun himayesi altına alarak huzur ve güven dolu bir ortam yaratmıştır.**

Urukagina'dan sonra, Ur-namu ve Lipit-iştar gibi krallar da Sumer kanunlarını daha ayrıntılı bir hâle getirerek hukuk fikrinin ve adaletin üstünlüğü ilkesinin gelişmesini sağlamışlardır.

Eski Mezopotamya'nın asıl büyük hukukçusu Babil Kralı Hammurabi'dir. MÖ 1750 yıllarında Sumer kanunlarını toplayan Hammurabi, yeni maddeler ilave ederek bunları sistemleştirmiş ve taşlara yazdırmıştır. Halkın da bunları okuyup haklarını aramasını istemiştir.

Hammurabi Kanunları, Akad dili ile yazılmış olup giriş ve sonuç bölümleri ile 282 maddeden meydana gelmektedir. Bu maddelerin 64 tanesi aile hukukuna aittir.

Hammurabi Kanunlarında modern hukuk anlayışına temel olan birçok madde vardır. Özellikle, aile hukukunda tek evlilik geçerli sayılmış; daha da önemlisi, herkesin kanun önünde eşitliği ilkesi getirilmiştir. Başka bir yenilik olarak borçlu, alacaklıya karşı korunmuş; böylece güçsüzün ezilmesi önlenmiştir.

Sumer kanunları, Babil ve Asur kanunlarına göre daha insanî hükümler taşımaktadır. Sumer kanunlarında suçluların cezası genellikle para ve buna benzer maddelerle ödetilmektedir; ölüm cezası daha çok ağır suçlulara verilmektedir; hapis cezası ise hemen hemen yoktur. Hammurabi kanunlarında ise, yalancı şahitlik yapmak, iftira etmek gibi suçların cezası ölümdür. Ayrıca suçluya; bilek kesmek, hayvana sürükletmek veya suya atarak boğmak gibi ağır cezalar da verilmektedir. Asurlular, bu konuda daha da ileri giderek ölüm cezalarını işkence ile yerine getirmişlerdir. Bunlardan başka, bütün Sami topluluklarında "**kısasa kısas**", yani suçluyu işlediği suçun aynısıyla cezalandırma âdeti de yaygındı.

Anayasa Hukuku, Ceza Hukuku, Devletler Genel Hukuku gibi kısımlardan meydana gelmektedir.

Sumerlilerin inancına göre, adaletin yeryüzündeki temsilcisi hâkimlerdi. En büyük hâkim ise, kraldı. Kralın mahkemede bulunmadığı zamanlarda vekilleri davalara bakarlardı. Davalar, tapınağın veya şehrin kapısında görülürdü.

Sumer Hukuku, Yakın Doğu toplulukları üzerinde uzun süre etkili olmuştur. Özellikle Hititler ve İbraniler, bu kanunlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır.

8-) Yazı, Dil ve Edebiyat

Yazı: Yazı, Sumerliler tarafından icat edilmiş ve geliştirilmiştir. İlk Sumer yazısı, nesnelerin ve eşyaların resimleri hâlindeydi. Yani, her türlü nesne ve eşya, resimler ile ifade ediliyordu. Bunlar, resim olmaktan çıkıncaya kadar sadeleştirilerek, kullanılması kolay, fonetik (ses) yazı sistemine dönüştürülmüştür. Sonunda, bu yazı, her türlü fikrî, tarihî ve edebî metni yazmaya elverişli bir hâle getirilmiştir.

Sumer yazısı, kilden hazırlanmış tabletler, prizmalar ve silindirler üzerine, ucu sivriltilmiş kamışlarla yazılıyordu. Bu yazının şekli çiviye benzediği için, bilim adamları tarafından buna “**çivi yazısı**” adı verilmiştir.

Sumer çivi yazısı, Mezopotamya kavimlerinin ortak yazısı olarak uzun süre yaşamıştır. Mezopotamya dışında Hititler, Urartular, Hurriler ve Persler de bu yazıyı kullanmışlardır. Hatta Mısır sarayında da çivi yazısını bilen birçok kâtip bulunuyordu.

Dil: Sumerce, Sami ve Hind-Avrupa dilleri gibi “**bükülgen**” dillerden olmayıp “**eklemeli**” veya “**bitişken**” dillerdendir. Bu bakımdan Sumerce, Ural-Altay dillerinden Türkçe ve Macarca ile bazı Kafkas dillerini andıran bir yapıya sahiptir. Ayrıca, kompleksif karakteri, zincirleme kelimelerle oluşan cümle kuruluşları ve bazı kelime yakınlıkları bakımından da Sumerce ile Türkçe arasında benzeyişler vardır.⁹

⁹ Sumer dili üzerinde çalışan bilginlerin vardıkları sonuç, tarih bilginleri tarafından da kabul edilmiştir. (Emin Bilgiç, Atatürk Fakültesi ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri, DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ank., 1982).

Sumerlilerin tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra da dilleri yaşamaya devam etmiştir. Sumerce; Babil, Asur, Hitit tarihlerinin sonuna ve hatta İsa'nın doğumuna kadar ilim dili olarak kullanılmıştır.

Edebiyat: Yazıyı icat eden Sumerliler, yazılı edebiyatın da yaratıcısı olmuşlardır. Onlar mitoloji, destan, ilahî, ağıt, atasözü, masal ve hikâye gibi edebiyatın hemen hemen her türünde eserler vermişlerdir.

Duygu ve hayal âlemlerini yansıtmakta son derece başarı gösteren Sumerliler, meydana getirdikleri eserlerde sembollerden ve teşbihlerden de yararlanmasını bilmişlerdir. Yalnız, onların şiirlerinde ölçü ve kafiye yoktur. Eserlerinin konusu da, genellikle tanrıların ve kahramanların olağanüstü maceraları, tanrılar ve krallar için yapılan övgüler, komşu kavimler tarafından şehirlerin yakılıp yıkılmasının yarattığı üzüntüler ve günlük hayatta gösterilen faaliyetlerle ilgilidir.¹⁰ Tarih yazıcılığı ise, Sumerlerde gelişmemiştir.

Sumer edebiyatı içinde mitolojiler ve destanlar önemli bir yer tutar. Destanî edebiyat, Sumerliler tarafından icat edilmiş ve geliştirilmiştir. Sumerlilere ait 100 ile 600 satır arasında değişen çeşitli uzunlukta 9 adet destan tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlileri olan **Gılgamış ve Yaradılış Destanları ile Tufan Hikâyesi**, bütün Ön Asya kavimleri arasında yayılmış ve klâsik eserler olarak yıllarca zevkle okunmuştur. Özellikle Gılgamış Destanı, Babilliler tarafından bazı unsurlar ilave edilerek yeniden düzenlenmiş ve tekrar yazılmıştır. Ayrıca bu destan, Asurca, Hurrice ve Hititçe gibi zamanın bütün kültür dillerine de tercüme edilmiştir.

Sumer edebiyatının başta Babil, Asur, Hurri, Arami, Hitit ve İbrani olmak üzere bütün Ön Asya kavimleri üzerinde derin etkisi olmuştur. Hatta eski Yunan bile bu etkinin dışında kalmamıştır.

Asurlular, Sumer edebiyatı metinlerinin birçok kopyasını çıkararak kurdukları Ninive kütüphanesinde toplamışlardır. Bu kütüphane geçen asır içinde (1820) meydana çıkarılmıştır.

¹⁰ Sumerlilerdeki "yaz ile kış" mevsimlerini birbiriyle tartıştıran atışma türünde edebî örnekler eski Türk edebiyatında da rastgelinmektedir. Karşılaştırmak için bk. **Kramer**, 1959; **Köymen**, 1983.

9-) Sosyal ve Ekonomik Hayat

Sosyal Hayat: Eski Çağ Sumer toplumunun temelini aile meydana getiriyordu. Sumer ailesi “**Baba ailesi**” tipindeydi. Baba, eş ve çocuklar üzerinde kesin söz hakkına sahipti. Toplumda genellikle tek evlilik hâkimdi. Fakat, erkek istediği ve besleyebildiği kadar odalık alabilirdi.

Aile içinde kadının da hakları vardı ve bu haklar kanunlarla korunuyordu. Boşanan erkek, kadına nafaka; tapınak ve saraya da vergi ödemek zorundaydı. Erkek ancak namusunu koruyamadığı takdirde eşini boşayabilirdi. Kadın da eşinden haksızlık gördüğü zaman onu terketme hakkına sahipti. Diğer taraftan, ailesine itaatsizlik eden çocuklar, baba tarafından evlâtlıktan çıkarılabilir ve hatta köle gibi satılabilirdi.

Sumer toplumu soylular, hürler ve köleler olmak üzere üç tabakaya ayrılıyordu. Krallar ve rahipler en üst tabakayı teşkil ediyordu. Bunlar siyasi, askerî ve idari sorumluluğu üzerinde taşıyan kesimdi. Ayrıca, üst tabakada elçiler, tapınak idarecileri, askerî memurlar, kaptanlar, vergi memurları, müfettişler, kâtipler ve arşiv memurları gibi birçok meslek grubu yer alıyordu.

Hür vatandaşlar ise, tapınak, sur ve kanal işlerinde çalıştırılırdı. Çoğunluğu çiftçi, hayvan yetiştiricisi, gemi işçisi, balıkçı, tüccar ve sanatkâr olan hür vatandaşlar, vergi vermekle ve savaş zamanlarında da asker olarak orduya katılmakla yükümlüydüler.

Öte yandan, bütün Mezopotamya toplumlarında kölelik yaygın bir hâldeydi. Savaşta esir alınanların yanında, toplumda çeşitli sebeplerden köle durumuna düşenlerin sayısı az değildi. Meselâ; babalar; borç, kıtlık ve itaatsizlik gibi türlü sebeplerle evlâtlarını köle olarak satıyordu. Ayrıca, toplumda ödenemeyen borçlar yüzünden mahkeme kararı ile köle durumuna düşenlerin de sayısı çoktu.

Eski Mezopotamya toplumlarında kölelerin de bazı hakları vardı. Onlar, her tabakadan vatandaşlarla evlenebilirlerdi. Hatta, sahiplerine bedellerini ödedikleri takdirde hür vatandaş olabilirlerdi.

Ekonomik Hayat: Sumer ekonomisinin temeli, tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. İlk defa Sumerliler, açtıkları kanallar vasıtasıyla bataklıkları kurutup tarıma yeni alanlar kazandırdıkları gibi, sulama yoluyla zirai üretimi büyük ölçüde artırarak Mezopotamya'nın ekonomik hayatına canlılık ve bolluk getirdiler. Onlar; arpa, buğday, hurma, susam ziraatı yapıyorlar; koyun, keçi, inek, öküz, eşek, at, deve, kaz gibi çeşitli hayvanlar besliyorlardı.

Sumer ekonomisinde balıkçılık da önemli bir yer tutuyordu. İhtiyaç fazlası olan balıklar, kurutularak değerlendiriliyordu. Öte yandan; madencilik, dokumacılık, gemi inşası ve deri işleri gibi sanayi dalları da ileri bir seviyede bulunuyordu.

Sumer halkı, ürettiği malın fazlasını tapınaklara vermek zorundaydı. Tapınaklar da bu malların bir kısmını ihtiyacı olanlara dağıtıyor; bir kısmını da pazarlıyordu. Bu suretle devlet, ekonomide düzenleyici bir rol oynuyordu.

Başta Sumerliler olmak üzere, bütün Mezopotamya kavimlerinin zenginliği ve refahı büyük ölçüde ticarete dayanıyordu. Onlar ürettikleri malın fazlasını kara ve deniz yollarıyla komşu ve uzak ülkelere satıyor ve karşılığında da Mezopotamya'da bulunmayan malları alıyorlardı.

İhraç ürünleri arasında tahıl, hurma, susam, kurutulmuş balık, yün, kumaş ve deri ilk sırayı alıyordu. Buna karşılık; kereste, taş, mermer, bakır, kalay, altın, fildişi, inci, reçine gibi yapı malzemeleri, madenler ve süs eşyaları ithal ediliyordu. Uzak ülkelerle olan ticarete eşeklerle çekilen yük arabaları, deve kervanları ve gemiler kullanılıyordu.

Sumer kralları, ticaret merkezlerinde birer temsilci bulundurarak ticari faaliyetlerin aksamadan yürümesini sağlıyorlardı. Ayrıca onlar, ekonominin altyapısını oluşturan yolları devamlı kontrol altında tutarak ticaret kervanlarının güvenlik içinde gidip gelmesini sağlıyorlardı.

Sumerliler, iç ve dış ticarete para birimi olarak gümüş madenini kullanıyorlardı. Onlar, ticarete ağırlık, uzunluk ve hacim ölçülerinden de yararlanmasını biliyorlardı. Borç senetlerini de ticari hayatta ilk kullanan Sumerliler olmuştur. Ücretler ise, daha çok çeşitli ürünlerle ödeniyordu.

10-) Din

Sumerlilerde din, toplumun bütün hayatına hâkimdi. Edebiyat, sanat, eğitim ve siyaset dinin etkisi altındaydı.

Sumer toplumunda din, çok tanrılı idi. Tanrılar, genellikle erkek ve kadın olarak, insan şeklinde tasavvur ve tasvir ediliyordu. Onların insanlardan farkı ise, gözle görülmemeleri ve ölümsüz olmalarıydı. Sumer tanrıları, başlarında kendilerinden bir kral olan âdeta bir tanrılar topluluğu idi. Bunlar tıpkı insanlar gibi planlar yaparlar; yerler, içerler, evlenirler, çoğalırlar, üzülürler ve birbirlerini kıskanırlardı.

Sumerliler tanrı kavramını **“Dingir”**¹¹ kelimesi ile ifade ediyorlardı. Sumer inanışına göre, her kişinin, her ailenin ve her şehrin ayrı ayrı tanrıları vardı. Ayrıca, bütün ülkenin inandığı dört büyük tanrı bulunuyordu. Bunlar; gök tanrısı **“An”**, hava tanrısı **“Enlil”**, su tanrısı **“Enkil”** ve ana tanrıça **“Ninhursag”**dı.

Sumerliler, tanrıların insanları kendilerine hizmet etmeleri için yaratmış olduklarına inanırlardı. İnsanların başlarına gelen felaketlerin ise, kötü ruhlardan kaynaklandığını düşünürlerdi. Kötü ruhlardan kurtulmak için de sık sık büyüye başvururlardı. Öte yandan, onlarda öteki dünya inancı yoktu. Ölümünden sonra ruhların karanlık ve sıkıcı bir mekân olarak düşündükleri yer altına indiklerine inanırlardı.

Diğer Mezopotamya topluluklarında ise dinî inanış, büyük ölçüde Sumer dinî kültürüne dayanıyordu. Bu topluluklar ya Sumer tanrılarını aynen benimsemişler ya da onlarınkine benzer tanrılar edinmişlerdir.

Sumer dinî kültürü sadece Mezopotamya topluluklarını değil; Anadolu'da bulunan kavimleri ve bunlar vasıtasıyla eski Yunan'ı da etkilemiştir.

Başta Sumerliler olmak üzere bütün Mezopotamya toplulukları tanrılar için **“Ziggurat”** adını verdikleri tapınaklar yapmışlardır. Onlar, tanrıların aileleriyle birlikte bu tapınaklarda oturduklarını düşünürlerdi. Bu tapınaklar, üst üste oturtulmuş basamaklı kulelerden meydana geliyordu. Bunlar, aynı zamanda gözlemevi ve okul olarak da kullanılıyordu.

¹¹ Birçok bilim adamı Sumerce **“Dingir”** kelimesi ile Türkçe **“Tanrı”** kelimesinin birbiriyle benzerliği üzerine dikkati çekmişlerdir.

11-) Sanat

Mezopotamya medeniyetinin en büyük temsilcileri olan Sumerliler, edebiyatta gösterdikleri başarıyı sanatta gösterememişlerdir. Yine de onlar; mimari, heykeltiricilik, kabartma ve resim gibi sanatın çeşitli dallarında önemli eserler meydana getirmişlerdir.

Sumer mimarisinin en önemli eserleri; tapınaklar, saraylar, surlar ve zigguratlardır. Mezopotamya'da taş yok denecek kadar az olduğu için Sumerliler yapı malzemesi olarak kurutulmuş veya pişirilmiş tuğlalar veya kerpiç kullanıyorlardı. Tapınaklar, genellikle giriş, avlu, ön ve iç odalardan meydana geliyordu. Kapılar, aynı çizgi üzerinde birbirine paralel yapıldığından, bütün kapılar açıldığı zaman girişten en son odaya kadar bütün tapınağın içi görülebiliyordu. Duvarlar ise uzun zaman dayanabilmeleri için çok kalın yapılmıştır. Öte yandan, Sumer tapınaklarında pencere yoktur.

Sumerliler, taşı daha çok heykel yapımında kullanıyorlardı. Onlar, heykellerini daima gözleri uzaklara dalmış ve genellikle elleri dua eder vaziyette göğüste kavuşturulmuş olarak tasvir ediyorlardı. Bu heykeller saçsız, sakalsız ve bıyıksız idiler. Derinlik, perspektif ve anatomik incelikler gibi sanata güzellik kazandıran temel unsurlar bu eserlerde pek görülmemektedir. Dış hatlar ise, genellikle düz ve sadedir.

Sumer sanatının en güzel örneklerini silindir mühürler oluşturmaktadır. Sumerliler, silindir mühürler üzerine ileri bir teknikle son derece canlı ve hareketli tanrı, insan, hayvan resimleriyle türlü şekiller ve sembollerden oluşan motifler işlemişlerdir. Bütün Ön Asya ülkelerine yayılan Sumerlilerin silindir mühürleri, özellikle Mısır ve Anadolu gibi memleketlerde benimsenerek taklit edilmiştir.

12-) Eğitim ve Öğretim

Yazıyı icat edip geliştiren Sumerliler, okullar açarak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de bütün kavimlere öncülük etmişlerdir. Sumer okulları, başlangıçta tapınakların içinde faaliyet göster-

riyorlardı. Bunlar daha sonra tapınaklardan ayrılarak bağımsız birer kurum hâline geldiler.

Sumerliler, okullara **“Tablet evi”** (*Edubba*) adını veriyorlardı. Tablet evlerinin başında **“Okul babası”** adı verilen öğretmenler bulunuyordu. Yardımcı öğretmenlere **“Ağabey”**, öğrencilere de **“Okul oğlu”** deniyordu.

Sumerlilerde eğitim ve öğretim paralı idi. Okulun ihtiyaçları ile öğretmenlerin ücretleri, öğrenci velilerinden alınan paralarla karşılanıyordu.

Öğrenciler okula küçük birer çocuk olarak başlıyorlar ve delikanlılık çağına kadar okuyorlardı. Sumerlerin okullarında sadece erkek çocuklar eğitim ve öğretim görüyorlardı. Eğitim ve öğretim güneş doğarken başlıyor ve güneş batıncaya kadar devam ediyordu. Bu süre içinde öğrenciler, kendilerine verilen metinleri kopya ediyor ve ezberliyorlardı. Bu çalışmalar, yardımcı öğretmenler tarafından kontrol edilerek düzeltiliyordu. Disiplini sağlamak için de zaman zaman dayağa başvuruluyordu.

Sumer okullarının asıl amacı, Sumerceyi iyi okuyan ve doğru yazabilen kâtipler yetiştirmekti. Okulu bitirenler ise devlet kadrolarında görevlendiriliyorlardı.

Sumer okulları gittikçe gelişerek birer ilim ve kültür merkezi hâlini aldılar. Bu okullarda ilahiyat, botanik, zooloji, mineraloji, matematik, geometri, tıp ve gramer gibi bilim dallarında araştırmalar yapılmaya başlandı. Bunun tabii sonucu olarak adları zikredilen bilim dallarının temelleri atıldı ve geliştirildi. Bundan sonra Mezopotamya kavimleri arasında gittikçe kök salan Sumer ilmi, buradan dünyanın öteki yerlerine yayılarak milletlerarası bir mahiyet aldı.

≈ II. MAKALE ≈

ESKİ ORTA ASYA'DA TABİAT, İKLİM VE İNSAN UNSURU*

Giriş

Dünyanın en eski kıtası olan Asya, tarihî ve coğrafi bakımdan beş büyük kısma ayrılmıştır: 1-) Kuzey Asya, 2-) Doğu Asya, 3-) Güney Asya, 4-) Ön Asya, 5-) Orta Asya.¹² Bunlardan Orta Asya; kuzeyde **Sibirya**, doğuda Büyük **Kingan** Dağları (*Kadırgan Yış*), güneyde **Himalaya** ve **Hindukuş** sıradağları, batıda da **Hazar Denizi** ve **Yayık (Ural) Nehri** ile çevrili büyük bir ülkedir. Türklerin ilk ana yurdunun Orta Asya'da bulunduğu ve dünyanın öteki yerlerine buradan yayılmış ve göç etmiş oldukları eskiden beri bilinmektedir. Ancak, araştırmaların eksikliği ve yetersizliği yüzünden ilk ana yurdun yeri uzun süre kesin olarak tespit edilememiştir. XX. yüzyıl içinde arkeolojik buluntular, yazılı belgeler, destanlar, diller ve kültürler üzerinde yapılan yeni araştırmalarla ilk ana yurdun yeri hakkında birçok delil ortaya konmuştur. Fakat bu yer için arkeologlar, tarihçiler, antropologlar, dilciler ve kültür tarihçileri hep ayrı ayrı yerler göstermişlerdir. Bunlardan hangisinin daha isabetli ve doğru bir görüş olduğu meselesine gelince, yazılı belgelerin bilgilerini diğer belgelerin bilgileriyle destekleyen tarihçilerin görüşünün bilim dünyasında daha ağır bastığı görülmektedir. Buna göre, "Türklerin ilk ana yurdu, Altay¹³ ve Sayan

* S. Koca, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Güz/2017, s. 1-18.

¹² İlim dünyasında Orta Asya için bazen "**İç Asya**" (Inner/Innermost Asia, Innerasien), bazen de "**Merkezi Asya**" (Zentral Asia, Zentraiasier) terimleri kullanılmıştır.

¹³ Radloff'a göre, Altay adı "**al**" ve "**tayga**" sözlerinin birleşmesi ile meydana gelmiş bir kelimedir. "**Tayga**" sözü, Altay Türklerinin dilinde "**yüksek, taşlı, dağ, orman**" anlamına gelmektedir. Tayga kelimesini Altay Türklerinden alan Ruslar, bu sözü daha çok kara ormanlar için kullanmışlardır. Büyük ölçüde kara ormanlardan oluşan Altay bölgesinde güneş doğarken ve batarken büyük dağ silsileleri

(*Kögmen Yış*) dağları çevresi ile bu dağların kuzeybatı bölgeleridir. Fakat diller üzerinde yapılan mukayeseli çalışmalarla Türk anayurdunun bu bölgelerle sınırlı kalmadığı, Türklerin buradan doğuya, batıya ve güneye doğru gittikçe yayıldıkları anlaşılmaktadır. Meselâ Türkler, MÖ 2000 yıllarının ortalarından itibaren Altay Dağları'ndan Ural Dağları'na ve Yayık Nehri'ne kadar olan geniş bozkır sahaya tamamen yayılmışlardır.”¹⁴

Türklerin batıya doğru yayılmalarında Orta Asya'nın coğrafyası âdeta yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır: Türk ana yurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı dağlarının birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşmışlardır. Coğrafyacıların **Cungarya**, Türklerin ise **Yarış Ovası** adını verdikleri bu düzlük, tabiatın kavimlere açtığı âdeta bir kapı durumundadır. Bundan sonra Cungarya'nın hemen batısında ortaya çıkan Tarbagatay dağlık arazisi ise, Türklerin önünde önemli bir engel teşkil etmemiştir. Tarbagatay'ı kolayca aşmış olan Türkler, **Kırgız Bozkırı** veya **Turan Ovası** adı verilen bugünkü **Kazak Bozkırlarını** tamamen kaplamışlardır. Bu duruma göre, Cungarya ile Hazar Denizi arasındaki bozkır saha Türklerin ikinci ana yurdu olmuştur.¹⁵

1-) Orta Asya'nın Tabiat ve İklim Şartları

Coğrafyacıların Kuzey Asya adını verdikleri **Sibirya**¹⁶, Orta Asya'nın kuzey kısmını da içine alan geniş bir ülkedir. Sibirya ile Orta Asya arasında birini diğerinden ayıran tabii bir sınır yoktur. Sibirya'nın kuzeyi, her türlü bitkiden mahrum olup yılın dokuz ayında don olarak kalan uçsuz-bucaksız tundralardan oluşur.

güneş ışıklarının yansmasıyla madenî bir levha gibi parlamakta ve bütün orman âdeta kırmızı bir nurla dolmaktadır. Öte yandan başka bir görüşe göre, Altay adı, "**altın**" kelimesinden çıkmış bir sözdür. Zira Altay dağları ve çevresi altın, gümüş, bakır ve demir cevheri ile taş kömürü madeni bakımından son derece zengin bir bölgedir. Bugün Altay dağları bölgesinde "**Altay** (Altay Kişi), **Hakas** ve **Tuva**" özerk Türk idareleri bulunmaktadır.

¹⁴ Kafesoğlu, 1977: 29.

¹⁵ Ligeti, 1986: 17.

¹⁶ Sibirya adı, Hun birliğine bağlı eski Türk topluluklarından Sabarlar (Sabir/Sibir) ile ilgilidir. Sabar sözü, Türkçe "sapmak" fiilinden çıkmış bir isim olup, "sapan, ayrılan, yol değiştiren, başıboş gezen" gibi anlamlara gelmektedir.

Tundraların güneyi ise, uçsuz bucaksız ormanlı bataklıklar ve iğne yapraklı ağaçlardan oluşan **Tayga ormanları** ile kaplıdır. Tayga ormanları, Altay ve Sayan dağları çevresinde büyük çıkıntılar ve burunlar hâlinde Orta Asya'nın bozkır sahasına doğru uzanır. Yakut Türklerinin (*Saha/Saka-Kişi, İnsan*) dışında Türk topluluklarından hemen hemen hiçbirisi bu ormanlık bölgeye girmemiştir. Esasen ormanlık yerler, Türklerde boğulma hissi yaratıyordu. Üstelik ormanlık sahalara, besiciliğe de elverişli yerler değildi. Bundan dolayı Türkler, daima ormanlık sahalardan uzak durmuşlar; genellikle bozkırların geniş ufuklu hür havasını tercih etmişlerdir.

Kayın gibi bazı yaprak döken ağaçları da barındıran tayga ormanlarında en çok **sarıçam, sedir, lâdin ve köknar** türünden ağaçlar bulunur. Öte yandan, bu ormanlarda "**bozayı, dağ parsi, dağ keçisi, kurt, yaban koçu, geyik, samur, gelincik, vaşak, sincap (teyin), tavşan, kunduz ve kakum türünden hayvanlar ile orman tavuğu, ağaçkakan, çaprazgaga, düdükçün, iskete, kızıl benekli, buğdaycıl, köknar kargası**" gibi çok çeşitli kuşlar yaşar.

Orta Asya; **geniş, verimsiz düzlükler ve kumlu çöllerden** oluşur. Bitki örtüsü iklime, su durumuna ve toprağın cinsine göre yer yer değişiklik gösterir. Orta Asya'nın en kuzey kısımlarında zengin kara toprak kuşağı vardır. Buradaki toprak, kışın yağın karlar ve soğuklarla donar. İlkbahar mevsiminde karların erimesi ve donların çözülmesiyle nemlenen toprakta bol miktarda ot yetişir.¹⁷

Tayga ormanlarını bozkır kuşağı takip eder. **Altay, Sayan (Kögmen, Tannu Ula)** ve Tanrı Dağları (*Tien-shan*) ile ortadan kesilen bozkır kuşağı, bu dağların doğu ve batı taraflarında tekrar meydana çıkar ve devam eder.¹⁸ Bozkır sahalarda, kuzeydeki tayga ormanlarının yerini, ilkbaharda birden yeşeren ve çiçeklenen, fakat kısa sürede kuruyan otlar alır; ağaçlar ise küçülür, bodurla-

¹⁷ **Bacon**, Tarihsiz: 23.

¹⁸ **Rasonyi**, 1971: 1.

şır ve seyrekleşir. Bu sahalarda bol miktarda usaretli ot ve bozkır tuzu bulunduğu için özellikle hayvanlar iyi yetişmektedir.

Gerçekten de bozkır sahalar, bitki örtüsü bakımından pek az değişiklik gösterir. Mat yeşil ve cılız sahra otları, yeknesak bir örtü gibi bütün araziye kaplar. Bazı düz sahalarda, aynı cinsten olan çiçekler büyük bir benek şeklinde bir araya toplanmış olduğundan bu yerler âdeta alacalı bir halıya benzer. Uzayıp giden bozkır otlaklar, ancak kül rengi ve kahverengi büyük tuzlu bataklık sahalarla veya tek tük kaya ve taşlıklarla birbirinden ayrılmaktadır. Hiçbir yerde orman gözükmez, ancak çukur ve çatlaklarda sık kara-galnik çalılıklar bulunur.¹⁹

Bozkır ovalarında tıpkı bitki örtüsü gibi arazinin karakteri de pek az değişmektedir. Toprak verimsiz ve kıraçtır. Bu toprak, tarıma hemen hemen hiç imkân tanımaz. Ancak hayvanlar için bol miktarda ot imkânı sunar. Deniz seviyesinden yüksekliği 1500 metreyi bulan bozkır yaylalarının tipik hayvanı, sürüler hâlinde beslenen küçük kuyruklu ve büyük kuyruklu koyundur. Atın ve bir görüşe göre çift hörgüçlü devenin²⁰ ana vatanı, bu bozkır sahasıdır. Ayrıca bu sahalarda, bol miktarda bıldırcın, ibibik, gök karga, arıkuşu, sungur, doğan, toy, keklik, üveyik, çulluk gibi çok çeşitli kuş bulunur.

Denizlerden uzak ve her şeyi ile tipik bir bozkır ülkesi olan Orta Asya'da sert bir kara iklimi hüküm sürer. Kışlar dondurucu soğuklarla fırtınalı geçer. Sıcaklık -50 dereceye kadar düşer.²¹ ırmaklar ve göller donar; bütün tabiat kalın bir kar tabakasının altında âdeta kaybolur. Dayanılmaz ölçülere varan şiddetli soğuklar, burada hayata hâkim olur, her şeyi tamamen durdurur. Hatta bu iklim, zaman zaman hem insanlar hem de hayvanlar için felaketler getirir. Özellikle hayvanlar, açlıktan ve soğuktan kitleler hâlinde kırılır.²²

¹⁹ Radloff, 1976: 144, 156.

²⁰ Roux, 1995: 78.

²¹ Liu Mau-tsai, 1958: I, 47; Julien, 1864: 6/4, 222.

²² 627 yılında Göktürk ülkesinde çok kar yağmıştır. Bu yüzden koyunların ve atların büyük kısmı kırılmıştır. "İl tomba beaucoup de neige chez les Turcs; il

Yaz ayları ise, kavurucu sıcaklarla kurak geçer. Güneşin haremehi bazen dayanılmaz derecelere ulaşır. Sıcaklık genellikle 40 derecenin üzerine çıkar. Yağışlar ise, yetersiz olup, metre kareye düşen yıllık yağış miktarı 500 mm civarındadır. Yağmur, yaz mevsiminde seyrek görülen hadiselerdendir. Bu mevsimde yağmur ne kadar şiddetle yağarsa yağsın, aşırı derecede sıcak altındaki kurak toprak üzerinde hiçbir iz bırakmadan birkaç saat içinde kaybolur gider. Kısaca söylemek gerekirse, yazın ara sıra gelen şiddetli sağanaklar, kuraklığı ve susuzluğu gidermez. Öte yandan yaz aylarında sık sık esen sıcak, kuru kara rüzgârları, bazen boraya (*bor*, *boran*) dönüşür ve etrafı toz duman içinde bırakır. Hatta bu coğrafyada, zaman zaman su kaynakları kurur, otlar yok olur, hayvanlar salgın hastalıklar yüzünden topluca ölür.²³

Orta Asya bozkırlarında su kaynakları son derece sınırlıdır. Hâlbuki bu sahalarda su, hem insanlar için hem de sürüler için hayatî önem taşır. Bozkırlarda iki çeşit su vardır ki, Türkler bu suları birbirinden çok iyi ayırırlar. Bu sulardan biri “**ak su**”, diğeri ise “**kara su**”dur.²⁴ Ak su, ilkbaharda karların ve buzulların erimesiyle oluşan su; kara su da, yer altı kaynaklarından beslenen sudur.²⁵ İlkbaharda vadi tabanlarından gürül gürül akarak nehirleri

mourut un Grand nombre de moutons et de chevaux, et les hommes furent en proie a la famine.”

²³ Çin Yıllıkları Orta Asya'daki iklim ve iklimin sebep olduğu felaketlere dair şu değerlendirmeyi yapmışlardır: “Jeden Winter donnerte es dort, und der Blitz schlug flammend auf die Erde ein. Die Verpflegung der Horden hing vom Wasser und Gras ab. Im ganzen vergangenen Jahr hat es aber weder geregnet noch geschneit, so dass ihre Flüsse austrockneten und die Heuschrecken ihr Land heimsuchten; Pflizen und Beäume wurden völlig verbrannt; die Healfte der Menschen und Tiere sterben der Hengerstod und an Sauchen. (685 yılında Oğuzların ülkesinde büyük bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu yüzden atların ve sığırların onda yedisi veya sekizi ölmüştür. Oğuzlar, tarla faresi avlamak ve ot kökü yemek zorunda kalmışlardır.) “Vorher hatte bei den Neun Staemme (Dokuz Oğuzlar) grosse Dürre geherrscht, und sie hat bis heute bereits drei Jahre ange dauert; in ailen Weiden ist der Boden rot geworden, und nur wenig Gras waechst darauf; dadurch sind sieben oder acht von zenh Rindern und Pferden gestorben. (...)Sie müsseten nach Feldratten graben und Graswurzeln essen”.

²⁴ Bugün Anadolu'da “ak su” ve “kara su” adları ile anılan birçok çay, dere ve nehir bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki, Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya göçerken maddi-manevi bütün kültür unsurlarını da birlikte getirmişlerdir.

²⁵ Bacon, tarihsiz: 22.

besleyen ak sular, yaz ortalarına doğru kurur ve tamamen yok olur. Bundan dolayı, sürü besleyen ve çobancılık yapan göçebe Türkler için bu suların pek fazla değeri yoktur. Göçebe Türkler için asıl önemli olan su, kara sularıdır ki, bu suların büyük bir kısmı hiçbir zaman kurumaz.

Orta Asya'nın ortasında yer alan bozkır kuşağı, güneye doğru gittikçe kıraçlaşır, çoraklaşır ve yer yer kumlu çöllere dönüşür. Bozkır kuşağının hemen altında yer alan çöllerin en büyükleri **Gobi, Taklamakan, Akkum, Kızılkum ve Karakum** çölleridir. Bu çöller, tarih öncesi çağlardan beri zaman zaman genişleyen ve otlu bozkırları kemiren âdeti kanserli birer hücre gibidirler.²⁶ Bunlar, insanların ve hayvanların yaşamasına hiç imkân vermediği gibi, bir bölgeden diğer bölgeye geçişi de son derece zorlaştırır.

2-) Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Türklerin Yayılma Sahaları

Orta Asya'da tarih öncesi dönemlere dair yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, Türklerin atalarının nerelere kadar yayıldıklarını görmek mümkün olabilmektedir. Orta Asya'nın tarih öncesi, **Yontma Taş (Mezolitik) Devrine** kadar geriye gitmektedir. Bu devir MÖ 5000 yılları olarak tarihlendirilmektedir. Yontma Taş Devrinin insanları genellikle ormanlık sahalarda yaşıyorlar; taşları yontarak basit âletler yapıyorlar; avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Hatta onlar, bazı küçükbaş hayvanları evcilleştirdikleri gibi, tabiattaki bitkilerden ve meyvelerinden yararlanmasını da öğrenmiş bulunuyorlardı. Özellikle, Türklerin ilk atalarının (*proto-Türk*), tarihin bu döneminde, yani Yontma Taş Devrinde avcılık ve balıkçılık yaparak geçindikleri anlaşılmaktadır. Zira, av kuşlarından bazıları, onlar için birer "**ongun**" (*totem=töz=ata kabul edilen kuş veya hayvan*) hâline gelmiştir. Meselâ, Oğuz Türklerinde, "**şahin, kartal, tavşancıl, sungur, uç-kuş ve çakır**" gibi kuşlar birer *ongun (töz)* idi.²⁷ Bu durum, hiç şüphesiz onların, çok erken çağ-

²⁶ Grousset, 1980: 11.

²⁷ Togan, 1972: 50-52.

larda yaşamış oldukları avcılık hayatının bir hatırasından başka bir şey değildi.

Aynı dönemlerde, Orta Asya'daki ormanlık sahanın insanına göre bozkır sahanın insanı biraz daha ileri durumda bulunuyordu. Daha doğrusu, ormanlık sahanın insanı Taş Devrini yaşarken bozkır sahanın insanı **Cilalı Taş (Neolitik) Devrine** geçmiş durumdaydı. Zira, Mançurya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan bozkır sahalarında, genellikle cilalı taş eserleri bulunmuştur. Bu sahalaradaki gelişme devam etmiş, bozkır insanı MÖ III. bin yılın sonlarından itibaren Maden Devrine ulaşmıştır.

Öyle anlaşıyor ki, Türklerin ataları, MÖ 5000 yıllarından sonra yavaş yavaş ormanlık sahadan çıkarak, Orta Asya'nın bozkır sahalarına yayılmışlardır.

Orta Asya'da kazı yapan arkeologlar, meydana çıkardıkları buluntu ve kalıntıları genellikle bu malzemenin bulunduğu yerin veya bölgenin adıyla tanıtmışlardır. Meselâ onlar, Abakan bozkırlarında ortaya çıkardıkları buluntulara ve kalıntılara Abakan kültürü adını vermişlerdir. Bu kültürleri tarih sırasına göre şu şekilde özetlemek mümkündür:

a-) Anav Kültürü (MÖ 4000-1000)

Orta Asya'da en eski kültür merkezlerinden biri Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarındaki Anav (*Anau*) adını taşıyan yerde ortaya çıkarılmıştır. Anav'da yapılan kazılarda oldukça gelişmiş yerleşik bir kültüre rast gelinmiştir. Anav insanı, güneşte kurutulmuş tuğlalardan (*kerpiç*) yapılan evlerde oturuyor; at, koyun, sığır gibi hayvanlar besliyor; daha da önemlisi çiftçilik yapıyordu.²⁸

Yerleşik kültürün bir benzeri de Anav yakınlarındaki **Namazgâh-tepe**'de bulunmuştur. Namazgâh-tepe kültürü, Anav kültürüne göre daha sonraki bir tarihe isabet etmektedir. Bu tarih **MÖ 2500** yıllarıdır. Namazgâh-tepe'de yapılan kazılarda dibekler ve bakırdan çeşitli süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Öyle anlaşıyor ki, bu kültürün insanı, yetiştirdiği arpayı ve buğdayı dibekler-

²⁸ Durmuş, 2016: 66.

de öğütüp un ve ekmek yapmayı ve madeni işlemeyi öğrenmiş bulunuyordu.²⁹

Anav kültürünü yaratan topluluğun milliyeti kesin olarak tespit edilememiştir. Bazı Batılı bilginler, bu kültürü, ciddi bir delil göstermeksizin Arî topluluklarına mal etmişlerdir. II. Dünya Savaşından sonra Arî toplulukları üzerinde yapılan yeni araştırmalara göre, bu toplulukların Hazar Denizinin kuzeyinden Orta Asya'ya yayılışları ve Hindistan'a inişleri, MÖ 1500 yıllarından sonra meydana gelmiştir. Hâlbuki Anav kültürü MÖ 4000 yıllarına, hatta 9000-11000 yıllarına kadar geriye gitmektedir.³⁰ Bu duruma göre, **"Anav kültürü, ancak Türklerin atalarına veya onlarla akraba bir kavme mal edilebilir. Zira Türk kültürünün temel unsuru olan at, ilk defa Anav kültüründe görülmüştür."**³¹

b-) Kelteminar Kültürü (MÖ 3000)

Aral gölü çevresinde Kelteminar adıyla tanıtılan yerleşik bir kültür daha meydana çıkarılmıştır. Bu kültürün en önemli buluntusu geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz, ince çizgili ve desenli çömleklerdir.

c-) Afanesyevo Kültürü (MÖ. 3000-1700)

Türk ana yurdunda en eski kültüre **Abakan bozkırlarında** rast gelinmiştir. Abakan veya en önemli buluntu yeri olan **Afanesyevo** adıyla tanıtılan bu kültür, sadece Abakan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Altay dağlarından Etil (*Volga*) nehrine kadar uzanan geniş bozkır sahaya tamamen yayılmıştır. Çakmak taşından ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler, kırmızı ve beyaz bantlı basit çömlekler ile çeşitli maden işlemeli âletler bu kültürün başlıca buluntularıdır.³² **Bu buluntular, Afanesyevo insanının maden devrine girdiğini, avcılık ve hayvancılık yaptığını göstermektedir. Zira at ve koyuna ait kemikler, ilk defa Afanesyevo kültürünün kurganlarında yan yana görülmüştür.**³³ Afanesyevo insanının kültürel bakımdan elde ettiği en

²⁹ Ögel, 1984: 20.

³⁰ Togan, 1970: 8.

³¹ Koppers, 1941: 450, 473/496, 524.

³² Ögel, 1984: 18.

³³ Ögel, 1984: 18; Kafesoğlu, 1977: 266.

önemli başarı, hayvan yetiştirmenin dışında ilkel biçimde de olsa ziraat yapmaya başlamasıdır.³⁴

ç-) Andronovo Kültürü (MÖ 1700-1200)

Andronovo kültürü, Afanesyevo kültürünün devamı ve gelişmiş bir şeklidir. Bu kültür, Tanrı Dağlarından Yayık Nehrine kadar olan bozkır sahayı tamamen kaplamıştır. En önemli buluntu yerlerinden biri Minusinsk Havzasıdır.³⁵ **Andronovo kültürünü, beyaz, brakisefal (yuvarlak kafalı) tipte, atlı-savaşçı bir kavim olan Türklerin atalarının yaratmış olduğu** tahmin edilmektedir.³⁶ Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler, taş kaşıklar, kemikten ok uçları ve iğneler, kabzalı hançerler, saplı balta- lar ile inci ve küpe gibi süs eşyaları, bu kültürün en önemli buluntularıdır.³⁷

Andronovo kültüründe en önemli gelişme, metalin işlenmesinde (*metalürji*) gerçekleştirilmiştir. En çok kullanılan maden, toprağın üzerinde doğal (*tabii*) olarak birikmiş olan metal oksit cevheridir. Metal cevheri, genellikle Altay ve kuzey Kazakistan'daki Kalbin Sıradağlarında bulunan sığ ve açık maden ocaklarından sağlanmıştır. Andronovo insanı, madenî silâhların dökümünde hem balçıktan hem de taştan kalıplar kullanmıştır.³⁸ **Ayrıca, tunç (bronz) ve altından yapılmış süs eşyaları da ilk defa bu kültürde görülmüştür. Çinliler, tunç yapmayı Andronovo insanından, yani Türklerin atalarından öğrenmişlerdir.**³⁹ Diğer taraftan, bu kültürün temsilcileri, atın ve koyunun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeye başlamışlardır.

d-) Karasuk Kültürü (MÖ 1200-700)

Yenisey Nehrine katılan **Karasuk Irmağı** çevresinde yeni bir kültür daha meydana çıkarılmıştır. Bu kültürde Andronovo

³⁴ Okladnikov, 2000: 118.

³⁵ Okladnikov, 2000: 122.

³⁶ Kafesoğlu, 1977: 30; Ögel, 1984: 18.

³⁷ Ögel, 1984: 25.

³⁸ Okladnikov, 2000: 123.

³⁹ Eberhard, 1947: 24.

gelenegi devam ettirilmekle beraber⁴⁰ yenilik olarak demir made-ni bulunmuş ve işlenmesine başlanmıştır. Hatta bu kültürde, bakı-ra arsenik ve kalay karıştırmak suretiyle metalin kalitesi ve değeri son derece yükseltilmiştir. Bundan başka, dört tekerlekli ve üstü kapalı arabalar ve keçeden derme çadırlar (*kurulup sökülebilen*), ilk defa bu kültürde görülmüştür.⁴¹ Daha da önemlisi, Karasuk kültürünün insanı, çok miktarda beslediği koyunun yapağını dokuyarak elbise yapmasını öğrenmiştir.⁴² Öte yandan, gem yapmak üzere yontulmuş kemik ve boynuz parçaları ile el değirmen-leri de ilk defa Karasuk kültüründe görülmüştür.⁴³

e-) Tagar ve Taştık Kültürü (MÖ 700-100)

Karasuk kültürünü **Abakan ve Minusinsk** bölgesinde Tagar kültürü takip eder. Bu bölgelerde Tagar kültürüne ait tunçtan ya-pılmış iki yanı keskin (*kingırak=kama*) bıçaklar, hançerler, çok sayıda ok uçları⁴⁴ ve saplı aynalar ile süslü altın ve tunç tokalar, iğneler, taşlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve üç ayaklı süslü tunç kazanlar bulunmuştur.⁴⁵ Bu eşyalardan bazılarının üzerine işlen-miş hayvan tasvirleri, **eski Türk sanatının özünü oluşturan hayvan üslubunun bütün özelliklerini göstermektedir.**

Öte yandan, Tagar ve Taştık insanı, otağ şeklinde ağaçtan evler yapmayı da biliyordu. Bu evler, ağaç kütüklerini silindirik veya dört köşe olacak şekilde üst üste yığmak ve tavanı da eğilmiş ağaç dalları ile kubbe (*eğme, eğin*) gibi kapatmak suretiyle yapı-lıyordu. Tıpkı çadırlarda olduğu gibi, bu evlerin orta yerlerinde ocak ve tepelerinde de duman deliği (*tüğünük*) bulunuyordu. Bu ahşap evlerden oluşan obaların etrafı da ağaç kütükleri ve dalları ile çevriliyordu. Ağaç kütükleri ve dalları ile örülen duvarlara eski Türkçede "**çit**" adı veriliyordu. Çitler ise, hayvan tüyleri veya sa-manla karıştırılan balçıkla harç (*titig*) sıvanarak berkitiliyordu.⁴⁶

⁴⁰ Gumilev, 2002: 52.

⁴¹ Kurat, 1972: 3; Esin, 1978: 11.

⁴² Ögel, 1984: 31.

⁴³ Okladnikov, 2000: 126.

⁴⁴ Kurat, 1972: 3.

⁴⁵ Esin, 1978: 14.

⁴⁶ Esin, 1978: 11.

Tagar kültürü, MÖ 300 yıllarından sonra **Taşlık** bölgesinde yeni bir gelişme gösterir. Tagar ve Taştık kaya resimleri ve bu kültürlerin koruganlarında ortaya çıkarılan tunçtan küçük hayvan heykelleri ile dağ keçisi, geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş tasvirleri, Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Bundan dolayı, bu kültürlerin temsilcilerinin Türklerin ataları oldukları hususunda asla şüphe edilmemektedir.⁴⁷

Anav, Kelteminar, Afanesyevo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerine dair arkeolojik kazıların hemen hemen hepsi, Rus arkeologlar tarafından yapılmıştır. Rus arkeologlar, ortaya çıkardıkları arkeolojik malzemeyi genellikle buluntu yerlerinin adlarıyla tanıtip değerlendirmişlerdir. Fakat onlar, bu kültürleri yaratan toplulukların kimlikleri hakkında, bir şey söylememişlerdir. Daha doğrusu, Rus arkeologlar bu hususta ne bir yargıya varabilmişler ve ne de bir tercih yapabilmişlerdir. Hâlbuki bu arkeolojik malzemenin değerlendirilmesi ve yorumlanmasından şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Orta Asya'da ortaya çıkarılan Anav, Afanesyevo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerinin özellikle Türklerin atalarıyla çok yakından ilgisi bulunmaktadır. Bu yargının doğruluğu, bugün bile çeşitli delillerle kanıtlanabilmektedir. Meselâ, **eski Türk kültüründeki at ve koyun besleme, dört tekerlekli üstü kapalı araba, derme çadır, tunç, iki ağızlı bıçak (kingırak-kama), hayvan üslubu gibi unsurlar ile mezara yiyecek ve içecek koyma âdeti, bu kültürlerde de açık bir şekilde görülmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerin ataları (*Proto-Türk*), çok eski çağlarda Abakan bozkırlarından Etil (*Volga*) ve Ceyhun (*Öğüz*) Nehrinin ilerisine kadar olan bütün Orta Asya topraklarına yayılmışlardır. Bu durum, Türklerin yayıldıkları sahalardaki ırmaklara ve dağlara verdikleri isimlerle de desteklenmektedir. Meselâ, Milâttan önceki çağlarda yazılmış Grekçe eserlerde Ural nehrinin adı "**Dayık**" (*Yayık*), Ceyhun nehrinin adı da "**Oxus**" (*Öğüz-nehir*) şeklinde Türkçe yazılmıştır. Grek yazarları, bu isimleri, hiç şüphesiz burada oturan Türklerden öğrenmiş olmalıdır.**

⁴⁷ Esin, 1978: 11.

3-) Türk Karakteri

“Bir milletin gücü, akıl ve zekâsına değil, karakterine bağlıdır. Akıl, tabiatın sırlarını incelemeye ve onun güçlerini kullanmaya yarar. Karakter, kendini yönetmeyi ve zorluklara karşı başarılı bir şekilde direnmeyi öğretir.”

Gustave Le BON

Orta Çağ tarihçileri ve coğrafyacıları ile özellikle onların eserlerine dayanarak sosyo-coğrafya alanında araştırmalar yapan günümüz tarihçileri, doğal çevre (*tabiat*) ve iklim ile kültürler arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığına dikkati çekmişlerdir.⁴⁸ Bilindiği gibi, Türklerin ataları (*Proto-Türkler*), kendilerine yurt olarak Orta Asya'nın son derece elverişsiz, sert, kurak, acımasız, tarım alanı ve suyu az, ottan başka bir şey yetişmeyen verimsiz tabiat ve iklim bölgesini seçmişler (*bozkır, step*); burada olağanüstü azim ve sebat göstererek bu tabiat ve iklime kendilerini uydurmuşlar ve onun gerektirdiği karakteri almışlardır. Daha da önemlisi onlar, bu tabiat ve iklime uygun bir hayat kurmayı (*atlı-göçebe veya konar-göçer hayat*) ve burada yüksek bir kültür yaratmayı başarmışlardır. Dolayısıyla, Orta Asya'nın doğal çevresi ve iklimi Türk karakterini, hayat tarzını ve hatta dini inancını, sanat anlayışını, dünya görüşünü, örf ve adetlerini belirleyici bir rol oynamıştır.

Orta Asya'da gözlerini dünyaya açan her Türk, kendisini acımasız bir tabiatın ve iklimin kucağında ve pençesinde buluyordu. Onun hayatta kalabilmesi ve varlığını devam ettirebilmesi için içinde bulunduğu tabiatın ve iklimin gerektirdiği karakteri alması ve ona uygun hayat tarzını gerçekleştirmesi gerekiyordu. Bu da, tabiat ve iklim ile devamlı bir mücadeleyi zorunlu kılıyordu. İşte Türkler, Orta Asya'nın son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartlarına karşı devamlı bir mücadelenin içine girmişlerdir. Bu mücadele iki yönlü olmuştur:

⁴⁸ Kafesoğlu 1977: 13, Erkal, 1983: 33, Lattimore, 1940; Lattimore, 1972, Eberhard, 1970, Kortepeter, 1968: IV, 241-285.

1-) Tabiata hâkim olmak için mücadele,

2-) Yaşamak için mücadele.

Orta Asya'daki doğal çevre ve iklim şartları, etkisini en fazla Türk karakteri ve hayat tarzı üzerinde göstermiştir: Yerleşik hayat yaşayan ve ziraat yapan topluluklar, tabiatın ve iklimin önlerine çıkardığı güçlükler ve zorluklar karşısında ya bulundukları yerleri terk etmişler ya da tabiat ve iklim şartlarına boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Onlarda, zorluklara ve güçlüklerle karşı meydan okuma ve karşılığını verme (*challenge and retaliate*), yani mücadele etme gibi bir anlayış ve davranış hemen hemen hiç gelişmemiştir. Hâlbuki Türkler, hiçbir zaman yerleşik hayat yaşayan ve ziraat yapan topluluklar gibi kendilerini tabiat kuvvetlerinin elinde esir ve çaresiz hissetmemişlerdir. Onlar, Orta Asya'nın alabildiğine elverişsiz ve çetin tabiat ve iklim şartlarına karşı cesaretle meydan okumuşlar; yılmadan, bezmeden, gevşemeden ve her şeyi göze alarak onunla amansız bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadele, onların ruhlarını ve bedenlerini zayıflatmak şöyle dursun, aksine son derece kuvvetlendirmiş ve çelikleştirmiştir. Sonuç olarak onlar, Orta Asya'nın sert ve elverişsiz tabiatına ve iklimine kendilerini uydurmuşlar, yani onun gerektirdiği karakteri almışlardır. Özellikle büyük felaketler ve facialar karşısında yılmamak, mücadelede kendine güvenmek ve cesaret göstermek, her türlü mahrumiyet karşısında maddi ve manevi dayanıklılık, amacına ulaşmada azim ve kararlılık, geleceğe dair plan ve tasarımlarda ileri görüşlülük, siyasi alanda teşkilâtçılık, sosyal ilişkilerde yardımlaşma ve yarışma, istilâ ve işgaller karşısında özgürlük ve bağımsızlık fikrine bağlılık, onların karakterlerinin başlıca özelliği olmuştur. Ayrıca iç dayanışmanın icabı olarak fedakârlık, sözüne bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, kadirbilirlik, cömertlik, konukseverlik ve yardımseverlik gibi yüksek insanî erdemler ve meziyetler de onlarda pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir.

Burada hemen belirtelim ki, bu yüksek karakter özellikleri ve üstün meziyetler, Türk toplumunu asırlarca ayakta tutan değerler olmuştur. Daha da önemlisi, bu yüksek nitelikler ve özellik-

ler, Türk'ün manevi gücünü son derece artırmış ve ona tartışma götürmez bir üstünlük ve dinamizm kazandırmıştır. Çünkü manevi gücü meydana getiren sayı değil, üstün niteliklerdir. Dolayısıyla Türkler, tarihte nüfuslarıyla orantılı olmayacak kadar büyük işler başarmışlardır.

Dünya tarihi, Türklerin Orta Asya'daki son derece olumsuz tabiat ve iklim şartlarında iki büyük başarısına tanık olmuştur. Bu başarılarından biri, Türklerin Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartlarına uygun hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bilindiği gibi bu, **"atlı-göçebe"** (*horse nomad*) veya **"konar-göçer hayat tarzı"**dır. Onların diğer başarıları ise, töre ve yasalara göre düzenli işleyen büyük siyasi ve askerî teşkilâtlar meydana getirmeleri, yani dünya politikasına yön veren büyük devletler kurmalarıdır.

4-) Türk Kültürünün İdeal İnsan Tipi: "Cesur ve Kahraman İnsan"

Türk Atasözü: "Kahraman savaşta, bilge kişi de mecliste kendisini gösterir."

Eski Türk şiirinde kahramanın tanımı: "Aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı."

Kaşgarlı Mahmûd

Her kültür, kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi, **"cesur (yüreglig-yürekli) ve kahraman (alp)"** insandı. Zira atlı-göçebe hayat süren eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu doğal bir çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü tehlikeler ve güçlükler, onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaştırılması da ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde

mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, devletin ve toplumun kaderi, büyük ölçüde cesur ve kahraman insanların gösterecekleri başarıya bağlıydı.⁴⁹

Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği **cesur, atak ve cömert**⁵⁰ (*tuzu ve ekmeği bol*) olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve ona hâkim olmak, kahramanın en büyük tutkusuydu. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddi kuvvetiyle **"yavuz düşmanı ya geri döndürür ya da ona boyun eğdirirdi."**⁵¹ Dirinmediği müddetçe, onu imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı. İşte eski Türk kahramanı böyle bir ruh ve karakter yapısına sahipti.

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Devlet ve toplum yararına hayatlarını feda etmek, onlar için en büyük erdem sayılırdı. Türk toplumunda hiçbir çıkar kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer ve önem verilmekte, onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde **"kahramanlık kültü"**, kahraman kişilere büyük saygı ve hayranlık duyma, vardı.⁵²

⁴⁹ Koca, 2010: 81.

⁵⁰ Türk toplumunda beğenilen ve takdir edilen davranışlardan biri de, **"yardımseverlik ve cömertlik"**tir. Bu güzel meziyetleri eski Türk toplumunda en iyi temsil eden zümre, Ahîlerdir. Ahîlerin bu özelliğini **"cömert"** kelimesinin üzerinde de görmek mümkündür. "Cömert" kelimesi, Türk toplumunun Farsça **"genç, yiğit"** anlamına gelen **"civan"** kelimesiyle **"adam, insan"** anlamına gelen **"merd"** kelimesini birleştirmek suretiyle yapmış olduğu yeni bir sözdür. Bilindiği gibi, "civan" ve "merd" kelimeleri, yine birleşik kelime olarak, yani **"civan-merd"** şeklinde genç ahî çıraklarının adı olarak kullanılmış bir sözdür. Türk toplumu, "civan" ve "merd" kelimelerini birleştirip "cömert" kelimesini yapmakla kalmamış, bu kelimeye genç ahî çıraklarının en önemli özelliği olan **"yardımsever, eli açık, koçak, selek, bonkör, yani sahavet** (eski Türkçe: akı)" anlamlarını da yüklemiştir. Hâlbuki, "civan" ve "merd" kelimelerinde bu anlamların hiçbiri bulunmamaktadır. Burada rahatça şu hükme varmak mümkündür: **"Cömert ve cömertlik" kavramları, gerek yapısıyla gerekse anlamıyla dilimize Ahîlik kültürünün bir armağanı olarak girmiştir.**

⁵¹ Kaşgarlı, 1939: I, 516; 1940: II, 74.

⁵² Koca, 2010: 81.

Zafere susamışlık, ölümü küçümseme, zayıfa ve muhtaca yardım etme, haksızlığa ve zulme karşı gelme, kahramanların en önemli özelliği idi. Onların en büyük ödülleri ise, savaşlarda ve akınlarda tükettikleri ömrü şanlı bir ölümle sonlandırmaktı. Fakat kahramanların ölümü, bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Özellikle millete, devlete, vatana hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutulmakta, gözyaşı dökülmekteydi. Mezarlarının başına da “**yazıtlar** (*bengü taş/kaya=ölümsüz taş*) **ve balballar**” diktirilerek hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletlerinin övünç kaynağı idiler. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde, daha sağlıklarından itibaren kahramanlık şiirleri ve destanlar düzülmekteydi. Bu şiirler ve destanlar da “**bahşılar**” ve “**ozanlar**” (*halk şairleri*) tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmeler hâlinde söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü her Türk genci, kendi idealinin örneğini onların hayatında görmekteydi.⁵³

Türkler, şahsî yeteneğe ve başarıya çok önem verirlerdi. Dolayısıyla onlar, babadan oğula geçen, yani irsî bir üstünlük ve liyakat tanımazlardı. Her genç, toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Meselâ Oğuz Türkleri, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezlerdi; yani onları sosyal varlık olarak kabul etmezlerdi.

Bu anlayış, bugünkü Türk toplumunda başka bir şekilde devam etmektedir. Meselâ, her Türk genci toplumdaki yerini ancak askerlik görevini yapmak suretiyle alabilmektedir. Zira Türk toplumu, askerlik görevini yapmamış olan gence “**adam olmuş**” gözüyle bakmamakta ve ona sorumluluk vermemektedir. Bu durumdan kurtulmak için her Türk genci bir an önce askerlik görevini yapmak için can atmaktadır. Özellikle Türk gençlerinin askere gidişlerini davul, zurna eşliğinde büyük bir coşkunlukla kutlamalarının altındaki temel duygu ve düşünce budur.

⁵³ Koca, 2010: 81.

Eski Türk toplumunda, her anne ve baba, yeni doğan çocuklarına kendi değerlerine ve anlayışlarına göre birer isim verirdi. Onları da özellikle kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun birer kahraman evlat olarak yetiştirmeye çalışırlardı. Hem kendileri hem de içinde yaşadıkları toplum, onlardan kahramanca davranışlar ve faydalı hizmetler beklerlerdi. Beğenilen ve takdir edilen bir kahramanlık ve faydalı hizmet yapmaları hâlinde de yeni bir isim daha vermek suretiyle onları onurlandırırldı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme “**er adı**” denirdi. “Er adı” önceki ismin yerini alarak, onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu onlar, bundan böyle ilk isimleriyle değil, sonradan aldıkları “er adı” ile anılırlardı.⁵⁴

Türkler evlatlarına, gerek doğduklarında gerekse kahramanlık yaptıklarında yeni bir ad verirken genellikle duygu ve düşüncelerini bu isimlere yansıtmışlardır. Bunların başında kahramanlık ile ilgili anlamlar taşıyan isimler gelmektedir. Meselâ, “**alp**, **bagatır** (*bahadır*) veya **batur**, **kapgan** (*kapan, alıp kaçan, elde eden, fetheden=fatih*), **sancar** (*mızrak saplayan*), **bozan** (*düşman ordusunu bozan, parçalayan, dağıtan*), **sökmen** (*düşman saflarını söken, bozan, dağıtan*), **tığrak** (*yılmaz, yiğit, bahadır*), **boldacı** (*her şeyi bol olan ve kendisinden her türlü iyilik beklenen yiğit, cesur insan*), **alpagut** veya **yilpagut** (*düşmana tek başına saldıran ve hiçbir şekilde yakalanmayan*), **alp yürek**, **tumyürek** (*soğuk yürek*), **yağı basan** (*düşman basan*), **yağı sıyan** (*düşman kıran*), **sü sıyan** (*asker kıran*), **er basan**, **er biçen**, **il almış** (*devlet veya halk almış*), **il aldı**, **il basmış**, **il katmış**, **il basar**, **ilurmuş** (*vurmuş*), **il yığmış**” gibi... İslamî dönemde, genellikle “**alp**” sözünün yerini “**gazi**”, “**kapgan**” sözünün yerini de “**fatih**” sözü almıştır.

Belirli özellikleri olan, gücü ve kudreti temsil eden hayvan ve kuş isimleri de Türklerin kahramanlar için en çok kullandıkları isimler arasında yer almıştır. Meselâ, “**Arslan**, **Böri** (*kurt*), **Boğa**, **Boğaç**, **Tonga** (*kaplan cinsinden bir hayvan*), **Yagan** (*fil*), **Pars**, **Buğra** (*erkek deve*), **Porsuk**, **Argun** (*sıçan cinsinden atak bir hayvan*), **Babür** (*kaplan cinsinden bir hayvan*), **Barak** (*köpek*), **Koçkar**

⁵⁴ Koca, 2010: 82.

(koç), **Tay** (karatay), **Togrıl** (tuğrul), **Çakır** (çağrı), **Turumtay** (yırtıcı bir kuş), **Sungur**, **Lâçin** (Şahin) ve **Balaban** (avcı kuşlardan biri)" gibi... Ayrıca onlar, "**altun** (altın), **gümüş**, **yakut**, **demir**, **moncuk** (boncuk=mücevher), **kılıç** ve **taş**" gibi kıymetli madenleri ve kuvvetli nesneleri de isim olarak kullanmışlardır.⁵⁵

5-) Eski Türk Hayat Tarzı

"Su Türk'ün hayatı, at kanadı, halı da ruhudur."

Türkmen Atasözü

Türklerin asıl başarıları, içinde yaşadıkları çevreye (*tabiat*) ve iklime uygun hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu, "**atlı-göçebe**" (*horse nomad*) veya "**konar-göçer**" hayat tarzıdır.⁵⁶

⁵⁵ Koca, 2005: 88, 237-245; Koca, 2010: 83.

⁵⁶ Burada özellikle, "atlı-göçebe" kavramını biraz açıklamamız gerekmektedir. Çünkü göçebelik denince, akla ilk olarak, ilkel bir kültürü temsil eden ilkel bir hayat tarzı gelmektedir. Hâlbuki atlı-göçebeliliğin ilkel göçebelikle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bunlar, birbirinden tamamen farklı birer hayatı ve kültürü temsil etmektedir. Burada her iki hayat ve kültür arasında yapılacak küçük bir karşılaştırma, bu farkı açık bir şekilde gösterecektir: İlkel göçebelikte üreticiliğe dayanan ekonomik faaliyet hemen hemen yoktur; ilkel göçebe, sadece toplayıcılıkla geçinmektedir; yani asalak bir toplumdur. Hâlbuki atlı göçebelikte ekonomi, besicilik gibi sağlam bir temele ve kaynağa dayanmaktadır. Atlı-göçebe üreticidir. Beslediği hayvanlardan hem kendi ihtiyacını sağlamakta hem de ihtiyaç fazlası mallarını ve ürünlerini satarak veya değiş-tokuş yaparak ekonomisinin eksikliğini tamamlamaktadır. Bu duruma göre, atlı-göçebelilik, sürülere her mevsimde taze ot ve su bulabilmek ve verimi artırabilmek için yaylak ve kışlak arasında düzenli gidip gelmedir.

Bu hayat tarzında birinci derecede rol oynayan vasıta at idi. Günlük işler, sürülerin sevk ve idaresi, yaylak ve kışlak arasında gidip gelmeler, sürgün avları, yarışmalar, savaş eğitimleri, savaşlar ve akınlar, zamanın en süratli aracı olan at üzerinde ve at vasıtasıyla yapılmaktaydı. Devlet bile at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi. Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi, kuş için kanat ne ise Türk için at o idi.

İlkel göçebelikte vatan, millet ve teşkilât (devlet) fikri hiç yoktur. Atlı-göçebelikte ise, vatan, millet ve teşkilât fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Zira Orta Asya'nın alabildiğine elverişsiz tabiat ve iklim şartları, Türk'ü sıkı bir iş birliğine, dayanışmaya ve teşkilatlanmaya zorlamıştır. Konar-göçer hayat tarzı da onlara cesaret, kuvvet ve büyük bir dinamizm kazandırmıştır. Ufuklarını da son derece genişletmiştir. Ayrıca, büyük sürülerin sevk ve idaresi, Türk'ü düzen, disiplin, emretme ve hâkimiyet fikrine hazırlamış; ona bu hususta son derece faydalı ve pratik bilgiler ile beceriler kazandırmıştır. Böylece Türkler, pek erken çağlarda Orta Asya'ya hükmeden büyük devletler kurarak tarih sahne-

Burada hemen belirtelim ki, ilkel topluluklarda görülen göçebe (*nomad*) hayat tarzı ile eski Türk topluluklarının atlı-göçebe hayat tarzı birbirinden tamamen farklıdır. İlkel topluluklarda ekonomi tamamen toplayıcılık şeklinde geçerken eski Türk topluluklarında ekonomi hayvancılığa dayanıyordu. Başka bir ifade ile, eski Türk toplulukları üretici idiler. Diğer taraftan, ilkel topluluklarda teşkilât, daha doğrusu devlet fikri yoktur. Ayrıca millet bilinci olmayan ve millet hâline gelemeyen bu topluluklarda, vatan fikri de hiç gelişmemiştir. Eski Türk topluluklarında ise, devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Ayrıca onlarda, çok kuvvetli millet ve vatan fikri de oluşmuştu. Özellikle, siyasi bir teşekkül hâline geldikleri zaman, millet ve vatan bilinci daha kuvvetli hâle geliyordu.

Atlı-göçebelik, birçok bakımdan çiftçilikten üstün yetenek ve meziyet isteyen bir hayat tarzıdır. Hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde, durmadan onlara yeni otlaklar ve su bulmak, hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyet olduğu gibi, büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir.⁵⁷ Türkler, fizikî ve ruhî yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin üstesinden kolayca geliyorlardı.

Atlı-göçebe hayatta ekonomi, iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan biri “at”, diğeri “koyun”dur. Her iki hayvan da sürüler hâlinde beslenmekteydi. Özellikle at, bu faaliyette başlıca rol oynuyordu. Zira, büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir

sine çıkmışlardır. Hatta onlar, bununla da kalmamışlar; dünyanın çeşitli yerlerine göç ederek yayılmışlardır. Özellikle göç edip yayıldıkları yerlerde de teşkilatçılık yeteneklerini göstermişler; yerli halklar üzerinde hâkimiyet kurarak yeni yeni siyasi teşekküller meydana getirmişlerdir. Daha da önemlisi, hâkimiyetleri altına aldıkları topluluklara vatan, millet ve teşkilât fikrini aşılamışlardır. Görüldüğü gibi, “atlı-göçebe veya konar-göçer hayat tarzı”, zamanına göre, yüksek ve ileri bir kültürü temsil etmektedir. Yerleşik hayata geçinceye kadar uzun bir süre atlı-göçebe bir hayat yaşamış olan Türklerin Orta Asya’da, bugünkü medeni milletlerin daha ortaya çıkmadıkları çağlarda arka arkaya büyük devletler kurarak geniş Orta Asya topraklarını ve topluluklarını teşkilâta ve düzene kavuşturmaları, onların, şüphesiz yüksek bir kültür seviyesine ulaşmış olduklarının en belirgin göstergesidir. Zira devlet, yüksek ve ileri kültürlerin ürünüdür. İlkel ve geri kültürlerde devlet ve teşkilât fikri ve anlayışı hiç olmamıştır.

⁵⁷ Rasonyi, 1970: 5.

arada tutulması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisi için gerekli ve zorunlu olan bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, göçebe hayat, at üzerinde kurulmuş ve geliştirilmiştir.

Atlı-göçebe hayatta **atın** ve **koyunun** yanında **demirin** de önemli bir yeri vardı. Bilindiği gibi, demir, silâh sanayinin başlıca madenidir. Andronovo kültürünün son zamanlarında yavaş yavaş görülmeye başlayan demir, MÖ 1000 yıllarından itibaren Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Eski destanların da gösterdiği gibi demircilik, Türklerin âdeta ata sanatı durumundadır. Bilindiği üzere, Göktürk Devletini kuran Aşina oğulları, Altay dağlarının eteklerinde demir işleyip silâh üretmek suretiyle bir asır içinde güçlü bir kavim hâline gelmişlerdir. Eski Türk toplumunda, özellikle, "**demirci**" adıyla anılan önemli bir meslek guru-bu bulunmaktaydı.⁵⁸

Eski Türk topluluklarının göçebelikleri amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine daima taze ot ve su bulmak⁵⁹ ve böylece verimi artırmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bundan dolayı hayat, **kışlak** (*kışın geçirildiği yer*) ve **yaylak** (*yazın geçirildiği yer*) arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Kışı geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmekteydi. Böyle karı az tutan, rüzgârdan, fırtınadan ve tipiden korunaklı yerlere "**koy**" (*kuy*) veya "**kuytu yer**" denilmekteydi.⁶⁰ "Koy"lar kış aylarında,

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 268.

⁵⁹ Çin Yıllıklarında Türkler için "**keçe çadırlarda otururlar, otları ve suları takip ederek göçerler**" denmiştir (Liu Mau-tsai, 1958: I, 8). "Sie wohnten in Filzzelten und zogen dem Wasser und Grase folgend umher" (De Groot, 1921: 3). "Wasser und Pflanzen suchend, wandern sie hin und her" (Julien, 1865: 6/3, 332). Ils se transportent d'un lieu a un autre, suivant qu'ils y trouvent de l'eau et des herbes" (Chavannes, 1900: 88). "Ils déplacent a la recherche des eaux et des paturage".

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmûd "**koy**"u, "derenin koyağı (vadisi), dibi, düzlüğü" şeklinde tarif etmektedir. Bugünkü Türkçede "koy", deniz kenarlarında rüzgârdan, fırtınadan korunaklı ve denizin dalgalarını kıran girintiler için kullanılmaktadır. Ayrıca bk. **Eski Türk Yazıtları**, 1987: 449, 472, 473. Bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan "**köy**" kelimesi, eski Türkçedeki "**koy** veya **kuy**" kelimesinin bir söylenişi

kuzeyin kuru ve dondurucu rüzgârlarına açık olan yerlerden daha ılık geçmekteydi. Üstelik buralarda, hayvanlar için daima taze ot ve su bulmak mümkündü.

Dağların rüzgârlara açık kuzey tarafları ise, “**kuz**” olarak vasıflandırılmaktaydı.⁶¹ Kuz yerler yazın serin geçmekteydi; üstelik diğer yerlere göre de daha fazla yağış almaktaydı. Daha da önemlisi, kuz yerlerdeki otlar ve sular hiç kurumamaktaydı. Bu yerlerde göçebenin yaylaları bulunuyordu. Göçebe, ilkbaharda yaylaların bulunduğu kuzeye ve yüksekliklere çıkıyordu. O, tabiatla iç içe yaşadığı için tabiatı ve tabiatın yasalarını çok iyi biliyordu. Çünkü yüksek yerlerde taze ot, su ve serinlikten başka yazın insanları ve hayvanları rahatsız eden ve hastalık yapan sinek ve haşarat pek fazla bulunmuyordu.

Göç alanları, yani yaylalar öyle gelişigüzel, sahipsiz yerler değildi. Her boyun veya oymağın belirli yaylası ve otlığı vardı. Yaylanın ve otlığın en güzel yerini boy beyi kendisine ayırmaktaydı. Yaylalara göç, boy beyinin emri ile başlardı. Göç hazırlığı birkaç saat içinde tamamlanırdı. Zira, göçebenin evi derme çadırlardan ibaretti. Eşyalarının hepsi de taşınabilir türden idi. Bundan dolayı geride hiçbir şey bırakılmıyordu. Göç, çift hörgüçlü develer (*yüklet*) veya dört tekerlekli, üstü kapalı ve öküzlerle çekilen arabalarla (*kağrı*) yapılmaktaydı. Bu arabalar, kadınların içinde yün eğirdikleri, dikiş diktikleri, doğum yaptıkları ve çocuklarını emzirdikleri âdeta gerçek bir konut gibi idi.⁶² Yaylalara göç, tam bir eğlence hâlini alırdı. Güzel elbiseler giyilir, yol boyunca neşeli şarkılar söylenirdi.

Bütün yaz, sürülerin bakımı ve semirtilmesi, ürünlerin alınması ve bunların çeşitli yiyeceklere dönüştürülmesi, yünlerin kırılması ve dokunması gibi faaliyetlerle geçiyordu. Bu arada, obanın erkekleri sık sık ava çıkmakta ve bol miktarda çeşitli kuş

olabileceği gibi, Farsça “**kuy**” (köy) kelimesinin Türkçenin ses yapısına uydurulmuş bir şekli de olabilir.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 325, 326; 1941: III, 124; Ebû Hayyân, 1931: 84; Kaşgarlı Mahmûd, “**kuz**” yeri “**güneş görmeyen gölgeli yer**” şeklinde tarif etmektedir.

⁶² Grousset, 1980: 80.

ve hayvan avlamaktaydılar. Çünkü Türkler, büyük koyun sürülerine sahip oldukları hâlde, normal zamanlarda kendi hayvanlarını kesmeye kıyamıyorlardı. Et ihtiyaçlarını ise, genellikle av kuşlarından ve hayvanlarından temin ediyorlardı. Fakat çadırlarına misafir geldiği zaman mutlaka birkaç koyunu birden kesiyorlardı.

Türkler, dışa dönük, eğlenmeyi seven, neşeli ve aktif insanlardı. Onların inancında hayatı kötüleme ve başka bir âlemde mesut olma fikri hemen hemen hiç yoktu.⁶³ Yaz aylarında günlük işlerin dışında genellikle at ve ok yarışları düzenlenmekte, güreş tutulmakta, çeşitli oyunlar oynanmakta ve silâh eğitimi yapılmaktaydı. Özellikle silâh eğitimi onlar için çok önemliydi. Bu işe daha çocukluk yaşından itibaren başlanmaktaydı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes, iyi silâh kullanmak zorundaydı. Zira boylar arasında sık sık yaylak ve otlak kavgaları meydana gelmekteydi.

Orta Asya'daki atlı-göçebe hayatın önemli faaliyetlerinden biri de **akıncılık** idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı, onlar, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak, yani ganimet (*doymuluk*) elde etmek, Türkleri yavaş yavaş devamlı savaş ve akın yapmaya alıştırmıştır. Böylece savaşmak ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet politikası hâline gelmiştir.⁶⁴ Çünkü savaşlar ve akınlar, devlet başkanına hem maddi güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece devlet başkanının idare ettiği kitleler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı.

Akınlar, genellikle hayvanların semirdiği ve hasadın toplandığı güz mevsiminde yapılmaktaydı. Atlı birliklerle süratli bir şekilde gerçekleştirilen Türk akınlarının en önemli hedefi Kuzey Çin idi. Yerleşik medeniyete sahip olan Çin, tarım ürünleri ve çeşitli mamûl eşya bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biriydi.

⁶³ Kaplan, 1985: 34.

⁶⁴ Bu hususta ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de hükümdara "vur, al, dağıt" tavsiyesi yapılmaktadır. Bunun anlamı şudur: Düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt. (*Kutadgu Bilig*, 1974: b. 2052, 2053, 2279).

Üstelik Kuzey Çin, Türklerin sürüleri için geniş otlaklar ile bol su imkânı sunuyordu. Burada, Türklerin “**Yaşıl Ögüz**” (*Yeşil Irmak*) adını verdikleri **Huang-ho** (*Sarınehir*) bulunuyordu. Huang-ho'nun büyük dirseği içinde de Türklerin hayat tarzına uygun **Ordos**⁶⁵ bozkırı yer alıyordu.

Bilindiği gibi, Çin medeniyeti Huang-ho ile güneydeki Yangtse nehirleri havzasında doğup gelişmiştir. Özellikle Sarınehir (*Huang-ho*) çevresi, verimli topraklara sahip, ılıman iklimi ile yaşamaya çok elverişli bir bölge idi. İlkbaharda İç Moğolistan'dan rüzgârlarla gelen ve “**lös**” adı verilen kırmızı toz zerrelere, gökten âdeta yağmur gibi yağarak, buradaki toprağı son derece verimli hâle getirmekteydi.⁶⁶

Çin medeniyetinin doğup geliştiği Sarınehir havzası, sadece Türk akınlarına hedef olmamış, aynı zamanda buradaki ilk devletleri de Türkler kurmuşlardır. Çin Yıllıkları üzerinde yapılan incelemelere göre, Kuzey Çin'e 803 yıl hâkim olan **Covlar** (*Chou*) (*MÖ 1050-247*), bir Türk hanedanı idi.⁶⁷ Özet olarak söylemek gerekirse, Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar; Çinliler gibi tarım yapan yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

Çin üzerine yapılan ve bütün Çin tarihini dolduran Türk akınları, tepkisiz kalmamıştır: Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, zamanın en mükemmel silahlarına ve hızlı hareket kabiliyetine sahip Türk (*Hun*) ordularının akınlarına karşı Çin Cav (*Chao*) kralı Wu-ling, MÖ 307 yılında, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş muazzam tedbirlere başvurmıştır. Bu tedbirleri:

1-) Savunma niteliğinde tedbirler (*Sınırlarda tahkimat yapmak ve uzun surlar inşa etmek*),

2-) Reform mahiyetinde tedbirler (*Türklerinki gibi atlı birlikler teşkil etmek ve bu birlikleri onlar gibi giydiren silâhlendirerek eğitmek*) olmak üzere iki ana başlık altında toplayabiliriz:

⁶⁵ “Ordos” kelimesi, Türkçe “**ordu**” kelimesinin Çince söylenişidir. Türk hükümdarları, “ordu” adı verilen karargâhlarını burada kurdukları için bu bölge “Ordos” adıyla anılmıştır.

⁶⁶ Eberhard, 1987: 2.

⁶⁷ Eberhard, 1987: 33, 35.

Çin Cao Krallığı, Türk (*Hun*) akınlarını durdurabilmek için Sarınehir havzası boyunca uzanan surlar inşa etmeye başlamıştır.⁶⁸ Bu surlar, Çin (*C'h-in*) Krallığı zamanında büyük emek ve sermaye harcanarak büyük ölçüde tamamlanmıştır (*MÖ 214*). Bu seddin savunma gücü, ilave edilen kaleler, nöbetçi kuleleri, silâh ve erzak depolarıyla daha da artırılmıştır. Ayrıca sınır boyunca yeni yerleşim merkezleri kurularak azledilmiş mahkûmlar bu yerlere yerleştirilmiştir.⁶⁹ Hatta Göktürk devrinde 1.800.000 kişi çalıştırılarak binlerce kilometre daha yeni sur inşa edilmiştir.⁷⁰ Böylece, bugün görenleri hayretler içinde bırakan ve dünyada eşi benzeri olmayan 3 bin km uzunluğundaki “Çin seddi” meydana gelmiştir. Türkler, bu sedde “**Bukurka**” adını veriyorlardı.

Aynı Cao Krallığında, Türk akınlarına karşı ikinci tedbir olarak Çin ordusunun teşkilâtında, giyiminde, silâhında ve eğitiminde *-istemeyerek de olsa-* köklü bir reform yapılmıştır. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, bu reformun mahiyeti şöyle idi: **Önce, Çin ordusundaki manevra kabiliyeti sınırlı, ağır savaş arabaları hizmetten kaldırılmış;**⁷¹ yerine Türklerinki gibi manevra kabiliyeti yüksek ve son derece süratli atlı birlikler teşkil olunmuştur. Bundan başka, askerlerin üzerindeki hareketi engelleyen ihram gibi az dikişli ipekli uzun elbiseler çıkarılmıştır. Bunun yerine Türk ceketleri, pantolonları, çizmeleri ve başlıkları giydirilmiştir; beller de Türk kemerleri ile sıkılmıştır. Daha da önemlisi, hepsi Türk silâhları ile donatılmış ve Türklerin tarzında eğitime başlanmıştır.⁷²

⁶⁸ De Groot, 1921: 34.

⁶⁹ De Groot, 1921: 39; Gumilev, 2002: 70, 72.

⁷⁰ Franke, 1930: II, 239; Liu Mau-tsai, 1958: I, 17.

⁷¹ Savaş arabası, ormanlık ve engebeli arazilerde pek kullanışlı değildi.

⁷² Franke, 1930: I, 195 vd., 330; De Groot, 1921: 34; Ligeti, 1986: 41, 43; Ögel, 1981: I, 92-112; Bu reform, zarurî bir ihtiyaçtan doğmuş ve zamanla da gayesine ulaşmıştır. Fakat, bu reform hareketiyle yapılan değişiklikler zaman içinde unutulup gitmemiş, tesirleri günümüze kadar ulaşmıştır. Çin bilgini Wang-Kuo-Wei yaptığı bir araştırmada, zamanımızdan aşağı yukarı 2250 yıl önce yapılmış olan bu reform hareketinin tesirlerini günümüzdeki Çin elbiseleri üzerinde tespit etmiştir. Ona göre, bugün Çin’de elbiseler tamamen değişmiş olmasına rağmen, reform sırasında Hun dilinden alınmış olan elbise kısımlarına ait isimler hâlâ Çince kullanılmaktadır.

Çin, büyük gücüne ve aldığı bu muazzam tedbirlere rağmen ne Türk akınlarını durdurabilmiş ve ne de onları kuzey eyaletlerinden tamamen söküp atabilmiştir. Fakat bu durum, uzun süre böyle devam etmemiştir. Çin ordusunda yapılan reform geç de olsa sonuç vermeye başlamıştır. Türk ordusunun eğitim seviyesine yavaş yavaş gelmeye başlayan Çin ordusu, MÖ. II. yüzyılın ikinci yarısından sonra ilk defa ufak çapta da olsa Türk akınlarını sınır boylarında durdurmayı başarmıştır. Böylece, Çinlilerin gözünde Türklerin yenilmezliği inancı yavaş yavaş yıkılmaya başlamıştır.

Türk (*Hun*) Çin mücadelesi, hem Türk hem de Çin tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1-) Türk-Çin mücadelesinin etkisi en çok Çinlilerin dünya görüşü üzerinde olmuştur. Çünkü Çinliler, daha önce kendilerine benzemeyen ve kendilerinden olmayan kavimleri “barbar” saymışlar ve haklarında bilgi sahibi olmaya bile ihtiyaç duymayarak hepsini aynı ad altında anmışlardır. Kuzey Çin’i hedef alan Türk akınları, bu durumu temelinden değiştirmiştir. Artık Çinliler, ülkelerini ele geçiren ve tahrip eden kavimleri daha yakından tanımak ve onlar hakkında bilgi edinmek zorunda kalmışlardır. Böylece, dış dünyaya açılan Çinlilerin dünya görüşleri de esaslı bir şekilde değişmeye ve genişlemeye başlamıştır.

2-) Çinliler, Türk akınlarını durdurabilmek için büyük emek ve sermaye harcayarak, “Çin seddi” adıyla anılan dünyanın en büyük savunma sistemini meydana getirmişlerdir. Dünyanın hiçbir yerinde ve devletinde, savunma amacıyla yapılmış böylesine muazzam seddin bir benzeri ve örneği dahi bulunmamaktadır. Bu da, zamanın en güçlü, en mükemmel ve en süratli ordusunun Türkler tarafından eğitilmiş olduğunu gösterir. Öte yandan, Çin seddi ile birlikte Çinliler arasında ilk defa devlet sınırı fikri doğmuş ve gelişmiştir. Ayrıca, bu surlar, Çinliler için hem güvenlik hem de ekonomik bakımdan çok büyük yararlar sağlamıştır.

3-) Çinliler, son derece muhafazakâr bir millet olmalarına rağmen, Türk akınlarını durdurabilmek ve Türkleri sınırlarının ötesine atabilmek için tarihlerinde ilk defa ordularının teşkilât, giyim, silâh ve eğitiminde köklü bir reform yapmışlardır.

4-) Çinli komutanlar, Türklere (*Hunlara*) karşı yaptıkları her seferin düzenli raporlarını yazmışlar ve bunları ilgili devlet görevlilerine teslim etmişlerdir. Çin devlet arşivinde toplanan bu resmî belgeler, daha sonra Çinli tarihçiler tarafından alınıp düzenlenmek suretiyle Çin Yıllıkları meydana getirilmiştir. Bu yıllıklar, hem Türk hem de Çin tarihi bakımından son derece önemlidir. Zira Hun Türklerinden bize kendi dillerinde yazılı belge kalmamıştır. Biz bugün, Türk tarihinin bu dönemini Çin Yıllıkları vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz.⁷³

⁷³ Koca, 1990: VI, 115.

≈ III. MAKALE ≈

BÜYÜK HUN ŞAN-YÜ'SÜ (Hükümdarı) METE*

“Mete, fatih olarak Kirus, Darius ve
Büyük İskender'in yanında yer alabilir.”

R. Sankrityayana (*Hintli Tarihçi*)

“Mete, soyunun en büyüğüdür.”

J. J. M. De Groot

(*Sinolog*)

A-J) METE'DEN ÖNCE HUNLAR

Yazılı belgelere dayanan Türk tarihi, Hunlar ile başlar. Hunlardan çok önce Çin'de, Hindistan'da, Mezopotamya'da ve Anadolu'da Türk kültürünün izlerine rast gelinmiş ise de Türklüğün eski çağlarına dair araştırmalar henüz tamamlanmış ve kesin bir sonuca ulaştırılmış değildir. Fakat, eski medeniyetlerden kalan dil örnekleri (*msl. Sumerce*), bu medeniyetleri yaratan kavimlerin Orta Asya kökenlerine dair sağlam deliller oluşturmaktadır.

Hunlar, tarih sahnesine teşkilâtli ve güçlü bir devlet olarak çıkmışlardır. Hun Devletinin ne zaman kurulduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Eski Çin tarihçileri, MÖ XIV.-IV. yüzyıllar arasında bazen büyümüş, bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun Devletinin varlığından söz ederlerse de, bu dönemi aydınlatacak tarihî belge bulamamışlardır.⁷⁴

Tarihin erken dönemlerinde Çinliler, kendi kabuğunun dışına çıkamayan ve kendi devletlerinden başka devlet tanımayan bir millet idiler. Onlara göre; Çin, bir “**Orta Devlet**” (*Chung-kuo*) idi.

* S. Koca, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara, 2002, s. 688-710.

⁷⁴ De Groot, 1921: 53.

Bu devletin etrafı da **“barbar”** ve düşman kavimlerle çevriliydi.⁷⁵ Bundan dolayı Çinliler, uzun süre ülkelerinin kuzeyinde bulunan kavimleri birbirinden ayırmaya bile lüzum görmemişler, hepsini **“Jung, Ti, İ, Man, Hu”** gibi genel isimlerle anmışlardır.

Çin Yıllıklarının kesin kayıtlarına göre, Hunlar, aynı ad altında, yani **“Hsiung-nu”** adı ile ilk defa MÖ 318 yılında devletlerarası mücadelelere katılmaları dolayısıyla görülürler. Onlar, bu tarihte dört Çin beyliği (*Han, Chao, Wei, Ch'u*) ile bir ittifak kurarak başka bir Çin beyliği olan Ch'in'e (*Çin*) saldırmışlardır.⁷⁶ Bu olay bize, MÖ IV. yüzyılın sonlarından itibaren devletlerarası ilişkilerde yerini almış, güçlü bir Hun Devletinin bulunduğunu göstermektedir. Bu sırada, Hun Devletinin merkezi Orhun ve Selenga nehirlerinin kaynak havzası olan **Ötüken Ormanı** (*Ötüken Yış*) idi. Adları, Çin Yıllıklarında **“Hsiung-nu”** şeklinde söylenmekteydi. **“Hsiung-nu”** sözü de, **“kavim, halk, topluluk”** anlamına gelen Türkçe **“Kun”** veya **“Kün”** (*Hun*) kelimesinin⁷⁷ Çince söylenişi idi. Çünkü Çinlilerin Hsiung-nu şeklinde yazıp söyledikleri bu topluluğun adı, Soğdca metinlerde ve Batı kaynaklarında genellikle **“Hun”** şeklinde yazılmıştır.⁷⁸

MÖ 1050-247 yılları arasında Çin Devletini, soyca Türk olan **Chou** (*Cav*) hanedanı temsil ediyordu. Chou Devleti, merkeze şeklen bağlı derebeyliklerden meydana geliyordu. Bu yüzden Chou Devleti, kendi içinde bir bütünlük arz etmiyordu. Derebeyliklerin sayısı da, gittikçe artıyordu. MÖ 500 yıllarında Çin'deki derebeylik sayısı 1000'e ulaşmış bulunuyordu. Derebeylerin hepsi, Chou imparatorlarına karşı bağıllık hislerini tamamen kaybetmiş durumdaydı. Chou hanedanının da bunlar üzerinde hiçbir otoritesi kalmamıştı. Daha doğrusu Chou hanedanı, bunları itaate zorlayacak askerî bir güce sahip değildi. Her biri, bir devlet başkanı gibi müs-

⁷⁵ Ögel, 1971.

⁷⁶ De Groot, 1921: 34; Chavannes, 1895-1905: 71.

⁷⁷ Caferoğlu, 1968: 93, 122. Ayrıca, Hun adının muhtelif devirlerde yazılışına dair bk. Golden, 2002: 46 vd.; Durmuş, 1988: 401 vd.; Pritsak, 1959: 32 vd.

⁷⁸ Hirt, 1899: II, 245-78; Ligeti, 1962: 11 vdd.; Maenchen-Helfen, 1955: 101-6; Hennig, 1948: XII, 601-15; Hennig, 1944-5: XVII, 222-43; Altheim, 1959: I, 3-30; Pelliot, 1920: 141; Czeplédy, 1998: 64 vd.

takil hareket ediyordu. Bu durum Çin'deki siyasi istikrarı bozmuş ve derebeylikler arasında asırlarca sürececek hâkimiyet ve üstünlük mücadelesine yol açmıştır. MÖ 481-256 yılları arası, Çin'de iç mücadelelerin en yoğun olduğu bir dönemdir. Tarihçiler bu döneme, **“Savaşçı Devletler Devri”** adını vermişlerdir. Bu dönemde Çin derebeylikleri arasındaki hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, genellikle kuzey-güney eksenini ile doğu-batı ekseninde yer alan derebeylikler arasında cereyan etmekteydi.⁷⁹

Çin derebeylikleri arasında meydana gelen hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, Çin'in siyasi bütünlüğü açısından müspet sonuç vermiştir denilebilir. Zira, derebeyliklerden bazıları, komşu yüzlerce derebeyliği ortadan kaldırmak ve topraklarını ilhak etmek suretiyle güçlü birer krallık hâline geldiler. Böylece, MÖ III. yüzyılın ikinci yarısına doğru Çin'deki devlet sayısı 14'e, daha sonra da 7'ye inmiştir. Bu devletler arasında en güçlüleri Kuzey Çin'de ortaya çıkmıştır. Bunlar, **“Yen, Ch'in (Çin) ve Chao (Cav)”** devletleridir.

Kuzey Çin'de ortaya çıkan devletler sadece kendi aralarında değil, aynı zamanda Çin'in kuzeyindeki kavimlerle de mücadele etmişlerdir. Çünkü Kuzey Çin'deki iç mücadeleye, Çin'in kuzeyinde bulunan kavimler de karışmışlardır. Esasen Çin tarihinde en çetin savaşlar, Kuzey Çin'deki devletlerle kuzey kavimleri arasında cereyan etmiştir. Çin'in kuzeyinde **“Hien-yün veya Hun-yü”** adıyla anılan Hun Türklerinin ataları bulunuyordu.

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler yok denecek kadar azdı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise, Hunlara uzun süre geçinmeleri için yetmiyordu. Daha başka ürünlerle desteklenmesi gerekiyordu. Öte yandan, Çin ülkesi tarım ürünlerinin bolluğu ve çeşitliliği bakımından son derece geniş imkânlarla sahipti. Bunu fark eden Hunlar, gözlerini Çin üzerine çevirdiler. Onlar, yaşayabilmek ve geçinebilmek için Çinlilerin birikmiş mallarını ve servetlerini ellerinden almak zorundaydılar. Böylece Hunlar, ekonomilerinin eksikliğini, sık sık düzenledikleri akınlarla Çin'den temin etme yoluna

⁷⁹ Eberhard, 1947: 51.

gitmişlerdir. Üstelik, Çinlilerin kolay bir av oluşu, Hun Türklerini bu akınlara özendirmiş ve teşvik etmiştir.

Hunlar bununla da kalmamışlar; Çin'in en verimli bölgesi olan **"Sarınehir"** (*Huang-ho*) havzasını ele geçirip akınlarını Çin ülkesinin derinliklerine kadar uzatmışlardır. Bu durum, sonu gelmez Hun-Çin mücadelesine yol açmıştır. Bu mücadele gittikçe şiddetlenerek sonunda Çinlilerin en büyük meselesi hâline gelmiştir.

Hun akınları, Çin ülkesi için gerçekten de büyük bir yıkım olmuştur. Hun akınları yüzünden Çin halkının uğradığı zararlar çok büyüktü. Artık, sınır bölgelerinde ziraat yapılamaz ve ürün alınamaz olmuştur.⁸⁰ Halk perişandı. Bu durum, halkın yakınmalarına ve dövünmelerine sebep olmuştur. Çin Yıllıklarındaki muhtasar bilgilerden az da olsa bu tür huzursuzlukların yankılarını bulmaktayız. Özellikle bu döneme ait halkın acı feryatları şiirlere yansiyarak günümüze kadar gelmiştir. Bu ağıtların birinde halk şöyle feryat ediyordu: **"Ne evimiz kaldı ve ne de yurdumuz. Bu, Hunlar (Hien-yün) yüzündendir. Hunlara ve böyle bir tehlikeye karşı niçin tedbir alınmadı."**⁸¹

Bu bilgiden çıkan sonuç şudur: **Kuzey Çin, Hun akınlarının açık hedefi hâline gelmiştir. Daha da kötüsü, Kuzey Çin'de Hun akınlarının ve yağmalarının yapılmadığı yer kalmamıştır. Bu durum karşısında Çin devlet adamları yetersiz ve hatta çaresiz kalmışlardır.**

Kendi kabuğuna çekilmiş ve kendi devletinden başka devlet tanımamış olan Çinliler, Kuzey Çin'i ele geçirerek hayatlarını ve ekonomilerini altüst eden kavimleri daha yakından tanımaya mecbur olmuşlardır. Daha doğrusu, düşmana galip gelebilmek için onu daha yakından tanıma lüzumunu hissetmişlerdir. Sonunda Çinliler, bu akınların düzensiz, dağınık kitleler tarafından rastgele yapılan akınlar olmadığını, aksine mükemmel bir teşkilâta ve iyi eğitilmiş düzenli bir orduya sahip, güçlü bir kavim tarafından yapıldığını anlamışlardır. Bu kavim de, Çinlilerin daha önce çeşitli adlar altında andıkları **"Hun"** (*Hsiung-nu*) Türkleri idi.

⁸⁰ Ögel, 1981: I, 83.

⁸¹ Ögel, 1981: I, 42.

Hun-Çin mücadelesi, hem Türk hem de Çin tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmeleri şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Hun-Çin mücadelesinin etkisi en çok Çinlilerin dünya görüşü üzerinde olmuştur. Çünkü Çinliler, daha önce kendilerine benzemeyen ve kendilerinden olmayan kavimleri “barbar” saymışlar ve haklarında bilgi sahibi olmaya bile ihtiyaç duymayarak hepsini aynı ad altında anmışlardır. Kuzey Çin’i hedef alan Hun akınları, bu durumu temelinden değiştirmiştir. Artık Çinliler, ülkelerini ele geçiren ve tahrip eden kavimleri daha yakından tanımak ve onlar hakkında bilgi edinmek zorunda kalmışlardır. Böylece, dış dünyaya açılan Çinlilerin dünya görüşleri de esaslı bir şekilde değişmeye ve genişlemeye başlamıştır.

2-) Çinliler, Hun akınlarını durdurabilmek için büyük emek ve sermaye harcayarak “Çin seddi” adıyla anılan dünyanın en büyük savunma sistemini meydana getirmişlerdir. Dünyanın hiçbir yerinde ve devletinde, savunma amacıyla yapılmış böylesine muazzam seddin bir benzeri ve örneği dahi bulunmamaktadır. Bu da, zamanın en güçlü, en mükemmel ve en süratli ordusunun Hunlar tarafından eğitilmiş olduğunu gösterir. Öte yandan, Çin seddi ile birlikte Çinliler arasında ilk defa devlet sınırı fikri doğmuş ve gelişmiştir. Ayrıca, bu surlar, Çinliler için hem güvenlik hem de ekonomi bakımından çok büyük yararlar sağlamıştır.

3-) Çinliler, son derece muhafazakâr bir millet olmalarına rağmen, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hunları sınırlarının ötesine atabilmek için tarihlerinde ilk defa ordularının giyim ve silâhlarında köklü bir reform yapmışlardır.

4-) Çinli komutanlar, Hunlara karşı yaptıkları her seferin düzenli raporlarını yazmışlar ve bunları ilgili devlet görevlilerine teslim etmişlerdir. Çin devlet arşivinde toplanan bu resmî belgeler, daha sonra Çinli tarihçiler tarafından alınıp düzenlenmek suretiyle Çin Yıllıkları meydana getirilmiştir. Bu yıllıklar, hem Hun hem de Çin tarihi bakımından son

derece önemlidir. Zira, Hunlardan bize kendi dillerinde yazılı belge kalmamıştır. Biz bugün, Hun tarihinin önemli bir kısmını Çin Yıllıkları vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz.⁸²

Burada savunma sistemi ve reformlar üzerinde biraz daha durmak gerekir. Çünkü hem Hun hem de Çin tarihinin akışı üzerinde bu faaliyetlerin başlıca rolü bulunmaktadır:

Hun akınlarının önemini ilk kavrayan ve bu hususta köklü tedbirlere başvuran Çin **Chao (Cav)** kralı **Wu-ling**'dir. (*MÖ 325-298*) Chao Devleti, Kuzey Çin'de, Tai bölgesinden Kansu bölgesine kadar uzanan Sarınehir (*Huang-ho*) havzasına hâkim bir devlet idi. Yani, Hun Türkleri ile sınır komşusu idi. Bu yüzden Chao Devletine ait topraklar Hun akınlarının ilk hedefi durumundaydı. Chao kralı Wu-ling, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hunları sınırlarının ötesine atabilmek için Tai bölgesinden başlayıp **Yin-şan** sıradağları⁸³ boyunca devam eden büyük bir sur inşa ettirdi. Sınır boylarının boşaltılmaması ve Hunlara terk edilmemesi için **"Yün-cung, Yen-men ve Tai"** gibi **"sınır eyaletleri"** kurdurdu. Ayrıca, sınır güvenliğini sağlamak için de bir ordu görevlendirdi.⁸⁴

Chao Devletinin savunma faaliyetlerine Ch'in Devleti büyük bir gayretle devam etti. Çünkü Chao Devletinin yaptığı surlar ve diğer tedbirler, Hunları sınırlarda durdurmak için yeterli olmamıştı. Birçok derebeyliği ortadan kaldırmak suretiyle Çin tarihinin en güçlü merkezîyetçi idaresini kuran Ch'in kralı **Shi-huang** (*MÖ 221-210*), bütün güç ve enerjisini bu savunma faaliyetleri üzerinde topladı. O, tıpkı Chao kralı Wu-ling gibi büyük emek ve sermaye harcayarak yeni surlar yaptırdı. Etrafı surlarla çevrili 44 yerleşim merkezi kurdurdu. Bölgeyi Çin nüfusu bakımından güçlendirmek

⁸² Koca, 1990: VI, 115.

⁸³ Hunların Çin ülkesine yaptıkları akınlarda **Yin-şan** sıradağlarının önemli bir fonksiyonu vardı. Ötügen veya Altaylardan çıkan Hun orduları, Gobi çölünü geçtikten sonra Yin-şan sıradağlarına ulaşıyorlar ve burada bir süre dinleniyorlardı. Zira, Hunların bu sıradağlar üzerinde dinlenip ihtiyaçlarını giderebilecekleri otlak ve konaklama yerleri vardı. Hun hükümdarları akın sırasında büyük otağlarını burada kuruyorlardı. Akınlarından dönüşte de burası onların sığınma yeri idi. Bu dağlar üzerindeki geçitler ve boğazlar, savunma ve düşmanı pusuya düşürmek için çok uygundu.

⁸⁴ De Groot, 1921: 34; Franke, 1930, I, 195.

için mahkûmlardan askerî koloniler meydana getirdi. Hunları sınır boylarından uzaklaştırmak için de arka arkaya ordular gönderdi.⁸⁵

Hun akınlarına karşı köklü bir diğer tedbir de, Çin ordusunun giyim ve silâhlarında yapılan reformdur. Bu reformu yapan Çin Chao kralı Wu-ling'dir. Bilindiği gibi, Wu-ling Çin seddini inşa eden ilk hükümdardır. O, sadece surlar ile Hun akınlarının önlenemeyeceğini, ordunun giyim ve silâhlarında yapılacak bir reformla bu tedbirin desteklenmesi gerektiğini anlamıştır. Fakat, Wu-ling çok iyi biliyordu ki, Çin toplumunda reform yapmak, surların inşasından daha zor bir işti. Çünkü, Çinliler, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup son derece muhafazakâr bir toplum yapısına sahip idiler. Bütün Çin'de "**Konfüçyanist Felsefe Okulu**"nun katı ve muhafazakâr görüşleri hâkimdi. Buna karşılık az da olsa "**Hukuk Felsefe Okulu**" adıyla anılan reformcu bir grup vardı. Fakat bu grubun devlet idaresinde ve toplumda etkisi pek azdı. Öte yandan, kral Wu-ling de muhafazakâr ve gelenekçi bir görüşe sahipti. Fakat o, her büyük lider gibi duygularına esir olmamakta, akılcı hareket etmekteydi. Hunların üstünlüğünü giyim ve silâhlarında görmekteydi. Düşmana, kendi silâhıyla karşılık vermenin önemini kavramış bulunuyordu. Ona göre, Hunlar düşmandı; fakat aynı zamanda iyi bir örnekti.

Wu-ling'in amacı, Hun giyim ve silâhlarıyla ordusunu donatmak, bu orduyla Hunları yok etmek ve ülkelerini ilhak etmektir. Kral Wu-ling bu gaye ve düşüncelerle Çin tarihinin en köklü reformunu başlattı: Kral Wu-ling'in emri ile **Çin ordusundaki manevra kabiliyeti sınırlı savaş arabaları hizmetten kaldırıldı. Yerine Hunlarınkı gibi manevra kabiliyeti yüksek ve son derece hareketli atlı birlikler teşkil olundu. Askerlerin üzerindeki hareketi engelleyen ihram gibi az dikişli, bol ve uzun elbiseler çıkarıldı. Bunun yerine vücudu saran Hun pantolonları, çizmeleri ve başlıkları (börk) giydirildi. Beller de Hun kemerleriyle sıkıldı. Daha da önemlisi ordu, Hun silâhlarıyla donatıldı ve Hunların tarzında eğitime başlandı.**⁸⁶

⁸⁵ De Groot, 1921: 39; Franke, 1930: I, 240.

⁸⁶ De Groot, 1921: 34; Eberhard, 1947: 52; Franke, 1930: I, 195 vd.; Ögel,

Çin Chao ve Ch'in Devletlerinin gerek surlar yaptırmak suretiyle, gerekse reform mahiyetinde aldığı muazzam tedbirler etkisini gösterdi. Hun orduları sınır boylarında durduruldu ve hatta sınırların ötesine atıldı. Hunlar, Kuzey Çin'deki **Ordos** gibi en iyi otlaklarını kaybettiler. Bu durum Hun ekonomisini oldukça sarstı. Daha da kötüsü, Hunlar açlık tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Nitekim, Çin Yıllıklarında MÖ III. yüzyılın sonuna doğru Hunların komşuları arasında zayıf bir duruma düştükleri belirtilmiştir. Bu sırada Hunların doğu komşuları **Tung-hular**, güneybatı komşuları **Yüe-çiler** ve güney komşuları da **Ch'in Devleti** idi. Hunların başında ise, "**büyüklik ve genişlik**" anlamında "**Şan-yü**" (veya *Tan-hu*) unvanını taşıyan **Tuman** (*T'ou-man=Tuman=Duman*) bulunuyordu. Tuman, güçlü komşu devletler arasında âdeta sıkışmış bir durumdaydı.⁸⁷

B-) METE'NİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

MÖ 210 yılında büyük Çin imparatoru Shi-huang'ın ölümü üzerine Ch'in Devletinde karışıklık başladı. Tuman, tarihin önüne çıkardığı fırsattan yararlanmasını bildi; hemen ordularını alarak Kuzey Çin'e indi; eski otlaklarının bir kısmını tekrar elde etti.⁸⁸ Çin ülkesinin içine doğru yaptığı akınlarla ekonomik durumunu düzeltilti. Fakat, her şeyin iyiye gittiği bir sırada, Hun hanedanı ağır bir krizle sarsıldı. Bu kriz, Tuman ile oğlu ve veliahtı Mete (*Mao-tun*)⁸⁹ arasında meydana gelmiştir. Daha doğrusu, Tuman oğlu

1981: I, 92-112; **Ligeti**, 1986: 41.

⁸⁷ **De Groot**, 1921: 47.

⁸⁸ **De Groot**, 1921: 48.

⁸⁹ MÖ 209-174 yılları arasında Hun tahtında bulunan hükümdarın adı, Çince işaretlerden ilk defa Fransız bilgini **J. Deguignes** tarafından "**Mei-tei**" şeklinde seslendirilmiştir. Türk tarihçileri bu ismi kitaplarına "**Mete**" şeklinde alıp geçirmişlerdir. Hâlbuki bu işaretler, "**Mei-tei**" şeklinde değil, "**Mao-tun**" (Mo-tun veya Bak-tut) şeklinde okunmaktadır. Çincenin fonetiğine uydurulmuş olan bu ismin aslı ise, Türkçe "**kahraman, alp, yiğit**" anlamına gelen "**Batur veya Bagatır**" olmalıdır. Kanaatimizce bu isim "**boğa**" kelimesine "**-tır veya -tur**" ekinin ilavesiyle meydana gelmiştir. Bu açıklama, Türklerde isim verme geleneğine tamamen uygundur. Zira, eski Türkler, hayvanlarla iç içe yaşayan ve hayvanlarla birlikte düşünen bir topluluk idiler. Onlar, hayatlarında büyük yer tutan ve bazı önemli özellikleri olan hayvanların isimlerini, kendileri için de alıp kullanıyorlardı. Meselâ, "**arslan, buğa, tonga, togrıl** (Tuğrul), **çakır** (Çağrı), **boğaç, şahin,doğan**,

Mete'den veliahtlık yetkisini alıp yerine başka bir oğlunu getirmek istemiştir. Buna karşılık Mete de, bir darbe ile babasını bertaraf edip Hun hükümdarı olmuştur. Bu olay, hiç şüphesiz Türk devlet geleneğinde büyük bir inkılapdır. Burada hemen belirtelim ki, Mete'nin hareketi bu inkılapla sınırlı kalmamıştır. O, uzun saltanatı boyunca Türk tarihinin en esaslı ve en kalıcı faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Kanaatimizce, Türk tarihine kalıcı damgasını vuran, etkilerini geniş bir mekân ve uzun bir zaman içinde devam ettirebilen bu dönemin yeniden ele alınması ve Çin Yıllıklarının sağladığı destan niteliğindeki bilgilerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

1-) Mete'in Yetiştği Çevre

Eski Çin tarihçileri, Hun hükümdarları arasında Mete'nin hayatını ve faaliyetlerini öğrenmek için özel bir gayret göstermişlerdir. Bilindiği gibi, Hun tarihinin yazılı belgeleri Çinli komutanların resmî raporlarından ve verdikleri bilgilerden oluşmaktadır. Kanaatimizce, eski Çin tarihçileri, Mete hakkında bilgi toplarken ilk defa resmî raporların dışına çıkarak Hunların kendi bilgilerine de başvurmuşlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse; onlar, Mete'nin hayatına ve faaliyetlerine dair elde ettikleri bilgilerin büyük bir kısmını Hun halkının ağzından derlemişlerdir. Bundan dolayı bu bilgiler, olağanüstü motifler ve unsurlarla süslenmiş bir destan niteliğindedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete'nin bütün faaliyetleri Hun halkı tarafından o kadar çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki, onun hayatı ve faaliyetleri bir destan mantığı ve üslubu ile anlatılmıştır. Öyle ki, bu konuda gerçek tarihî olaylarla destanî unsurlar birbirine karışmıştır. Bu yüzden Mete'nin hayatında bazı olağanüstü olaylar bulunmaktadır. Bu olağanüstü olayların arkasındaki gerçekleri anlamak son derece güçtür. Öte yandan, kaynağın tek olması, mukayeseye de imkân tanımamaktadır. Ancak, mevcut kaynak bilgisinin sıkı bir eleştiri ve mantık süzgecinden geçirilmesi ve yorumlanması ile Mete'nin gerçek tarihî

sungur (Ak-sungur), **böri** (Gök-böri), **kurt** (Bozkurt), **babür**, **omurtak**, **torumtay**" v.s. gibi.

kişiliği aydınlatılabilir. Biz de bu yola giderek Çin Yıllıklarının sağladığı bilgileri, tarihin ışığında geniş bir yoruma ve değerlendirmeye tâbi tuttuk. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, destanî unsurlarla dolu olan bu döneme yoğun bir gayretle açıklık ve kesinlik getirmeye çalıştık.

Burada şunu da belirtmemiz gerekmektedir: Türkiye’de Hunlar ve Mete hakkında yazmaya en ehil ve en donanımlı eski Türk tarihi uzmanı Bahaeddin Ögel’dir. Çoktan ebediyete intikal etmiş olan Bahaeddin Ögel, bize bu hususta anlaşılması zor, anlatımı karışık, geniş bilgi yığınınından oluşan, millî duyarlılıkla yazılmış iki ciltlik bir kitap sunmuştur. Bu kitaplar, Hunlar hakkında araştırma yapacaklar için, hiç şüphesiz, sağlam birer temel oluşturmaktadır.

Mete dönemine geçmeden önce, onun içinde yaşadığı ve yetişmesinde başlıca rolü olan çevreyi belirtmemiz gerekmektedir: Kaynaklarda Mete’nin içinde yaşadığı çevre, dolayısıyla onun çocukluk ve gençlik hayatı hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Bu hususta ilk bilgiye, Mete’nin MÖ 187 tarihinde Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta rast gelinmektedir. Bu mektubun bir yerinde Mete kendi hayatının ilk dönemine dair şöyle demektedir:

“İrmaklar ve göller arasında doğdum; geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm; kendimi sık sık sınır boylarında buldum.”⁹⁰ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Mete, geniş yaylalarda yaşayan, hayvancılıkla geçinen ve akıncılık yapan göçebe bir topluluğun çocuğudur. Zira, buradaki ifadede, göçebe hayatın temel unsurları ve faaliyetleri birer birer sayılmıştır. Bunlar; ırmaklar, göller, geniş yaylalar, hayvanlar ve eski Türk hayatında önemli bir yer tutan akınlardır. İşte Mete’nin hayatına hâkim olan ve onun yetişmesinde rol oynayan bu unsurlar ve faaliyetlerdir. Daha doğrusu Mete’nin hayatını, içinde yaşadığı coğrafya, hayvancılık ve akıncılık belirlemiştir.

Mete, özel adlarını vermeden **“ırmaklar ve göller arasında doğdum”** demektedir. Bunların Orta Asya’daki hangi ırmaklar ve

⁹⁰ De Groot, 1921: 72.

hangi göller olduğunu kesin olarak bilebilmek mümkün değildir. Ancak, Mete'nin tarif ettiği yerin, Göktürk Devletinin merkezi olan Orhun nehri çevresi olması kuvvetle muhtemeldir. Burası hiç şüphesiz, Hun hanedan ailesinin kışlık merkezi idi. Fakat, Mete'nin çocukluk ve gençlik hayatının en önemli kısmı, geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında geçmiştir. Daha doğrusu, Mete'nin hayatında kalıcı etki bırakan faaliyetler, **"konar-göçerlik (yaylacılık) ve akıncılık"**tır. Bu faaliyetler, Mete'nin ufkunu son derece genişletmiş, ona üstünlük ve hâkimiyet duygusu kazandırmıştır.

Mete'nin hayatının bu ilk döneminde yaylalarda sığır ve at güttüğünü düşünmüyoruz. Fakat onun, yaylalarda geçirdiği uzun yaz günlerinde her Hun çocuğu gibi, **"koyunların sırtına binip farelere, gelinciklere, kuşlara, tilkilere ve tavşanlara ok atmak"** suretiyle ilk atıcılık eğitimlerini yaparak⁹¹ kendisini yetiştirdiği muhakkaktır. Yine her Hun çocuğu gibi Mete'nin ilk silâh eğitimi, bu çocuk oyunları ile sınırlı kalmamıştır. Onun iyi bir silâhşor olarak yetişmesi için bazı Hun beylerinin görevlendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu beyler de hiç şüphesiz, Mete'ye ata binmenin, kılıç kullanmanın ve ok atmanın bütün tekniklerini ve inceliklerini öğretmiş olmalıdırlar. Böylece Mete, çocukluk yaşından kurtulur kurtulmaz Çin'e yapılan akınlara katılmaya başlamıştır. Onun, kendini sık sık sınır boylarında buldum demesi bunu açıkça göstermektedir. Mete'nin bu akınlarda mevkiine uygun bir görev yaptığı ve önemli rol oynadığı muhakkaktır.

2-) Şan-yü Tuman'ın Oğlu Mete'ye Kurduğu Komplo

Tarihçilerin Mete'nin gençlik hayatı hakkında toplayabildikleri en önemli bilgi, bir komplo olayının hikâyesinden oluşmaktadır. Hun hükümdarı (Şan-yü) Tuman (Teoman)'ın oğlu Mete'ye karşı düzenlemiş olduğu komplo, Çin Yıllıklarında şöyle anlatılmıştır:

"Tuman'ın adı Mete (Batur veya Bogatır) olan büyük bir oğlu vardı. Daha sonra o, kendisine bir oğlan doğuran özellikli sevgili bir hanım aldı. Artık o, Mete'yi ortadan kaldırmak

⁹¹ De Groot, 1921: 3.

ve yerine küçük oğlunu koymak istiyordu. Bu yüzden o, Mete'yi Yüe-çilere rehin olarak gönderdi. Mete, Yüe-çilerin yanında rehin bulunduğu sırada, Tuman ansızın onlara saldırdı. Bu sebepten Yüe-çiler, Mete'yi öldürmek istediler; hâlbuki o, iyi bir at aldı ve memleketine kaçtı. Tuman, oğlunun kabiliyetini takdir etti ve idaresine on bin atlı (bir tümen=on bin askerden oluşan büyük bir birlik) verdi.”⁹²

Çin Yıllığının verdiği bilgiyi bir daha gözden geçirir ve yorumlarsak, ortaya şöyle bir gerçek çıkmaktadır: Mete, Hun hükümdarı Tuman'ın ilk eşinden, yani “**ulu hatun**”dan⁹³ doğmuş büyük oğlu ve veliahtıdır. Tuman, ikinci bir eş almış ve ondan da bir oğlu olmuştur. Fakat Tuman, birdenbire Mete'den veliahtlık hakkını almak ve yerine ikinci eşinden olan oğlunu koymak istemiştir. Bunu da açıkça değil, bir komplo ile dolaylı olarak yapma yoluna gitmiştir. O hâlde, Tuman'ın böyle birdenbire fikir değiştirmesinin ve bunu da dolaylı olarak yapmasının sebebi ne idi? Bunun tek bir sebebi vardır. O da ikinci eşinin Tuman üzerindeki etkisidir. Öyle anlaşıyor ki, Tuman'ın ikinci eşi, büyük gayeleri olan son derece muhteris bir kadındı. O, kendi amacı doğrultusunda eşi Tuman'ın fikrini ve davranışını değiştirmiştir. Amacı ise, kendi oğlunu veliaht yapabilmektir. Fakat buna töre engel teşkil etmekteydi. Çünkü, eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku, ancak hükümdarın ilk eşinden doğan çocuklara tahta çıkma hakkı tanıyordu. Eğer, hükümdarın ilk eşinden doğan oğulları çok küçük yaşta, hasta veya malûl iseler, tahta hükümdarın diğer kardeşlerinden biri çıkmaktaydı. Bu duruma göre, tahtta bulunan hükümdarın birinci eşinden oğlunun ve hatta kardeşlerinin bulunmaması hâlinde ikinci eşinden doğan çocuğun tahta çıkma şansı olabilirdi. Fakat, böyle bir durum söz konusu değildi. Buna rağmen, Tuman, ikinci eşinin etkisiyle küçük oğlunu veliaht yapabilmek için Mete'yi feda etmek istemiştir. Fakat o, bunu açıkça yapamamıştır. Törenin, beylerin ve halkın baskısını kendi üzerinde hissetmiş olmalı ki, niyetini gizlemek zorunda kalmıştır. Zira, Tuman çok iyi

⁹² De Groot, 1921: 49.

⁹³ Çin Yıllıklarında “**hatun**” kelimesinin karşılığı “**yen-shih**”, “**ta** (büyük, uluğ) **yen-shih**” veya “**at-shih**” şeklinde kaydedilmiştir. Bu kelimenin aslının, Türkçe “**inci**” veya “**evçi**” olduğu tahmin edilmektedir.

biliyordu ki, oğlunun rehin bulunduğu kavme saldırmak, rehine-
nin ortadan kaldırılması demekti. Görüldüğü gibi, Tuman'ın kur-
duğu komplo amacına ulaşamamıştır; Mete tam zamanında kaça-
rak ölümden kurtulmuştur. Öyle anlaşıyor ki, Mete, babasının
niyetini ve amacını daha önce sezmiş ve onun tercihinine karşı ge-
rekli tedbiri almayı ihmal etmemiştir. Hatta bu hususta, Mete'nin
bazı Hun beylerinden yararlanmış olması da kuvvetle muhtemel-
dir. Gafil avlanmamasına bakılırsa, devletin merkezinde Mete'nin
hesabına çalışan bazı beyler bulunmaktadır. Mete, büyük bir ihti-
malle, babasının Yüe-çilere saldırı haberini, bu beylerden daha
önce almış olmalıdır.

Mete'nin Yüe-çilerin elinden kaçıp kurtulmasından sonra,
hem Tuman hem de Mete, ortada bir komplo yokmuş gibi dav-
ranmışlardır. Hatta Tuman, kurduğu komployu tamamen gizleye-
bilmek ve dikkatleri dağıtabilmek için oğlunun başarısına sevin-
miş gözüküp emrine bir tümen vererek onu ödüllendirmiştir. Tu-
man'ın böyle birdenbire tavrı değiştirmesinin altında yine törenin,
beylerin ve halkın baskısı bulunmaktadır. Zira, eski Türk devletle-
rinde ve toplumunda hâkim ve geçerli olan tek güç, töre hükümle-
riydi. Türk devlet başkanlarının icraat ve faaliyetleri de tamamen
töre hükümlerine dayanmaktaydı.

Artık Mete, herkesin gözünde gerçek bir kahramandır. O,
gösterdiği olağanüstü başarıyla sadece hayatını değil, devletin
ve milletin itibarını da kurtarmıştır. Öte yandan, oğlunun bu
başarısına karşı Tuman da ilgisiz kalamamıştır. Eğer Tuman, oğlu-
na karşı eski tavrını sürdürseydi, beylerin ve halkın karşısında
büyük prestij kaybederdi. Görüldüğü gibi, Tuman bunu göze ala-
mamıştır.

Tuman'ın kurduğu komplo başarıya ulaşmadığına göre Me-
te, hâlâ Hun tahtının veliahtıdır. Hunlarda veliahtlar, hükümdarlık
mevkiinden sonra gelen “**sol bilge tiginliği**”ne (*tso hsien wang*)
tayin edilir ve idaresine de devletin doğu bölgesi verilirdi.⁹⁴ Kay-
nakta belirtilmese de Mete'nin “**sol bilge tiginliği**”ne tayin edildiği
muhakkaktır. Ancak, Mete'nin bu göreve fiilen emrine bir tümen
verildikten sonra başladığını kabul etmek daha doğru olur.

⁹⁴ Mori, 1978: 9, 213 vd.

3-) Otorite (İktidar) Mücadelesi ve Mete'nin Hun Tahtına Çıkışı

Hun hükümdarı Tuman, oğlu Mete'yi bertaraf etmek için kurduğu komplonun oğlu tarafından ustalıkla ve olağanüstü bir başarıyla bozulduğunu görünce tavır değiştirip onu ödüllendirmek suretiyle meseleyi unutturmak ve kapatmak istemiştir. Mete ise, babasının aksine bu meseleyi unutmak ve kapatmak niyetinde değildi. O, önce kendisinin komşu Yüe-çilere rehin gönderilmesinin ve sonra da bu kavme saldırılmasının ne anlama geldiğini çok iyi kavramıştır. Artık onun, babasıyla arasındaki bağlar kopmuş, kaderleri ayrılmıştır. Daha doğrusu, babasıyla arasında tam bir iktidar kavgası başlamıştır. Bu kavgada babası ilk hamleyi yapmış ve kaybetmiştir. Sıra şimdi kendisindeydi. Amacı, zamanından önce babasından Hun tahtını almaktı. Bundan sonra Mete'ye hâkim olan ve onun hareketlerine yön veren duygu, hiç şüphesiz iktidar ihtirasıdır.

Türk tarihinde, veraset hukukunun tabîî sonucu olarak sık sık taht kavgaları meydana geliyor idiye de, evlâdın babasına karşı böyle bir mücadeleye girişmesi nadir olaylardandı. Gerçi Tuman, oğlu Mete'ye karşı düzenlediği başarısız komplo ile gerekli sebebi önceden yaratmıştır. Tuman'ın tavır değişikliği ise, Mete'nin kararını hiç etkilememiştir. Nitekim o, bu olaydan hemen sonra babasının emrine verdiği tümeni, yine babasına karşı bir darbe için hazırlamaya başlamıştır. Mete'nin darbe için yaptığı hazırlık ve devlet darbesi Çin Yıllığında şöyle anlatılmıştır:

"Mete, (hedefe giderken) ıslık çıkaran bir ok imal etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa orayı vurmeyen kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar

ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi.

Bir süre sonra Mete, av sırasında ısılık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı (*Şan-yü veya Tan-hu*) olan babasına ısılık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı (*Şan-yü*) ilan etti.⁹⁵

Çinli tarihçilerin derledikleri bu bilgiler, şüphesiz, gerçek tarihî bir olayın destanlaştırılmış ifadesidir. Mete'nin babasına karşı yaptığı devlet darbesi Hun halkı tarafından çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki, dilden dile, nesilden nesle anlatıla anlatıla ayrıntıları kaldırılmış; bazı olağanüstü unsurlar ve motiflerle süslenerek hafızalarda uzun yıllar yaşayacak bir destan şekline dönüştürülmüştür. Yukarıda anlatıldığı şekle sokulduktan sonra da Çinli tarihçiler tarafından Hun halkının ağızından derlenip yazıya geçirilmiştir. Bundan dolayı, tarihî hikâyenin içinde bazı olağanüstü unsurların ve motiflerin bulunmasına, daha da önemlisi olayların olağanüstü bir süratle gelişmesine şaşmamak gerekir.

Yukarıdaki metinde, Mete'nin babasına karşı yaptığı bir devlet darbesi anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi, Mete, darbeyi birdenbire başlatmamıştır. Olayların seyrine bakılacak olursa, o, önce ayrıntıları iyice düşünülmüş esaslı bir plân yapmıştır. Bu plâna göre, Mete tümenini sıkı ve katı bir eğitimden geçirmiştir. Burada hemen şu soru akla gelebilir. Mete'nin emrine verilmiş olan tümen eğitilmiş bir birlik değil miydi? Şüphesiz bu tümen eğitilmiş bir birlik idi. Fakat Mete, yapacağı iş için bu tümenin eğitimini yeterli ve uygun bulmamıştır. Ona göre, askerlerin duygu, düşünce ve davranışları arasında tam bir uyum ve birlik bulunmalıydı. Bu da ancak özel bir eğitimle sağlanabilirdi. Mete, özellikle bu eğitimle askerlerin duygu, düşünce ve davranışlarını tamamen kendi amacı-

⁹⁵ De Groot, 1921: 50.

na göre deęiřtirmek istemiřtir. Askerî eęitimde deha sahibi olan Mete, řunu çok iyi biliyordu ki, **ancak benzer duygu ve dűřűnce taşıyanlar ile benzer davranıř gűsterenler, aynı gayede birleřebilirler.** Dięer taraftan liderin ruhu ile emrindeki askerlerin ruhu da tam bir uyum içinde olmalıdır. Eęer bu uyum saęlanmıřsa, liderler için uzun sűzlere, emirlere ve talimatlara gerek yoktur. Yapılacak iřler için bir jest, bir bakıř veya bir iřaret yeterlidir.

Mete, iře, kendisi açısından oldukça avantajlı bir řekilde bařlamıřtır. Gűrűldűęű űzere o, sadece Hun tahtının varisi bir tigin deęil, aynı zamanda kendi hayatı ile birlikte devletin ve milletin itibarını kurtarmıř bir kahramandır. Daha doęrusu o, gűcűnű, kendi yeteneklerinden ve bařarisından almaktadır. űnkű Mete, silāh eęitiminde ve savařlarda kullanılmak űzere hedefe giderken ıřlık çıkaran bir ok icat etmiřtir. O, hem gűsterdięi kahramanlıkla hem de mucitlięi ile űstűnlűęűnű ve yeteneęini gűstererek Hun halkını ve űzellikle emrindeki tűmeni son derece etkilemiřtir. Artık evresi, Mete'ye űstűn yetenekli bir lider gűzűyle bakmaktadır. Ayrıca, ona inanmakta ve gűvenmektedir.

Mete'nin uyguladıęı eęitimin temelini **“emre itaat, anında karar vermek ve gűsterilen hedefi vurmak”** gibi bugűn de geçerli ilkeler ve kurallar oluřturmaktadır. Öyle anlařılıyor ki, Mete'nin bu eęitimden asıl maksadı, emrindekilere, savařlarda tek bařına gűrevini tam yapabilecek yeteneęi ve alışkanlıęı önceden kazandırmaktır. Fakat Mete, ortaya koyduęu ilkelere ve kurallara uyum saęlayamayanlar için son derece acımasız olmuřtur. Hālbuki, askerler daha iřin bařında yűkűmlűlűklerini yerine getirmemenin neye mal olacaęını çok iyi biliyorlardı. Zira Mete, eęitime bařlamadan önce gűsterdięi hedefi vurmayanların saf dıř edileceęini açıkça ilān etmiřtir. Aksi durum zaten itaatsizlik ve disiplin-sizlik anlamına gelecektir.

Özellikle askerlik mesleği, diğer mesleklere gűre daha fazla disiplin ve itaati gerektirmektedir. Bundan dolayı, Mete'nin, verdiği emri yerine getiremeyenleri, kararsız kalanları ve hedefi vurmamaları ağır bir ceza ile hemen saf dış etmesini normal bir davranış olarak kabul etmek lazımdır. Esasen Mete, birliğini rakiple-

rine üstünlük yaratacak ilkelerle eğitmiştir. **Onun anlayışına göre, birlikleri arasında korkaklara, zayıf iradelilere, yetersizlere ve yeteneksizlere asla yer olmamalıdır.** Çünkü Mete'nin plânladığı işler, maddeten ve manen zayıf insanların yapabileceği işler değildi. Hiç şüphesiz, bu insanlarla kaybedilenler, kazanılardan daha çok olacaktır. Üstelik bu insanlar, yapılacak işlerde başarısız olmakla kalmazlar, yetenekli insanlara da ayak bağı olurlar. Burada bir hüküm vermek gerekirse, Mete'nin bütün eylemleri, işte bu düşüncelerin damgasını taşımaktadır.

Mete, emrindeki birliği eğitirken sadece katı kurallar koymakla kalmamış, bu kuralları birer birer uygulamıştır. Yalnız burada dikkati çeken bir durum vardır. O da, seçilen ve gösterilen hedeflerin hep canlı ve değerli varlıklar olmasıdır. Biz bu canlı ve değerli hedeflerin gerçekten Mete'nin kendi atı, eşi ve babasının atı olduğunu düşünmüyoruz. Tarihî olayı nakledenler, hikâyeyi daha cazip ve etkili hâle getirmek için hedef olarak bu varlıkları özellikle koymuş olabilirler. Bizim kanaatimize göre, bu hedefler Mete'nin kendi atını, eşini ve babasının atını temsil eden birer nesnedir. Yani asıl varlıkları temsil eden birer semboldür. Aksi takdirde, Mete'nin gerçek niyeti daha işin başında fark edilebilir ve faaliyeti de tehlikeye düşebilirdi.

Eğitim sırasında seçilen ve gösterilen hedeflere bakılacak olursa, Mete, her şeyden önce birliğini hissî davranışlardan kurtarıp bir inancın ve idealin zaferi için canlarını hiç düşünmeden verebilecek duruma getirmek istemiştir. Mete'nin anlayışına göre, bir dava uğruna en değerli varlıklar bile feda edilebilmelidir. Bunun için Mete, hedef olarak seçtiği ve gösterdiği varlıklar arasında az değerlisinden çok değerlisine doğru bir sıralama yapmıştır. Bu sıralamanın en sonunda, devletin başı olan Tuman bulunmaktadır. Gerçek hedef o'dur. Diğerleri ise birer vasıttır.

Mete'nin harekete geçebilmesi için önünde bulunan en önemli mesele, güvendir. Bağlılığından emin olunmayan bir birliğe, şüphesiz güvenilemezdi. Onun, her şeyden önce birliği ile babası arasındaki hissî bağları koparması gerekiyordu. Çünkü, Mete, emrindeki birliği yabancı soydan bir düşmana karşı değil, kendi

babasına karşı hazırlamaktadır. Bundan dolayı o, bağlılığından emin olmak için tümenini türlü sınavlardan geçirmiş ve başarısız olanları birliğinin saflarından hemen ayırmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete'nin bu hareketinin özünü, birlikte hareket ve nefsin-den fedakârlık gibi iki temel unsur oluşturmaktadır. Böylece Mete, bütün enerjisini amacına adanmış; inançlı, kararlı, sadık, hiçbir engel tanımayan demir iradeli ve disiplinli bir birlik meydana getirmiştir. Zira, Mete'nin hareketlerine egemen olan düşünce daima üstün gelmektir.

Mete, eğitim esnasında sadece emirler vermekle yetinmemiştir; verdiği emirleri, daima ilk olarak bizzat kendisi uygulamıştır. O, bu davranışıyla kimsenin verdiği emir dışında kalmadığını, daha önemlisi kendisinin emrindekilerle eşit olduğunu göstermek istemiştir. İşte Türk komutanlarını tarihin her devrinde başarılı kılan ve zafere götüren bu özelliktir. Bu özelliği ile Mete, kendisinden sonra gelen bütün Türk komutanlarına örnek olmuştur.

Burada, eski Türk askerî hayatının bir özelliğini açıklamakta fayda görüyoruz: Eski Türk devlet adamları, ordu birlikleri ile sık sık av partileri düzenlemekteydiler. Toplu olarak yapılan av partileri, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde geçmekteydi. Ordu birlikleri, bu av partilerinde tıpkı savaşlarda olduğu gibi tertiplenmekteydi. Silâhlarla canlı ve hareketli av hayvanları üzerinde geniş egzersiz imkânı bulunmaktaydı.⁹⁶ Yukarıya aldığımız kaynak bilgisinden anlaşılacağı üzere, Mete de, emrindeki tümenin eğitim derecesini öğrenebilmek için bu av partilerinden yararlanmış ve bu gaye ile bir dizi av partisi düzenlemiştir. Onun bu av partilerinden biri, babasına karşı girişeceği darbenin son provasını şeklinde geçmiştir. Mete, bu av partisinde hedef olarak babasının atını veya bu atı temsil eden bir hedef seçmiştir. Tarihî metinde de görüldüğü gibi, Mete'nin birliği istisnasız aynı hedefe oklarını atmışlardır. Bu duruma göre, Mete de, birliğinin eğitim düzeyinin istediği kıvama geldiğini anlamıştır.

⁹⁶ Ögel, 1971: II, 17, 18; Kafesoğlu, 1977: 244. Türkler, savaş tatbikatı şeklinde geçen sürgün avlarına "sığır" adını vermekteydiler (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 364).

Savaş tatbikatı anlayışı ve düzeninde cereyan eden av partilerinin sonuncusu, bu defa, Mete'nin babasına karşı giriştiği bir devlet darbesine (*coup d'etat*) sahne olmuştur. Bu av partisinde Mete, ıslık çıkaran okunu babasına yöneltmiş ve böylece darbeyi başlatmıştır. Burada dikkati çeken husus, tarafların, yani Mete ile babasına ait kuvvetlerin eşit olmadığıdır. Çünkü Tuman'ın büyük ordusuna karşılık, Mete'nin sadece bir tümenlik birliği bulunmaktadır. Mete, bu eksikliğini, tümenine uyguladığı özel bir eğitimle tamamlamıştır. Zira, bir askerî birliğin gücü, onda birlik ve kararlılık ruhu yaratılmak suretiyle birkaç misli artırılabilir. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, **kuvvet, sayıda değil, niteliktedir.** Hâl böyle olunca, kuvvetler dengesi Mete'nin fazla aleyhine değildir. Fakat kaynak metninin sonunda, Mete, **"kendisine itaat etmeyen devlet büyüklerini öldürdü"** şeklinde bir ifade geçmektedir. Bu ifadeden Mete'nin darbeden az önce babasının emrindeki Hun ordusuna kendisine katılması için bir çağrıda bulunduğu ve Hun ordusunun hiç olmazsa bir kısmının bu çağrıya uyarak kendisine katılmış olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.⁹⁷ Yine aynı ifadeden, Tuman'ın ok darbesiyle öldürülmesinden sonra, Hun ordusunun bir süre daha direnmiş olduğu anlaşılmaktadır. Daha doğrusu, Tuman'ın ölümünden sonra taraflar birbiriyle kıyasıya vuruşmuşlardır. Bu vuruşma da ancak, Mete'nin tamamen üstün gelmesiyle son bulmuştur. Fakat Mete, babasını ortadan kaldırmak ve üstün gelmekle yetinmemiş, devlet ve hanedan içinde geniş çapta bir temizlik yaparak kendisini ülkesinde tek hâkim güç hâline getirmiştir. Böylece Mete ile Türk tarihinde yeni ve parlak bir sayfa açılmıştır.

C-) METE'NİN KOMŞU DEVLETLER VE KAVİMLER ÜZERİNDE HÂKİMİYET KURMASI

Mete'nin Hun tahtına çıktığı sırada Hun Devletinin doğusunda proto-Moğol bir kavim olan **Tung-hular**, güneyinde **Han** sülalesinin temsil ettiği **Çin Devleti**, güneybatısında da Hunlar ile akraba oldukları sanılan **Yüe-çiler** bulunuyordu. Mete, iktidarı

⁹⁷ Krş. Ögel, 1981: I, 220.

devralmadan az önce, babası Tuman tarafından Hun Devleti, komşu devletler arasında dengeyi kendi lehine bozacak şekilde olmasa bile, onlarla boy ölçüşebilecek kadar güçlendirilmiş idi. Fakat Tuman'ın, kaynakta çok güçlü olarak vasıflandırılan komşu Yüe-çilere oğlu ve veliahdı Mete'yi rehin olarak göndermesi, bu sırada Hunların bu kavmin vassalı (*tâbi*) olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Zira, devletler hukukuna göre rehin gönderme, klâsik tâbilik alâmeti sayılmaktadır. Fakat yine aynı kaynaktan bu rehin olayının, Mete'nin sessizce ortadan kaldırılması için düşünülmüş bir komplodan başka bir şey olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bu saldırı hareketi, Tuman'ın son zamanlarında Hun Devletinin en az Yüe-çiler kadar güçlenmiş olduğunun da bir kanıtıdır. Zira zayıf bir devlet, kendi iç meselesini halletmek için güçlü bir devlete saldırmayı hiçbir zaman düşünmez.

1-) Tung-huların Mete'ye Yaptıkları Politik Baskılar

Mükemmel bir darbe ile babasını bertaraf ederek Hun tahtına çıkan Mete, güçlü komşusu Tung-hu kavminin beklenmedik ağır siyasi baskısına maruz kalmıştır. Tung-hular, Hun tahtına genç yaşta birinin çıkmış olmasından yararlanarak Hun ülkesini istila etmek istiyorlardı. Zira onlar, Mete'yi tecrübesiz ve desteğe muhtaç bir delikanlı olarak düşünüyorlardı. Bu düşünce ile, arka arkaya gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Mete'den bir dizi istekte bulundular. Bundan maksat, Hunlara saldırmak için bir sebep ve bahane yaratmaktır. Siyasette de kabiliyet sahibi olan genç Mete, politik dehasıyla bu kavmi bir süre ustalıkla oyalamış, sonunda ona layık olduğu cezayı vermiştir. Bu tarihî olay Çin Yıllığında şöyle anlatılmıştır:

"Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, (*Mete'nin babası*) Tuman'a ait 'bin li' (*bir günde 500 km*) koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim?

O, *(bir günde)* “bin li” koşan atı *(T’ung-hu elçisine)* teslim etti. Artık Tung-hular, Mete’nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete’nin hanımını da istediklerini bildirmek için bir elçi *(daha)* gönderdiler. Mete tekrar danışmanları ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar.

-Tung-hularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara *(hemen)* saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askerî birlikleri bulunuyordu. Tung-hular batıya doğru ilerlediler ve Hunlar ile aralarında bulunan ihmal edilmiş bu ülkeye saldırdılar.

Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi vasıtasıyla Mete’ye “benim ve senin sınırlarında askerî birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum” dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri, bu boş toprak parçasının hem verilebilir, hem de verilemez olduğu şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

-Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir, hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu.”⁹⁸

Burada, devlet hayatında taviz politikasının sınırlarını göstermesi bakımından örnek tarihî bir olay naklettik. Bu tarihî olaydan anlaşılacağı üzere, Mete, Hun tahtına çıktığı zaman komşu bir devletin ağır politik baskısına maruz kalmış; devlet meclisinin muhalefetine rağmen bazı tavizlerde bulunmuştur. O, komşu devletin haksız ve ahlâk dışı isteklerini karşılarken atın ve hatunun kendi şahsî malları olduğunu düşünmüş ve bu yüzden devletin ve milletin geleceğini tehlikeye atmak istememiştir. Daha doğrusu Mete, iki devlet arasındaki barışı koruyabilmek için soyuna

⁹⁸ De Groot, 1921: 51 vd.

has bir sabır ve kararlılıkla imkânlarının bütün sınırlarını zorlayarak her türlü şahsî fedakârlıkta bulunmuştur. Fakat istenen taviz, şahsî olmaktan çıkıp devlete ait bir toprak parçası olunca, Mete burada durmuş ve bu hususta tavizkâr olan devlet adamlarını saf dışı etmek suretiyle hemen onları ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Onun anlayışına göre, şahsî mal ve aile gerekirse feda edilebilirdi; fakat devlete ait toprak *-kullanılmayan bir yer bile olsa asla-* feda edilemezdi. Mete'nin bu düşüncesi, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş; Türk devlet anlayışının özünü ve temelini oluşturmuştur.

2-) Mete'nin Tung-huları Cezalandırması

Biraz yukarıda verdiğimiz tarihî metinden anlaşılabacağı üzere, Moğol kökenli Tung-hular, Hun tahtında meydana gelen değişiklikten kendi lehlerine yararlanmak istemişlerdir. Tung-huların düşüncesine göre, bir darbe ile içten sarsılmış olan bir devletin kendini savunması da o derece zayıf olacaktır. Tarihin sunduğu bu fırsattan yararlanmak gerekir. Bu düşünceyle hareket eden Tung-hular, bazı ağır isteklerde bulunarak Mete'yi politik baskı altına almak istemişlerdir. Mete de, her defasında meseleyi devlet meclisine getirmiş ve burada bu meseleyi devlet adamlarıyla enine boyuna tartışmıştır. Görüldüğü gibi, Tung-huların istekleri bütün devlet adamları tarafından itirazla karşılanmıştır. Daha doğrusu; devlet adamları, meseleyi millî gururun incinmesi şeklinde değerlendirmişler ve hemen Tung-huların cezalandırılmasını istemişlerdir. Onlara göre, bu görülmemiş bir tavizdi. Şimdiye kadar hiçbir Hun hükümdarı atını ve eşini başka bir ülke hükümdarına vermemiştir. Üstelik Tung-huların istekleri, her seferinde daha ağır ve daha aşağılayıcı nitelikte olmuştur. Mete ise, meseleye gerçekçi ve akılcı bir tavırla yaklaşmıştır. Her büyük devlet adamı gibi Mete, meseleye, duygu ve heyecanını karıştırmamıştır. Burada Mete için önemli olan, devletin ve milletin geleceğini tehlikeye atmamak idi. O, **“nasıl bir atı ve hatunu komşu devletten üstün tutabilirim”** derken bunu kastetmiştir.

Burada eski Türk devlet yapısının bir özelliğini de belirtmemiz gerekmektedir. Bu da, devletin bütün meselelerinin, devlet

başkanının isteği üzerine toplanan bir mecliste görüşülüp karara bağlanmasıdır. Yukarıdaki belgeden anlaşılacağı üzere, devlet meclisi ilk defa Hunlarda gözükmemektedir.⁹⁹ Mete de, tahta çıktığı sırada karşılaştığı meseleleri bu devlet meclisinde görüşmüştür. Bu mecliste, Mete, devlet adamlarının birer birer fikrini almakla birlikte son kararın özellikle kendinde olmasına dikkat etmiştir. Zira eski Türk devletlerinde, kesin ve geçerli olan hükümdarın kararı idi.

Mete, mecliste bu meseleleri görüşürken kararları ve tavrıyla hem devlet adamlarını hem de Tung-huları başka meclislere çekmiştir. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, Mete, Tung-huların isteklerini karşılarken kendisine korkak ve uysal bir hükümdar görüntüsü vererek herkesi yanıltmıştır. Zira hem Hun devlet adamları hem de Tung-hular Mete'nin tavizkâr tutumunu, onun zayıflığına ve korkaklığına yormuşlardır. Hâlbuki düşmanı yanıltmak, Türk savaş taktiğinin bir parçası idi.

Öte yandan Hunlar, ağır bir iç savaştan çıkmışlardı. Ülkede düzen ve otorite de tamamen sağlanmış değildi. Mete'nin düzeni ve otoriteyi sağlayıp gerekli hazırlığı yapabilmesi için zamana ihtiyacı vardı. Daha doğrusu Mete, zamanı gelmemiş bir saldırı ile başarı şansını azaltmak istememiştir. Verdiği iki taviz ise, Mete'ye hazırlanmak ve hücumla geçmek için yeterli zamanı kazandırmıştır. Sıra Tung-huların cezalandırılmasına gelmiştir. Bu durum Çin Yıllıklarında şöyle belirtilmiştir:

"Mete, hemen atına atladı; devletin içinde kendisinden geri kalanı ölümle tehdit etti; doğuya doğru ilerledi ve Tung-hulara saldırdı. Tung-hular, Mete'yi öyle küçümsemişlerdi ki, daha kendilerini müdafaaya bile hazırlanamadılar. Mete, ordusuyla yaklaştı ve hücum etti; Tung-hu hükümdarını imha edercesine ağır bir bozguna uğrattı; malını ve servetini yağma etti."¹⁰⁰

Kaynak bilgisinin ifadesinden anlaşılacağı gibi, bu bir baskın harekâtıdır. Mete, karar vermekte ne kadar yavaş ise, kararını

⁹⁹ Kafesoğlu, 1980: 205.

¹⁰⁰ De Groot, 1921: 52.

tatbik etmekte de o kadar hızlıdır. Bu sadece Mete'nin değil, bütün büyük liderlerin ortak özelliğidir. Gerçekten de büyük liderler, karşılaştıkları güçlükler karşısında acele etmezler; meseleyi bütün cepheleriyle düşünürler; hesaplarını ve plânlarını yaparlar; işi fiiliyata döktükleri zaman da yıldırım hızı ile hareket ederler. Görüldüğü gibi, Mete'nin bu harekâtı da yıldırım hızı ile başlamış; yıldırım hızı ile sonuçlanmıştır. Öyle ki Mete, harekete geçmekte kendisinden geri kalanlara bile müsamaha göstermemiştir. Gerçekten de Mete, savaşlardaki süratin önemini çok iyi biliyordu. Çünkü düşmanı gaflet anında basabilmek için düşmandan daha önce davranmak ve ondan daha hızlı hareket etmek gerekiyordu. Zira Mete, bir daha bellerini doğrultamayacak şekilde Tung-huları ezmekte kararlı idi.

Tung-hular ise, yaptıkları hesapta yanılmışlardır. Mete'nin üzerinde gittikçe artırdıkları baskıların, kendilerini bir felakete doğru götürdüğünün hiç farkına varamamışlardır. Kısaca söylemek gerekirse onlar, rakiplerini küçümsemekle gösterdikleri ihtiyatsızlığın bedelini çok ağır şekilde ödemişlerdir. Mete'nin sürpriz baskını karşısında şaşkına dönmüşler; kendilerini savunmaya bile fırsat bulamamışlardır. Atlarının üzerinde yıldırım gibi gelen Hun cengâverlerinin delip geçen oklarına hedef olmuşlardır. Kimse teslim alınmamış, kimseye de merhamet gösterilmemiştir. Hun atlılarının hedefini şaşmaz oklarından ancak zamanında kaçabilenler canlarını kurtarabilmişlerdir. Diğer taraftan elde edilen ganimet muazzamdı. Mete, Tung-huların bütün mal ve servetine sahip olmuştur.

Moğol dünyası tamamen ezilmiş ve doğuda Hunların önünde hiçbir engel kalmamıştır. Doğu Moğolistan ile Çin'in kuzeyindeki **Jehol** eyaleti bütünüyle Mete'nin eline geçmiştir. Hun baskınından zamanında kaçabilen Tung-hu aileleri, **Sien-pi** ve **Wu-huan** adıyla anılan büyük dağların derin vadilerindeki ormanlara saklanmışlardır.

Öyle anlaşıyor ki Mete, Tung-huları sadece maddeten değil, manen de ezmiştir. Korkunun gücünü çok iyi bilen Mete, bu amansız baskınla Tung-huların arasına öyle bir korku salmıştır ki, bu

korkunun etkisi uzun süre devam etmiştir. Zira bu aileler, bir asır korkularından ormandan dışarı çıkamamışlardır. Bundan sonra Tung-hular, Hunlara bağılılıkta kusur etmemişler; her yıl düzenli olarak sığır, at ve koyundan oluşan vergilerini ödemişlerdir. Bu hayvanları tedarik edemedikleri zamanlarda da kadın ve çocuklarını Hunlara köle olarak göndermişlerdir.¹⁰¹

3-) Mete'nin Yüe-çiler Üzerine Yaptığı Sefer

Tung-hulardan sonra sıra Yüe-çilere gelmiştir. Yüe-çiler, Hunların güneybatı komşuları idi. Yin (*Yin-shan*) ile Tanrı dağları arasındaki sahalarda oturuyorlardı. Geniş ve verimli toprakları vardı. Üstelik, Doğu-Batı arasındaki transit ticarete ve kültür akışına aracılık eden İpek Yolunun önemli bir kısmı Yüe-çilerin ülkesinden geçiyordu. Bu yol üzerinde çeşitli kavimlerin ticaret kolonileri bulunuyordu. Bu bakımdan Yüe-çiler, Asya kıtasının zengin ve kültürlü kavimlerinden biriydi. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Mete de, veliahtlık yıllarında (*rehin olarak*) Yüe-çilerin yanında bulunmuş; kendilerini ve ülkelerini yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Özellikle o, Yüe-çilerin oturdukları bölgelerin ekonomik gücünü, medeni üstünlüğünü görmüş; değerini ve önemini çok iyi anlamıştı. Diğer taraftan, Yüe-çiler arasında çok miktarda Hun boyu yaşıyordu.¹⁰²

Yüe-çiler de tıpkı Tung-hular gibi Hunları küçümsemişlerdi. Mete gibi, rakip tanımaz bir liderin bu durumu içine sindirmesi mümkün değildi. Öte yandan Yüe-çiler, Hunların Kansu bölgesi üzerinden Çin'e giriş yollarını kapatıyorlardı. Mete, büyük Tung-hu baskınından döndükten sonra gerekli hazırlığını yaptı ve Yüe-çilerin üzerine yürüdü. Vurduğu bir darbe ile Yüe-çileri yerinden oynattı,¹⁰³ daha doğrusu onları göçe zorladı. Hunların Çin'e giden akın yollarını açtı. Mete'nin gücü karşısında dayanamayacaklarını anlayan Yüe-çiler ise, ülkelerinin doğu bölgelerini terk ederek batıya kaydılar.

¹⁰¹ Ögel, 1981: I, 252, 253.

¹⁰² Franke, 1930: I, 329; Ögel, 1981: I, 360-362.

¹⁰³ De Groot, 1921: 52; Ögel, 1981: I, 354-364.

Büyük Hun Şan-yüsü Mete'nin Yüe-çiler üzerine yaptığı sefer, Tung-hular üzerine yaptığı baskın harekâtı gibi bir imha ve fetih hareketi olmamıştır. Görüldüğü gibi, o, Yüe-çileri yenmek ve gücünü onlara tanıtmakla yetinmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete, Yüe-çiler karşısında gücünü fazla yıpratmak ve fazla zaman kaybetmek istememiştir. Çünkü, onun önünde Çin gibi daha büyük bir hedef ve daha büyük bir rakip bulunuyordu.

4-) Mete'nin Hun Ülkesinin Kuzey ve Kuzeybatısındaki Kavimler Üzerine Yaptığı Sefer

Mete, Çin seferine çıkmadan önce, devletin kuzey ve kuzeybatısında bulunan kavimleri de itaat altına alarak arkasını emniyet altına almak istiyordu. Hun Devletinin kuzey ve kuzeybatısında **"Hun-u, K'ut-sa, Ting-ling (Töliş/Töles=T'ie-le), Kırgız (Kik-k'un), Sin-li"** gibi Türk soyundan ve Hunlarla akraba olan kavimler bulunuyordu. Mete, ordusu ile kuzeye doğru yürüdü; bunları birer birer itaat altına alarak hepsini Hun Devletinin çatısı altında topladı.¹⁰⁴

Bu, hiç şüphesiz, Mete'nin Hun idaresi altında büyük Türk birliğini kurma politikası için atılmış büyük bir adımdı. Artık, Altay dağlarının batısındaki ülkelerin ve kavimlerin dışında bütün Orta Asya Mete'nin hâkimiyetine girmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Mete, Orta Asya'nın en büyük gücü hâline gelmiştir. Çin Yıllığının ifadesine göre **"Hunların bütün soylu büyük kişileri Mete'nin hâkimiyetini tanıdılar ve onu en büyük Şan-yü olarak yüceltmişlerdir."**¹⁰⁵

Ç-) BÜYÜK HUN ŞAN-YÜ'SÜ METE'NİN ÇİN POLİTİKASI

1-) Kuzey Çin Seferi

Mete, Tung-huları ve Yüe-çileri birer birer yenip doğudan ve batıdan kendisini güvenlik altına aldıktan sonra Çin'e yöneldi. **Bundan amacı, Hunların daha önce Çin'e kaptırmış olduğu kuzey Çin'deki otlaklarını geri almaktır. Zira bu otlakların,**

¹⁰⁴ De Groot, 1921: 61.

¹⁰⁵ De Groot, 1921: 61; Ögel, 1981: I, 375.

büyük at ve koyun sürüleri besleyen Hunlar için çok büyük değeri ve önemi vardı. Vaktiyle bu otlakları yitirmek, Hun ekonomisi için gerçekten büyük bir felaket olmuştu. Hunlar, özellikle ekonomik bakımdan komşuları arasında zayıf duruma düşmüşlerdi.¹⁰⁶

Ordusu ile Yin-şanlar üzerinden Kuzey Çin'e giren Mete, **Pe-yang** kralını yenerek Sarınehir'in (*Huang-ho*) büyük dirseği içinde bulunan **Ordos** bölgesine sahip oldu. Bundan sonra Mete, doğuya doğru ileri harekâtına devam etti. Sarınehir'in büyük dirseğinin doğusunda bulunan Yen ve Tai ülkesini ele geçirdi. Buradaki kale ve sınır tahkimatlarını birer birer düşürdü.¹⁰⁷ Buna karşılık, Çin'in mukavemeti çok zayıftı; bazı yerlerde ise hiç yoktu. Hatta, Çin Han iktidarının hâkimiyetini kabul etmeyen bazı Çin derebeyleri Mete'nin himayesine girerek ona bu harekâtında destek bile veriyorlardı. Bu durum da, Mete'nin işini bir hayli kolaylaştırıyordu. Böylece, bu askerî harekâtın sonucunda hemen hemen bütün Kuzey Çin, Hunların hâkimiyetine geçti. Hun halkının sürüleri de eski otlaklarına tekrar kavuştu. Daha önemlisi Çin Devletinin Kuzey bölgelerindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yolları Mete'nin kontrolü altına girdi.

Görüldüğü gibi, Mete'nin Kuzey Çin üzerine düzenlediği sefer, geçici bir yağma akını değildi; bu gerçek bir fetih hareketi idi. Zaten, Mete'nin amacı da, bölgeye tamamen yerleşmektir. Üstelik burası, eskiden beri Hunların otlak yerleri idi. Eski çağlardan beri burada gerçek Çinli bulunmuyordu. Halkı da karışıktı. Bölgenin batısında Tibet, ortasında Hun, doğusunda da Moğol boyları çoğunlukta bulunuyordu.¹⁰⁸ Kuzey Çin'de ortaya çıkan büyük ve en eski devletleri de Çinliler değil, Türklerin ataları kurmuşlardı. Kuzey Çin, ancak az önce ortaya çıkan Cao, Yen, Ch'in Krallıkları zamanında uygulanan bilinçli ve sürekli bir iskân faaliyeti sonucunda Çinlileşmeye başlamıştır. Mete, Kuzey Çin'e girdiğinde, bütün Çin'i yeni iktidara gelmiş olan **Han sülalesi** temsil ediyordu. Fa-

¹⁰⁶ De Groot, 1921: 47.

¹⁰⁷ De Groot, 1921: 52.

¹⁰⁸ Ögel, 1981: I, 4 vdd.

kat, bütün Çin ülkesinde olduğu gibi Kuzey Çin'de de bazı derebeylikler Han sülalesinin hâkimiyetini henüz kabul etmiş değillerdi. Durumu kendi lehine ustalıkla değerlendiren Mete, bu derebeylikleri himayesine aldı; bölgeyi Hun hâkimiyetinde yeniden teşkilatlandırdı; ordusunun ağırlık merkezini Kuzey Çin'e kaydırды. Bu durum ise, Kuzey Çin'in kaderini tayin için ister istemez Mete ile Çin imparatorunun karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kılıyordu.

2-) Mete'nin Büyük Çin Seferi

Kuzey Çin'in elden çıkması ve tamamen kaybedilmesi, Han sülalesinin kurucusu imparator Kao'yu harekete geçirdi. İmparator, çoğunluğu yaya olan 320 bin kişilik ordusunun başına geçerek kuzeye doğru Mete'nin üzerine yürüdü. Bu durum, Mete'nin tam aradığı fırsat oldu. Çünkü Asya kıtasının en büyük gücü olduğunu gösterebilmek için Mete'nin Çin'i de yenmesi lazım geliyordu.

a-) Aldatma ve Yanıltma Taktiği

İmparator Kao, Mete'ye on kişiden oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Bu, gerçek bir elçilik heyeti değildi; bu heyette bulunanlar birer casus ve gözlemci idiler. Bu casus ve gözlemcilerin asıl görevi, Hun ordusunun durumunu öğrenmektir. Bu elçilik heyeti, Mete'ye, aldatma ve yanıltma taktiğini uygulamak için iyi bir fırsat verdi. Zira Mete, imparatoru saldırıya özendirmek için ona durumunu zayıf göstermek istiyordu. Bunun için, asıl askerî ve ekonomik gücünü ve varlığını ormanlarda gizledi. Karargâhında sadece yaşlılar, çocuklar ile zayıf, sıksa atları ve sığırları bıraktı. Çin elçilik heyeti, Mete'nin karargâhını bu vaziyette gördüler. Bu casuslar ve gözlemciler, Mete'nin bu aldatma ve yanıltma taktiğini anlayamamış olmalı ki, döndüklerinde gördüklerini iyi bir haber olarak imparatora anlattılar. İmparator, casuslarının getirdiği bilgilerden memnun olmakla birlikte biraz şüphelenmiş olmalı ki, komutanlarından birini aynı gaye ile Mete'nin karargâhına gönderdi. Fakat imparator, bu defa casusunun getireceği haberi beklemedi; ordusunu alarak Mete'nin üzerine doğru ilerlemeye devam etti. Bir süre sonra bu casus, gerçek bilgilere ulaşmış olarak döndü. O, ger-

çekten de Mete'nin aldatma ve yanıltma taktiğini tamamen anlamıştı. İmparatora bu durumu şu şekilde özetledi: **"Mete ana ve seçkin birliklerini saklamıştır. Baskın yapabilmek için uygun bir zaman ve fırsat kollamaktadır."** İmparator bu uyarıya kulak asmadı. Zira, ölçüsüz bir hırs onun gözünü âdeta kör etmişti. İmparator, ordusunun moralini çökerteceği ve paniğe yol açacağı düşüncesiyle komutanının bu kanaatini kabul etmedi. Üstelik onu tutuklayıp başka bir şehre göndermek suretiyle cezalandırdı.¹⁰⁹

İmparatorun buradaki davranışına daha yakından bakılacak olursa; onun, Mete'yi ve Hunları hiç tanımadığı anlaşılıyor. Eğer imparator Mete'yi ve Hunları iyi tanımış olsaydı, ilk casusların getirdiği haberdan Mete'nin gerçek niyetini ve amacını daha o zaman anlayabilirdi. Öyle anlaşılıyor ki, imparator bu hususta tam bir gaflet içerisindeydi. Hâlbuki, düşmana galip gelebilmek için onu daha iyi tanımak ve adımları da ona göre atmak lazımdır. İmparatorda ise, böyle bir durum görülmemektedir.

b-) Yıldırma ve Yıpratma Taktiği

Böylece Mete, ustalıkla uyguladığı aldatma ve yanıltma taktiğinde amacına ulaşmıştır. Şimdi sıra Çin ordusunu yıpratma, yıldırma ve pusuya düşürme taktiğine gelmiştir. Mete, Çin ordusunun üzerine **"Sağ ve Sol Bilge Tiginler"**inin komutasında 10 bin kişilik seçme birlik gönderdi. Bu birlik, büyük Çin ordusunu yoracak, yıpratmak ve pusuların kurulduğu yere çekecekti. Gerçekten bu birlik kendisine verilen görevi çok iyi yapmıştır. Âdeta taktik içinde taktik uygulamıştır. Öyle ki, bu birlik beklenmedik zamanlarda ve yerlerde imparatorun ordusunun karşısına çıkıyor; anî ve şaşırtıcı darbeler vurarak Çin ordusunu maddeten ve manen yıpratıyor ve birdenbire de ortadan kayboluyordu. Öte yandan Çin ordusu, Hun birliğinin vurduğu darbeden sonra geri çekilmesini, kaçış sanıyor ve düşman karşısında büyük bir başarı elde etmiş gibi bu birliği hemen kovalamaya başlıyordu.¹¹⁰ Böylece, Çin ordusu, hem yıpratılıyor ve yıldırılıyor, hem de aldatma

¹⁰⁹ Ögel, 1981: I, 398 vd.

¹¹⁰ Ögel, 1981: I, 400 vd.

taktiği ile pusuların kurulduğu yere çekiliyordu. İmparator ise, bu durumun kendisini pusu sahasına çekme hareketi olduğunun hiç farkına varamıyordu. O, âdeta zafer üstüne zafer kazanmış bir komutan edasıyla büyük bir şevk ve haz içinde ilerlemesine devam ediyordu.

Çin ordusu, sadece Mete'nin öncü birliği karşısında yıpranmakla kalmıyor; aynı zamanda ağır kış şartları altında da büyük zayıat veriyordu. Zira Çin imparatorunun seferi, kış ayına tesadüf etmişti. Kuzey Çin'de ağır bir kış hüküm sürüyordu. Bölgeye çok kar yağmıştı. Hava da son derece soğuktu. Kar ve dondurucu soğuk, ağır kış şartlarına alışık ve dayanıklı olan Hun ordusunu hiç etkilemiyordu. Ama Çin ordusu için durum aynı değildi. Çin ordusunun on askerinden ikisinin veya üçünün soğuktan parmakları düşmüştü.¹¹¹ Bu gerçekten Çin ordusu için büyük bir felaket idi.

İmparator, Hun öncü birliklerinin vur-kaç taktiği ve soğuklar yüzünden ordusunun bir hayli hırpalanmasına rağmen, ilerlemesine büyük bir inatla devam ediyordu. Fakat, Çin ordusu perişan bir vaziyetteydi. Bu perişanlık ordunun yürüyüş düzenine de yansımış bulunuyordu. Çin ordusunun atlı birlikleri **Pe-teng dağı** eteklerindeki yaylalara geldiği hâlde, yaya birlikleri çok gerilerde kalmıştı. Yani, atlı birlikler ile yaya birlikler birbirinden tamamen kopmuş ve bunun tabîî sonucu olarak emir-komuta yitirilmişti. Bu, askerî taktikte asla bağışlanamayacak bir hata idi. Zira, bu ve bunun gibi hatalar, imparatoru, o zamana kadar Çin tarihinde görülmemiş bir felakete götürüyordu.

c-) Kuşatma (MÖ 200)

İmparator, ordusu ile Pe-teng yaylasında konaklamıştı. Hun ordusunun nerede bulunduğundan haberi yoktu. Daha da kötüsü, imparator, bir pusu mevkiinde konaklamış olduğunun farkında bile değildi. Büyük bir gaflet içerisinde idi. Mete'nin uyguladığı taktikleri anlayamamış, şahsî emniyetini ihmal etmişti. Hâlbuki Pe-teng dağının üzerinde bir kale bulunuyordu. Bu kalede şahsî emniyetini sağlayabilirdi. Diğer taraftan uzun bir süre ortalıkta

¹¹¹ De Groot, 1921: 67, 68; Ögel, 1981: I, 400, 402, 405.

görülmemiş olan Mete, 400 bin kişilik tamamen atlı ordusuyla birdenbire Pe-teng yaylasının çevresinde ortaya çıkıverdi. Gerçekten de **Mete, yerinde ve zamanında hızlı ve doğru hareket etmesini iyi bilen mükemmel bir strateji ustası idi.** Çin ordusunu adım adım takip etmiş ve onu istediği yere çekmişti. Şimdi de imparatoru dört taraftan aynı anda kuşatıvermişti. **Bu, hiç şüphesiz, savaş tarihinde çok nadir olan bir başarı idi.** Böylece Mete, **akıllara durgunluk verecek bu çevirme hareketiyle, askerî stratejide dehasını bütün parlaklığı ile ortaya koymuştur.**

Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, Hun ordusunun sayısı 400 bin atlı idi. Bu sayı, hiç şüphesiz abartılmış bir sayı olmakla birlikte, Hun ordusunun ne kadar büyük olduğunu gösteriyordu. Bu kuşatmada Hun ordusu, Çin ordusunu dört taraftan bir kare içine almıştır. Bu karenin her bir yönünde bulunan atlar da farklı birer renk ile temsil edilmiştir. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, bu kuşatmada kuzeydeki birliğin atları **kara** (*yağız*), doğudaki birliğin atları **demir kırmızı** (*göğümsü*), güneydeki birliğin atları **al** (*doru*) ve batıdaki birliğin atları da **ak** (*beyaz*) idi.¹¹²

Burada Türk devlet teşkilâtının bir özelliği dikkati çekmektedir. Görüldüğü gibi, bu kuşatmada Hun ordusu, askerlerin bindikleri atların renklerine göre dört ana bölüme ayrılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Hun Türkleri ordularını dünya anlayış ve tasavvurlarına uygun bir şekilde düzenlemişlerdir. Zira, Türklerin düşünce ve tasavvurlarında, dünya dört köşe (*bucak*) idi. Dört köşe olarak düşünülen dünyanın merkezinde ise, Türk hükümdarı bulunuyordu. Hükümdarın altında da, yine dört yönü temsil eden dört büyük memuriyet yer almakta idi.¹¹³

¹¹² De Groot, 1921: 63.

¹¹³ De Groot, 1921: 55 vd.; Mori, 1978: 9, 213. Türklerde sadece ordu birliklerinin atları değil, şahıslara ait mallar da birbirinden belirli renklerle ayrılmaktaydı. Meselâ Uygurlar, at sürülerini birbirinden renklerine göre ayırt ediyorlardı. Başka bir deyişle Uygurlarda her boy kendine has renkte at yetiştirmekteydi (Ö. İzgi, Çin Elçisi Wang-Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi, Ankara 1989, s. 65). Ayrıca, Oğuz Türklerinde de aynı anlayış hâkimdi. Özellikle Oğuzların "Alayundlu" (yund=at) boyu, sadece ala atlar beslemekteydiler. Bundan dolayı bu Oğuz boyu Alayundlu adıyla anılmıştır.

Çin Yıllıkları, bu kuşatma karşısında Çin imparatorunun nasıl bir tavır takındığı hususunda suskun kalmışlar; hiçbir yorum yapmamışlardır. Bizim kanaatimize göre, imparator, gördüğü manzara karşısında kelimenin tam anlamıyla şok olmuştur. Hatta imparatorun üzerine endişe ve üzüntünün kara gölgesi âdeta bir karabasan gibi çökmüştür. Kaynağın ifadesiyle o, ne içeriden ne de dışarıdan yardım alabilmiştir.¹¹⁴ Artık kendisinin ve ordusunun kurtuluşundan ümidini bütünüyle kesmiştir.

Öte yandan Mete için durum tamamen farklıydı. O, başından beri büyük bir dikkat ve itina ile sürdürdüğü faaliyetini başarıyla hedefine ulaştırmıştı. Artık, büyük Çin ordusu avucunun içindeydi. Sıra Çin ordusunun imhasına ve bütün Çin ülkesinin ele geçirilmesine gelmişti. Bu da, Mete için işten bile değildi. Hiç şüphesiz, her iki taraf da böyle düşünüyordu. Fakat Mete'nin düşüncesi böyle miydi? Bunu, kuşatmanın sonuna kadar hiç kimse anlayamadı.

Kuşatma yedi gün sürdü. Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Daha da kötüsü, Çin ordusunun morali tamamen çöktü. Çin Yıllıklarının ifadesiyle söylemek gerekirse **“Pe-teng kalesi altındaki felakette yedi gün ekmek bulunamadı; asker yay çekemedi.”**¹¹⁵ Bu durum açıkça şunu göstermektedir. Mete, savaşın amacını çok iyi bilmekte ve ona uygun bir şekilde hareket etmektedir. O hâlde savaşın amacı nedir? Bunu şu şekilde belirtmek mümkündür: **“Savaşın amacı, düşmanın iradesine her araç ile hâkim olmak ve kendi iradesini düşmana kabul ettirmektir.”** Bunun için öncelikle yapılacak iş, düşmanın iradesini kırmak ve yıkmaktır. **Düşmanın iradesini kırmak ve yıkmak için de sıkıntı verici ve maneviyat çökertici durumlar gereklidir.** Bu durumlar da, ancak, ya maddi kuvvetlerle (*silâh vasıtasıyla*) ya da psikolojik yöntemlerle yapılabilir. Görüldüğü gibi, Mete, bu kuşatmada maddi kuvvetlerden çok psikolojik yöntemleri kullanmıştır. Öyle ki, Mete, kurtuluş için hiçbir ümit bırakmayan bu yedi günlük kuşatma ile imparatoru ve Çin ordusunu manen ezmıştır. Gerçekten de bu manevi eziklik, imparator ve Çin ordusu için bir bozgun hareketinden daha ağır olmuştur.

¹¹⁴ De Groot, 1921: 63.

¹¹⁵ De Groot, 1921: 72.

ç-) Kuşatmanın Kaldırılması

Kuşatmanın yedinci günü Mete, tahminleri altüst eden bir harekette bulundu. Hun ordu saflarının birleştikleri köşelerden bir koridor açtı. O gün, Pe-teng yaylasını, âdeta imparatora yardım edercesine yoğun bir sis kaplamış durumdaydı. İmparator ve Çin ordusu, yenilginin zilleti ve utancı içerisinde bu koridordan yavaş yavaş dışarıya çıktı.¹¹⁶ Hun ordu birlikleri sisin perdelediği bu çıkışı görmezlikten geldiler. İmparatorun ve Çin ordusunun, göz yumulan çıkışı ve kaçıışı sağlandıktan sonra, Mete ordusunu alarak geri döndü.

Çin ordusunu tamamen imha etmek, imparatoru teslim almak ve bütün Çin ülkesini ele geçirmek mümkün iken neden Mete, imparatoru ve Çin ordusunu serbest bırakmıştır? Bu durum, eski Çin tarihçileri için büyük bir merak konusu olmuştur. Daha doğrusu bu mesele, imparatorun danışmanları tarafından bilinçli olarak merak konusu hâline getirilmiştir. Zira onlar, imparatorun kuşatmadan kendisini kurtarabilmek için gizli bir plân uyguladığını söylemişlerdir. Fakat, bu plânın ne olduğunu hiçbir zaman açıklamamışlardır. Durum böyle olunca, eski Çin tarihçileri de bu gizli plânın ne olduğu hususunda bazı yorumlar yapmışlardır.¹¹⁷ Çinli tarihçilerin meseleye bakış açısını göstermesi bakımından bu yorumların bazılarını aynen buraya alıyoruz:

İmparator, savaş meydanındaki Mete'nin karargâhına ağır hediyelerle birlikte bir elçi göndermiştir. Elçi, Mete tarafından kabul edilmemiş olacak ki, o da Mete'nin eşine gitmiştir. Verdiği ağır hediyelerle hatunun (*Mete'nin eşi*) gönlünü çelmiş olan Çin elçisi, imparatorun düşüncelerini Mete'ye aktarması hususunda onu ikna etmiştir. Çin elçisi, hatun vasıtasıyla Mete'ye şöyle demiş-

¹¹⁶ De Groot, 1921: 66.

¹¹⁷ Çinli tarihçiler, kuşatmanın kaldırılmasında gizli plân dışında başka bir sebep daha göstermişlerdir. O da şudur: Mete, Kuzey Çin'i fethederken bazı Çin derebeylerini tâbi (vassal) hâle getirmişti. Mete, sefere bu derebeylerin de katılmasını istemiştir. Fakat bunlardan biri, kuşatma yerine zamanında gelmemiştir. Mete de, bu derebeyin davranışından şüphelenmiştir. Daha doğrusu, bu derebeyin sözünde durmayarak, Hun ordusunu arkadan vuracağını düşünmüştür. Bu yüzden de kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır (Eberhard, 1947: 88; De Groot, 1921: 64).

tir: **“Bugün Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile siz ey Şanyü, orada oturup (Çin’i) idare etmek için gerekli gücü kendinizde bulamayacaksınız.”** Bu sözler, akıllı ve gerçekçi bir hükümdar olan Mete’yi korkutmuştur. Bunun üzerine Mete, imparatoru serbest bırakmıştır.¹¹⁸

Bu yorum ilk bakışta, kendi içinde çok tutarlı ve mantıklı gözükmektedir. Gerçekten de Çinliler, askerî kuvvetlerinden çok, daima mallarının cazibesine, paralarının çokluğuna, kızlarının güzelliğine ve politik zekâlarına güvenmişlerdir. Sık sık bunları kullanarak amaçlarına ulaşmışlardır. Burada da bu unsurların rolü görülmektedir. Çin elçisi, imparatorun düşüncesini Mete’ye ulaştırabilmek için, Mete üzerinde etkili olduğunu düşündüğü Hatuna ağır hediyeler vermiştir. Burada basit bir rüşvet olayı söz konusudur. Hemen belirtelim ki, bu, Çinli tarihçilerin bir mantık hatasıdır. Asla rüşvet söz konusu olmamıştır. Eğer, Mete’nin gayesi maddi zenginliğe kavuşmak olsaydı, o, imparatorun sadece karargâhındaki değil, bütün Çin ülkesindeki maddi varlığını elinden alabilecek durumdaydı. Bunun için sadece istemesi yetmekteydi. Daha azına razı olmanın mantığını kabul etmek mümkün değildir. Bu, eşyanın tabiatına aykırı bir durumdur. Çin’i idare edip edememe meselesine gelince, burada bir gerçek payı bulunmaktadır. Fakat Mete’nin kafasındaki plân ve projeler arasında Çin’i ele geçirmek ve idare etmek gibi bir düşünce yoktu. Bu husus biraz aşağıda açıklanacaktır.

Gizli plân meselesinde, Çinli tarihçilerin yaptıkları yorumlardan biri de şudur: Çinli generallerden biri çok güzel bir kadın portresi yaptırmıştır. Generalin yaptığı bu portreyi, Mete’nin hatununa göndererek ona şöyle söylemiştir: **“Çin’de bunun gibi güzel kadınlar çoktur. Şu anda bizim imparatorumuz güç bir durumda bulunuyor. Bundan dolayı, bu kızları Mete’ye sunmak istemektedir.”** Hatun, bu sözlerden son derece etkilenmiştir. Kıskançlık duyguları kabarmış olan Hatun, böyle bir durumun kendi aleyhine olacağını düşünmüş, bunun tabii sonucu olarak da eşinin kendisine karşı sevgisinin düşeceği ve itibarının da azalaca-

¹¹⁸ Ögel, 1981: I, 407, 408, 416; De Groot, 1921: 66.

ğı endişesine kapılmıştır. Hatun bu tehlikeyi önlemek için hemen harekete geçmiş ve kuşatmayı kaldırması hususunda eşi Mete'ye baskı yapmıştır. Eşinin baskılarına dayanamayan Mete de, kuşatmayı kaldırmıştır.¹¹⁹

Görüldüğü gibi, bu yorumlardan birinde **"rüşvet"** unsuru, diğesinde de **"kıskançlık"** unsuru kullanılmıştır. Her iki yorumda da ortak unsur olarak kullanılan **"hatun"**dur. Mete'nin kararının değiştirilmesinde de rol oynayan başlıca unsur hatundur. Gerçekten de, Türk hükümdarının üzerinde hatunların birinci derecede etkileri vardı. Özellikle yönetim üzerinde onlar da söz sahibi idiler. Fakat Hatunların etkileri, tamamen hükümdarların kararını değiştirecek ve onları yönlendirecek derecede değildi.

Bu ikinci yorumdaki **"kıskançlık"** unsuru ise, **"rüşvet"** unsuru gibi tamamen Çinli tarihçilerin hayal mahsulüdür. Zira Mete, sevginin gözünü kör ettiği toy bir delikanlı değildi. Üstelik o, bir kadının kaprislerine ve baskılarına boyun eğecek bir ruh ve karakter yapısında hiç değildi. Aksine Mete, devletin ve milletin geleceğini her şeyin üstünde tutan bir ruh ve karakter yapısına sahip bir liderdi.

Başka bir Çinli tarihçi de yaptığı bir yorumla, meseleyi tamamen **"tarihin bir bilmece"** hâline getirmiştir. Bu tarihçinin görüşüne göre, bu meselenin çözümünde imparatorun gösterdiği hüner, hayret verici bir ustalıkta idi. Fakat, imparatorun bu hususta kullandığı yöntem o kadar bayağı, aşağı, çirkin ve kötü idi ki, Çin sarayı bunu kimsenin bilmesini istememiştir.¹²⁰ Çünkü bu yöntem, gururuna ve itibarına son derece düşkün olan imparator için utanılacak nitelikteydi.

Buraya kadar verilen bilgidен şu hükme varıyoruz: Bütün bu yorumlar, ortaya atılan gizli bir plândan kaynaklanmıştır. Kanaatimizce, bu meselede imparatorun ne gizli ve ne de açık bir plânı söz konusu olmuştur. Bu gizli plân meselesi, saray danışmanlarının, imparatorun utanç verici yenilgisini örtmek ve itibarını kurtarmak için uydurmuş oldukları bir kılıftır. Öyleyse Mete,

¹¹⁹ Ögel, 1921: I, 418.

¹²⁰ Ögel, 1981: I, 419.

imparatoru ve ordusunu, dünya tarihinde bir emsali dahi bulunmayan mükemmel bir kuşatmayla avucunun içine almışken neden serbest bırakmıştır? Burada cevabı beklenen bu soruyu şu şekilde de sormak mümkündür: Mete, İmparatoru ve ordusunu serbest bırakacak idiyse, neden böyle bir kuşatmaya ihtiyaç duymuştur? Daha doğrusu bu kuşatmanın gerçek anlamı ve amacı ne idi?

Maddi kuvvet, ne kadar büyük ve devamlı olursa olsun, manevi kuvvet karşısında eninde sonunda yenilmeye mahkûmdur. Bu gerçeği çok iyi bilen büyük Türk hükümdarları, kendi toplumlarını güçlü Çin kültürünün ve medeniyetinin etkilerine karşı koruyabilmek için daima millî bir siyaset izlemişlerdir. Mete'nin kuşatmayı kaldırmasının gerçek sebebi de, **"millî siyaset"**le ilgilidir. Daha doğrusu Mete, burada "millî siyaset"e uygun bir şekilde karar vermiş ve ona göre davranmıştır.¹²¹ Öyleyse, Hun Devleti için millî siyaset ne idi? Hun Devleti için millî siyaset, **Çin'i savaş gücü ile baskı altına almak, devletin ve halkın ihtiyaçlarını vergi veya ticaret yoluyla Çin'den sağlamaktı.** Görüldüğü gibi, Mete'nin Çin'e karşı izlediği politikanın içinde Çin ülkesini ele geçirmek ve onu idare etmek gibi bir düşünce yoktur. Zaten Mete, bu kuşatmada imparatoru ve ordusunu manen ezerek üstünlüğünü ve iradesini kabul ettirmek suretiyle amacına ulaşmıştır. Mete için Çin'in ayrıca maddeten ezilmesine ihtiyaç kalmamıştır.

Mete, millî siyasete uygun bir şekilde karar verip ona uygun bir şekilde hareket etmeseydi ne olurdu? Hiç şüphesiz Mete, Çin ordusunu imha edebilir, imparatoru teslim alabilir, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilirdi. Fakat bir milleti yenmek ve ülkesini ele geçirmek yeterli değildir; o millete hâkim olmak için onun ruhunu da fethetmek şarttır. Hatta yerli kültürü, millî kültür içinde sindirmek ve asimile etmek de gereklidir. Mete, Çin'i ele geçirip bu ülkeyi idare etmeye kalkışsaydı, acaba bu teşebbüsünde başarılı olabilir miydi? Daha açık bir ifade ile sormak gerekirse, böyle bir durumda Çinliler mi Türkleşirdi, yoksa Türkler mi Çinlileşirdi? Şüphesiz böyle bir durumda Türkler Çinlileşirdi. Nitekim Çin'e giren Türk kavimlerinin akıbetleri hep böyle olmuştur. Daha baş-

¹²¹ Eberhard, 1947: 89.

ka bir ifade ile söylemek gerekirse, daha önce Çin'e giren Türk kavimleri kısa zamanda kendi soylarının bütün özelliklerini kaybedip içine girdikleri toplumun bir parçası hâline gelmişlerdir. Bu durumu çok iyi bilen Mete, millî politikadan ayrılmamış; Hunları da Çin'den daima uzak tutmuş ve barış yolunu tercih etmiştir. Zira Mete, iki devlet arasında barışı kurmada ve devam ettirmede, en fazla çıkarı ve kazancı olan ülkenin kendi ülkesi olduğunun bilincindeydi.

d-) Barış Antlaşması (MÖ 197)

İmparator, kuşatılmanın şokunu uzun süre üzerinden atamadı. Başka bir ifadeyle söylememiz gerekirse, o, kuşatmadan ancak üç yıl sonra kendine gelebildi. Daha doğrusu imparator, kendisi için büyük bir huzursuzluk kaynağı olan Mete ve Hun meselesini üç yıl sonra ele alabildi. O, önce bu meseleyi Çin devlet meclisine getirip tartışmaya açtı. Komutanlar, meseleyi kendi aralarında bütün cepheleriyle tartıştılar. İleri sürülen görüşlerin çoğu, her zaman olduğu gibi hissî ve hamasî nitelikteydi. Bunlar arasında komutanlardan birinin ortaya koyduğu bir plân vardı ki, Çin mantığına ve zekâsına uygunluğu bakımından imparatorun hemen dikkatini çekti. Bu plân esas itibariyle şöyle idi: İmparatorun kızı Mete'ye eş olarak verilmeli. Ayrıca Hunlara her yıl değerli hediyeler (*vergi olarak*) gönderilmeli. Böylece, Hun hükümdarı Çin imparatorunun damadı; kızı da Mete'nin Hatunu olacaktır. Ondan doğacak çocuklardan biri de veliaht olacak ve Mete'nin yerine geçecektir.¹²² Böylece Hunlar kontrol altına alınabilecek ve Çin'e bağlanabilecektir.¹²³

Bu plân imparatora son derece çekici ve mantıklı geldi. Zaten imparator için, Mete'nin iradesine boyun eğmekten ve onunla anlaşmaktan başka çare de gözüküyordu. İmparator da öyle yaptı. Bu planı teklif eden komutanını Mete'ye elçi olarak gönderdi. Mete ile imparator arasında bir “**dostluk ve barış antlaşması**”

¹²² İmparatorun komutanı, Hunları iyi tanımadığı için bu hususta yanılmıştır. Zira, eski Türk veraset hukukuna göre, hükümdarın “Ulu Hatun”dan doğan erkek evlatlarının dışında, diğer eşlerinden doğan oğullarının veliaht olma hakkı yoktu.

¹²³ De Groot, 1921: 70; Ögel, 1981: I, 423.

yapıldı. Bu, Orta Asya tarihinde bilinen ilk milletlerarası antlaşma-
madır (MÖ 197).¹²⁴

Bu antlaşmaya göre,

1-) Mete'nin Kuzey Çin'de ele geçirdiği topraklar Hunlara terk edilecektir.

2-) Çin, her yıl Mete'ye ipekli kumaş, şarap, pirinç ve diğer yiyecek maddelerinden mümkün olduğu kadar çok miktarda gönderecektir.

Bundan sonra Mete, kendisine gönderilen prenses¹²⁵ ile evlenmiş; Çin yıllık vergiye bağlanmış; bu ülke ile uzun yıllar devam edecek ticari ilişkiler kurulmuş ve geliştirilmiştir.¹²⁶ Böylece, Mete ile Çin arasında uzun bir barış dönemi açılmıştır. Çinliler, bu barışın bedelini Mete'nin hâkimiyet haklarını tanıyarak ve hediye adı altında vergilerini düzenli göndererek ödemişlerdir.

Biraz yukarıda özetlediğimiz Çinli komutanın plânından da anlaşılacağı üzere, antlaşmanın amacı sadece iki devlet arasında barışı sağlamak değildi. Tıpkı Mete'nin Çin'e karşı olduğu gibi Çinlilerin de Hunlara karşı belirli bir politikası vardı. Bu politikanın esası, Hunları tamamen hâkimiyet altına almak ve Çinileştirmektir. Çinli komutanın ortaya koyduğu plânın uzun vadede hedefi bu idi. Hunlara verilen yıllık vergi ve Mete'ye gönderilen Çinli prenses ise, Çin Devletini bu gayeye ulaştıracak birer vasıta idi.

D-) METE'NİN HUN HÂKİMİYETİ ALTINDA ORTA ASYA SİYASİ BİRLİĞİNİ KURMA POLİTİKASI

Pe-teng kuşatması ile Çin imparatoru Kao'ya boyun eğdiren Mete, MÖ 197 tarihli antlaşma ile imparatoru vergiye bağlayarak Çin üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuştu. İmparator Kao'nun MÖ 188 yılında ölümünden sonra Çin tahtı için otorite mücadelesi başladı. Çünkü imparator Kao'nun yerini alabilecek uygun bir oğlu

¹²⁴ Eberhard, 1947: 89. Çinliler, bu tür antlaşmaya "ho-çin" adını vermekteydiler. Bu husustabilgi için bk. Ying- Shih Yü, 2000: 173 vdd.; İzgi, 1978: 9, 87-106.

¹²⁵ Mete'ye eş olarak gönderilen prenses, imparatorun kızı değildi. İmparator kendi kızına kıyamadığı için onun yerine hanedandan birini kendi kızıymış gibi Mete'ye göndermiştir.

¹²⁶ De Groot, 1921: 69; Ögel, 1981: I, 422; Franke, 1930: I, 331; Kafesoğlu, 1977: 40 vd.; Eberhard, 1947: 89.

bulunmuyordu. İmparatoriçe Lu, imparatorun başka eşinden doğmuş bir oğlunu tahta çıkardıysa da, iktidardaki bunalım giderilemedi. Zira, imparatorun oğlu, iktidarın gerektirdiği sorumluluğu taşıyabilecek bir yaşta değildi. Sonunda imparatoriçe, üvey oğlunu bertaraf ederek iktidarı tamamen kendi eline aldı. (MÖ 187) Böylece Hun-Çin ilişkilerinde, kısa süre de olsa, bir belirsizlik dönemi yaşandı. Mete, bu belirsizliğe son vermek, daha doğrusu baskısını hissettirerek Çin üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmek için aynı yıl içinde İmparatoriçe Lu'ya bir mektup gönderdi. Mete'nin, sadece maddi güçle değil, aynı zamanda politik güçle de sahip olduklarına hükmetmesini iyi bilen bir lider olduğunu göstermesi bakımından bu mektubu buraya aynen alıyoruz:

"Ben, ırmaklar ve göller arasında doğmuş, geniş yaylalarda atlar ve sığırlar arasında büyümüş, kendimi sık sık sınır boylarında bulmuş (ve şimdi) kendi ayakları üzerinde duramayan yalnız bir hükümdarım. Bir gün Çin'de gezinti yapma arzusundayım. Zat-ı devletleri (de) orada (Çin sarayında, dul olarak) yalnız bulunuyor. Buna karşılık, ben de, kendi ayakları üzerinde duramayan bir münzevî (yapayalnız bir kişi) olarak tamamen yalnız oturuyorum. Biz, yani her iki hükümdar için artık mutluluk kalmamıştır; bizi eğlendirecek hiçbir şey (de) yoktur. Ben, senin sahip olmadıklarını (vererek), sahip olduklarını (alarak), bunları birbiriyle değiştirmek istiyorum."¹²⁷

Görüldüğü gibi, Mete, kendisini Orta Asya'nın mukaddera-tında tek hâkim güç olarak görmekte ve kabul etmektedir. Bunun için de, Çin üzerinde egemenlik iddiasında bulunmaktadır. Daha doğrusu Mete, Çin üzerindeki baskısının kalkmadığını politik yollarla hissettirerek bu ülkeden yıllık vergilerini düzenli olarak almak ve ticari ilişkilerini devam ettirmek amacındadır. O, bu mektubunda diplomatik bir üslup kullanarak amacını ve niyetini dolaylı bir ifade tarzı ile ortaya koymuştur. Onun, gerçekten imparatoriçe ile evlenmek gibi bir niyeti bulunmuyordu.

Çin devlet meclisinde bu meselenin enine boyuna tartışılmasından sonra, Mete'nin Çin üzerindeki baskısına ve hâkimiyeti-

¹²⁷ Pan-ku, Han-shu (Hannâme), 1927, 94A, 4b. De Groot, 1921: 72.

ni devam ettirme kararına, karşı konulamayacağı anlaşıldı. Özellikle, bazı devlet adamları tarafından Pe-teng felaketinin hatırlatılması, Mete ile savaşma azminde olan imparatoriçeyi korkutmaya ve kararından vazgeçirmeye yetti. Artık imparatoriçe için Mete'nin isteklerine boyun eğmekten başka çare yoktu. Gururu son derece incinmesine rağmen imparatoriçenin ihtiyat duygusu hiddetine galip geldi ve Mete'ye, Çin diplomasisinin kurnazca taktiği ile yatıştırıcı bir cevap verildi. O bu mektupta, Mete'ye şöyle diyordu:

"Şan-yü Mete, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı unutmamış, özellikle bir mektup yazarak hatırlamış. Benim, yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı şimdi korku ve endişe sarmış bulunuyor. Gücümün azaldığı bu günlerde zihnimi çeşit çeşit düşünceler işgal ediyor. Çok yaşlandım; nefes darlığım (da) var; saçlarım ve dişlerim döküldü. Adımlarım normal yürüyüşünü kaybetti. Şan-yü Mete, bundan dolayı beni yanlış anlamış. Kendisinin bu kadar alınmasına değmez. Şüphesiz bunda, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımın suçu yok. Sizden özür dilemeyi, üzerime düşen bir görev olarak görüyorum. Sana layık olmasa da, dört atla çekilen imparatorluğa mahsus iki araba gönderiyorum. Bunların kabulünü rica ediyorum. Bunlarla her zaman (ülkende) gezinti yapabilirsin."¹²⁸

Anlaşılabacağı üzere imparatoriçe, Mete'nin siyasi taktiğini, masumâne bir görüntü altında daha kurnazca bir taktikle bertaraf etmeye çalışmıştır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, imparatoriçe, Mete'nin Çin üzerindeki hâkimiyetini devam ettirme kararına açıkça karşı çıkamamış, fakat açıkça kabul de etmemiştir. Daha doğrusu, imparatoriçe, her zaman olduğu gibi, Çin'in askerî güç ile ulaşamadığı başarıya, siyaset yoluyla ulaşmıştır. Üstelik gönderdiği değerli hediyelerle Mete'nin gönlünü alacak jestler yapmayı da ihmal etmemiştir. İmparatoriçe Lu, dış siyasette gösterdiği bu başarısına rağmen, Mete ile Çin arasında eşî zamanında oluşan statükoyu değiştirememiştir. Çin yönetimi, hediye adı altında Mete'ye vergi vermeye devam etmiştir.

¹²⁸ Pan-ku, 1927: 94 A, 5a.; De Groot, 1921: 73.

Çin tarihleri, MÖ 197-187 ve 187-176 yılları arasında Mete'nin faaliyetlerinden hiç söz etmemişlerdir. Bu kadar uzun bir zamanı, Mete gibi büyük bir liderin sadece ülkesini yönetmekle geçirdiğini düşünmek mümkün değildir. Nitekim de öyle olmuştur. Mete, MÖ 176 tarihinde Çin imparatoruna bir mektup yazmıştır. Bu mektup, Mete'nin, 20 yıl gibi uzun bir süre Çin tarihlerinde görülmeyişinin sebebini bize tatmin edici bir şekilde açıklamaktadır. Mete'nin, bu süre içinde neler yaptığını öğrenebilmek için bu tarihî mektubu aynen buraya alıyoruz:

“Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Şan-yü’sü, Çin imparatorunun iyi olup olmadıklarını saygı ile sorar. Daha önce majesteleri evlilik yoluyla akrabalık kurmamızı teklif etmişti. Ben bu fikri uygun bularak memnun olmuştum. Ancak, imparatorluğun sınır muhafız beylerinden biri benim beylerimden ‘Sağ Bilge Tigin’ime (*prens*) saldırmış. Sağ Bilge Tigin de benim iznimi almadan Hou I-lu-hu (*İlbeyi*) Nan-chi gibi adamlarımın kışkırtmasıyla imparatorun muhafız beyine hücum etmiş. (*taktik uygulamış*) Böylece, iki hükümdar arasındaki antlaşma bozulmuş ve kardeşlik ilişkilerimize gölge düşmüştür. Bu olaydan dolayı incinmiş olan imparator, bize iki defa mektup gönderdi. Ben de elçi vasıtasıyla cevabî mektubumu gönderdim. Fakat gönderdiğim elçi geri dönmedi. Üstelik imparatorun da elçisi gelmedi. Bu bakımdan imparatorun bize dostça davranmadığı kanısındayım. (*Böylece*) komşu devletimiz (*yani Çin*), bize bağlı kalmamıştır. Antlaşmamız, yalnızca küçük memur (*veya subaylar*) yüzünden bozulmuştur. Bunun için, Sağ Bilge Prensimi cezalandırdım. Yüe-çileri arayıp onlara taarruz etmesi için batıya gönderdim.

Tanrı'nın lütuf ve inayeti, subay ve askerlerimizin mükemmelliği ve dayanıklı atlarımızın üstün gücü ile düşmanlarımıza baş eğdirdik; Yüe-çileri mağlup ettik; bazılarının kafasını kestik, bazılarını diz çöktürdük (*bazılarını tâbi hâle getirdik*). Bundan başka Lo-lan (*Jo-jan*), Vu-sun, Hu-chie (*Oğuz*) topluluklarıyla civardaki 26 krallığı egemenliğimiz altına aldık ve düzene kavuşturduk. Böylece, bunların hepsi büyük Hun

ailesinin bir parçası, yani “Hun” oldu. Yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile hâlinde birleştiler. (*Şimdi*) bütün kuzey ülkesi barış içinde.

Artık, silâhlarımı bırakıp askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlağa çıkarmak (*besiye almak*) arzusundayım. (*Ayrıca*) geçmişte olan olayları unutmak (*eski hesapları kapatmak*), eski antlaşmalarımızı tekrar yürürlüğe koymak istiyorum. Devletlerimizin sınırlarında oturan halklar güvenlik ve barış içinde yaşasın. Çocuklarımız korkusuzca ve serbestçe oynayıp büyüsün. Yaşlılarımız da endişesiz ve üzüntüsüz bir hayat sürsün. (*Böylece*) halkımızın, nesilden nesle böyle barış ve mutluluk içinde yaşamasını arzu etmekteyim.

İç saray vezirimi (*Hsi-fu Ch'ien*), bu mektubu size sunması için gönderiyorum. Mektupla birlikte zat-ı devletlerinize bir deve, iki binek atı, iki takım araba atı sunmak istiyorum. Eğer imparator bundan sonra Hunların, Çin savunma duvarlarına yanaşmalarını istemiyorsa, subayları ile orada yaşayan halkın, (*duvarlardan, yani Çin seddinden*) biraz daha uzakta oturmaları için emir buyursun.”¹²⁹

Görüldüğü üzere Mete, saltanatının 20 yıl gibi uzun bir dönemini Hun hâkimiyeti altında Orta Asya birliğini kurma faaliyetiyle geçirmiştir. Altay dağlarından Aral gölüne kadar bütün ülkeleri ele geçiren Mete, 26 tane büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak Hun siyasi birliğini kurmuştur. O, biraz yukarıda naklettiğimiz mektubunda bu faaliyetinin sonucunu, amacına ulaşmış bir liderin mutluluğu içinde, “Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim, şimdi onlar Hun oldular.” şeklinde açıklamıştır. Bu sözden de anlaşılıyor ki, Mete, Orta Asya’da sadece Hun siyasi birliğini kurmakla kalmamış, aynı zamanda bu topluluklara “Hun olma”, yani millet olma bilinci de kazandırmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mete, MÖ 209 yılında, Türk tarihinde inkılap yapan bir yöntemle Hun tahtına çıkmış,

¹²⁹ Ssu Ma-ch'ien, Shih-chi (Tarihî Notlar), 1989, 110. bölüm “Hunlar Tezkeresi”, s. 406 vd.; De Groot, 1921: 76.

kendisinden toprak talebinde bulunan Moğol kökenli Tung-huları ağır bir şekilde cezalandırmış, dünyada bir eşi dahi bulunmayan bir taktikle Çin imparatorunu kuşatıp vergiye bağlamış, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan toplulukları Hun hâkimiyeti altında toplayarak Hun siyasi birliğini kurmuş ve Hun Devletini sadece Orta Asya'nın değil, bütün Asya'nın, hatta bütün dünyanın en büyük gücü hâline getirmiştir. Zaman zaman Çin üzerinde siyasi baskısını hissettirerek Hun halkına uzun bir barış ve huzur dönemi yaşatmıştır.

E-) METE'DEN SONRA HUN DEVLETİ

MÖ 174 yılında ölen Mete, geride geleceği parlak, devasa bir devlet bıraktı. Bu sırada Hun Devleti, gücünün ve kudretinin doruk noktasında bulunuyordu. Yerini alan oğlu **Ki-ok** (*Kün, Gök veya Kayı Han?*, MÖ 174-166), Çin'i baskı altında tutma ve bu devlet ile ticari ilişkileri devam ettirme şeklinde olan babasının politikasını aynen korumaya gayret etti. Bu gaye ile MÖ 161 yılında, büyük bir ordunun başında Çin'in merkezine kadar ilerledi. İmparatorun sarayını yıkarak Hun baskısının azalmadığını gösterdi. Bundan sonra Çin ile ilişkilerini barış temeline oturtan Ki-ok, Çinli bir prenses ile evlendi ve Hun ekonomisinin eksikliği olan maddeleri, hediye adı altında Çin'den temin etmeye devam etti.¹³⁰

Ki-ok, Çin'i baskı altına aldıktan sonra İpek Yolu üzerinde oturan Yüe-çilerin üzerine yöneldi. Vurduğu ağır bir darbe ile Yüe-çilerin gücünü tamamen kırarak bu kavmi göç etmeye zorladı. Ki-ok'un vurduğu darbeden sonra Orta Asya'yı terk ederek bugünkü Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'a gelen Yüe-çiler, burada büyük İskender zamanından kalan Grek kolonilerine son verip **Kuşan** adıyla anılan yeni bir devlet kurdular (MÖ 138). İpek Yolu ise, tamamen Hunların eline geçti.

Ki-ok'un yerini alan oğlu **Kün-çin** (*Kursan*, MÖ 126), dedesi ve babası ölçüsünde başarılı bir lider değildi. Daha doğrusu, o, ne seleflerinin otoritesine, ne de yeteneklerine sahipti. İdarede yetersiz kaldı. Bu yüzden, Hun iktidarı sarsıntılar geçirmeye başladı.

¹³⁰ Franke, 1930: I, 332, 334.

Kün-çin, Çin ile anlaşma hâlinde olmasına rağmen, bazı Hun boylarının bu ülkeye olan akınlarını önleyemedi. Bu boylar, Hun tarzında hazırlanmış olan Çin birliklerinin karşısında pek fazla başarılı olamadılar. Artık, ufak çapta da olsa Çinliler, Hun akınlarını sınır boylarında durdurmayı ve geri püskürtmeyi başardılar. Böylece, Çinlilerin gözünde Hunların yenilmezliği fikri yavaş yavaş yıkılmaya başladı.¹³¹

1-) İpek Yolu Mücadelesi

Başlangıçtan beri, kuzey-güney istikametinde cereyan eden Hun-Çin mücadelesi, MÖ II. yüzyılın ikinci yarısından sonra doğu-batı şeklinde birden yön değiştirmiştir. Bunun başlıca sebebi, Hunların elinde bulunan zengin İpek Yolunu Çin'in ele geçirmek istemesidir. Öte yandan, bu tarihte Hun-Çin mücadelesinin sadece yönü değil, mahiyeti de değişmiştir. Hun akınları karşısında önceleri devamlı savunmada olan Çinliler, MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru savunmayı terk edip tıpkı Hunlar gibi saldırıya geçmişlerdir.

İpek Yolunun önemini ilk defa kavrayan ve dikkatlerini bu yol üzerine çeviren Çin hükümdarı, **Wu-ti**'dir. Wu-ti, İpek Yolunun geçtiği memleketleri tanımak ve bu memleketlerde oturan kavimlerle işbirliği yapma imkânını araştırmak üzere yüksek rütbeli bir subay olan **Çang Kien**'i görevlendirdi (MÖ 139). Bu casus, gizli görevini yaparken Hunlar tarafından yakalanarak on yıl gibi uzun bir süre göz hapsinde tutuldu. Bir ara kaçmayı başaran Çinli casus, İpek Yolunu takip ederek önce **Wu-sunların**, sonra **Yüe-çilerin** yanına gitti. Hunlardan çok korkan her iki kavmi de Çin ile işbirliği yapmaya ikna edemedi. Çang Kien, geri dönerken tekrar Hunlar tarafından yakalandı. Fakat bu defa tutsaklık uzun sürmedi. Bir fırsatını bulup kaçarak Çin'e döndü. Çang Kien, on yıl içinde edindiği bilgileri bir rapor hâline getirerek imparatora sundu. Bu rapor, bundan böyle Çin'in batıya doğru yayılma politikası için başlı başına bir kılavuz oldu.¹³² Bundan sonra Çin imparatoru, Hun tar-

¹³¹ Németh, 1962: 45.

¹³² Franke, 1930: I, 337; Kafesoğlu, 1977: 44; Ligeti, 1986: 51-58.

zında oluşturduğu 140 bin kişilik ordusunu harekete geçirerek İpek Yolu üzerindeki ülkeleri ve şehirleri istilâ etmeye başladı. Böylece; **Çungarya, Tanrı (T'ien-shan) dağları, Turfan, Kuça ve Yarkent** gibi Hunlara ait topraklar birer birer elden çıktı.¹³³

Bu durum, Hun devlet gelirlerinde büyük kayıplara yol açtı. Çünkü Hunlar, İpek Yolunu kullanan tüccarların kazançlarının bir kısmını geçit ve koruma vergisi olarak hazinelerine almaktaydılar. Ayrıca, Çin'den hediye adı altına sağlanan giyecek ve yiyecek maddeleri de birdenbire kesildi. Öte yandan, gittikçe artan ekonomik darlık, Hun birliği içindeki boyların devlete olan bağlılıklarını zayıflatmakta ve azaltmaktaydı. Hunların durumunu adım adım izleyen Çin, pusuda avının olgunlaşmasını bekliyordu.

2-) Hun İktidarını Hedef Alan Yıkıcı Çin Politikası

Çin, Hunların sadece zayıf değil, güçlü zamanlarında da tehlike olmaya devam ediyordu. Çin imparatorları, özellikle barış zamanlarında Hun Şan-yülerine eş olarak gönderdikleri Çinli prenseslerin maiyetlerinde Hun ülkesine birçok ajan sokmaktaydılar. Bu ajanlar, Hun beyleri ve Hun toplulukları arasında sinsice nifak tohumları ekiyorlardı. Çin, ayrıca, ticaret yoluyla Hun ülkesine bol miktarda ipek ve lüks eşya göndererek Hun topluluklarını rahata ve zevke alıştıırıyordu. Hâlbuki, **rahat ve zevk düşkünlüğü, atlı-göçebe ve akıcı hayat tarzına tamamen aykırı idi.**¹³⁴ **Lüks hayat, onların mücadelecı ruhlarını gevşetiyor, savaşçılık yeteneklerini köreltiyordu. Bu, hiç şüphesiz, dışarıdan çökertilemeyen kalenin içeriden çökertilmesi demektı.**

Öte yandan bazı Hun beyleri, kendilerini Çin medeniyetinin şaşaasına kaptırıyor ve özentide çok ileri safhalara kadar gidiyorlardı. Çin hayat tarzına karşı aşırı derecede özentı, ilk defa **Şan-yü Ki-ok** zamanında ortaya çıkmıştır. Çin ipeklileri ile yemeklerinden çok hoşlanan Ki-ok, özentide o kadar ileri gitmiştir ki, bir ara veziri **Chung-han-yüeh** şu sözlerle kendisini uyarmak zorunda kalmıştır: **"Bütün Hunların sayısı Çin'in bir sınır eyaletine**

¹³³ Kafesoğlu, 1977: 47.

¹³⁴ Kafesoğlu, 1977: 43.

bile eşit olamaz. Hâlbuki (*nüfusun çokluğu bakımından*), Çin daha güçlüdür. Ayrıca, onların giydikleri ve yiyecek maddeleri de tamamen başkadır. Şimdi, Hun Şan-yüsü, örf ve âdetlerini değiştirerek, Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çinlilerin etkisi altına girmesi için onların mamullerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir.”¹³⁵

F-) HUN DEVLETİNİN BÖLÜNMESİ VE SONU

1-) Hunların Doğu ve Batı Hun Devleti Olarak İkiye Ayrılmaları

Hunların güçlü zamanlarında pek etkisi görülmeyen bu olumsuz durumlar, daha sonraki zayıf hükümdarlar zamanında tam bir huzursuzluk kaynağı oldu. Bir de buna ekonomik darlık ile Çin'in gittikçe artırdığı siyasi baskılar eklendi. Böylece, Hun iktidarında derin çatlaklar belirmeye başladı. İç ve dış baskılara dayanamayan Hun Şan-yüsü **Ho-han-yeh**, vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek durumunu kurtarmak istedi. Fakat bu durum tepkisiz kalmadı; Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı (*MÖ 58*). Bu tartışmaların sonucunda Hunlar, istiklali feda edenler ve etmeyenler olarak iki kısma ayrıldılar. İstiklali feda etmek istemeyenlerin başında Ho-han-yeh'in kardeşi **Çi-çi** bulunuyordu. İstiklali feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları, yaptıkları tercih ve seçim için şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı: **“Bu olmamalı! (Devletlerin de) hem güçlü, hem de güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin, ezici güce sahip. Şehir devletleri ile Wu-sunlar, tıpkı bir cariye gibi hep Çin'e bağlandılar. Şan-yü Tse-t'e-ho zamanından beri devlet -bir daha birleştirilemeyecek şekilde- bölünüyor. Bundan dolayı, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülemez. Çin'in yüksek hâkimiyeti altında barış ve sükûnet bulunabilir. Yoksa tehlikeler içinde batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?”**¹³⁶

¹³⁵ De Groot, 1921: 80; Koca, 1983: 42, s. 8.

¹³⁶ De Groot, 1921: 215; Koca, 1983: 42, 13.

Ho-han-yeh ve taraftarlarının bu sözleri, maddeten ve manen çöküş hâlini yaşayan insanların psikolojisini yansıtmaktadır. Gerek millet hayatında olsun, gerek fert hayatında olsun, maddi çöküş, manevi çöküşü de beraberinde getirmektedir. Bu hâli yaşayan insanların, hem kendilerine hem de milletlerine güvenleri yoktur. Kurtuluşu da, kendi güçlerinde değil, başkalarının güçlerinde ve desteklerinde görürler. İşte, Ho-han-yeh ve taraftarlarının hâli bu idi.

Çi-çi ve taraftarları ise, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil, kendi güçlerinde görmekteydiler. Türklerin istiklale verdikleri değeri göstermesi bakımından Çi-çi ve taraftarlarının Çin yıllıklarına yansımış olan fikirlerini aynen buraya alıyoruz: **“Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en âdi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü, ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin, kendimizi Çine bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin’e bağlanmak) sükûnet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar.”**¹³⁷

Bu fikrî tartışmadan sonra Ho-han-yeh ve Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadeleyi, Çin’in desteğini arkasına alan Ho-han-yeh kazandı. Böylece Hun Devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı (MÖ 54).

Öte yandan, istiklâli feda etmeyi **“gülünç ve utanç verici”** bulan Çi-çi, kendisini destekleyen beyleri ve boyları yanına alarak,

¹³⁷ De Groot, 1921: 214; Koca, 1983: 42.

batıya çekildi. Tanrı dağlarının kuzeyinde oturan **Wu-sunların** direnişini kırdı.¹³⁸ Tarbagatay bölgesindeki **Ogurları**, İrtiş kaynak havzasındaki **Ting-lingleri** ve **Kırgızları** itaat altına aldı. Bundan sonra Çu-Talas havzasına yerleşen Çi-çi, burada kendisine, etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurdu (*MÖ 41*).

Çi-çi'nin bu hızlı yükselişi, kuvvetler dengesini daima elinde tutmak isteyen Çin'i telaşlandırdı. Çi-çi'nin üzerine, Ho-han-yeh kuvvetleriyle destekli 70 bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Çi-çi'yi başkentinde kuşattı. Çi-çi, böyle bir harekâtı beklemediği için Çin ordusuna hazırlıksız yakalandı. Milliyetçilik fikrini ilk defa devlet politikası hâline getirmiş olan Çi-çi, burada, Çin'e ve kardeşine karşı tarihin en dramatik istiklal mücadelesini verdi. Çin ordusu, Talas ırmağı kıyısındaki surlarla çevrili olan Hun başkentini tamamen tahrip ettikten sonra Çi-çi'nin sarayına ulaştı. Bütün şehir, sokak sokak, oda oda didik didik edildi. **Başta Çi-çi olmak üzere tiginler, hatunlar ve saray mensuplarından 1518 kişi, devlet ve istiklal uğruna hayatlarını kaybettiler.** Böylece, Batı Hun Devletinin siyasi varlığı tamamen sona erdi (*MÖ 36*). Çi-çi'ye bağlı olan Hun boyları ise, bölgede dağınık bir hayat yaşamaya başladılar.

Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklal mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler; fakat onlar gelecek nesillere ölmez bir ideal ve örnek bıraktılar.¹³⁹ Çünkü, Türk istiklalinin bu eşsiz

¹³⁸ Ögel, 1948: VI, 259-278; Kafesoğlu, 1977: 45.

¹³⁹ Bir Türk devleti çökerken ve istiklalini kaybederken, gelecek nesillere bir ideal ve hedef gösterme anlayışı, bütün Türk tarihi boyunca devam etmiştir. Bu anlayışın son örneğini, Osmanlı Devleti çökerken yayınlanan "**Misak-ı Milli**" deklarasyonunda görmekteyiz: Osmanlı Devletinin temellerinin çökmüş olduğu gerçeği ile hareket eden ve faaliyetlerinin devamını imkânsız gören son Osmanlı parlamentosu **Meclis-i Mebusan, 28 Ocak 1920** tarihinde kendisini feshederken, **Misak-ı Milli** deklarasyonu ile Türk milletine, uzun tarihinden gelen engin devlet tecrübesine dayanarak, yeni bir hedef ve ülkü göstermiştir. Bu hedef ve ülkü, hiç şüphesiz, Türk ordusunun genç kurmayı **Mustafa Kemal'in** de daha hayata atıldığı sırada zihninde şekillenmeye başlayıp, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılmadan az önce kesinleşmiş olan "**Yeni Türk Devleti**" kurma fikri idi. Burada hemen belirtelim ki, çöken devletin yerine yeni bir Türk devleti kurma fikri, XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir fikir değildir. Zira, Türk tarihinde bu fikrin yüzlerce fiilî tezahürünü görmek mümkündür. Gerçekten de, bir Türk devleti tarih sahnesinden çekilirken, onun yerine aynı coğrafyalarda bir

kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce, “oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları” inancını taşıyorlardı. Gerçekten de onlar, istiklal ve devletleri uğruna hayatlarını kaybetmişler; fakat inançlarını yaşatmayı başarmışlardır. Zira, bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklal fikri tekrar uyanmış, dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri devlete ve istiklale tekrar kavuşmuşlardır.

2-) Hunların Kuzey ve Güney Hun Devletleri Olarak İkiye Ayrılmaları

İç bunalımlara ve dış baskılara daha fazla dayanamayarak bağımsızlığını yitirmiş olan Ho-han-yeh'e bağlı Hunlar, milâdın ilk yıllarından itibaren yavaş yavaş toparlanmaya başladılar. Mete'nin politikasını canlandırmayı başaran güçlü devlet adamı Yü Şan-yü (MS 18-46), Hunlara tekrar bağımsızlığını kazandırdı. Çin'i baskı altına aldı. Uzun süren saltanat döneminde, tıpkı Mete gibi, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan kavimleri bir bayrak altında toplamaya çalıştı. Fakat bu Şan-yü'nün son zamanlarında başlayan kıtlık ve hayvan kırımları (*yud*), Hunlar arasında yeni bunalımlara sebep oldu.¹⁴⁰ Şan-yü'nün oğlu P'u-nu ile yeğeni Pi arasında sonu gelmez bir taht kavgası başladı. P'u-nu, yeğenini bertaraf edip Hun birliğini sağlayamadı. Pi, kuzeye çekilerek, kendisini Şan-yü ilân etti. Böylece Hunlar, Kuzey ve Güney Hun Devleti olmak üzere ikiye ayrıldılar (MS 48).

Bu iki Hun devleti arasındaki en belirgin fark, Güney Hun Devletinin sonuna kadar Çin'e bağımlı kalması; Kuzey Hun Devletinin de, daima bağımsızlığını korumuş olmasıdır.¹⁴¹

veya bazen birkaç Türk devleti birden kuruluyordu. Hatta yeni kurulan Türk devleti veya Türk devletleri, önceki Türk devletinin mirasına sahip çıkıyor, onun görev ve sorumluluğunu bütünüyle üstleniyordu. Bazen durum sadece iktidar değişikliğinden ibaret kalıyordu. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Türk milleti, tarihinin hiçbir döneminde devletsiz kalmamıştır.

¹⁴⁰ Franke, 1930: I, 393; Ögel, 1987: I, 23 vd.

¹⁴¹ Eberhard, 1944: IV, 337.

Güney Hun Devleti, Çin'in tayin ettiği kukla Şan-yüler tarafından yönetildi. Bu yüzden Şan-yülerin hiçbiri bağımsız bir siyaset izleyemedi. Öte yandan Güney Hun Devleti, Çin ile Kuzey Hunları arasında tampon görevi yaparak Türk tarihinde kötü bir rol oynadı.

Kuzey Hunları ise, Çin'e ve Çin'in kışkırttığı kavimlere karşı büyük bir azim ve kararlılıkla mücadele ettiler. İstiklallerini sonuna kadar korudular. Fakat, vaktiyle Mete'nin ağır bir şekilde cezalandırdığı Tung-huların torunları olan Wu-huanların ve Sien-pilerin devamlı baskılarına maruz kaldılar. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Kuzey Hunları, 155 yılından sonra Moğolistan'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Böylece, Türk ana yurdundaki Hunların siyasi varlığı tamamen sona erdi. Kuzey Hunlarının yerini, Wu-huan ve Sien-pi kavimleri aldılar. Hun boyları ise, batıya çekilerek Kırgız (*Kazak*) bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldılar.

Kuzey Hun Devletinin çökmesi, İpek Yolunun üzerinde bulunan ülkeleri işgal etmek için Çin'i harekete geçirdi. Tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı değerlendirmesini bilen Çin, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirmek üzere bir ordu görevlendirdi. Çin ordusunun başında bulunan yetenekli komutan Pan-caoy, 30 yıl gibi uzun ve sürekli bir mücadelenin sonucunda İpek Yolunun içinden geçtiği Doğu ve Batı Türkistan'ı tamamen işgal etti.¹⁴²

Öte yandan, Çin egemenliği altında bulunan Güney Hun Devletinde ise, huzur bir türlü sağlanamadı. Hun boyları sık sık kukla hükümdarlara karşı ayaklandılar. Hun hükümdarları, bu ayaklanmaları Çin'in de yardımı ile güçlkle bastırdılar. Çin hükümeti tarafından tayin edilen Hun Şan-yüsü, tamamen Çin'e bağlanmak isteyince, Hun beyleri tarafından öldürüldü. Yerine tayin edilen Şan-yüler ise, duruma hâkim olamadılar. Bunun üzerine Çin, son Hun Şan-yüsünü hapsetti. Hun topraklarını da ilhak etti. Böylece, Güney Hun Devletinin siyasi varlığı sona erdi (216).

¹⁴² Franke, 1930: I, 396 vdd.; Eberhard, 1947: 108 vd.; Kafesoğlu, 1977: 47; Grousset, 1975: 79-86.

G-) HUNLARIN HALEFLERİ

1-) Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri

Çin politikasının başlıca hedefi, kendisi için tehlikeli olarak gördüğü Hun Türklerinin siyasi varlığına tamamen son vermektir. 216 yılında Güney Hun Devletinin siyasi varlığına son vererek bu amacına ulaşan Çin, Hun boylarını Kuzey Çin'de beş ayrı bölgeye yerleştirip idarelerini kendi valilerine vermek suretiyle uzun süre rahat bir nefes aldı. Sayıları 19'u bulan Hun boyları, Kuzey Çin'de bir asır hareketsiz kaldılar. Fakat, Çin için bu yetmiyordu. Onun asıl amacı, Hunları Çinlileştirmek idi.¹⁴³ Bazı Hun boyları, Çin'in eritme politikasına rağmen, uzun süre millî varlıklarını korudular. Bu arada Mete soyundan gelen Hun beyleri, Çin'de kısa ömürlü küçük devletler kurdular. Sayıları 16'yı bulan bu devletlerin en önemlileri şunlardır:

1. **I. Chao** (veya *Ön Chao*) **Devleti** (304-329),
2. **II. Chao** (veya *Arka Chao*) **Devleti** (319-351),
3. **Kuzey Liang Devleti** (401-439),
4. **Hsia Devleti** (407-431).¹⁴⁴

a-) Avrupa Hunları

Batı Hunları Şan-yüsü **Çi-çi**'nin Çin karşısında hayatıyla birlikte kaybettiği istiklal mücadelesinden sonra Kırgız bozkırlarında toplanan Hun kitleleri, burada başlarında boy beyleri olduğu hâlde dağınık bir şekilde yaşamaya başladılar. Kuzey Hun Devleti'nin Orhun bölgesini Sien-pi ve Wu-huan kavimlerine kaptırmasından sonra (155), bu boylar, kendilerine katılan yeni Hun kitleleriyle kuvvetlerini artırdılar. "**Avrupa Hunları**"nın ataları olan bu Hun kitleleri, 350 yıllarına doğru teşkilâtlarını tamamlamış olmaları ki, batı yönünde harekete geçtiler. İlk olarak, Aral gölünün kuzeyindeki Alan ülkesini ele geçirdiler (355). Buradan ilerlemelelerine devam ederek, 374 yılında Etil (*Volga*) nehrine ulaştılar. Aynı tarihte Etil nehrini geçip Avrupa'nın ufkunda göründüklerinde Hunların başında, **Balamir** adında bir başbuğ bulunuyordu.

¹⁴³ Eberhard, 1947: 112.

¹⁴⁴ Onat, 1987: I, 29-36; Eberhard, 1947: 143 vd.

b-) Göktürkler

Daha sonra Göktürk Devletini kuracak olan “**Aşina**” aileleri, Kansu bölgesinde kurulmuş olan **Kuzey Liang Devletine** bağlı boylar arasında yaşıyordu. Çin’de bir devlet kurmuş olan **Tabgaç Türk hanedanı** (338-557), 439 yılında vurduğu ağır bir darbe ile Kuzey Liang Devletine son verdi. Bu darbeden kaçarak kurtulabilen **500 Aşina ailesi**, zamanın en büyük devletine sahip olan Avarlara sığındı.¹⁴⁵ İşte Hunların devamı olarak Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları, bu olağanüstü olaydan sonra olmuştur.

Katliam şeklinde olan Tabgaç darbesi, uzun yıllar Aşina ailelerinin hafızasından silinmemiş, ünlü Göktürk Ergenekon destanına konu olmuştur. Destanda, Aşina boyunun dışı bir kurttan türediği ve bu kurdun Aşina boyuna kılavuzluk ettiği inancı hâkim bir tema olarak işlenmiştir.

c-) Ak-hunlar

350 yılları dolaylarında, Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kitesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. Ak-Hun veya Eftalit adıyla anılan bu Hun kitleleri, burada daha fazla kalmadılar. Bilinmeyen bir sebepten dolayı Afganistan’ın Toharistan bölgesine indiler.¹⁴⁶ Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa geldiler. Sâsânî Devletindeki iktidar kavgalarına karışan Ak-Hunlar, bir taraftan İran’daki gelişmelere yön verirken diğer taraftan bölgedeki hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan’a kadar genişlettiler. Fakat kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Orta Asya’ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile anlaşarak 557 yılında Ak-Hunların siyasi varlığına son verdiler. Ak-Hun toprakları, Ceyhun nehri sınır olmak üzere iki devlet arasında paylaşıldı.

¹⁴⁵ Liu Mau-tsai, 1958: I, 5, 40.

¹⁴⁶ Czeplédy, 1998: 49, 74.

≈ IV. MAKALE ≈

HUN ÇAĞI VE MESELELERİ*

Bugüne kadar yapılmış araştırmaların ışığında, Türk tarihi kesintisiz MÖ III. yüzyıla kadar geriye götürülebilmektedir. Türk- lüğün ulaşabileceğimiz en uzak noktasını Hunlar teşkil ederler. Hun Türklerinin tarihini de ancak belirli bir noktadan (MÖ 318) sonra takip edebiliyoruz; daha öncesi için birkaç bilgi kırıntısı dışında hemen hemen bir şey bilmiyoruz. Diğer bir ifade ile Türk- lüğün eski çağları hakkında araştırmalar henüz tamamlanmış ve bir sonuca ulaştırılmış değildir.

Hun çağının meselelerine geçmeden önce burada bir durumu açıklamakta fayda görüyoruz: Türk tarihi araştırmacısının sadece Türkolog olması yetmemektedir. Çağına göre ya sinolog, ya İranist ve Arabist ya da Osmanlı eski yazı uzmanı (*paleografi*) olması gerekmektedir. Diğer taraftan Türk kavimlerinin çok geniş sahalara yayılmış olması ve çeşitli kavimlerle temasta bulunması sebepleriyle bu da kâfi gelmemektedir. Zamanına göre, Türk kavimlerinin temasta bulundukları milletlerin dilini de öğrenmek lâzımdır. Mesela, Hun çağı araştırmacısının iyi bir sinolog olmasının yanı sıra Latince ve eski Grekçeyi de bilmesi şarttır. Bu da gösteriyor ki, Türk tarihi araştırmacısının öteki milletlerin tarihçilerine göre ya daha çok çalışması, ya bir insanda nadir hâllerde toplanan meziyetleri kendi şahsında toplamış bulunması ya da kendi aralarında sıkı bir iş birliğine gitmeleri icap etmektedir.

Hun çağının kaynak dili olan Çince, Türk tarihçisinin önüne bazı güçlükler çıkarmaktadır: Bilindiği üzere Çince, yapı bakımından tek heceli bir dildir. Çince her kelime tek hecelidir. Kelime, yani hece sayısı çok kalabalıktır. Birbirine benzeyen çok kelime vardır. Kelimelerin telaffuzu ise, bazen işaretin şeklinden hiç anla-

* S. Koca, Milli Kültür Dergisi, Sayı: 43, Aralık, 1983, s. 21-25.

şılmamakta, ancak tahmin edilmektedir. Cümlelerin ifade ettikleri anlam da kelimenin sırasından çıkarılmaktadır. Ayrıca kelimelerin telâffuzları da zamanla değişmiştir. Dilin kendi yapısından gelen bu güçlükler, Çinceye Huncadan geçen kelimelerin yazılışlarında ve okunuşlarında bazı zorluklara sebep olmuştur. Aslında Çin alfabesi, yabancı kelimeleri yazmaya çok az elverişlidir. Yabancı kelimenin Çince işaretlerle yazılışı şöyle olmuştur: Yabancı kelimenin sesini karşılayacak, her biri tek hece sesi veren Çince işaretler aranmıştır. Bu işaretler genellikle yabancı kelimenin tam sesini karşılayamamakta; ancak ona yakın bir ses vermektedir. Bu durum bazen asıl kelimedeki bulunmayan harfleri yazmak, bazen de mevcut harfleri yazmamayı zorunlu kılmaktadır. Böylece Çince işaretlerle kaydedilen yabancı kelimenin aslı tanınmayacak bir şekle girmektedir. Mesela, eski Türkçenin **Tengri** (*Tanrı*) kelimesi Çince işaretlerle **“T’ung-liei”** şeklinde yazılabilmektedir. Görüldüğü üzere, asıl kelimenin Çince transkripsiyonunda eksik ve fazla harfler bulunmaktadır. Demek ki, Çince Türkçenin Tengri kelimesinin tam sesini verecek işaretler yoktur. Ayrıca Çin alfabesinde **“r”** gibi bazı harflerin bulunmaması da, yabancı kelimenin aslını bütünüyle değiştirmektedir.

Çin yıllıklarında, daha Hun tarihi yazıldığı sırada alınmış Hunca şahıs isimlerine, unvanlara, hayvan, eşya ve coğrafi isimlere rast gelinir. Çin dilinin karakterine tamamen uydurulmuş olan bu kelimelerin asılları tanınmayacak vaziyettedir.

Hunlardan bize kendi dillerinde yazılı belge kalsaydı, şüphesiz, Çin yıllıklarında, tanınmayacak şekilde bozularak kaydedilmiş olan kelimelerin bir kısmının asıllarını öğrenmeye ihtiyaç duyulmayacaktı. Şimdiye kadar Hun dilinden elimize yazılı belge geçmediğine göre, Çin yıllıklarıncı zaptedilmiş kelimelerin asıllarının neler olduğunu bulmak zorundayız. Bozularak kaydedilmiş kelimelerin asıllarını öğrenmeye iki bakımdan ihtiyaç vardır: 1-) Hun tarihi yazılıp okunurken onlara ait isimleri millî şekilleriyle söylemek, 2-) Çin yıllıklarıncı zaptedilmiş kelimeler vasıtasıyla Hunların konuştıkları dili ve dolayısıyla milliyetlerini tayin etmek. Bu iki husus, bugün Türk tarihçisinin önüne halledilmesi zor büyük

bir mesele olarak dikilmektedir. Hun tarihi araştırmacılarını en çok meşgul eden bu iki konuda bazı tecrübeler yapılmıştır. Bunları önem sırasına göre ele alalım:

Tarih araştırmacılarının en çok üzerinde durdukları şahıs isimlerinin başında, memleketimizde **Mete** adıyla tanınan büyük Türk hükümdarının asıl adı meselesi gelir: Aşağı yukarı 1750 yıllarında Fransız Türkoloğu **Deguignes** Türk tarihini yazarken MÖ 209-174 yılları arasında Hun tahtına oturan Türk hakanının adını Çince işaretlerden **Mei-dei** (*Mei-tei*) olarak tespit etmiştir. **Deguignes**'in eserine dayanarak araştırmalarda bulunan Türk tarihçileri de, bu hakanın ismini doğrudan doğruya "**Mete**" şeklinde kitaplarına geçirmişlerdir. O zamandan beri memleketimizde bu Türk hakanın ismi "**Mete**" şeklinde yayılmış ve yerleşmiştir.¹⁴⁷ Fakat daha sonra yapılan sinoloji çalışmaları bu Türk hakanın adını "**Mei-tei**" olarak değil, "**Mao-dun**" ya da "**Mao-tun**" şeklinde okumak gerektiğini ortaya koymuştur.¹⁴⁸ İsmi başka bir okunuşu da, "**Mau-dun**" şeklindedir.¹⁴⁹ Hâlbuki "**Mao-dun**" şekli, bugünkü Çin dilinin fonetiğine göre okunmuştur. Biraz yukarıda belirttiğimiz gibi, Çin hiyeroglifleri muhtelif zamanlara göre farklı şekillerde seslendirilmişlerdir. Bazı sinologlar "**Mao-dun**" adının 2200 yıl önce okunuş şeklinin ne olabileceği konusu üzerinde durmuşlar ve yeni yeni okunuş tarzları ortaya çıkarmışlardır. Mesela, Alman sinoloğu **De Groot** Çin yıllıklarındaki Hunlarla ilgili kısımların tercümesini yaptığı büyük eserinde, bu adın eski okunuş şeklinin ve aslının "**Mo-tun: Mor-tur: Bortur**" olabileceğini yazar.¹⁵⁰ **Mao-dun** adının çağına göre kabul edilmeye değer en doğru okunuş ve aslını tayin şekli bir diğer Alman sinolog **F. Hirth**'e aittir. Prof. B. Ögel'in "**güzel bir buluş**" olarak vasıflandırdığı isim "**Bak-tut: Bog(a)-tur: Bagatır: Bahadır**" şeklindedir.¹⁵¹ Öte yandan **F. Altheim** bu Türk hakanının adını "**Bulgar Hükümdarları Listesi**" arasında aramıştır. Bu belge vasıtasıyla Bulgar hükümdarlarından

¹⁴⁷ Ögel, 1971: 5.

¹⁴⁸ Bk. **Mc. Govern**, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill, 1939.

¹⁴⁹ Bk. **R. Sankrityayana**, *History of Central Asia*, Calcutta, 1969.

¹⁵⁰ **De Groot**, 1921: 51.

¹⁵¹ F. Hirth'in buluşuna da itirazlar olmuştur. Bk. *Asia Major*, C. II: 2, 301.

Avrupa Hunları hükümdarına, onlardan da Kuzey Hun hakanlarına ve Mete'ye kadar ulaşılabilir. Alman tarihçisi Altheim listeye dayanarak Asya Hunlarının ünlü hükümdar sülalesi olan “**Dulu: Tu-lu veya Tu-ku**” dan gelen “**Vixtun: Bihtun: Bey: tun**” veyahut “**Boy-tun**”un Mete'nin asıl adı olabileceğini ileri sürer.¹⁵² Altheim “**Bey-tun**” un anlamını da “**Bey-soy**” (*ürstensippe*) olarak açıklar.¹⁵³

Memleketimizde Mete diye tanınan bu Hun hükümdarının asıl adı, Doğu kaynaklarına dayanarak **Bahadır** (*B. Ögel*), Batı kaynakları vasıtasıyla da **Bey-tun** (*İ. Kafesoğlu*) olarak teklif edilmiştir. Söylemeye bile gerek yok ki, her iki isim arasındaki benzerlik ortadadır. Durum böyle iken “**Bog(a)-tır**” ile “**Bey-tun**” isimlerini birleştirerek ortak bir izahını yapmadan, birini diğerine tercih edip onu doğru saymak ilmin mantığına uymaz. Bütün Orta Asya tarih araştırmacıları üzerinde anlaşabilecekleri bir buluş yapıncaya kadar, bu büyük Hun hükümdarının adını **Mete** şeklinde yazmak ve aslının da **Bahadır** olduğunu kabul etmek en isabetli bir yol olarak görülmektedir.

Deguignes vasıtasıyla memleketimize yayılıp yerleşen Hun hakanlarının isimlerinden bir de, Mete'nin babasının adıdır. Deguignes, Mete'nin babasının adını Çince işaretlerden “**Teoman**” olarak okumuştur. Bugün sinologlar bu adı “**T'ou-man**” şeklinde okumaktadırlar. Prof. B. Ögel'e göre, bu ismin aslı “**Tuman**”, yani “**Duman**” dan başka bir şey değildir.¹⁵⁴ Birçok Hun özel isminin okunuşunda olduğu gibi, De Groot bu Hun hakanının adını da öteki sinologlardan çok farklı okumuştur. De Groot, bu Hun hakanının adını Çince işaretlerden “**T'o-ban**” şeklinde seslendirir. İsmi aslının da “**Dorban: Dorbar**” olabileceğini söyler.¹⁵⁵ Fakat De Groot'un okuyuş tarzı ve izahı, tarih bilginlerince kabul görmemiştir.

¹⁵² **Altheim**, Geschichte den Hunnen, C. I: 20, Berlin, 1959. “Dieser Fürst löste das Geschlecht des Dulo, dass heisst Vixtun. ab. Die hunnisch-bulgarischen Dulo seien nun T'u-ku, dem führenden Clan den spaeteren Hiung-nu, und Vixtun: Mao-tun, dem Begründer ihres Reiches, gleichzusetzen.”

¹⁵³ **Altheim**, 1959: 23 vd.

¹⁵⁴ **Ögel**, 1971: 6.

¹⁵⁵ **De Groot**, 1921: 47 vd. E. Von Zach, de Groot'un özel isim transkripsiyonlarından birçoğunun hatalı olduğunu ileri sürmüştür. Bk. **E. Von Zach**, Einige Ver-

Hun şahıs isimlerinden aslını bulma denemesi üçüncü olarak MÖ 160-126 yılları arasında Hun imparatorluğu tahtında oturan Mete'nin torununun adı üzerine yapılmıştır. Bu Hun hakanının adı da Çin hiyerogliflerinden "**Kün-çin**" veya "**Kün-sin**" veyahut da "**T'ün-tch'en**" olarak tespit edilmiştir. "**T'ün**" hecesinin eski telaffuz şekli "**quan: qun: qur**" dur. Çin alfabesinde "**r**" harfi bulunmamakta, onun yerini genellikle "**n**" almaktadır. "**T'ch'en**" hecesi de eskiden "**san**" olarak okunmakta idi. O hâlde bu ismin aslının "**Kursan**" olması lazım gelir. Öte yandan Macar hükümdarı Arpad'ın komutanlarından birinin adının Kursan olması, bu izahın doğruluğunu destekler mahiyettedir.¹⁵⁶

Çin kaynaklarınca tespit olunan şahıs isimlerinin aslını bulma denemesi 47 Hun hakanından sadece üçünün adı üzerinde yapılmıştır. Şüphesiz bu isimlerin asıllarını bulup çıkarmak Türkologların başlıca gayesi olduğu gibi, Türk milletinin de, atalarının tarihini yazıp okurken onları millî adları ile söylemek en büyük arzularıdır. Türk tarihinin birçok meselesinde olduğu gibi, bu meselede de şimdiye kadar yapılan araştırmalardan çıkan sonuçlar tatmin edici değildir. Ancak hemen belirtelim ki, meseleleri aydınlatacak yeni belgelerin bulunması her zaman mümkündür. Orhun Yazıtları bulunmadan önce Göktürkler hakkında bilgilerimiz Hunlarinkinden pek farklı değildi. Sırası gelmişken Göktürk Yazıtları okunmadan önce Çin yıllıklarının tespit ettikleri Göktürlere ait kelimelerin asıllarını tayin ve tespit denemesine bir örnek verelim: Orhun Yazıtları keşfedilmeden az önce ünlü Türkolog W. Radloff birkaç eserinde Çin hiyeroglifleri ile yazılmış unvan ve isimlerin asıllarını tetkik ve tespit denemesinde bulunmuştur. Fakat Orhun Yazıtları, Radloff'un tayin ve tespitlerinden birçoğunun yanlışlığını ortaya çıkarmıştır. Meselâ, Çin hiyeroglifleri ile bir kelimeyi Radloff "**bek**" (*beğ*) diye okumuştur. Hâlbuki kelimenin aslı "**bek**" değil, "**bilge**" imiş. Radloff bir diğer kelimenin de aslının "**aydınlık**" olabileceğini yazmıştır. Bu kelimenin de aslı "**aydınlık**" değil, "**Ay Tanrı**" olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷

besserungen zu de Groot, Asia Major, 1924, C.I: 125, 133.

¹⁵⁶ Katona, Sur la langue des Hiong-nous, Cultura Turcica, C.III, Ankara, 1976.

¹⁵⁷ Barthold, 1975: 27.

Örneklerde görüldüğü üzere, Çince transkripsiyonundan kelimenin Türkçe aslını tayin ve tespitte bazen hatalara düşülebilmektedir. Öte yandan Hun çağı araştırmacılarının bazılarının Türkolog olmamaları, yani Türk dilini, edebiyatını, tarihini bilmemeleri, onların sık sık hissî yollara sapmalarına sebep olmuştur. Bunlardan daha sonra fikir değiştirenler bile çıkmıştır. Mesela Japon araştırmacısı **K. Shiratori** (*Şiratori*) fikir değiştirenlerin başını çekmektedir. Shiratori, bir eserinde Çin kaynaklarına dayanarak Hunca için, kesin olarak on beş kelime tespit edip bunların Türkçe izahını yaparken, bir diğer yazısında öteki fikirlerinden memnun kalmayıp, bu kelimelerin Tunguzca ve Moğolca ile daha iyi açıklanabileceğini yazmıştır.¹⁵⁸ Bu durumda Shiratori'nin ilk araştırmasını mı, yoksa sonraki araştırmasını mı ilmî sayacağız? Tarih ilminde bazen yeni bir belgenin ortaya çıkmasıyla eski bilgiler değişebilir. Shiratori'ye böyle birdenbire fikir değiştirecek yeni bir belge mi ortaya çıkmıştır? Böyle bir belge olmadığına göre, Shiratori'nin sonraki yazısı hissî bir gayretin sonucundan başka bir şey değildir. Diğer taraftan **L. Ligeti** de bir makalesinde, Hunca kelimelerin sadece Türkçe ve Moğolca vasıtasıyla izahını yeterli görmeyip, bütün eski Orta Asya kavimlerinin dillerinin gözden geçirilmesi görüşünü ortaya atmıştır.¹⁵⁹ Bu görüş de meseleyi güçleştirmekten ve karıştırmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Shiratori'den başka **Pelliot, De Groot, von Zach, Németh, Ramstedt, Pritsak, von Gabain, Eberhard, Eckmann, Katanov** gibi araştırmacılar da Hun dilinden kalma bazı kelimeleri izaha çalışmışlardır. Türkologların üzerinde en çok durdukları kelimelerin başında Hun hakanlarının kullandıkları "**Teng-li ku-tu Şan-yü** unvanı gelir. "**Teng-li**" (*eski tela ffuz. T'ung-liei*) kelimesinin Türkçe Tanrı sözünden başka (*eski Tükçe. Tengri*) bir şey olmadığı, Hunların dili ve milliyeti hakkında pek ihtiyatkâr bir dil kullanan bilginler tarafından bile kabul edilmiştir. Öte yandan Deguignes'ten beri yanlış olarak "**oğlu**" şeklinde açıklanagelen unvandaki ikinci keli-

¹⁵⁸ **Kafesoğlu**, 1977: 41; **Caferoğlu**, 1970: 66-76.

¹⁵⁹ **Ligeti**, Çin Yazısı ile Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi, trc. H. Eren, DTCFD, C. IX, 1951.

menin de (*ku-tu*) bugün, Türkçe “**kut**” (*siyasi iktidar*) sözü olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁰ Unvandaki üçüncü kelime olan “**Şan-yü**” için Çin yıllıklarında “**genişlik ve büyüklük**” anlamları yazılıdır. De Groot, eski sözlüklerin yardımı ile “**Şan-yü**” kelimesinin Mete çağında okunuş şeklini “**Tan-hu**” olarak belirler. Ayrıca De Groot ve Radloff, ses ve anlam benzerliğine dayanarak “**Tan-hu**” ile “**Tanrı**” sözünü birleştirirler. Ancak her iki bilginin de bu açıklamalarına haklı olarak itirazlar olmuştur. Biraz yukarıda görüldüğü üzere, Çin yıllıklarında Tanrı sözü, Hun hakanları unvanlarının ilk kelimesi olarak “**Teng-li**” şeklinde kayıtlıdır. **Tan-hu**’nun Tanrı sözünün değişik bir söylenişi olduğunu düşünmek, belki en son akla gelebilecek bir ihtimaldir.

Yukarıda adları geçen bilginler tarafından “**Şan-yü**” (*Şan-yu*) kelimesinin daha birçok aslını tayin ve tespit denemesi yapılmışsa da, aralarında zikre değer olanı pek azdır. “**Şan-yü**” kelimesi ile imparator karşılığı olan “**han**” (*kan*) sözünü birleştiren bir görüş vardır ki, üzerinde biraz durmak gerekir: Bu görüşe göre, Hunların imparator unvanı olan “**Şan-yü**”, “**şan**” ve “**yü**” olmak üzere iki kelimededen meydana gelmiştir. İlk kelime tanıtmaya unvanıdır. Asıl imparator karşılığı olan “**yü**” (*hu*) dır. “**Yü**” ile “**han**” (*kan*) sözlerinin Çincedeki işaretleri birbirine çok yakındır. Bu işaretlerin karışmış olması, yani “**han**” yerine “**yü**” yazılması mümkündür.¹⁶¹ Fakat şurasını unutmamak gerekir ki, bu tür görüşler, ancak mevcut kaynakların sustuğu zamanlarda çok büyük ihtiyatla ileri sürülmektedir.

“**Şan-yü**” (*Tan-hu*) sözündeki ikinci kelimenin aslını “**han**” olarak kabul edersek birinci kelimenin de burada izahını yapmak gerekir. Japon bilgini Shiratori, “**Şan-yü**” sözünün, Çinlilerin “**hu-ang-ti**” (*imparator*) unvanının bir taklidi olduğunu ileri sürer. Türk olmayan araştırmacıların her güzel şeyi Çin’e bağlama alışkanlığını bir tarafa bırakacak olursak, her iki unvanında aynı an-

¹⁶⁰ Kafesoğlu, 1977: 42, 222 vd.

¹⁶¹ Ögel, 1981: 171 vd. Z. V. Togan, J. Marquart’a dayanarak Tan-hu: Yabgu olarak açıklar. (Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 40-419); bu unvan için ayrıca bk. W. Eberhard, Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında, Belleten, s. 35, 1945; S. Werner, Das früheste Auftreten des Hunnennamens, Geschichte Osteuropas, s. 508.

lamı ifade ettiğini göz önünden uzak tutmamak gerekir. “**Şan-yü**” unvanında olduğu gibi Çinlilerin “**huang-ti**” unvanının da ilk kelimesi tanıtmaya sözüdür. İkinci kelime olan “**ti**” ise imparator anlamını ifade etmektedir. Öte yandan Prof. B. Ögel’e göre, daha sonraki çağlarda ortaya çıkan Türklerin “**kür-han**” unvanı, Çinlilerin bu “**huang-ti**” unvanının tam karşılığıdır. Gerçi “**kür**” ile “**şan**” kelimeleri arasında ses bakımından bir benzerlik yoktur. Biz de burada, iki kelime arasında ses benzerliğine değil, asıl iki kelimenin (*yani kür ve şan*) üstlendikleri görev benzerliği üzerine dikkati çekmek istiyoruz. Ayrıca anlam bakımında her iki kelime arasında benzerlik vardır. “**Kür**” (*gür*) sözü bugünkü Türkçede bile “**kaynağı kuvvetli, güçlü; yiğit, bahadır**” anlamlarında hâlâ yaşamaktadır. Yukarıda Çin yıllıklarına dayanarak “**Şan-yü**” kelimesinin “**genişlik ve büyüklük**” anlamlarına geldiğini belirtmiştik. “**Kür**” sözünde olduğu gibi, “**Şan**” kelimesinin de “**han**” unvanının anlamını kuvvetlendiren bir söz olması mümkündür. Zaten Hun hakanlarının da “**ulu han**”, “**büyük han**” unvanını kullandıkları bizce muhakkaktır. Benzetmeler yoluyla her zaman kesin bir sonuca varmak mümkün değilse de, yeni deliller ortaya çıkıncaya kadar bu izahın doğruluğunu kabul etmekte bir mahzur yoktur.

Hunlarda “**Tanrı kut Tan-hu**” unvanından sonra veliahtlık mevkiini işgal eden “**sol bilge prensliği**” gelir. Sol bilge prensliği unvanının Çince karşılığı “**tso hien wang**” dır. “**Hien**” kelimesi, “**fazilet ve bilgeliğin en yüksek deresini**” ifade eder. “**Wang**” ise, “**prens, küçük kral**” anlamına gelir. Çin yıllıklarında “**hien**” kelimesinin Huncada karşılığı “**t’o-ki**” olarak tespit edilmiştir. De Groot’a göre, “**t’o-ki**” kelimesinin aslının Türkçe “**doğru**” sözü olması gerekir.¹⁶² Shiratori ise bu kelimeyi Çince işaretlerden “**t’u-şi**” şeklinde seslendirir ve aslının da Türkçe “**doğru, dürüst, adil, kusursuz**” anlamlarına gelen “**tüz**” olabileceğini ileri sürer.¹⁶³ Tüz kelimesinin Göktürk ve Uygur Türkçelerinde de aynı anlamda geçmesi, Shiratori’nin görüşünün doğru olmasına daha çok şans tanımaktadır.

¹⁶² De Groot, 1921: 50.

¹⁶³ De Groot, 1921: 50.

Çin yıllıklarında daha birçok Hun unvan ve memuriyet ismi kayıtlıdır. Bunlar açıklanamamış, Çince transkripsiyonlarıyla yazılmışlardır.

Çin yıllıklarında, Hunların Türklük cephesini aydınlatacak on beş-yirmi kelime daha vardır. Bunların bazıları şunlardır: **Kılıç** (*king-lu*)¹⁶⁴, **il** (*el*), **ordu** (*ao-t'ot tuğ*) (*t'u*), **börü** (*hia: huhu: hōri: börü*), **kız** (*ti-ts'u*), **katır** (*kiwat-d'iei*), **karsak** (*qun-si: qur-si: qur-sa: kırsa: tilki*), **tiyin** (*ting-ling: sincap*)¹⁶⁵, **tatu** (*t'ao-tu: orta boyda bir at*)...¹⁶⁶ Hunların batıya (*Avrupa Hunları*) ve güneye (*Ak-Hunlar*) göç eden torunlarından kalma başka Türkçe kelimelerle bu sayıyı birkaç misli artırabiliriz.¹⁶⁷

Yukarıdan beri sıralayageldiğimiz kelimelerin asıllarını tayin ve tespitler vasıtasıyla bazı ilim adamları **Hunların** konuştukları dilin **Türkçe** ve milliyetlerinin de **Türk** olduğuna hükmetmişlerdir. Ancak meseleyi başka bir açıdan ele alan bazı ilim adamları, Hun kültürü ile diğer Orta Asya kavimlerinin kültürlerini karşılaştırmak yoluyla aynı sonuca varmışlardır. Eski Orta Asya kavimlerinden Hun ve Moğol kültürlerini karşılaştırarak Hunların milliyetini tayin etme yolunu açan ünlü Türkolog **W. Eberhard**'dır. Prof. B. Ögel de hocası Eberhard'ın görüşlerini bütün eserlerinde savunmuş ve genişletmiştir.

Prof. Eberhard neden Hun ve Moğol kültürlerini karşılaştırmış ve bu iki kültürün birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığını göstermiştir? Bu soruya en kısa cevabımız, Eberhard ilmin gereğini yapmıştır, şeklindedir. Zira bugün bile bazı ilim adamları "**Hunların Moğol soyundan olduğu**" şeklinde gayri ilmî bir görüşü savunup durmaktadırlar.

Büyük Hun hakanı Mete tarihte ilk defa Altay kavimlerini bir bayrak altında toplamıştır. Kendi ifadesine göre, bunların sayısı

¹⁶⁴ "King-lu" kelimesinin aslı "iki taraflı bıçak" olan "gingiray" da olabilir.

¹⁶⁵ "Ting-ling" aynı zamanda Hun birliğine dâhil bir kavmin adıdır.

¹⁶⁶ Ayrıca şu kelimelerin de Türkçenin en eski yadigârları olduğu ileri sürülmüştür: Büyü, lüle, evçi (hatun), tilmacı (tercüman), kemer, tuyur (bir at çeşidi), deve vs.

¹⁶⁷ Bilgi almak için bk. **İ. Kafesoğlu**, 1977: 51 vd. 61 vd.; **G. Németh**, Atilla ve Hunlar, trc. Ş. Baştav; **J. Eckmann**, Hunların Dili, Türk Dili Belleteni, C. III, 1949; **A. Caferoğlu**, 1970: C.I, 66-76.

yirmi altıdır. Bu birliğe Moğol boyları da dâhil edilmiştir. İdare edenlerinin yanında yabancı soydan kavimlerin de bulunması, imparatorluklar için tabii bir şeydir. Ancak hemen belirtelim ki, Hun İmparatorluğunu kuran ve yöneten Türk boylarıdır; devlete şeklini veren de Türk kültürüdür.

Türkler ve Moğollar, ırk ve dil bakımında iki ayrı millettir. Ancak uzun yıllar beraber yaşamalarının sonucu, kültür alış-verişleri (*interpenetration culturelle*) olmuş ve Moğol boyları, Türk kültürünün büyük kısmını benimsemişlerdir. Hatta zaman zaman Türkleşen Moğol boylarına bile rast gelinmiştir. Buna rağmen her çağda Türk ile Moğol kültürlerini kesin bir şekilde birbirinden ayıracak farklar olagelmıştır. Hun çağı için bu farkları **W. Eberhard** ve **B. Ögel**'in araştırmalarına dayanarak şöyle özetleyebiliriz:

1-) Hunlarda ekonominin temelini at teşkil ediyordu. Bundan dolayı kültürlerine de **“atlı-göçebe kültür”** denilmiştir. Onların göçebelikleri amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine taze ot ve su bulmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Zira Çin kaynakları Hunların yaşayış tarzından bahsederlerken **“ot ve suları takip ederek göçerlerdi”** derler. Hatta onlar, mevsimlerini bile otların yeşermesi ve sararmasına göre düzenliyorlardı. Sürüleri ise, at, koyun ve sığır gibi hayvanlardan meydana geliyordu. Attan hem sütü vasıtasıyla kıymız yapımında, hem de sürülerin güdümünde ve akınlarda binit aracı olarak faydalanıyorlardı. Attan sonra Hun ekonomisinde ikinci sırayı koyun alır. Koyunun etinden, sütünden, derisinden ve yününden yararlanırlardı. Yününden **yurtluk** adı verilen konar-göçer çadırlar, giyim eşyaları ve yerlere serilen keçeler yapıyorlardı.

Moğollarda ise ekonomi ata değil, **“domuz”**a dayanıyordu. Ata binmezler; onu bir mal ve sermaye olarak değerlendirirlerdi. Koyunları ve sığırları çok az idi. Onlar koyun ve sığırın yerine domuz beslerlerdi. Büyük domuzları yerler, deri ve kıllarından da elbise yaparlardı. Onlardan çıkardıkları yağları da kışın üzerlerine sürünürlerdi. Öte yandan Hunların aksine ormanlarda yaşarlar ve avcılık yaparlardı. Bundan dolayı onlar, Hunlardan farklı olarak

mevsimlerini kuşların kuluçka, göç ve hayvanların yavrulama ve yem zamanlarına göre ayarlıyorlardı.

2-) Hunlar ve Moğollar farklı aile düzenine sahip idiler: Hunlar **“baba ailesi”** (*agnat*) düzenine pek erken çağlarda erişmişlerdi. Hâlbuki Moğollar, sadece Hun çağında değil, Cengiz Han zamanında bile hâlâ **“ana ailesi”** (*cognat*) düzeninde yaşıyordu. Baba ve ana aile düzenlerinin kaynaklarını mitolojiden alıyorlardı: Türk mitolojisinde baba insan, anne ise dişi bir kurt idi. Moğollar ise, kocasız dul bir kadından türediklerine inanıyorlardı. Diğer taraftan Moğollarda ana aile düzeninin açık bir belirtisi olarak **“iç güveylik”** geleneğinin yaygınlığını delil olarak gösterebiliriz. Hunlarda evlenen gencin hayatını oğlanın kendi babası düzenlemesine karşılık, Moğollarda bu işi kızın babası yapıyordu. Bu duruma göre Moğollarda evlenen kişinin kendi ailesi ile ilişkisini kesmesi ve kız tarafının bütün akrabalarına saygı göstermesi gerekiyordu. Ayrıca Hunlar ve Moğolların evlenme usulleri de farklı idi: Eski Türkler genellikle **“görücü usulü”** ile evlenirlerdi. Moğollarda ise **“serbest seçim usulü”** geçerli idi. Ancak onlarda kadın evlendikten sonra eşlerine sadık olmakta idi.

3-) İnanç bakımından da Hun ile Moğol kültürleri arasında farklar vardır: Birçok ilim adamı at kurban etmenin Hunlara ait bir gelenek olduğunu kabul etmişlerdir. B. Ögel’in Çin yıllıklarından tespitlerine göre Moğollar, **“ölüye bir köpek ve bir at kurban ederlerdi. Köpeğin ruhlara kılavuzluk edeceğine inanıyorlardı.”** Hatta onların köpek eti yedikleri ve derisini giydikleri Çin yıllıklarında kayıtlıdır. Ayrıca domuz da kurban ettikleri bilinmektedir. Hunlarda bu gibi inanış ve âdetler yoktur.¹⁶⁸

İlim adamları bu iki kültürü birbirinden ayırmakla kalmamışlar, aynı zamanda Moğolların Hun kültüründen yaptıkları iktibasları (*alıntılar*) da tespit etmişlerdir. Bu hususta yüzlerce belgeyi değerlendiren W. Eberhard’ın vardığı sonuç şöyledir:

“Tung-hu (Moğol) kavimlerinin kültürü, diğer komşularından ayrılmakta idi. Bu daha çok karışık bir kültür olmasından ileri geliyordu. Bu grupta adı geçen kavimler, Hunların idaresi altında

¹⁶⁸ Ögel, 1981: 304-355; Eberhard, 1942: 50-53.

yaşamışlardır. Bunlardan bazıları sonradan Hunları kendi içlerine alıp kaynaştılar. Bazıları da Hunlara karıştılar. Bu karışmalar sonunda Hun kültürü ile benzerlik görülmesi elbette ki normal ve beklenen bir şeydir. Ben kımız eğlencelerinin Hunlara ait bir gelenek olduğunu zannediyorum. Gök, güneş ve yıldızlara saygı gösterme de, Hun kültürünün izlerini taşımaktadır. Çeşitli bölümlerden yapılmış boynuz yaylar ise, Hunların her kesiminde görülür. Saçları kısa olarak kesme ile çeşitli kayış tokalarını da, Hunların malları ve gelenekleri olarak kabul etmek zorundayız. Çünkü ele geçen buluntular, bize bunu göstermektedir.¹⁶⁹ Ayrıca Eberhard, Moğol boylarında görülen öküz arabasını da, Hunlardan gelmiş bir tesir olarak görüyordu. Çünkü Hunlar, arabayı, üzerine keçeden yapılmış evlerini (*yurtluk*) bindirerek bir yerden bir yere götürmekte bir vasita olarak kullanıyorlardı. Hâlbuki Moğol boylarında koyun ve keçe kültürü yok denecek kadar az idi. Moğollar, Hunların yurtlu arabalarını taklit edebilmişlerdi; fakat onların çatılarını keçe yerine hasırdan yapıyorlardı.¹⁷⁰

Yaptığımız bu kısa karşılaştırma, bir taraftan her iki kültürün birbirinden tamamen farklı yapılar olduklarını ortaya koyarken, diğer taraftan Hun kültürünün Moğol kültürüne üstünlüğünü de göstermiştir sanırız. Bu konuya şunu da eklemeliyiz: Hun kültürünü daha sonraki Moğol kültürüne değil, Göktürk ve Uygur kültürüne bağlamak mümkün olabilmektedir. Zaten Çin kaynakları da, Göktürk ve Uygurların, Hunların torunları olduklarını yazar. Uygurların on beş boyundan birinin adı **"Hun"** dur. Çin Wei yıllıklarında Göktürkler için de şöyle denir: **"T'u-kiuler (Göktürk) Hunların A-shi-na (Aşina) adında ayrı bir koludur."**¹⁷¹ Ayrıca Hun Tan-hu'larının çıktıkları ünlü Hun boyu **"Tu-ku"**nun Türk isminin Çince transkripsiyonu olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁷² Bütün bunlar inkâr edilse bile Hunların kimlik belgesi durumunda olan Türkçe **Tanrı** (*T'ung-liei*) sözü görmezlikten gelinemez. Tanrı sözü **"Tien"** şeklinde Çinlilere olduğu gibi, daha sonraki çağlarda Moğollara da Türklerden geçmiştir.

¹⁶⁹ Ögel, 1981: 355; Eberhard, 1942: 50 vd.

¹⁷⁰ Ögel, 1981: 335.

¹⁷¹ Gabain, 1943: 895-911.

¹⁷² Köymen, Hsiung-nu'ları Tu-ku (Tu-ko) Kabilesi, DTCFD, C.III, 1944.

≈ V. MAKALE ≈

İDEAL BİR TÜRK HÜKÜMDARI VE BAŞKOMUTANI OLARAK OĞUZ KAĞAN*

Giriş

Tarihçiler, eski Türk tarihinin kaynaklarını genel olarak 1-) Şifahî (Sözlü) Haberler, 2-) Yazılı Haberler, 3-) Buluntular ve Kalıntılar olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Hem Türk tarihinin hem de Türk kültürünün en önemli edebî mahsulleri, hiç kuşkusuz yazıya geçinceye kadar nesilden nesile aktarılmak ve tekrarlanmak suretiyle hafızalarda korunmuş olan şifahî haberlerdir. Çeşitli şifahî haberler vardır. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür: 1-) Mitler (*mythe*), 2-) Destanlar (*épopée*), 3-) Menkıbeler (*geste*), 4-) Efsaneler (*légende*), 5-) Masallar (*fable*), 6-) Fıkralar (*anecdote*), 7-) Atasözleri (*proverbe*) 8-) İlahîler (*poésie divine, musique divine*) ve Dualar (*prière*).

Uzun süre hafızalarda korunmuş olan bu edebiyat mahsulleri, devrin yazarları tarafından halk ağzından derlenip yazıya geçirilmek suretiyle kalıcı hâle getirilir. Şifahî haberler, tamamen uydurma ve hayal mahsulü olmayıp genellikle tarihî bir olaya ve temele dayanır. Fakat bunların hiçbirinde, tarihî gerçek bir olayda olduğu gibi belirli bir zaman ve mekân yoktur. Zaten bu haberler toplumun tarihine dair bilgi vermek amacını gütmaz. **Bunlar, daha çok ait olduğu toplumun duygularını, düşüncelerini, tasavvurlarını, elemelerini, arzularını, ideallerini, geleneklerini, evren ve dünya hakkındaki görüşlerini, inançlarını, hayat tecrübelerini, yani bütünüyle kültürlerini yansıtır. Bundan**

* S. Koca, "Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları" Uluslararası Sempozyumu, TÜRKSOY: Bildiriler Kitabı, 2011, s. 455-487.

dolayı şifahî haberlerin hemen hemen hepsi, kültür tarihleri için son derece önemli birer kaynaktır.

Şifahî haberlerin içinde destanların özel bir yeri vardır. Destan kavramını; **“doğal âfetler, katliamlar, felâketler, fetihler, savaşlar, istilâlar, göçler ve büyük kahramanlıklar gibi toplumun hemen hemen tamamını ilgilendiren ve hafızalarda iz bırakan olayları ve gelenekleri kozmik ve mitolojik unsurlarla süsleyerek lirik bir dille anlatan eserler”** şeklinde tanımlamak mümkündür.

Çok eski ve parlak bir maziye sahip olan Türklerin bir değil, birçok destanı olmuştur. Fakat bu destanların hiçbirisi, zamanında derlenip yazıya geçirilmediği için tam değildir; ancak bunlar tarihin kaynak kitapları arasında parçalar ve özetler hâlinde bulunmaktadır. Müstakil olarak yazıya geçirilmiş olan **Oğuz Kağan Destanı** ile **Dede Korkut Hikâyelerinden** her ikisi de eksiktir. Bu hususta sadece **Manas Destanı** bir istisna teşkil etmektedir.

Türk destanlarının en önemlisi, hiç kuşkusuz **“Oğuz Kağan Destanı”**dır. Bu destan, çok eski ve parlak bir geçmişe sahip olan, büyük devletler kurarak tarihte önemli rol oynayan, siyasi ve millî varlığını günümüze kadar koruyup gelen büyük Türk topluluğu Oğuzlara (*Türkmenler*) aittir.

Oğuz Kağan Destanının günümüze ulaşmış iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur harfleriyle Türkçe yazılmış **“İslam öncesi versiyonu,”**¹⁷³ diğeri ise Farsça kaleme alınmış **“İslamî versiyonu”** dur. Türk kültür tarihi bakımından Oğuz Kağan Destanının İslam öncesi versiyonu, İslamî versiyonuna göre daha üstün bir değer taşır. Zira onun en önemli özelliği, büyük ölçüde yabancı kültürlerin etkisinden uzak ve orijinal bir destan

¹⁷³ Türklerin, Oğuz Kağan Destanı türünden İslam öncesi bir destanları (Ulu Han Ata Bitikçi) daha vardı. Bu destan, 750 yılında Horasan’daki Emevî iktidarına son veren Ebû Müslim Horasanî’ye atalarından kalmıştır. Ebû Müslim’in çok değer verdiği ve yanından hiç ayırmadığı bu destan, Abbasî döneminde hem Farsçaya hem de Arapçaya çevrilmiştir. Memlûkler devri Türk tarihçisi et-Devâdârî, bu destanın Arapça tercümesini görmüş ve eserine destanın kısa bir özetini kaydetmiştir. Fakat bu destanın, ne aslı ve ne de Arapça ile Farsça tercümeleri bugüne kadar ortaya çıkmıştır (Geniş bilgi için bk. **Ercilasun**, 1986: 13 vd.; **Koprman**, 2009: 115-172; **Ahmed Zeki Paşa**, 2008: 636-642).

olmasıdır. Dolayısıyla destanın bu versiyonunda, atlı-göçebe Türk'ün evrenin yaratılışı ile ilgili (*kozmi*k) düşüncelerini, mitolojik tasavvurlarını, inançlarını, hayat tarzını, geleneklerini ve dünya görüşünü saf ve yalın bir şekilde görmek mümkündür.¹⁷⁴ Hâlbuki aynı destanın İslâmî versiyonunda, yabancı kültürlerin etkisi çok fazladır. Üstelik bu versiyonda olaylar aklileştirilmiş ve hatta destana bazı gerçek tarihî bilgiler de ilave edilmiştir. Böylece bu versiyonun özellikle son kısımları, popüler bir halk tarihi hâline getirilmiştir. Zaten destanın İslâmî versiyonunu kaydeden Reşideddîn de eserinin (*Câmiü't-Tevrâhîh=Dünya Tarihi*) bu kısmına **“Tarih-i Oğuzân ve Türkân”** (*Oğuzların ve Türklerin Tarihi*) adını vermek suretiyle bu rivayetleri tarihî bir gerçek gibi değerlendirmiştir.

Destanın İslâm öncesi versiyonunda; Oğuz Kağanın doğumu, çocukluğu, gençliği, kavmini tehdit eden vahşi bir hayvandan kurtarışı, evlenişi, çocuklarının olması, hükümdarlığa yükselişi, dünyanın fethine çıkması, bu fethi tamamladıktan sonra yurduna dönmesi ve yurdunu oğulları arasında paylaşması gibi faaliyetler ve olaylar, destan mantığı içinde basit, yalın, açık ve kısa ifadelerle tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde, destan kahramanı olan Oğuz Kağanı ve faaliyetlerini olağanüstü hâle sokan bir idealleştirme söz konusudur. Fakat bu idealleştirme hayali düşüncelere değil, yaşanan gerçek olayların ve gösterilen faaliyetlerin sembollerle anlatılan ifadelerine dayanır. Bu ifadelerde (*söylem*) de abartma ve yüceltme gibi bir anlayış yoktur.

Ayrıca burada, hemen sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru bulunmaktadır. O da şudur: Türklerin, destana konu olan bu büyük hükümdarı kimdi? Bu soruya yazılı belgeler vasıtasıyla cevap vermek şimdilik mümkün olamamaktadır. Ancak, **Büyük Hun Şan-yü'sü Mete'nin** (*Boğatır=Bahadır*) hayat ve faaliyet-

¹⁷⁴ Oğuz Kağan Destanının “İslamiyet öncesi versiyonu”nun değerini artıran bir diğer özellik de şudur: İslam öncesi versiyonunun başlangıç katmanı, Türklerin kozmik düşüncelerine dayandırılarak anlatılmıştır. Dolayısıyla Türklerin tarih sahnesine çıkışları, evrenin yaratılışına kadar geriye götürülmüştür. Hâlbuki aynı destanın İslâmî versiyonu, Hz. Nuh ve özellikle Türklerin İslam dinine girmeleriyle, yani Karahanlı katmanı ile başlatılmıştır. Bu nedenle destanın İslâmî versiyonundaki Oğuz Hanın hayatının ilk dönemlerinin tarihî temelini, ilk Müslüman melik olan Karahanlı Satuk Buğra Hanın hayatı ve faaliyetleri oluşturmıştır.

lerinin birçoğu destandaki Oğuz Kağanın hayat ve faaliyetleriyle tam bir benzerlik ve paralellik göstermektedir. Fakat Mete, fetihlerinde Orta Asya'nın dışına pek fazla çıkmamış, özellikle batıda Aral Gölünü aşmamıştır. Hâlbuki destandaki Oğuz Kağan, Orta Asya dışında Çin, Slav, Roma, Mısır ve Hindistan gibi büyük ülkeler fethetmiş bir hükümdardır. Öyle anlaşıyor ki, Türklerin Mete'den çok önce, yani İskit (*Saka*) çağında yaşamış ve dünya fethini gerçekleştirmiş büyük bir hükümdarları vardı.¹⁷⁵ Destanın çekirdeği, büyük bir ihtimalle bu hükümdar zamanında atılmış olmalıdır. Bu çekirdeğin üzerine de Mete'nin hayat ve faaliyetleri ile onun idari ve askerî teşkilâtı eklenmiştir. Bu eklemeler, destanın tespit edildiği XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Destana en son eklenen unsur ise, Oğuzların boy teşkilâtlarıdır. **Bu duruma göre, destana İskitlerden Oğuzlara kadar bütün Türk tarihinin ve kültürünün özü ve özeti gözüyle bakmamız gerekmektedir.** Türk tarihinin bu özü ve özetinin içinde de en çok dikkati çeken tema, Hun ve Oğuz Türklerine ait katmanlardır. Ayrıca destanda, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait önemli kültür unsurları da dikkati çekmektedir. Meselâ Oğuz Kağanın bilge danışmanı **“Uluğ Türük (*Türk*)”** ile **“kurt motifi”**, Göktürkleri temsil eden birer kültür unsurudur. Çünkü Türk adı, ilk defa Göktürklerle ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.¹⁷⁶ “Kurt motifi” de bütün Türklerin hafızasına, Göktürkler vasıtasıyla yerleşmiştir. Öte yandan Oğuz Kağanın kendisini **“Uygurların Kağanı”** olarak tanıtmayı ve annesinin adının **“Ay Kağan”** olması da Uygur döneminin etkisini göstermektedir. Zira Uygurlar, Maniheizme girmeleriyle **“ay”**a birinci derecede bir önem atfetmişlerdir. Hâlbuki eski Türk inancında **“ay”** değil, **“gök ve gün (*güneş*)”** birinci derecede bir öneme sahip idi.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Adını bilmediğimiz bu büyük Türk hükümdarı, büyük Saka kahramanı **Alp Er Tonga** (Afrasyab) olabilir mi? Kanaatimizce bu hükümdar Alp Er Tonga olamaz. Çünkü Alp Er Tonga, Saka-Pers mücadelesi sırasında Pers hükümdarı Kirus tarafından pusuya düşürülüp öldürülmüştür. Hâlbuki destandaki Oğuz Kağan, dünya fethini tamamladıktan sonra sağ-salim yurduna dönmüş ve ülkesini oğulları arasında paylaşmıştır (Bu hususta ayrıca bk. **Ögel**, 1971: 10 vd.).

¹⁷⁶ **Koca**, 2010: 54-59.

¹⁷⁷ **Ögel**, 1971: 129.

Ayrıca Oğuz Kağanın ordusunu oluşturan büyük Türk topluluklarından **“Kıpçaklar, Karluklar, Kalaçlar ve Kanglılar”** da destanda yerlerini almışlardır. Üstelik bu Türk toplulukları, belirli sahalarda uzman olduklarını göstermişler; Oğuz Kağanın karşılaştığı problemleri çözmek suretiyle onun başarılı olmasında başlıca rol oynamışlardır.

Bu kısa girişten sonra, şimdi Oğuz Kağan Destanının İslam öncesi versiyonunu Türk kültür tarihi bakımından ele alıp değerlendirebiliriz. Fakat burada hemen belirtelim ki, destanın başlangıç, orta ve sonuç kısımlarının eksik olması, hikâyenin bütünlüğünü pek fazla etkilemese de bu değerlendirmede karşımıza ciddi bir güçlük çıkarmaktadır. Hâlbuki destanın başlangıç kısmında, Oğuz Kağanın babasına ve atalarına,¹⁷⁸ sonuç kısmında da Oğuz Kağanın ölümüyle ilgili yas ve yoğ törenine, hatta onun ölümünden sonra hâkimiyetin ve hükümdarlığın kime ve nasıl geçtiğine dair önemli bilgiler yer almış olacaktı. Bu eksiklik, aynı destanın İslamî versiyonu ve diğer destanlarla kısmen tamamlansa bile, İslam öncesi versiyonunun bütünü üzerinde tam ve sağlıklı bir değerlendirme yapmayı ister istemez olumsuz olarak etkileyecektir. Ayrıca belirtelim ki, bu değerlendirmede uygulayacağımız yöntem, destanda sembollerle (*metafor, alegori*) ifade edilmiş olan düşüncelerin ve olayların gerçek tarihî temellerini bulmak ve bunları açıklamaya çalışmak şeklinde olacaktır. Fakat burada hemen itiraf edelim ki, destanî unsurlara ve sembollere anlam bakımından açıklık ve kesinlik kazandırmak öyle kolay bir iş değildir. Nitekim kılı kırk yaran ve ince eleyip sık dokuyan tarihçiler bile bu hususta henüz kesin bir şey söyleyememişlerdir.

1-) Hayat Tarzı

Oğuz Kağan Destanı, bütünüyle Orta Asya’daki bozkır sahanın ürünüdür. Türkler, yerleşik hayata geçmeden önce Orta Asya’da uzun bir süre **“konar-göçer”** bir hayat yaşamışlardır. Orta Asya’daki tabiat ve iklimin zorladığı konar-göçer hayat, kışlak ile

¹⁷⁸ Oğuz Kağan Destanının İslamî versiyonunda Oğuz Hanın dip atası, Nuh peygambere ve onun oğlu Yafes’e dayandırılmıştır.

aylak arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Bu hayat tarzına “atlı-göçebe” hayat da denmiştir. Atlı-göçebe hayat tarzında ekonomi, büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Bu ekonominin temel unsurunu at ve koyun oluşturunuyordu. At ve koyun da sürüler hâlinde beslenmekteydi. At sürüsüne “yılık” denmekteydi. Bazı Türk ailelerinin vadiler dolusu “yılık”ları ile sayısı yüz binlere ulaşan koyun sürüleri vardı.¹⁷⁹ At, sürü sahibine saygınlık ve üstünlük; koyun da zenginlik ve refah sağlamaktaydı.

Kaşgarlı Mahmûd’un belirttiği gibi, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması ve korunması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması, sürülere her mevsimde taze ot ve su bulunup verimin artırılması gibi bozkır ekonomisi için gerekli bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde yapılabilmekteydi. Öte yandan, geniş sahalara ve birçok topluluğa birden hükmedebilmek de ancak at ile mümkün olabilmekteydi. Daha doğrusu Türklerde devlet, at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi.

Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar, yerleşik hayat yaşayan ve ekincilik (*ziraat*) yapan kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.¹⁸⁰ Çünkü atlı-göçebe hayatın en önemli faaliyetlerinden biri de **akıncılık** idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak, yani ganimet (*doyumluk*) elde etmek, Türkleri yavaş yavaş akın yapmaya özendirmiş ve alıştırmıştır. Böylece savaşmak ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak sonunda bir devlet geleneği hâline gelmiştir. Çünkü savaşlar ve akınlar, konar-göçer toplumun ekonomik eksikliğini ve ihtiyacını giderdiği gibi başındaki devlet başkanına da hem maddi güç hem de

¹⁷⁹ **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, 1975: 41. Göktürk kahramanı Köl-tigin öldüğü zaman geride 4 bin at bırakmıştır (**Orhun Âbideleri**, 1973: 31, 76).

¹⁸⁰ **Kaplan**, 1979: 26; **Kaplan**, 1985: 11-28.

İtibar sağlamaktaydı. Böylece devlet başkanının, idare ettiği kitleler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı. Bu hususta **Yusuf Has Hâcib**'in ünlü siyaset kitabı **Kutadgu Bilig**'de devlet başkanına **“vur, al, dağıt”** gibi bir tavsiyede bulunulmuştur. Bu sözün anlamı şudur: Düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt.¹⁸¹ Görüldüğü gibi, bu tavsiyeden güdülen gaye, akın vasıtasıyla toplumun ekonomik bakımdan eksikliğini tamamlayarak onu bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmaktır. Çünkü ganimet elde etmek, besicilikle kıt-kanaat geçinmek zorunda olan konar-göçer toplum için bir bakıma zenginlik ve refah demektir.

Her kültür, kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi, **“cesur (yüreglig=yürekli) ve kahraman (alp)”** insandı. Zira atlı-göçebe hayat süren eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu doğal bir çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü tehlikeler ve güçlükler, onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaştırılması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, devletin ve toplumun kaderi, büyük ölçüde cesur ve kahraman insanların gösterecekleri başarıya bağlıydı.

Oğuz Kağan, atlı-göçebe hayat tarzının ve kültürünün ideal insan tipini temsil eder.¹⁸² Destanın, kısa ve özet bilgileri arasında

¹⁸¹ **Yusuf Has Hâcib**, 1974: b. 2052, 2053, 2279.

¹⁸² Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği **cesur, atak ve cömert** (tuzu ve ekmeği bol) olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve ona hâkim olmak, kahramanın en büyük tutkusuydu. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi, Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddi kuvvetiyle **“yavuz düşmanı ya geri döndürür ya da ona boyun eğdirirdi.”** Diremediği müddetçe, onu imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı. Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Devlet ve toplum yararına hayatlarını feda etmek, onlar için en büyük erdem sayılırdı. Türk

bu hayat tarzının temel faaliyetlerini görmek mümkündür. Bunlar; **avcılık, besicilik ve akıncılık gibi faaliyetlerdir**. Bu faaliyetler, Türk insanına her türlü şartlara dayanabilen ve uyum sağlayabilen sağlam bir vücut ve ruh yapısı kazandırmıştır: Destan kahramanı olan Oğuz, çocukluktan kurtulup gençlik çağına ulaşınca konar-göçer toplumun her ferdi gibi avcılık yaparak, sürü (*yılkı*) besleyerek ve akın faaliyetlerinde bulunarak, bedenlen ve ruhen güçlü bir yiğit olmuştur. Oğuz Kağanın gençlik çağında yaşadığı bu hayatın bir benzerini büyük Hun hükümdarı **Mete'nin** gençlik çağında da görmek mümkündür. Mete, MÖ 176 tarihinde Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta çocukluk ve gençlik hayatından bahsederken, **"İrmaklar ve göller arasında doğdum; geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm; kendimi sık sık sınır boylarında buldum."** demiştir.¹⁸³ Görüldüğü gibi Mete'nin, hükümdar oğlu ve hatta veliaht olması, onun hayatında hiçbir değişiklik yapmamıştır. Diyebiliriz ki, Mete'nin çocukluk ve gençlik hayatı herhangi bir Hun çocuğunun ve gencinin hayatından pek farklı değildir. Hatta her Hun çocuğu gibi onun da çocukluk yıllarında **"koyunlara binip kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarak"**¹⁸⁴ ilk talimlerini yapmış olduğu muhakkaktır.

toplumunda hiçbir çıkar kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer ve önem verilmekte, onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde **"kahramanlık kültürü"** (kahraman kişilere büyük saygı ve hayranlık duyma) vardı.

Zafere susamışlık, ölümü küçümseme, zayıfa ve muhtaca yardım etme, haksızlığa ve zulme karşı gelme, kahramanların en önemli özelliği idi. Onların en büyük ödülleri ise, savaşlarda ve akınlarda tükettikleri ömrü şanlı bir ölümle sonlandırmaktı. Fakat kahramanların ölümü, bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Özellikle millete, devlete, vatana hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutulmakta, gözyaşı dökülmekteydi. Mezarlarının başına da **"yazıtlar** (bengü taş/kaya=ölümsüz taş) ve **balballar"** diktirilerek, hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletlerinin övünç kaynağı idiler. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde, daha sağlıklarından itibaren kahramanlık şiirleri ve destanlar düzülmekteydi. Bu şiirler ve destanlar da **"bahşılar"** ve **"ozanlar"** (halk şairleri) tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmeler hâlinde söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü her Türk genci, kendi idealinin örneğini onların hayatında görmekteydi (Koca, 2010: 81 vd).

¹⁸³ De Groot, 1921: 72.

¹⁸⁴ Németh, 1982: 34; De Groot, 1921: 3. "Die Kinder können Hammel oder

Oğuz; “avcılık, besicilik ve akıncılık” yaparak kendisini yetiştirmiş, yiğit bir cengâver (*urungu=savaşçı*) olmuştur. Başka bir deyişle avcılık, besicilik ve akıncılık faaliyetleri, onu hayata ve hayatın güçlüklerine karşı maddeten ve manen (*bedenen ve ruhen*) hazırlamıştır. Bu sırada onun mensup olduğu toplum, vahşi bir hayvan (*gergedan*)¹⁸⁵ tarafından tehdit edilmektedir. O, kendisini toplumunun geleceğinden sorumlu saymış ve kimsenin bir talebi bulunmamasına rağmen bu vahşi ve tehlikeli hayvanı öldürmeye karar vermiştir. Zira Oğuz, kendisine ve silâhlarına son derece güvenmektedir. Fakat yine de o, bu işi yaparken maddi kuvvetinden çok aklını ve avcılık tecrübesini kullanmıştır: Oğuz, önce belirli bir yere çeşitli avlar koyarak vahşi ve tehlikeli hayvanı bu yere çekmiş ve buraya alıştırmıştır. Bundan sonra o, silâh kullanmak-taki yeteneğini göstererek bu vahşi hayvanı öldürmüştür. Türk toplumu tarafından takdirle karşılanan bu başarı, hiç kuşkusuz Oğuz’un kendisine olan güvenini bir hayli artırmıştır. Daha da önemlisi bu büyük başarı, onda üstünlük ile iktidar duygusu ve tutkusu yaratarak onun ideallerini büyütmüş, ufkunu da son derece genişletmiştir. Böylece o, içinde bulunduğu toplumun liderliğine ve hükümdarlığına yükselmiştir. Burada Oğuz’u motive eden duygu ve düşünce, sıradan ve normal bir insanın üstesinden gele-meyeceği ve yapamayacağı bir işi, onun çıkıp başarmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, büyük Hun hükümdarı Mete’nin hayat ve faaliyetleri, büyük ölçüde Oğuz Kağan Destanına yansımıştır. Destanın bu kısmında sembollerle anlatılan olayın gerçek tarihî temelini, Mete’nin babasına karşı kendi birliğini (*tümen*) eğitmesi ve babasını bir darbe ile ortadan kaldırması gibi olaylar teşkil etmiştir.¹⁸⁶ Mete’nin birliğini bir darbe için eğitmesi, Oğuz’un vahşi hay-

Schafe reiten, spannen Bogen und schiessen Vögel, Wiesel und Ratten; grösser geworden schiessen sie Füchse und Hasen, die zur Ernaehung dienen”.

¹⁸⁵ Destanda bu vahşi hayvanın ismi “**ka’at** (qiat, kıyand)” şeklinde yazılmış, resmi de verilmiştir. Anlamı, “**at vücutlu, geyik başlı, tek boynuzlu masal hayvanı**” dır. Bu hayvanın destanda verilen resmi ise, gergedana benzemektedir. Kelimenin kökeni ve anlamı hakkında geniş bir değerlendirme için bk. **Pelliot**, 1995: 23-25; **Ögel**, 1971: 137 vd. Ögel’e göre, bu kelimenin aslı Sanskritçe “**gan-da**” olup gergedan anlamına gelmektedir.

¹⁸⁶ Geniş bilgi için bk. **Koca**, 2010: 110 vdd.

vanı öldürebilmek için bir yere alıştırmasının, yine Mete'nin babasını bir darbe ile bertaraf etmesi de Oğuz'un vahşi hayvanı silâhıyla öldürmesinin yerini almıştır. Bu duruma göre, destandaki vahşi hayvan, yani gergedan, tıpkı Mete'nin babası gibi düşmanı temsil etmiştir.

Oğuz, artık konar-göçer Türk toplumunun lideri ve hükümdarıdır. Fakat o, bununla yetinmez, bütün dünyanın da hükümdarı olmak ister. Bu husustaki kararını, **“Ben Uygurların Kağanıyım; yeryüzünün dört köşesinin de Kağanı olsam gerektir.”** ifadesiyle açıklar.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağanın, dünya fatihi olmak gibi belirli bir gayesi ve planı vardır. O, bu gayesini ve planını gerçekleştirebilmek için ordusunu derhâl harekete geçirir. Ordusuna hedef olarak da **“takı (daha) taluy takı müren”** sözü ile denizleri (*taluy=okyanus*) ve ırmakları (*müren*) gösterir. Çünkü eski çağlarda, ülkelerin doğal sınırını çizen ırmaklar, göller ve denizlerdi. Dünyanın sınırlarını belirleyen de büyük denizler, yani okyanuslardı. Oğuz Kağana, faaliyetlerinde yardımcı olacak ve onu hedefine ulaştıracak önemli bir vasıta vardı. O da, göçebe hayatın temel unsuru olan attı. **Çünkü uzun mesafeler, ancak onunla katedilir (aşılır); akınlar onunla yapılır; düşman onunla basılır; ülkeler onunla fethedilir; kavimler onunla itaat altına alınır ve idare edilirdi.** Böylece Oğuz Kağanın hayatı, birbirini takip eden seferler, akınlar ve savaşlarla geçer. Başka bir deyişle, savaşlar ve akınlar birbirini izler. Âdeta bir savaş ve akın bitmeden yeni bir savaş ve akın başlar. Düşmana hazırlanma ve tedbir alma imkânı verilmez. Hiçbir engel Oğuz Kağanı durduramaz; hatta onun hızını kesemez. Burada hayata hâkim olan duygu ve düşünce, **“kuvvet, hareket ve sürat”**tir. Hayatın amacı ise, **“yenmek ve hükmetmek”**tir. Artık Oğuz Kağanın durmaya, dinlenmeye ve düşünmeye bile vakti yoktur. Bir ülkenin fethinden diğer ülkenin fethine geçer. Hiçbir yerde gereğinden fazla kalmaz. Bütün bu faaliyetler, Oğuz Kağanın gayesine ulaşmasına, yani onun dünya fethini tamamlamasına kadar devam eder. Sonunda Oğuz Kağan, dünya fethini tamamlar ve göçebe hayat için önemli olan büyük ganimet-

lerle yurduna geri döner.¹⁸⁷ Artık o, yorulmuş ve yaşlanmıştır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Oğuz Kağan, hükümdarlık hayatının hemen hemen tamamını, kahraman bir savaşçı olarak seferde ve akınlarda geçirmiştir. Burada hemen şu hükme varmak mümkündür: Atlı-göçebe Türk hayatının büyük bir kısmı seferler, akınlar ve savaşlarda geçmekte idi. Fakat Oğuz Kağan Destanını kaydeden ozan, bu savaşların ve akınların ayrıntısına pek fazla girmemiştir. Ancak o, bu olaylardan bazı sahneleri, destana canlı ve hareketli levhalar hâlinde yansıtmaktan da geri durmamıştır. Meselâ Oğuz Kağan, Etil nehri kenarında öyle müthiş bir savaş yapmıştır ki, bu nehir, ölen düşmanların kanıyla kıpkırmızı olmuştur.

2-) Kozmogoni Anlayışı

Eski toplulukların, kâinat (*evren*) ile canlı-cansız bütün varlıkların yaratılışına dair sembollerle (*metafor, alegori*) anlattıkları bazı düşünceleri ve tasavvurları olmuştur. Bu düşüncelere ve tasavvurlara bilim dilinde **“kozmogoni”** denmiştir. Türklerin, evrenin ve canlıların yaratılışı ile ilgili ilk düşünceleri, Oğuz Kağan Destanına da yansımıştır. Meselâ Oğuz Kağanın evlendiği hanımlar ve bu hanımlardan doğan çocuklara verdiği isimler, evrenin yaratılışına dair bize sağlam ipuçları vermektedir: **Oğuz**, önce gökten inen ışığın içindeki bir kızla evlenir ve üç oğlu olur. Bunlara **Gün, Ay ve Yıldız** isimlerini verir. Bundan sonra Oğuz, göl ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan bir kızla evlenir ve bu hanımından da üç oğlu olur. Bu çocuklara da **Gök, Dağ ve Deniz** adlarını verir. Burada iki temel unsur ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri gün, ay ve yıldızın içinde bulunduğu **“uzay”**; diğeri gök, dağ ve denizden oluşan **“yeryüzü”**dür. Oğuz’un ilk hanımı ve ondan doğan çocukları

¹⁸⁷ Ünlü Alman şairi ve düşünürü Goethe, **“Her millet ve fert, çağına uygun âlet ve vasıtalarla sahip olduğu ve ona uygun şekilde düşündüğü oranda çağına etki edebilir.”** demiştir. Goethe’nin yapmış olduğu bu tespit, Oğuz Kağanın karşılaştığı güçlükleri kolayca bertaraf edip dünya fethini başarıyla gerçekleştirmiş olmasının sırrını, bize tam olarak açıklamaktadır. Çünkü Oğuz Kağan, kendisini amacına ulaştıracak hem çağın şartlarına uygun âlet ve vasıtalarla hem de büyük bir ideale ve düşünceye sahip bir hükümdardı. Üstelik onun ufkü da bütün dünyayı içine alacak kadar genişti.

uzayı, ikinci hanımı ve ondan doğan çocukları da yeryüzünü temsil etmektedir. Bu duruma göre, önce güneş, ay ve yıldızların içinde bulunduğu uzay (*macro-cosmos*) yaratılmıştır. Bu yaratılışta Gök Tanrı başlıca rol oynamıştır. Bundan sonra gökyüzünün, dağların ve denizlerin içinde bulunduğu yeryüzü, yani dünya (*micro-cosmos*) yaratılmıştır. Bu yaratılışta da **“Yer-Su Ruhları”**nın rolü ve etkisi vardır.¹⁸⁸

Türk kozmogoni anlayışı sadece destanlara değil, tarihin başka kaynaklarına da yansımıştır. Özellikle Göktürk Yazıtlarında, Oğuz Kağan Destanına sembollerle yansımış olan Türk kozmogonisinin daha açık ve net bir şeklini görmek mümkündür: Meselâ, Göktürk Yazıtlarında evrenin ve canlıların yaratılışı, **“Üstte gök, altta yağız yer ve ikisinin arasında kişiöğlü yaratılmış.”** ifade-siyle belirtilmiştir. Bu duruma göre, önce uzay, sonra yeryüzü, daha sonra da insan yaratılmıştır.

Destanda, Oğuz Kağanın annesinin adı (*Ay Kağan*) ile ilk eşinden olan çocuklarının adları (*Gün, Ay, Yıldız*), tamamen kozmik âlemden seçilmiştir. Bunun sebebi, kozmik âlemin (*uzay*) desteğini ve himayesini kazanmaktır. Çünkü güneş, ay ve yıldız gibi büyük gök cisimleri, yeryüzündeki hayatı belirleyici bir rol oynamaktaydı.

Görüldüğü gibi, gökten inen ışığın ve bir ağaç kovuğunun içinden çıkan hanımlar, Türklerin kozmik tasavvurlarının birer sembolü idi. Bu sembollerin gerçek hayattaki anlamı ise, tamamen farklı idi. Kanaatimizce, bu semboller, eski Türk toplumundaki iki büyük ve güçlü kabileyi temsil etmekteydi. Oğuz Kağan da bu iki kabileden birer eş almak suretiyle onların gücünü ve desteğini kazanmıştır. Nitekim bütün Türk hükümdarları da iktidarlarını ve askerî güçlerini artırabilmek için hep böyle yapmışlardır.

3-) Gök Tanrı İnancı

Eski Türk dini, **“Gök Tanrı”** (*Kök Tengri*) inancına dayanı-yordu. Bu, tek Tanrılı bir inanış idi. Türk inancının merkezine oturtulmuş olan **“Gök Tanrı”**, evrenin ve bütün canlıların yaratıcısı durumundaydı. Başta insan olmak üzere bütün canlılar onun ira-

¹⁸⁸ Ercilasun, 1986: 11, 15.

desine bağlıydı. Hayatı o düzenlemekteydi. Ancak, ondan dilekte bulunulabilmekteydi. Hâkimiyet ve hükümdarlık da onun bağışısıyla gerçekleşmekteydi.¹⁸⁹ Kısaca söylemek gerekirse, onun her şeyde rolü ve etkisi vardı. Dolayısıyla herkes, tamamen ona karşı sorumluydu. Bu duruma göre, başta hükümdar olmak üzere her insan, görevini tam ve başarıyla yaptığı zaman, Tanrı'ya olan sorumluluğunu yerine getirmiş olmaktaydı.

Gök Tanrı inancının bu özelliklerini Oğuz Kağan Destanında da görmek mümkündür. Meselâ Oğuz, büyüyüp gençlik çağına gelince, Tanrı'ya yalvararak ondan bir dilekte bulunur. Bunun üzerine Tanrı, Oğuz'a iki eş verir. Bunlardan biri, gökten inen bir ışığın içinden çıkan kız; diğeri de gölün ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan kızdır. Bunlardan biri gökyüzünü, diğeri de yeryüzünü temsil etmektedir. Eski Türk inancına göre, evlenmek ile güçlü olmak arasında sıkı bir bağlantı var. Çünkü Oğuz, bu kızlarla evlenmek suretiyle göğün ve yerin gücünü kendisinde toplamış olur. Böylece o, Tanrı bağışısı olan bu güç (*siyasi iktidar=kut*) sayesinde hem hükümdar olur hem de dünya fethini gerçekleştirip bütün ülke ve kavimler üzerinde hâkimiyet kurar.

Oğuz'un hükümdar olmasında ve yaptığı fetihlerle dünya hâkimiyetini kurmasında olduğu gibi, hükümdarlığı ve hâkimiyeti oğullarına bırakmasında da Tanrı'nın rolü vardır. Bu durum, Oğuz Kağanın dünya fethini tamamlamasından sonra bilge bir kişi olarak kendisine daima yol gösteren **Uluğ Türük**'ün gördüğü rüyada açıkça görülmektedir: Uzun süren dünya fethi, Oğuz Kağanı yormuş ve yıpratmıştır. Artık o, yükünü oğulları arasında paylaştırıp hayatının son günlerini dinlenerek huzur içinde geçirmek istemektedir. Fakat hayatın acı gerçeği olan ölüm, ona, kendisinden sonraki sorumluluğunu hatırlatır. Bunun üzerine o, oğullarından

¹⁸⁹ Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'a göre Tanrı, XI. yüzyılda dünya hükümdarlığını ve hâkimiyetini Türklere vermiştir. O, gözlemlerine dayanarak, bu hususta aynen şöyle der: "Tanrı'nın devlet (kut=siyasi iktidar) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi."

birini tahta aday olarak belirlemeye ve hazırlamaya karar verir. Bu husustaki tercihini de, her zaman yaptığı gibi Tanrı'nın takdiline ve iradesine bırakır. Tanrı'nın takdiri ve iradesi de kendisini pek fazla bekletmez: Oğuz Kağanın bilge danışmanı Uluğ Türük, bir gün rüyasında **"bir altın yay"** ile **"üç gümüş ok"** görür. Altın yay, dünyanın üzerinde ve bütününü kaplayacak şekilde gün doğusundan gün batısına kadar uzanmış bir vaziyettedir. Gümüş oklar ise, uçları kuzeye çevrilmiş bir durumdadır. **Bunlardan "altın yay" hâkimiyeti ve hükümdarlığı, "gümüş oklar" da tâbi olmayı temsil eder.**¹⁹⁰ Böylece Tanrı, Uluğ Türük'ün rüyası vasıtasıyla iradesini ve mesajını Oğuz Kağana ulaştırmış olur. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse; Tanrı, Oğuz Kağandan sonra hâkimiyetin ve hükümdarlığın hangi oğullarına verileceğini, hangi oğullarının da onlara tâbi olacağını **"altın yay"** ve **"gümüş oklar"** vasıtasıyla kendisine göstermiştir. Uluğ Türük, bu rüyayı Oğuz Kağana anlatır ve **"Gök Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin soyuna bağışlasın."** şeklinde bir dilekte bulunur. Bundan sonra, Uluğ Türük'ün rüyasında gördüğü durum gerçekleşir: Oğuz Kağan, **"altın yay"** ile **"gümüş oklar"**ı bulmaları için oğullarını ava çıkarır. Av, onlar için bir bakıma nasiplerini bulmak için bir vasıta. Bunlardan **Gün, Ay ve Yıldız**

¹⁹⁰ **"Yay ve ok"**, bizzat Selçuklu beylerinin üzerlerinde, paralarında ve tuğralarında Oğuz Türklerinin sembolü olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ Selçuklu beylerinden Arslan Yabgu, 1025 yılında Gazneli hükümdarı Sultan Mahmûd ile görüşmeye gelirken ve Tuğrul Bey de 1038 yılında Nişabur şehrini teslim alırken "omuzlarında gerilmiş bir yay ile kemerlerinin altına sokulmuş üç ok" bulunduğu hâlde dikkati çekmişlerdir (**Ravendî**, 1957: I, 87-89; **Reşideddîn Fazlullâh**, 1960: II, 7-9; **Köymen**, 1989: I, 79-86; **Beyhakî**, 1371: 732. "Bişter zırhı puş û kemânî be zeh kerde daşt der bazı eskende u se çûbe tîr der miyan zede û selâh tamam ber-daşte"). Yay ve ok işaretleri, Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu sultanlarının bastırdıkları paraların üzerinde de yer almıştır (**Alptekin** 1971: III, 435-593). Öte yandan ilk Selçuklu tuğrası da, Oğuz Türklerinin sembolü olan "yay ve ok" işaretinden ibaretti. Tuğrul Bey, Halifeden aldığı unvanları "yay" işaretinin içine yazdırarak, tuğraya yeni bir mahiyet ve muhteva kazandırmıştır (**Ebû'l-Ferec**, 1945: I, 298, 305; **Cahen**, 1943-1945: 167-172). Ayrıca Bizans İmparatoru, Pasinler yenilgisinden sonra (1048) Tuğrul Bey ile anlaşabilmek için Emevîler zamanından kalan camiye onartıp, mihrabına Oğuz Türklerinin sembolü olan "yay ve ok" işaretlerini koydurmuştur (**Ebû'l-Ferec**, 1945: I, 305).

adlı oğulları avdan **“bir altın yay”**; **Gök, Dağ ve Deniz** adlı oğulları da **“üç gümüş ok”** bulmuş olarak geri döner. Bundan sonra Oğuz Kağan'ın yapacağı iş bellidir.

O, ülkesinin doğu tarafını Gün, Ay ve Yıldız adlarını taşıyan oğulları arasında; batı tarafını da Gök, Dağ ve Deniz adlarını taşıyan oğulları arasında paylaştırır. Oğullarından yayı temsil eden ve en büyük oğlu olan Gün Hanı da Tanrı'nın iradesine ve arzusuna uygun olarak kendisine halef ve veliaht tayin eder. Böylece, hükümdarlık ve hâkimiyet, Oğuz Kağandan sonra onun altın yayı hulan oğullarına geçer.

Oğuz Kağan, destanın bize ulaşan son kısmında da, hükümdar olmasından itibaren dünya fethini tamamlayıp yurduna dönünceye kadar göstermiş olduğu bütün faaliyetlerin kısa bir özeti yapılarak, tıpkı büyük Göktürk hükümdarı Bilge Kağan gibi, Tanrı'ya ve başında bulunduğu topluma âdeta hesap verir. O, bu hususta verdiği nutukta oğullarına, halkına ve ordusuna şöyle hitap eder:

**“Ey oğullarım, ben çok aşım;
Çok vuruşmalar gördüm;
Çok kargı ve çok ok attım;
Atla çok yürüdüm;
Düşmanlarımı ağılattım;
Dostlarımı güldürdüm;
Ben Gök Tanrı'ya (*borcumu*) ödedim.”**

Görüldüğü gibi Oğuz Kağan, kendisini olağanüstü güç ve yetkilerle donatmak suretiyle başarılı kılan Tanrı'ya karşı daima sorumlu hissetmiştir. Yaptığı bütün işleri de Tanrı'nın iradesi ve buyruğu olarak değerlendirmiştir. Görevini ve sorumluluğunu tam olarak ve başarıyla yerine getirmiş olmakla, yani Tanrı'ya olan borcunu ödemiş olmakla da manevi bir haz ve huzur duymuştur. Bu durum da ondaki Tanrı inancının ve sorumluluk duygusunun ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir.

4-) Cihân Hâkimiyeti Fikri

Büyük Türk hükümdarları, cihânşümûl (*universal*) bir devlet meydana getirmeyi ve bütün cihân'a hükmetmeyi kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, cihân hâkimiyeti fikri onların siyasetlerinin ruhunu oluşturuordu. Hatta onlar, kendilerini, bu gayeyi gerçekleştirmek için Tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş birer kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Onların bu düşünceleri de Göktürk Yazıtlarına şu şekilde yansımıştır: **"Üstte gök, altta yağız yer kılındıkta ikisinin arasında kişiöglü kılınmış. Kişioğlunun üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin devletini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört tarafı¹⁹¹ hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırgan Ormanı'na kadar, batıda Demir Kapiya kadar kondurmuş."**¹⁹²

Görüldüğü gibi, burada gökyüzünü, yeryüzünü ve kişioğlunu yaratan bir Tanrı'dan söz edilmektedir. Tanrı sadece evreni yaratmakla kalmamış, insanoğlunun üzerine de Türk Kağanlarını hükümdar olarak oturtmuştur. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Tanrı insanoğulları arasında herhangi bir ayırım yapmadan hepsinin idaresini Türk Kağanlarına vermiştir. Göktürk Yazıtlarının ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Tanrı tarafından tahta çıkarıldıklarına inanan Türk Kağanları, Türk devletini ve töresini düzene soktukten sonra bütün milletleri itaat altına alarak hepsini bir devlet çatısı altında toplamaya çalışmışlardır. Yani onlar, Türk cihân hâkimiyeti davası gütmüşlerdir. Türk hükümdarları için bu dava, kuru bir iddia olarak kalmamış; bu hususta

¹⁹¹ Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa (dört bulung) ordu sevk edip, dört taraftaki milletleri tâbi kılmak ve onları düzene sokmak, dünya hâkimiyetini gerçekleştirme anlamına gelmekteydi. Nitekim Bilge Kağan, Göktürk Yazıtlarında, **"Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri ve) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tâbi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum."** şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi konuşmuştur.

¹⁹² Orhun Âbideleri, 1973: 20.

zaman zaman büyük başarılar elde edilmiştir. Meselâ Büyük Hun hükümdarı Mete, 26 tane büyüklü-küçüklü devleti ortadan kaldırmak, **“ok ve yay gerebilen toplulukları Hun Devleti çatısı altında toplamak ve onları bir aile gibi birleştirmek”** suretiyle cihân hâkimiyeti davasında büyük bir başarı göstermiştir. Öte yandan, sevk ettiği ordularla Kırım’a ulaşan Göktürk hükümdarı Tardu, 598 yılında Bizans İmparatoruna yazdığı mektupta göttüğü davanın ifadesi olarak kendisini **“Yedi iklimin ve yedi ırkın hükümdarı olarak”** tanıtmıştır.¹⁹³

Bilindiği gibi, İslamiyet’ten önce Orta Asya’nın hemen hemen tamamına hükmeden iki büyük Türk devleti olmuştur. Bunlardan biri Hun, diğeri Göktürk Devletidir. Tarihî kayıtlara göre, her iki Türk devletinin de Orta Asya dışında pek fazla faaliyeti ve hâkimiyeti olmamıştır. Hâlbuki Oğuz Kağan Destanında, Türklerin Oğuz adıyla anılan ve Orta Asya dışında Roma ülkesini, Ortadoğu’yu, Kuzey Hindistan’ı ve Çin’i fetheden cihangir bir hükümdarından söz edilmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerin Göktürkler ve Hunlardan çok önce yaşamış ve büyük fetihler gerçekleştirerek cihân hâkimiyetini kurmuş büyük bir hükümdarları vardı. Şimdi, destanda Oğuz Kağan adıyla anılan bu büyük Türk hükümdarındaki cihân hâkimiyeti fikrini ele alıp onun bu fikri nasıl gerçekleştirmiş olduğunu görelim:

Yukarıda belirtildiği gibi Oğuz, yiğit bir delikanlı olunca kavmini tehdit eden vahşi hayvanı öldürür. Bu başarı Oğuz’u kendi toplumunun lideri ve hükümdarı yapar. Bundan sonra Oğuz, Tanrı’dan bir dilekte bulunur. Tanrı dileğini kabul ederek Oğuz Kağan’a olağanüstü özellikleri olan iki eş gönderir. Bu eşlerden Oğuz Kağanın altı oğlu olur. Bu durum, sadece Oğuz Kağan ailesinin değil, aynı zamanda onun halkının ve ordusunun çoğalıp güçlenmiş olduğunu gösterir. Oğuz Kağan bunu, halkına ve ordusuna büyük bir toy vermek suretiyle kutlar. Öte yandan Türklerdeki hayat tarzı, hem Oğuz Kağana hem de halkına ve ordusuna büyük bir enerji ve dinamizm kazandırarak onları büyük bir fütuhâta

¹⁹³ **Chavannes**, 1900: 246. “Le kagan grand chef des sept races et maître des sept climats du monde”.

hazırlamıştır. Artık Oğuz Kağan gücünün ve kudretinin doruk noktasına ulaşmış bulunmaktadır. Siyasi ve askerî bakımdan büyük bir güce ulaşmak, her liderde ve hükümdarda olduğu gibi Oğuz Kağanda da kendi sınırlarının dışına taşma, yeni ülkeler fethetme ve dünya hükümdarı olma düşüncesi ve arzusu uyandırır. Bundan sonra Oğuz Kağan, ordusuna ve halkına bu düşüncesini ve amacını ortaya koyan kısa ve etkili bir nutuk söyler.¹⁹⁴ O bu nutkunda, halkına ve ordusuna şöyle hitap eder:

**“Ben sizlere oldum Kağan;
Alalım (elimize) yay ile kalkan;
Tamga olsun bize buyan (nişan);
Gök böri (kurt) olsun (bize) uran (savaş narası);
Demir kargı (mızrak) olsun orman;
Av yerinde yürüsün kulan (yabani eşek);
Daha deniz daha müren (nehir);
Güneş tuğ gök kurikan (çadır).”**

Bu nutuk, cihân fethine çıkacak olan Oğuz Kağan'ın ordusu ile idealine doğru yürüyüşünün âdeta görkemli bir tasviridir. Bu yürüyüşün hedefi ise, bütün milletleri kendi liderliğinde ve bir devlet çatısı altında toplamaktır. Oğuz Kağan bu düşüncesini, **“Güneş tuğumuz, gök çadırımız olsun.”** sözü ile ifade eder. Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan'ın ideali, bütün dünyayı içine alacak kadar büyük ve geniştir. Zira o, kendisini, sadece mensup olduğu topluluğun değil, bütün dünyanın kağanı olarak görmekte ve kabul etmektedir.

Oğuz Kağan'ın fikirleri, Türk kültürüne ve geleneklerine uygun olduğu için ordusu tarafından büyük bir coşkunlukla kabul görür. Daha doğrusu bu nutuk, Oğuz Kağanı dinleyenlerin ruhunda büyük bir umut ve heyecan uyandırır. Çünkü büyük bir hü-

¹⁹⁴ Türk hükümdarları büyük bir harekâta girişmeden önce ordularına hitap ederek, onları, amaçları ve idealleri doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışırlardı. Meselâ Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt Savaşından önce ordusunun psikolojisine ve fikrine uygun kısa, fakat son derece etkili bir nutuk söyleyerek, ordusunun subaylarını ve erlerini coşturmuştur. Bu anlayışın ve geleneğin ilk örneğini Oğuz Kağan'da görmekteyiz.

kümdardan böyle bir davet ve emir almak, onlar için onurların en yücesidir. Dolayısıyla Oğuz Kağanın bu fikirleri, ordusu tarafından hararetle alkışlanır. Bundan sonra Oğuz Kağan, bu büyük ülküsünü gerçekleştirebilmek için harekete geçer. Onun amacı, rakiplerini yok etmek değil, egemenliği altına almaktır. Daha doğrusu o, barışçı bir hükümdardır. Bunun için o, önce **“ikna yöntemini”** dener. Bu gaye ile bütün hükümdarlara ayrı ayrı elçiler göndererek onlardan kendisine tâbi olmalarını (*il olma=barış içinde olma, vassal olma*) ister. Bunlardan bazıları, elçileriyle birlikte hediyelerini ve vergilerini göndererek Oğuz Kağana boyun eğer. Oğuz Kağan kendisine boyun eğenleri himayesine alır ve onlarla dost olur. Fakat bazı hükümdarlar nezdinde Oğuz Kağan’ın ikna yöntemi etkili olmaz. Bunlar, açıkça Oğuz Kağan’ın tâbilik teklifini reddeder. Bunun üzerine Oğuz Kağan, barışçı siyaseti terk ederek kuvvet, yani silâh yöntemine başvurur ve hemen ordularını harekete geçirir. Böylece, Oğuz Kağan’ın dünya fethi başlar. Bu fetihlerde Oğuz Kağan yalnız değildir. Atalar ruhunu temsil eden **“gök tüylü ve gök yeleli bir kurt”** (*kök bōri*), ona kılavuzluk etmekte ve yol göstermektedir.¹⁹⁵ Daha da önemlisi, Oğuz’un ordusunda uzman subaylar ve birlikler vardır. Bunlar da Oğuz Kağan’ın karşılaştığı güçlükleri birer birer çözmektedir. Artık Oğuz Kağan durmaz, dinlenmez; dağlar ve ırmaklar aşar; bir zaferden diğer bir zafere koşar. Her zafer, kendisine bir ülke kazandırır. Daha da önemlisi her zafer onu idealine bir adım daha yaklaştırır. Hareket daima ileriye

¹⁹⁵ Türkler, atalar ruhunun kurt kılığına girerek, kendilerine yardım edip yol gösterdiklerine inanıyorlardı. Onlar bu inançlarını ve düşüncelerini, İslam dinine girip İslam dünyasına hâkim olduktan sonra da devam ettirmişlerdir. Nitekim Süryanî tarihçisi Mikail, destandaki kurdun Oğuz Kağan’a rehberlik ettiği kısmı, XII. yüzyılda Türklerin ağzından tespit edip kroniğine kaydetmiştir (Bu hususta bilgi için bk. **Michel le Syrien**, 1905: III, 155).

Atalar ruhunun kurt kılığına girerek Türklerle kılavuzluk etmesinin gerçek hayatta anlamı ise, tamamen başka idi: Konar-göçer hayat Türklere, coğrafya ve iklim hakkında son derece faydalı bilgiler kazandırmış ve onları bu hususta âdeta uzmanlaştırmıştır. Dolayısıyla Türkler arasında coğrafyayı ve iklimi iyi tanıyan yetenekli kılavuzlar yetişmiştir. Bu kılavuzlar da Türk beylerinin çıktıkları akın ve seferlerde başlıca rol oynayarak, onların bu faaliyetlerinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlamışlardır. İşte Oğuz Kağan’a ve ordusuna kılavuzluk eden kurt, bu uzman kişilerden biridir.

doğrudur. Geri dönüş ise, ancak hedefe ulaşmakla mümkün olacaktır. Sonunda Oğuz Kağan Kafkaslar, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Irak, Hindistan ve Çin gibi birçok ülke fethederek hedefine ulaşır. Böylece o, dünya fatihi olarak yurduna döner.

Oğuz Kağan'ın her faaliyetinde, her başarısında Tanrı'nın rolü ve etkisi vardır. Görüldüğü gibi, onun hükümdar olmasında ve dünya hâkimiyetini gerçekleştirmesinde de Tanrı başlıca rol oynamıştır. Tanrı, dünya hâkimiyetini ve hükümdarlığını sadece Oğuz Kağana değil, Oğuz Kağandan sonra onun oğullarına ve hatta soyuna da vermiştir.¹⁹⁶ Tanrı bu husustaki takdirini ve iradesini, bilge bir kişi olan Uluğ Türük'ün gördüğü bir rüya vasıtasıyla Oğuz Kağana ulaştırmıştır.¹⁹⁷

5-) Devlet ve Boy Teşkilâtı

Türk devlet teşkilâtının temeli, Türklerin kozmik (*evrenin yaratılışı*) düşüncelerine dayanmaktadır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler devletlerini, evrenin yaratılış düzenine uygun bir tarzda şekillendirmişlerdir. Göktürk Yazıtlarına yansıyan Türk kozmogonisine göre, **“Üstte gökyüzü, altta yağız yer, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine de (Tanrı tarafından) Türk Kağanları (Bumin ve İstemi) oturtulmuştur.”**¹⁹⁸ Görüldüğü gibi, **“gökyüzü ve yeryüzü”**, yani bütün dünya, Türk devletinin mekânını oluşturmaktadır. Türk Kağanları ise, **“üniversal” (cihânşümûl)**, yani bütün dünyanın hükümdarı durumundadırlar. Hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün insanlar (*kişioğlu*) da onların halkıdır. Türk hükümdarları siyasi iktidarı da (*kut*), doğrudan doğruya Tanrı'dan almaktaydılar. İlahî bağış (*kut*)

¹⁹⁶ Bu inanç ve anlayış, Selçuklulardan Osmanlılara kadar Oğuzların (Türkmen) İslamî dönemde kurdukları bütün Türk-İslam devletlerinde canlı bir şekilde yaşamıştır.

¹⁹⁷ Tanrı'nın iradesini ve mesajını rüya yoluyla ulaştırma inancı ve anlayışı, Selçuklularda ve Osmanlılarda da vardı (bk. Köprülü, 1972: 40 vdd.). Türklerdeki cihân hâkimiyeti fikrinin destanî, dinî, millî, insanî temellerine dair geniş bilgi almak için bk. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, C. I-II, Nakışlar Yayınevi, Beşinci Baskı, Tarihsiz.

¹⁹⁸ Bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetini değil, kökü ve başlangıcı evrenin yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ve özetini ifade etmektedir.

yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasi iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı eksenini istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde **ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler**, genellikle **“doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük”** şeklinde daima ikiye ayrılmıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁹ **Kafesoğlu**, 1977: 223, 232; **Köprülü**, 1981: 51. Eski Türk devletleri, ya başlangıçta ikili sisteme göre teşkilâtlanmışlar ya da sonradan bu sisteme göre ikiye ayrılmışlardır. Meselâ, “Kuzey Hun-Güney Hun Devleti”, “Doğu Göktürk-Batı Göktürk Devleti”, “Doğu Karahanlı-Batı Karahanlı Devleti”, “Akkoyunlu-Karakoyunlu Devleti” gibi.

Aynı şekilde Türk toplulukları ve boyları da, bu ikili sisteme uygun olarak bazen ikiye ayrılmıştır: Meselâ “Sarı Türgiş-Kara Türgiş”, “Ak Kuman-Kara Kuman”, “Ak Hazar-Kara Hazar”, “Ong (Sağ) Kırgız-Sol Kırgız”, “Uluğ Cüz/Yüz-Kiçiğ (Küçük) Cüz/Yüz” (Kazaklar), “Akkoyunlu-Karakoyunlu”, “Alkaevli (Ak çadırılı)-Karaevli (Kara çadırılı)”, “Sarıkeçili-Karakeçili” toplulukları ve boyları gibi.

Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sistem, memuriyet ve unvanlarda da görülür: Meselâ Hunlarda “Sol Bilge Tigin-Sağ Bilge Tigin”, Göktürklerde “Şadpıt Buyruk Beyler-Tarkat Buyruk Beyler”, Oğuzlarda “Kırk Yiğit-Kırk Kız”, Osmanlılarda “Ak Hadım Ağaları-Kara Hadım Ağaları”, “Sağ Ulufeciler-Sol Ulufeciler”, “Sağ Garibler-Sol Garibler”, “Sağ Kolağası-Sol Kolağası” gibi.

Tıpkı Oğuz Kağan’ın kurduğu teşkilâtta olduğu gibi, Türkiye Selçuklu Devletinin batı uçlarında toplanan Türkmenler de, “sağ ve sol” olmak üzere iki kol hâlinde teşkilâtlanmışlardır. Bunlardan sağ kolun merkezi Kastamonu, sol kolun merkezi ise Ankara idi. Tarihî kayıtlara göre, XII. yüzyılın ilk yarısı içinde, birinci kolun başında “Sağ Kol Uç Beylerbeyi” olarak Kayı boyundan Hüsameddin Çoban; ikinci kolun başında da “Sol Kol Uç Beylerbeyi” olarak Seyfeddin Kızıl bulundu.

“Sağ ve sol kol” şeklinde olan ikili düzen, Osmanlı Devletinin hem askerî hem de mülkî teşkilâtında uygulanmıştır. Meselâ, Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülkî amiri olan beylerbeyiler, “Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği” olarak iki kısma ayrılmıştır. Aynı şekilde, kazaskerlik de “Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği” olmak üzere iki kazaskerlik hâlinde teşkilâtlanmıştır.

Türkler, Anadolu’da, ilk fetihlerden itibaren, başta yerleşim yerleri olmak üzere denizlere, göllere, dağlara, tepelere, ırmaklara, ovalara, yaylalara verdikleri isimlere kültürlerinin bu anlayışını büyük ölçüde yansıtmak suretiyle bu ülkeyi hem maddeten hem de manen Türkleştirmişlerdir. Meselâ “Akdeniz-Karadeniz”, “Akhisar (Akçahisar)-Karahisar (Karacahisar)”, “Akşehir (Akçakent, Akçaşehir, Akşar)-Karaşar”, “Akpınar (Akçapınar)-Karapınar”, “Akdağ-Karadağ”, “Akçay-Karaçay”, “Akkaya (Sarıkaya)-Karakaya”, “Aktaş-Karataş”, “Akkışla-Karakışla”, “Akburun-Karaburun”, “Akköy-Karaköy”, “Akkuş-Karakuş”, “Aksu-Karasu”, “Akova-Karaova”, “Aktepe-Karatepe”, “Akyazı-Karayazı”, “Akkoyunlu (Akçakoyunlu)-Karakoyunlu”, “İçel-Taşel (İçil-Dışıl)”, “Büyükkçekmece-Küçükçekmece”, “Keçiborlu/Kiçi/Küçükborlu-Uluborlu”, “Sarıkeçili-Karakeçili”, “Kışlak-Yaylak (Yayla, Yaylasun, Yayladere, Yaylakent)”, “Nevşehir (Yenişehir, Yenişar)-Eskişehir”,

Bu sistemin temeli, Oğuzların dip atası olup, büyük bir cihân devleti kurmuş olan Oğuz Kağana dayanmaktadır: Oğuz Kağanın hayatının ilk safhasında gökyüzünü ve yeryüzünü temsil eden iki hanımla evlenmesi, onun ileride teşkilâtını ikili bir sisteme dayandıracağına ilk işareti olmuştur. Nitekim o, dünya fethini tamamlayıp yurduna döndükten sonra verdiği büyük toyda (*ziyafet*) da, bu işaretleri vermeye devam etmiştir. Meselâ o, ziyafet meydanının ortasına hâkimiyetinin ve hükümdarlığının sembolü olarak **“altın otağı”**nı kurdurmuş ve bu otağın sağ ve sol taraflarına da kırk kulaç²⁰⁰ uzunluğunda iki direk diktirmiştir. Bu direklerin tepesine altın ve gümüş olmak üzere iki tavuk timsali koydurduğu gibi, aynı direklerin diplerine de birer ak ve kara koyun bağlatmıştır. Tepesine **“altın tavuk timsali”** koydurduğu ve altına **“ak koyun”** bağlattığı direğin etrafına **“Gün, Ay, Yıldız”** adlı oğullarını, tepesine **“gümüş tavuk timsali”** ve altına **“kara koyun”** bağlattığı direğin etrafına ise, **“Gök, Dağ ve Deniz”** adlı oğullarını oturtmuştur.²⁰¹ Büyük ziyafetten sonra da devletini ve ülkesini oğulları arasında paylaştırmak istemiştir. Bunun için o, oğullarını ava çıkarmıştır. Çünkü onlar nasiplerini (*ülüş*) bu av sırasında bulacaklardır. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Oğuz Kağan, av yeri olarak Gün, Ay ve Yıldız adını taşıyan oğullarını ülkesinin doğu tarafına; Gök,

“Büyük Karalı-Küçük Karalı (Giresun)”, “Gölcük-i Ulyâ-Gölcük-i Süflâ (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput)”, “Büyük Karkın-Küçük Karkın (Kilis)”, “Yukarı Bayındır-Aşağı Bayındır (Elmalı)”, “Yukarı Karaman-Aşağı Karaman (Elmalı)”, “Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar (Hozan)”, “Kızıl Elma-yı Atik-Kızıl Elma-yı Cedid (Eski Kızılelma-Yeni Kızılelma: Germastı)”, “Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ (Büyük Kopuz-Küçük Kopuz: Eleşkird)”, “Âmid-i Şarkî-Âmid-i Garbî (Doğu Âmid-Batı Âmid: Diyarbakır)”, “Kanak-ı Bâlâ-Kanak-ı Zîr (Yukarı Kanak-Aşağı Kanak: Yozgat)”, “Sıkıntılı-yı Bâlâ-Sıkıntılı-yı Zîr (Yukarı Sıkıntılı-Aşağı Sıkıntılı: Adana)”, “Tercan-ı Ulyâ-Tercan-ı Süflâ (Yukarı Tercan-Aşağı Tercan)”, “Tuzla-yı Bâlâ-Tuzla-yı Zîr (Yukarı Tuzla-Aşağı Tuzla)”, “Vakf-ı Kebir-Vakf-ı Sagır (Büyük Vakıf-Küçük Vakıf)”. Bu örnekleri, hiç kuşkusuz bu hususta yapılacak geniş bir araştırma ile daha da artırmak her zaman mümkündür (Koca, 2008: 38 vd.).

²⁰⁰ **“Kulaç”** kelimesi, **“kol”** ve **“aç”** (açmak) kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiş bir isimdir. Bir kulaç, aşağı yukarı 1,5 metre civarında olan bir uzunluk ölçüsüdür.

²⁰¹ “Altın ve gümüş tavuklar” ile “ak ve kara koyunlar”, hiç kuşkusuz Oğuz Kağan’ın oğullarının sembolleri idi. Bu semboller, Oğuz Kağan’ın oğullarının bir kısmının “altın ve ak”, diğer kısmının da “gümüş ve kara” renkli hayvan beslemelerinden ileri gelmiş olabilir.

Dağ ve Deniz adını taşıyan oğullarını da ülkesinin batı tarafına göndermiştir. Gittikleri yerde birinci grup **“bir altın yay”**, ikinci grup ise **“üç gümüş ok”** bulmuş olarak geri dönmüştür. Oğuz Kağan, altın yayı üç parçaya bölüp bunları birinci grupta yer alan oğulları arasında paylaştırmış; gümüş okları da ikinci grupta yer alan oğulları arasında eşit bir şekilde dağıtmıştır. Böylece Oğuz Kağan, ülkesini ve teşkilâtını iki kısma ayırıp bunlardan doğu kısmı birinci grupta yer alan oğullarına; batı kısmını da ikinci grupta yer alan oğullarına vermiştir. Bunlardan payı (*ülüş*) ülkenin doğu kısmında bulunan oğullarına **“Bozok (bozulmuş, parçalanmış yay)”**, payı batı kısmında bulunan oğullarına da **“Üçok”** denmiştir. Bu ikili sistemde hâkimiyet ve üstünlük, doğudaki Bozok koluna bırakılmıştır.²⁰² Başka bir deyişle, tıpkı okun yaya tâbi olduğu gibi batı doğuya; yani Üçok kolu, Bozok koluna tâbi olmuştur.²⁰³ Bu duruma göre, Bozoklar, yayın fonksiyonunu icra edecekler; Üçoklar da okun gördüğü vazifeyi yerine getireceklerdir. Bu taksimatta yayın fonksiyonu kadar onun temsil ettiği cismin şekli de etkili olmuştur. Çünkü yay, şekil olarak gök yuvarlağına benzemekte ve onu sembolize etmekteydi.²⁰⁴ Gök yuvarlağı da, tıpkı hükümdar gibi her şeyin üzerinde ve her şeye hükmeder bir konumdaydı. Ayrıca yayın altından olması, tıpkı **“altın otağ (hükümdar çadırı)”** örneğinde olduğu gibi, onun da hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olduğunu göstermekteydi. Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Oğuz Kağan, ülkesini ve teşkilâtını iki kısma ayırırken bu hususu, yani **“yay ve ok”**un fonksiyonları ile **“altın ve gümüş”**ün sembol olarak anlamlarını göz önüne almış olmalıdır.

Burada bir kere daha belirtelim ki, hâkimiyetin ve üstünlüğün Bozok koluna verilmesi, bu kola mensup oğulların büyük oğul

²⁰² Liu Mau-tsai, 1958: I, 43 vdd.; Chavannes, 1900: 48.

²⁰³ “Ok”, tâbîlik sembolü olarak Selçuklu, Harezmli ve Artuklu beyleri tarafından fiilen kullanılmıştır. Selçuklu, Harezmli ve Artuklu hükümdarları ve beyleri sefere ve savaşa çıkacakları zaman Türkmen (Oğuz) obalarına birer ok göndermekteydiler. Başlarındaki hükümdarlardan ve beylerden ok alan boy başkanları da silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının bütün savaşımlarını yanlarına alıp onların belirttiği yere gelerek kendilerine katılmaktaydılar. Ok, burada davet anlamına gelmekteydi (Koca, 2005: 46 vd., 185 vd.).

²⁰⁴ Ögel, 1971: 142 vd.

olmalarından değil, annelerinin “**Ulu Hatun**” olmasından ve kendilerinin de uzayı (*gün, ay, yıldız*) temsil etmelerinden ileri gelmiştir. Çünkü Türklerde, hükümdarın “Ulu Hatun” olmayan eşlerinden doğan oğulları, ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir hak iddia edemezlerdi. Meselâ Göktürk hükümdarı **Mukan Kağan**’ın **Ta-lo-pien** (*Tapan*) adında başka bir eşinden doğmuş, son derece yetenekli bir oğlu vardı. Mukan Kağan, annesi “Ulu Hatun” olmadığı için bu oğlunu veliaht olarak gösterememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Tapar (*T’o-po, Taspar*) geçmiştir. Tapar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişânesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien’i veliaht göstermek istemişse de, bu tiginin (*şehzâde*) veliahtlığı yine devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir.

Oğuz Kağanın yapmış olduğu ikili teşkilât, kendisinden sonra devam etmiş midir yoksa etmemiş midir? Bunu bilemiyoruz. Çünkü destanın İslâm öncesi versiyonunun son kısmı eksiktir. Yani kaybolmuştur. Fakat bu kısmı aynı destanın İslâmî versiyonu ile tamamlamak mümkündür. Destanın İslâmî versiyonuna göre, Oğuz Kağanın ölümünden sonra yerini Bozok kolundan **Gün Han** adlı oğlu alarak ikili sistemi devam ettirmiştir. Fakat Gün Han’ın hükümdarlığı zamanında, Oğuz Kağanın oğullarından dörder oğul daha meydana gelerek Oğuz Kağan ailesinin erkek evlat sayısı 24’e ulaşmıştır. Bilge bir kişi olan **İrkıl Hoca**, Gün Han’a, devlet hayatında anlaşmazlığa ve karışıklığa yol açmaması için teşkilâtın yeniden düzenlenmesini önermiştir. Gün Han, İrkıl Hoca’yı haklı bularak bu görevi kendisine vermiştir. İrkıl Hoca da, Oğuz Kağan’ın 24 torununun adlarını, toplantı ve ziyafetlerde oturacakları yerlerini (*orun=mevki*), ziyafetlerde önlerine getirilecek olan yiyeceklerini (*ülüş*), damgalarını ve nişanlarını (*buyan*), ongunlarını,²⁰⁵ yaylak ve kışlaklarını birer birer belirleyerek kayıt altına almıştır.²⁰⁶ Bundan sonra Oğuz Kağan’ın 24 torunundan 24 Oğuz boyu

²⁰⁵ “**Ongun**”, Moğolca kökenli bir kelimedir. Türkçe karşılığı “töz”, Batı dillerindeki karşılığı ise “totem”dir. Ongun, ata kabul edilen ve kutsal sayılan bir hayvan veya kuştur. Bu hayvan veya kuş, avlanmaz, eti de yenmezdi. Oğuz boylarının ongunları “kartal, şahin, tavşancıl, sungur, uç kuş ve çakır” gibi yırtıcı kuşlar idi.

²⁰⁶ **Togan** 1972: 49 vdd.

türemiştir. Oğuz boyları da bu teşkilâtlarıyla siyasi ve sosyal düzenlerini (*orun ve ülüş*), XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar korumuşlardır.²⁰⁷ IX. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başları arasında, Hazar Denizi ile Seyhun nehrinin orta yatakları arasında 24 Oğuz boyuna ve teşkilâtına dayanan bağımsız bir Oğuzlar Devleti hüküm sürmüştür. Kaşgarlı Mahmûd, XI. yüzyılda biraz eksik ve farklı olarak 22; İlhanlı tarihçisi Reşîdeddîn de XIV. yüzyıl başlarında 24 Oğuz boyunun isimlerini, nişanlarını ve damgalarını, orun ve ülüşlerini tam olarak tespit etmiştir. Oğuz boyları, Malazgirt zafereinden sonra Anadolu'nun fethine katılarak topluca bu ülkeye gelmişler ve bu ülkede kurulan Türk devletlerinin temel etnik unsurunu oluşturmuşlardır. Bu boylar, Anadolu'da yerleşik hayata geçinceye kadar saf ve karışmamış hâlde kalmışlardır. Fakat yerleşik hayata geçme başlayınca bunların boy teşkilâtları tamamen bozulmuştur. Boyların parçalanmasıyla ortaya çıkan her oymak, kendi boy adıyla veya yeni aldığı ad ile bu ülkede bir yere yerleşmiştir.²⁰⁸

Oğuz Kağan'ın ikili bir sisteme dayanan devlet teşkilâtı ile Oğuzların boy teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş; yeni kurulan Türk devletlerine örnek ve model olmuştur. Dolayısıyla bu sistemin temelini ve özünü, hemen hemen bütün Türk devletlerinde ve topluluklarında görmek mümkündür. Meselâ büyük Hun hükümdarı Mete'nin devlet teşkilâtı, ikili bir sisteme dayanıyordu. Hun Devletinin merkezinde **"Dört Köşe"** ve **"Altı Köşe"** gibi adlarla anılan büyük memuriyetler bulunuyordu. **"Dört Köşe"** grubu kendi içinde ikisi sağ, diğer ikisi de sol olmak

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 81.

²⁰⁸ Anadolu'ya Türk topluluklarının hemen hemen hepsinden kitleler gelmiş olmakla birlikte bunların çoğunluğunu Oğuz (Türkmen) boyları teşkil ediyordu. Oğuzlar, Anadolu'da yerleştikleri yerlere genellikle kendi boy adlarını vermişlerdir. Bu hususta Osmanlı arşiv belgelerine (Tahrir Defterleri) dayanılarak yapılmış bir toponimi (yer bilimi) araştırmasına göre, XVI. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur. Daha sonra yapılmış geniş ve kapsamlı bir araştırmada, bu sayı, 1428'e ulaştırılmıştır. Hiç şüphesiz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu, Türkiye Selçuklu ve Beylikler devrine dayanıyordu. Bugün bunların bir kısmının adı değiştirilmiş olmakla birlikte birçoğu hâlâ aynı adlar ile anılmaktadır (Bu hususta geniş bilgi için bk. Sümer, 1972: 211-215, 461; Gümüşçü, 2002: VI, 361; Köylerimiz, 1982).

üzere iki kısma ayrılıyordu. Aynı şekilde “Altı Köşe” grubu da üçü sağ, diğer üçü de sol olmak üzere iki kısım hâlinde bölünmüştü. Ayrıca Hun ordusunun başında **24 komutan** bulunuyordu ki, bunların her biri birer büyük birliğe (*tümen*) komuta ediyordu. Bu komutanlar da hiç şüphesiz birer boy beyi olup, yine her biri, birer boyu temsil etmekteydi.

İkili sistem Göktürklerde de devam etmiştir. Meselâ 552 yılında Göktürk Devletini kuran **Bumin** (*Tuman*) **Kağan**, devletin doğu bölgelerinin başında kalırken, devletin batı bölgelerini de “**Yabgu**” unvanı ile kardeşi **İstemi**’ye (*Sir Temür Yabgu*) bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey ile birlikte on boy vermiştir.²⁰⁹ Öte yandan, aynı anlayış memuriyetlerde de görülmekteydi. Meselâ Göktürk Kağanı, devletin merkezinde (*ordu*) ve otağındaki tahtında otururken, “**Şadapıt Beyler ve Tarkat Buyruk Beyler**” unvanlarıyla anılan yüksek rütbeli subaylar ve devlet adamları sağ ve sol yanlarında, rütbe ve derecelerine göre sıralanmaktaydı.²¹⁰

“**Sağ ve sol kol**” şeklinde belirtilen ikili düzen, hem Türkiye Selçuklu Devletinin uç teşkilâtında (*msl. Sağ Kol Uç Beylerbeyliği-Sol Kol Uç Beylerbeyliği gibi*) hem de Osmanlı Devletinin askerî ve mülkî teşkilâtında uygulanmıştır. Meselâ Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülkî amirliği olan Beylerbeyliği, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Aynı şekilde kazaskerlik de, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği olarak iki kısma ayrılmış bulunuyordu. Öte yandan Osmanlı Devletinin taşra teşkilâtında da 24’lü düzeni görmek mümkündür. Meselâ Rumeli ve Diyarbakır eyâletleri, 24’er sancaktan meydana geliyordu.²¹¹ Bu örnekleri daha da artırmak her zaman mümkündür.

6-) Eski Türk Geleneklerive Törenleri

Gelenek ve tören, birbirinden farklı iki kelime olmakla birlikte birbirinin varlık sebebi olan ve birbirini tamamlayan iki kav-

²⁰⁹ **Chavannes**, 1900: 38. Eski Türklerde “**bey**” unvanını, genellikle boy başkanları kullanmaktaydı. Çünkü İstemi Yabgu’nun emrine verilen on bey, devrin kaynaklarında “**On-ok**” adıyla anılmıştır. Buradaki “**ok**” kelimesi, “**boy**” anlamındadır. Bu duruma göre, her boy bir beyle temsil edilmiştir.

²¹⁰ **Orhun Âbideleri**, 1973: 17.

²¹¹ **Sümer**, 1972: 209.

ramdır.²¹² Bunlardan gelenek, en kısa ifadeyle **“bir topluma özgü alışılmış, yerleşmiş ve kökleşmiş kurallar, inançlar ve davranışlar”** demektir. Bu kavramı biraz daha geniş olarak **“bir toplumda kuşaktan kuşağa geçmek suretiyle yaşatılan ve insanda özel bir ruh ve heyecan uyandıran davranışlar ve kültür değerleri bütünü”** şeklinde de tanımlamak mümkündür. Tören kavramı ise, **“devlet, toplum ve fert için önemli olan bir olayın veya durumun anılması veya kutlanması”** demektir. Bu kavram için daha geniş ve kapsamlı bir tanım yapılacak olursa, şöyle demek mümkündür: Tören, **“toplum hayatı için anlamı ve değeri önemli olan bir olayın veya şahsın hatırasını canlı tutmak gayesiyle düzenlenen toplantı ve bu toplantıda anma ve kutlama ile ilgili gösterilen davranışların, kuralların ve geleneklerin tümü”**dür. Bu özelliği ile tören, bir bakıma geleneklerin uygulama (*pratik*) alanıdır. Burada özellikle şunu da belirtmek gerekir ki, gelenekler, törenle icra edildiği gibi törensiz olarak da icra edilebilir. Fakat geleneklerin icra edilmediği hiçbir tören olmaz.

Tarihin kaynakları arasında millî gelenekleri en iyi yansıtan eserler, hiç kuşkusuz destanlardır. Çünkü gelenekler, toplumda daima canlı olarak yaşanan ve uygulanan değerlerdir. Bundan

²¹² Gelenek ve tören kelimeleri, eski Türkçede bulunmayan ve son devirde yapılmış olan iki yeni kavramdır. Bunlardan gelenek, “gelmek” fiilinin partisip hâline, yani sıfat-fil formuna “-k” eki getirmek suretiyle yapılmış bir isimdir. Bu kavram, eski Türkçede genellikle “töre” (törü) kelimesiyle ifade edilmiştir. Türkler, İslamî dönemde “töre” kelimesini kullanmaya devam etmekle birlikte, Arapçadan yeni kelimeler de alıp kullanmışlardır. Bunlar “urf (العرف), âdet (عادت), an’ane (عنه), teâmül (تعامل)” gibi eş anlamlı kelimelerdir. Onlar, bunlardan “ufr” kelimesini, Arapçada söylendiği şekilde değil, “örf” şeklinde söylemişlerdir. Bu kelimeyi de yalnız değil, genellikle “âdet” kelimesiyle birlikte, yani “örf ve âdet” şeklinde ifade etmişlerdir.

Tören kavramı ise, yine son dönemlerde Arapça “merasim” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak yapılmış ve kullanılmış bir sözdür. Bu kavramın inandırıcı ve ikna edici bir etimolojisi henüz yapılamamıştır. Öyle anlaşıyor ki, bu kavram, eski Türkçe “tör” (tör-en) veya “töre (törü)” (töre-n) kelimeleriyle ilgili gözükmektedir. “Tör”, eski Türklerin konutu olan çadıra aile büyüklerinin oturduğu ve saygıdeğer kişilerin ağırlandığı “başköşe, kanepeler, sedir” demektir. “Töre” kelime ve kavramı da yazılı olmayan kanun ile yerleşmiş ve kökleşmiş gelenekler anlamına gelmektedir. Öyle anlaşıyor ki, “tören” kavramı yapılırken “töre” kelimesinden çok, “tör” kelimesinin anlamı göz önüne alınmış olmalıdır. Çünkü “tör” kelimesi, yapı ve anlam bakımından “tören” kavramına daha uygun düşmektedir.

delayı, ne zaman yazıya geçerlerse geçsinler, bu değerler destanlarda önemli bir unsur olarak daima yerlerini korur. Eksik olmasına rağmen Oğuz Kağan Destanında da önemli Türk geleneklerinden bazılarını görmek mümkündür.

Oğuz Kağan Destanına göre, bazı Türk devlet geleneklerini ve törenlerini ilk icat edip uygulayan hükümdar, Oğuz Kağan'dır. Oğuz Kağan, **"ad, toy ve ülüş verme"** gibi en önemli Türk geleneklerini hem ihdas etmiş hem de uygulamış bir Türk hükümdarıdır. Şimdi bu devlet geleneklerini ve törenlerini birer birer ele alıp değerlendirelim.

a-) Ad Verme

Türklerde doğan her çocuğa ismini ya dedesi (*büyük babası*) ya da bizzat babası ve annesi verirdi. Bu isimlendirmede sadece dede, baba ve annenin tercihi söz konusudur; olağanüstü bir durum yoktur. Ancak bu çocuk, gençlik çağına geldikten sonra bir kahramanlık gösterirse, ona ikinci bir isim daha verilerek kendisi ve ailesi onurlandırılırdı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme **"er adı"** denirdi. "Er adı" önceki ismin yerini alarak onu tamamen unutturdu. Daha doğrusu bu genç, bundan böyle ilk ismiyle değil; sonradan aldığı "er adı" ile anılırdı. Gence ikinci ismi veren kişi ise, bu defa dedesi, babası ve annesi değil; toplumun ileri gelenlerinden biri olurdu. Bu kişi bazen Dede Korkut gibi bilge bir kişi, bazen de Oğuz Kağan gibi fatih bir hükümdar olabilmekteydi.²¹³ Bundan da

²¹³ Bu anlayış ve gelenek, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesela ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye, üçüncü Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'a, altıncı Cumhurbaşkanı Fahri Sabit Korkutürk'e ve Hatay'ın ilk ve son Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen'e soyadlarını Atatürk vermiştir. Onun soyadı verdiği diğer kişiler de şunlardır: Dr. Tevfik Rüştü Aras, Recep Peker, Hasan Rıza Soyak, Salih Bozok, Nuri Conker, Ali Sâip Ursavaş, İbrahim Nemci Dilmen, Ahmet Cevat Emre, Naim Hazım Onat, Dr. Refik Saydam, Dr. Saim Ali Dilemre, Ali Cânip Yöntem, Cevat Abbas Gürer, Kâzım Özalp, Ali Çetinkaya, Âfet İnan, Ruşen Eşref Üneydin ve Vâsif Çınar.

Burada ister istemez akla bir soru gelmektedir. O da şudur: Mustafa Kemal Paşa'ya adı ve soyadı kim tarafından ve nasıl verilmiştir? Bilindiği gibi ona ilk adını babası, ikinci adını da hocası vermiştir. 1934 yılında, "2525 sayılı Soyadı Kanunu" çıktıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın da bir soyadı alması gerekmiş-

anlaşılacağı gibi, eski Türk toplumunda her insan, kahramanlara isim verme hak ve yetkisine sahip olamamaktaydı.

Burada önce, Oğuz Kağan Destanının kahramanı olan Oğuz'a bu ismin nasıl verilmiş olduğunu inceleyelim: Oğuz'a bu ismi doğunca dedesi, babası ve annesi mi verdi? Yoksa Oğuz bu ismi, kavmini tehdit eden vahşi hayvanı öldürdükten sonra mı aldı? Her iki hususta da destanda açık bir kayıt bulunmamaktadır. Öte yandan, mevcut tarih belgelerinde, Oğuz adıyla anılan tarihî bir şahsiyete de rast gelinmemektedir. Öyle anlaşıyor ki, destanı kaleme alan ozanın bu ismi kullanmasında, Oğuz Türklerinin XI.-XIII. yüzyıllar arasında Türk dünyasında oynadıkları önemli rol etkili olmuştur. Bilindiği gibi, Oğuz Türkleri XI. yüzyılda Büyük Selçuklu Devletini kurarak İslâm dünyasında üç asır gibi uzun bir süre başlıca rol oynamışlardır.

Destanı kaleme alan ozan, geleneğe uyarak destan kahramanının adını Oğuz Kağan olarak gösterdiyse de, kanaatimizce, onun asıl adı "**Oğuz**" değil, "**Boğa**" idi. Bu durumu, destanın metni arasında verilmiş olan bir boğa resmi dolaylı olarak desteklemektedir. Yine destanın aynı yerinde Oğuz Kağan'ın fizikî yapısı bazı hayvanların özellikleriyle tasvir edildikten sonra "**bu onun resmidir**" denmiştir. Bilindiği gibi, MÖ 209-174 yılları arasında Hun

tir. Devrin en ünlü tarihçileri ve dilcileri, bu meseleyi Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa'nın huzurunda ve kendi aralarında tartışıp bazı tekliflerde bulunmuşlardır. Onların teklif ettikleri soyadları şunlardır: "Etil (ırmak), Etilalp, Korkut, Arız, Ulaş, Yazır, Emen, Çoğuş (güneş, ışık), Salır, Beğit (sağlam), Ergin (olgun, mütekâmil), Tokuş, Beşe (seçkin), Türkata veya Türkatası". Paşa, bu isimler arasından bir tercih yapmamış, fakat Çankaya sofralarının bir oturumunu bu isimlerin tartışılmasına tahsis etmiştir. Bu oturumda ilk sözü alan büyük üstat Konya milletvekili Naim Hazım Onat, "Türkata ve Türkatası" isimleri üzerinde durmuş, her iki ismin de yazılışında ve söylenişinde bir tuhaflığın bulunduğunu belirterek, Selçuklularda kullanılan "Atabey" unvanı üzerine dikkati çekmiştir. Hoca, "Atabey" unvanı üzerinde yaptığı açıklamadan sonra da tıpkı "Atabey" kelimesi gibi "Ata" ve Türk" kelimelerini birleştirelim demiştir. Mustafa Kemal Paşa, hocanın bu güzel buluşunu ve açıklamasını uygun bularak kendisine teşekkür etmiştir. TBMM'nin 24 Kasım 1934 tarihli toplantısında 2587 sayılı kanunla Mustafa Kemal Paşa'nın soyadı "Atatürk" olarak kabul edilmiştir. Bu duruma göre, Mustafa Kemal Paşa'ya soyadını, Türk milleti vermiştir denilebilir (Bu hususta geniş bilgi için bk. **M. Şakir Ülkütaşır**, "Atatürk'e Bu Soyadı Nasıl Verildi ve Bunu Kim Buldu?", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, TKA, Ankara 1973, s. 1-6).

tahtında bulunan büyük Hun hükümdarının adı da **"Boğa-tır"** (*Me-te*) idi. Aynı şekilde Dede Korkut Destanlarındaki bir kahramanın adı da **"Boğaç"**tır. Her iki isim de "boğa" sözüne eklenmiş ve aynı fonksiyonu yerine getiren "-tır ve -ç" ekleriyle oluşmuş birer kelimedir. Gerçekten Türkler, çocuklarına isim verirken bu isimlerin bir kısmını belirli özellikleri olan hayvanlar ve kuşlar âleminden seçmişlerdir. Bunlar; **"Arslan, Börü** (*kurt*), **Pars, Buğra** (*erkek deve*), **Boğa, Tonga** (*kaplan cinsinden bir hayvan*), **Yagan** (*fil*), **Porsuk, Argun** (*sıçan cinsinden cesur bir hayvan*), **Babür** (*kaplan cinsinden bir hayvan*), **Koçgar** (*koç*), **Barak** (*köpek*), **Köpek**, (*kara*) **Tay** ile **Togrıl** (*tuğrul*), **Çagrı** (*doğan kuşu*), **Turumtay** (*yırtıcı bir kuş*), **Sungur, Lâcin** (*şahin*), **Balaban** (*avcı kuşlardan biri*)" gibi hâkimiyeti, gücü ve kudreti temsil eden hayvanlar ve kuşlardır. Bunların arasında en çok kullanılanı ve yaygın olanı, **"boğa veya buka"** idi.²¹⁴

Oğuz Kağan, hükümdar olduktan sonra bizzat ad verme durumuna gelmiştir. O, dünya fethini yaparken, karşılaştığı güçlükleri çözen ordusunun erlerinden her birine başarılarıyla ilgili birer isim vermiştir. Meselâ Oğuz Kağan, bir defasında ordusuyla Etil nehrini aşamamıştı. Erlerinden biri ağaç gövdelerini ve dallarını bir araya getirerek sal yaptı. Ordu bu salları vasıtasıyla karşı tarafa geçti. Bu duruma çok sevinen Oğuz Kağan, salları yapan ere, içi oyulmuş ağaç anlamına gelen **"Kıpçak"** adını verdi ve onu o bölgenin beyi yaptı.

Başka bir zaman Oğuz'un sevdiği atlarından biri karlı dağlara doğru kaçmıştı. Oğuz Kağan'ın erlerinden biri, atı yakalamak için arkasından gitti. Bu er bir süre sonra atı yakalamış olarak geri döndü. Fakat hem erin hem de atın üzeri kardan bembeyaz idi. Âdeta her ikisi de birer kar yığını gibi idi. Oğuz Kağan, başarısından dolayı bu erine de kar yığını anlamına gelen **"Karluk"** adını verdi ve onu bu bölgede bıraktı.

Karlı dağlara kaçan at, kanaatimizce Oğuz Kağan'a itaat etmeyerek onun önünden kuzeyde uzak ve karlı bir ülkeye kaçmış olan bir Türk topluluğunu temsil etmektedir. Öyle anlaşıyor ki,

²¹⁴ Bu hususta çeşitli örnekler için bk. **Sümer**, 1999: I, II.

Karluk Bey, bu topluluğu yenerek veya ikna ederek, onun Oğuz Kağan'a itaatini sağlamıştır.

Dünya fethine devam ederken bir gün Oğuz Kağan'ın önüne duvarları altın, pencereleri gümüş, çatısı demir ve kapısı kilitli bir ev çıkmıştı. Oğuz Kağan, evi açmak için vakit kaybetmek istemedi. Bu iş için erlerinden birini görevlendirdi. Ona **“Sen burada kal ve evi aç.”** dedi. Böylece bu erin adı **“Kalaç”** oldu.

Destanı tespit eden ozanın tarif ettiği bu ev, öyle anlaşılıyor ki, surlarla çevrili (*müstahkem*) bir şehir veya kaledir. Başka bir deyişle bu ev, müstahkem bir şehri veya kaleyi temsil etmektedir.²¹⁵ Oğuz Kağan, kendisine vakit kaybettirmemesi ve yolundan alıkoymaması için bu yerin fethi görevini kale kuşatmalarında uzman olan Kalaç Beye vermiştir. O, kabilesiyle burada kalarak, bu şehri veya kaleyi açmış, yani fethetmiştir.

Yaptığı birçok akın ve savaştan sonra Oğuz Kağan'ın eline taşınamayacak kadar çok ganimet geçmişti. Erlerinden biri kağrı yaptı. Cansız eşyalar kağrıların yükletildi. Çekmesi için de kağrıların öküzler koşuldu. Kağrıların yürüyünce **“kanga kanga”** diye sesler çıkarıyordu. Oğuz Kağan **“Kanga kanga ile cansız canlı yürüsün; senin adın Kangalug olsun.”** dedi. Böylece Kangalug'u o bölgeye bey tayin ederek yoluna devam etti.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan dünya fethini yaparken bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu güçlükler onu hedefine yürümekten hiçbir şekilde alıkoymamıştır. Zira, onun ordusunda birtakım uzman kişiler bulunmaktadır. O, bu uzman kişiler vasıtasıyla karşılaştığı bütün güçlükleri birer birer bertaraf etmiştir. Türk âdeti gereğince de onlara başarılarıyla ilgili birer isim vermiştir. Böylece; **Kıpçak, Karluk, Kanglı ve Kalaç (Halaç) Türkleri**, Oğuz Kağan'ın isim verdiği beylerden türemiştir.

Oğuz Kağan Destanında; Kıpçak, Karluk, Kanglı ve Kalaç gibi büyük Türk topluluklarının tarih sahnesine çıkışları ve bu adlarla anılışları, Türklerde ad verme geleneği ile izah edilmiştir. Bu, uydurma ve tamamen hayal mahsulü bir yorum değildir; aksine ta-

²¹⁵ Buradaki benzetme çok yerinde ve isabetlidir. Çünkü evlerin çatıları altın rengini, duvarları gümüş rengini ve kapıları da demir rengini andırmaktaydı.

rihî bir temele dayanmaktadır. Meselâ, Bumin Kağan 552 yılında Göktürk Devletini kurunca **“Yabgu”** unvanı ile devletin batı bölgelerini kardeşi İstemi'ye bırakmıştır. Ayrıca onun emrine de 10 bey vermiştir. İşte bu 10 beyden de 10 boy türemiştir. Batı Türklüğünü oluşturan bu 10 boy **“On-ok”** (*On Boy*) adı ile anılmıştır. 10 boydan biri olan **Türgişler**, VIII. yüzyılda diğer 9 boy üzerinde hâkimiyet kurarak Batı Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

Aynı şekilde XI. yüzyılda görülen 24 Oğuz boyu da Oğuz Kağan'ın aynı adları taşıyan torunlarından türemiştir: Bilindiği gibi, Oğuz Kağan'ın birinci eşinden Gün, Ay, Yıldız; ikinci eşinden de Gök, Dağ ve Deniz adlarında oğulları olmuştur. Bunların her birinden de dörder çocuk dünyaya gelmiştir. Böylece 24 Oğuz boyu ortaya çıkmıştır. Oğuz Kağanın 24 torunundan her birine de özellikleri ve yetenekleriyle ilgili birer isim verilmiştir.²¹⁶

“Ak Koyunlu, Kara Koyunlu,²¹⁷ Ala Yundlu (ala ath), Kara Keçili, Sarı Keçili” gibi Türk topluluklarına ve boylarına bu adların verilmesi, onların “ak ve kara koyun, ala at, kara ve sarı keçi” yetiştirmelerinden ileri gelmiştir. Aynı şekilde **“Kıpçak ve Kanglı”** gibi Türk toplulukları “sal, oluk, kayık, gemi ve kağnı” yapmakta usta olmalarından; **“Ağaçeri ve Tahtacı”** gibi Türk toplulukları da ormanda yaşamalarından, kereste imal etmelerinden ve bu sahada uzman olmalarından dolayı bu adlarla anılmışlardır.

b-) Toy Verme

Türk hükümdarlarının ve beylerinin çeşitli vesilelerle maiyetlerine ve halka verdikleri büyük ziyafetlere **toy** adı verilir. Türklerden başka, Kuzey Amerika ve Hint topluluklarında da görülen ve sonu yağma ile biten bu büyük ziyafetlere, bilim dünyasında **“potlac”** denmiştir.

²¹⁶ Ögel, 1971: 327-354; Erçilasun, 2008: 9-25.

²¹⁷ XV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu toplulukları, iki farklı kitle olmayıp Oğuz boylarından oluşmaktaydı. Bunların iki farklı ad taşımaları ise, temeli Oğuz Kağan zamanına dayanan bir geleneği devam ettirmiş olmalarındandır. Zira Oğuz Kağan'ın “Gün, Ay ve Yıldız” adını taşıyan oğulları “ak koyun”; “Gök, Dağ ve Deniz” adını taşıyan oğulları ise “kara koyun” beslemekteydiler. Dolayısıyla ak ve kara koyunlar da onların sembolü olmuştur.

Toy kelimesi Türkçe **“doymak”** fiilinin kökünden yapılmış (*to->tod->toy*) bir isimdir. Toy kavramı, Türk tarihinin ve kültürünün İslâmî dönem kaynaklarında bazen **“şölen veya şılân”**, bazen de **“hân-ı yağma”** sözüyle ifade edilmiştir. Bunlardan **“şölen veya şılân”**, Moğolca kökenli bir kelime olup aslı **“şule”**dir. **“şule”**, Moğol kültüründe **“sabah çorbası veya yemek”** anlamına gelmektedir. Moğollar, daha sonra bu kavramı **“yoksullar için toplanan vergi”** anlamında kullanmışlardır.²¹⁸ Moğolcanın **“şule”** kelimesi, Türkçeye toy kavramının karşılığı olarak **“şölen veya şılân”** şeklinde geçmiştir. Öte yandan, **“hân-ı yağma”** kavramındaki birinci kelime, yani **“hân”** sözü ise, Farsça kökenli bir kelime olup **“yemek”** demektir. Fakat terkipteki ikinci kelimenin, yani **“yağma”** kelimesinin hangi maksatla söylendiği kesin olarak bilinmemektedir. Âdet gereğince, ziyafete (*toy*) katılanlar, ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofra takımını yağma etmekteydiler. Bundan dolayı bu toylara, Farsça bir terkip olarak **“hân-ı yağma”**, yani **“yağma yemeği”** denmiş olabilir. Öte yandan, bu gelenek daha çok Yağma Türklerinde görüldüğü için onların adı ile (*Yağma*) anılmış olması da mümkündür.²¹⁹

Toy, Türk beyleri tarafından iktidarı ve hâkimiyeti bir elde toplayabilmek ve bir elden yürütebilmek için icat edilmiş ve uygulanmış bir faaliyet idi. Dolayısıyla bu faaliyet, bütün Türk tarihi boyunca hükmetme ve hükümdar olmanın vasıtalarından biri olmuştur. Türk hükümdarları da iktidarlarını ve hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek ve devam ettirmek için bu vasitadan daima yararlanmışlardır. Fakat Türk hükümdarları, toyu, sadece kendilerini iktidara ulaştıran ve hâkimiyetlerini devam ettiren bir vasita olarak kullanmamışlar; onu sosyal yönü ağır basan bir devlet geleneği hâline de getirmişlerdir. Çünkü Türk devlet geleneğinde daima **“Halk devlet için değil, devlet halk içindir.”** düşüncesi ve anlayışı hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın doğal bir sonucu olarak da, Türk hükümdarları, halkı iktisadi bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendileri-

²¹⁸ Ögel, 1982: 96 vd.

²¹⁹ İnan, 1968: 646.

ne başlıca gaye edinmişlerdir. Bunun için Türk hükümdarları, Göktürk Yazıtlarının ifadesiyle **“aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek, fakir milleti zengin yapmak”** gibi kendilerine bir bakıma babalık görevi ve sorumluluğu (*velâyet-i pederâne*) yüklemişlerdir. Onlar, bu görev ve sorumluluklarının bir kısmını da çeşitli vesilelerle verdikleri toylar vasıtasıyla yerine getirmişlerdir.

Geleneksel devlet toylarında, yani ulu toylarda hiçbir zaman düzensizlik ve karışıklık olmazdı. Çünkü bu toylarda herkesin oturacağı yer (*orun=mevki*), önüne getirilecek olan et parçası (*ülüg veya ülüş=pay, kismet*) önceden belliydi.²²⁰ Destana göre, Oğuz boylarının ve beylerinin, toylarda ve kurultaylarda oturacakları yeri ve önlerine getirilecek yemekleri (*orun ve ülüş*) belirleyen kişi, Oğuz Han'ın ve oğullarının bilge danışmanı İrkıl Hoca idi.

Özellikle ulu toylar, Türk hükümdarlarının iktidarlarını ve maddi güçlerini gösterdikleri ve sergiledikleri bir yer olmaktaydı. Daha da önemlisi Türk hükümdarları, kendilerine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlıklar yapabileceklerini ve onlara nasıl bakabileceklerini bu toylar vasıtasıyla bir bakıma göstermiş ve kanıtlamış olmaktaydılar.

Ulu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lazım gelmekteydi. Çünkü toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve devlet otoritesine (*ulü'l-emr*) itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demekti. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu. Nitekim, Türk hükümdarları da toylarına ve kurultaylarına katılmayan beylerini ve vassallarını, üzerlerine ordu sevk etmek suretiyle cezalandırmışlardır.

Ulu toyların, hem devletin hem de milletin temellerini sağlamlaştırmak ve kuvvetlendirmek bakımından son derece önemli rolleri vardı. Her şeyden önce bu toylar, idare edenlerle idare edilenleri bir araya getiriyor; birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını hatırlatmada önemli bir vasıta oluyordu. Daha da önemlisi; bu toylar, fert ile millet, fert ile devlet arasında kuvvetli bağlar

²²⁰ İnan, 1968: 241-254.

kuruyor; devlet-millet bütünleşmesini (*the unification of nation and state*) sağlıyordu.

Eski Türk devletlerinde ve topluluklarında, “**dilek**” (*hacet*), “**kutlama veya şükran**” ile geleneksel “**ulu toylar**” çok yaygındı. Ayrıca bunlara, bir çeşit toy olan “**düğün²²¹ ve ölü yemeği**”ni (*ölü aşı*) de eklemek mümkündür.

Oğuz Kağan Destanında “**dilek toyu**”na dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Hâlbuki Manas Destanı ile Dede Korkut Hikâyelerinde bu hususta pek çok bilgi bulunmaktadır. “Dilek toyu”na dair bir fikir edinmek için Dede Korkut’un “**Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı**”ndan buraya bir örnek alıyoruz: Oğuzların büyük hükümdarı olan Bayındır Han, âdet gereğince yılda bir defa ulu toy verir ve bütün Oğuz beylerini bu toya davet ederdi. Bayındır Han, böyle toylardan birinde beylerinden oğlu olanları “**ak otağ**”da, kızı olanları “**kızıl otağ**”da, çocuğu olmayanları da “**kara otağ**”da ağırlamıştı. Oğlu kızı olmadığı için kara otağda ağırlanan Dirse Han, bu duruma, itibarının sarsıldığı düşüncesiyle çok üzül-müştü. Dirse Han, çocuk sahibi olabilmek için eşinin de tavsiyesi üzerine bir “**dilek toyu**” vermeye karar verdi. Toy için “**Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirdi. Tepe gibi et yığdırdı, göl gibi kırmızı sağdırdı. İç Oğuz, Dış Oğuz beylerini başına topladı. Aç görse doyurdu. Çıplak görse donattı. Borç-luyu borcundan kurtardı.**” Toydan sonra herkes el kaldırarak Dirse Han’a bir çocuk vermesi için Tanrı’ya dua (*alkış*) etti. Tanrı toya katılanların dileğini kabul etti ve bir yıl sonra da Dirse Han’ın bir oğlu oldu.

Oğuz Kağan da iki defa toy vermiştir. Fakat bunlar, Dirse Han’da olduğu gibi dilek değil, “**kutlama toyları**”dır. Bu toylardan birincisi Oğuz’un çocuklarının doğumu ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Oğuz eş olarak kendisine iki hanım alır. Bunların her birinden üçer oğlu olur. Bunun üzerine Oğuz, bir kutlama toyu verir. Bütün Türk toplulukları bu toya davet edilir. Yemekler, etler yenir; kırmızı içile-rek eğlenilir. Oğuz, bu ziyafet esnasında kağan seçilir. Toy sona

²²¹ Türkler, XI. yüzyılda düğüne ve düğün yemeğine “**küden**” demektedirler. (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 404)

erince Oğuz Kağan, halkına kısa ve etkili bir nutukta bulunur. O, bu nutkunda sadece mensup olduğu milletin değil; bütün dünyanın hükümdarı olması gerektiğini söyler ve onlardan çıkacağı dünya fethi için hazırlanmalarını ister. Böylece fetihler başlar.

Oğuz Kağan, “**geleneksel ulu toy**”unu da dünya fethini tamamlayıp yurduna geri dönünce verir. Bu aynı zamanda büyük bir kurultaydır. Bu kurultaya ve toya herkes çağrılır. Burada özellikle belirtelim ki, bu toy ve toplantı (*kurultay*), Oğuz Kağan’ın daha önce verdiği ve yaptığı toy ve toplantılarla mukayese edilemeyecek kadar büyük ve görkemlidir. Bu büyük ve görkemli toy ve toplantı kırk gün sürmüş ve bu arada bol bol yenilmiş, içilmiş ve eğlenilmiştir. Devletin ve Oğuz Kağan’ın oğullarının geleceği için de önemli kararlar alınmış ve uygulanmıştır.

Oğuz Kağan’ın, temelini atıp başlattığı ulu toy verme geleneği, Hunlardan Osmanlılara kadar hemen hemen bütün Türk devletlerinde ve topluluklarında uygulanmıştır. Kaşgarlı Mahmûd’a göre, özellikle Türk beyleri, bayramlarda ve düğünlerde minareler gibi sofralar kurdurmakta, halkı yedirip içirdikten sonra da sofra takımlarını yağmalatmaktaydılar. Bu yağmalı toylara, XI. yüzyıl Türk toplumunda “**kençliyü**” denmiştir.²²²

Vezir Nizâmü’l-Mülk’e göre, Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, ordusuyla gezintiye ve ava çıktığı zaman muhteşem sofralar kurdurmak ve türlü yiyecekler hazırlatmak hususunda son derece özen göstermekteydi. Yemeğe (*toy*) katılan maiyeti ve halk, bu sofraların ve yemeklerin ihtişamı karşısında hayretler içinde kalmaktaydı.²²³

c-) Ülüş Verme

Türklerdeki egemenlik anlayışına göre devlet, hanedan ailesinin ortak malı sayılmaktaydı. Dolayısıyla her Türk hükümdarı, henüz sağlığında, başta şehzadeler (*tigin*) olmak üzere her hanedan üyesinin idaresine bir bölge veya şehir vermekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, her Türk hükümdarı, hanedan üyele-

²²² Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 438.

²²³ Nizâmü’l-Mülk, 1976, 1982: 135, 163.

rinin idaresine birer bölge vererek iktidarını bir bakıma onlarla paylaşmaktaydı. Hanedan üyelerinin idaresine bırakılmış yerlere de eski Türkçede “ülüş” (*pay*)²²⁴ denmiştir. Hanedan üyeleri de bu yerleri, merkeze bağlı (*vassal*) ve baştaki hükümdarın siyasetine uygun olarak yönetmekteydiler. Ayrıca onlar, bu yerlerin kendilerinden sonra da oğullarına ve sonraki kuşaklarına intikal etmesini arzu etmekteydiler. Bu anlayış ve gelenek, Hunlardan Osmanlılara kadar hemen hemen bütün Türk devletlerinde hâkim olmuş ve uygulanmıştır.²²⁵ Bütün Türk devletlerinde görülen bu anlayışın ve geleneğin temelini, yukarıda belirtildiği gibi Oğuz Kağan atmıştır: Oğuz Kağan, dünya fethini tamamlayıp yurduna döndükten sonra büyük bir kurultay toplayıp ulu bir toy vermiştir. Türk kozmogoni anlayışına göre, o, bu büyük toydan sonra ülkesini ve teşkilâtını doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Bunlardan doğu kısmını Bozokları temsil eden Gün, Ay, Yıldız adlarındaki oğulları arasında; batı kısmını da Üçokları temsil eden Gök, Dağ ve Deniz adlarındaki oğulları arasında paylaştırmıştır.

ç-) Yas ve Yoğ

Türk toplumunun hayatını en çok etkileyen olayların başında, hiç şüphesiz, ölüm olayı gelmekteydi. Özellikle büyük devlet adamlarının ve kahramanların ölümü, Türk toplumunu son derece etkilemekte ve âdeta toplumu bütünüyle yasa boğmaktaydı.²²⁶

²²⁴ Eski Türkçede “ülemek (dağıtmak, yaymak, üleştirmek)”, “üleşmek (paylaşmak)” ve “ületmek (paylaştırmak, dağıtmak)” gibi fiiller bulunmaktaydı. Bu fiillerden “pay, hisse, nasip, parça, kısım” anlamına gelen “ülüg, ülük, ülüglüg ve ülüş” gibi birçok isim yapılmıştır. Moğollar, Türklerdeki “ülüş” kavramının yerine, yine Türkçe bir kavram olan “incü (inci)” kelimesini kullanmışlardır. Türklerdeki “ülüş”, Moğollardaki “incü” kavramının yerini de Türk-İslam devletlerinde “ıktâ ve dirlik” kavramları almıştır.

²²⁵ Türklerdeki ülüş sistemiyle ilgili geniş ve esaslı bir değerlendirme ve örnekler için bk. O. G. Özgüdenli, Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devleti Telâkkisinin Teşekkülü, Türkler, C. V, (2002), s. 249-264.

²²⁶ Türkler, ölüm olayına gerekli özeni göstermeyen akrabalarına genellikle sert bir tepki göstermekteydiler. Meselâ Sultan Melikşâh (1072-1092), babası Alp Arslan'ın ölümüne gerekli önemi ve özeni göstermeyen amcası Kara Arslan Kavurt'a, “Kardeşinin ölümü için yas tutmadın; mezarına örtülmek üzere elbise göndermedin; yabancılar bile babam için yas tuttu, sen ise vasiyetine önem vermeyip, ölümünden dolayı şenlik yapıp eğlendin.” diye çıkışarak,

Daha da önemlisi devlet büyükleri ve kahramanlar, belirli bir cenaze töreni ile defnedilmektedir. Bu tören, Göktürklerde olduğu gibi, bazen yabancı elçilerin de katıldığı ve bu elçilerin Türk yas âdetlerini icraya mecbur tutulduğu bir devlet töreni şeklinde de olmaktadır. Eski Türklerde cenaze törenine, **“yoğ”** denmektedir. **“Yoğ”** kelimesi, bugünkü **“yok”** kelimesinin eski Türkçedeki söyleniş şeklidir.

Türkler, ölen kahramanları için günlerce süren ağır yaslar tutmaktaydılar. Onların yas ile ilgili âdet ve davranışları, destanlarına da canlı levhalar hâlinde yansımıştır. Zira, destanların en önemli kısımlarından birini yas ile ilgili olan bölüm oluşturmaktadır. Dünya fatihi olan Oğuz Kağan için de şüphesiz günlerce yas tutulmuş ve görkemli bir yoğ töreni düzenlenmiş olmalıdır. Fakat destanın son kısmı eksik olduğu için bu hususta neler yapıldığını öğrenemiyoruz. Oğuz Kağan Destanındaki bilgi eksikliğini, diğer destanlardaki bilgilerle tamamlamak mümkündür. Meselâ Saka kahramanı **Alp Er-Tonga’nın** (*Afrasyab*) İran Pers hükümdarı Kirus tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesi, Türk elini (*halk*) yasa boğmuştur. Alp Er-Tonga Destanının diğer kısımları tamamen unutulmuş olup, sadece yasla ilgili ağıt kısmı kalmıştır. Kaşgarlı Mahmûd’un XI. yüzyılda tespit ettiği bu ağıtın bir dörtlüğünde Türk beylerinin Alp Er-Tonga için tuttıkları yas şöyle tasvir edilmiştir:

**“Erler tıpkı kurt gibi uluşuyorlar
Yaka yırtarak bağışıyorlar
Seslerinin çıktığı kadar haykırıyorlar
Gözleri örtülünceye kadar ağlıyorlar.”²²⁷**

Büyük Oğuz Destanının epizodları (*destan parçası*) olan De-de Korkut hikâyelerinde de eski Türk yas âdetine dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır: Özellikle düşman eline esir düşmek, ölüm gibi kabul edilmekte ve bu durum esir olanın ailesini ve yakınlarını

onu ağır bir dille suçlamış ve eleştirmiştir (**Sevim** (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 3; **Sevim** (İbnü’l Cevzî), 2005: XXVI, 53).

²²⁷ **Kaşgarlı Mahmûd**, 1939: I, 189.

yasa boğmaktaydı. İç Oğuz bahadırlarından Beyrek esir düşünce, ailesi ve bütün yakınları yas havasına girmişti: **"Beyrek'in babası kaba sarığı çıkarıp yere çaldı. Çekti yakasını yırttı. Oğul oğul diyerek böğürdü, feryat figan etti. Ak bürçekli anası boncuk boncuk ağladı, gözünün yaşını döktü. Acı tırnak ak yüzüne aldı, çaldı. Al yanağını yırttı. Kargı gibi kara saçını yoldu. Ağlayarak sızlayarak evine geldi. Altın otağına feryat figan girdi. Kızı gelini kah kah gülmez oldu. Kızıl kına eline yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar, kara elbiseler giydiler. Kardeş deyip ağlaştılar, böğrüştüler. Beyrek'in yavuklusuna haber oldu. Banu Çiçek kara giydi, ak kaftanını çıkardı. Güz elması gibi al yanağını çekti, yırttı. Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder ak çıkardı, kara giydi. Beyrek'in yar ve yoldaşları ak çıkarıp kara giydiler. Kudretli Oğuz beyleri Beyrek için yas tuttular."**²²⁸

Bir gün Beyrek ile Dış Oğuz beyi olan dayısı Aruz arasında bir tartışma çıkar. Beyrek, bu tartışma sırasında Aruz tarafından ağır bir surette yaralanınca arkadaşları ile Kazan Bey'e şu haberi gönderir: **"Yiğitlerim yerinizden kalkın. Ak boz atımın kuyruğunu kesin. Kazan'ın divanına koşup varın. Ak çıkarıp kara giyin. Sen sağ ol Beyrek öldü deyin."**²²⁹ Böylece Beyrek'in yaralandığı haberi duyulunca ailesi, oğulları ölmüş gibi hemen yas havasına bürünür: **"Beyrek'in babasına, anasına haber oldu. Ak evi eşiğinde feryat (şivan) koptu. Kaza benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi. Ak boz atının kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar. Kazan Bey'e geldiler. Sarıklarını yere vurdular. Beyrek diye çok ağladılar. Sen sağ ol Beyrek öldü dediler."**²³⁰ Kazan Bey, kendisine son derece bağlı olan Beyrek'in ölüm haberine çok üzüldü. O da, mendilini eline alıp hüngür hüngür ağladı. Divanda feryat figan kıldı. Orada olan beyler ağlaştılar. Kazan vardı, odasına girdi. Yedi gün divana çıkmadı, ağladı, oturdu."²³¹

²²⁸ Dede Korkut Kitabı, 1971: 70 vd.

²²⁹ Dede Korkut Kitabı, 1971: 236.

²³⁰ Dede Korkut Kitabı, 1971: 237.

²³¹ Dede Korkut Kitabı, 1971: 238.

İç Oğuz beylerinden Kazan, tutsak düşen oğlu Uruz'u kurtarmak için tek başına düşman eli (*toplulukları*) üzerine yürür. Baba ile oğul karşılaştınca, Uruz, tek başına kendisini kurtarmayacağını düşündüğü için babasının hemen geri dönmesini ve üç ay içinde kendi kendini kurtaramazsa, oğlunu ölmüş kabul ederek yas tutulmasını ister. Baba ile oğul arasında geçen konuşmadan sonra Uruz, diğer aile fertlerine ve çevresine şu haberi gönderir: **"Bir ayda varmazsam iki ay baksın. İki ayda varmazsam üç ay baksın. Üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin. Aygır atım boğazlanıp aşımı versin. Anam benim için gök giyip kara sarsın. Kudretli Oğuz elinde yasımı tutsun."**²³² Bu sözlere karşılık Kazan Bey, oğluna, tutsak düşmesinden beri ailesinin ve çevresinin yas hâli yaşadıklarını şu şekilde ifade eder: **"Sen gideli ağlamam gökte iken yere indi. Gümbür gümbür davullar dövülmedi. Ağır ulu divanım toplanmadı. Seni bilen bey oğulları ak çıkardı, kara giydi. Kaza benzer kız gelinim ak çıkardı, kara giydi. İhtiyarcık anan kan yaş döktü."**²³³

Destan kahramanlarından Seğrek, yeni evlenmiş olduğu hâlde düşman eline tutsak düşmüş olan kardeşini kurtarmadan gerdeğe girmek istemez ve harekete geçmeden önce eşine şu vasiyette bulunur: **"Kız sen beni bir yıl bekle, bir yılda gelmezsem iki yıl bekle, iki yılda gelmezsem o vakit öldüğümü bilesin, aygır atımı boğazlayıp aşımı ver."**²³⁴

Manas Destanının kahramanlarından Kökütey Han ölmeden önce kendi yoğ töreni için şu vasiyette bulunur: **"Gözlerimi yumduğum zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Keskin kılıçla etlerimi kemiklerimden sıyırınız. Zırhımı giydiriniz. Başımı doğuya koyunuz. Mezarıma gelen kadınlara kumaş dağıtınız. Kara Sart türbemi yapsın. Kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyla terbiyelesin. Aşımı veriniz."**²³⁵

²³² Dede Korkut Kitabı, 1971: 113.

²³³ Dede Korkut Kitabı, 1971: 114.

²³⁴ Dede Korkut Kitabı, 1971: 206.

²³⁵ İnan, 1968: 233.

Türklerin yas ve yoğ geleneklerine dair destanlardan verdiğimiz bu tasvirlerden sonra tarihî bilgilerle aynı konuyu burada bir kere daha değerlendirecek olursak, ortaya çıkan durum şudur:

Görüldüğü gibi, Türkler, ölüm olayını sâkin bir şekilde karşılamıyorlardı. Onlar ölüm karşısında duydukları acıyı genellikle paralanırcasına bir çırpınıyla açığa vurmaktaydılar. Ölüm hâlinde birden şivan (*feryat, çığlık*) kopmakta; yani bağıra çağıra ağlanmakta; saçlar, kulaklar yolunmakta²³⁶; yüzler bıçakla çizilmekte ve elbiseler yırtılmaktaydı.²³⁷ Hatta saç örgüleri kesilmekte ve cesetle birlikte mezara konmaktaydı. Meselâ Hun Türklerine ait Noin-ula korıganlarında, ipek örtülere sarılmış hâlde 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Geride kalan eşlerin saç örgülerini yarıdan keserek mezara koyma geleneği, Sagay Türklerinde de vardı. Kırgız Türklerinde ise bu geleneğe sadece ölenin eşleri değil, kızları da uymaktaydı. Saç kesme geleneğinin bir benzeri de Anadolu Türklerinde görülmektedir. Meselâ Aydınöğullarından Umur Bey, hem babasının hem de kardeşinin ölümü üzerine saçlarını kesmiştir.²³⁸

Türklerdeki eski yas âdetlerinden biri de ölenin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi.²³⁹ Hun Türklerine ait Pazırık kurganla-

²³⁶ Liu Mau-tsai, 1958: I, 42; Orhun Âbideleri, 1973: 46, 86. "Bunca bodun saçın, kulakın bıçdı."

²³⁷ Türklerin bu davranışları, onların Müslüman olmalarından sonra da devam etmiştir: Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini alan Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh, derhâl merhum Sultanın İslam dünyasına yaptığı büyük hizmetlerini zikreden, ölümünden dolayı da üzüntülerini bildiren bir bildiri (tevkî) yayınladı. Halifelik veziri de sarayda merhum Sultan için tâziye töreni düzenledi. Tâziye süresince Bağdat'taki bütün çarşılar ve dükkanlar kapalı tutuldu. Halifenin eşi ve Sultan Alp Arslan'ın kardeşi olan Hatice Arslan Hatun ile maiyeti, yerli Müslümanları hayretler içinde bırakan ağır yaslar tuttular. Hatun ve onun özellikle Türk kökenli hizmetçileri, saçlarını ve yüzlerini yoldular, elbiselerini yırttılar. Türk geleneklerine yabancı olan halife, eşinin saçını ve yüzünü yolmasına engel olmak istediye de başarılı olamadı. Hatun, başka bir Türk âdeti gereğince toprak üzerine oturdu. Kardeşi Alp Arslan'ın ruhunu tazîye etmek için de fakirlere para dağıttı. (Sevim, 1998: XIX, 51; Sevim, 2005: XXVI, 52; İbn Kesir, 1995: X, 227; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 114)

²³⁸ Düstûrnâme-i Enverî, 1928: 35. "Hasta Mehmed Bey ölür andan gider - Kesdi Paşa (Umur Bey) saçın anda ah eder." Görüldüğü gibi, İslamiyet'ten önceki "saç yolma (bıçma)" davranışının yerini, İslâmî dönemde "saç kesme" davranışı almıştır.

²³⁹ Yas alameti olarak at kuyruğunu kesmek, eski Türkçede "tullamak" kelimesi ile ifade edilmiştir. Kelimenin kökü olan "tul", bugünkü "dul" sözünün eski şeklidir. Kuyruğunun kesilmesiyle at, tıpkı eşi ölen kişi gibi "dul" hâle gelmiş olmak-

rında bulunan at cesetlerinin kuyruklarının kesilmiş ve yelelerinin de örülmüş olması, bu âdetin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Atkuyruğu kesme âdeti, sadece Hun Türklerinde değil; Oğuz, Kırgız ve Kazak Türklerinde de uygulanmaktaydı. Ayrıca ölen kişinin çadırına bayrak asmak ve siyah elbiseler giymek de birer yas alâmeti idi. Bir diğer yas alâmeti de ölü gömme töreni sırasında elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek ve atlara ters binmek şeklindeydi. Aynı şekilde Kırgız ve Kazak Türklerinde de yas esnasında ağıt söylenirken yere ters bir şekilde oturulmaktaydı.²⁴⁰ Diğer taraftan aynı âdete Anadolu Türkleri arasında da rastlanılmıştır. Mesela Türkiye Selçuklu Devletinin dokuzuncu hükümdarı I. İzzeddîn Keykâvus vefat edince, devlet adamları ve komutanlar, eski Türk yas âdeti gereğince başlıklarını ters çevirmişlerdir.²⁴¹ Aynı şekilde Candaroğullarından Süleyman Paşanın eşinin cenaze töreni de tamamen Türk âdetlerine göre yapılmıştır. Bu törende Süleyman Paşanın oğlu İbrahim Bey, annesinin cenazesini başı açık ve yaya olarak takip etmiştir. Beyler ve saray görevlileri ise, hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı, hatip ve hoca efendiler de elbiselerini ters giymişler; fakat başlarını açmamışlar, sadece başlarına sarık yerine siyah yünden yapılma bir çevre dolamakla yetinmişlerdir.²⁴²

Elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek, atlara ters binmek, mezara karşı ters oturmak ve hatta ölünün şahsî eşyalarını mezara ters koymak gibi âdetlerin bir tek anlamı vardır. O da şudur: Eski Türk inancına göre, öteki dünya bu dünyanın tersi durumundadır²⁴³; öyleyse eşyalar da öteki dünya istikametine çevrilmelidir.

Türklerin kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine özgü ölü gömme (*defn*) törenleri de vardı: Türklerde ölüm olayından sonra hemen ceset yıkanıp temizlenmekte ve “eşük” adı ile anılan bir kefene sarılmaktaydı. Eğer ölen hanedan-

taydı.

²⁴⁰ Günay-Güngör, 1997: 73.

²⁴¹ İbn Bibî, 1956: 209; 1996: I, 228; İbn Bibî, 2007: 73; Yazıcızâde, 1902: IV, 195.

²⁴² İbn Batuta Seyahatnâmesi, 1971: 65.

²⁴³ Rasonyi, 1970: 28.

dan veya beylerden biri ise, iç organları alınarak mumyalanmaktaydı. Kefenlenmiş veya mumyalanmış ceset, kişinin kendi çadırına konmaktaydı. Bundan sonra ölünün yakınları çadırın önünde toplanmakta, at ve koyun kesilmekteydi. Ayrıca, çadırın etrafında, at üzerinde yedi defa dönülmekte ve bu arada yüzler bıçakla çizilerek kanlı yaşlar akıtılmaktaydı.²⁴⁴

Ölü için, yerin altında odalardan oluşan bir mezar hazırlanmaktaydı. Bu mezar, **“kereksür, kegür, korıgan²⁴⁵, oba, bark (anıt yapı), kara orun, yırçü, sin, tünerik, tulbu”** gibi çeşitli adlar altında anılmaktaydı. Tabuta konulan ceset, araba ile mezara götürülüyordu. Gömme işlemi genellikle ilkbahar ve güz mevsimlerinde yapılmaktaydı. Yazın ölenler güz mevsiminde, kışın ölenler de ilkbaharda defnedilmekteydi.

Türklerde cesedi normal gömmenin dışında hem yakarak hem de mumyalayarak gömme âdeti vardı. Hun korıganlarından çıkarılan cesetler hep mumyalanmış vaziyetteydi. Mumyalanmış ceset, ahşap bir sandukaya yerleştirilip yüzü de doğuya çevrilmiş olarak mezar odalarından birine konmaktaydı. Hanedan üyeleri ve kahramanlar için yapılan korıganlar genellikle iki odalı olmaktaydı. Odalardan birine ölenin ahşap sanduka içinde cesedi, diğerine de onun atları ve şahsî eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsî eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, içki (*kımız*), koşum takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı.

Korıgan odalarının duvarları ve tavanı, tomruklarla (*kalaslarla*) kaplanarak berkitilmekteydi. Korıganın üzeri de toprak yığılmak suretiyle küçük bir tümsek hâline getirilmekteydi. Tümseğin etrafı ise, bir daire gibi taşlarla çevrilmekteydi. Ayrıca akrabalar, öleni ululamak için onun ailesine çeşitli kumaşlar göndermek-

²⁴⁴ Eberhard, 1942: 86; Liu Mau-tsai, 1958: I, 42. “Stirbt einer von ihnen, dann wird die Leiche in seinem Zelt aufgebahrt. Seine Familien-gehörigen und Verwandten schlachten Rinder und Pferde und bringen sie dem Toten zum Opfer. Sie laufen um das Zelt herum und schreien und heulen dabei. Sie schlitzen ihr Gesicht mit einem Messer auf, so dass Blut und Traenen ineinander fließen. Siebenmal tun sie dies und dann erst hören sie auf.”

²⁴⁵ **“Korıgan”**, korunan yer demektir. Dolayısıyla bu kelime, hem mezar hem de kale anlamına gelmektedir.

teydiler. Türkçe “eşük” adı verilen bu kumaşlar, ölünün mezarı üzerine konmaktaydı. Bu kumaşlar, bir süre mezarın üzerinde kaldıktan sonra yoksullara dağıtılmaktaydı.²⁴⁶

Daha önce çadırın çevresinde yapılan törenin bir benzeri korıganın etrafında, bir kere daha tekrarlanmaktaydı. Ayrıca ölünün kurban edilen atlarının derileri veya kafaları birer sıraya geçirilerek korıganın üzerine dikilmekteydi. Bunlar, ölünün cennete giderken bineceği hayvanlar idi.²⁴⁷ Eğer ölen kahraman bir kişi ise, korıganın etrafına sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar “balbal”²⁴⁸ dikilmekteydi. Eski Türk inancına göre, “bunlar, ölünün uşakları olup cennette ona hizmet edeceklerdir.”²⁴⁹

Korıgan etrafında yapılan törenden sonra, topluca ölen kişinin çadırına dönülmekteydi. Burada, ölen kişinin hayvanlarından bir miktarı kesilerek yas törenine katılanlara yemek verilmekteydi.²⁵⁰ Bu yemeğe “yoğ basan”, “yoğ aşı” veya sadece “yoğ” (ölü aşı) adı verilmekteydi.²⁵¹ Tarihî kayıtlara göre, Oğuzlarda “yoğ aşı” vermek için bazen 100 veya 200 baş koyun ve at birden kesilmekteydi.²⁵²

Bu konuyu somut bir örnekle kapatmak istiyoruz. Vereceğimiz örnek büyük Hun hükümdarı Attila’nın ölüm töreniyle ilgilidir. Zira bu büyük hükümdarın ölümü dolayısıyla yapılan devlet töreninde, hemen hemen bütün Türk yas ve yoğ âdetleri yerine getirilmiştir. Bu hususta özellikle Lâtin kaynaklarının sağladığı bilgilerin özeti şöyledir: Attila, İtalya seferinden döner dönmez yeni bir seferin hazırlığı içine girmişti. Bu defa hedefi muhtemelen İran idi. Fakat o, bir Germen beyinin kızı olan İlduko ile evlendiği gece burnundan boşanan kanlarla boğularak, şüpheli bir şekilde öldü. (453) Bu beklenmedik ölüm karşısında şok olan Hunlar,

²⁴⁶ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 72.

²⁴⁷ Eberhard, 1942: 86.

²⁴⁸ Türkler, öldürülen düşmanın taştan kabaca yontulmuş suretlerini temsil eden heykellere balbal adını veriyorlardı. Balbalın sayısı, savaşçının yeteneğine göre, bazen yüze ve hatta bine kadar çıkabilmekteydi (Liu Mau-tsai, 1958: I, 42).

²⁴⁹ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

²⁵⁰ Eberhard, 1942: 86.

²⁵¹ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 398.

²⁵² İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

onulmaz bir yasa büründüler. Ölüm acısının duyguları harekete geçirmesiyle yakınmalar ve dövünmeler başladı. Kimileri saçlarını, kimileri de yüzlerini yoluyordu.

Bu arada Attila'nın cesedi tabutlanarak Çin ipeğinden yapılmış bir çadıra kondu. Hun beyleri atlarına binip, yoruluncaya kadar çadırın etrafında döndüler. Ozanlar da kopuz eşliğinde Attila'nın hayatta iken gösterdiği kahramanlıkları öven destanlar okumaya başladılar. Lâtinceye çevrilmiş olarak günümüze ulaşan bu destanların birinde Hun ozanı; **"Attila'nın, en ulu Hun kahramanı, Moncuk²⁵³ soyundan gelen en yiğit halkların başbuğu, daha önce eşi görülmemiş yenilmez bir gücün sahibi olduğunu, bu güçle tek başına İskitlerin ve Germanlerin krallık tacını kazandığını, her iki Roma Devletinin şehirlerini alıp talan ederek veya yakıp yıkarak korku saldıgını, (...) yalvarıp yakanlara karşı merhametli davrandığını, her şeyin yakılıp yıkılmaması için haraç ödenmesini kabul ettiğini, (...) bütün bunları talihin yardımıyla başardığını, ölümünün de düşmanın açtığı yaradan değil, kendi kurduğu tuzağa düşerek de değil, sevinç ve mutluluk içinde, hiç acı çekmeden olduğunu"** birer birer sayıp dökerek Hun beylerinin ve toplumunun duygularına tercüman olmuştur.²⁵⁴

²⁵³ "Moncuk", bugünkü "boncuk" kelimesinin eski şeklidir. Eski Türkçede boyuna takılan değerli taş ve mücevher anlamına gelir. Türkler, genellikle insan ve at boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı ve muska gibi nesnelere "moncuk" demişlerdir. Onların inanışına göre, "moncuk takmak", hem nazar değmesini önlemekte hem de uğur getirmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 475; 1940: II, 123; 1941: III, 121). Tarihî kayıtlara göre, "moncuk" adını taşıyan ilk tarihî şahsiyet, büyük Hun hükümdarı Attila'nın babası idi. "Moncuk" adı, İslamî dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde, bayrak ve tuğ gibi hâkimiyet, hükümdarlık ve bağımsızlık sembollerinin tepesine monte edilen hilâl (mahçe) veya topuz gibi nesnelere, "moncuk" denmiştir (İbn Bîbî, 1956: 505, 661; 1996: II, 54, 179).

²⁵⁴ Altheim, 1959: I, 241. **"Der Hunnen vornehmster König Attila, Spross des Mundzucus, tapferster Völker Herr, der mit vordem unerhörter Macht allein der Skythen und Germanen Königtümer besass, des römischen Erdkreises doppeltes Reich durch Raub der Staedte schreckte, und, auf dass nicht zur Beute der Rest würde, durch Flehen erweicht, jaerlichen Tribut nahm, und der, als er dies alles mit Glückes Hilfe getan, nicht durch Feindes Wunde, nicht durch der Seinen Trug, sondern in der Blüte seines geschlechts, unter Freuden froh, schmerzlos dahinging."**

“Ölü aşı” adı verilen yemekler yendikten sonra Attila’nın cesedi, altından yapılmış bir sandukaya kondu. Altın sanduka da gümüşten yapılmış bir sandukanın, o da demirden yapılmış diğer bir sandukanın içine yerleştirildi. Bundan sonra mezar için uygun bir yer seçildi.²⁵⁵ Burada hazırlanan mezar odasına demir sanduka ile Attila’nın silâhları ve değerli eşyaları gömüldü. Mezar yeri belirsiz hâle getirildikten sonra da, defin faaliyetine katılanlar, bir ihanet ihtimalini ortadan kaldırmak için hemen orada öldürüldü.²⁵⁶

Sonuç:

Oğuz Kağan, bozkır kültürünün ideal insan tipini temsil eder. Bu, hem bedenlen hem ruhen kuvvetli, cesur, atak, kahraman, inançlı, kararlı, azimli ve güvenilir bir insandır. Destanda Oğuz Kağan’ın fizikî yapısı da, gücü ve kudreti temsil eden hayvanların özellikleriyle tasvir edilmiştir. Bu tasvire göre, onun **“Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu da baştan aşağı tüylü idi.”** Yine aynı destanda Oğuz Kağan’ın resmi **“boğa”** şeklinde verilmiştir. “Boğa” da onun gerçek adı olmalıdır. Çünkü boğa ismi, Türklerde gücün ve kudretin, cesaretin ve kahramanlığın, dayanıklılığın ve kararlılığın bir sembolü idi. Dolayısıyla bu isim, Türklerde gerek İslâmiyet’ten önce gerekse İslâmî dönemlerde çok yaygın olarak kullanılmıştır.

Eski çağlarda, göçebe insanın yetişmesini ve hayata hazırlanmasını sağlayan temel ve pratik eğitim, hiç kuşkusuz onun içinde yaşadığı hayat tarzı ve bu hayatla ilgili olarak göstermiş olduğu faaliyetlerdir. Oğuz Kağan da, göçebe bir topluluğun çocuğu olarak avcılık, besicilik ve akıncılık yapmak, hayatın zorlukları ve tehlikeleriyle mücadele etmek, yani gençlik yıllarını iyi değerlendirmek suretiyle kendisini yetiştirmiş ve güçlü bir yiğit olmuştur. O, bu gücünü, mensup olduğu toplumu tehdit eden ve onu ağır

²⁵⁵ Attila’nın mezarı için seçilen yerin bir nehir yatağı olması ve bu yerin de defin den hemen sonra sular altında bırakılması kuvvetle muhtemeldir.

²⁵⁶ Altheim, 1967: 62 vd. Türklerde yas ve ölü gömme âdetlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Roux, 1994: 219-236.

bir eziyetle ezen “iç düşman”dan kurtarmak suretiyle ispat eder. Oğuz Kağan, iç düşmanı bertaraf ederken sadece silâh kullanmak-taki yeteneklerini değil; aynı zamanda aklını ve günlük hayatta edindiği tecrübelerini de kullanmıştır. Onun bertaraf ettiği iç düşman ise, hiç kuşkusuz ya onun hükümdar olan babası ya da o zamanki kötü idarenin başıydı. Çünkü bu büyük başarı, Oğuz Kağan'ı hemen hükümdarlığa taşımıştır. Böylece Oğuz Kağan'ın talihi de değişmiştir.

Yeni tahta çıkan her hükümdar için iki önemli faaliyet vardır. Bunlardan birincisi, çeşitli vasıtalarla iktidarını ve otoritesini güçlendirmek; ikincisi ise, ülkesi ve halkı üzerinde tam bir hâkimiyet kurarak birliği ve bütünlüğü sağlamaktır. Oğuz Kağan, her iki faaliyette de başarılı olmuştur: O, her Türk hükümdarının yaptığı gibi akılcı ve pratik bir yol izlemiş; kendisine iki ünlü ve güçlü kabileden eş alarak, bu kabilelerin destek ve yardımını sağlamıştır. Böylece o, bu yardım ve destek sayesinde iktidarını güçlendirmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Oğuz Kağan, bu evliliği amacı doğrultusunda kullanarak, kendisi ile kabileler arasındaki rekabeti ve düşmanlığı kaldırmış; yerine yardımlaşmayı ve dayanışmayı ikame etmiştir.

Oğuz Kağan, ülkesi ve halkı üzerinde tam bir hâkimiyet kurup birliği ve bütünlüğü sağlayabilmek için de düzenlediği toyları ve kurultayları bir vasıta olarak kullanmıştır. Çünkü toya ve kurultaya katılmak, mevcut iktidarı onaylamak ve desteklemek anlamına geliyordu. O, bu toylarda ve kurultaylarda gücünü ve servetini etkili bir şekilde ortaya koyarak, iktidarını ve otoritesini boy beylerine ve halkına kabul ettirmiştir. Toylarına ve kurultaylarına katılmayan boy beylerinin davranışlarını itaatsizlik ve isyan saymış; bunları da silâh gücüyle itaat altına almıştır. Sonunda, aynı soydan ve kültürden olan toplulukları bir devlet çatısı altında, tıpkı bir aile gibi, birleştirmiştir.

İç meselelerini tamamen halletmiş olan her büyük lider, doğal olarak dış meselelere yönelir. Bu durum, Oğuz Kağan'da da ortaya çıkmıştır: İktidarını güçlendirip ülkesinde birliği ve bütünlüğü sağlamış olmak, her büyük liderin olduğu gibi Oğuz Kağan'ın da ideallerini büyütmüş, ufkunu son derece genişletmiştir. Artık o,

dünya politikasında rol oynamak ve bu politikaya yön vermek arzusundadır. Fakat dünya politikasında rol oynayabilmek ve ona yön verebilmek, hiç kuşkusuz içinde yaşanılan çağa uygun bazı şartları, vasıtaları ve imkânları gerektirmektedir. Bunları; 1-) **Güçlü ve idealist bir lider**, 2-) **Hazır bir çevre ve uygun bir ortam**, 3-) **Uzman subaylar ile eğitilmiş ve profesyonel savaşçılardan oluşan teşkilâtli ve kuvvetli bir ordu** ve 4-) **Çağın şartlarına uygun savaş araç ve gereçleri** şeklinde sıralamak mümkündür. Oğuz Kağan, dünya politikasında rol oynayabilecek liderlik özellikleri ile bu davada kendisi için gerekli olan bütün vasıtalara ve imkânlarla fazlasıyla sahip olmuştur. Şimdi bunları kısaca açıklayalım:

Güçlü ve İdealist Bir Lider: Oğuz Kağan, bütün gücünü ve enerjisini amacının başarısına adanmış; inançlı, kararlı, dinamik ve idealist bir lider idi. O, amacına ulaşma hususunda engel tanımayan bir karakter ve ruh yapısına sahipti. Kendisinden emin tavrı, kuvvetli bir irade, nefse mutlak hâkimiyet ve ideallerine bağlılık, onun en belirgin özellikleri idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun acizlik göstermez, engeller onun cesaretini kıramazdı. Ele aldığı davayı sonuca ulaştırmadan durmaz ve dinlenmezdi. Amacına doğru yürürken yorulmak nedir bilmeyen bir dinamizme sahipti. Cihâna hâkim olma ve cihân hükümdarlığı, onun önüne koyduğu ideallerin başında geliyordu.

Hazır ve Uygun Bir Ortam: Bir lider, ne kadar yetenekli olursa olsun, amacına uygun bir çevre ve ortam bulamazsa, başarılı olamaz. Oğuz Kağan'ın en büyük şansı, kendisini amacına ulaştırabilecek hazır bir çevre ile uygun bir ortam bulmuş olmasıdır. O da şudur: Konar-göçer hayat tarzı, insanı her türlü tehlikeye ve tehdide karşı daima hazır tutan **"bir kışla hayatı"** gibiydi. Bu hayat tarzı, âdeta askerî bir okulun görev ve fonksiyonunu yerine getirerek eski Türk toplumuna büyük bir enerji ve dinamizm kazandırmıştır. Üstelik topluma hâkim olan askerlik ruhu, kahramanlık tutkusu ve doyumluk (*ganimet*) elde etme arzusu, eli silâh tutan herkesi savaşa hazır tutmaktaydı. Çin Yıllıklarının tespitine göre, her Türk, **"hastalıktan ölmeyi utanç verici saymakta, savaşta ölmeyi de onur verici bulmaktaydı."**

Teşkilâtlı ve Eğitimli Bir Ordu: Konar-göçer hayat tarzında; şahsını, ailesini, namusunu, onurunu, töresini, özgürlüğünü, bağımsızlığını, sürüsünü ve otağını korumak isteyen her Türk, iyi bir savaşçı olarak yetişmek zorundaydı. Bunun için Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen hemen her Türk; eğitilmiş, gönüllü ve profesyonel birer savaşçı idi. Çünkü her Türk erkeği, askerî eğitime henüz çocuk yaşta başlamaktaydı. Bütün aile fertleri için ata binmek, kılıç kullanmak, mızrak fırlatmak, topuz vurmak, ok atmak, bıçak ve kement kullanmak gibi işler, günlük hayatın vazgeçilmez faaliyetleri arasında yer alıyordu. Kadınların, çocukların, hastaların ve yaşlıların dışında herkes, boy beyinin emrinde akına ve savaşa katılmak zorundaydı. Bütün boy başkanları da, kendi boyuna mensup savaşçıların doğal komutanıydılar. Her savaşçı, atını ve silâhını kendisi temin etmek durumundaydı. Akın ve savaş boyunca da, silâhını ve yiyeceğini yanında taşımaktaydı. Ganimetten aldığı paydan başka, savaşçı unsura maaş veya ücret verme gibi bir usul, bu dönemde henüz yoktu.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan'ın hedef edindiği büyük gaye ile sahip olduğu gerçek imkânlar ve vasıtalar arasında tam bir uyum ve denge vardır. Oğuz Kağan için yapılacak tek iş, boy başkanlarına birer **"ok"** (*okun buradaki anlamı davettir*) göndererek onları sefere ve savaşa davet etmekten ibaretti. Böyle büyük bir efendiden davet almak da, onlar için onurların en yücresi olarak görülmekteydi. Dolayısıyla boy başkanları, derhâl obalarının savaşçılarını yanına alıp en kısa zamanda emir buyrulan yere gelerek merkezî orduya katılmaktaydılar.

Çağın Şartlarına Uygun Vasıtalar ve Yöntemler: Savaşlarda karşı tarafa üstünlük sağlayan bir vasıta da, zamanın en ileri askerî tekniklerine sahip olabilmek ve en gelişmiş askerî yöntemlerini bulup uygulayabilmektir. Oğuz Kağan, bu imkânlara ve avantajlara da sahipti: Çünkü Türk savaş anlayışı ve sistemi, **"hareket, sürat, süvari tekniği ve uzaktan savaş yöntemleri"** üzerine kurulmuştur. Savaşlarda, yüksek hareket ve sürat üstünlüğünün sağladığı avantajı ilk keşfeden ve uygulayan Türkler olmuştur. Türklerle, savaşlarda hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan vasıta ise attır. Diyebiliriz ki, onlar, atın sağladığı yüksek sürat ve hareket sayesinde karşı konulmaz bir güce ulaşmışlardır. Türkler, uzaktan savaşma yöntemi sayesinde de, kan kaybını en aza indirmişler ve daima savaş güçlerini korumuşlardır. Onlara uzaktan savaşma imkânını sağlayan silâh ise **"ok"** idi. Türk savaşçıları,

özellikle at üzerinde dörtnala giderken oklarını önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmak-taydılar.

Oğuz Kağan, bazısını hazır bulduğu bazısını da kendisinin hazırladığı bu imkân ve vasıtaları, amacı doğrultusunda iyi bir şekilde değerlendirmek ister. Onun amacı, dünya hükümdarı olmaktır. Bunun için ordusunu alarak dünya fethine çıkar. Artık onun davranışlarına iki etken hâkimdir: **Yenmek ve hükmetmek**. Baş döndürücü bir süratle ilerleyen Oğuz Kağan, bir zaferden diğer zafere koşar. Ordularının önünde hiçbir güç ve devlet uzun süre dayanamaz. Her zafer ona büyük bir ülke kazandırır. Sonunda; Kafkaslar, Azerbaycan, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Mısır, Hindistan ve Çin gibi büyük ülkeleri birer birer fetheder. Hükümdarlarını da kendisine bağlar. Artık onun ne arkasında ne de önünde kendisine direnebilecek ve kafa tutabilecek bir güç ve irade vardır. Başka bir deyişle; onun arzu edip de ulaşamadığı bir hedef kalmamıştır. Fakat kendisi de yaşlanmış ve yorulmuştur. Oğuz Kağan, sadece bir kavmin ve bir ülkenin hükümdarı olarak çıktığı bu uzun seferden bütün kavimlerin ve ülkelerin hükümdarı, yani dünya hükümdarı olarak yurduna geri döner ve bu büyük başarısını görkemli bir toyla kutlar.

Oğuz Kağan'ın sadece bir hükümdarlık devrine sığdırmış olduğu bu fetih hareketi, hiç kuşkusuz, insan maharetinin en büyük başarısıdır. Onun bu büyük başarısı, ancak Büyük İskender ile Cengiz Han'ın elde etmiş oldukları başarılarla kıyaslanabilir. Bu kıyaslama da, hiç şüphesiz, Oğuz Kağan'ın lehine bir sonuç verecektir.

Oğuz Kağan, sadece dünya fethini gerçekleştirmiş ilk fatih hükümdar olarak değil; aynı zamanda Türk töresini ve devlet teşkilâtını kuran ilk hükümdar olarak da karşımıza çıkar. O, hayatı boyunca karşılaştığı her güçlüğü ve probleme, akılcı, pratik ve kesin çözümler getirmiştir. Bu çözüm şekilleri de Türk karakterine ve ruh yapısına uygun ilkelere dayandığı için ilk Türk töresinin temellerini oluşturmuştur. Bunlar; **“toy verme, ad verme, kurultay toplama, nutuk söyleme, bilge kişilere danışma, dirlik ve ülüş dağıtma, Tanrı'ya ve halka hesap verme”** gibi geleneklerdir. Bu temel gelenekler, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş; Türk hükümdarlarına örnek ve model olmuştur.

≈ VI. MAKALE ≈

TARİHTE TÜRK ADI*

1-) Türk Adının Ortaya Çıkışı

Türkler, tarihin tanıdığı en eski ve en köklü milletlerin başında yer alır. Onlar muhtelif zamanlarda, muhtelif coğrafyalarda ve muhtelif adlar altında yaşamışlarsa da aralarında daima dil ve kültür birliği mevcut olmuştur. Fakat birkaç istisna durum dışında, Türk toplulukları hiçbir zaman aynı ad altında anılmamıştır. Onlar, tarihin belirli dönemlerinde **“Hun, Avar (Apar), Türk, Türgiş, Uygur, Kırgız, Sabar (Sabir/Sibir), Bulgar, Hazar, Oğuz (Türkmen), Karluk, Kıpçak (Kuman), Peçenek, Yakut (Saha/Saka), Çuvaş ve Kazak”** gibi çok çeşitli adlar taşımışlardır. Bunlardan sadece **“Hun”** ve **“Türk”** adları, Hun ve Göktürk Devletlerini meydana getiren toplulukların siyasi adı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Öte yandan, **Kırgız, Uygur, Yakut (Saha) ve Çuvaş** Türkleri de kendi kavim adlarını hiçbir zaman terk etmeyecek günümüze kadar koruyup gelmişlerdir.

Hemen hemen tarihin her devrinde büyük Türk hükümdarlarının başlıca gayesi, Türkçe konuşan ve Türk kültürüne mensup toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak olmuştur. Tarihî kayıtlara göre, bu büyük gaye, ilk defa büyük Hun hükümdarı **“Mete” (Bogatır=Bagatır/Batur)** tarafından gerçekleştirilmiştir. MÖ 209 yılında Hun tahtına çıkan Mete, tarihte ilk defa Türk kültürüne mensup ve Türklerle akraba olan toplulukları **“Hun” (Hun=Kun/Kün=halk)** adı ile bir devlet çatısı altında toplamıştır. O, MÖ 176 tarihli bir belgede bu durumu **“Yay gerebilen ve ok atabilen bütün toplulukları bir aile gibi birleştirdim; şimdi onlar Hun**

* S. Koca, Türk Yurdu Dergisi, Yıl: 102, Cilt: 33, Sayı: 308, Nisan, 2013.

oldu."²⁵⁷ şeklinde bir ifade ile açıklamıştır. Görüldüğü gibi, Mete, Türk siyasi birliğini kurmakla kalmamış; bir devlet çatısı altında birleştirdiği topluluklara **"Hun olma bilinci"**, yani **"millet olma bilinci"** de kazandırmıştır. **"Hun olma bilinci"**, Mete'den sonra gelen hükümdarların Hun siyasi birliğini koruyamamaları yüzünden gittikçe zayıflamış; yerini yavaş yavaş **"kabile (boy) bilinci"** almaya başlamıştır. Aynı şekilde, Hun adı da Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra bütün Türk topluluklarının siyasi adı olmaktan çıkmış; yerini kabile adlarına bırakmıştır.

Türk kültürüne mensup ve Türkçe konuşan topluluklar ikinci defa **"Türk"** siyasi adı ile **Göktürk Devleti** çatısı altında toplanmıştır. Fakat Türk adı, Hun adında olduğu gibi Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra silinip gitmemiştir. Aksine **Türk adı, Göktürklerin Türk dünyası üzerindeki derin ve kalıcı siyasi, askerî ve kültürel etkileri sayesinde gittikçe yaygınlık kazanarak, Türk kültürüne mensup ve Türkçe konuşan toplulukların genel adı olarak kullanılmaya ve yerleşmeye başlamıştır.** Bu gelişmenin sonunda, Türk topluluklarının büyük bir kısmı, kendi boy ve soy (*sülâle*) adlarının yanı sıra Göktürkler yoluyla Türk adını almışlardır.

Türk kelimesi, ilk defa Göktürk Devletini kuran topluluğun adı olarak **Göktürk Yazıtlarında** görülmektedir. Bu yazıtlarda Türk adı bazen **"Türük"** şeklinde çift heceli, bazen de **"Türk"** şeklinde tek heceli olarak yazılmış ve söylenmiştir.²⁵⁸ Bu kelime, aynı yazıtların sadece bir yerinde özel bir ifade olarak, **"Kök Türük (Göktürk=soylu, semavî, kutsal Türk)"** şeklinde geçmektedir.²⁵⁹

Türk kelimesine çeşitli yabancı kaynaklarda da rast gelinmektedir. Yabancı kaynaklarda görülen Türk kelimesi, genellikle bu kaynaklarda kullanılan dillerin fonetiğine (*ses yapısı*) uydurulmuş bir şekilde yazılmıştır. Durum böyle olunca, kelimenin aslı bazen tanınamayacak kadar değişmiştir. Meselâ Türklerin en eski

²⁵⁷ De Groot, 1921: 76.

²⁵⁸ Türk kelimesi, Köl-tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında çift (Türük), Ton Yukuk, Ongin ve Köl-İç-Çor Yazıtlarında ise tek heceli (Türk) olarak yazılmıştır. Bu durum da, kelimenin aynı devirde iki şeklinin de birden kullanılmış olduğunu gösterir.

²⁵⁹ Orhun Âbideleri, 1973: 67, 77.

komşuları olan Çinliler, Türk kelimesini kendi fonetiklerine göre, ancak **“T’u-kue”** veya **“T’u-chüeh”** şeklinde yazabilmişlerdir. Görüldüğü gibi, bu kelimeye fazla ve eksik harfler bulunmaktadır. Üstelik bu kelime tek değil, çift heceli olarak gözükmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Çinliler, **“T’u-kue”** kelimesini, **“Türk”** değil; **“Türük”** veya **“Türküt”** kelimesinin karşılığı olarak yazmış olmalıdır.²⁶⁰ **“Türküt”** kelimesi ise, Türk kelimesinin çoğuludur.

Türk kelimesi, Çin kaynaklarına göre, Bizans ve Rus kaynaklarında doğruya daha yakın bir şekilde tespit edilmiştir. Meselâ, Bizans kaynaklarında Türk kelimesi **“Turkoi”**, bunun çoğulu olan Türkler kelimesi de **“Turkos”** şeklinde kaydedilmiştir.²⁶¹ Rus kaynaklarında ise, aynı kelime **“Torky”** veya **“Torci”** şeklinde yazılmıştır.²⁶² Burada hemen belirtelim ki, Rusların **“ü”** yerine **“o”** harfini yazmaları, dillerinde **“ü”** sesinin bulunmamasından kaynaklanmıştır.

Türk kelimesinin, Türklerin söyledikleri gibi yazılmış şekline sadece İslam kaynaklarında rast gelinmiştir. Türk topluluklarını VII. yüzyılın ortalarından itibaren daha yakından tanımaya başlayan Müslümanlar, ayrı ayrı adlar taşımalarına rağmen, onların aynı kültüre mensup olduklarını ve aynı dili konuştuklarını görüp hepsini yaygın bir isim olan **“Türk”** adıyla anmışlardır.²⁶³ Fakat Araplar, Türk kelimesinin çoğulunu **“Etrak”** (*Türkler*) şeklinde söyleyerek kelimenin aslını bir hayli değiştirmişlerdir. Bunun sebebi, Arapların bu kelimeyi, kendi dillerindeki bir kelime gibi kabul ederek Arapçanın gramer kurallarına göre çoğul yapmalarıdır. Bu durum hiç şüphesiz, Arapçanın kendi özelliğinden kaynaklanmıştır. Hâlbuki birçok dilde çoğul eki ayrı olup kelimenin sonuna eklenmektedir. Bu da, kelimenin aslı yapısını değiştirmemektedir. Meselâ Farslar, kendi dillerinin çoğul eki **“-ân”** ile Türk kelimesini **“Türkân”** şeklinde çoğul yapmışlardır. Görüldüğü gibi, bu çoğul şeklinde kelimenin aslı tamamen korunmuştur.

²⁶⁰ Kafesoğlu, 1966: 313; Pelliot, 1915: 687-689.

²⁶¹ Moravcsik, 1958: II, 320-327.

²⁶² Kurat, 1937: 10, 17; Kurat, 1972: 65; Golden, 1972: 78, 83; B. Kossanyi, 1944: 120, 122.

²⁶³ Barthold, 1975: 41.

2-) Türk Adının Ash ve Anlamı

Türk kelimesinin aslına ve anlamına dair Çin ve Arap kaynaklarında bazı açıklamalar yapılmıştır. Hemen belirtelim ki, bu açıklamaların hepsi uydurma halk etimolojilerine dayanmaktadır. Bundan dolayı, hiçbir ilmî değeri bulunmayan bu açıklamaları, burada tekrar zikretmeyi gerekli bulmuyoruz.²⁶⁴

Türk kelimesinin ilk defa ilmî izahını yapan Macar bilim adamı **H. Vambéry**'dir. Vambéry'ye göre, "**Türk**" kelimesi Türkçe "**törümek**" (*türemek*) fiilinden çıkmış bir isimdir. Nasıl "**yörümek**" fiilinden "**yörük=yürük**", "**börümek**" fiilinden "**börük=börk**" kelimeleri meydana geldiyse "**törümek**" fiilinden de "**törük**" kelimesi çıkmıştır.²⁶⁵ "**Törük**" kelimesindeki "**ö**" sesi zamanla "**ü**"ye dönüşerek kelime "**türük**" şeklini almıştır.²⁶⁶ "**Türük**" kelimesindeki ikinci ünlü harf, yani "**ü**" sesi de zamanla düşerek, geriye "**Türk**" kelimesi kalmıştır. Zira, Türk dilinin gelişmesine paralel olarak kelimelerin yapısında da zaman zaman ses değişmesi ve düşmesi meydana gelebilmektedir. Meselâ "**erk**" (*güç, kuvvet*), "**ark**" (*su kanalı*) ve "**börk**" (*başlık*) kelimeleri başlangıçta iki heceli, yani "**erik**", "**arık**" ve "**börük**" şeklindeydi. Ancak, "**i**", "**ı**" ve "**ü**" sesli harflerinin düşmesinden sonra bu kelimeler "**erk**", "**ark**" ve "**börk**" şekline dönüşmüşlerdir.²⁶⁷

²⁶⁴ Bu hususta bilgi almak için bk. **Kafesoğlu**, 1966: 315 vd.; **Orkun**, 1934: 197; **Kurat**, 1952: 3 vd.; **Németh**, 1927: II/4; **Munkacsi**, 1967: I, 59 vdd.

²⁶⁵ **Barthold**, 1975: 40. Türkçede "**törümek**" fiilinden çıkmış başka bir kelime daha vardır. Bu da, yazılı olmayan kanun anlamına gelen "**törü**" (**törümek=törü=türe=töre**) kelimesidir. Bizde **Ziya Gökalp**, yabancı bilim adamlarından da **Barthold**, Türk kelimesini yapı ve anlam bakımından "**törü**" kelimesiyle ilgili görmüşlerdir. Gökalp'e göre, "**Türk**"; "**törel**", yani töre sahibi demektir. Aynı şekilde Barthold da Türk sözünün "**kanun, âdet ve kanunla birlik kazanan halk kitlesi**" anlamına geldiğini ileri sürmüştür. Burada hemen belirtelim ki, birbirine benzer olan bu görüşlerin her ikisi de ilim dünyasında kabul görmemiştir.

²⁶⁶ **Németh**, "**törümek**" fiilindeki "**ö**" sesinin Osmanlı devrinde "**ü**" sesine dönüşüğünü ileri sürerek, haklı olarak bu izah tarzına itirazda bulunmuştur (**Németh**, 1927: II/4, 278). Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, günlük hayatta çok sık kullanılan kelimelerdeki ses değişimi, az kullanılan kelimelere göre daha kısa zamanda gerçekleşmektedir. Türk kelimesindeki "**ö**" ile "**ü**" değişmesinde böyle bir durum olduğu kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan "**törütmek**" (yaratmak) fiili, XI. yüzyılda "**türütmek**" şeklinde söyleniyordu (**Kaşgarlı Mahmûd**, 1940: II, 303).

²⁶⁷ **Bazin**, 1994: 176.

Bu açıklamadan sonra burada şu hükme varıyoruz: Türk kelimesi, “törümek” (*törü-mek=törük=türük=türk*) fiilinden türetilmiş bir isimdir. Öyleyse bu kelime; “**türemiş, yaratılmış, doğmuş, yaratık, adam**” gibi anlamlara gelmektedir.²⁶⁸

Türk kelimesi, “törümek” fiilinden çıkmış bir isim olduğuna ve bu fiille ilgili bir anlam taşıdığına göre, bu isim ile Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları ile ilgili tarihî olay ve bu olayın destanı olan **Göktürk Türeyiş (veya Ergenekon) Destanı**’nda sözü edilen olay arasında bir bağ bulunup bulunmadığını da göstermek gerekmektedir. Gerçekten de Türk adının ortaya çıkışı ile Göktürk Devleti’nin kuruluşu ve bununla ilgili destan arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Çin Yıllıklarında parçalar ve özetler hâlinde tespit edilmiş olan tarihî ve destanî olayları burada bir kere daha gözden geçirirsek, bu bağı açıkça görmek mümkün olmaktadır.

Tarihî kayıtlara göre, Göktürk Devletini kurup Türk adını alacak olan topluluk, Büyük Hun Devletinin yıkılmasından sonra Hun beylerinin Kansu bölgesinde kurdukları **Kuzey Liang Devleti** içinde yaşıyordu. Tabgaç Türk Devleti, 439 yılında, yine bir Türk devleti olan Kuzey Liang Devletine ağır bir darbe vurmuştur. Bu darbeden kurtulabilen **500 aile (Aşina aileleri)** kaçarak Avarlara sığınmıştır.²⁶⁹ Avarlar da bu ailelere oturmaları için Altay Dağları’nın güney eteklerinde yer göstermişlerdir. **Bu aileler burada Avarlara bağlı olarak demircilik yapmak, Avarlara silâh imal etmek ve Çin ile ticaret yapmak suretiyle bir asır içinde çoğalıp güçlü bir kavim hâline gelmişler ve harekete geçip kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır.**²⁷⁰ İşte onlar, bu güçlü durumlarını gösteren bir ifade olan “Türk” adını almışlardır.

Göktürklerin tarih sahnesine çıkışlarıyla ilgili bu tarihî olay **Göktürk Türeyiş (veya Ergenekon) Destanı**’nda da semboller ve metaforlarla şöyle anlatılmıştır: **Türeyiş Destanı’na göre, Aşina aileleri düşmanları tarafından ağır bir katliama uğratılmıştır. Bu katliamdan geriye sadece bir çocuk kalmıştır. Bu çocuğun**

²⁶⁸ Vambéry, 1879: 52.

²⁶⁹ Liu Mau-tsai, 1958: II, 40; Julien, 1864: 348 vd.

²⁷⁰ Franke, 1930: II, 233.

da ayakları, elleri kesilmiş ve kendisi bir bataklığa atılmıştır. Buradan dışı bir kurt tarafından kurtarılan çocuk, önce bir mağaraya, sonra gizli bir geçitten Ergenekon vadisine götürülmüştür. Burada çocuğun kurtla çiftleşmesi sonucunda on erkek çocuk dünyaya gelmiştir. Bu çocuklar büyüyüp yetiştikleri zaman dışarıdan kendilerine birer kız almak suretiyle yeni birer aile oluşturmuşlardır. Bu on aile de aradan geçen dört yüz sene içinde çoğalıp büyük bir kavim hâline gelmiştir. Böylece, yeniden türeyip, çoğalan Aşina aileleri, kendilerine dar gelmeye başlayan Ergenekon vadisinden çıkıp Orta Asya'ya yayılmışlardır.

Görüldüğü gibi, Vambéry'nin yaptığı ve birçok bilim adamının kabul ettiği açıklamayı, hem Göktürklerin tarih sahnesine çıkışlarını anlatan tarihî olay hem de Türeyiş (veya Ergenekon) Destanına konu olan olay desteklemektedir. Türk kelimesinin anlamında olduğu gibi, Destanda da imha edilmiş olan Aşina ailesinin yeniden doğması, türemesi ve çoğalması söz konusudur. Aşina ailesi, başına gelen felâketten sonra tekrar türeyip güçlü bir kavim hâline geldiğine göre, bu durum ile ilgili bir isim alması ve kullanması gayet normaldir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden çıkan sonuç şudur: “Türk” kelimesi, Türkçe “törü-” fiilinden çıkmış bir isimdir. Kelimenin ilk şekli “Törük” olmalıdır. Fakat Türk kelimesinin bu şekilde yazılmış hâline Türkçe kaynakların hiçbirinde rast gelinmemiştir.²⁷¹ Bilindiği gibi, bu kelime önce “Türük” şekline dönüşmüş ve sonra da “Türk” hâlini almıştır. Bu duruma göre Türk kelimesinin ilk anlamı “türemiş, yaratılmış, yaratık, insan” demektir. Türk dil bilgisi kurallarına uygun olarak yapılan bu açıklamayı ve anlamlandırmayı, tarihî ve destanî olaylar da desteklemektedir. Fakat kelimenin anlamı bu şekilde kalmamıştır. Kelimenin ses yapısında olduğu gibi zamanla anlamında da bir değişme ve gelişme meydana gelmiştir. Bu değişme ve gelişme sonucunda Türk sözü; “güç, kuvvet, kudret, güçlü, kuvvetli, kudretli” gibi yeni anlamlar kazanmıştır. Kana-

²⁷¹ Sadece Macarlar, Türk kelimesini hep “ö” ile, yani “Török” şeklinde yazmışlardır.

atımızca, kelimenin ses yapısı ve anlamındaki bu tekâmül, Göktürk devrinde tamamlanmıştır. Artık bundan böyle Türk adı, bütün kaynaklarda tek heceli ve “güç, kuvvet, kudret” anlamında bir kelime olarak zikredilmiştir.

Fransız bilim adamı L. Bazin, bu durumu şöyle açıklamıştır: Ona göre, “Türk” kelimesi “Törük” veya “Türük” şeklinde iken “var olmuş, şekil kazanmış” gibi bir anlama gelmekteydi. Sonra, bu kelime Kaşgarlı Mahmûd’un da belirttiği “gelişmiş, olgunlaşmış” (*développé*) şeklinde bir anlam taşımaya başlamıştır. “Türk” şeklini alınca da “tamamıyla gelişmiş, olgunlaşmış” (*pleinement développé*) ve “güç, kuvvet” (*fort*) gibi yeni bir anlam kazanmıştır.²⁷²

L. Bazin’in yaptığı bu açıklamayı, tarihî ve edebî metinlerde geçen çeşitli dil örnekleri de desteklemektedir: Meselâ Batı kaynaklarının birinde, Türk topluluklarından birinin adı “Türk-Hun” şeklinde zikredilmiştir. Buradaki “Türk” kelimesi, Hun adının önünde “güçlü, kuvvetli, kudretli” anlamında kullanılmış bir sıfattır. Bundan da anlaşılıyor ki, bu Türk topluluğunun adı “kudretli, güçlü Hun” şeklinde belirtilmiştir.²⁷³

Aynı şekilde, Türk kelimesi Uygur metinlerinde de “yigit” kelimesinin önünde sıfat olarak kullanılmıştır. Bu metinlerde “türk yigit” şeklinde geçen bu söz, “güçlü, kuvvetli yiğit” anlamına gelmektedir.²⁷⁴ Aynı deyim Kaşgarlı Mahmûd’un Divanında “gençlik çağının ortası” şeklinde bir ifade ile açıklanmıştır.²⁷⁵ Gençlik çağının ortası da hiç şüphesiz, insanın her bakımdan en güçlü olduğu zamandır.

Yine Türk kelimesi, Uygur metinlerinde Türkçe “güç, kuvvet, kudret” anlamına gelen “erk” kelimesiyle birlikte “erk-türk” şeklinde eş anlamlı (*sinonim*) kavram olarak kullanılmıştır.²⁷⁶ Bu

²⁷² Bazin, 1994: 176, 179. Kaşgarlı da Türk kelimesini “olgunluk çağı” şeklinde açıklamaktadır. (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 353)

²⁷³ Altheim, 1959: I, 39 vd.

²⁷⁴ Gabain, 1988: 125; Ögel, 1982: 278.

²⁷⁵ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 353.

²⁷⁶ Müller, 1911: II, 10, 15, 97, 108; Caferoğlu, 1968: 259; Ögel, 1982: 278 vd.

duruma göre, Türk sözü tıpkı “erk” gibi “güç, kuvvet, kudret, güçlü, kuvvetli, kudretli” anlamlarını ifade eden bir kelimedir.

Alman bilgini , ilk defa Uygur metnindeki Türk kelimesinin, Göktürk Devleti’ni kuran topluluğun adı olan “Türk” sözü ile yapı ve anlam bakımından aynı olduğunu ileri sürmüştür. Göktürk Yazıtlarını çözen Danimarkalı büyük Türkolog **W. Thomsen** de, Le Coq’un bu isabetli görüşünü hiç tereddüt etmeden kabul etmiştir.²⁷⁷ Macar bilgini **G. Németh** ise, bir araştırmasında “**Türk**” adının “**güç, kuvvet**” anlamına geldiğini, bazı Türk topluluklarının da benzer anlamda adlar aldıklarını göstermek suretiyle ispat etmeye çalışmıştır.²⁷⁸

3-) Türk Sözü’nün Topluluk Adı Olarak Kullanılması

Türk sözü, ilk defa, Göktürk Devleti’ni kuran ve bu devletin temelini oluşturan topluluğun adı olarak **Göktürk Yazıtlarında** kullanılmıştır. Yazıtlarda bu topluluğun adı, bazen “**Türük bodun**” bazen de “**Türk bodun**” şeklinde zikredilmiştir. “Bodun” kelimesi; “boy” (*Bod*) kelimesinin çoğulu olup “**boyalar birliği, halk, kavim, millet**” gibi anlamlara gelmektedir. Bu duruma göre; “**Türk bodunu**”, **akraba boyların bir başkan etrafında toplanmasıyla meydana gelmiş siyasi topluluk** anlamına gelmektedir.²⁷⁹ Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse; “**Türk bodun**”, aynı dili konuşan ve aynı kültüre mensup olan toplulukların siyasi adıdır.²⁸⁰

“**Türk bodunu**”nun çekirdeğini, “**Aşina**” (*soylu dişi kurt*) aileleri oluşturmaktaydı. Aşina aileleri de kökü Hunlara dayanan bir topluluk idi.²⁸¹ Aşina oğullarının başında bulunan Bumin, 552 yılında Avar hâkimiyetine son verip kendi devletini kurmuştur. Bumin Kağandan sonra gelen Türk Kağanları, kendileri ile aynı dili konuşan ve aynı kültüre mensup **Oğuz/Dokuz Oğuz, Karluk, Kırgız, On-Ok, Türgiş, Basmıl, Tarduş, Töles/Töliš, Bayırku,**

²⁷⁷ Kafesoğlu, 1966: 317; Thomsen, 1935: III, 82.

²⁷⁸ Németh, 1927: 2/4: 279-281.

²⁷⁹ Giraud, 1960: 25, 68.

²⁸⁰ Krş. Caferoğlu, 1970: I, 106.

²⁸¹ Liu Mau-tsai, 1958: I, 5; Julien 1864: 326.

İzgil, Çık gibi akraba toplulukları (*bodun*) bir devlet çatısı altında toplayarak büyük Türk siyasi birliğini kurmuşlardır.

Türk sözü, Göktürk Yazıtlarında sadece Göktürk Devleti'ni kuran topluluğun (*Aşina oğulları*) adı olarak kullanılmamıştır. Yazıtların ifadesine göre, Türk beyleri, Göktürk Devleti çatısı altında topladıkları **Oğuz, Türgiş ve Basmıl** gibi toplulukları da, kendileri gibi Türk olarak kabul etmişlerdir.²⁸² Bunlardan özellikle Oğuzların, kendi adlarının yanı sıra Türk adını da benimsemiş ve kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Türk ismi, Göktürklerin tarih sahnesinden çekilmelerinden üç asır sonra bile Oğuzlar arasında yaygın bir şekilde kullanılmış olmalı ki, Ruslar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Oğuz kitlesi ile karşılaştıklarında, bu kavmi Oğuz adıyla değil; "**Türk**" (*Tork*) adıyla anmışlardır.²⁸³

Bütün tarihleri boyunca Türklerle komşu ve temas hâlinde olan Grekler, Sabarlardan Osmanlılara kadar bütün Türk topluluklarını "**Türk**" (*Turkoi/Turkos*) adıyla anmışlardır.²⁸⁴ Aynı şekilde Araplar ve Farslar da temasa gelip yakından tanıdıkları bütün Türk toplulukları için "**Türk**" adını kullanmışlardır. Öte yandan, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri kendilerini hanedan adıyla tanıtır-larken Avrupalılar onlara "**Türk**" demişlerdir.²⁸⁵ Hatta Osmanlı devrinde "**Türklük**" ve "**İslâmiyet**" kavramları birbiriyle öyle bütünleşmiştir ki, Batı'da, "Müslüman" kelimesi "**Türk**" kelimesiyle eş anlamlı bir kelime olarak kullanılmaya başlamıştır. Meselâ, dünyanın neresinde olursa olsun, İslâm dinine giren kişi için genellikle "**Türk olmuş**" ifadesi kullanılıyordu.²⁸⁶

X. yüzyıldan itibaren İslâm dinine ve medeniyetine giren büyük Türk topluluğu Oğuzlar için Türk adının yanı sıra bu adın bir versiyonu olarak "**Türkmen**" adı da kullanılmıştır. Daha doğrusu Müslüman yazarlar, İslâm dinine ve medeniyetine giren

²⁸² **Orhun Âbideleri**, 1973: 70/80, 74, 82, 83.

²⁸³ **Kurat**, 1937: 10, 17; **Kurat**, 1972: 65; **Golden**, 1972: 78, 83; **Kossanyi**, 1944: 120, 122 vdd.

²⁸⁴ **Bk. Moravcsik**, aynı yer.

²⁸⁵ **Barthold**, 1975: 41.

²⁸⁶ **Lewis**, 1970: 13.

Oğuzları, Müslüman olmayan diğer soydaşlarından ayırt etmek için onlara "Müslüman Türk" anlamında "Türkmen" demişlerdir.²⁸⁷ Türkmen adı gittikçe yaygınlık kazanarak üç asır sonra tamamen Oğuz adının yerini almıştır.²⁸⁸

Türkmen kelimesi, Türk kelimesine "-men" ekinin ilavesiyle oluşmuş bir isim gibi gözükmemektedir. Zira Türkçede, isim ve fiil köklerine gelerek yeni isimler yapan "-men/-man" eki bulunmaktadır. Meselâ "**değir-men**", "**sök-men**", "**köz-men**" (gözleme), "**gök-men**" (gök gözlü insan), "**ket-men**" (kazma), "**dik-men**" (koni biçiminde tepe), "**kur-man**" (yay konan kap), "**sık-man**" (üzüm sıkma zamanı), "**sok-man**" (çizme), "**koca-man**", "**kara-man**" gibi kelimeler hep bu eklerle yapılmış isimlerdir. Ancak, Türkmen kelimesindeki "-men" eki bu isimlerdeki eke benzememektedir. O hâlde Türkmen kelimesindeki "-men" eki nereden gelmiştir? Bu durumu bize, en iyi, büyük Türkolog **Kaşgarlı Mahmûd** açıklamaktadır. Kaşgarlı Mahmûd'a göre, daha önce birbirini tanımayan iki Türk karşılaştıklarında biri diğerine "**Sen kimsin?**" anlamında "**kim sen?**" diye sormaktaydı. Bu soruya, karşısındaki de "**Türküm.**" anlamında "**Türk men.**" (*ben Türküm*) demekteydi.²⁸⁹ Kanaatimizce, "Türk" ve "men" (*ben*) kelimeleri zamanla birleşerek, tek bir kelime hâline gelmiştir.²⁹⁰ Bu kelimeyi Türklerden öğrenen İslâm tarihçileri de, Müslüman olan Türkleri Müslüman olmayan soydaşlarından ayırt etmek için onlara "**Türkmen**" adıyla hitap etmişlerdir. Böylece, İslâm dünyasında Türk adının yanı sıra Türkmen adı da yayılmaya ve yerleşmeye başlamıştır.

²⁸⁷ **Koca**, 1997: 20. Tarihî kayıtlara göre, X. yüzyıl başlarında Seyhun ötesinde bulunan Mirki kasabası ve çevresinde **Türkmen** adıyla anılan küçük bir Türk topluluğu yaşamaktaydı. Karluklardan kopmuş bir kitle olduğu sanılan bu Türkmenler, İslâm dinine giren ilk Türk topluluğu idi. İslâm dünyasında Müslüman olan Oğuzlara Türkmen denmesinde, işte bu ilk Müslüman Türk topluluğunun adının başlıca rol oynamış olduğu düşünülebilir.

²⁸⁸ **Sümer**, 1972: 51.

²⁸⁹ **Kaşgarlı Mahmûd**, 1939: I, 353.

²⁹⁰ Bu hususta daha başka açıklamalar da vardır. Bu açıklamaların hepsi yakıştırma olup hiçbirinin ilmî değeri bulunmamaktadır (Bk. **Sümer**, 1972: 52; **Gündüz**, 1997: 19). Öte yandan **Vambéry**, "Türkmen" tabirinin "Öz Türk" anlamına geldiğini belirtmiştir ki, onun bu görüşü esas itibarıyla Kaşgarlı'nın açıklamasını desteklemektedir (**Vambéry**, 1993: 47).

Türkiye Selçukluları devrinde Türk ve Türk toplulukları için hem “Türk” hem de “Türkmen” adları kullanılmıştır. Daha doğrusu bu dönemde, devlet teşkilâtı içinde yer alanlar ile yerleşik hayata geçmiş olanlar “Türk” adıyla; konar-göçer hayat yaşayan kitleler ise “Türkmen” adıyla anılmıştır. Bu anlayış Osmanlı devrinde de aynen devam etmiştir. Meselâ Fâtih Kanunnâmesinde, “Türk” ve “şehirli” kelimeleri eş anlamlı iki kavram olarak birlikte zikredilmiştir.²⁹¹ Bu duruma göre, Osmanlı Devrinde Türk, yerleşik hayatı, daha doğrusu Osmanlı medeniyetini temsil etmekteydi. Türkmen ise, bunun tam zıddı olan göçebe hayatın temsilcisi durumundaydı. Osmanlı belgelerinde bu anlayışın bir ifadesi olarak, Türkmenlerden konar-göçer hayatı terk edip de yerleşik hayata geçenler için “Türkmenlikten çıktı.” denmekteydi.²⁹²

4-) Türk Sözü'nün Devlet ve Ülke Adı Olarak Kullanılması

Göktürk Devleti'nden sonra (552-744) Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar bir daha “Türk” adı altında devlet kurulmamıştır.²⁹³ Fakat Türk adı hiç unutulmamış, hem Türkçe konuşan ve Türk kültürüne mensup toplulukların siyasi adı hem de bu toplulukların oturdukları ülkelerin adı olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Ülke adı olarak “Türkiye”²⁹⁴ (*Turkhia*) kelimesine ilk defa bir Bizans kaynağında rast gelinmiştir. VI. yüzyıla ait olan bu kaynakta, Türk ana yurdu olan Orta Asya'ya “Türkiye” (*Turkhia*) denmiştir. IX.-X. yüzyıllar arasında, İtil (*Volga*) nehrinden Orta Avrupa'ya kadar olan sahaya da aynı ad verilmiştir. Hatta bu sahanın doğu kısmı, yani Hazar ülkesi “Doğu Türkiye”; batı kısmı, yani Macar ülkesi de “Batı Türkiye” adıyla anılmıştır.²⁹⁵ Batı dünyası I. Haçlı Seferi'yle yakından tanıdığı ve Türklerle dolu olarak

²⁹¹ Akgündüz, 1990: I, 349, 350.

²⁹² Gündüz, 1997: 40.

²⁹³ Bunun sadece bir istisnası vardır. Çağdaş Arap tarihçilerinden bazıları Mısır Memlûkları Devletine “ed-Devletü't-Türkiye” adını vermişlerdir. Fakat Memlûkları idarecileri, ne bu ismi benimsemişler ve ne de kullanmışlardır.

²⁹⁴ Bugünkü “Türkiye” adındaki “-iye” eki Türkçe bir ek olmayıp, Türkçeye Grek, İtalyan ve Arap dillerinin hangisinden geçtiği tespit olunamamıştır.

²⁹⁵ Kafesoğlu, 1966: 319.

gördüğü Anadolu'ya, II. Haçlı Seferi'nden sonra (1147) **"Türkiye"** (*Turkhia/Turquia*) demeye başlamıştır.²⁹⁶ Aynı şekilde ünlü seyyah **Marco Polo** da İç ve Doğu Anadolu'yu **"Turcomanie"** veya **"Turquemenie/Turkomans"** (*Türkmen ülkesi*) adıyla²⁹⁷, Orta Asya'yı da **"Büyük Turkhia"** adıyla tanıtmıştır.²⁹⁸ XVIII. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Batı'da yayımlanan coğrafya eserleri ve ansiklopedilerde, Erzurum merkez olmak üzere Kuzey-Dogu Anadolu hep **"Turcomanie"** (*Türkmen ülkesi*) adıyla zikredilmiştir.²⁹⁹ Aynı şekilde, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İstanbul'da yayımlanmış Türk coğrafya eserlerinin bazılarında da, aynı bölge **"Bilâd-ı Türkmen"** veya **"Diyâr-ı Türkmen"** (*Türkmen ülkesi*) adıyla belirtilmiştir.³⁰⁰ İslâm tarihçileri ise Memluklu devrinde Mısır ve Suriye için **"Türkiyye"** adını kullanmışlardır.

Öte yandan, İslâm coğrafyacıları IX. yüzyıldan itibaren Türklerin Orta Asya'da yaşadıkları sahaları **"Bilâdü't-Türk"** (*Türk ülkeleri*) veya **"Arzü't-Türk"** (*Türk ülkesi*) adıyla zikretmişlerdir. Aynı şekilde Kaşgarlı Mahmûd da Türklerin Orta Asya'da oturdukları (*Hazar denizinden Çin'e kadar uzanan*) sahaları **"Türk ülkesi"** olarak kabul etmiştir.³⁰¹ Yine İslâm coğrafyacıları da XIII. yüzyıldan itibaren Hazar denizinden Çin'e kadar uzanan Türk ülkeleri için **"Türkistan"**³⁰² adını kullanmışlardır. Türk toplulukları tarafından da zamanla benimsenip yaygın bir şekilde kullanılan Türkistan adı, 1924 yılına kadar varlığını korumuştur. Bu tarihten sonra Türkistan adı, buradaki Türk topluluklarının birleşmesine yol açar endişesiyle Sovyetler Birliğinin siyasi literatüründen tamamen çıkarılmıştır. Öte yandan Türkistan, Sovyet ve Çin idareleri altında bölünüp her bölge ayrı ayrı adlar altında anılmaya başlarken, bunlardan sadece biri **"Türkmenistan"** adını alabilmiştir.

²⁹⁶ Turan, 1980: 295, 355 vd.; Turan, 1971: 196.

²⁹⁷ Baykara, 1976: 61 vdd.; Baykara, 1988: 26, 78, 145-150, 154; Moule ve Pelliot, 1938: 20; Pauthier, 1865: 35, 36 not: 1.

²⁹⁸ Sertkaya, 1987: 4.

²⁹⁹ Baykara, 1988: 145-150, 154, 157.

³⁰⁰ Baykara, 1988: 156 vd.

³⁰¹ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 149 vd.

³⁰² "Türkistan" adındaki "-stan" eki Farsça bir ek olup, eklendiği kelimeye "ülke" veya "belirli bir mekân" anlamı vermektedir.

≈ VII. MAKALE ≈

TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI*

1-) Göçlerin Sebepleri

Bir topluluğun kendi yerini, yurdunu terk ederek başka bir yere gitmesine veya yer değiştirmesine **göç** denir. Sosyal bir olay olan göç, hayatî ve ciddi sebeplere dayanır. Aksi takdirde hiçbir topluluk, önemli bir sebep olmaksızın yerini yurdunu terk edip sonunun nasıl biteceği belli olmayan bir maceraya kalkışmaz. Çünkü hiçbir göç sahası, tamamen boş ve sahipsiz bir yer olmamaktaydı. Göç hareketinde bulunan kitle, buradaki yerli topluluk veya devlete karşı hâkimiyet mücadelesi vermek ve bu mücadeleyi de kazanmak zorundaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse; göç hareketinde bulunan kitlenin, yeni göç sahasındaki yerli halkı ya hâkimiyeti altına alması, ya da onu buradan sürüp çıkarması lazım geliyordu.

Türk toplulukları, bazı zorlayıcı sebeplerden dolayı zaman zaman Orta Asya'daki yurtlarını terk ederek başka coğrafyalara, başka iklimlere göç etmiş ve yayılmışlardır. Türk topluluklarını zaman zaman göçe zorlayan **tabiî (doğal)**, **iktisadi**, **siyasi**, **sosyal** ve **askerî** sebepleri şöyle açıklayabiliriz:

a-) Tabiî (Doğal) Âfetler ve Salgın Hastalıklar

Orta Asya'nın ikliminde istikrar yoktu. Buradaki hayat, arka arkaya gelen şiddetli soğukların ve tipinin, sel ve çekirge baskınlarının, otları ve suları yok eden aşırı sıcaklıkların ve kuraklığın daima tehdidi ve tehlikesi altındaydı. Bazı yaz aylarında bir damla

* S. Koca, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: I, Ankara, 2002, s. 652-665.

bile yağmurun düşmediği aşırı kuraklıklar, bazı kış aylarında ise aşırı soğuklar, salgın hastalıkların çıkmasına yol açıyor ve kitle hâlinde hayvan kırımları meydana geliyordu. Meselâ, 627 yılında, Göktürk ülkesine çok kar yağmıştır. Bu yüzden koyunların ve atların büyük bir kısmı kırılmıştır.³⁰³ Aynı şekilde, 685 yılında, Oğuzların yurdunda büyük bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu kuraklıktan dolayı, atların ve sığırların onda yedisi veya sekizi ölmüştür. Oğuzlar, hayatta kalabilmek için tarla faresi avlamak ve ot kökü yemek zorunda kalmışlardır.³⁰⁴ Görüldüğü gibi, Orta Asya'da hayatı zorlaştıran ve kitleleri göçe zorlayan sebep, ağır kış şartlarıdır. Aşırı soğukların sebep olduğu salgın hastalıklara “yut” (*yutmak*) adı veriliyordu.³⁰⁵ Sık sık meydana gelen “yut”larla başlıca ekonomik varlıklarını yitiren Türkler, perişan oluyorlar ve güç durumlarına düşüyorlardı. İşte böyle durumlarda, Türk toplulukları için yeni ekonomik sahalar aramak, bir zaruret hâlini alıyordu. Böylece göçler başlıyordu.

b-) Nüfus Artışı ve Otlak Yetersizliği

Türkler son derece dinamik ve sağlıklı bir topluluk idiler. Üstelik Orta Asya'daki göçebe hayat tarzı, çok sayıda insana ve insan gücüne ihtiyaç gösteriyordu. Bundan dolayı genç nüfus son derece artmaktaydı. Fakat ana yurdun toprakları, hızla çoğalan Türklerin geçimi için yetersiz kalıyordu. Aynı şekilde otlaklar da, sayısı gittikçe artan sürülere yetmiyordu. Öte yandan, Orta Asya'nın bozkır sahalarında büyük insan kitlelerini besleyebilecek tarım sahaları hemen hemen hiç yoktu. Ekonomi büyük ölçüde hayvancılığa dayandığı için otlakların önemi daha da artmaktaydı. Otlak yüzünden boylar arasında sık sık silâhlı çatışmalar meydana geliyordu. Bu sonu gelmez çatışmalarda ve itişip kakışmalarda mücadeleyi kaybeden boy veya topluluğun kendisine yeni bir yurt ve otlak araması gerekiyordu. Bu durum ise, bozkır topluluklarının âdeta değişmez bir kanunu idi.

³⁰³ Liu Mau-tsai, 1958: I, 47; Julien, 1964: 6/4, 222.

³⁰⁴ Liu Mau-tsai 1958: I, 370.

³⁰⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 142. Kaşgarlı Mahmûd “yut”u, “kışın soğukta hayvanları öldüren felaket” şeklinde tarif etmektedir.

c-) Siyasi Anlaşmazlıklar (İhtilâflar)

Ana yurt içinde ve dışında başka yerlere yapılan göçlerin bir sebebi de, Türk tarihinde sık görülen siyasi anlaşmazlıklar idi. Zira Türk siyasi hayatında istikrar yoktu. Türk siyasi hayatı iniş ve çıkışlarla, zirveler ve çöküntülerle dolu idi. Bunun başlıca sebebi, taht veraset hukukunun belirli bir kurala bağlanmaması idi. Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkmada her hanedan üyesine aynı hakkı veriyordu. Bu da her hükümdar değişikliğinde taht kavgalarına ve bu kavgalar da devletin zayıflamasına, hatta bölünmesine sebep oluyordu. Bu mücadele bazen Türk devletinin istiklali ile ilgili ol-maktaydı. Çünkü bozkır insanı, diğer insanlara göre hürriyetine ve istiklaline fazlaca düşkün idi. Sebep ne olursa olsun; mücadeleyi kaybeden taraf, istiklali feda edip egemenlik altına girmektense, yerini terk ederek yeni ufuklara doğru göç etmeyi tercih ediyordu. Meselâ böyle bir olay MÖ 58 yılında Hun tahtında oturan **Ho-han-yeh** ile kardeşi **Çi-çi** arasında meydana gelmiştir. İç ve dış baskıla-ra daha fazla dayanamayan Ho-han-yeh, istiklali feda edip Çin hâkimiyetine girerek durumunu kurtarmak istedi. Bu durum, Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı. Hunlar, istiklali feda edenler ve etmeyenler olarak ikiye ayrıldılar. İstiklalin feda edil-mesini “**gülünç ve utanç verici**” bulan Çi-çi ve taraftarları, Çin hâkimiyetini tercih eden Ho-han-yeh taraftarlarına karşı mücade-leye giriştiler. Fakat Çi-çi ve taraftarları, Çin’in desteğini alan Ho-han-yeh ve taraftarlarına karşı başarılı olamadılar ve mücadeleyi kaybettiler. İstiklali feda etmek istemeyen Çi-çi ve taraftarları, Batı Türkistan’a çekilerek burada bağımsız bir Hun Devleti kurdular (MÖ 54).

Siyasi anlaşmazlıklar yüzünden göçler, bazen yeni bir Türk devleti kurulurken meydana geliyordu. Böyle durumlarda, yeni devletin hâkimiyetini kabul etmek istemeyen topluluklar, yurtla-rını terk edip başka yerlere göç ediyorlardı. Meselâ, **Basmıllar**, **Karluklar** ve **Uygurlar** 744 yılında birleşerek Göktürk iktidarına son verdiler. Yeni devleti, bunlardan Uygur **İl-teber**’i (*Uygur beyi-nin unvanı*) oluşturdu. Karluk Beyi, yeni devlette “**Sol Yabgu**” un-vanı ile Uygur Kağanı’nın yardımcısı oldu. Fakat Karlukların bü-

yük kısmı, Uygur hâkimiyetini kabul etmediler; Kara Ertiş ve Tarbagatay bölgesindeki yurtlarından ayrılarak **İli** ve **Çu** havzasına gelip yerleştiler.

Aynı şekilde bir göç hareketi de, Hazar Devleti kurulurken meydana gelmiştir: VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kafkasların kuzeyinde bir devlet kuran **Hazarlar**, Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgar topluluklarını da hâkimiyetleri altına almak istediler. Hazarlar, Bulgarların **On-ogur** (*On Oğuz*) ve **Macar kitlelerini** kolayca hâkimiyetleri altına aldılarsa da, **Kuturgur** (*Dokuz Oğuz*) ve **Uturgur** (*Otuz Oğuz*) kitlelerine hâkimiyetlerini kabul ettiremediler. Bunlardan Kuturgurlar, diğer Bulgar topluluklarıyla birlikte bölgeyi terk edip Balkanlara inerek, burada **Asparuh** önderliğinde devletlerini kurdular. Uturgurlar da kuzeye çekilerek Etil ve Kama nehirleri arasındaki sahada **Etil Bulgar Devletini** meydana getirdiler.

ç-) Ağır Dış ve İç Baskılar

Türk toplulukları bazen karşı koyamadıkları ağır dış baskılar yüzünden de yurtlarını terk etmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum, genellikle Türklerin siyasi bakımdan parçalandıkları ve Orta Asya'ya hükmeden güçlü bir Türk devletinin bulunmadığı zamanlara rast geliyordu. Böyle zamanlarda, güçlü bir dış baskı ile karşılaşan Türk toplulukları, istiklallerini değil; yurtlarını feda ediyorlardı. Çünkü onlar, ancak üzerinde hür ve bağımsız olarak yaşayabildikleri toprakları yurt olarak kabul ediyorlardı.

Çinliler, Kitanlar (*Hıtaylar*) ve **Moğollar** çeşitli tarihlerde Türk toplulukları üzerinde baskılarını hissettirerek onları yerlerinden etmişlerdir. Meselâ, Çin'den atılan Moğol kökenli Kitanlar, 924 yılında Ötüken bölgesindeki **Kırgız Kağanlığına** ağır bir darbe vurdu. Bu darbeden sonra Ötüken'de tutunamayan Kırgızlar, Ertiş kaynak havzasındaki eski yurtlarına çekildiler. Öte yandan, Orta Asya'daki Türk toplulukları üzerinde Cengiz Han önderliğindeki Moğol baskısı daha ağır oldu. (1206-1227) Moğolların önünden kaçan Türk boyları, uzun bir göç hareketine girişerek, gelip Anadolu'ya sığındılar.

Türk toplulukları, sadece dış baskılara değil; aynı zamanda birbirlerinin baskılarına da mârûz kalıyorlardı. Hatta dış baskılardan çok, iç baskılarla meydana gelen göçün sayısı daha fazla idi. Özellikle, Karadeniz'in kuzeyine, Orta Avrupa'ya ve Balkanlara olan göçler, hep Türk topluluklarının birbirlerini itmeleri ve yerinden etmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Şimdi bunları tarih sırasına göre birer birer belirtelim:

Sabar (Sibir) Türkleri, V. yüzyılın ikinci yarısına doğru İli nehri havzasındaki yurtlarında Avarların baskılarına mârûz kaldılar. Bu baskı üzerine yurtlarını terk ederek Kazak bozkırlarına geçen Sabarlar, buradaki **Ogur (Oğuz)** Türklerini batıya sürüp onların topraklarına yerleştiler. Sabarlar, Kazak Bozkırlarında yarım asır kaldıktan sonra tekrar harekete geçtiler; **On-ogurları (On Oğuz)** ve **Macarları** batıya iterek Kafkasların kuzeyinde bulunan Etil ve Don nehirleri arasındaki bölgeye sahip oldular.

Sabarlardan sonra aynı baskıya bu defa **Avarlar** mârûz kaldılar. Göktürkler, 552 ve 555 yıllarında olmak üzere arka arkaya vurdukları iki darbe ile Orta Asya'daki Avar hâkimiyetine tamamen son verdiler. Göktürk darbesinden sonra Orta Asya'yı terk eden Avarlar, kendilerine emin bir yurt bulabilmek için batı istikametinde uzun bir göç hareketine giriştiler. 557 yılında Etil nehri geçerek Kafkaslara ulaşan Avarlar, Göktürklerin kendilerini takip ettiklerini duyunca, bu bölgeden de ayrılarak Orta Avrupa'nın yolunu tuttular. Karpatların çevrelediği Macar ovalarına gelip yerleştiler. Avarlar, burada bir devlet kurarak 805 yılına kadar siyasi varlıklarını devam ettirdiler.

Birbirlerini itmek ve yerlerinden çıkarmak suretiyle zincirleme bir göç hareketi de **Peçenek, Oğuz (Uz)** ve **Kuman (Kıpçak) Türkleri** arasında meydana geldi: Issık ve Aral gölleri arasındaki yurtlarında VIII. yüzyıl içinde Karluk ve Oğuz Türklerinin saldırılarına uğrayan **Peçenekler**, Yayık ve Etil nehirleri arasındaki bölgeye çekildiler. Peçenekler, burada da rahat olamadılar; Hazar ve Oğuz Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. Kendilerinden önceki Türk topluluklarının yaptığı gibi Etil nehri geçen Peçenekler, **Macarları** batıya iterek Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölgeye hâkim oldular.

Türk tarihinin en hazin ve en ağır göç hareketlerinden birini de Uygurlar yaşamıştır: 821 yılından sonra, Uygur Devletinin gücü yıldan yıla, savaştan savaşa gittikçe zayıflıyordu. Buna karşılık, Kırgızların gücü ise günden güne artıyordu. 839 yılında Uygur ülkesinde, büyük kayıplara sebep olan dayanılmaz bir kıtlık meydana geldi. Hayvanların çoğu kırıldı. İç huzursuzluk bütün memleketeye yayılmaya başladı.³⁰⁶ Çin'in entrikaları yüzünden kağanlar duruma hâkim olamadılar. İsyanlar birbirini takip etti. Bu durumu fırsat bilen Kırgızlar, kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler; başkenti (*Kara Balgasun*) ele geçirdiler; Uygur Kağanını öldürdüler. Kırgızların eskiden beri Uygurlara duydukları kin, burada korkunç bir katliam şeklinde kendisini gösterdi; halk ağır bir katliama (*kıym*) tâbi tutuldu (840).

Kırgız katliamından kurtulabilen Uygur kitlelerinin bir kısmı, Orhun bölgesinden Kansu'ya kaçarak Kançov şehri merkez olmak üzere burada yeni bir Uygur Devleti kurdu. Sarı Uygurlar adıyla anılan bu Türk kitleleri, burada Budizm etrafında yeni bir kültür hareketi başlattılar.

Kırgızların katliamından kaçan önemli bir Uygur kitlesi de, Doğu Türkistan'a gelerek Turfan ve Beşbalık şehirlerine yerleşti. Son Uygur Kağanının yeğeni olan Mengling'i kağan seçerek Turfan Uygur Devletini oluşturdu.³⁰⁷

Türk tarihinde, etkisini uzun bir zaman içinde ve geniş bir mekânda devam ettirebilen büyük ve kapsamlı bir göç hareketi de, Oğuz Türkleri arasında meydana geldi: X. yüzyılda, Türk dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri de **Oğuz Türkleri** idi. Bu yüzyılda Oğuzların, Hazar denizi ile Seyhun nehrinin (*İnci, Sir Derya*) orta yatakları arasındaki sahada bağımsız bir devletleri vardı. Aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru (930-935) Oğuz ana kitlesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan birinci bölüm göç yeri olarak Karadeniz'in kuzeyini, diğeri de İslâm ülkesini tercih etti. Greklerin "**Uz**" (*Uzoi*), Rusların "**Tork**" veya "**Torki**" (*Türk*) adını verdikleri birinci bölüm, Hazar denizinin kuzeyinde oturan soydaş-

³⁰⁶ Cüveynî, 1988: 3, 121.

³⁰⁷ Tsai Wen-shen, 1967: 50; Koca, 1990: 96-98.

ları Peçenekleri batıya iterek onların yerlerine sahip oldu. Burada fazla kalmayan Uzlar, Etil nehrini geçerek, Peçeneklerin arkasından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar. (1054) Uzlar, Peçenekleri arkadan sıkıştırarak onların Tuna nehrini geçip Balkanlara inmelerine yol açtılar. Fakat, Kiyef Knezliği, Uzların bölgeye hâkim olmalarına ve yayılmalarına fırsat vermedi. Kiyef şehrine kadar ilerlemiş olan Uzlar, Ruslar tarafından geri püskürtüldü. Bundan sonra Uzlar, kendi arkalarından Karadeniz'in kuzeyine ulaşan Kuman Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. 1065 yılında, 600 bin kişilik büyük bir kitle hâlinde Tuna nehrini geçen Uzlar, kollara ayrılarak Balkanlara dağıldılar. Trakya ve Makedonya'ya kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Uzların bu akın hareketi, başta Bizans olmak üzere Batı dünyasında büyük korku ve dehşet uyandırdı. Fakat bu sırada meydana gelen şiddetli soğuklar, Uzlar arasında salgın hastalıkların çıkmasına sebep oldu. Bu yüzden onlar, büyük mal ve can kaybına uğrayarak zayıfladılar.³⁰⁸

Bu durumdan yararlanan Peçenekler, yılgın ve perişan bir vaziyette olan Uzların üzerine saldırarak onları dağıttılar. Bundan sonra Uzlar, bir kuvvet olmaktan çıktılar ve bir daha kendilerini toparlayamadılar.

Peçenek darbesinden sonra Uz kalıntılarının bir kısmı, Kiyef şehri çevresine giderek buraya yerleşti. Balkanlarda kalan Uz kalıntıları da, Bizans ordusunda hizmete alındı. Bizans ordularının saflarında daha sonra Malazgirt savaşına katılan Uzlar, kıyafetlerinden ve konuşmalarından soydaşları olduklarını anlayarak Selçuklu ordularının saflarına geçip savaşın Türkler tarafından kazanılmasında başlıca rol oynadılar.³⁰⁹

Uzlardan sonra da bu zincirleme baskılar ve göçler devam etti. Bu defa Uzların arkasından Karadeniz'in kuzeyine Kuman (*Kıpçak*) Türkleri geldiler. Kumanlar, Uzlari Balkanlara itmekle kalmadılar; kendileri de onların arkasından bu bölgeye indiler.

³⁰⁸ Sümer, 1972: 60; Ostrogorsky, 1986: 317; Attaliates, 1990: 16; Kurat, 1937: 150-152, 187 vd.

³⁰⁹ Attaliates, 1990: 42; Urfalı Mateos, 1962: 143.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; **Avarlar, Peçenekler, ve Kumanlar**, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahalara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlara sahip olmak suretiyle Kiyef Knezliğini ve Bizans İmparatorluğunu baskı altına almışlardır. Zaman zaman da Bizans politikasının oyununa gelerek birbirlerini kırmışlar ve yok etmişlerdir.³¹⁰ Daha da kötüsü onlar, askerî alanda gösterdikleri başarıyı kimliklerini ve kültürlerini korumakta gösterememişler; yeni kültür çevresi içinde eriyerek ebediyen Türklük dünyasından kopmuşlardır.

d-) Fetih Arzusu ve Yeni Vatanlar Kurma Fikri

Yeni ülkeler fethetme (*açma*) arzusu ve bunun doğal (*tabii*) sonucu olarak yeni vatanlar kurma fikri de, göçlerin sebepleri arasında sayılabilir. Zira Türkler, bu arzularını ve fikirlerini gerçekleştirebilecek hayat tarzına ve vasıtaya sahip idiler. **Bu hayat tarzı, konar-göçer bir hayattı; vasıta da at idi. Gerçekten de Türkler, ziraat yapan toplumlar gibi kendilerini tabiat kuvvetlerinin elinde hiçbir zaman esir ve çaresiz hissetmemişlerdir. Konar-göçer hayat tarzı onlara cesaret, kuvvet ve büyük bir dinamizm kazandırmıştır. Ufuklarını da son derece genişletmiştir. Daha da önemlisi, onlarda yeni ülkeler fethetme ve yeni imkânlarla sahip olma arzusu uyandırmıştır. Atın sağladığı sürat ve üstünlük duygusu da, onların bu arzularına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Böylece Türkler, at sayesinde hayret verici bir çabuklukla geniş fetih ve göç hareketinde bulunabilmişlerdir. Meselâ, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelmelerinde, fetih arzusu ve yeni vatan kurma fikri başlıca rol oynamıştır.**

2-) Milâttan Önceki Türk Göçleri

Gerek Milâttan önceki, gerekse Milâttan sonraki zamanlarda ana yurttan dünyanın öteki yerlerine zaman zaman Türk göçleri olmuştur. Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen göçler hakkında kesin sayılabilecek bilgilere sahip bulunmaktayız. Fakat

³¹⁰ **Anna Komnena**, 1996: 250-256; **Turan**, 1971: 92; **Kurat**, 1937: 195-227.

Milâttan önceki zamanlarda olan göçler, belgelerin bulunamaması ve yeterli araştırmaların yapılmaması yüzünden henüz aydınlatılamamıştır. **Ancak eski Çin, Mezopotamya, İran, Hindistan ve Anadolu medeniyetleri üzerine yapılan araştırmalarda belirgin şekilde Türk kültürünün izine rastlanması,³¹¹ Türklerin pek eski zamanlarda bu yerlere göç etmiş oldukları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Hatta nerede büyük bir devlet kurulmuşsa, orada Türk kültürünün izine rast gelmek mümkündür.³¹² Bu durum bilim adamlarını ister istemez; Sumer, Hitit, Çin ve İran gibi yerleşik medeniyetlerin atlı göçebe kavimlerle yakından ilgili olduğu, onların teşkilâtçı kabiliyetleri olmadan bu medeniyetlerin ulaştıkları yüksek seviyeye asla varamayacakları düşüncesine sevk etmiştir.³¹³**

Öte yandan, eski diller üzerinde yapılan mukayeseli araştırmalarla bu hususta daha kesin ve daha sağlam deliller ortaya konulmuştur. Meselâ, Sumerce, yapı bakımından Türkçenin de dâhil olduğu “**eklemeli**” veya “**bitişken**” diller grubu arasında yer almaktadır. Daha da önemlisi, bu konuda yapılan araştırmalarla 200-300 kadar Sumerce kelimenin hem ses, hem anlam bakımından Türkçe ile ilgisi görülmüştür. Sumerce ile eski Türkçedeki birbirine benzer kelimelerden bazılarını bir örnek olarak aynen buraya alıyoruz. Burada gösterilen kelimelerin ilki Sumerce, ikincisi de eski Türkçedir: **Dingir**=Tengri (*Tanrı*), **kapkag**=kapkacak, **men**=men (*ben*), **sag**=sag (*sağ, sağlam, iyi*), **tibi-ra**=temür (*demir*), **tin**=tin (*hayat, ruh*), **giş**=yış (*orman, dağ, ağaç*), **gişig**=eşik, **gud**=ud (*öküz*), **tir**=yir (*yer, toprak*), **nigin**=yığın (*yığın, küme*), **zibin**=cibin (*sivrisinek*), **urugal**=korıgan (*mezar*), **ud**=öd

³¹¹ Koppers, 1941: 444-447, 488-492.

³¹² Krş. Rasonyi, 1970: 5, 65. “...Nerede kudretli ve sürekli bir devlet kurulmuş ise, orada muhakkak hayvan yetiştiren unsurlar vardır. Bunun kökü araştırılırsa, neticede Ural-Altay kavimlerinin tesirleri ile ilgisi görülür.”

³¹³ Deér, 1954: 166; Koppers, 1941: 447/492. Koppers’in bu hususta verdiği hüküm şudur: “Eski Türklüğün eski Doğu kültürünün temellendirilmesine, daha doğrusu gelişmesine muhtemel bir iştiraki, bazen inanıldığı ve ifade edildiği kadar hayret edilecek bir fikir değildir.” “... die Frage nach einer etwaigen Mitwirkung des älteren Türkertums an der Grundlegung, oder besser, an der ersten Fortentwicklung der altorientalischen Hoch-kulturen keineswegs so phantastisch, als es manchmal wohl geglaubt und gaeussert worden ist.”

(*zaman*), **umuş**=ukuş (*anlayış, akıl*), **agar**=agır (*ağır*), **zag**=sag (*sağ taraf*), **uş**=us (*akıl, zeka*), **u**=u (*uyku*), **ziz**=çeç (*tahıl yığını*), **şir**=yır (*şarkı, türkü*), **marun**=karınca, **dip**=yip (*ip*), **dirig**=irig (*iri, kaba, sert*), **ab**=eb (*ev*), **ai**=ay, **dag**=dağ, **taş**, **adda**=ata, **agarın**=karın, **aş**=aş, **ba**=bu, **şu**=şu, **er**=er.³¹⁴ Bu örnekleri daha da artırmak her zaman mümkündür.

Diller arasındaki benzerlik, sadece Sumerce ile Türkçe arasında değil; aynı zamanda Türkçe ile **Elam**, **Guti**, **Hurri** ve hatta **Bask dili** arasında da görülmüştür.³¹⁵ Ayrıca, **Urartuların dili** ile Türkçe arasında da, yapı bakımından tam bir benzerlik bulunmaktadır.

Bilim adamlarına göre, **Anav** (*Anau*) kültürü ile başta Mezopotamya'daki Sumer medeniyeti olmak üzere İndus Nehrinin orta havzasında meydana çıkarılan **Mohenjo-daro** (*Ölümler tepesi*) ve **Harappa** medeniyetleri (*MÖ III-II. bin*) arasında bir iç bağ bulunmaktadır.³¹⁶ Bilim adamları bu iç bağa bakarak her iki medeniyetin de aynı soydan gelen veya akraba kavimler tarafından meydana getirilmiş olduğu kanaatine varmışlardır. Öte yandan, Kuzey Çin'de kurulan **Cov** (*Chou*) **Devletinde** (*MÖ 1050-247*) at kültürü ve Gök Tanrı inancının bulunması, güneş ve yıldızların kutlu sayılması, askerî alanda bazı Türk geleneklerine rast gelinmesi, bu devleti kuran unsurun Türk olduğuna şüphe bırakmamaktadır.³¹⁷ Bundan başka, doğudan gelip Anadolu üzerinden İtalya'ya geçen ve milliyetleri hakkında bir türlü karara varılamayan **Etrüsklerin** de bir Türk topluluğu olabileceği, yeni yapılan araştırmalar ve değerlendirmelerle oldukça belirli hâle gelmiştir.³¹⁸ Bu hususta kesin hüküm ise, Etrüsklerin dilleri tamamen çözülebildiği zaman verilecektir.

³¹⁴ **Tuna**, 1990; **Németh**, 1940: 304 vd.; **Danişmend**, 1964:10 vd.; **Tosun**, 1973: 147-168.

³¹⁵ **Koşay**, 1974: 211-217; 308-349.

³¹⁶ **Koppers**, 1941: 450/496; **Hallade**, 1972: 135, 140.

³¹⁷ **Eberhard**, 1987: 33, 35, 52; **Özertim**, 1963: 1-23; **Kafesoğlu**, 1977: 37 vd.

³¹⁸ **Brandenstein**, 1937: 677-751; **Brandenstein**, 1937; **Ayda**, 1987.

Yakut (*Saka/Saha=kişi, insan*) ve **Çuvaş Türkleri**, pek eski çağlarda Türk ana kitlesinden ayrılıp, ana yurt dışına çıkmış Türk topluluklarıdır. Bunlardan Yakut Türkleri, Kuzeydoğu Sibirya tundralarına; Çuvaş Türkleri de Ural dağlarının güneybatı eteklerine gelip yerleşmişlerdir. Her iki Türk topluluğu da Orta Asya'nın dışına çıkmakla kalmamış; diğer Türk toplulukları ile kültürel bağlarını da tamamen koparmışlardır. Bundan dolayı, bu Türk topluluklarının dilleri Batı Türkçesinden farklı bir gelişme göstermiştir. Fakat onlar, hem Türkçenin en eski özelliklerini, hem de eski Türk inancını hemen hemen bütünüyle korumuşlardır.

Arî Topluluklarının Göçleri: Eski Çağda Türk göçlerine paralel bir göç ve yayılma da Arî toplulukları arasında meydana gelmiştir: MÖ 2000 yıllarında, Ren nehrinden Etil nehrine kadar uzanan geniş sahalarda, daha sonra dünya tarihinde büyük rol oynayacak olan Nordik (*Kuzey*) ırkına mensup Arî toplulukları yaşıyordu. Bu topluluklar, bugünkü Sanskritçe, Lâtince, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerin henüz birbirinden ayrılmadan önceki, Arî veya Hint-Avrupa dili adı verilen bir dilin lehçelerini konuşuyorlardı. Fakat bu topluluklar arasında ırk birliği bulunmuyordu.³¹⁹ Ziraat, hayvancılık ve avcılık yapan Arî toplulukları, bir yere bağlı kalmazlar; durmadan yer değiştirirlerdi. Yerleşik ve medeni kavimlerle temasa gelinceye kadar yazıları yoktu. Buna karşılık onların, göç ve toplantı zamanlarında ozanların eşliğinde birlikte söyledikleri şarkıları, yani sözlü edebiyatları vardı.

Arî topluluklarında MÖ 2000 yılında Akdeniz ülkelerine doğru büyük bir göç hareketi başladı: Arî ana kitlesinden kopan bir topluluk, batıya yöneldi. **Kelt** adıyla anılan bu topluluk, İspanya'ya ulaştıktan sonra ikiye ayrıldı. Bunlardan biri İspanya'da yerleşirken, diğeri İngiltere'ye geçti. Ana kitleden kopan başka bir topluluk da Alpleri aşp İtalya'ya yayıldı. Romalıların atalarını oluşturan bu topluluk, **İtalik** adını taşıyordu. **Aka** adıyla anılan bir topluluk da bugünkü Yunanistan'a indi. Aynı şekilde, Arî topluluklarından ayrılan bir kitle Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girerek

³¹⁹ Grenard, 1992: 13.

Kızılırmak havzasına, başka bir kitle de Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçerek, Ege bölgesine gelip yerleşti. Bunlardan Kızılırmak havzasına gelen kitleler, bölgenin yerli halkı **Hattilerle** karışıp kaynaşarak, **Hitit** adıyla Anadolu'nun en büyük devletini kurdular. Öte yandan Ege bölgesinde yerleştikleri yerin adıyla tanınan **Lidyalılar** ise, dünya ticaretinde başlıca rol oynadılar.

Karadeniz'in kuzeyinde kalan Arî topluluklarında, MÖ 1500 yıllarında yeni bir hareketlenme daha meydana geldi. Yine ana kitleden kopmalar ve göçler başladı. Ana kitleden kopan gruptan biri Hazar denizinin kuzeyinden Orta Asya'ya girdi. Diğeri ise Kafkaslar üzerinden İran'a yöneldi. Orta Asya'ya giren topluluk ikiye ayrıldı. Bunlardan biri Orta Asya'nın doğusuna doğru yayılırken, diğeri Hindistan'a indi. Hindistan'a inen Arî topluluğu, burada bir kast sistemi meydana getirerek kalabalık yerli halk içinde varlığını korumaya çalıştı. Öte yandan İran'a giren Arî kitleleri de, burada **Med** ve **Pers** adlarıyla büyük devletler kurarak dünya tarihinde önemli rol oynadılar.

Aynı tarihlerde Arî ana kitlesinden ayrılan iki grup, Akdeniz ülkelerine yöneldi. Bunlardan **Dor** adıyla anılan kitleler, bugünkü Yunanistan'a inerek daha önce buraya gelmiş olan Akalarla karışıp kaynaştılar. **Frig** adıyla tanınan kitleler de Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçtiler.

Asya Kökenli Toplulukların Göçleri: MÖ 1700 yıllarından itibaren tıpkı Arî toplulukları gibi Asya kökenli göçebe topluluklar da, Avrupa istikametinde yayılmaya başladılar. Bu toplulukların ilki **Kimmerler**dir. Orta Asya'yı terk ederek batıya kayan Kimmerler, Etil ile Dnyeper nehirleri arasındaki bozkır sahaya dağılıp yerleştiler. Kimmerlerin bu bölgedeki hâkimiyetleri MÖ VIII. yüzyıla kadar devam etti. Bu yüzyıl içinde doğudan **İskitler** tarafından sıkıştırılan Kimmerler, yerlerini terk ederek Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girdiler ve Orta Anadolu'ya doğru yayıldılar. Kimmerlerin Karadeniz'in kuzeyindeki yerleri ise, tamamen İskitlerin eline geçti. Büyük bir topluluk olan İskitler, MÖ VIII. ile MÖ II. yüzyıllar arasında Tanrı dağlarından Tuna nehrine kadar uzanan geniş sahaların tek hâkimi oldular. Hatta onlar, zaman zaman Kafkaslar

üzeriden Anadolu'ya girdiler ve Kuzey Suriye'ye kadar uzandılar. Burada önce Asurlularla, sonra Perslerle mücadele ettiler. Bu savaşlarda ne Asurlular ne de Persler İskitlere karşı üstünlük sağlayabildiler. İskitler, MÖ II. yüzyılda doğudan **Sarmatların**, batıdan **Gotların** sıkıştırması sonucunda tarih sahnesinden çekildiler. İskitlerin yerini alan Sarmatlar ise, MS II. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda varlıklarını sürdürdüler.

Gotlar, Fin-Ugorlar ve Slavlar: Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahalar, bu defa batıdan ilerleyen **Gotların** istilâsına uğradı. MS 180 yıllarında Baltık Denizi çevresindeki yurtlarını terk eden Got kitleleri, doğuya doğru ilerleyerek Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarla hâkim oldular. Burada iki gruba ayrılan Gotlar, Ostrogotlar (*Doğu Gotları*) ve Vizigotlar (*Batı Gotları*) şeklinde iki ayrı devlet çatısı altında teşkilâtlandılar. Gotların kuzeyinde Baltık denizinden Ural dağlarına kadar uzanan geniş sahalarda da **Fin-Ugor** toplulukları yaşıyordu. Vistül ile Dnyeper nehirleri arasındaki ormanlık sahalarda ise, dağınık bir şekilde **Slav** toplulukları oturuyordu. Her iki topluluk da kültür bakımından çok düşük bir seviyede bulunuyordu. Hatta bu toplulukların adları ve teşkilâtları bile yoktu. Slav topluluklarının kültür bakımından gelişmelerinde, Gotlar ile Hun, Avar ve Bulgar Türklerinin başlıca rolü olmuştur.

3-) Milâttan Sonraki Türk Göçleri

Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen Türk göçü ve yayılması genellikle iki istikamette olmuştur:

1-) Güneye doğru,

2-) Batıya doğru.

Güneye olan Türk göçünün ve yayılmasının iki hedefi vardı. Bunlardan biri **Kuzey Çin**, diğeri de **Kuzey Hindistan** idi. Kuzey Çin, aynı zamanda eski çağlardan beri Türk akınlarının hedefi durumundaydı. Türkler, Kuzey Çin'e sadece akınlar düzenlememişler; burada çeşitli adlar altında devletler de kurmuşlardır. Meselâ, Kuzey Çin'de **Tabgaç (Toba) Devletini (338-557)** kuran bir Türk hanedanı idi. IV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kuzey Çin'i ele geçirerek topraklarını batıda Tarım Havzasına, güneyde Yang-tse nehrine kadar genişleten Tabgaçlar, iki asırdan fazla süre Çin'in en

büyük hâkimi oldular. Başlangıçta Türklük özelliklerini titizlikle korudular. Fakat, önce karşı koydukları ve mücadele ettikleri Budizm'in etkisinde kalarak gittikçe gevşediler. Özellikle, Budizm'in tesiri ile millî kimliklerini kaybederek devletleriyle birlikte Çinlileşmeye başladılar. Daha doğrusu Tabgaç Türklerinin Budizm'e girmelerinden sonra Çinlileşmeleri hızlanmıştır. Sonunda kendi soylarının bütün özelliklerini tamamen kaybedip yerli halkın içinde erimişlerdir. Birkaç nesil sonra da Tabgaç Türklerinin Çinlilerden belli başlı pek farkları kalmamıştır. Yani, içine girdikleri toplumun bir unsuru hâline gelmişlerdir. Çinlileşme tamamlanınca da, hanedan Tabgaç adını bırakarak **Wei** adını almıştır.

350 yılları dolaylarında Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kitlesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. **Ak-Hun** veya **Eftalit** adıyla anılan bu Hun kitleleri, burada fazla kalmadılar; Afganistan'ın Toharistan bölgesine indiler.³²⁰

Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa girdiler. Sâsânî Devletinde iktidar kavgalarına karışan Ak-Hunlar, bir taraftan İran'daki gelişmelere yön verirlerken, diğer taraftan bölgedeki hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler. Fakat, kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile anlaşarak 557 yılında Ak-Hunların siyasi varlıklarına tamamen son verdiler. Ak-Hun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı.

Birbirini takip eden dalgalar hâlinde Türk göçü ve yayılması asıl batı istikametinde meydana geldi. Türkler, batı istikametindeki göçlerinde ve yayılmalarında iki yol kullandılar. Bunlardan biri "**kuzey yolu**", diğeri de "**orta yol**" şeklinde adlandırılabilir. Kuzey yolunu kullanan Türkler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Balkanlarda ve Orta Avrupa'da hâkimiyet kurdular. Orta yolu kullanan Türkler ise, Orta Doğu İslam ülkelerine hâkim oldular. Daha önemlisi Bizans'a ait Anadolu'yu fethederek burada bir yurt kurdular.

³²⁰ Czeglédy, 1988: 57-74; Thakur, 1967: 33-61.

a-) Kuzey Yolu

Türklerin batıya doğru göçlerinde ve yayılmalarında en çok kullandıkları yol, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlara ulaşan kuzey yolu olmuştur. Hemen belirtelim ki, bu, tesadüfen meydana gelmiş bir olay değildir. Bu tarihî gelişmeyi kolaylaştıran ve teşvîk eden bazı temel sebepler vardır. Her şeyden önce, Ural dağlarından Orta Avrupa'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahalar, Orta Asya'daki bozkırların tabîî bir uzantısı durumundadır. Daha doğrusu burası bitki örtüsü ve iklimiyle Türklerin kendilerine has hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli bir bölge idi. Bu durum hiç şüphesiz Türk göçlerini ve yayılmasını teşvik eden önemli bir faktör olmuştur. Öte yandan, bu yön ve bu yol üzerinde Türklerin önüne aşamayacakları tabii bir engel veya Çin, İran ve Bizans gibi yerleşik medeniyete sahip büyük bir devlet çıkmamıştır.³²¹ Çin, İran ve Bizans engelinin Türkleri ne kadar uğraştırdığı göz önüne alınırsa, bu durumun Türk göçlerini ve yayılmasını ne kadar kolaylaştırmış olduğunu anlamak zor olmaz. Eğer bu yönde Türklerin önüne yerleşik medeniyete sahip güçlü bir devlet çıksaydı, Türk göçleri ve yayılmaları bu kadar kolay olmayabilirdi. Gerçekten de Ural dağlarından Doğu ve Batı Roma topraklarına kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün sahalar, eskiden beri göçebe toplulukların yaşadıkları ve birbirleri arasında zaman zaman el değiştirdikleri bir bölge idi. Türklerin bu toplulukları yenmeleri, buradan sürmeleri veya itaat altına almaları pek zor olmamıştır.

Türk topluluklarına kuzey yolunu açan **Hun Türkleridir**. Orta Asya'daki siyasi hâkimiyetlerini kaybeden Hun boyları, Kazakistan bozkırlarında toplanmışlardır. Hun kitleleri, 350 yıllarında teşkilâtlarını tamamlamış olmalı ki, batı yönünde topluca harekete geçtiler. Etil nehrini geçen Hunlar, 374 yılında ilk defa Avrupa'nın ufkunda göründüler. Bundan sonra Hun göçü batıya doğru süratle yayılmaya başladı. Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogot ve Vizigot hâkimiyetleri büyük Hun gücü karşısında arka arkaya çöktü. Bu durum, Got kitleleri arasında büyük bir korku ve panik ya-

³²¹ Krş. **Ligeti**, 1986: 17.

rattı. Daha da önemlisi, Hun ordularının yarattığı korku ve panik, **“Kavimler Göçü”** adı verilen genel bir harekete sebep oldu (375). Romalıların **“barbar”** olarak niteledikleri bu kavimler, bir taraftan Hunlar hakkında korkunç rivayetler uydururlarken diğer taraftan da birbirlerini iterek yerlerinden oynatarak kaçışmaya başladılar. Kalabalık Got kitleleri ve bunların önlerine kattıkları kitleler, emin bir sığınak bulmak için kendilerini Roma topraklarına attılar. Bu kitlelerin Roma topraklarına sığınmalarıyla kavimler göçü durmadı; bunlar, Trakya’dan başlayarak, Fransa, İspanya, Kuzey Afrika ve Britanya’ya kadar olan geniş Roma topraklarını altüst ettiler ve birçok olaya sebep oldular. Önlerine çıkan Roma ordularını arka arkaya yendiler. Romalılar, kendilerini ancak Hunlardan sağladıkları destek kuvvetlerle koruyabildiler.³²²

Hunların başlattığı kavimler göçü, hem Türk hem de Avrupa tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı. Bu gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1-) Gotlarla birlikte kavimlerin Avrupa’dan Asya’ya doğru olan yayılmaları ve göçleri, Hunlarla Asya’dan Avrupa’ya olmak üzere birden yön değiştirdi. Hunların açmış olduğu “kuzey yolu”, kendilerinden sonra gelen Avarlar (VI. yüzyılın ortaları), Bulgarlar (VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra), Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kumanlar/Kıpçaklar (IX.-XI. yüzyıllar arası) gibi Türk toplulukları tarafından defalarca kullanıldı. Tıpkı Hunlar gibi onlar da önce Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa’ya ve Balkanlara hâkim oldular. Buralarda güçlü siyasi teşekküller meydana getirerek Bizans ve Roma Devletleri ile Kiyef Knezliğini baskı altına aldılar. Fakat, bütün bu Türk topluluklarının sonu, hep Türk-lük dünyasından sonsuza dek kopmak oldu. Hemen hemen hepsi de içine girdikleri kültürlerin etkisi altında kalarak millî varlıklarını ve kimliklerini kaybettiler. Sonunda, içine girdikleri toplulukların bir parçası hâline geldiler. Geriye tarihî hatıralarından başka bir şeyleri kalmadı.

³²² Németh, 1982: 70; Kafesoğlu, 1977: 54; Koca, 1990: 56.

2-) Doğuda Çin, Türk akınları ve yayılmaları karşısında dünyanın en büyük savunma sistemini kurup reformlar yaparken, Batıdaki kavimler ya Hunlar ile diğer Türk topluluklarının hâkimiyeti altına girmekten ya da onların önünden kaçmaktan başka çare bulamamışlardır.³²³

3-) Kavimler göçü, dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Roma İmparatorluğunu temelinden sarsmıştır. Bu hareket, önce Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasını (395), sonra bunlardan Batı Roma İmparatorluğunun yıkılmasını hızlandıran başlıca olay olmuştur (476).³²⁴ Bazı tarihçiler Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasını, bazıları da Batı Roma İmparatorluğunun yıkılmasını Eski Çağın sonu, Orta Çağın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

4-) Kavimler göçü, özellikle Avrupa'nın etnik yapısının değişmesine yol açan önemli bir olay olmuştur. Hunların önünden kaçarak Batı Avrupa'da toplanan kavimler, burada karışıp kaynaşarak yeni topluluklar oluşturmuşlardır.³²⁵ Bundan dolayı, bugünkü Avrupa'nın etnik temeli Kavimler Göçü sonunda atılmıştır denilebilir.

b-) Orta Yol

Orta yol üzerinden yapılan göçlere ve yayılmalara gelince, bu yol tarihin çeşitli dönemlerinde Türkler tarafından defalarca zorlandı. Fakat İran'da bulunan güçlü devletler bir türlü yıkılıp aşılamadı. VI. yüzyıl içinde doğudan Göktürklerin, batıdan da Bizans'ın sıkıştırmaları sonucunda oldukça zayıf düşmüş olan İran Sâsânî Devleti, Araplar tarafından tamamen çökertildi (*Kadisiye savaşı*, 636; *Nihavend savaşı*, 642). Böylece Türk topluluklarına yeni bir yol daha açıldı. "Orta yol" adı verilen bu yol, Türk-lük için en hayırlı yol oldu. Çünkü Çin'e, Hindistan'a, Balkanlara ve Orta Avrupa'ya giden Türk toplulukları, içine girdikleri çevrede gittikçe eriyerek millî kimliklerini tamamen

³²³ Köymen, 1989: 21.

³²⁴ Hun Türklerinin yarattığı "Kavimler Göçü" olmasaydı, Roma İmparatorluğu yine de çökerdi; fakat bu çöküş başka türlü olurdu.

³²⁵ Kurat, 1972: 18 d.; Gibbon, 1962: 19-57.

kaybetmelerine karşılık, “orta yolu” takip ederek Orta Doğu İslam ülkelerine hâkim olan ve Anadolu’yu fethedip burada yeni bir vatan kuran Türk toplulukları hem siyasi istiklallerini, hem de millî kültürlerini bütünüyle korudular.

Türklerin topluca İslâm dini ve medeniyeti çevresine girmeye başladıkları X. yüzyılda, Türklük dünyası, siyasi bakımdan tamamen parçalanmış; Türk toplulukları da birbirleriyle mücadele eder durumdaydı. Daha doğrusu; bu yüzyılda, Orta Asya’nın tamamına ve Türk topluluklarının hepsine birden hükmeden bir Türk devleti bulunmuyordu. Türklük dünyasındaki sonu gelmez iç mücadeleler de, zaman zaman Türk topluluklarının bölünmelerine ve göç etmelerine yol açıyordu. Çünkü mücadeleyi kaybeden taraf, genellikle kendisine yeni bir yurt aramak zorunda kalıyordu. Başka bir ifade ile onlar, istiklallerini değil; yurtlarını feda ediyorlar ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışına çıkıyorlardı. Yeni yurt arayışı için yapılan göçler, Orta Asya’nın içinde herhangi bir bölgeye olabileceği gibi, Orta Asya’nın dışında başka ülkelere de olabilmekteydi. X. yüzyılda, Orta Asya’da Türk göçlerinin hemen hemen tek bir istikameti vardı; o da batı idi. Daha öncede belirttiğimiz gibi; batıya, yani **Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa’ya ve Balkanlara** olan Türk göçleri Hunlardan beri devam ediyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buna bir de İslam ülkeleri üzerinden Bizans’a ait **Anadolu** eklendi.

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru **Oğuz ana kitesinden** kopan ikinci bölük, göç yeri olarak, İslâm ülkelerine yönelmiştir. Bu bölüğün başında, **Oğuzlar Devletinde** sü-başı olan **Selçuk** bulunuyordu. Burada bir soru ortaya çıkmaktadır. O da şudur: Selçuk, göç yeri olarak niçin daha önceki soydaşları gibi Karadeniz’in kuzeyini değil de, halkı Müslüman olan bir uç şehrini (*Cend*) tercih etmiştir? Burada hemen belirtelim ki; **Karadeniz’in kuzeyini kullanarak batıya giden Türk toplulukları ne kadar teşkilâtli ve ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, Bizans engelini çarparak dağılıyorlar veya Bizans politikasının oyununa gelerek birbirlerini imha ediyorlar-**

dı.³²⁶ Aradan geçen uzun veya kısa bir süre sonra da millî kimliklerini ve varlıklarını bütünüyle kaybediyorlardı. Selçuk, büyük bir ihtimalle soydaşlarının bu âkıbetini duymuş olmalıydı. Üstelik bu tarafta, Selçuk'un önünde savaş gücüyle aşamayacağı büyük bir engel olan Hazar Devleti bulunuyordu. Ayrıca, bu sırada Oğuzlar arasında büyük bir Hazar korkusu vardı.³²⁷

Diğer taraftan, bir buçuk asırdan beri İslâm devletinin (*Abbasîler*) hizmetine giren Türklerin İslâm ordularında yüksek mevkilere çıktıkları ve büyük başarılar elde ettikleri duyulmakta ve yayılmaktaydı. Yine çoktan beri Türkler ile Müslümanlar sınır komşusu idiler. Aralarında son derece canlı ticari ilişkiler cereyan etmekteydi. Özellikle, Harezm ve Cürcan (*Gürgen*), Oğuzların alış-veriş yaptıkları İslâm ülkelerinin başında geliyordu.³²⁸ Böylece Oğuzlar, özellikle Selçuk, İslâm dininin ve medeniyetinin üstünlüğünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Ayrıca o, kendi devletine karşı başlattığı mücadeleyi, sonuna kadar devam ettirmek azminde ve kararındaydı. İşte, bütün bu sebepler, Selçuk'un başında bulunduğu Oğuzların İslâm dünyasını tercih etmelerinde başlıca rol oynamıştır.

Türkler, tarihte en çok göç eden ve yayılan kavimlerin hiç kuşkusuz başında gelmektedirler. Dolayısıyla onlar, dünya coğrafyasını siyasi ve kültürel bakımdan en çok etkileyen ve değiştiren kavim olmuşlardır. Burada hemen belirtelim ki, bu göçler ve yayılmalar, Türklük için birçok sonuç ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçların bir kısmı Türklüğün aleyhine, bir kısmı da lehinedir. Aleyhte ve lehte olan bu sonuçları, şu şekilde belirlemek mümkündür:

Göçler ve yayılmalar sonucunda birçok Türk topluluğu hem millî kültürünü hem de siyasi istiklalini kaybetmiştir. Hâlbuki bu Türk topluluklarının çoğu, göç ettikleri ve yayıldıkları ülkelerde önce yerli halk üzerinde egemenlik kurarak, buralarda da tıpkı eski yurtları Orta Asya'da olduğu gibi yeni birer siyasi

³²⁶ Grousset, 1980: 92; Anna Komnena, 1996: 250-256; Turan, 1971: 92; Kurat, 1937: 195-227.

³²⁷ İbn Fazlan, 1975: 39.

³²⁸ Şeşen, 1985: 102, 162, 178; Pritsak, 1953: 401.

teşekkül oluşturmışlardı. Fakat, aradan az veya çok bir zaman geçtikten sonra içine girdikleri yeni çevrenin ve kültürün etkisi altında kalarak önce millî kültürlerini ve kimliklerini, sonra da siyasi istiklallerini yitirmişlerdir. En sonunda da, üzerinde egemenlik kurdukları toplulukların bir parçası hâline gelmişlerdir. Bunlardan geriye, bugün tarihî hatıralarından başka bir şey kalmamıştır. Özellikle eski yurtlarını terk edip, Çin'e, Hindistan'a, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a inen Türklerin akıbetleri hep böyle olmuştur.

Göçler ve yayılmalar sonucunda bazı Türk toplulukları sadece siyasi istiklallerini yitirmişler; kültürlerini ise korumuşlardır. Bunlar, bugün İran'da, Kuzey Irak'ta, Kuzey Suriye'de, Afganistan'da, Çin'de, Kafkasların ve Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerde (*Rusya*), Moldova'da ve Balkanlar'da öbek öbek yaşayan ve hâlâ kültürlerini korumakta direnen Türklerdir. Bu Türklerin bir zamanlar yine bu ülkelerde kendilerine ait bağımsız birer devletleri veya idareleri vardı. Bunlar, egemenlikleri altına aldıkları yerli halklara bir süre sonra siyasi istiklallerini kaptırmışlardır. Kaptırdıkları istiklallerini de bir daha geri alamadıkları gibi, onların egemenlikleri altında yaşamak zorunda kalmışlardır. Bundan sonra da ancak onların müsaadeleri ölçüsünde kültürlerini korumaya ve devam ettirmeye çalışmışlardır.

Göçler ve yayılmalar sonucunda sadece büyük bir Türk topluluğu ve onun etrafında toplanan Türk kütleleri, hem siyasi istiklalini hem de millî kültürünü günümüze kadar koruyup gelmiştir. Bilindiği gibi, bu büyük Türk topluluğu, Göktürk ve Uygur Devletlerinin ikinci temel unsuru olan **Oğuz Türkleridir**. X. yüzyıldan itibaren İslâm dinine ve medeniyetine girmeye başlayan Oğuz Türkleri, 1040 yılında, Doğu İran'da, yani Horasan'da kurdukları Büyük Selçuklu Devletiyle Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim olmuşlardır. Büyük Selçuklu Devletinin Türklüğün kaderi bakımından tarihte oynadığı en önemli rol ise, ana vatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzakta, Asya ile Avrupa'nın birleştiği bir noktada, yani stratejik bakımdan son derece önemli bir yer olan Anadolu'da, Türklüğe yeni bir vatan açmış olmasıdır.

Burada bir de şu soruya cevap vermemiz gerekmektedir: X. yüzyıldan itibaren büyük kitleler hâlinde İslâm dinine ve medeni-

yetine girip Anadolu'yu fethederek burada yeni bir vatan kuran Türkler, çeşitli ülkelere giden soydaşlarının akıbetinden kendilerini nasıl kurtarıp bugüne kadar millî kimliklerini ve kültürlerini korudular? Hemen belirtelim ki, bu tarihî gerçeğin bir değil; birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler şu şekilde açıklanabilir:

Kitlelerin topluca kimlik değiştirmelerinde **din** ve **dil** unsurunun başlıca rolü vardır. Burada hemen belirtelim ki; içinde yaşadıkları coğrafyadan ayrılmayan topluluklarda dil değiştirme olmadığı müddetçe, din değiştirme kimlik değişikliğine yol açmamaktadır. Meselâ, Farslar İslâm dinine girdikleri hâlde dillerini değiştirmedikleri için millî kimliklerini ve kültürlerini korumuşlardır. Hâlbuki İslâm dinine giren Kuzey Afrika toplulukları, dillerini koruyamadıkları için millî kimliklerini kaybedip Araplaşmışlardır. Öte yandan, Orta Asya'nın dışına çıkan Türkler için kimlik değiştirme genellikle din değiştirme ile başlamıştır. Meselâ, **Tabgaçlar** ile **Tuna Bulgarları**'nda durum tamamen böyledir. Bunlardan Tabgaçlar Budizm'e girerek Çinlileşmiş;³²⁹ Tuna Bulgarları da Hristiyanlık dinine girerek Slavlaşmıştır. Fakat bu hususta Türkiye Türklerinin durumu tam bir istisna teşkil eder ki, işte bizim de üzerinde durduğumuz asıl konu budur.

X. yüzyıldan itibaren büyük kitleler hâlinde İslâm dinine giren bugünkü Türkiye Türklerinin ataları, XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru kurdukları Selçuklu Devleti ile Orta Doğu İslâm dünyasına tamamen hâkim oldular. Hemen belirtelim ki, Selçuklu Türkleri, Orta Doğu İslâm dünyasındaki siyasi üstünlüklerine denk bir üstünlüğü kültürel alanda kuramadılar. Onlar, kendi dillerinde, millî ve manevi değerleri yaşatacak ve geliştirecek millî bir edebiyat meydana getiremediler. Sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuşmalarına rağmen; edebiyatta, tarih yazıcılığında ve yerli halkı idare etme zaruretinden dolayı da resmî yazışmalarda Farsçayı, ilimde de Arapçayı kullandılar. Bu vaziyette, Selçuklu Türklerinin Orta Doğu İslâm dünyasında siyasi hâkimiyetleri de-

³²⁹ Özellikle Tabgaçların Çinlileşmelerinde kendi hükümdarlarının özel gayretleri olmuştur. Meselâ onlar, Türk kitlelerine kendi giyimlerini ve dillerini kullanmayı yasaklamışlardır.

vam etseydi bile uzun süre millî kültürlerini ve kimliklerini korumaları mümkün olamazdı. Hâkim kültürler karşısında Türk kültürü varlığını koruyamazdı. Türk toplulukları da büyük ölçüde Farslaşır ve Araplaşır. Nitekim Fars ve Arap coğrafyasında kalan Türklerin akıbetleri hep böyle olmuştur.

XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra yukarıdaki tehlikeli gelişmeyi önleyecek tarihî bir olay meydana geldi. 26 Ağustos 1071 Malazgirt zaferi ile ana vatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzaklıkta Türklüğün önüne yeni ve ebedî bir yurt açıldı. Zira, Türkler, bu zaferden sonra, 5-10 sene içinde Anadolu'nun büyük bir kısmını fethedip, burayı vatan hâline getirmeye başladılar. Daha da önemlisi burada, Türk varlığını kökleştirecek ve devamlı kılacak birçok siyasi teşekkül meydana getirdiler. Bunların en önemlisi, hiç şüphesiz, Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Fakat, Türkiye Selçukluları da, hiç de zorlayıcı bir sebep olmadığı hâlde kültür politikasında Büyük Selçukluların yolunu izlediler. Yine devlet hayatında, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve ilimde Farsça ve Arapça hâkim dil oldu. Bu yanlış kültür politikasına ilk tepki **Anadolu Türkmen Beyliklerinden** geldi. 1277 yılında yanına aldığı Selçuklu şehzadesi Gıyâseddin (*Alâeddîn*) Siyâvuş ile Türkiye Selçuklu Devletinin merkezi Konya'yı ele geçiren **Karamanoğlu Mehmed Bey**, burada adı geçen Selçuklu şehzadesini tahta çıkarıp kendisi de onun veziri olduktan sonra ilk icraatını kültürel alanda yaptı. Mehmed Beyin bu kültürel faaliyeti "**Divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacak.**"³³⁰ şeklinde yayınladığı bir ferman idi. Mehmed Bey, bu fermanla devleti ve toplumu yabancı kültürlerin boyunduruğu altından kurtarıp Türkçeyi devlet ve toplum hayatında hâkim kılmak istedi. Ancak o, kendi fermanını kendi devrinde bile uygulama fırsatı bulamadı. Gerçekten de Karamanoğlu Mehmed Beyin divanından çıkarak günümüze ulaşmış hiçbir Türkçe resmî belge bulunmamaktadır. Buna rağmen **bu ferman etkisiz kalmadı; Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynadı. Her şeyden önce bu ferman, Selçukluların yerini alan Anadolu Türkmen**

³³⁰ İbn Bibi, 1996: II, 209.

Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye dönüş hareketini başlattı. Türkçeye dönüş hareketi de, millî kültürün kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynadı. Gerçekten de Anadolu Türk beyleri, kendi çevrelerinde topladıkları ediplere ve bilginlere Farsça ve Arapçadan birçok eseri Türkçeye tercüme ettirdikleri gibi, onlara Türkçe eserler de yazdırdılar.³³¹

Türkçeyi devlet ve toplum dili olarak kullanan **Osmanlılar**'dır. Osmanlılarda bütün resmî yazışmalarda, edebiyatta ve tarih yazıcılığında Türkçe kullanılmıştır.

Bu hususta şu hükme varıyoruz: Anadolu'yu fethederek burada yurt tutan Türkler, din ve medeniyet değiştirmelerine rağmen, dillerini değiştirmemişler ve onu korumasını bilmişlerdir. Aksi takdirde, ana yurdun dışına çıkan diğer soydaşları gibi onların da, millî kimliklerini ve kültürlerini korumaları mümkün olmayabilirdi. Zira Türkiye Türkleri, Fars ve Arap coğrafyalarından ayrıldıkları hâlde bile, dillerini Fars ve Arap kültürlerinin tesirinden tamamen kurtaramamışlardır.

Anadolu'da Türk kimliğinin ve kültürünün korunmasında İslâm dini de müspet bir rol oynamıştır. Çünkü, Anadolu bir Hristiyan ülkesi idi ve burada Grek ve Roma kültürü ile bütünleşmiş Hristiyanlık dini hâkimdi. Eğer Türkler İslâm dinine girmeden bu ülkeye gelselerdi, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve Orta Avrupa'ya giden soydaşları gibi Hristiyanlaşmaları kaçınılmaz olurdu. Öte yandan, İslâm dini en mükemmel ve en son din olduğu için bu dine giren topluluklarda, diğer semavî din mensuplarında olduğu gibi tekrar **yeni bir din ihtiyacı ve arayışı** hiçbir zaman olmamıştır. Zira, Alman kökenli Rus bilgini **Barthold**'un da tespit ettiği gibi, **tarihte İslâm dinine girip de, daha sonra bu dini bırakarak başka bir dine geçen hiçbir topluluk görülmemiştir.**³³² Bu tarihî gerçeğin en açık örneğini Anadolu'da görmek mümkündür. Gerçekten de, eksik ve üstelik bozulmuş bir dinin mensupları olan Anadolu'nun yerli halkının, en mükemmel

³³¹ **Koca**, 2001: 10, 29.

³³² **Barthold**, 1975: 96.

ve en son din olan İslâm dinine mensup Türkleri din bakımından etkilemeleri hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Üstelik İslâm dini, Anadolu'da Türkler ile yerli halkın karışıp kaynaşmasını önleyici bir rol oynamıştır. Bundan dolayı, Anadolu'nun Hristiyan yerli halkı ile Müslüman Türk toplumu hiç karışmadan kültürlerini koruyarak günümüze kadar gelmişlerdir.

Anadolu'nun coğrafi durumunun da, buradaki Türk varlığının yerleşmesinde ve kökleşmesinde önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Anadolu'nun üç tarafı aşılması son derece güç tabii engellerle, yani denizlerle çevrilidir. Tek çıkış noktası olan Boğazlar da yerleşik bir medeniyete sahip Bizans Devleti tarafından tutulmakta idi. Eğer burada önlerine denizlerle Bizans engeli çıkmasaydı; Türkler boğazları kolayca aşıp Balkanlara ve Avrupa'nın içine doğru dağılarak, bu geniş coğrafyada kendilerini kaybedebilirlerdi. Nitekim, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve Orta Avrupa'ya inen Türklerin akıbetleri hep böyle olmuştur. Öte yandan, Bizans'ın üç asra yakın bir süre ile boğazları tutması, Türklüğün hayrına olmuş, devamlı batıya doğru bir akış içinde olan Türklerin Anadolu'da yerleşmelerini ve kökleşmelerini sağlamıştır. Bu arada Anadolu, Orta Asya'dan ve İslam ülkelerinden devamlı gelen göçlerle kendisini Türk nüfusu bakımından güçlendirmiştir.

≈ VIII. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET GELENEĞİ VE TEŞKİLÂTI*

A-) TÜRKLERDE DEVLET FİKRİ

Dünya medeniyet tarihinde rol oynayan bazı büyük milletler vardır. Bunlardan biri de, hiç şüphesiz Türklerdir. Türkler, dünya medeniyet tarihinde iki hususta başlıca rol oynayarak dehalarını göstermişlerdir. Bunlardan biri;

1-) İlk yurtları Orta Asya'nın son derece elverişsiz iklim ve çevre şartlarının gerektirdiği "atlı-göçebe hayat tarzı"nı gerçekleştirmiş olmaları; diğeri ise,

2-) Yasalara ve törelere göre düzenli bir şekilde işleyen büyük devletler kurmalarındır.³³³

İnsan kütlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesiyle meydana gelen en büyük topluluk millettir. Öte yandan, insan topluluklarının kurdukları en büyük müessese ise devlettir. Türklerde millet ve devlet fikri, pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir.³³⁴ Türkler, Orta Asya'ya bütünüyle hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışına taşarak, gittikleri yerlerde de yeni yeni siyasi teşekküller meydana

* S. Koca, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: II, Ankara, 2002, s. 823-834.

³³³ Krş. Köymen 1989: 18.

³³⁴ Türklerde devlet fikri ve devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geriye gitmektedir. Bilge Kağan, Göktürk Yazıtlarında atalarının faaliyetinden bahsederken bu hususta şöyle demiştir: "Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine (de) atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hükümdar olarak tahta) oturmuş. (Tahta) oturarak, Türk milletinin devletini (ve) töresini yönetivermiş, düzenleyivermiş." Anlaşılacağı gibi, bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetini değil; kökü ve başlangıcı evrenin, yani gök, yer ve kişiöğlunun yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ifade etmektedir.

getirmişlerdir. Diyebiliriz ki, Türkler tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler, devletin millî varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir müessese olduğunun daima farkında ve bilincinde olmuşlardır.

Türkler, devlete **“el”** veya **“il”** adını veriyorlardı. Devlet kurmayı **“illemek”**, devlet idare etmeyi **“il tutmak”**, devletten yoksun kalmayı da **“ilsiremek”** kelimeleriyle ifade ediyorlardı. Devleti de, daima **“töre”** (*el veya il törü*) ile birlikte düşünüyorlardı.³³⁵ Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde töresiz (*töre=yazılı olmayan kanun*) devlet olmamaktaydı.

Devlet, **“halk, ülke, hâkimiyet (erkinlik, egemenlik) ve teşkilât”** olmak üzere birbirini tamamlayan dört unsurdan meydana gelmektedir. Burada öncelikle bu dört unsurun içinde yer aldığı bir tanım yapalım: **Devlet, bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde, hâkimiyet haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak suretiyle kurup geliştirdiği siyasi, sosyal ve hukukî bir teşkilâttir.**

1) Halk (Millet)

Eski Türklerde halka **“kün”**, **“bodun”** veya **“el”** (*il*) denmekteydi.³³⁶ Bunlardan **“bodun”**, **“boy”** (*bod*) sözünün çoğulu olup boylar birliği anlamına gelmektedir. Çünkü, **“boğun”** (*halk*), aynı soydan olan ve aynı dili konuşan boyların bir başkan etrafında toplanmasıyla meydana gelmekteydi. Yine bir başkan tarafından **“bodunlar”**ın bir araya getirilmesiyle de Türk devleti (*Türk eli*) ortaya çıkmaktaydı.

Tarihî kayıtlara göre, **Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan topluluklara ilk defa millî kimliklerini sezdiren ve onlara büyük bir millet olduklarını öğreten lider, büyük Hun Hükümdarı Mete'dir.** (*Bagatır/Batur*) (*MÖ. 209-174*) Mete, komşu devletleri birer birer yenip baskı altına aldıktan sonra bütün güç

³³⁵ **Orhun Abideleri** 1973: 20, 22, 24, 33, 34, 38, 67, 69, 70, 77, 80; **Giraud** 1999: 109 vd.

³³⁶ Uygur metinlerinde **“il kün”** sözleri **“millet, kavim”** anlamında birlikte geçmektedir (**Caferoğlu** 1968: 93, 122). Aynı sözler bugün Anadolu'da **“el gün ne der”**, **“ele güne karşı”** gibi deyimlerin içinde eş anlamlı olarak hâlâ yaşamaktadır.

ve enerjisini Hun siyasi birliğini kurma faaliyeti üzerinde toplamıştır.

Bunun için 25 yıl gibi uzun bir süre mücadele eden **Mete, 26 kadar büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak Hun siyasi birliğini kurmuştur.** Mete, MÖ. 176 tarihli bir belgede bu faaliyetlerinin sonucunu, amacına ulaşmış bir liderin mutluluğu içinde, **“Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim; şimdi onlar Hun oldular.”**³³⁷ şeklinde bir ifade ile açıklamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki; Mete, sadece Hun siyasi birliğini kurmakla kalmamış; aynı zamanda Türk topluluklarına **“Hun olma”**, yani millet olma bilincini de aşlamıştır.

Türklerde devlet, idareci unsur ile işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri ve katkıları sonucunda gerçekleşmekteydi.³³⁸ Daha doğrusu, halk devletin hem kurucu hem de temel unsuru idi. Başka bir deyişle; halk, devletin gerçek sahibiydi. Bundan dolayı, devletin yıkılması ve istiklalin kaybedilmesi, Türk toplulukları arasında elem dolu yakınmalara ve dövünmelere sebep olmaktaydı. Meselâ, 630 yılında devletini ve istiklalini kaybeden Türk milletinin feryatları, Göktürk yazıtlarına **“İlli (devletli) millet idim, ilim (devletim) şimdi hani, kime il (devlet) kazandırıyorum der imiş (...)**”³³⁹ şeklindeki ifadelerle yansımıştır.

Türkler, halkı, devletin temeli sayan bir anlayışa ve düşünceye sahip olmakla kalmamışlar; bu anlayışlarını ve düşüncelerini her yerde ve her vesile ile savunmuşlardır. Bu hususta büyük fatih **Cengiz Han** ile ilgili somut bir örneğimiz bulunmaktadır: Cengiz Han, başlangıçta devlet fikrine sahip olmayan vahşi bir kabile reisi durumundaydı. Ele geçirdiği şehirlerin insanını tamamen öldürüyor; mallarını da yağma ediyordu. Bu vahşet karşısında dehşete kapılan **Tapan** adlı bir Uygur Türkü, Cengiz Han'ı şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır: **“Siz, insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Hâlbuki devlet, insan ve topraktan meydana gelir. İnsansız devlet olmaz!”** Cengiz Han, bu sözlerden gerekli

³³⁷ Ssu Ma-Ch'ien 1989: 406-408; De Groot 1921: 76.

³³⁸ Kafesoğlu 1977: 218.

³³⁹ Orhun Abideleri 1973: 21, 78. "Türk kara kamag bodun anca tirmiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig kazanur men tir imiş."

dersi almış olmalı ki, bundan sonra teslim olan şehirlerin insanını öldürmemeye başlamıştır.³⁴⁰

2-) Ülke

Türkler, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklara “ülke”,³⁴¹ “ulus”³⁴² veya “yurt” gibi adlar vermekteydiler. Bunlardan “ulus”, toprakla birlikte halkı ifade etmekteydi. “Yurt” ise, daha çok “vatan” kavramı gibi kutsal bir anlam taşıyordu.³⁴³ Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değildi; aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı bir mekân idi.

Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve hükümler haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullandıkları toprakları “yurt” olarak kabul ediyorlardı. Daha doğrusu onlar için yurt, üzerinde Türk tuğlarının ve bayraklarının dalgalandığı kutsal bir ata yadigârı idi. “Yurt”, diğer yurtlardan “yaka” adı verilen sınırlarla ayrılmaktaydı.³⁴⁴ Bu sınırlar devletin gücüne göre, bazen daralıyor; bazen de genişliyordu.

“Yurt”, yani toprak, devletin ikinci temel unsurudur. Nasıl ki halksız devlet gerçeği olmayacağı gibi, topraksız da devlet düşünülemez. Türkler, çok erken çağlarda toprağın devlet için değerini ve önemini kavramışlar; onu daima terk ve feda edilemez kutsal bir değer olarak görmüşlerdir. Ancak, istiklallerini ve hürriyetlerini kaybettikleri durumlarda, onu terk ve feda etmek zorunda kalmışlardır.

Türk hükümdarları daima, toprağı devletin temeli sayan bir anlayış içinde olmuşlardır. Bundan dolayı da, vatan toprağını korumayı ve savunmayı kendilerine başlıca görev edinmişlerdir. Daha önemlisi, şartlar ne olursa olsun bu hususta en küçük bir

³⁴⁰ Ögel 1971: II, 50.

³⁴¹ “Ülke” sözü, Moğolcadan Türkçeye geçmiş bir kavramdır.

³⁴² Türkçe “ulus” kavramı, Moğollara “ulus” şeklinde geçmiştir. Bugün bu kavram, Moğolcaya geçen şekliyle alınıp, Arapça kökenli “millet” kelimesinin yerine kullanılmaktadır.

³⁴³ Ebû Hayyân 1931: 129.

³⁴⁴ Eski Türk Yazıtları 1987: 170.

tavize bile yanaşmamışlardır. Özellikle, büyük Hun Hükümdarı **Mete**'nin toprak konusunda Çin Yıllıklarına yansıyan taviz vermez tutumu, sadece Türk tarihinde değil; dünya tarihinde bile emsalsiz bir örnek teşkil etmektedir: MÖ 209 yılında mükemmel bir darbe ile babasını bertaraf ederek Hun tahtına çıkan Mete, "**Tung-hu**" adında komşu bir kavmin ağır siyasi baskısına mârûz kalmıştır. Moğol kökenli bir kavim olan Tung-hular, özellikle Hunlardaki iktidar değişikliğinin yarattığı şaşkınlık, karışıklık ve daha doğrusu zayıflık durumundan kendi lehlerine yararlanmak istemişlerdir. Gönderdikleri elçi ile Mete'den toprak da dâhil olmak üzere bir dizi haksız istekte bulunmuşlardır. Bundan maksat, Hunlara saldırmak için bir sebep yaratmaktır. İşte bu önemli tarihî olayı kaynakta anlatıldığı şekliyle buraya alıyoruz:

"Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, Tuman'a (*Mete'nin babası*) ait "**bin-li**" (*bir günde 500 km*) koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir atı komşu devletten üstün tutabilirim?

O, 'bin li' koşan atı (*Tung-hu elçisine*) teslim etti. Artık Tung-hular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete'nin hanımını da istediklerini bildirmek için bir elçi (*daha*) gönderdiler. Mete tekrar çevresi ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırıldılar.

-Tung-hularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat, Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askerî birlikleri bulunuyordu. Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi ile Mete'ye "Benim ve senin sınırlarında askerî birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hun-

lara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum.” dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri bu boş toprak parçasının hem verilebilir, hem de verilemez olduğu şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladi ve şöyle söyledi:

-Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

“Hem verilebilir, hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu.”

Bu arada hazırlığını tamamlamış olan Mete, ordusunu alarak süratle Tung-huların üzerine yürümüş; anî bir baskın hareketi ile bu şımarık kavmi perişan ederek, onlara asırlarca unutamayacakları bir ders vermiştir. ³⁴⁵

Burada, devlet hayatında taviz politikasının sınırlarını göstermesi bakımından örnek tarihî bir olay naklettik. Bu tarihî olaydan anlaşılacağı üzere Mete, Hun tahtına çıktığı sırada ağır dış politik baskılarla karşı karşıya gelmiş; devlet meclisinin muhalefetine rağmen -şüphesiz bu arada zaman kazanarak hazırlığını tamamlamak için- bazı tavizlerde bulunmuştur. O, Tung-huların haksız ve ahlâk dışı isteklerini karşılarken de, atın ve hatunun şahsî malları olduğunu düşünmüş ve bu yüzden iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına fırsat vermemiştir. Fakat istenen taviz, şahsî olmaktan çıkıp devlete ait bir toprak parçası olunca, Mete hemen harekete geçmiş; önce bu hususta tavizkâr olan devlet adamlarını saf dışı etmiş ve sonra da kendisinden toprak tavizi talebinde bulunan kavmi bir yıldırım harekâtı sonucunda ezmiştir.

Bu hususta sonuç olarak şu hükme varıyoruz: Dünyada pek çok toplumun devlet fikrinden habersiz olduğu bir çağda, Türkler, sağlam, köklü ve gelişmiş bir devlet fikrine ulaşmış bulunuyorlardı. Zira, büyük Hun Hükümdarı Mete'nin dediği gibi, onların gözünde **“toprak, devletin temeli idi”**. Devletin temeli olan toprak da, sebep ne olursa olsun, terk ve feda edilemez idi.

³⁴⁵ De Groot 1921: 51 vd.

3-) Hâkimiyet

Devlette hâkimiyet (*erkinlik, egemenlik*) iki şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan birincisi “**İç hâkimiyet**”tir ki, devletin sahip olduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk üzerinde hukukî bakımdan emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanması demektir. İç hâkimiyetin sağlanabilmesi için bu da yeterli olmamakta; idare edilenlerin, yani halkın idare edenleri meşru kuvvet olarak kabul etmeleri ve itaat etmeleri de gerekmektedir. Aksi takdirde devlet değil; zorbalık hâkim olur.

Devlette hâkimiyetin ikinci tezahürü ise “**tam bağımsızlık**”tır.

Türkler, hürriyetlerine ve istiklallerine fazlaca düşkün bir millet idiler. Hürriyet ve istiklal, onların varlıklarının âdeta temel şartı idi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse; onlar, hürriyete ve istiklale sahiplerse, kendilerini var; sahip değillerse “**ölmüş**” kabul ediyorlardı.³⁴⁶ Bundan dolayı, hiçbir şekilde ve şart altında hürriyet ve istiklallerini feda etmeye yanaşmıyorlardı. Hatta hayatlarında en çetin ve en ağır mücadeleyi de hürriyetlerini ve istiklallerini korumak ve devam ettirmek için veriyorlardı. Daha da önemlisi, bu iki değerın hafife alınması, önemsenmemesi bile Türkler arasında sert tartışmalara yol açıyordu.

Böyle tartışmalardan biri de MÖ 58 yılında Hun devlet meclisinde meydana gelmiştir: İç ve dış baskılara karşı koyamayan Hun Hükümdarı **Ho-han-yeh**, vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek durumunu kurtarmak istemiştir. Fakat, Ho-han-yeh'in kardeşi **Çi-çi** ve bazı devlet adamları, istiklalin feda edilmesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Zira onlar, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil; kendi güçlerinde görmüşlerdir.

³⁴⁶ **Orhun Âbideleri** 1973: 52, 91. Orhun Yazıtlarına göre, istiklali kaybetmek Türk milleti için şu sonuçları ortaya çıkarıyordu: 1- İlsizleşmek (ilsiremek=devleti kaybetmek), 2- Kağansızlaşmak (kagansıramak), 3- (Kadınlar için) cariyeye olmak (küngedmek), 4-(Erkekler için) kul olmak (kuladmak), 5- Türk töresini bırakmak (Türk törüsün ıçgınmak) (**Orhun Abideleri**, 1973: 22, 36, 69, 79).

Böylece Hun devlet adamları, istiklali feda etmek isteyenler ve istemeyenler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Taraflar meseleyi Hun devlet meclisinde enine boyuna tartışmışlardır. Türklerin istiklale verdikleri değeri ve önemi göstermesi bakımından bu tartışmanın bir kısmını aynen buraya alıyoruz:

“Hunlar cesaret ve kuvveti takdir ederler; bağımlı olmak ve kölelik onlara en âdi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu; kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit savaşçılar ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebileyim. Şimdi iki kardeş taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü, ya küçüğü devlete sahip olacaktır. O (istiklâli savunan) ölse de, onun itibarı ve şöhreti öyle artacak ki, oğulları ve torunları (ileride) daima devletin hâkimi olacaklardır. Gerçi şimdi Çin, bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım ve atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece (komşu) devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmakla) sükûnet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz?”³⁴⁷

Çi-çi ve taraftarları istiklal fikrini mükemmel bir şekilde savundularsa da, bu fikri karşı gruba kabul ettiremediler. Bunun üzerine Hun Devleti parçalandı. Ho-han-yeh ve taraftarları, Çin hâkimiyeti altına girdiler. İstiklali feda etmeyi utanç verici ve aşağılık bir davranış sayan, daha önemlisi bunu atalarına karşı ağır bir hakaret olarak kabul eden Çi-çi ve taraftarları ise, Batı Türkistan'a çekildiler ve burada yeni bir Hun Devleti oluşturdular. Öte yandan, Türk istiklaline tamamen son vermeyi dış politikasının başlıca hedefi hâline getirmiş olan Çin, Çi-çi'nin peşini bırakmadı. Büyük bir ordu ile Çi-çi'yi kendi merkezinde kuşattı. Çi-çi, burada hayranlık uyandıracak bir şekilde istiklal mücadelesi verdi. Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklal mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler. Fakat onlar, gelecek nesillere ölmez bir ideal ve

³⁴⁷ De Groot, 1921: 214.

örnek bıraktılar. Çünkü Türk istiklalinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce **“oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları”** inancını taşıyorlardı. Gerçekten de onlar, istiklal uğrunda öldüler; fakat inançlarını yaşatmayı başardılar. Bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklal fikri tekrar uyandı; dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri istiklale kavuştular.

Devletler ve milletler için siyasi istiklal kadar, hatta ondan daha da fazla kültür istiklali önemlidir. Türkler siyasi istiklallerini korumakta ve savunmakta gösterdikleri hassasiyeti, kültür istiklallerini korumakta ve savunmakta da gösteriyorlardı. Türklerin bu hususta gösterdikleri hassasiyete dair Türk tarihinde yüzlerce örnek bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını buraya almak, Türklerin kültür istiklaline ne kadar önem verdiklerini göstermeye yetecektir:

Bazen Türk beyleri, millî örf ve âdetlerinden uzaklaşarak, kendilerini yüksek Çin medeniyetinin şaşaasına kaplıyorlardı. Meselâ Hun hükümdarlarından **Ki-ok (MÖ. 174-160)**, Çin elbise ve yemeklerinden çok hoşlanmaya başlamıştır. O, bu özentide o kadar ileri gitmiş olacak ki, veziri, millî kültürde bir yıkıma yol açacağı düşüncesiyle kendisini şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır:

“Bütün Hunların sayısı, Çin'in bir sınır eyaletininkine bile eşit olamaz. Hâlbuki, (nüfusunun çokluğu bakımından) Çin çok güçlüdür. Ayrıca, Çinlilerin elbiseleri ve yemekleri (bizimkinden) tamamen farklıdır. Şimdi, Hun hükümdarı örf ve âdetlerini değiştirmek ve Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çin etkisi altına girmesi için, onların ürünlerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir.”³⁴⁸

Tıpkı Hunlar gibi Göktürkler de hem siyasi hem de kültür istiklâlleri hususunda son derece hassastılar. Fakat, Göktürkler de Hunlar gibi Çin'in yıkıcı faaliyetlerinden kendilerini bir türlü kurtaramıyorlardı. Nitekim, kuruluşundan çeyrek asır geçmişti ki,

³⁴⁸ De Groot, 1921: 80.

Göktürk Devleti, Çin'in ustaca yürüttüğü kışkırtıcı ve yıkıcı faaliyetler yüzünden sarsılmaya başladı. Göktürk istiklali 585 yılında ağır bir darbe yedi; iç ve dış baskılara dayanamayan Işbara Kağan, sonunda Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı (585). Çin'in Göktürkleri hâkimiyet altına almaktan asıl maksadı, onları Çinlileştirmek idi. Türk geleneklerine son derece bağlı olan Işbara Kağan, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta, Çinlileşmeye yol açacak kültür emperyalizmine şiddetle karşı çıkmıştır. O, mektubunda Çin İmparatoruna bu hususta aynen şöyle demiştir:

"Şimdi oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size, ilâhî kökten gelen atları her yıl takdim edecektir. Sabah akşam emirlerinizi bekleyeceğim. Fakat, elbiselerimizin önünü açmaya, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince, örf ve âdetlerimiz çok eski olduğu için, onları bozmaya cesaret edemedim. Bütün milletimiz de aynı kalbe sahiptir."³⁴⁹

Yerleşik Çin medeniyetinin debdebe ve şaşaası, tıpkı Hun beylerini olduğu gibi Göktürk beylerini de etkilemekteydi: Ülkesini ve halkını maddeten ve manen kalkındırmak isteyen Bilge Kağan (716-734), Çin'i örnek alarak bazı önemli reformlar yapmak düşüncesindeydi. Bu düşüncelerinden biri, surlarla çevrilmiş şehirler ve kaleler kurup Türk toplumunu yerleşik hayata geçirmekti. Onun başka bir düşüncesi de, Göktürk ülkesinde Budist ve Taoist tapınaklar kurup bu din ve felsefeleri Türkler arasında yaymaktı. Çin kültürünün zararlarını ve bu zararlara karşı en etkili savunma tarzının neler olduğunu çok iyi bilen devlet danışmanı Ton Yukuk, Bilge Kağan'ın bu fikrine Göktürk istiklalini tehlikeye düşüreceği endişesi ile şiddetle karşı çıkarak ona bu hususta şöyle dedi:

³⁴⁹ **Danişmend**, 1966: 19; **Liu Mau-tsai** 1958: I, 53; **Julien** 1864: 6/3, 502. "Maintenant mon fils va se presenter a la cour; chaque annee, des chevaux d'origine divine vous seront offerts en tribut; du matin au soir, je n'ecouterai que vos ordres. Quant a couper le devant de notre vetement, denouer les tresses de nos cheveux flottants, changer notre lanque et adopter vos lois, nos habitudes et nos coutumes sont deja trop anciennes, et je n'a pa encore ose les changer. Tout le royaume a le meme cour."

“Bu olmamalı! Türklerin sayısı çok az. Hatta Çinlilerin yüzde biri kadar bile değil. Buna rağmen, Çin'e her zaman karşı koyabiliriz. Gerçekten biz bunu şu anda otları ve suları takip ederek, sabit bir yere konmayışımıza ve avcılık yapmamıza borçluyuz.

Bütün halkımız savaş talimi içindedir. Kuvvetli olursak askerlerimize yağmalı akınlar yaptırırız. Zayıflarsak dağlara ve vadilere kaçarak saklanırız. Çin askerinin çok fazla olduğunu düşünürsek, surların hiç faydası olmaz. İçinde oturmak için kaleler yaptırır ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, günün birinde Çinlilere yeniliriz ve ülkemiz kesinlikle onlar tarafından ilhak edilir. Esasen, Budist ve Taoist tapınaklarda sadece hoşgörülülük ve uysallık telkin edilmektedir. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Bundan dolayı tapınaklar yaptırılmamalıdır!”³⁵⁰

Türk kültürüne son derece bağlı olan Bilge Kağan, Ton Yukuk'un bu yerinde ve önemli tavsiyesine uyarak, Budizm'in ve Taoizm'in Türk ülkesinde yayılmasına izin vermedi.

4-) Teşkilât

Türklerde teşkilât fikrinin doğup gelişmesi, Milâttan önceki çağlara kadar iner. Orta Asya'nın çevre ve iklim şartları, tarımdan çok hayvancılığa imkân vermektedir. Türkler, hayvanları da büyük sürüler hâlinde beslemekteydiler. Onlar, sürülerini besleyebilmek ve verimi artırabilmek için devamlı otlak ve su aramak, bir iklimden başka bir iklime göçmek zorundaydılar. Özellikle, büyük sürülerin sevk ve idaresi, otlakların önceden bulunup korunması gibi faaliyetler, onları dayanışmaya, işbirliğine, daha da önemlisi hükmetmeye ve emretmeye hazırlamış; devlet teşkilâtı kurmalarında büyük kolaylık sağlamıştır. Özellikle at, onlarda hâkimiyet ve üstünlük duygusu uyandırmıştır. Diğer taraftan, geniş ülkelere ve birçok kavme birden hükmedebilmek, ancak merkeze bağlı ve iyi işleyen güçlü teşkilâtlar sayesinde mümkün olabilmektedir. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler, çok iyi işleyen idari ve askerî teş-

³⁵⁰ Liu Mau-tsai 1958: 172vd., 224; Chang Jen-t'ang 1968: 174.

kilâtlar kurarak tarih sahnesine çıkmışlar; geniş sahalara ve halk kütlelerine hükmetmişlerdir. Bunlardan özellikle, **Oğuz Kağan'ın boy teşkilâtı ile büyük Hun Hükümdarı Mete'nin** (*Bagatır/Batur*) askerî ve idari teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca **ölmezliğini korumuş; devlet kurucularına daima örnek olmuştur.**

Eski Türklerde siyasi teşkilâtlanma ve devletin kuruluşu aileden başlamaktaydı. Devlet kurmak için harekete geçen kişi, hem itibarlı bir ailenin reisi hem de tanınmış bir boyun başkanıydı. Teşkilatçılık bakımından da son derece yetenekli bir kimseydi. Boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara birer birer otoritesini kabul ettirmek suretiyle işe başlıyordu. Bunu, ya **"ikna ve inandırma"** yöntemiyle ya da **"mücadele"**, yani **"kuvvet (silâh) kullanma"** yöntemiyle yapıyordu. Başkanın otoritesini kabul ettirdiği boy sayısı arttıkça da, devletin kuruluşu hızlanmaktaydı. Böylece, aile çevresinde başlayan teşkilâtlanma, boylara ve gittikçe toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmaktaydı.

Bundan sonra devletin kuruluşu bazı işlemlerle tamamlanıyordu. Artık boyların, yani bodun başkanlığına yükselmiş olan devlet kurucusu, belli bir yerde (*Ötüken*), belli bir törenle kendisini başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilân ediyor; tahta çıkıyor ve belirli unvanlar (*Kağan*) alıyordu.³⁵¹ Bu aynı zamanda, yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylatması anlamına geliyordu.

Başkanın hükümdarlığını ilân etmesiyle filen kurulan devlet, süratle teşkilâtlandırılıyordu. Devletin en önemli görevleri, başkanın yakınları³⁵² ile başkana teşebbüsünde destek veren boy beylerine verilmekteydi. Bu kadro hem idari, hem de askerî teşkilâtın çekirdeğini oluşturmaktaydı. Çekirdek ve üst kadro da kendi alt kadrolarını kurmaktaydı. Görev ve sorumlulukları da, devlet başkanının verdiği rütbe ve dereceler belirlemekteydi.

İktidarın yeni sahibi, teşkilâtını kurarken önceki Türk devletlerinin tecrübelerinden büyük ölçüde yararlanıyordu. Hatta

³⁵¹ Liu Mau-tsai 1958: I, 8; Julien 1864: 6/3, 332.

³⁵² Chavannes 1900: 21.

çoğu defa vârisi olduğu devletin teşkilâtını aynen alıyor; onun görev ve sorumluluklarını bütünüyle üstleniyordu. Değişiklik ise, iktidara yeni bir hanedanın gelmesinden ibaret kalıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iktidar el değiştirmiş oluyordu.

Diğer taraftan, yeni hükümdara komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve kendi elçilerinin de komşu devletler tarafından kabul edilmesiyle, yeni kurulan devlet hukuken tanınmış olmaktaydı. Hukuken tanınmanın başka tezahürleri de bulunmaktaydı. Meselâ, yeni kurulan devlet, komşu bir devlet ile bir antlaşma yapmışsa veya komşu devletlerle bir ittifak içine girmişse, bu durum yeni devletin siyasi bir varlık olarak tanınması anlamına geliyordu.

B-) HÂKİMİYET ANLAYIŞI

1-) Hâkimiyetin İlâhî Temelleri

Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilâhî idi. Tanrı, hâkimiyeti doğrudan doğruya değil; bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk Kağanı idi. Bu duruma göre, Türk Kağanına devlet idare etme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk Kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inancı halk da paylaşmaktaydı.

Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler, Göktürk Yazıtlarında şu kavramlarla ifade edilmiştir:a-) **"Kut"** (siyasi iktidar), b-) **"Ülüg veya ülüş"** (kısmet, nasib, pay), c-) **"Küç"** (güç).³⁵³

a-) Kut (Siyasi İktidar)

Tanrı, **"kut"** bağışı ile Türk Kağanına **"hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi"** veriyor; yani **"siyasi iktidar"** sahibi kılıyordu. Türk Kağanı da Tanrı'dan aldığı siyasi iktidarla, Orta Asya'da **"Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tâbi kılıyor ve hepsini düzene sokuyordu."**³⁵⁴ Bu-

³⁵³ Türk hâkimiyet anlayışının temelini oluşturan bu üç kavrama dair farklı yorumlar için bk. Divitçioğlu 1987: 48-281.

³⁵⁴ Orhun Abideleri 1973: 87.

günkü ifadelerle söylemek gerekirse, “kut” sahibi olan Türk Kağanı, Orta Asya’da Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir bayrak altında, yani bir devlet çatısı altında topluyordu.³⁵⁵

b-) Ülüg veya Ülüş (Kısmet, Nasip, Pay)

“Ülüg ve ülüş” kelimeleri, Türkçe “ülemek” (*dağıtmak, üleştirmek*) veya “üleşmek” fiillerinden çıkmış birer isimdir. “Pay, hisse, nasip, kısmet” demektir. Tanrı, “ülüg veya ülüş” başışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırıyordu. Dolayısıyla Türk Kağanına “iktisadi bir güç” kazandırıyor. Türk Kağanı da bu gücü halkın lehinde kullanıyordu. Yani, elde ettiği maddi varlığı âdil bir şekilde halka dağıtıyordu. Bu duruma göre, Tanrı Türk Kağanına, âdeta “babalık görevi” yüklemiş bulunuyordu.³⁵⁶ Böylece Türk Kağanı da, Göktürk yazıtlarının ifadesiyle “Aç milleti doyuruyor, çıplak milleti giydiriyor, fakir milleti zengin yapıyor, az milleti çok kılıyordu.”³⁵⁷ Bugünkü ifade ile söylememiz gerekirse, Türk Kağanı âdeta “refah devleti” yaratıyordu.

c-) Küç (Güç)

Tanrı Türk Kağanına verdiği “küç” (*güç*) ile de, onun savaş yeteneğini artırıyordu. Göktürk yazıtlarının ifadesiyle Türk Kağanının “askerlerini kurt, düşmanın askerlerini koyun gibi yarak”³⁵⁸ kendisine zaferler kazandırıyor. Bu inancın tabîî sonucu olarak, Türk Kağanları savaşlarda elde ettikleri başarıyı hep Tanrı’nın kendilerine verdiği “küç” başışına bağlıyorlardı.³⁵⁹ Bundan dolayı onlar, zaferden hemen sonra kurban sunmak suretiyle Tanrı’ya karşı minnettarlıklarını gösteriyorlardı.

³⁵⁵ Ssu Ma-Ch’ien 1989: 406-408; De Groot 1921: 76.

³⁵⁶ Geniş bilgi için bk. Turan 1969: I, 102-110.

³⁵⁷ Orhun Abideleri 1973: 66, 71, 81-82, 88. Bu hususta Buğut Yazıtında şu benzer ifade kullanılmıştır: Türk Kağanı (Mukan) “parayı iyi üleştirmiş ve halkı (bodun) iyi beslemiştir.” (Çağatay ve Tezcan 1976: 251).

³⁵⁸ Orhun Abideleri 1973: 69. “Tenri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koyun teg ermiş.”

³⁵⁹ Eski Türk Yazıtları 1987: 104 vd.; Giraud 1999: 154; Liu Mau-tsai 1958: I, 459.

Temeli **“Tanrı bağışı”**na dayanan bu iktidar tipine sosyolojide **“karizmatik iktidar”** denmektedir. Bu duruma göre, eski Türk devletlerindeki iktidar tipi de **“karizmatik”** bir özellik göstermektedir. Bu iktidar anlayışının icabı olarak, Türk Kağanı, Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi **“tanrı-kral”** sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı, sadece ilâhî bağışa nail olmaktan ibaret idi. İktidarını Tanrı'dan aldığına inanan Türk Kağanı da, kendisini daima bu iktidarın kaynağına karşı sorumlu sayıyordu. Ayrıca, Türk Kağanının sorumlu olduğu ikinci bir yer daha vardı ki, o da yazılı olmayan kanun durumundaki **“Türk töresi”** idi. Esasen o, bütün icraat ve faaliyetlerini Türk töresine uygun bir şekilde yürütmek zorundaydı. Bu da gösteriyor ki, Türk Kağanının iktidarı sadece **“ilâhî”** değil; aynı zamanda **“kanunî bir temele”** de dayanıyordu.

Öte yandan, Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı sadece siyasi iktidarı veren değil; aynı zamanda verdiği iktidarı geri alan bir kudrete sahiptir. Tanrı'nın bu gücü, Türk hükümdarlarının üzerinde daima siyasi bir baskı aracı olmuştur. Bundan dolayı, Türk hükümdarları, Tanrı'nın verdiği siyasi iktidarı ellerinde tutabilmek için idarede devamlı başarılı olmak zorunda idiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk hükümdarları ancak hükümdarlığa layık oldukları müddetçe işbaşında kalabilmekteydiler. Aksi takdirde Tanrı'nın verdiği siyasi iktidar (*kut*), yine Tanrı tarafından geri alınmaktaydı. Meselâ, büyük Göktürk Kağanı Kapgan'ın yerini alan oğlu İnel, hükümdarlık görev ve sorumluluklarını yerine getirememiş; yani idarede yetersiz ve başarısız kalmıştır. Bilge ve Köl-tigin kardeşler, **“kut taplamadı”**, yani **“kut ondan memnun olmadı”** düşüncesiyle İnel Kağanı işbaşından uzaklaştırarak idareye el koymuşlardır (716).³⁶⁰

³⁶⁰ Orhun Abideleri 1973: 43. 85.

2-) Hâkimiyetin İntikali (İktidarın Bir Hanedan Üyesinden Diğerine Geçişi)

Eski Türk devletlerinde, taç baş değiştirirken, ilâhî bağış olan **"kut"** (*siyasi iktidar*), hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi.³⁶¹ Fakat Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihinin sadece biri lehinde kullanmaktaydı. Bu seçim ve tercih de, genellikle hükümdarlığa en çok layık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktadır. Tanrı'nın iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da, ancak taht için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku, son devirler istisna edilirse, hiçbir zaman belirli kurallara bağlanamamıştır. Bunun tabîi sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz ve âdeta meşru bir vak'a olarak sık sık tekrarlanmaktaydı. Hatta hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi bile diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü, veliahtın dışında hemen hemen her şehzade hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak harekete geçmekteydi. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kütlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa işbaşına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmekteydi. Fakat yine de, diğer hanedan üyeleri, siyasi ihtiraslarına gem vuramıyorlar; şartların kendileri için uygun olduğu zamanlarda, taht için harekete geçmekten hiçbir şekilde geri durmuyorlardı. Bazen bu hanedan üyeleri, hem içerden hem dışardan destek buluyor; teşvik ve tahrik ediliyordu. Böyle durumlarda mücadele gittikçe derinleşerek yıllarca süren bir iç savaş hâlini alıyordu.³⁶² Sonunda

³⁶¹ Türkler, siyasi iktidarın hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla intikal ettiği inancında oldukları için, taht mücadelesini kaybeden hanedan mensuplarının kanını dökmemeye bilhassa dikkat ediyorlardı. Mücadeleyi kaybeden hanedan üyesinin mutlaka ortadan kaldırılması gerekiyorsa, bu ancak yay kirişiyle boğulmak suretiyle yapılmaktaydı. Aksi durumda, siyasi iktidar, hanedan üyesinin kanı vasıtasıyla toprağa ve oradan da hanedanla hiç ilgisi olmayan kişilere intikal edebilmekteydi. Bu inanış, İslamî devirde de devam etmiştir.

³⁶² Türk tarihinin büyük bir kısmını dolduran ve Türk devletlerinin çökmesine yol açan taht kavgaları, genellikle tahta dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesi çıkıncaya kadar devam ediyordu.

devlet, zayıflayarak parçalanma ve çökme durumuna geliyordu. Daha da kötüsü, komşu devletler bu durumu kendi lehlerine değerlendiriyorlar ve son darbeyi vurmak suretiyle çöküşü tamamlıyorlardı.

C-) DEVLET BAŞKANI

1-) Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri

Eski Türk devletinin başında, tanınmış bir aileye veya boyaya mensup bir hükümdar bulunuyordu.³⁶³ Her hükümdar, belirli hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri almakta ve kullanmaktaydı. Böylece hükümdar hem içeride hem de dışarıda bu semboller vasıtasıyla tanınmaktaydı. Bunlar **"unvan"** (*tanhu veya şan-yü, kağan, han, hakan, yabgu, il-teber*), **"otağ"** (*kurvı çuvaç=hükümdar çadırı*), **"taht"** (*örgin, ornag, orunluk*), **"tuğ"**, **"bayrak"**,³⁶⁴ **"davul"** (*köbürge, kövrüg*), **"kotuz"** (*sorguç*), **"kemer"** (*kur*), **"kılıç"**, **"yay"**, **"kama"**, **"kamçı"** (*berge*) gibi unsurlardı. Hükümdarın oturduğu yer, yani devletin merkezi olan **"ordu"** da (=çadır kent) hükümdarlık ve hâkimiyet sembolü idi.³⁶⁵ Ayrıca, hükümdarın çeşitli vesilelerle verdiği halka açık **"toy"**lar da hükümdarlık sembolü sayılmaktaydı. Bu toylar, Türk devlet başkanının iktidarını ve maddi gücünü sergilediği ve gösterdiği bir yer olmaktaydı. Daha doğrusu, Türk hükümdarı bu toylar vasıtasıyla kendisine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlıklar yapabileceğini göstermekteydi. Bundan dolayı bu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lâzım geliyordu. Çünkü, toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demekti. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu.

³⁶³ Meselâ Hunların başında **"Tu-ku"**, Göktürklerin ve Hazarların başında **"Aşina"**, Uygurların başında **"Yağlakar"**, Kırgızların başında **"A-jih"**, Peçeneklerin başında **"Kangar"**, Macarların başında **"Kabar"**, Bulgarların başında da **"Dula"** boyuna mensup birer bey bulunuyordu.

³⁶⁴ Göktürk tuğ ve bayraklarında sembol olarak altından bir kurt başı bulunmaktaydı (Liu-Mau-tsai 1958: I, 9, 40). "Auf die Spitze ihrer Fahnenstangen setzten sie einen goldenen Wolfskopf." (Julien 1864: 6/3, 333, 350). "Au sommet de la hampe de leurs drapeaux, ils placent une tete delouve en or." (Chavannes 1900: 49; Taşağıl 1995: 97, 110, 112). Türk bayraklarının rengi ise kırmızı idi (Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 183).

³⁶⁵ Türklerde "ordu"ya dair geniş bilgi için bk. Esin 1968: 135-215.

2-) Devlet Başkanının Özellikleri

Eski Türk hükümdarı, hem bütün devlet teşkilâtının başı hem de toplumun lideri durumundaydı. O, sadece içinde yaşadığı zamandan değil, aynı zamanda devletin ve toplumun geleceğinden de sorumluydu. Dolayısıyla onun görevi son derece ağırdı. Bu ağır görevi de, ancak iyi yetişmiş yetenekli, bilgili ve tecrübeli olan kimseler başarabilirdi. Bundan dolayı, Türk hükümdarının bazı yüksek vasıflara sahip olması gerekiyordu.³⁶⁶ Bunların başında **cesur, kahraman, bilge ve erdemli** olmak gibi önemli özellikler geliyordu.

a-) Cesur ve Kahraman Olmak

Her kültür, kendisini yaşatacak ve devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe kültürün ideal insan tipi, **cesur (yürelig)** ve **kahraman (alp)** insandır. Zira, atlı-göçebe hayat yaşayan eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu bir tabii çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdetâ zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü, tehlikeler ve güçlükler, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaşması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, toplumun ve devletin kaderi, büyük ölçüde kahramanların başarılarına bağlıydı.

Eski Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği **cesur ve atak** olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve hâkim olmak, kahramanın en büyük ihtirasıydı. O, cesaret ve kuvvetiyle ya “**yavuz düşmanı geri döndürür yada ona boyun eğdirirdi.**”³⁶⁷

³⁶⁶ Başkanlık seçimi yapılırken adayda yüksek vasıflar aranmaktaydı (Liu-Mautsai 1958: I, 6; Taşağıl 1995: 111).

³⁶⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 516; 1940: II, 74.

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Toplumun yararına hayatlarını hiç düşünmeden feda etmek, onlar için en büyük erdem idi. Türk toplumunda hiçbir menfaat kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer verilmekte ve onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde **“kahramanlık kültürü”** (*kutsal kabul edilen varlıklara saygı duyma*) vardı.

Kahramanların ölümü, bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Bilhassa vatana, millete ve devlete hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutularak gözyaşı dökmekteydi. Mezarlarının başına da bir yazıt (*bengü taş/kaya= ebedî taş*) dikilerek hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletin övünç kaynağı idiler. Her Türk ferdi kendi soyunun kahramanları ile gurur duymaktaydı. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde daha sağlıklarından itibaren şiirler ve destanlar düzülmekteydi. Bu destanlar da “bahşılar” ve “ozanlar” tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmelerle söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü, her Türk genci, kendi idealinin örneğini onların hayatlarında görmekteydi.

Türkler, sosyal hayatta babadan oğula geçen, yani irsî bir liyakat tanımazlardı. Her genç, toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Meselâ Oğuzlar, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezler; yani onu sosyal bir varlık olarak kabul etmezlerdi.³⁶⁸ Bundan dolayı, Türk toplumunda her aile, daima kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun kahraman evlatlar yetiştirmeye gayret etmekteydi.

³⁶⁸ Bu anlayış, bugünkü Türk toplumunda başka bir şekilde devam etmektedir. Meselâ her Türk genci, toplumdaki yerini ancak askerlik görevini yapmak suretiyle alabilmektedir. Zira Türk toplumu, askerlik görevini yapmamış olan gence adam olmuş gözüyle bakmamakta ve daha önemlisi ona sorumluluk vermemektedir. Bundan dolayı Türk gençleri, askere gidişlerini davul zurna eşliğinde büyük bir coşkunluk içinde kutlamaktadırlar.

Devletin başı ve toplumun lideri olan Türk Kağanından istenilen en önemli özellik, onun cesur ve kahraman olmasıydı.³⁶⁹ Zira Türk Kağanı, Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni sağlamak, akın ve savaşlarda zafere ulaşmak ve istiklali korumak gibi devlet ve toplum hayatında son derece önemli ve büyük işleri başarmak zorundaydı. Bütün bu işler de büyük cesaret ve kahramanlık istiyordu. Gerçekten de Türk Kağanı, devletin merkezinde oturan ve sadece emirler veren bir kimse değildi. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdiği emri de ilk önce bizzat kendisi icra ediyordu. Çünkü, Türk hükümdarı, giriştiği her mücadelede başarının her şeyden önce kendi cesaretine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Öte yandan, o, kendisinin göstereceği cesaret ve kahramanlıkla, şüphesiz arkasından gelenleri de etkileyerek onları teşvik edeceğinin ve cesaretlendireceğinin de bilincindeydi.

b-) Bilge Olmak

Türk kağanında olması lâzım gelen ikinci özellik ise, onun **"bilge"** olmasıdır.³⁷⁰ **Bilgelik, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden bir kavramdır.** Türklerde bu özelliklere sahip olan kimseye de bazen **"bilge kişi"** veya sadece **"bilge"**, bazen de **"böğü"** (*büyü*) denmekteydi. Bu kavramların bugünkü Türkçede kullanılan Arapça karşılığı ise, **"filozof"** (*feyle-suf*) ve **"hakîm"** kelimeleridir. Burada hemen belirtelim ki, **"bilge Türk kağanı"**, felsefî düşüncelerle uğraşan bir "filozof" veya "hakîm" değildi. Onun düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve toplumun geleceği ile ilgiliydi. Çünkü o, kendini daima Türk devletin ve milletin geleceğinden sorumlu saymaktaydı.

Göktürk Hükümdarı **Bilge Kağan**, Göktürk Yazıtlarındaki ölmez fikirleriyle karşımıza zamanını aşmış **"bilge bir lider"** olarak çıkmaktadır. O, Türk milleti için yakın ve uzak tehlikeleri yük-

³⁶⁹ Göktürk yazıtlarında **"alp"** (kahraman) sıfatı, ideal Türk hükümdarının başlıca özelliği olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu sıfat, Uygur kağanlarının birçoğunun unvanı arasında yer almıştır (Caferoğlu 1931: 110-114).

³⁷⁰ Göktürk ve Uygur kağanlarının birçoğunun unvanları arasında **"bilge"** sıfatı bulunuyordu (Caferoğlu 1931: 105-119).

sek kavrayış ve sezgi gücü ile birer birer tespit eder ve gösterir. **Bunlar; Türk töresinden, Türk yurdundan, Türk devletinden, Türk kağanından ve Türk kültüründen ayrılmak gibi toplumun dağılmasına ve yok olmasına sebep olacak büyük tehlikelerdir.** Bilge Kağan'a göre, sebep ne olursa olsun, sonu felâketle sonuçlanacak bu büyük tehlikelerden daima kaçınmak gerekir. O, Göktürk Yazıtlarında, özellikle başında bulunduğu topluma ve gelecek nesillere bu büyük tehlikeler hakkında bilgi verir ve uyarılarda bulunur. Bu uyarılar, onu ileri görüşlü, bilge bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için kâfidir.

Göktürklerde sadece Bilge Kağan değil, devlet danışmanı (*Aygucı*) olan **Ton Yukuk** da bilge bir kişi idi. Gerçekten de **o, son derece dikkatli bir gözlemci ve iyi bir düşünürdü.** Akıllı, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamı olarak asla hayallere kapılmıyordu. Bıkmak ve yılmak nedir bilmezdi. Umutsuzluktan umut çıkarmakta son derece yetenekliydi. Ona göre, devlet için en büyük tehlike yakın tehlike idi. Bundan dolayı önce yakın tehlikeler hedef alınmalı ve bu tehlikeler bertaraf edilmeliydi.

Ton Yukuk'un düşüncelerinin çoğu, tecrübî bilgilere dayanmaktaydı. O, problemlerin büyümeden, dal budak salmadan daha kolay çözülebileceğine inanıyordu. Bundan dolayı Ton Yukuk, **“Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş.”** şeklindeki bir atasözünü kendi düşüncesinin ve faaliyetlerinin temel ilkesi yapmıştır.

c-) Erdemli Olmak

Türk kağanının üçüncü önemli özelliği de, onun **“erdemli”** olmasıdır. **“Erdem” (ertem),**³⁷¹ Türklük kadar eski bir kavramdır. **Bu kavram, yüksek ahlakî değerlerin ve üstün meziyetlerin toplamını ifade eder.** Bu bakımdan erdem kavramı; **“cesaret, alplık ve bilgelik”** gibi özellikleri de içine alır. Bunlardan cesaret

³⁷¹ **“Erdem”, “er”** kelimesine **“-tem/-dem”** ekinin ilâvesiyle meydana gelmiş bir kavramdır. Meselâ, **“birdem/birtem”** (birlik), **“kündem”** (güneş gibi) ve **“gündem”** (günlük) gibi kelimeler de aynı ekle yapılmış kelimelerdir.

ve kahramanlık, erdemin ilk ve en belirgin özelliğidir. Erdem kavramı sadece bu özellikleri değil, toplumu birlik ve dayanışma içinde tutan **fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik** gibi meziyetleri de içine almaktaydı. Burada hemen belirtelim ki, diğer topluluklarda nadiren görülen bu yüksek insanî meziyetler, çok erken çağlarda Türk insanının şahsında doğmuş ve gelişmiştir. Daha doğrusu, bu meziyetler Türk insanının en belirgin karakter özellikleri olmuştur. Daha da önemlisi bu yüksek karakter özellikleri, Türk'ün manevi gücünü son derece artırmış ve ona tartışma götürmez bir üstünlük sağlamıştır. Yenisey bölgesindeki Altın Göl Yazıtında yer alan **“Erdemli millet güçlü olur.”**³⁷² sözü ile âdetâ Türk milletinin bu niteliği belirtilmiştir. Zira, manevi gücü meydana getiren sayı çokluğu değil, üstün niteliklerdir.

Eski Türk toplumu için erdem; ailesine, aşiretine bağlılık ve kahramanlık demektir. Bundan dolayı eski Türk toplumunda düşman ile savaşmak ve onu yenmek, en büyük erdem sayılırdı. Bir insanın kahramanlığı, onun savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. Öldüğü zaman da mezarına, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **“balbal”** dikilirdi.

3-J) Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları

Türk hükümdarı, bütün devlet teşkilâtının başı ve toplumun lideri olarak, en büyük güç ve yetkileri kendi şahsında topluyordu. Her emri, kanun hükmünde ve değerindeydi. Devletin her kademesindeki görevliler ve bütünüyle halk, bu emirlere uymak zorundaydı. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumundaydı. O, bu sıfatıyla yüksek mahkemeye başkanlık ederdi.³⁷³ Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için tutuklama kararı alabilir; bizzat yargılamasını yapabilir; ölüm dâhil çeşitli cezalar verebilirdi.

Türk kağanı, devletin başı olarak iç ve dış siyaseti düzenler; savaş ve barışa karar verir; savaş ve akınlarda ordulara komuta

³⁷² Eski Türk Yazıtları 1987: 104.

³⁷³ Kafesoğlu 1977: 239.

eder; elçiler gönderir, elçiler kabul eder; devlet teşkilâtının her kademesindeki görevlileri tayin eder veya görevlerinden alırdı.

Türk kağanlarının en önemli görevlerinden biri de, **Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak idi**. Bu, ancak kuvvet, yani silâh gücü ile yapılabilmekteydi. Bunun için Türk kağanları, ordular sevk ederek savaşmak, devletleri ortadan kaldırmak, toplulukları itaat altına almak, birlik ve bütünlüğü sağlamak durumundaydılar. Bu durum Göktürk Yazıtlarında “İlliye (*devletli olanı*) ılsızleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık, dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik (*itaat altına aldık*).”³⁷⁴ şeklinde ifade ediliyordu.

Türk kağanları, sadece Türk topluluklarını değil, yabancı soydan kavimleri de bir devlet çatısı altında toplamayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, daima dünya hâkimiyeti davası gütmüşlerdir. Çünkü Türk kağanları, dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Bilge Kağan, bu hususta, Göktürk yazıtlarında âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi şöyle konuşmaktadır: “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum.”³⁷⁵ Bu sözler, hiç şüphesiz ulaşılmış olan hedefi değil; ulaşılmak istenilen bir hedefi göstermektedir.

Türk devleti, idarede yetersiz kalan kağanların zamanında zaafa düşüyor; devlet ve toplum düzeni sarsılıyor; töre³⁷⁶ bozuluyordu. Böyle durumlarda töreyi yeniden düzenlemek ve korumak, Türk kağanına düşüyordu. Öte yandan kanun (*töre*) hâkimiyetini ve düzeni sağlamak da, Türk kağanının görevleri arasındaydı. Esasen, Türk devletlerinde kanunsuz ve hükümdarın şahsî iradesine bağlı bir idare şekli mevcut olmamıştır.³⁷⁷ Özellikle, her hüküm-

³⁷⁴ **Orhun Abideler** 1973: 23, 70.

³⁷⁵ **Orhun Abideleri** 1973: 17. Türkler dünyayı dört köşe olarak düşünüyorlardı. Dört taraftaki milleti hâkimiyet altına almakla da, kendilerini cihan hâkimiyetine ulaşmış kabul ediyorlardı.

³⁷⁶ Töre, sosyal hayatı düzenleyen ve yazılı olmayan örfî âdetlerdir.

³⁷⁷ **Kafesoğlu** 1970: 17.

dar, doğru kanunlar koymak ve onu adâletle uygulamak durumundaydı. Zira, Türklerde adâleti, devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Bu anlayış ünlü siyaset kitabı **“Kutadgu Bilig”**de, **“Beyliğin temeli adalettir.”** şeklinde bir ifade ile ortaya konulmuştur.³⁷⁸ **“Âdil ve doğru kanun”**a **“köni törü”** deniyordu. Kutadgu Bilig’de **“köni törü”**yü de Hükümdar **Kün-toldı** temsil etmiştir.³⁷⁹ Görüldüğü gibi, Türk hükümdarı burada güneşe benzetilmiştir. Çünkü güneş, ışığını ve ısınıyı bütün canlılara eşit olarak ulaştırmaktadır.³⁸⁰

Türk kağanının görevlerinden biri de iktisadi alanda idi. Çünkü, Türklerde **“halk devlet için değil, devlet halk için”** anlayışı vardı. Bu anlayışın tabii sonucu olarak, Türk kağanları, halkı iktisadi bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Bilge Kağan, bu gayeyi nasıl gerçekleştirdiğini Göktürk yazıtlarında şöyle anlatır: **“Tanrı buyurduğu için, kendim devletli (kut) olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin, az milleti çok kıldım.”**³⁸¹ Fakat Bilge Kağan’ın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır. Onun, kardeşi Köl-tigin ile birlikte, **“gündüz oturmadan, gece uyumadan ölesiye bitesiyeye çalışması”** gerekmiştir.³⁸² Aynı anlayış başka Türk beylerinde de vardı. Meselâ, bir Göktürk beyi de (*Aşina She-erh*), maddi refahı artırmak için halktan 10 yıl hiç vergi almamıştır. Bu yüzden kendisi yoksul duruma düşmüştür. Bazı beyler, onun bu durumunu alay konusu yapmak istemişlerdir. Fakat o, **“Ben ancak halkım zengin olunca huzur duyarım.”** sözü ile bu beyleri utandırmıştır.³⁸³

Türk kağanının iktisadi refah yaratmak için bazı tedbirler alması gerekiyordu. Bu tedbirlerin başında, iç barışı ve düzeni

³⁷⁸ Yusuf Has Hacib 1974: b. 819, 821.

³⁷⁹ Yusuf Has Hacib 1974: b. 68, 355, 800, 809, 2015, 5172, 5285, 5903/5907, 5944; Genç 1981: 107.

³⁸⁰ Yusuf Has Hacib 1974: b. 415, 824, 827, 831.

³⁸¹ Orhun Abideleri 1973: 19, 25, 39.

³⁸² Orhun Abideleri 1973: 25.

³⁸³ Chang Jen-T'ang 1968: 176; Chavannes 1900: 174. “Mes tribus vivent dans l'abon-dance; cela me suffit.” (Boylarım bolluk içinde yaşıyor; bu bana yeter.)

sağlamak geliyordu. Çünkü, bazen kağanların idarede yetersiz kalmaları, bazen de taht için yapılan kavgalar yüzünden devlet otoritesi zayıflıyor; iç barış ve düzen bozuluyordu. Türk boyları arka arkaya devlete karşı isyan ediyor veya devletten ayrılıyordu. Karışıklık ve iç mücadele de, ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde sekteye uğramasına yol açıyordu. Bu durum, ancak tahta güçlü ve yetenekli bir kağanın geçmesiyle düzeltilebilmekteydi. Böyle bir durumda Türk kağanının ilk işi, isyan eden Türk topluluklarını tekrar itaat altına almak, dağılmış olan Türk topluluklarını toplamak ve bunları belirli bir düzen içinde, belirli yerlere tekrar iskân etmektir. Bu faaliyet Göktürk Yazıtlarında **“Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapiya kadar kondurmuş.”**³⁸⁴ sözü ile ifade ediliyordu.

Ekonomik tedbirlerden biri de, komşu devletlerle ticari anlaşmalar yaparak halkın ihtiyacı olan malları bu devletlerden temin etmektir. Çünkü, Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları, hayvancılığa olduğu kadar tarıma imkân vermiyordu. Bundan dolayı Türk toplulukları bazı ihtiyaçlarını komşu ülkelerden sağlamak zorundaydılar. Bu da ya komşu devletlerle ticari anlaşmalar yapmak ya da yağmalı akınlar düzenlemek veya bazı devletleri vergiye bağlamak suretiyle sağlanabilmekteydi. Bilge Kağan her iki usulü de başarıyla uygulamıştır. O, Çin ile yaptığı ticari anlaşma hususunda şöyle demektedir: **“Bu yerde (Ötüken ormanı) oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.”**³⁸⁵

Öte yandan Bilge Kağan, seferlerini ve akınlarını genellikle ekonomik gayelerine vasıta yapıyordu. Böylece o, toplumun ihtiyacını, eksikliğini savaş yoluyla sağlamaktaydı. Bilge Kağan bu durumu Göktürk Yazıtlarında şöyle açıklamaktadır: **“Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanıverdim.”**³⁸⁶

³⁸⁴ Orhun Abideleri 1973: 25.

³⁸⁵ Orhun Abideleri 1973: 18, 47.

³⁸⁶ Orhun Abideleri 1973: 50.

4-) Devlet Meclisi

Türk Kağanları, devlete ait işlerde kararları tek başına almazlardı. Eski Türk devletlerinde siyasi, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler vardı. Bu meclislere **"toy"**, **"kengeş"**, **"ternek"** ve **"kurultay"** (Moğ.: *khuriltai*) gibi adlar verilmekteydi.³⁸⁷ Meclis üyelerine de **"toygun"** denmekteydi. Devlet meclisine kağan başkanlık ederdi. Kağan bulunmadığı zamanlarda meclis, **"aygucı"** veya **"üge"** unvanıyla anılan devlet danışmanlarının başkanlığında toplanırdı. Başta **"hatun"** ve **"şad"** olmak üzere **"yabgu, tigin, il-teber, erkin, kül-çor, apa, tudun, tarkan"** gibi askerî ve idari yüksek görevliler, devlet meclisinin tabîi üyeleri idi. Bu duruma göre, devlet meclisindeki üyelerin bir kısmı hanedandan, bir kısmı da hanedan dışından seçilmekteydi.

Asya Hun Devleti'nde her yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında toplantılar düzenlenirdi. Bunlardan birinci toplantı, dinî nitelikteydi. İkinci toplantı, daha çok bayram veya festival türünden bir toplantı idi. Asıl büyük ve kapsamlı toplantı ise, dokuzuncu ayda Şansi bölgesindeki **Tai-lim** adı verilen bir sahada yapılmaktaydı.

Tai-lim'deki bu büyük toplantıya başta **"hatun"** olmak üzere tiginler, yüksek dereceli memurlar, birlikleriyle ordu komutanları, tâbi boylar ve topluluklar katılmaktaydı. Toplantıya katılmak, devlete ve hükümdara bağlılık işareti sayılmakta, aksi durum ise itaatsizlik ve isyan anlamına gelmekteydi.³⁸⁸ Bu toplantıda ordu teftiş edilmekte, insan ve hayvan sayımı yapılmakta,³⁸⁹ memleket meseleleri üzerinde genel görüşmeler yapılmakta, devlet politikaları görüşülüp karara bağlanmakta, idareye geniş yetkiler verilmekte ve hükümdarın meşruiyeti tekrar onaylanmaktaydı.

³⁸⁷ Demokrasinin temel kurumlarından olan meclis, hemen hemen bütün Türk devletlerinde vardı. Türkler bu kurumu Batı toplumu gibi geliştirip bir sisteme bağlayarak, parlamentoya dönüştürememişlerdir. Dolayısıyla bu kurumu Batı'dan almak zorunda kalmışlardır.

³⁸⁸ **Kafesoğlu** 1980: 205; **Mori** 1978: 220.

³⁸⁹ **De Groot** 1921: 59. "Wenn im Herbst die Pferde fett sind, findet eine grosse Versammlung in Tai-lim statt, damit die Staerke der Bevölkerung und des Viehbestands festgestellt werde." (**Mori** 1978: 220).

Asya Hunlarının, devlet başkanının isteği üzerine toplanan bir devlet meclisleri vardı. Büyük Hun Hükümdarı Mete, devlet meselelerini bu meclise getirmekte ve devlet adamlarının tartışmasına açmaktaydı. Mete, bu mecliste devlet adamlarının fikirlerini dinlemekle birlikte, son kararın kendisinde olmasına daima dikkat etmekteydi. Öte yandan Avrupa Hunlarında da devamlı görev yapan bir meclis bulunmaktaydı. Bizans elçisi **Priskos**, Attıla'yı ziyareti sırasında gördüğü bu meclisi "**Seçkinler Meclisi**" (*logades*) adı ile tanıtmıştır.³⁹⁰

5-) Hatun (Türk Hükümdarının Eşi)

Eski Türk hükümdarlarının eşleri "**yin-çü**" (*yen-shih=yin-çü=incü veya evci*), "**hatun**" veya "**uluğ hatun**" (*ta yen-shih*) unvanını taşırlardı.³⁹¹ Hatunlar da devlet yönetiminde söz sahibi idiler. Ayrı otağları ve "**buyruk**"ları (*bakanları*) vardı. Törenlerde hükümdarın yanında yer alırlar; devlet meclisine katılırlar; elçiler gönderirler; elçiler kabul ederlerdi.³⁹²

Hatun, gelecekteki hükümdarın annesiydi. Bundan dolayı onun Türk soyundan olmasına özellikle dikkat edilirdi. Türk hükümdarları, "hatun" olacak eşlerini genellikle tanınmış Türk boylarının birinden alırlardı.

Türk kağanının "hatun"dan başka eşleri de vardı. Özellikle Çinli bir prensesle evlenmek, Türk kağanlarının âdeti idi. "**Konçuy**" unvanı ile anılan bu prensesler, hiçbir zaman "hatun" derecesine yükselemezlerdi. Konçuy'dan olan çocuklar da taht üzerinde hak iddia edemezlerdi.

6-) Tiginler (Türk Hükümdarının Oğulları)

Türk kağanının oğulları "**tigin**" (*prens*) unvanı ile anılırdı. Tiginlerin her birine devlet teşkilâtının en yüksek kademesinde görevler verilirdi. Meselâ, Hunlarda hükümdardan sonra gelen ve "**dört köşe**" adıyla anılan yüksek memuriyetlere tiginler tayin

³⁹⁰ Kafesoğlu 1977: 227; Altheim 1952: 138; Németh 1982: 85.

³⁹¹ De Groot 1921: 50 vd., 201; Liu Mau-tsai 1958: I, 9; Taşağıl 1995: 96.

³⁹² Kafesoğlu 1977: 231; Németh 1982: 86; Gökalt 1972: 165.

edilmekteydi. Tiginlerden biri, genellikle büyük oğul, hükümdarın sağlığında veliaht tayin edilirdi. Veliaht olarak belirlenen tigin, bazen “**sol bilge tigin**” (*Tso Hsien Wang*) (*Hunlarda*) bazen de “**şad**” (*Göktürklerde*) unvanı alır; idaresine devletin doğu bölgeleri bırakılır; emrine de bir birlik (*tümen*) verilirdi. Veliaht olan tigin, bazen önemli bir Türk topluluğunun başına getirilmekteydi. Meselâ Uygur Kağanı veliaht olarak belirlediği oğlu **Bayan-çor'u** (*Moyun-çor*), devletin ikinci temel unsuru olan Oğuzların üzerine idareci olarak tayin etmiştir.

Veliaht tayin edilen tiginin idaresine belirli bir bölge ile emrine askerî bir birlik verilmesinden maksat, onun ilerideki görevine *-daha sorumluluk mevkiine gelmeden önce-* hazırlanmasını, yani yetişmesini sağlamaktır. Burada “sol bilge tigin” veya “şad”, bir taraftan yaptığı pratik uygulamalarla idarede tecrübe kazanıyor; diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneklerini geliştiriyordu. Meselâ, hükümdarlık mevkiine gelmeden önce “şad” unvanıyla Tarduş Türk topluluğunun üzerine idareci tayin edilen Bilge Kağan, bu makamda 19 yıl görev yaparak kendisini yetiştirmiştir. Aynı şekilde, Köl-tigin de, “şad” unvanı ile 16 yaşından itibaren Göktürk ordularının bütün savaşlarına katılarak askerî tecrübesini artırmış; yeteneğini geliştirmiştir.

Veliaht tayin edilen tiginin tahta çıkması her zaman kesin değildi. Çünkü, Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkma hakkını sadece veliaht olarak belirlenen tigine değil; her tigine eşit bir şekilde vermekteydi. Hâl böyle olunca, Türk devletlerinde taç baş değiştirirken mutlaka bir taht mücadelesi meydana gelmekteydi. Bu mücadeleyi kazanan tigin de tahtın yeni sahibi olmaktaydı. Eğer tiginler yenilemezlerse, yani biri diğerine üstün gelemese devlet ve saltanat bölünmekteydi.

Öte yandan tiginler, çocuk yaşta, hasta veya malûl, yani iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getiremeyecek durumda iseler, töre gereğince tahta amcaları çıkmaktaydı. Meselâ, **Köl-tigin** ve **Bilge** kardeşler, babaları **El-teriş Kağan** öldüğü zaman çocuk yaşta (*7 ve 8 yaşlarında*) oldukları için, töre gereğince tahta “**Kapgan**” (*Fatih*) unvanıyla amcaları **Bey-çor** (*M'o-ço*) geçmiştir.

Diğer taraftan hükümdarın "hatun" olmayan eşlerinden doğan oğulları ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir hak iddia edemezlerdi. Meselâ Göktürk Hükümdarı **Mukan Kağan**'ın **Ta-lo-pien** (*Tarban*) adında, başka bir eşinden doğmuş, son derece yetenekli bir oğlu vardı. Mukan Kağan, annesi "hatun" olmadığı için bu oğlunu veliaht olarak gösterememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi **Taspar** (*T'o-po*) geçmiştir. Taspar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatın bir nişânesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien'i veliaht göstermek istemişse de, bu tiginin veliahtlığı yine devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir.³⁹³

D-) İDARİ YAPI ve ÖZELLİKLERİ

Türk devlet teşkilâtının temeli, Türk **kozmi** (*evrenin yaratılışı*) düşüncesine dayanmaktadır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler devletlerini, evrenin yaratılış düzenine uygun bir tarzda şekillendirmişlerdir. Göktürk Yazıtlarına yansıyan Türk kozmogonisine göre, "**Üstte gökyüzü, altta yağız yer, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmıştır. İnsanoğlunun üzerine de (Tanrı tarafından) Türk Kağanları (Bumin ve İstemi) oturtulmuştur.**" Görüldüğü gibi, "**gökyüzü ve yeryüzü**", yani bütün dünya Türk devletinin mekânını oluşturmaktadır. Türk Kağanları ise, "**üniversal**" (*cihânşümül*), yani bütün dünyanın hükümdarı durumundadırlar.

Hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün insanlar da (*kişioğlu*), onların halkıdır. Türk hükümdarları siyasi iktidarı da (*kut*), doğrudan doğruya Tanrı'dan almaktaydılar. İlâhî bağış (*kut*) yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasi iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı eksenini istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk

³⁹³ **Liu Mau-tsai** 1958: I, 43 vdd.; **Chavannes** 1900: 48. "Quand Mou-han kagan des Tou-kiue orientaux mourut, il ecarta (de la succession) son fils Ta-lo-pien et donna le pouvoir a son Frere cadet T'o-po kagan, T'o-po, avant de mourir, ordonna qu'on s'abstînt de prendre son fils An-lo et qu'on eût soin de nommer Ta-lo-pien. Les gens du pays, considerant que la mere de ce dernier etait de basse extraction, ne voulurent pas lui donner le pouvoir." (**Taşagıl** 1995: 116, 158).

devletlerinde ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.³⁹⁴ Bunlardan “doğu”, yani “sağ” taraf daima üstün vaziyetteydi. Başka bir deyişle, hâkimiyet ve üstünlük doğu tarafındaydı. Batı, yani sol taraf, doğuya, yani sağ tarafa tâbi durumdaydı.³⁹⁵

Devletin idare merkezi olan “ordu” (*çadır kent*), doğudaydı. “Ordu”nun tam ortasında da Türk Kağanının “otağ”ı yer almaktaydı. Türk Kağanı burada oturmaktaydı. O, aynı zamanda ikili teşkilâtın tam merkezinde bulunmaktaydı. Güneyinde ve kuzeyinde de yüksek rütbeli beyler (*Şadpıt ve Tarkat buyruk beyleri*) sıralanmaktaydı.³⁹⁶ Diğer taraftan Türk hükümdarı, tahtına da doğuya dönük bir tarzda oturmaktaydı. “Otağ”ın kapısı ise, yine doğuya açılmaktaydı. Türk hükümdarı, her sabah otağın kapısından çıktığında kutsal kabul edilen güneşi selamlamaktaydı.³⁹⁷ Öte yandan, sol, yani ülkenin batı tarafına “yabgu” unvanı ile hükümdarın kardeşlerinden biri tayin edilmekteydi.³⁹⁸ Meselâ, 552 yılından Gök-türk Devleti’ni kuran Bumin Kağan, devletin batı bölgelerini “yabgu” unvanı ile kardeşi İstemi’ye bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey vermiştir.³⁹⁹

Devletin batı bölgelerinin başında bulunan yabgu, doğuda oturan hükümdarın yüksek egemenlik haklarını daima tanımakta, iç ve dış işleri hep onun adına yürütmekteydi. Fakat, karar ve icraatında tamamen serbestti. Tıpkı bir devlet başkanı gibi, o da elçiler gönderebilir; elçiler kabul edebilir; başka devletlerle anlaşmalar yapabilir; savaşa ve barışa karar verebilirdi. Öte yandan, bütün devleti ilgilendiren meseleler söz konusu olduğu zamanlarda ise,

³⁹⁴ Oğuz Kağan’ın devlet ve boy teşkilâtı da “Bozok” (sağ), “Üçok” (sol) olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Hâkimiyet ve hükümdarlık ise “Bozok”larda, yani sağda idi.

³⁹⁵ Hun Türklerinde doğu “sol” taraf olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Hunlarda üstünlük, sol tarafta olmuştur.

³⁹⁶ Orhun Abideleri 1973: 17.

³⁹⁷ De Groot 1921: 60. “Morgens verlaesst der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Westen) verbeugt er sich gegen den Mond” (Taşağıl, 1995: 113).

³⁹⁸ Chavannes 1900: 21.

³⁹⁹ Chavannes 1900: 38.

devletin sağ ve sol bölgelerindeki beyler (*şadlar ve yabgular*), hükümdarın başkanlığındaki mecliste toplanmakta ve bu mecliste alınan kararlara göre hareket etmekteydiler. Ortak hareket edilecek seferlerde ise, bütün ordu hükümdarın başkomutanlığında birleşmekteydi. Ordu düzeni de ikili sisteme göre şekillenmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, herkes mensup olduğu yöne ve yere göre ordunun sağ ve sol kanatlarında yerlerini almaktaydı.⁴⁰⁰

Türk devlet teşkilâtındaki bütün yüksek memuriyetler de Türk kozmogoni anlayışına göre düzenlenmiştir. Türkler, devletin mekânını oluşturan dünyayı **“dört köşe”** (*dört bulung*) olarak düşünmüşlerdir. “Dört köşe” de doğu, batı, güney ve kuzey olarak dört ana yön ile ifade edilmiştir. Bunlardan doğuya **“ileri”**, batıya **“geri”**, güneye **“beri”**, kuzeye de **“yukarı”** denilmiştir.⁴⁰¹ Öte yandan Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı, bütün insanların idaresini Türk hükümdarına vermiştir. Bu durumda, Türk hükümdarının **“Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün ülkeleri ve milletleri hâkimiyeti altına alması”** gerekiyordu. İşte en eski devlet teşkilâtı da bu anlayışa göre kurulmuş ve düzenlenmiştir.

Hun Devleti’nde **“tan-hu”** veya **“şan-yü”** unvanı ile anılan hükümdardan sonra **“dört köşe veya boynuz”** ile **“altı köşe veya boynuz”** adlarıyla anılan yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan **“dört köşe”**, dünyanın dört ana yönü; **“altı köşe”** de altı tali yönü esas alınarak oluşturulmuştur. “Dört köşe” ve “altı köşe” memuriyetler de, kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.⁴⁰² Her iki grupta yer alan memuriyetlere başta hü-

⁴⁰⁰ Kafesoğlu 1980: 206.

⁴⁰¹ Eski Türkçede ana yönleri belirtmek için 37, ara yönleri belirtmek için de 4 kelime ve kavram bulunmaktadır. Bu hususta bk. Arat 1987: 182-196. Öte yandan, Türk kültüründe yönlerin hem renklerle hem de hayvan isimleriyle belirtilen sembolleri vardı. Meselâ bunlardan doğuyu renk olarak **“gök”** (mavi), hayvan olarak da **“ejder”** (gök luu=gök ejder); batıyı renk olarak **“ak”**, hayvan olarak da **“pars”** (beyaz benekli pars); kuzeyi renk olarak **“kara”**, hayvan olarak da **“yılan”** (kara yılan); güneyi ise, renk olarak **“kızıl”**, hayvan olarak da **“saksağan”** (kızıl sagızgan) temsil ediyordu (Esin 1978: 47; Gabain 1968: 108).

⁴⁰² **“Dört köşe”** (Ssû Chiao): 1. Tso Hsien Wang (**Sol Bilge Tigin**), 2. Yu Hsien Wang (**Sağ Bilge Tigin**), 3. Tso Lu-li Wang, 4. Yu Lu-li Wang. **“Altı Köşe”** (Lui

kümdarın oğulları ve küçük kardeşleri olmak üzere hanedan ile akraba boyların başkanları tayin edilmekteydi. Meselâ, “dört köşe” grubuna bağlı memuriyetlerden ilk ve en önemli mevkii, “**sol bilge tigin**” (*Tso Hsien Wang*) unvanı ile veliaht işgal etmekteydi. Her iki grupta bulunan görevlilerden her birinin idaresine de ayrı ayrı sahalar ve müstakil askerî birlikler verilmekteydi. Bunlardan sol grupta olanların sahaları devletin doğu bölgesinde, sağ grupta olanların sahaları da devletin batı bölgesinde bulunmaktaydı.⁴⁰³

Ayrıca, yüksek rütbeli “**24 komutan**” (*chang=başbuğ*) da askerî birliklere komuta etmekteydi. Komutanların emrinde ise, büyük birer askerî birlik (*bir tümen=on bin*) bulunuyordu.⁴⁰⁴ Her komutan, büyük bir ihtimalle, tanınmış birer boyun başkanıydı. Bu duruma göre, Türklerde halk, tamamen devlet teşkilâtı içine alınmış demekti.

Göktürklerin, Uygurların ve diğer Türk devletlerinin teşkilâtları da esas olarak Hun Türklerinininki ile aynı idi. Çin Yıllıklarının bildirdiğine göre, Göktürklerde 28 çeşit unvan ve memuriyet vardı.⁴⁰⁵ Diğer Türk devletlerinde görülen değişik unvan ve memuriyetlerle bu sayı şüphesiz daha da artmaktadır. Bu unvan ve memuriyet adlarının bir kısmını Türkçe kaynaklar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Bunlar; “**yabgu**, **şad**, **kündür**, **ayguç** (*devlet danışmanı*), **üge/öge** (*devlet danışmanı*), **yuğruş** (*bakan, Karahanlılarda vezir*), **il-teber** (*hükümdara bağlı bir topluluğun idarecisi*), **irkin/erkin** (*hükümdara bağlı bir topluluğun idarecisi*), **köl-erkin** (*Oğuzlarda hükümdar vekili*), **apa tarkan**, **tarkan**, **baga tarkan**, **boyla**, **buyruk** (*bakan, nazır, komutan*), **buyruk çor**, **köl çor** (*büyük komutan*), **inançu/inanç/inal/inak**, **ataman**, **babacık** (*Atabeg=şehzâde mürebbisi*), **tudun** (*vergi toplamaktan sorumlu görevli*), **tutuk** (*askerî vali*), **sü-başı** (*ordu komutanı*), **alpaga** (*subay*),

Chiao): 1. Tso Jih-chu Wang, 2. Yu Jih-chu Wang, 3. Tso Wen-yü-ti Wang, 4. Yu Wen-yü-ti Wang, 5. Tso Chan-chiang Wang, 6. Yu Chan-chiang Wang.

⁴⁰³ Mori 1978: 213.

⁴⁰⁴ De Groot 1921: 59.

⁴⁰⁵ Liu Mau-tsai 1958: I, 9, 41. “Insgesamt waren es 28 Klassen. Alle (Ämter) waren erblich.” (Eberhard 1943: 86; Julien 1864: 6/3, 333). “Ces fonctionnaires publics forment en tout vingt-huit classes distinctes. Toutes ces charges sont héréditaires.” (Taşağıl 1995: 97).

sengün/şengün (*komutan, general*), **çabış/çavuş**, **kalabur** (*kılavuz, lider*), **yula**, **elçi**, **tilmaç** (*tercüman*), **agıç** (*hazinedâr*), **alumçı** (*tahsildâr*), **tamgaçı** (*tuğracı=mühürdâr*), **bitikçi** (*kâtip*), **yargan/yargucu** (*yargıç*), **emçi** (*otaçı=tabip*)” gibi idari, askerî unvan ve memuriyetlerdir.⁴⁰⁶ Hemen belirtelim ki, bu rütbe ve dereceler boş bir unvandan ibaret değildi; her biri belirli bir yetki ve sorumluluğu göstermekteydi.⁴⁰⁷ Fakat, bu unvan ve memuriyet sahiplerinin bir kısmının görev ve sorumluluklarını, daha da önemlisi devlet teşkilâtındaki yerlerini kaynaklar vasıtasıyla tespit etmek mümkün olmamaktadır. Öte yandan, bu unvan ve memuriyetlerin bir kısmı (*Yabgu, Şad*) hanedan üyelerine verilmekteydi. Hanedan üyelerine verilen unvan ve memuriyetler de irsiydi, yani babadan oğula geçmekteydi.⁴⁰⁸

E-) HUKUK

Bilindiği gibi Türkler, pek erken çağlarda, Orta Asya’da geniş sahalara hükmeden ve büyük teşkilâtlar kuran bir millet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Burada hemen şu hükme varmak mümkündür: Devlet kurmak, hiç şüphesiz, kamu hukuku meydana getirmek demektir. Türklerin, sağlam ve değişmez hükümler ihtiva eden hem kamu hukukları hem de özel (*aile*) hukukları vardı. Hemen hemen bütün Türk topluluklarında, gerek kamu gerekse özel hukuka dair bütün kanunlara “**töre**” (*törü*) denmekteydi. Fakat onlar, töreyi hiçbir zaman yazılı hâle getirmemişlerdir. Bundan dolayı, eski Türk hukukuna dair net, kesin, sağlam ve ayrıntılı bilgilere sahip değiliz.

Biraz yukarıda zikrettiğimiz gibi, eski Türk devletlerinin merkez ve taşra teşkilâtlarında görev yapan çok kalabalık bir memur kadrosu buluyordu. En büyüğünden en küçüğüne kadar her memur, belirli bir unvan taşıyordu. Bu unvanlar sahibine sadece onur ve saygınlık değil, belirli bir görev ve sorumluluk da yüklemekteydi. Her memur, unvanının gösterdiği görev ve sorumluluğu

⁴⁰⁶ Eski Türk devletlerindeki memuriyet ve unvanlara dair geniş bilgi için bk. **Donuk 1988; Giraud 1999: 113-127.**

⁴⁰⁷ **Németh 1982: 93.**

⁴⁰⁸ **Liu Mau-tsai 1958: I, 9.**

yasalara (*töre*) uygun bir şekilde yerine getirmek durumundaydı. Daha doğrusu, başta Türk devlet başkanları olmak üzere devlet idare etme görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan herkes (*ehl-i örf*), yasaları uygulamakla görevliydi. Bütün devlet görevlileri ve halk da, yasalara uymakla yükümlüydü. Zira, gerek devlet, gerek toplum hayatında hâkim ve geçerli olan güç, töre hükümleriydi. Eski Türk toplumunda töre hükümlerine aykırı hareket edenler, cezadan başka ayıplanmak ve dışlanmak gibi ağır manevi bir baskıya maruz kalıyordu ki, bunu kolay kolay kimse göze alamıyordu.

Eski Türklerde, devlet ile hukuk (*töre*), birbirinden ayrılmayan, birbirini tamamlayan, daha önemlisi birbirlerinin varlık sebebi olan iki temel unsur idi. Bunun için eski Türk yazıtlarında devlet ile töre genellikle birlikte zikredilmiştir.⁴⁰⁹ Özellikle Bilge Kağan (716-734), hem Türk devletinin hem de töresinin ölmezliğine inanmaktaydı. O bu inancını ve düşüncesini, **“Üstte gök basmasa, altta yer delinmese (yani kıyamet kopmazsa), Türk milleti, devletini töreni kim bozabilir?”** şeklinde bir ifade ile ortaya koymuştur. Fakat Bilge Kağan, bu inancında ve düşüncesinde kısmen yanılmıştır. Zira, ölümsüzlüğüne inandığı Göktürk Devleti, onun ölümünden kısa bir süre sonra yıkılmıştır.⁴¹⁰ Hâlbuki Türk milletinin bu husustaki inancı ve düşüncesi ise, daha gerçekçi ve doğru olmuştur. Ona göre, devlet yıkılabilmekteydi. Töre ise kalıcı idi (*El kaldı, törü kalmaz=Devlet gider töre kalır*).⁴¹¹

Yeni bir Türk devleti kuran veya tahta çıkan her Türk hükümdarı, ilk iş olarak atalarından kalan töreyi düzenlemek ve yürürlüğe koymakla, yani kanun hâkimiyetini sağlamakla icraatına başlıyordu.⁴¹² Çünkü, eski Türklerde töreyi, devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, eski Türk devletlerinde hükümdarın şahsî idaresine kalmış,

⁴⁰⁹ Giraud 1999: 109 vd.

⁴¹⁰ Bilge Kağan'ın düşüncesini ve inancını geniş anlamda ele alırsak, onun bu hususta yanılmadığını söyleyebiliriz. Zira, Türk milleti, tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamıştır. Bir Türk devleti yıkılırken yerini başka bir Türk devleti almıştır.

⁴¹¹ Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 25. Buradaki **“kalmak”** fiili, “geride bırakmak” anlamında kullanılmıştır.

⁴¹² Orhun Abideleri 1973: 22, 33, 36, 69, 77, 79.

keyfi bir idare hiçbir zaman söz konusu olmamaktaydı (*bu hususta bk. Türk devlet başkanının görev ve sorumlulukları*).

Devletin ve bütün teşkilâtın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda adalet teşkilâtının da başıydı. Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla bizzat yargıda bulunabilir ve ölüm dâhil her türlü cezayı verebilir ve uygulatabilirdi. Meselâ Attila, şahsına suikast düzenleyen Bizans elçisinin sorgusunu bizzat kendisi yapmıştır. Attila bu sorgulamada sadece Bizans elçisini değil, aynı zamanda bu olayın asıl müsebbibi olan Bizans imparatorunu da gıyaben yargılamıştır.⁴¹³

Göktürk kağanlarının zaman zaman başkanlık yaptıkları yüksek devlet mahkemesinde, "yargu" veya "yargan" (*yargucu= assesseur=yargıç veya savcı yardımcısı*) unvanını taşıyan bir yargıç bulunmaktaydı. Ünlü Göktürk veziri ve devlet danışmanı Ton Yukuk bir ara (705-716) bu yüksek mahkemede görev yapmıştır.⁴¹⁴ Hunlarda yargıçlık görevi belirli ailelerin reislerine verilmekteydi.⁴¹⁵ Hazarlarda ise, her dinî cemaat için ayrı yargıç tahsis edilmiştir. Buna göre, Hazar ülkesinde Yahudilerin davasına iki, Hristiyanların davasına iki, diğer din mensuplarının davasına da bir yargıç bakmaktaydı.⁴¹⁶

Eski Türklerde, toplumun hoş karşılamadığı suçlar oldukça ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Daha doğrusu bu hususta kanunlar, son derece sert ve tavizsiz idi. Adam öldürmek, barış zamanı kılıç çekmek, zinada bulunmak, hayvan kaçırmak, soygunculuk ve hırsızlık yapmak gibi fiiller kesinlikle yasak idi. Bu suçları işleyenler idam edilir, malları devlet hazinesine alınır ve aile fertlerinin hürriyetleri kısıtlanırdı. Irza tecavüz de ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen idamı gerektirirdi. Hafif suçlar ise, 10 günü aşmamak üzere hapisle veya bedel ödetmekle cezalandırılırdı.⁴¹⁷

⁴¹³ Kafesoğlu, 1977:239; Németh 1982:92.

⁴¹⁴ Liu Mau-tsai 1958: I, 171; II, 614. "Daraufhin ernannte (P'i-kia=Bilge) den Tun-yu-ku (Ton Yukuk), der unter Mo-tsch'o (Kapgan Kağan) "Ya-kuan" (yargan) gewesen war, zum Hauptratgeber."

⁴¹⁵ Mori 1978: s. 217, 218.

⁴¹⁶ Şeşen 1985: 46, 156, 165, 174.

⁴¹⁷ De Groot 1921: 60; Kafesoğlu 1977: 239; Taşağıl 1995: 98, 112; Ligeti 1986: 46.

Büyük ölçüde yerleşik hayata geçen **Uygur Türkleri**, besiciliğin yanında ziraat ve ticaret de yapmaktaydılar. Yerleşik hayat ve bu hayata dair çeşitli faaliyetler, Uygurlarda özellikle hukuk kültürünün gelişmesinde başlıca rol oynamıştır. Uygurlardan günümüze, fertlerin birbirleriyle, toplumla ve devletle olan ilişkilerini gösteren çok miktarda belge ulaşmıştır. Bu sözleşmeler, hiç şüphesiz belirli ve yazılı kanunlara dayanmaktaydı. Aksi takdirde bu belgelerin bir anlamı ve geçerliliği olamazdı. Uygurların zamanına göre çok ileri ve medeni bir toplum olduklarını gösteren bu belgeler, **mal edinme, satış protokolü, malı ve eşyayı kiraya verme, parayı faize verme, ortaklık kurma, evlatlık verme, iş sözleşmesi, köle satışı, vakıfname, vasiyetname, ipotek senedi** gibi son derece çeşitli hukukî konuları kapsamaktaydı. Üstelik bu belgeler, tarafların hak ve hukukunu en iyi şekilde koruyabilecek bir hukuk anlayışı ile yazılmıştır ki, hiç kimse mağdur olmamaktaydı.⁴¹⁸

F-) ORDU

Eski Türk devletleri iki temel kuruma dayanmaktaydı. Bunlardan biri **aile**, diğeri **ordu** idi. Ordu, Türk devletlerinin hem temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmaktaydı. Türklerin gerek Orta Asya'da, gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli yabancı kavimler üzerinde hâkimiyet kurmaları ve hâkimiyetlerini devam ettirebilmeleri, ancak güçlü orduları sayesinde mümkün olabilmıştır.

Eski Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundaydı. Bundan dolayı, hemen hemen her Türk bir savaşçı idi.⁴¹⁹ Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, **Türklerde halk, ordu; ordu da halk durumundaydı**. Daha doğrusu, savaş zamanında bütün halk bir ordu hâline gelmekteydi.

⁴¹⁸ Bu hususta geniş bilgi ve bazı örnekler için bk. Arat 1987: 506-572; Caferoğlu 1934; Arsal 1947.

⁴¹⁹ Bu anlayış, "**Bir kişi bir asker demektir.**" şeklindeki eski Türk atasözünde de kendisini açık bir şekilde göstermektedir.

Türklerde orduya ve askere “**sü**”⁴²⁰ veya “**çerig**” (*çeri*)⁴²¹ denmekteydi. Askere, ayrıca “**er**” veya “**eren**” adları da verilmekteydi. Öte yandan Göktürk kağanlarının bahadırlardan seçilmiş özel bir muhafız birliği bulunmaktaydı. Bu muhafız birliğinin askerleri ise, “**böri**” (*kurt*) adıyla anılmaktaydı.⁴²²

Türk ordusunun başkomutanı **kağan** idi. Karahanlılar ile Oğuz Türklerinde bir de ordu komutanı vardı. Bu komutan “**sü-başı**” unvanı ile anılmaktaydı. Türk kağanı her savaşta ordunun başında bulunur ve orduya bizzat komuta ederdi. Ordunun diğer komuta heyetini de, hükümdar ailesinin fertleri ile akraba boylarının başkanları meydana getirmektedir. Bunlar, Hunlarda “**dört köşe**” ve “**altı köşe**” adlarıyla anılan büyük memuriyetlere tayin edilmekteydi. Emirlerinde de, sayısı bazen on binlere (*bir tümen*) kadar varan çeşitli büyüklükte birlikler bulunuyordu. Bu birlikler devletin merkezî ordusunu teşkil etmekteydi. Hunlarda ayrıca, başlarında boy başkanlarının bulunduğu 24 büyük komutan vardı ki, bunlar da savaş zamanlarında emirlerindeki birliklerle merkezî orduya katılmaktaydılar.

1-) Teşkilât

Eski Türk ordusu çeşitli sayılarda birliklerden meydana geliyordu. En büyük birlik 10 bin kişilikti. Bu birliğe “**tümen**” adı veriliyordu. Tümenler de, **1000’li**, **100’lü** ve **10’lu** olmak üzere kademeli olarak küçülen birliklere ayrılmaktaydı. Bu birliklerin başlarında da derecelerine göre, “**tümen başı**”, “**binbaşı**”, “**yüz-başı**”, “**onbaşı**” gibi unvanlar taşıyan birer komutan bulunmaktaydı.⁴²³ İlk defa büyük Hun Hükümdarı **Mete** (MÖ. 209-174) za-

⁴²⁰ “**Sü**” kelimesi, İslamî dönemde (Selçuklularda ve Osmanlılarda) “**sü-başı**” unvanının içinde varlığını korumuştur. Cumhuriyet devrinde ise, “**sü**” ile “**bay**” kelimeleri birleştirilerek (**sü+bay=subay**), bütün rütbeli komutanların genel adı olan “**subay**” kelimesi meydana getirilmiştir. Ayrıca Türkçe “**sü**” kelimesi ile Farsça “**vârî**” (benzer, gibi) kelimesi birleştirilerek, “**süvarî**” (ath) yapılmıştır.

⁴²¹ İslamiyet’ten önce Türk devletlerinde “**ordu ve asker**” anlamına gelen “**çerig**” kelimesi, Osmanlılarda “**Yeniçeri**” şeklinde kapıkulu ordusunun adı olarak yaşamaya devam etmiştir.

⁴²² **Julien** 1864: 6/4, 201. “Les soldats de la garde s’appelaient Fou-li (=börü=kurt).”

⁴²³ **De Groot** 1921: “Die 24 Grossen stellen wieder jeder für sichselbst Haeuptlinge von Tausendschaften, Hundertschaften und Zehnerschten, wie auch ‘Un-

manında görülen bu teşkilât, ufak değişikliklerle bütün Türk devletlerinde varlığını korumuştur.

Fakat, bu değişiklikler İslâm medeniyeti çevresinde kurulan Türk devletlerinin ordularında daha fazla idi. Meselâ, Hun ordusundaki on binli, binli, yüzlü ve onlu sistem Karahanlı ordusunda pek fazla görülmemektedir. Karahanlı ordusu **"otag"**,⁴²⁴ **"hayl"** ve **"on otag"** gibi adlarla anılan çeşitli birliklere ayrılmaktaydı. Bugünkü manga karşılığı olan **"otag"**, 8-10 erden (*asker*) meydana geliyordu. Başında bulunan komutana da **"otag başı"** deniyordu. **"Hayl"** ise 25-30 kişilik bir birlik olup bugünkü bir takıma eşitti. Başındaki komutan da **"hayl başı"** unvanı ile anılıyordu. **"On otag"**⁴²⁵ da 80-100 erden (*asker*) oluşuyordu. Bu da, bugünkü bir bölüğün tam karşılığı idi.⁴²⁶

Karahanlılarda ayrıca, 4 ilâ 12 bin kişi arasında değişen bağımsız büyük birlikler de vardı.⁴²⁷ Bu bağımsız büyük birliklere **"sübaşı"**lar komuta etmekteydi.

Eski Türk ordularında, önemli askerî faaliyetler için kullanılan bazı özel birlikler de bulunmaktaydı. Meselâ savaş zamanında düşman ordusunun durumunu öğrenmek için bir keşif kolu gönderilmekteydi. Bu keşif koluna **"yelme"** (*yelmeg*) denmekteydi.⁴²⁸ Karahanlılarda aynı keşif koluna **"tutgak"** adı verilmekteydi. Yine Karahanlılarda ordu sefere çıkarken **"yezek"** adıyla anılan bir öncü birlik oluşturulmaktaydı. Ayrıca, düşmanın gece ordugâhını basan bir birlik daha vardı ki, buna da **"akıncı"** denmekteydi. Ordugâha ise, **"han toyu"** adı verilmekteydi. "Han toyu", yani ordugâh, **"sakçı"** adı verilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. "Sakçı"lar, düşman casuslarının sızma ve sabotaj

terkönige', 'Reichsver-weser', 'Generalkommandanten', Tong-ho, Tsu-ku und was dazü gehört." (Mori 1978: 215).

⁴²⁴ En küçük birlik olan "otag"ın sayısı, bir çadırın alabileceği asker sayısı ile belirlenmekteydi. Bu da 8 veya 10 kişiden ibaretti. Görüldüğü gibi, Karahanlı ordusundaki "otag" ile Hun ordusundaki en küçük birlik arasında sayı bakımından tam bir benzerlik bulunmaktadır.

⁴²⁵ **"On otag"**, 10 çadırlık asker demektir. Bu da, Hun ordusundaki 100 kişilik birlik ile benzer durumdadır.

⁴²⁶ Koca 1997: 190.

⁴²⁷ Yusuf Has Hacib 1974: 2334, 2335.

⁴²⁸ Orhun Abideleri 1973: 57/95; 60/97. "yelmeg"

faaliyetlerine karşı “im”, yani parola kullanmaktaydılar.⁴²⁹ Parola-yı bilmeyen kimse ise derhâl öldürülmekteydi.⁴³⁰

Türkler, baskın hareketine karşı son derece dikkatli idiler. Düşmanın askerî faaliyetlerini önceden öğrenebilmek ve gerekli tedbirleri zamanında alabilmek için onların gözetleme kuleleri vardı. Gözetleme kulelerine ve bu kulelerde görev yapan nöbetçilere “**kargu**”⁴³¹ denmekteydi. Ayrıca bu kulelere “**küzet**”, buradaki nöbetçilere de “**küzetçi**”⁴³² (*közetdeçi/közetküçi*) adı verilmekteydi. Gözetleme kuleleri, ordunun bir bakıma ileri karakollarıydı. Bunların yeri, genellikle çevreye hâkim tepelerden seçilmekteydi. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre, gözetleme kuleleri minare biçiminde yapılmaktaydı. Düşmanın durumu, kulelerde yakılan ateşler (*gece*) ve bu ateşlerden çıkan dumanlar (*gündüz*) vasıtasıyla haber verilmekteydi.⁴³³ Böylece, binlerce kilometre uzaklardaki düşmanın hareket haberi çok kısa bir sürede devletin merkezine ulaşabilmekteydi.

Türk ordusunun ideal sayısı 400 bin idi.⁴³⁴ Tarihî kayıtlara göre, 400 bin kişilik ordu ilk defa Hun Türklerinde görülmüştür. Meselâ, büyük Hun Hükümdarı **Mete**, Çin ordusunu MÖ 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde 400 bin atlıdan oluşan ordusuyla dört taraftan kuşatmıştır. Bu kuşatmada Hun ordusu, ana yönler ve bu yönleri ifade eden renkler esas alınarak dört kısma ayrılmıştır. Bu duruma göre, **kuzeyde 100 bin yağız (kara=siyah) atlı, batıda 100 bin kişilik ak (beyaz) atlı, güneyde 100 bin kişilik doru (bordo) atlı, doğuda da 100 bin kişilik demir kırı atlı bulunuyordu.**⁴³⁵ Bundan da anlaşılıyor ki, eski Türk ordularının birlikleri birbirinden bazen atların renklerine göre ayrılmaktaydı.

⁴²⁹ Koca 1997: 190 vd.

⁴³⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 38. “İm bilse er ölmez.”

⁴³¹ Orhun Abideleri 1973: 57/95; 60/97. “kargug”.

⁴³² Caferoğlu 1968: 125. “Küzet” kelimesi, bugünkü “gözetmek” (göz atmak) fiilinin köküdür.

⁴³³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 426.

⁴³⁴ De Groot 1921: 76; Liu Mau-tsai 1958: I, 433; Chang Jen-t'ang 1968: 142. Büyük Selçuklu ordusunun sayısı, Sultan Melikşah zamanında 400 bin kişi idi (Nizâmü'l-Mülk 1976: 78; 1982: 216).

⁴³⁵ De Groot 1921: 76.

Türk ordusu büyük ölçüde “**atlı birlikler**”den (*atlıg=süvari*) meydana geliyordu. Ayrıca, Türk ordusunda az da olsa “**yaya birlikler**” de (*yadag*) vardı. Meselâ El-teriş Kağan, 680 yılında istiklâl mücadelesine başladığı zaman komuta ettiği ordunun üçte ikisi atlı, üçte biri ise yaya idi.⁴³⁶

2-) Savaş (Uruş/Tokuş) Araç ve Gereçleri (Teçizat)

Savaş araç ve gereçlerinin başında at ve silâh yer alıyordu. Türklerin savaşlardaki başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından ileri geliyordu.

Türk atı, ufak yapılı ve üstelik kaba kıllı idi. Onda saf kan Arap atının zarafeti ve gösterişi yoktu. Fakat son derece dayanıklı,⁴³⁷ çevik ve süratli idi. Türkler bütün işlerini atları vasıtasıyla görüyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesiyle, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Bundan dolayı, her çadırın önünde daima koşumlu bir at hazır bulunmaktaydı.

Süvari tekniğini ilk bulan ve uygulayan kavim Türklerdir.⁴³⁸ Türk savaş sisteminde atlı birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Komşuları, özellikle Çinliler, süvari tekniğini Türklerden öğrenmişlerdir. Hatta Çinliler, MÖ 307 yılında yaptıkları bir reformla hareket kabiliyeti az, ağır savaş arabalarını hizmetten kaldırarak Hun Türklerinininki gibi hafif süvari birlikleri oluşturmuşlardır.

Savaş araç ve gereçlerinin en önemli kısmını silâhlar oluşturmaktaydı. Eski Türk toplulukları silâha “**tolum**”, silâh kuşanmaya da “**tolum manmak**” veya “**tolumlanmak**” diyorlardı. Eski Türk askerleri, seferlerde ve savaşlarda silâhlarını ve yiyeceklerini yanlarında taşırlardı. Hâlbuki başka ordular, silâhlarını ve yiyeceklerini taşımak için binlerce araba kullanıyorlardı. Et ihtiyaçlarını karşılamak için de, ordunun arkasından binlerce sığır sevk ediyorlardı. Bu durum ise ordunun hareketini son derece güçleştiriyor ve yavaşlatıyordu. Türkler ise, yiyecek ihtiyaçlarını, genellikle yanlarına aldıkları et konservelerinden (*kurutulmuş et*) karşı-

⁴³⁶ **Orhun Abideleri** 1973: 52, 91.

⁴³⁷ **Eberhard** 1940-41: 162; **Giraud** 1999: 136.

⁴³⁸ **Koppers** 1941: 463, 471, 472/512, 522, 523.

lamaktaydılar. Çinliler ve Avrupalı kavimler et konservesi yapmayı Türklerden öğrenmişlerdir.

Eski Türk silâhlarının başında ok gelmekteydi. Türkler oku, daha ziyade uzaktan yaptıkları savaşlarda veya taktik gereği geri çekilme sırasında kullanmaktaydılar.⁴³⁹ Özellikle, at üzerinde dörtnala giderlerken oklarını önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmaktaydılar.⁴⁴⁰

Eski Türk kurganlarında çeşitli silâhlar meydana çıkarılmıştır. Bunların başında, uzaktan savaş silâhı olan ok ve yay gelmektedir. Ok, genellikle **temren**,⁴⁴¹ **ahşap çubuk** ve **yelek** gibi kısımlardan meydana geliyordu. En eski Türk oklarının temreni kemik idi. Daha sonra bu malzemenin yerini demir almıştır. Bundan dolayı ok ucuna, demirden yapılmış anlamında bir söz olan **“temür-gen”**, yani temren adı verilmiştir. Ayrıca ok ucuna **“başak”** da denilmekteydi. En çok kullanılan temren üç dilimli idi. Ayrıca düz, yivli veya çengelli temrenler de vardı.⁴⁴² Bunlardan en tehlikelisi çengelli temrenler idi. Atılan ok insanı öldürmemiş, yani yaralı bırakmışsa, okun çıkarılması sırasında çengelli temren yaralıda büyük hasar yapmaktaydı. Hatta bu yüzden yaralı ölmekteydi.

Bazen temrenin üzerinde, ortada birleşen delikler açılarak hedefe giderken ses, yani ıslık çıkaran oklar yapılmaktaydı. ıslık çıkaran oklar, Osmanlı döneminde de kullanılmış olup, bunlara **“çavuş okları”** adı verilmekteydi. Bu oklar, genellikle işaret vermek veya hedef göstermek için kullanılmaktaydı.⁴⁴³ Çavuş oklarını ilk bulan ve kendi birliklerinde uygulayan MÖ 209-174 yılları arasında Hun tahtının sahibi büyük Türk Hükümdarı **Mete** (*Bagatır/Batur*) idi.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Giraud 1999: 142.

⁴⁴⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 111.

⁴⁴¹ Türklerin temrensiz okları da vardı. Bu oklara **“ulun”** adı verilmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 78). Ayrıca Türklerin eğitim amacıyla yaptıkları okları vardı ki, bunlara **“kalva”** denmekteydi. Bu okların da temreni yoktu (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 426).

⁴⁴² Türklerin **“kesme”** (enli temren), **“yasıç”** (yassı ve uzun) gibi adlar taşıyan daha başka temrenleri de vardı (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 434; 1941: III, 8).

⁴⁴³ Ögel 1971: 8.

⁴⁴⁴ De Groot 1921: 49. “Nun verfertigte Mo-tun (Mete) pfeifende Pfeile.”

Okun ahşap çubuğu, genellikle **"huş"** (*koguş*) ağacından yapılmaktaydı.⁴⁴⁵ Ahşap çubuğun arkasına da yelek ilâve edilmekteydi. Bundan maksat, okun hedefe giderken dengesinin bozulmamasını, yani dosdoğru gitmesini sağlamaktı. Bu tür oklara **"yüklüg ok"** denmekteydi.⁴⁴⁶

Oklar, **"sadak, okluk, kuruglug, kiş, kiş kuruglug"** gibi adlarla anılan torbalarda taşınmaktaydı. Genellikle kavak kabuğundan yapılan bu sadaklar (*torbalar*), ya atın terkesine ya da savaşçının omzuna veya bel kayışına (*kemer*) asılmaktaydı.

Ok, müstakil bir silâh değildi. Ancak yay ile birlikte kullanılabilmekteydi. Merminin tabanca ve top vasıtasıyla atılabildiği gibi, ok da ancak yay ile fırlatılabilmekteydi.

Yay, oku hedefe fırlatmak için kullanılan bir araçtır. Bu kelime, büyük bir ihtimalle, **"yaymak"** fiilinin köküdür. Yay, genellikle son derece sert ve sağlam bir ağaç türü olan **"kayın"** ağacından yapılmaktaydı.⁴⁴⁷ Yayın iki kısmı vardır: Biri sert ve sağlam bir ağaçtan veya boynuzdan yapılmış **"kavisli kısmı"**, diğeri öküz bacaklarının sinirinden veya hayvan bağırsağından yapılmış **"gerilen kısmı"**. Bu ikinci kısma **"kiriş"** denmekteydi. Kiriş, yani sinir kısmı, kavisli ahşabın iki ucuna bağlanmak suretiyle yay meydana getirilmekteydi. Yayın üzerine sırim (*ince deri parçası*) veya sinir sarılmaktaydı.⁴⁴⁸ Bundan maksat, yayın hem direncini artırmak, hem de kuruyup evsafını yitirmemesini sağlamaktı. Ayrıca, esnekliğini koruması için yayın üzerine zambak da sürülmekteydi.

Ok çubuğunun arka kısmının tam ortasında **"gez"** (*kez*) adı verilen bir kertik bulunmaktaydı. "Gez" vasıtasıyla kirişe yerleştirilen ok, yayı bir elle tutmak ve diğer elle kirişi germek suretiyle atılmaktaydı.

Türklerin çok çeşitli yayları vardı. Bunlardan en mükemmeli tersine germek suretiyle kullanılan çift kavisli **"refleks yaylar"** idi.⁴⁴⁹ Bu yaylarla atılan okların öldürme gücü çok yüksekti.

⁴⁴⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 369.

⁴⁴⁶ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 217.

⁴⁴⁷ Türkler kayın ağacına "kürt" adını vermekteydiler. Bu ağaçtan genellikle yay, kamçı ve değnek yapmaktaydılar (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 343).

⁴⁴⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 123, 409.

⁴⁴⁹ Kafesoğlu 1977: 241; Koşay 1974: 92.

Yay tıpkı sadak gibi omuza asılmak suretiyle taşınmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, ok ve yay Türk savaşçısının daima elinin uzanabileceği bir yerde bulunmaktaydı. Zira **Türk savaşçısı, ancak silâhıyla birlikte olduğu zaman kendisini rahat ve güvenlikte hissetmekteydi.**

Eski Türk kurganlarında **kılıç, meç (kısa kılıç), mızrak (kargı, süngü),⁴⁵⁰ kısa mızrak (kaçut), bıçak, hançer (büg-de/bükte), gürz (topuz), kamçı (berge) ve kement (ukruk)** gibi çeşitli yakından savaş silâhları bulunmuştur. Bunlardan kılıç, Türk savaşçısının en çok kullandığı silâh idi.⁴⁵¹ Türk kılıçlarının kabzaya yakın kısmı düz, uca yakın kısmı ise hafif kavisliydi. Bu rastgele verilmiş bir eğrilik değildi. Zira, savaşçının vurduğu darbeye bütün güç burada toplanmaktaydı.⁴⁵² Bundan dolayı Türk kılıcının kesici gücü çok yüksekti.

Genellikle ahşap olan Türk kılıçlarının kabzaları (*boyın*), sade ve yalın değildi; kabzaların başı, bazen Türklerin hayatında önemli bir yer tutan kurt başları şeklinde yapılarak, kılıçlara bir sanat eseri özelliği kazandırılıyordu.

Kılıçlar, yalın hâlde değil; “**kın**” adı verilen bir çeşit kılıf içinde taşınmaktaydı. Kılıç kını da bir halka ile savaşçının kemeri-ne asılmaktaydı. Kılıç çekmekte kolaylık sağlamak için, kılıç kını-nın yeri sol tarafta bulunmaktaydı.

Eski Türk hayatında bıçak, hem günlük hayatta hem de sa-vaşlarda en çok kullanılan âletlerden biri idi. Türklerin çok çeşitli bıçakları vardı. Bunlardan en çok dikkat çekenini ise, her iki tarafı da keskin “**kingirak**” adlı bıçaktır. Türkler bu tür bıçağa bugün “**kama**” adını vermektedirler.

Türk savaşçıların çeşitli savunma silâhları da vardı. Bunla-rın başında **kalkan (tura), zırh (yarık) ve tolga (tulga/yaşuk/ aşuk)** geliyordu. Kalkan, genellikle deri, ahşap ve demir gibi silâh darbelerine dayanıklı maddelerden yapılmaktaydı. Zırh ve tolga

⁴⁵⁰ Bazı mızrakların başına, tıpkı oklarda olduğu gibi, temren takılmaktaydı. Bu tür mızraklara “**başaklığ süngü**” denmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 497).

⁴⁵¹ Eski Türk kılıcı hakkında geniş bilgi için bk. Ögel 1948: 431-460.

⁴⁵² Ögel 1971: 5.

ise, deri⁴⁵³ ve çeşitli madenlerden imal edilmekteydi.⁴⁵⁴ Türkler, iki çeşit zırh kullanmaktaydılar. Bunlardan biri **"kübe yarık"**, diğeri **"say yarık"** adıyla anılmaktaydı.⁴⁵⁵ **"Kübe yarık"** bütün vücudu örten bir zırh idi. **"Say yarık"** ise, sadece demir göğüslükten ibaretti.

3-) Askerî Eğitim

Geleceğin Türk savaşçısı, askerî eğitime daha çocukluk ça-ğında başlamaktaydı. Özellikle çocukların oynadıkları oyunlar, askerî eğitim için önemli bir vasıta olmaktadır. Meselâ, annesinin yardımından kurtulup yürümeye başlayan Türk çocukları, koyunların sırtına binerek önce farelere, gelinciklere ve kuşlara, daha sonra tilkilere ve tavşanlara ok atmak şeklinde oynadıkları oyunlarla âdeta ilk askerî eğitimlerini yapmaktaydılar.⁴⁵⁶

Çocuklar, bununla kalmamaktaydılar; oyunla başladıkları askerî eğitime, tıpkı yetişkinler gibi atlara binmekle devam etmekteydiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, her Türk savaşçısı ata binmeyi ve at üzerinde ok atmayı da çocukluk ça-ğında öğrenmekteydi. Hatta, Kazak konar-göçerlerinde 3-4 yaşlarındaki çocukların rahatça ata binebilmeleri için özel eyer takımları bile vardı.⁴⁵⁷ Çocuklar, kendilerine sağlanan bu imkânlarla daha önce koyun sırtında yaptıklarını bu defa at üzerinde tekrarlayarak eğitimlerini pekiştirmekteydiler. Böylece onlar, gençlik ça-ğına gelip Türk ordularına katıldıklarında çok iyi ata binmekte ve at sırtında ok atabilmekteydiler. Bundan sonra sıra, at sırtında silâhları kullanmada yetene-ği geliştirmeye gelmekteydi. Bu da ordu saflarında yapılan eğitimlerle gerçekleştirilmekteydi.

⁴⁵³ Hun Türklerinin ağaçtan kalkanları ve deriden zırhları vardı (Eberhard 1942: 76).

⁴⁵⁴ Tolga, madenden imal edildi-ği için başa çıplak olarak giyilmemekteydi. Koruması için başa önce, **"kedüt"** adı verilen tüyden yapılmış bir takke geçirilmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 390).

⁴⁵⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 15, 158, 217.

⁴⁵⁶ Németh 1982: 34; De Groot 1921: 3. "Die Kinder können Hammel oder Schafe reiten, spannen Bogen und schießen Vögel, Wiesel und Ratten; grösser geworden schießen sie Füchse und Hasen, die zur Ernaehung dienen."

⁴⁵⁷ Bacon Tarihsiz: 41.

Türk orduları, saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Eğitimler, genellikle canlı ve hareketli hedefler üzerinde yapılmaktaydı. Bu hususta, sürek⁴⁵⁸ avları, yarışlar (*at ve ok*) ve çeşitli sportif faaliyetler (*cirit oynama, gülle atma, güreş, kayakvs.*), savaş eğitimi için birer vasıta olarak kullanılmaktaydı. Binlerce av hayvanının vurulması ile sonuçlanan sürek avları, âdeti bir savaş tatbikatı şeklinde cereyan etmekteydi. Bu faaliyete hemen hemen bütün ordu birlikleri katılmaktaydı. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, MÖ 62 yılında Hun hükümdarının yönetiminde düzenlenen böyle bir sürek avına 100 bin atlı birden katılmıştır.⁴⁵⁹

Eski Türk askerî eğitimi; **emre itaat, anında karar verme ve gösterilen hedefi vurma** gibi bugün de geçerli temel ilkelere dayanmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, bu ilkelere dayanan eğitimi ilk defa büyük Hun hükümdarı Mete uygulamıştır. Şimdi bu eğitimle ilgili faaliyeti Çin Yıllıklarında anlatıldığı şekilde nakledelim:

Mete, Hun Hükümdarı Tuman'ın "**Ulu Hatun**" undan doğmuş en büyük oğlu ve veliahdıydı. Tuman, büyük bir devlet adamı olmakla birlikte saray kadınlarının etkisine açık bir kimse idi. Gerçekten de o, sonradan aldığı eşlerinden birinin etkisi altında kalarak oğlu Mete'den veliahtlık hakkını almak istemiştir. Bundan dolayı onu komşu **Yüe-çilere** göndermiş ve arkasından da bu kavme saldırmıştır. Bundan maksat, Mete'nin Yüe-çiler tarafından sessizce ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Fakat Mete, gafil avlanmamıştır. Babasının hareketini adım adım takip ediyor olmalı ki, Hun ordusu harekete geçer geçmez, kendisi Hun ülkesine kaçıp kurtulmayı başarmıştır. Kurduğu komplo hedefine ulaşmayınca, bu defa Mete'nin başarısına sevinmiş gözüken Tuman, yönetimine on bin atlı (*bir tümen*) vererek oğlunu ödüllendirmiş ve bu olayı da kapatmak istemiştir. Öte yandan Mete, babasının aksine bu olayı kapatmak ve unutmak niyetinde değildi. Nitekim o, bu olaydan hemen sonra babasının verdiği tümeni, babasına karşı bir

⁴⁵⁸ Eski Türkçede sürgün avına "**sıgır**" denmekteydi (**Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 364).

⁴⁵⁹ **Kafesoğlu** 1977: 244; **De Groot** 1921: 202. "Im folgenden Jahr (MÖ 62) hielt der Tan-hu mit über 100. 000 Reitern laengs der befestigten Grenzen Jagden ab, in der Absicht, einen Einfall zu machen und plündern."

darbe için katı bir askerî disiplin içinde eğitmeye başlamıştır. Olayın bundan sonraki kısmını Çin Yıllıklarından okuyalım:

“*Mete, (hedefe giderken)* ıslık çıkaran bir ok imâl etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa, orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam etti. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları *(bu durum karşısında)* donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi.

Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı *(Tan-hu/Şan-yü)* olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesi ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı ilân etti.”⁴⁶⁰

Görüldüğü gibi, Mete, emrindeki birliği babasına karşı bir darbe hareketi için hazırlarken, onu tavizsiz katı bir askerî disiplin içinde eğitmiştir. Bunu yaparken de, bizzat kendisinin icat ettiği *-hedefe giderken ıslık çıkaran-* okları kullanmış ve tümenini canlı hedefler üzerinde birkaç defa denemeden geçirmiştir. Bundan maksat, **her savaşıya, savaş esnasında görevlerini tek başına, başarılı bir şekilde yapabilecek vasıfları önceden kazandır-maktı.** Bu vasıfları şöyle açıklayabiliriz:

a-) Verilen Her Türlü Emre Tam İtaat

Emre itaat, askerî disiplinin temel şartıdır. Disiplin olmaksızın hiçbir orduda düzen ve hareket birliği sağlanamaz. Çünkü bü-

⁴⁶⁰ De Groot 1921: 50.

tün askerî faaliyetler, emir-komuta zinciri içinde gerçekleşmektedir. Emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlayamamış bir ordu komutanının savaşlarda hiçbir başarı şansı yoktur. Bu durumu çok iyi bilen Mete, birliğini eğitirken öncelikle emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlamaya çalışmıştır. Fakat o, sadece emir vermekle yetinmemiş; verdiği emri önce bizzat kendisi uygulayarak bu emrin dışında kimsenin kalamayacağını da göstermiştir.

b-) Süratli ve İsabetli Karar Verme

Askerî faaliyetlerde hangi derecede ve rütbede olursa olsun görev verilen kişiye, hem yetki verilmekte hem de sorumluluk yüklenmektedir. Yetki ve sorumluluk verilen kişi de, hiç şüphesiz, tek başına bazı kararlar verip, bu kararları uygulamaktadır. Öyleyse bu kişinin, kararları süratli ve isabetli bir şekilde vermesi gerekmektedir. Çünkü savaşlar sürat içinde geçmekte; uzun uzun düşünmeye imkân vermemektedir. Tereddüt eden ve hissî davranan kimse, üstünlüğü karşı tarafa kaptırmakta ve savaşı kaybetmektedir. İşte Mete, tereddütün ve hissî davranışın hayata mâl olacağını eğitim esnasında göstermek suretiyle askerlerini süratli karar vermeye alıştırmıştır.

c-) Hedefi Vurmada Tam İsabet

Karşılaşan iki kuvvetten birinin diğerine üstünlük sağlaması, rakibin bertaraf edilmesi şartına bağlıdır. Bu da silâhı, karşı taraftan daha iyi bir şekilde kullanmakla mümkündür. Bilindiği gibi, Türkler, savaş araç ve gereçlerini iyi bir şekilde kullanabilmek için askerî eğitime daha çocuk yaşta başlamaktaydılar. Bu eğitim, sürekli egzersizlerle gençlik çağına kadar devam etmekteydi. Böylece Türk gençleri, ordu saflarına usta bir binici ve iyi bir silâhşor olarak katılmaktaydılar. Onlar, ordu saflarında katıldıkları av partileri, at ve ok yarışları ve çeşitli sportif faaliyetlerle, binicilikte ve silâh kullanmakta yeteneklerini geliştirip pekiştiriyorlardı. Bu suretle düşmanın karşısına çıkan Türk savaşçıları, her defasında hedefi vurmada tam isabet sağlıyorlardı. Sidoine'nin dediği gibi, *(Hunların)* okları ölüm taşıdığından nişan aldıkları kimseye daima yazık olmaktaydı.

Sonuç olarak Mete, tarihte ilk defa bu vasıflara sahip, yani verilen emre uyan, anında karar veren ve gösterilen hedefi tam bir isabetle vuran, demir bir disiplin içinde, önünde durulmaz profesyonel bir ordu meydana getirmiştir.

4-) Savaş ve Taktik

Türk savaş sistemi “**hareket ve sürat**” üzerine kurulmuştur. Süratin savaşta önemini ilk keşfeden millet Türklerdir.⁴⁶¹ Türklerle, savaşta hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan başlıca unsur at idi. Diyebiliriz ki, **Türkler, atın sağladığı sürat ve hareket sayesinde karşı konulmaz bir güce ulaşmışlardır.** Savaş ve seferlerde, her Türk savaşçısının biri asıl, diğeri yedek olmak üzere iki atı (*koş at*) bulunmaktaydı. Türklerin savaş yetenekleri ve uyguladıkları taktikler, çağdaş tarihçiler tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

Ammianus: “(*Hunlar*) piyade olarak dövüşmeye hiç alışkın değillerdi. Bir defa eyere oturduktan sonra, küçük ve çirkin, ama yorulmak bilmeyen ve yıldırım gibi giden atlarına sanki yapışık kalırlardı. Savaşlarda korkunç çığlıklar atarak düşmanın üzerine çullanırlar. Bir direnme ile karşılaşınca hemen dağılırlar; ama kısa zaman sonra aynı süratle gelerek, önlerine çıkan her şeyi delip geçerlerdi. Buna rağmen, bir müstahkem mevki kuşatıp, merdivenlerle ele geçirme sanatını bilmezler. Ancak, demir kadar sert ve öldürücü, sivri kemik uçlu okları, şaşılacak kadar uzak mesafelere atmada gösterdikleri maharete hiç kimse erişemezdi.”⁴⁶²

Ammianus: “(*Hunlar*) yürürken ağır aksak, fakat at üstünde pire gibi çevik ve dayanıklıdır. Korkunç savaşçılar olup, yay ve kement kullanmakta eşsizdirler.”⁴⁶³

St. Efraim: “(*Hunların*) haykırmaları, arslanların kükremesini andırır. Atları üzerinde ufukta bir fırtına gibi uçarlar. Ordularıyla bir tufan gibi kapladıkları bütün arz üzerinde dehşet uyandırmışlardır. Silâhlarına karşı gelebilecek kimse mevcut değildir.”⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Németh 1982: 82.

⁴⁶² Grousset 1980: 91.

⁴⁶³ Altheim 1967: 29.

⁴⁶⁴ Németh 1982: 54, 127.

Çinliler: “Türkleri üstün yapan, atlıları ve okçularıdır. Kendilerine uygun gelirse, şiddetle saldırırlar, tehlikede olduklarını sezerlerse rüzgâr gibi kaçarlar, şimşek gibi kaybolurlar.”⁴⁶⁵

Türk savaş sisteminde müstaklil ve hareketli birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Bu birlikler, savaşta tam bir hareket serbestliği içinde sık sık dağılmakta ve birleşmekteydiler. Savaşçılar da at üzerinde süratle giderlerken öne, arkaya ve yana isabetli bir şekilde oklarını atmaktaydılar.

Irmakların, vadilerin ve tepelerin sağladığı avantajlardan azamî ölçüde yararlanmak; Türk savaş taktiğinin âdeta bir parçası idi. Türkler, savaşta kendilerine avantaj sağlayacak, stratejik yer ve mevkiileri düşmana kaptırmamaya büyük özen gösteriyorlardı. Bundan dolayı savaş meydanına düşmandan önce gelmeyi ve stratejik mevkiileri tutmayı hiçbir zaman ihmal etmezlerdi.

Türklerde, savaş için ayın birinci ve ikinci yarısı, zamanın gece ve gündüz, havanın da yağışlı ve yağışsız olması gibi durumlar çok önemliydi. Bu hususta onlar, kendileri için en uygun zamanı seçmekteydiler. Meselâ Hunlar, genellikle ayın ilk yarısında hücumla geçmekte; ayın ikinci yarısında da geri çekilmeye başlamaktaydılar. Sürpriz baskınlarda da, özellikle, ayın dolun (*bedir*) hâlde bulunduğu geceyi tercih etmekteydiler.⁴⁶⁶ Çünkü bu durum, düşmanı en pasif hâlinde başabilmek için kendilerine büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Öte yandan Türkler, yağmurlu havalarda da savaşmaktan daima kaçınıyorlardı. Çünkü, yağmurda yayın üzerindeki zamk erimekte; kiriş gevşemekte ve bu durum da yayın kullanılmasını son derece güçleştirmekteydi. Hatta bu durum, savaşı bırakmayı ve geri çekilmeyi bile zorunlu kılmaktaydı.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Julien 1864: 6/3, 547.

⁴⁶⁶ Eberhard 1942: 76 vd.; Liu Mau-tsai 1958: I, 41. “Sie warten den Vollmond ab und gehen dann auf Raubzüge.” (De Groot: 1921: 60 vd.). “Soll eine Sache in Angriff genommen werden, dann beobachtet man die Sterne und den Mond. Beim Vollmond oder beizunehmen Mond wird angegriffen oder gekämpft, bei abnehmendem Mond aber zieht man die Streitmacht zurück.”

⁴⁶⁷ Chang Jen-t'ang 1968: 33; Liu Mau-tsai 1958: I, 188. “...Gerade in dieser Zeit regnete es auch noch so schwer, dass die Bogen und Pfeile (*der T'u-küe*) sich alle verzogen und schlecht wurden. Daraufhin lösten (*ihre Kampstellung*) auf und kehrten zurück.”

Eski Türk savaşlarının bazı ortak özellikleri vardı. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür:

- a-) Yıldırma ve yıpratma,
- b-) Sahte geri çekilme,
- c-) Pusuya düşürme ve imha.

Şimdi bunları birer birer ele alarak, kısaca açıklamaya çalışalım:

a-) Yıldırma ve Yıpratma

Türkler savaşta, önce düşmanın maneviyatını bozmakla başlıyorlardı. Bu hususta en çok başvurdukları yöntem, **"korkutma"** idi. Çünkü savaşın gidişi ve sonucu üzerinde korkunun çok büyük etkisi vardı. Her şeyden önce korku, düşüncüyü ve hareketi bozmakta, iradeyi zayıflatmakta, azmi ve cesareti kırmakta ve savunma gücünü azaltmaktaydı.

Korkunun insan üzerindeki bu gücünü ve etkisini çok iyi bilen Türkler, amaçlarına ulaşmak için **"korkutma"**yı ustalıklarla kullanıyorlardı. Bunun için onlar, daha sefere çıkmadan önce kendileri hakkında korkunç rivayetler yaymak suretiyle düşmanlarının arasına büyük bir korku salıyorlardı. Bu faaliyet, düşmanla karşılaşp yüz yüze gelince, daha başka şekillerde devam ediyordu. Meselâ onlar, küçük gruplar hâlinde, beklenmedik zaman ve yerlerde yaptıkları sürpriz saldırılarla bir taraftan düşmana maddi kayıplar verdiriyorlar; diğer taraftan yeri göğü inleyen korkunç naralar atarak,⁴⁶⁸ tüyler ürperten çığlıklar çıkararak ve ağır tehditler savurarak düşmanın moralini çökertmeye çalışıyorlardı. Burada hemen belirtelim ki, korkunç naralar veya çığlıklar atmanın sadece düşmanı korkutmaya değil, aynı zamanda kendilerine de faydası vardı. Çünkü bağırarak, sinirleri germekte ve vuruşları daha kuvvetli hâle getirmekteydi.

⁴⁶⁸ Bir Süryani tarihçisi Türklerin savaşta haykırımlarını "arslan kükremesi"ne benzetmiştir. Aynı benzetme Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda tespit ettiği bir şiir parçasında da yapılmıştır. Bu şiir parçasında şöyle deniyordu: **"-Düşmanı çevirelim, kuşatalım, -Attan inerek gayretle koşalım, -Arslan gibi kükreyelim, -Ta ki, bundan düşman zayıflasın"** (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 125, 441; 1940: 13, 138). Türk savaşçılarının ve komutanlarının vasıflarına dair geniş bilgi için bk. Dankoff 1977: 95-112.

Türkler, savaşın “**yıldırma ve yıpratma**” safhasında daima uzaktan savaşmayı tercih ediyorlardı. Bu, hiç şüphesiz, akıllıca bir davranış idi. Çünkü Türkler, uzaktan savaşla bir taraftan düşmana ağır kayıplar verdirirken, diğer taraftan kendileri için kan kaybını büyük ölçüde azaltmaktaydılar. Türklerin uzaktan savaş için kullandıkları yegâne silâh, çok uzak mesafelere isabetli bir şekilde atıkları ok idi.

Onlar, atları üzerinde âdeta uçar gibi süratli bir şekilde saldırırlarken bütün oklarını düşman üzerine boşaltmaktaydılar. Yağmur gibi yağın oklar karşısında düşman ordusunun ön safları da, âdeta tırpan yemiş otlar gibi birer birer yere serilmekteydi.⁴⁶⁹ Bu hareket, düşman ordusunu maddeten ve manen çökertinceye kadar devam etmekteydi.

Öte yandan, Türk birliklerinin yaptıkları keşif seferleri ve akınlar da bir bakıma düşmanın gözünü yıldırma ve yıpratma amacını güdüyordu. Türkler, özellikle gözlerine kestirdikleri ülke üzerine büyük bir fetih hareketine girişmeden önce birçok defa keşif seferi ve akın yapmaktaydılar. Bu arada küçük akıncı birlikleri, **düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yüzlerce baskın düzenlemekteydiler. Bu baskınlar, düşmanı takatsiz düşürünceye kadar devam etmekteydi.**⁴⁷⁰

b-) Sahte Geri Çekilme

Türk savaşçıları oklarını boşaltıp düşman ile yüz yüze gelince, mızrak, gürz ve kılıç gibi yakından savaş silâhlarını kullanıyorlardı. Böylece taraflar arasında, kanlı bir boğuşma başlıyordu. Fakat yüz yüze çarpışma çok uzun sürmüyordu. Bu arada Türk komutanları, düşmanın savaş gücünü ölçüyorlardı. Eğer Türk komutanları, bu ilk yüz yüze çarpışmada baş edemeyecekleri bir kuvvetle karşılaştıklarını anlamışlarsa, birliklerine süratle geri

⁴⁶⁹ Kaşgarlı Mahmûd'un tespit ettiği eski bir şiir parçasında da aynı benzetme yapılmıştır. Bu şiir parçasında şöyle deniyordu: “Süsi otun oruldu.” (Düşman askeri ot gibi biçildi.)(Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 195).

⁴⁷⁰ Kafesoğlu 1977: 243.

çekilme emrini veriyorlardı.⁴⁷¹ Bundan amaç, düşmanı yormak, bitkin düşürmek ve kendileri için uygun bir yere çekip burada pusuya düşürerek imha etmektir. Hâlbuki karşı taraf, bu durumu gerçek bir kaçış olarak değerlendiriyor ve hemen takibe başlıyordu. Bu da düşman saflarının bozulmasına ve emir-komutanın yitirilmesine sebep oluyordu.

Sahte geri çekilme, büyük bir sürat içinde gerçekleşiyordu. Bu arada Türk savaşçıları, tıpkı saldırıda olduğu gibi, atları üzerinde geri dönüp oklarını aynı isabetle atarak arkalarından gelen düşmana kayıplar verdiriyorlardı. Bu durum, pusunun kurulduğu yere kadar devam ediyordu.

c-) Pusuya Düşürme ve İmha

Pusu, Türk savaş sisteminin son safhası idi. Pusu kurulacak yer önceden belirlenmekteydi. Pusu yeri için genellikle iki tarafı dağlık derin vadiler ile orman, bataklık, çöl ve uçurum kenarları gibi belirli özellikleri olan arazi parçaları seçilmekteydi. Savaştan önce bazı birlikler burada pusuya yatırılmaktaydı. Sahte geri çekilme ile pusu yerine çekilen düşman, burada kısaç veya çember içine alınmaktaydı. Bundan sonra düşman, birkaç saat içinde tamamen imha edilmekteydi.

⁴⁷¹ Kaşgarlı Mahmûd'un tespit ettiği bir şiir parçasında, Türklerde savaşa hazırlık, saldırı ve sahte geri çekilme hareketi şöyle tarif edilmiştir: "Kudruk katığ tügdümüz (Atın kuyruğunu sıkı sıkı bağladık), Tengrig öküş ögdümüz (Tanrı'yı çok övdük), Kemşip atıg tegdimiz (Gemi çekerek atı üzengiledik), Aldap yana kaçtımız (Arkamıza düşsünler diye, onları aldatarak kaçıverdik)" (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 472).

≈ IX. MAKALE ≈

TÜRKLERDE ORDU-MİLLET GELENEĞİNİN TARİHÎ TEMELLERİ*

“Bir milletin gücü, akıl ve zekâsına değil; karakterine bağlıdır. Akıl, tabiatın sırlarını incelemeye ve onun güçlerini kullanmaya yarar. Karakter ise, kendini yönetmeyi ve zorluklar karşısında başarılı bir şekilde direnmeyi öğretir.”

Gustave Le BON

Giriş

Orta Çağ tarihçileri ve coğrafyacıları ile özellikle onların eserlerine dayanarak sosyo-coğrafya alanında araştırmalar yapan günümüz tarihçileri, doğal çevre (*tabiat*) ve iklim ile kültürler arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığına dikkati çekmişlerdir.⁴⁷² Bilindiği gibi, Türklerin ataları (*Proto-Türkler*), kendilerine yurt olarak Orta Asya'nın son derece elverişsiz, sert, kurak, acımasız, tarım alanı ve suyu az, ottan başka bir şey yetiştirmeyen, verimsiz tabiat ve iklim bölgesini seçmişler (*bozkır=step*); burada olağanüstü azim ve sebat göstererek bu tabiat ve iklime kendilerini uydurmuşlar ve onun gerektirdiği karakteri almışlardır. Daha da önemlisi onlar, bu tabiat ve iklime uygun bir hayat kurmayı (*atlı-göçebe veya konar-göçer hayat*) ve burada yüksek bir kültür yaratmayı başarmışlardır. Dolayısıyla Orta Asya'nın doğal çevresi ve iklimi Türk karakterini, hayat tarzını ve hatta dinî inancını, sanat anlayışını, dünya görüşünü, örf ve âdetlerini belirleyici bir rol oynamıştır.

* S. Koca, Türk Kimliği, Ayvaz Gökdemir'e Armağan-2, İstanbul, 2009, s. 412-466.

⁴⁷² Kafesoğlu 1977: 13; Erkal 1983: 33 vdd.; Lattimore 1940; Lattimore 1972; Eberhard 1970; Kortepeter 1968: IV, 241-285.

Orta Asya'daki doğal çevre ve iklim şartları, etkisini en fazla Türk karakteri ve hayat tarzı üzerinde göstermiştir: Yerleşik hayat yaşayan ve ziraat yapan topluluklar, tabiatın ve iklimin önlerine çıkardığı güçlükler ve zorluklar karşısında ya bulundukları yerleri terk etmişler ya da tabiat ve iklim şartlarına boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Onlarda zorluklara ve güçlüklerle karşı meydan okuma ve karşılığını verme (*challenge and retaliate*), yani mücadele etme gibi bir anlayış ve davranış hemen hemen hiç gelişmemiştir. Hâlbuki Türkler, hiçbir zaman yerleşik hayat yaşayan ve ziraat yapan topluluklar gibi kendilerini tabiat kuvvetlerinin elinde esir ve çaresiz hissetmemişlerdir. Onlar, Orta Asya'nın alabildiğine elverişsiz ve çetin tabiat ve iklim şartlarına karşı cesaretle meydan okumuşlar; yılmadan, bezmeden, gevşemeden ve her şeyi göze alarak onunla amansız bir mücadeleye girmişlerdir. Bu mücadele, onların ruhlarını ve bedenlerini zayıflatmak şöyle dursun, aksine son derece kuvvetlendirmiş ve çelikleştirmiştir. Sonuç olarak onlar, Orta Asya'nın sert ve elverişsiz tabiatına ve iklimine kendilerini uydurmuşlar; yani onun gerektirdiği karakteri almışlardır. **Özellikle büyük felâketler ve facialar karşısında yılmamak, mücadelede kendine güvenmek ve cesaret göstermek, her türlü mahrumiyet karşısında maddi ve manevi dayanıklılık, amacına ulaşmada azim ve kararlılık, geleceğe dair plan ve tasarımlarda ileri görüşlülük, siyasi alanda teşkilâtçılık, sosyal ilişkilerde yardımlaşma ve yarışma, istilâ ve işgaller karşısında özgürlük ve bağımsızlık fikrine bağlılık onların karakterlerinin başlıca özelliği olmuştur. Ayrıca iç dayanışmanın icabı olarak fedakârlık, sözüne bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, kadirbilirlik, cömertlik, konukseverlik ve yardımseverlik gibi yüksek insanî erdemler ve meziyetler de onlarda pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir.**

Burada hemen belirtelim ki, bu yüksek karakter özellikleri ve üstün meziyetler, Türk toplumunu asırlarca ayakta tutan değerler olmuştur. Daha da önemlisi, bu yüksek nitelikler ve özellikler, Türk'ün manevi gücünü son derece artırmış ve ona tartışma

götürmez bir üstünlük ve dinamizm kazandırmıştır. Çünkü manevi gücü meydana getiren sayı değil, üstün niteliklerdir. Dolayısıyla Türkler, tarihte nüfuslarıyla orantılı olmayacak kadar büyük işler başarmışlardır.

Dünya tarihi, Türklerin Orta Asya'daki son derece olumsuz tabiat ve iklim şartlarında iki büyük başarısına tanık olmuştur. Bu başarılardan biri, **Türklerin Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartlarına uygun hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bilindiği gibi bu, "atlı-göçebe (*horse nomad*) veya konar-göçer hayat tarzı"dır. Onların diğer başarıları ise, töre ve yasalara göre düzenli işleyen, büyük siyasi ve askerî teşkilâtlar meydana getirmeleri, yani dünya politikasına yön veren büyük devletler kurmalarıdır.**

Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları, besiciliğe olduğu kadar tarıma imkân vermemiştir. Besicilik de Türkleri konar-göçer bir hayat sürmeye zorlamış ve onları bu hayata alıştırmıştır. Eğer Türkler, Orta Asya'daki tabiat ve iklim şartlarının gerektirdiği karakteri alamasalardı, besiciliğe dayanan atlı-göçebe bir hayatı da gerçekleştirememiş olsalardı, burada hayatta ve ayakta kalamazlar, varlıklarını devam ettiremezlerdi. Daha da önemlisi, burada yüksek bir kültür yaratıp, çevrelerindeki güçlü kültürlerle tesir edemezler; dünya tarihinde de hiç rol oynayamazlardı.⁴⁷³

Burada özellikle, **"atlı-göçebe"** kavramını biraz açıklamamız gerekmektedir. Çünkü göçebelik denince, akla ilk olarak, ilkel bir kültürü temsil eden, ilkel bir hayat tarzı gelmektedir. Hâlbuki atlı-göçebeliğin ilkel göçebelikle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bunlar, birbirinden tamamen farklı birer hayatı ve kültürü temsil etmektedir. Burada her iki hayat ve kültür arasında yapılacak küçük bir karşılaştırma, bu farkı açık bir şekilde gösterecektir: İlkel gö-

⁴⁷³ Eski kültürleri ve medeniyetleri inceleyen büyük İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee'nin atlı-göçebe hayat hakkında verdiği hüküm şudur: "Göçebenin hayatı, hiç şüphesiz, insan maharetinin bir zaferidir." Bu hususta Viyana ekolünün en büyük temsilcisi Wilhelm Koppers de aynı hükme varmıştır: "Vatanı İç Asya olan Türklüğe, atın ilk ehlileştirilmesi ve bununla ilgili olarak karakteristik çoban kültürünün yaratılması kâfi ehemmiyetle atfedilebilir. Bunun mânâsı: insanlık tarihinde ilk defa olmuş bir başarıdır. Bu öyle bir başarıdır ki, kavimlerin ve kültürlerin gelişmesinde kendisine özgü sonuçlar doğurmuştur."

çebelikte üreticiliğe dayanan ekonomik faaliyet hemen hemen yoktur. İlkel göçebe, sadece toplayıcılıkla geçinmektedir; yani asalak bir toplumdur. Hâlbuki atlı göçebelikte ekonomi, besicilik gibi sağlam bir temele ve kaynağa dayanmaktadır. Atlı-göçebe üreticidir. Beslediği hayvanlardan hem kendi ihtiyacını sağlamakta hem de ihtiyaç fazlası mallarını ve ürünlerini satarak veya değiş-tokuş yaparak ekonomisinin eksikliğini tamamlamaktadır. Bu duruma göre, **atlı-göçebelik, sürülere her mevsim taze ot ve su bulabilmek ve verimi artırabilmek için yaylak ve kışlak arasında düzenli gidip gelmedir.**

Bu hayat tarzında birinci derecede rol oynayan vasıta at idi. Günlük işler, sürülerin sevk ve idaresi, yaylak ve kışlak arasında gidip gelmeler, sürgün avları, yarışmalar, savaş eğitimleri, savaşlar ve akınlar, zamanın en süratli aracı olan at üzerinde ve at vasıtasıyla yapılmaktaydı. Devlet bile at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi. Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi **kuş için kanat ne ise Türk için at o idi.**

İlkel göçebelikte vatan, millet ve teşkilât (*devlet*) fikri hiç yoktur. Atlı-göçebelikte ise, vatan, millet ve teşkilât fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Zira Orta Asya'nın alabildiğine elverişsiz tabiat ve iklim şartları, Türk'ü sıkı bir işbirliğine, dayanışmaya ve teşkilâtlanmaya zorlamıştır. Konar-göçer hayat tarzı da onlara cesaret, kuvvet ve büyük bir dinamizm kazandırmıştır. Ufuklarını da son derece genişletmiştir. Ayrıca, büyük sürülerin sevk ve idaresi, Türk'ü düzen, disiplin, emretme ve hâkimiyet fikrine hazırlamış; ona bu hususta son derece faydalı ve pratik bilgiler ve beceriler kazandırmıştır. Böylece Türkler, pek erken çağlarda Orta Asya'ya hükmeden büyük devletler kurarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Hatta onlar, bununla da kalmamışlar; dünyanın çeşitli yerlerine göç ederek yayılmışlardır. Özellikle göç edip yayıldıkları yerlerde de teşkilâtçılık yeteneklerini göstermişler; yerli halklar üzerinde hâkimiyet kurarak yeni yeni siyasi teşekküller meydana getirmişlerdir. Daha da önemlisi, hâkimiyetleri altına aldıkları topluluklara vatan, millet ve teşkilât fikrini aşılamışlardır.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Gerek Milâttan önceki gerekse Milâttan sonraki zamanlarda Orta Asya'dan

Görüldüğü gibi, “**atlı-göçebe veya konar-göçer hayat tarzı**”, zamanına göre, yüksek ve ileri bir kültürü temsil etmektedir. Yerleşik hayata geçinceye kadar uzun bir süre atlı-göçebe bir hayat yaşamış olan Türklerin Orta Asya’da, bugünkü medeni milletlerin daha ortaya çıkmadıkları çağlarda arka arkaya büyük devletler kurarak geniş Orta Asya topraklarını ve topluluklarını teşkilâta ve düzene kavuşturmaları, onların, şüphesiz yüksek bir kültür seviyesine ulaşmış olduklarının en belirgin göstergesidir. Zira devlet, yüksek ve ileri kültürlerin ürünüdür. İlkel ve geri kültürlerde devlet ve teşkilât fikri ve anlayışı hiç olmamıştır.

Bu tespitlerden sonra Türklerde ordu-millet anlayışını ve geleneğini ele alabiliriz. Burada yalnız şu kadarını söyleyelim ki, Türklerde “**ordu-millet**” olma anlayışı tesadüfen meydana gelmiş bir gelişme değildir. Eski Türk toplulukları, atlı-göçebe veya konar-göçer hayat tarzı ile devamlı bir “**kışla hayatı**” yaşamışlardır. Kışla hayatı da, onlar için âdeta bir askerî okulun görev ve fonksiyonunu yerine getirmiştir. Kültürleri de ideal insan tipi olarak daima “**cesur**” ve “**kahraman insanlar**” yetiştirmiştir. Dolayısıyla onların sivil hayattan askerî hayata, askerî hayattan da sivil hayata geçmeleri, yani ordu-millet olmaları daima kolay olmuştur.

dünyanın öteki yerlerine zaman zaman Türk göçleri olmuştur. Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen göçler hakkında, kesin sayılabilecek bilgilere sahip bulunmaktayız. Fakat Milâttan önceki zamanlarda olan göçler, belgelerin bulunamaması ve yeterli araştırmaların yapılamaması sebebiyle henüz aydınlatılamamıştır. Ancak eski Çin, Mezopotamya, İran, Hindistan ve Anadolu medeniyetleri üzerinde yapılan araştırmalarda belirgin bir şekilde Türk kimliğinin ve kültürünün izine rast gelinmesi, Türklerin pek eski zamanlarda bu yerlere göç etmiş oldukları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Hatta nerede büyük bir devlet kurulmuşsa, orada Türk kimliğinin ve kültürünün izine rast gelmek mümkün olabilmektedir (**Rasonyi**, 1970: 5, 65). Bu durum bilim adamlarını ister istemez Sumer, Hitit, Urartu, Çin ve İran gibi yerleşik medeniyetlerin atlı-göçebe kavimlerle yakından ilgili olduğu ve onların teşkilâtçı kabiliyetleri olmadan bu medeniyetlerin ulaştıkları yüksek seviyeye asla varamayacakları düşüncesine sevk etmiştir (**Koppers**, 1941: 444-447, 488-492). Öte yandan, özellikle eski medeniyetlerden kalan dil örnekleri (meselâ Sumerce), bu medeniyetleri yaratan kavimlerin Orta Asya (Turanî) köklerine dair sağlam deliller oluşturmaktadır (**Tuna**, 1990; **Németh**, 1940, 304 vd.; **Tosun**, 1973: 147-168; **Danışmend**, 1964: 10 vd.; **Ercilasun**, 2004: 35-57). Fakat, Türklüğün eski çağına dair araştırmalar henüz tamamlanmış ve bir sonuca ulaştırılmış değildir.

1- Türk Kimliğinin En Belirgin Özelliği: “Ordu-Millet Bütünlüğü”

“Ordu-millet olmanın en canlı
örneği Türklerdir.”

Alman Generali Moltke

Bilindiği gibi, insan kitlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmeleriyle meydana gelen en büyük topluluk millettir. Öte yandan, insan topluluklarının kurdukları siyasi, sosyal ve hukukî en büyük müessese de devlettir. Türk tarihinin yazılı belgelerinin ortaya koyduğu bilgiler, bize burada şu hükmü verdirmektedir: Türkler; devlet, millet, vatan fikrine ve bilincine pek erken çağlarda ulaşmış ve bunları hayata geçirmiş ender topluluklardan biridir.

Yine yazılı belgelerin bildirdiğine göre, tarihte teşkilâtlı ilk Türk devleti Büyük Hun Devletidir. Türklerin Hunlardan itibaren günümüze kadar kurmuş oldukları devlet sayısı 100’ün çok üzerindedir. Dünya tarihinde bugüne kadar bu sayıya ulaşan başka bir millet görülmemiştir. Diyebiliriz ki, Türkler, tarihin hiçbir devrinde devletsiz ve teşkilâtsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler için devlet, millî varlığı her türlü tehlikeye karşı koruyan, halkı düzen ve adâlet içinde yaşatan, onun maddi ve manevi bakımdan gelişmesini ve refahını sağlayan vazgeçilmez bir müessesedir. Dolayısıyla Türklerde devletin daima ebedî bir kurum olduğu düşüncesi ve anlayışı (*Bengü il=Devlet-i Ebed Müddet*) hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın en büyük temsilcisi olan **Bilge Kağan (716-734)**, hem Türk devletinin hem Türk milletin ve hem de her ikisini birlik ve düzen içinde tutan Türk töresinin ölümsüzlüğüne inanmış büyük bir devlet adamıdır. O, bu inancını ve düşüncesini, Göktürk Yazıtlarında “**Üstte gök basmasa, altta yer delinmese (yani kıyamet kopmazsa), Türk milleti, devletini ve töreni (il-törü) kim bozabilir?**” şeklinde net ve kesin bir ifade ile ortaya koymuştur. Buna rağmen, zaman zaman bazı devlet adamlarının “**gaflet, delalet ve hatta ihanetleri**” yüzünden Türk dev-

letleri çökebilmekte ve teşkilâtları dağılabilmektedir. Türk toplulukları da istiklâllerini kaybetmekteydiler. Fakat bu durum, tepkisiz kalmamaktaydı. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, bu durum, kafalarında ve ruhlarında devlet ve istiklal bilincini koruyan Türk toplulukları arasında elem dolu yakınmalara ve dövünmelere sebep olmaktadır. Göktürk Yazıtlarının ifadesiyle Türk halkının, **“Devleti olan (illi) millet idim, şimdi devletim nerede? Kime devlet kazandırıyorum? Kağanı olan millet idim; şimdi kağanım nerede? Hangi kağana hizmet ediyorum?”** şeklindeki dövünmeleri ve feryatları yeri göğü inletmekteydi. İş bununla da kalmamaktaydı; Türk halkı kendisine özgürlüğünü ve istiklalini kurtarmayı, devletini yeniden kurmayı vaat eden bir liderin etrafında toplanmakta ve böylece Türk tarihinin **“ya istiklal ya ölüm”** mücadeleleri başlamaktaydı. Bu mücadelelerin sonucunda da Türk toplulukları tekrar devletlerine ve istiklallerine kavuşmaktaydılar.

Türk devletleri, daima iki temel kuruma dayanmıştır. Bunlardan biri **aile**, diğeri ise **ordu** idi. Ordu, Türk devletinin hem temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmıştır. Türklerin gerek Orta Asya’da gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli kavimler üzerinde hâkimiyet kurmaları ve hâkimiyetlerini devam ettirmeleri, ancak güçlü orduları ve teşkilâtları sayesinde mümkün olabilmıştır.

Türklerde temel ve hiçbir zaman değişmeyen bir anlayış vardı. O da şu idi: Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Şahsını, ailesini, malını, namusunu, onurunu, töresini, özgürlüğünü, bağımsızlığını ve devletini korumak isteyen herkes, asker olarak yetişmek zorundaydı. Bundan dolayı hemen hemen her Türk bir savaşçı (*urungu*) idi.⁴⁷⁵ Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde halk ordu, ordu da halk durumundaydı. Daha doğrusu, savaş zamanında halk süvari, beyler de komutan olmaktaydı. Türk halkının bir ordu hâlinde toplanabilmesi için de devlet başkanından bir çağrı veya işaret alması yetmekteydi.

⁴⁷⁵ Bu anlayış, “Bir kişi bir asker demektir.” şeklindeki eski Türk atasözünde de kendisini açık bir şekilde göstermektedir.

Türklerde, bugün de devam eden **“ordu-millet bütünlüğü”** anlayışının temel sebeplerini, yine onların karakter özelliklerinde, hayat tarzlarında ve toplum (*sosyal*) yapılarında aramak gerekir: Türkler, karakter olarak dışa dönük, hayatı ve macerayı seven, neşeli, gerçekçi, dinamik ve aktif insanlardı. IX. yüzyıl Arap yazarlarından **el-Câhiz**’in ifadesiyle “Oturmak, bir yerde eğlenmek, uzun süre kalmak, beklemek, az hareket etmek, az işle meşgul olmak Türklere çok ağır gelirdi. Çünkü onların bünyeleri hareket üzerine kurulmuştu. Durmaktan nasipleri yoktu. Ruhî kuvvetleri, bedenî kuvvetlerinden daha fazlaydı. Onlar ateşli, hareketli, anlayışlı kimselerdi. Hatıraları çok, bakışları keskindi. Kıt geçimi âcizlik, uzun zaman bir yere bağlı kalmayı ahlaklılık, rahatlığı ayak bağı, kanaatkârlığı azimsizlik, savaşı terk etmenin zillet getireceğini kabul ederlerdi.”⁴⁷⁶ Onların inançlarında, başka inançlarda olduğu gibi hayatı kötüleme ve başka bir âlemde mesut olma gibi bir düşünce hemen hemen yoktu. Taoizm, Budizm ve Maniheizm gibi mistik duygular, uysallık ve hareketsizlik telkin eden ve savaşı yasaklayan inançlar, Türkler arasında pek fazla itibar ve ilgi görmemiştir. Çin Yıllıklarının tespitine göre, onlar, **“hastalıktan ölmeyi utanç verici saymakta, savaşta ölmeyi de onur verici bulmaktaydılar.”**⁴⁷⁷ Hayat tarzları da, savaşa ve akına hazırlık sayılabilecek türden faaliyetlerle geçmekteydi. Çünkü eski Türk toplumunda, günlük işlerin dışında, genellikle sürgün avları düzenlenmekte, at ve ok yarışları yapılmakta, güreşler tutulmakta, çeşitli oyunlar oynanmakta ve silâh eğitimi yapılmaktaydı. Özellikle silâh eğitimi, onlar için çok önemliydi. Bu işe, daha çocukluk yaşından itibaren başlanmakta ve bütün hayat boyunca da devam edilmekteydi. Öte yandan, Türklerin eski toplum yapıları da savaş ve akın şartlarına uygun bir şekilde düzenlenmişti.

Eski Türk toplum yapısının en homojen birimi boy idi. Boy, her bakımdan tam bir bütünü ifade etmekteydi.⁴⁷⁸ Eski Türk devletlerinin temel asker kaynağını oluşturan boylar, boy beylerinin

⁴⁷⁶ **Câhiz** 1967: 79.

⁴⁷⁷ **Liu Mau-tsai**, 2006: 64; Bu tespit, Çin tarihçileri tarafından Göktürk savaşçıları için yapılmıştır.

⁴⁷⁸ Bilindiği gibi, bugünkü Türkçemizde de insanın bütün vücudu, yani yüksekliği “boy” kelimesi ile ifade edilmektedir.

liderliğinde teşkilâtlanmışlardı. Boyların bir teşkilât altında toplanmasıyla da Türk devletleri meydana gelmekteydi. Boylar, barış zamanında bile tıpkı savaşta imiş gibi bir düzen ve disiplin içinde bulunmaktaydı. Boya mensup fertlerin hepsi, hayat tarzlarından dolayı daima silâhlı, eğitilmiş ve gönüllü savaşçı idi. Silâhları, göcekleri işe uygun nitelikteydi. **Askerlik ruhu, kahramanlık tutkusu ve doyumluk (ganimet) elde etme arzusu, eli silâh tutan herkesi savaşa hazır tutmaktaydı.**

Türklerde bir boyun maddi ve manevi değeri, onun nüfusu ve askerî gücü ile ölçülürdü. Boy, merkezî orduya ne kadar çok savaşçı verirse, onun devlet içindeki itibarı ve değeri de o derece yüksek olurdu.⁴⁷⁹ Türk ordularının başkomutanı olan devlet başkanları, sefere ve savaşa karar verdikleri zaman, boy beylerine birer **“ok veya yay”** göndermekteydiler. Özellikle **“kırmızı ok göndermek”**, sefere ve savaşa davet, çağrı anlamına gelmekteydi. Türk devlet başkanlarından **“ok”** alan boy beyleri de, tıpkı ziyafete (*toy*) ve düğüne davet edilmiş gibi, bunu büyük bir onur saymakta; atları, silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşçılarını yanlarına alıp belirtilen zamanda ve yerde toplanmaktaydılar. Bu hususta hiçbir gecikme ve karışıklık olmamaktaydı. Bu anlayış, İslamî dönemde Selçuklularda, Harezmşâhlarda ve Artuklularda da devam etmiştir.⁴⁸⁰

2-) Türk Kültürünün İdeal İnsan Tipi: “Cesur ve Kahraman İnsan”

Türk Atasözü: “Kahraman savaşta, bilge kişi de mecliste kendisini gösterir.”

Eski Türk şiirinde kahramanın tanımı: **“Aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı.”**

Kaşgarlı Mahmûd

Her kültür, kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi, **“cesur (yüreglig=yürekli) ve kahraman (alp)”** insandı.

⁴⁷⁹ Ögel, 1982: 345.

⁴⁸⁰ Koca, 2005: 185 vd.

Zira atlı-göçebe hayat süren eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu doğal bir çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü tehlikeler ve güçlükler, onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaştırılması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, devletin ve toplumun kaderi, büyük ölçüde cesur ve kahraman insanların gösterecekleri başarıya bağlıydı.

Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği **cesur, atak ve cömert** (*tuzu ve ekmeği bol*) olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve ona hâkim olmak, kahramanın en büyük tutkusuydu. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddi kuvvetiyle "**yavuz düşmanı ya geri döndürür, ya da ona boyun eğdirirdi.**"⁴⁸¹ Direnmediği müddetçe, onu imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı. İşte eski Türk kahramanı böyle bir ruh ve karakter yapısına sahipti.

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Devlet ve toplum yararına hayatlarını feda etmek, onlar için en büyük erdem sayılırdı. Türk toplumunda hiçbir çıkar kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta fedâ eden insanlara büyük değer ve önem verilmekte, onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde "**kahramanlık kültü**" (*kahraman kişilere büyük saygı ve hayranlık duyma*) vardı.

Zafere susamışlık, ölümü küçümseme, zayıfa ve muhtaca yardım etme, haksızlığa ve zulme karşı gelme, kahramanların en önemli özelliği idi. Onların en büyük ödülleri ise, savaşlarda ve akınlarda tükettikleri ömrü şanlı bir ölümle sonlandırmaktı. Fakat kahramanların ölümü, bütün milleti derin bir

⁴⁸¹ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 516; 1940: II, 74.

yasa boğmaktaydı. Özellikle millete, devlete, vatana hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutulmakta, gözyaşı dökülmekteydi. Mezarlarının başına da “**yazıtlar** (*bengü taş/kaya=ölümsüz taş*) ve **balballar**” diktirilerek hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletlerinin övünç kaynağı idiler. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde, daha sağlıklarından itibaren kahramanlık şiirleri ve destanlar düzülmekteydi. Bu şiirler ve destanlar da “**bahşılar**” ve “**ozanlar**” (*halk şairleri*) tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmeler hâlinde söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta; diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü her Türk genci, kendi idealinin örneğini onların hayatında görmekteydi.

Türkler, şahsî yeteneğe ve başarıya çok önem verirlerdi. Dolayısıyla onlar, babadan oğula geçen, yani irsî bir üstünlük ve liyakat tanımazlardı. Her genç, toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Meselâ Oğuz Türkleri, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezlerdi; yani onları sosyal bir varlık olarak kabul etmezlerdi.

Bu anlayış, bugünkü Türk toplumunda başka bir şekilde devam etmektedir. Meselâ her Türk genci, toplumdaki yerini ancak askerlik görevini yapmak suretiyle alabilmektedir. Zira Türk toplumu, askerlik görevini yapmamış olan gence “**adam olmuş**” gözüyle bakmamakta ve ona sorumluluk vermemektedir. Bu durumdan kurtulmak isteyen her Türk genci bir an önce askerlik görevini yapmak için can atmaktadır. Özellikle Türk gençlerinin askere gidişlerini davul, zurna eşliğinde büyük bir coşkunlukla kutlamalarının altındaki temel duygu ve düşünce budur.

Eski Türk toplumunda, her anne ve baba, yeni doğan çocuklarına kendi değerlerine ve anlayışlarına göre birer isim verirlerdi. Onları da özellikle kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun birer kahraman evlat olarak yetiştirmeye çalışırlardı. Hem kendileri hem de içinde yaşadıkları toplum, onlardan kahramanca davranışlar ve faydalı hizmetler beklerlerdi. Beğenilen ve takdir

edilen bir kahramanlık veya faydalı hizmet yapmaları hâlinde de, yeni bir isim daha vermek suretiyle onları onurlandırırldı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme “**er adı**” denirdi. “Er adı”, önceki ismin yerini alarak onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu onlar, bundan böyle ilk isimleriyle değil, sonradan aldıkları “er adı” ile anılırlardı.

Türkler evlatlarına, gerek doğduklarında gerekse kahramanlık yaptıklarında yeni bir ad verirken genellikle duygu ve düşüncelerini bu isimlere yansıtmışlardır. Bunların başında kahramanlık ile ilgili anlamlar taşıyan isimler gelmektedir. Meselâ, “**alp**, **bagatır** (bahadır) veya **batur**, **kapgan** (kapan, alıp kaçan, elde eden, fetheden=fatih), **sancar** (mızrak saplayan), **bozan** (düşman ordusunu bozan, parçalayan, dağıtan), **sökmen** (düşman saflarını söken, bozan, dağıtan), **tığrak** (yılmaz, yiğit, bahadır), **boldacı** (her şeyi bol olan ve kendisinden her türlü iyilik beklenen yiğit, cesur insan), **alpagut** veya **yılgut** (düşmana tek başına saldıran ve hiçbir şekilde yakalanmayan), **alpyürek**, **tumyürek** (soğuk yürek), **yağıbasan** (düşman basan), **yağı sıyan** (düşman kıran), **sü sıyan** (asker kıran), **erbasan**, **erbiçen**, **il almış** (devlet veya halk almış), **il aldı**, **il basmış**, **il katmış**, **il basar**, **il urmuş** (vurmuş), **il yığmış**” gibi... İslâmî dönemde, genellikle “**alp**” sözünün yerini “**gazi**”; “**kapgan**” sözünün yerini de “**fatih**” sözü almıştır.

Belirli özellikleri olan, gücü ve kudreti temsil eden hayvan ve kuş isimleri de Türklerin kahramanlar için en çok kullandıkları isimler arasında yer almıştır. Meselâ, “**Arslan**, **Böri** (kurt), **Boğa**, **Boğaç**, **Tonga** (kaplan cinsinden bir hayvan), **Yagan** (fil), **Pars**, **Buğra** (erkek deve), **Porsuk**, **Argun** (sıçan cinsinden atak bir hayvan), **Babür** (kaplan cinsinden bir hayvan), **Barak** (köpek), **Koçkar** (koç), **Tay** (karatay), **Togrıl** (tuğrul), **Çakır** (çağrı), **Turumtay** (yırtıcı bir kuş), **Sungur**, **Lâçin** (şahin) ve **Balaban** (avcı kuşlardan biri) gibi.. Ayrıca onlar, “**altun** (altın), **gümüş**, **yakut**, **demir**, **moncuk** (boncuk=mücevher), **kılıç ve taş**” gibi kıymetli madenleri ve kuvvetli nesneleri de isim olarak kullanmışlardır.

3-) Türk Askerî Kültürünün Etki Gücü

Ünlü Alman edibi ve şairi Goethe bir defasında şöyle demiştir: **“Her millet ve fert, çağına uygun âlet ve vasıtalara sahip olduğu ve ona uygun şekilde düşündüğü oranda çağına etki edebilir.”** Büyük Fransız düşünürü André Maurios da **“İnsan bütün varlığını vermedikçe, ne zafer kazanabilir ve ne de şaheser yaratabilir.”** demiştir. Bu sözlerin tarihî temeli şudur: Dünya tarihinde, sadece **“cihan hâkimiyeti politikası”** güdebilen milletler, devletler ve liderler büyük rol oynayabilmişlerdir. Bu politikanın temelini oluşturan fikir ve aksiyon da ancak askerî gücü artan ve büyüyen milletlerde, devletlerde ve liderlerde görülmüştür. Fakat dünya hâkimiyeti politikası ve bu politikanın vasıtaları, çağın ve zamanın şartlarına göre devamlı değişmiştir. Meselâ, İlk Çağ'dan itibaren hemen hemen Yeni Çağ'ın ortalarına kadar, kuvvetli bir kara ordusu meydana getirebilmiş milletler, devletler ve liderler, dünya hâkimiyetinde söz sahibi olmuşlardır. Bu milletlerin başında hiç kuşkusuz Türkler gelmekteydi.⁴⁸² Nitekim Türkler, tarihin bu uzun döneminde çağın gerektirdiği vasıtalara sahip olmakla dünya tarihinde başlıca rol oynayan millet olmuşlardır. Yakın Çağ'dan itibaren ise, kuvvetli bir deniz gücüne sahip olan milletler, devletler ve liderler, dünya hâkimiyetinde etkili rol oynamışlardır. Bu milletlerin en büyük temsilcisi de İngilizlerdir. Dünya hâkimiyeti, XX. yüzyılın başlarından itibaren de denizden havaya sıçramıştır.⁴⁸³ Bu hususta üstünlüğü de Amerikalılar ele geçirmişlerdir. Günümüzde dünya hâkimiyeti havadan da uzaya çıkmıştır. Yine bu hususta da üstünlüğü hâlâ Amerikalılar ellerinde tutmaktadırlar. Artık bundan böyle uzay teknolojisine sahip olan milletler ve devletler, rakiplerinin ve düşmanlarının faaliyetlerini uzaydan takip edebilmekte ve silâhlarını da buradan yönlendirebilmektedirler.

⁴⁸² Türklerin yanında Romalıları, Persleri, Arapları ve Moğolları da dünya hâkimiyetinde rol oynayan milletler arasında saymak gerekir.

⁴⁸³ Büyük bir vizyon sahibi olan Atatürk, 1925 yılında **“İstikbal göklerde”** diyerek, millete ve devlete çağın ve zamanın şartlarına uygun önemli bir hedef göstermiştir. Fakat ondan sonra gelen devlet adamları, onun bu ileri düşüncesini ne kavrayabilmişler ve ne de gereğini yapabilmişlerdir.

Görüldüğü gibi, ancak çağın ve zamanın şartlarına kendilerini uydurabilen, yani çağın ve zamanın şartlarına uygun vasıtalarla sahip olabilen milletler, devletler ve liderler, dünya hâkimiyeti politikası güdebilmiş ve bu politikalarında da büyük ölçüde başarı sağlayabilmişlerdir. Bugün, uzay teknolojisine sahip olmayan milletler, devletler ve liderler, dünya hâkimiyeti politikası gütmek şöyle dursun, kendilerini korumakta ve varlıklarını devam ettirmekte bile çok büyük güçlükler ve sıkıntılar çekmektedirler.

Burada özellikle sorulması ve cevap verilmesi gereken bir soru da şudur: Milletlerin, devletlerin ve liderlerin dünya hâkimiyeti politikası gütmekten maksatları neydi? Bu hususta uzun uzun düşünmeye ve bir araştırma yapmaya hiç ihtiyaç yoktur. Açıkça görülmektedir ki, Türklerin bu davayı gütmekten maksatları, dünyaya **“hak, adâlet, düzen, güvenlik, huzur ve hizmet getirmek”** idi. Çünkü Türklerden başka hiçbir millet **“veli-yi küllü müzlimîn”** (bütün haksızlığa ve zulme uğrayanların babası) olmak gibi kendisini yüce bir davaya adamamıştır. İlk Müslümanlar istisna edilirse, Türklerden başka hiçbir Müslüman millet de, **“ilâ-yi kelimetullâh** (Allah adını yüceltme)” davası gütmemiştir. Meselâ İngilizlerin dünya hâkimiyetinden güttükleri gaye, açıkça dünyayı sömürmektir. Bu hususta Amerikalıların da gayesi aynıdır. Buna ancak **“demokrasi getirme perdesi altında yeni sömürgecilik”** diyebiliriz.

Önümüzü ve yönümüzü aydınlatmış olan bu tespitten sonra biz tekrar Eski Çağ Türk tarihine dönelim. Çünkü Türkler tarih sahnesine Eski Çağ'dan itibaren güçlü bir askerî teşkilâtla çıkmışlardır. Türk askerî kültürü de, başta Çinliler olmak üzere Türklerin temasa geldikleri bütün milletlerin kültürünü etkilemiştir. Bu hususta sadece bir örnek vermek, Türk askerî kültürünün gücünü ve etkisini göstermeye yetecektir: Çinliler, MÖ IV. yüzyılın ortalarına kadar kendi kabuğunun dışına çıkmayan ve kendi devletlerinden başka bir devlet tanımayan bir topluluk idiler. Onlara göre, Çin, bir **“Orta Devlet”** (Chung-kuo) idi. Bu devletin etrafı da **“barbar ve düşman”** kavimlerle çevriliydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Çinliler, yukarıda zikredilen yüzyılın ortalarına kadar kendi-

lerine benzemeyen ve kendilerinden olmayan kavimleri “**barbar ve düşman**” saymışlar; onların hakkında bilgi sahibi olmaya bile ihtiyaç duymayarak hepsini aynı ad altında anmışlardır.⁴⁸⁴ Fakat bu tarihlerde Çinliler, ülkelerinin kuzeyinden gelen, farklı giyimleri ve silâhları olan ve farklı bir teknik ve taktikle savaşan, karşı konulmaz bir askerî güç ile karşılaşmışlardır. Kendi kabuğuna çekilmiş ve kendi devletinden başka bir devlet tanımamış olan Çinliler, Kuzey Çin’i ele geçirerek hayatlarını ve ekonomilerini altüst eden bu kavmi yakından tanımaya mecbur olmuşlardır. Daha doğrusu Çinliler, düşmana galip gelebilmek için onu daha yakından tanıma lüzumunu hissetmişlerdir. Sonunda onlar, bu akınların düzensiz, dağınık kitleler tarafından rastgele yapılan bir çapul hareketi olmadığını, aksine mükemmel bir teşkilâta ve iyi eğitilmiş düzenli bir orduya sahip, güçlü bir kavim tarafından yapılan fetih hareketi olduğunu anlamışlardır. Bu kavim de, Çinlilerin daha önce “**barbar ve düşman**” olarak nitelendirdiği Hun Türkleri idi.

Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, zamanın en mükemmel silâhlarına ve hareket kabiliyetine sahip Türk (*Hun*) ordularının durdurulamayan akınlarına karşı **Çin Chao kralı Wu-ling**, MÖ 307 yılında, dünyanın hiçbir yerinde ve devletinde görülmemiş önlemlere başvurmuştur. Bu önlemleri;

1-) Savunma niteliğinde önlemler,

2-) Reform niteliğinde önlemler

olmak üzere iki başlık altında toplayabiliriz.

Chao kralı Wu-ling, Türk (*Hun*) akınlarını ve fetihlerini durdurabilmek için ilk defa sınırlarda surlar yaptırmaya başlamıştır. Wu-ling’i takip eden krallar da büyük emek ve sermaye harcayarak bugün 3 bin km uzunluğunda olan ve insan eliyle yapılmış tek eser olarak uzaydan görülebilen bu surları tamamlamışlardır. Bugün “**Çin Seddi**” adıyla anılan bu surlar, XX. yüzyılın sonlarına kadar dünyanın en büyük savunma sistemini oluşturmuştur.

Chao kralı Wu-ling, sadece surlar yaptırmakla Türk akınlarının ve fetihlerinin önlenemeyeceğini, ordunun giyiminde, silâh-

⁴⁸⁴ Ögel, 1971: 1.

larında, eğitiminde ve teşkilâtında yapılacak reformlarla bu önlemlerin desteklenmesi gerektiğini anlamıştır. Fakat kral Wu-ling çok iyi biliyordu ki, Çin toplumunda reform yapmak, surların inşasından daha zor bir işti. Çünkü Çinliler, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup son derece muhafazakâr bir toplum yapısına sahip idiler. Bütün Çin’de “**Konfüçyanist Felsefe Okulu**”nun katı ve tutucu görüşleri hâkimdi. Üstelik kral Wu-ling de muhafazakâr ve gelenekçi bir görüşe sahipti. Fakat o, her büyük lider gibi duygularına esir olmamakta, aklın rehberliğinde hareket etmekteydi. Dolaşısıyla Türklerin üstünlüğünü de giyimlerinde, silâhlarında, eğitimlerinde ve teşkilâtlarında, savaş teknik ve taktiklerinde görmekteydi. Daha da önemlisi o, düşmana, kendi silâhıyla karşılık vermenin önemini kavramış gerçekçi ve akılcı bir liderdi. **Ona göre, Türkler düşmandı; fakat aynı zamanda iyi bir örnekti.** Böylece Wu-ling, ikinci önlem olarak Çin ordusunun giyiminde, silâhlarında, teşkilâtında ve eğitiminde *-istemeyerek de olsa-* köklü bir reform yapmıştır. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, bu reformun mahiyeti şöyle idi: **Önce, Çin ordusundaki manevra kabiliyeti sınırlı ağır savaş arabaları hizmetten kaldırılmıştır. Bunların yerine Türk ordusunda olduğu gibi manevra kabiliyeti yüksek ve son derece süratli atlı birlikler teşkil olunmuştur. Bundan başka, askerlerin üzerindeki, hareketi engelleyen ihram gibi az dikişli ipekli uzun elbiseler çıkarılmıştır. Bunların yerine de Türk pantolonları, ceketleri, çizmeleri, başlıkları (börk) giydirilmiş; beller de Türk kemerleriyle sıkılmıştır. Daha da önemlisi, askerlerin hepsi Türk silâhlarıyla donatılmıştır. Bunlara Türklerin tarzında, yani at üzerinde eğitim verilmiştir.**⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ De Groot, 1921: 34; Franke, 1930: I, 195 vd.; Ligeti, 1986: 41, 43; Ögel, 1981: I, 92-112; Koca, 2003-a: 22-24, 225-229; Bu reform, zarurî bir ihtiyaçtan doğmuş ve zamanla da gayesine ulaşmıştır. Fakat, bu reform hareketiyle yapılan değişiklikler zaman içinde unutulup gitmemiş, tesirleri günümüze kadar gelmiştir. Wang-Kuo-Wei adlı Çinli bir bilgin yaptığı bir araştırmada, zamanımızdan aşağı-yukarı 2300 yıl önce gerçekleştirilmiş olan bu reform hareketinin tesirlerini günümüzdeki Çin elbiseleri üzerinde tespit etmiştir. Ona göre, bugün Çin’de elbiseler tamamen değişmiş olmasına rağmen, reform sırasında Türk dilinden alınmış olan elbise kısımlarına ait isimler hâlâ Çince kullanılmaktadır.

Görüldüğü gibi, Türk askerî gücünün üstünlüğü, dünyanın en büyük nüfusuna sahip Çinlilere dünyanın en büyük savunma sistemini yaptırmıştır. Yine Türk askerî gücü, dünyanın en muhafazakâr milletini giyimde, silâhlarda, teşkilâta ve eğitimde reform (*yenilik*) yapmaya zorlamıştır. Sonuç olarak, Çin, büyük insan gücüne ve aldığı muazzam önlemlere rağmen Türk akınlarını ne durdurabilmiş ve ne de onları kuzey eyaletlerinden tamamen söküp atabilmiştir. Fakat durum, uzun süre böyle devam etmemiştir. Özellikle, Çin ordusunda yapılan reform, geç de olsa sonuç vermeye başlamıştır. Türk ordusunun eğitim seviyesine gelmeye başlayan Çin ordusu, Türk akınlarını sınır boylarında durdurmayı başarmıştır. Böylece, Çinlilerin gözünde Türklerin yenilmezliği inancı kısmen de olsa yıkılabilmektedir.

4-) İslam Medeniyeti Çevresinde Türk Kimliğinin İlk İmajı

“Olaylar, zayıf iradelileri hâkimiyetleri altına alır; güçlü iradeliler ise olayları.”

Gustave Le Bon

Bilindiği gibi, Türkler, X. yüzyıldan itibaren bazı istisnalar dışında “**Gök Tanrı inancı**” ile “**atlı-göçebe hayatı**” terk edip topluca “**İslam dinine ve medeniyeti**”ne girmişlerdir. Burada özellikle belirtelim ki, Türk topluluklarının hayatında meydana gelen bu tarihî gelişmenin ve değişimin içinde temelleri ve özü daima korunan bir değerler bütünü var olmuştur. Bu temelleri ve özü korunan değerler bütünü ise, “**Türk milli kültürü**”dür. Türk’ü Türk yapan, yani Türk kimliğini şekillendiren Türk millî kültürü de, hem İslâm medeniyetinin içinde hem de daha sonra girilen Batı medeniyeti içinde korunmuş ve devam ettirilmiştir. Türk millî kültürünün yeni medeniyetler içinde yeni şekiller alması ise, kültür hayatının yeni şartlara uydurulmasından ve yenilenmesinden ibarettir. Yoksa, kültürün özünü oluşturan temel değerler ve özel-

likler hiçbir zaman değişmez. Meselâ eski Türk hayatının en önemli tiplerinden olan **“kamlar”** (*şamanlar*), İslâmî dönemde **“evliya veya baba”**, **“alpler”** de **“gazi”** kılığına girerek aslî özelliklerini ve fonksiyonlarını yeni medeniyet içinde de korumuşlardır.

Türklerin yeni din ve medeniyet ile tanışmalarının başlangıcı, Türklerle Müslüman Arapların ilk karşılaşmalarına ve sınır komşusu olmalarına kadar geriye gider. Türkler ile Araplar, İslâmiyet'ten önce ise birbirlerinden uzak ülkelerde yaşayan ve birbirlerini tanımayan iki millet idiler. Aralarında, temas kurmalarını engelleyen Sâsânî ve Bizans gibi iki büyük devlet bulunmaktaydı. Buna rağmen Araplar, komşuları Farslar vasıtasıyla Türklerin askerî nitelikleri, özellikle bu alandaki kahramanlıkları hakkında az da olsa bilgi sahibi olmuşlardı.⁴⁸⁶ Hatta onlar, kendilerine ulaşan bu bilgileri, yazdıkları şiirlerde dile getirerek Türklere özel bir ilgi bile göstermişlerdi.⁴⁸⁷

Türklerle Arapların temasa gelmeleri ve birbirlerini yakından tanımaları, Arapların Müslüman olmalarından sonra aralarındaki en büyük engel olan İran Sâsânî Devleti'nin ortadan kalkmasıyla mümkün olabilmıştır. Halife Ömer zamanında (634-644), İslam dininin verdiği büyük dinamizm ve yüksek inanç gücüyle harekete geçen İslam orduları, 636 yılında Kaadisiye, 642 yılında da Nihavend savaşlarıyla İran Sâsânî Devletini yıkmış; ilerleyip Kafkaslara ve Ceyhun nehrine ulaşarak burada Türklerle karşı karşıya gelmiş ve sınır komşusu olmuşlardır. Fakat İslam ordularının fetih ve gaza faaliyetleri, Türk devletlerinin sınırlarında durmamış; Türk ülkelerinin derinliklerine doğru devam etmiştir. İslam ordularının ilerlemesi ve istilâsı karşısında Türklerin tepkisi ise, direniş ve mücadele şeklinde kendisini göstermiştir. Bu direniş ve mücadele, bir asırdan fazla sürmüş; her iki taraf için de son derece yıpratıcı olmuştur. Bu arada taraflar, birbirlerini daha ya-

⁴⁸⁶ İslamiyet'ten önce, Türkler ile Araplar arasındaki sahada, yani bugünkü İran ve Irak topraklarında bulunan Farslar, her iki milleti de yakından tanımaktaydılar. Hatta, İran Sâsânî Devletinin ordularında çok sayıda ücretli Türk ve Arap askeri hizmet görmekteydi (**Togan**, 1970: 74). Öyle anlaşıyor ki, Araplar, Türkleri Sâsânî ordularının saflarında savaşırken görüp tanımış olmalıydılar.

⁴⁸⁷ **Şeşen**, 1960: XV, 11-36; **Yazıcı**, 1992: 12; **Fazlıoğlu**, 2006: 19-21.

kından tanıma ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Böylece, düşmanca davranışlar ve savaşlar yerini, yavaş yavaş barışa, iyi ilişkilere, ticarete ve İslamlaşmaya bırakmaya başlamıştır.

Öte yandan, Müslüman Arapların Orta Asya istikametinde genişleme ve yayılma faaliyetleri sırasında, “**Yabgu, Tigin, Tarhan** (*Tarhun*), **Tudun, Şad, Afşin, Han, İhşid** (*Ak-şad*)” gibi unvanlar taşıyan bölge ve şehir hâkimi Türk beyleri, Toharistan ve Mâverâünnehir’deki hâkimiyetlerini ve teşkilâtlarını tamamen kaybetmişlerdir. Ne Kapgan Kağan’ın 712 yılında gönderdiği Gök-türk ordularının “**Demir Kapi**”ya (*Semerkant-Buhara arası*) kadar ilerlemesi, ne de Türgiş hükümdarı Salur (*Su-lu*)⁴⁸⁸ Kağan’ın 737 yılındaki kuvvetli müdahalesi, Mâverâünnehir’deki Arap hâkimiyetine son verebilmiştir. Aksine, Mâverâünnehir’de çoğunluğu Soğd (*Fars*) kökenli olan halk⁴⁸⁹ ile Türk kökenli askerî kesimin İslamlaşmaya başlaması, bölgedeki Arap hâkimiyetinin daha da güçlenmesine yol açmıştır.

Araplar, daha ilk karşılaşmalarından itibaren Türklerin son derece “**cesur, disiplinli, hareketli, çevik, cüretkâr, atılgan, gözü pek, dayanıklı, güvenilir, görevine bağlı, güzel görünüşlü ve gösterişli**” insanlar olduklarını görmüşler ve takdir etmişlerdir. 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak Mâverâünnehir’e bir yürüyüş yapan Horasan İslam ordusu komutanı **Ubeydullâh bin Ziyad**, bu takdirin bir göstergesi olarak “**2 ilâ 4 bin civarında Buharalı okçu Türk’ü**” kendi ordusunda istihdam etmiştir. Ubeydullâh bin Ziyad, bu birliği Basra’da ayrı bir semte yerleştirmiş⁴⁹⁰ ve her Türk askerini de maaşa bağlamıştır.⁴⁹¹ Onun bu davranışı,

⁴⁸⁸ Çin Yıllıkları, Türgiş Kağanının adını “Su-lu” şeklinde kaydetmiştir. A. B. Ercilasun’a göre, bu adın Türkçe söylenişi “Salur” idi. Salur Kağan da, Dede Korkut Destanındaki beylerden Salur Kazan’dan başkası değildi (**Ercilasun**, 2002: 29-33).

⁴⁸⁹ Soğd (Suğdak) halkı, Ari ırkından bir topluluk olup, Kaşgarlı Mahmûd’a göre, bu topluluğun büyük kısmı Türk kültürünün etkisiyle XI. yüzyılda Türkleşmiştir.

⁴⁹⁰ Bu semte, Türk okçu birliğinin getirildiği yerin adına izafeten “Buharalılar Caddesi” denmiştir.

⁴⁹¹ **Belâzurî**, 1987; 2002: 596 vd.; **Taberî**, (Tarihsiz): V, 298; **Yıldız**, 1992: VI, 18; **Pipes**, 1978: 86; Tarihî kayıtlara göre, Türkleri ordusunda istihdam eden Arap komutanı sadece Ubeydullah bin Ziyad değildi. Mâverâünnehir’i fetheden Kuteybe bin Müslim’in ordusunda da çok sayıda Türk bulunmaktaydı.

daha sonra aynı bölgede görev yapan Arap komutanlarına daima örnek ve model olmuştur.

Diğer taraftan, Mâverâünnehir'deki mücadeleyi ve hâkimiyeti kaybedip İslam dinine girmiş olan Türkler, uzun süre askerî faaliyetlerin dışında kalmamış; yeni düzen içinde, yani İslam devletinin ordularında görev almakta tereddüt etmemişlerdir. Zira Müslüman olan Türkler, Arapları artık yabancı ve düşman olarak görmemekteydiler. Daha doğrusu, ortak inanca sahip olmak, Araplarla Türklerin birbirlerine karşı güven duymalarını ve yakınlık hissetmelerini sağlamıştır. Bundan dolayı Türkler, birer birer veya gruplar hâlinde bölgedeki İslam ordularında yer almaya başlamışlardır. Özellikle, askerlikten başka mesleği olmayan Türkler için İslam orduları bir iş ve ekmek kapısı olmuştur. Böylece, Emevî idaresinin son zamanlarında (VIII. yüzyılın birinci yarısı) İslam ordusunun saflarına çok sayıda Türk katılmıştır. Meselâ, Horasan'daki Emevî iktidarına son veren Ebû Müslim Horasanî'nin emrinde **Muhammed bin Sûl, Tarhûn bin ez-Zâî, Tarhûn el-Cemmâl** gibi birçok Türk komutanı bulunmaktaydı. Bunlardan özellikle Tarhûn el-Cemmâl, Ebû Müslim'in en güvenilir adamlarının başında gelmekteydi.⁴⁹²

İslam dünyasında Abbasî iktidarıyla birlikte (750-1258) yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği, Abbasî halifelerinin idari teşkilât kadrolarını Farslara, askerî teşkilât kadrolarını da Türklere açmaları ve Türklerden özel birlikler (*hâssa ordusu=hükümdarın şahsına bağlı özel kuvvet*) oluşturmalarıdır.

İslam dünyasında, "**kuvvet, cesaret, kahramanlık, kararlılık ile savaş sanatı ve tekniğinde diğer kavimlerden üstünlükleri**" ile tanınan Türkler, ilk defa halife Mansûr zamanında (754-775) "**gulâm**" olarak merkezî İslam ordusunda hizmete alınmıştır.⁴⁹³ Halife Mansûr öldüğü zaman arkasında "**40 bin gulâm**" bı-

⁴⁹² Yıldız, 1992: VI, 19; Pamukçu, 1994: 31.

⁴⁹³ "Gulâm" sözünün Türkçe karşılığı "kul, köle"dir. Fakat, bu kavram ile kastedilen anlam, her türlü haklardan mahrum "esir, kul, köle" değildi. Gulâm, belirli bir yaşta devlet hizmetine alınmış, dinî ve askerî eğitimle yetiştirilmiş profesyonel ve muazzaf asker demektir. Bu sistemi burada ayrıntılı bir şekilde ele almamız mümkün değildir. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, gulâm sistemi, İslam dünya-

rakmıştır ki, bunların büyük kısmının Türk olduğu muhakkaktır. Ayrıca, **Züheyr b. et-Türkî, Mübârek et-Türkî, Hammâd et-Türkî** gibi Türk komutanları da aynı halifenin ve onu takip eden halifelerin en yakın adamları arasında olup bunlar devletin en önemli vilâyetlerinde vali olarak görev yapmışlardır.⁴⁹⁴

Mansûr'dan sonra gelen halifeler de Türkleri kendi ordularına almaya ve onlardan faydalanmaya devam etmişlerdir. Çünkü Araplar, Emevîler devrinde yaptıkları geniş fetihler sonucunda büyük bir zenginliğe ve yüksek bir refah seviyesine ulaşmışlardı. Artık onlar, vatanlarından uzak ülkelerde savaşmak gibi zor ve meşakkatli işlerden uzak durmaya başlamışlardı. Üstelik Abbasîler döneminde yapılan seferlerin ve savaşların Araplar için kazanç ve getirisi de pek fazla değildi. Öte yandan, ilk asırlarda Arapların başarılarında büyük rol oynayan İslam dininin şevk ve heyecanı da, Abbasîler döneminde bir hayli tavsamış bulunuyordu.

Abbasî halifeleri, şahıslarını ve saraylarını koruyan özel (*hâssa*) muhafızlarını da özellikle Türklerden teşkil etmeye başlamışlardır. Onları bu davranışa iten temel sebep, **Türklerin askerî faaliyetlerdeki üstün yetenekleri, itaatte kusur etmemeleri ile fizikî ve ruhî yapılarının son derece sağlıklı ve sağlam olması idi.** Hiç kuşkusuz, Türklerin bu özelliklerini ve imajlarını göz önüne alan Abbasî Devletinin en muktedir halifesi Harunü'r-Reşîd (706-809), yakın korumasını yapan muhafız birliğinin önemli bir kısmını Türklerden oluşturmuştur.⁴⁹⁵ Çünkü bu büyük halife, vezirlik teşkilâtını elinde bulunduran Fars kökenli kadronun ikti-

sında doğmuş ve gelişmiş bir sistemdir. İslam dünyasının dışında buna benzer veya paralel özellikte bir kurum veya teşkilât bulunmamaktadır. Bu kurum, İslam dininin yayılmasında ve savunulmasında başlıca rol oynamıştır. Tarihî kayıtlara göre, gulâmlardan özel birlik oluşturma faaliyeti, Abbasîler ile başlamıştır. Sâmanîlerde bir sisteme bağlanmış olan bu kurum, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda gelişerek devam etmiş, Memlûkler (Memlûk sistemi) ve Osmanlılarda da (Kapıkulu veya Yeniçeri sistemi) mükemmelliğinin zirvesine ulaşmıştır (**Nizâmü'l-Mülk**, 1976: 112; 1982: 134 vd.; **Ayalon**, 1989: 211).

⁴⁹⁴ **Karapınar**, 2001: IV, 361. **Tanerî**, 1981: 63; Halife Mansûr'un en güvenilir adamı olan Hammâd et-Türkî, Bağdat'ın kurulmasında görev alarak başlıca rol oynamıştır.

⁴⁹⁵ **Yıldız**, 1992: VI, 19; **Şeşen**, 1967: 29.

darı üzerinde gittikçe etkisini ve baskısını artırması üzerine, geniş bir tasfiye hareketine girişerek bu kadronun devlet hayatındaki etkisini ve rolünü büyük ölçüde kırmış; tamamen güvenilebilecek bir unsur olarak Türklere yönelmiştir.

Türkler, sadece Abbasî halifelerinin muhafız birlikleri olarak değil, aynı zamanda sınır boylarında (*Türkçe: Uç, Arapça: Avâsım, Sagr=Sugur*), İslam'ın cihat ve gazâ faaliyetlerini yürütmede de başlıca rol oynuyorlardı. Yine Harunü'r-Reşîd zamanında **Ebû Süleyym et-Türkî**, Tarsus uç teşkilâtının önemli komutanları arasında bulunuyordu.⁴⁹⁶

Görüldüğü gibi, Abbasî ordularında Arap ve Fars unsurların sayısı ve rolü gittikçe azalırken Türklerin sayısı ve rolü artmaya başlamıştır. Bunlar, hiç kuşkusuz, gulâm olarak saraya alınıp yetiştirildikten sonra İslam ordularında görevlendirilmiş Türklerden oluşmuştur.

İslam ordularında gulâm olarak hizmete alınmak, Türk gençlerinin manevi hayatlarında hiçbir olumsuz etki yapmamıştır. Çünkü Türk komutanlarının ve Türk hassa birliklerinin askerî faaliyetlerde elde ettikleri başarılar ve gösterdikleri olağanüstü yetenekler, onların aşağılık duygusuna düşmelerini önlemiştir. Daha da önemlisi, Türkler, askerî alanda yeteneklerinin ve üstünlüklerinin daima farkında ve bilincinde olmuşlardır. Öte yandan onlar, belirli bir rütbeye sahip olmadan bile diğer askerlerin üzerinde büyük bir itibar ve ilgi görmüşlerdir.

Türk'e göre, basit bir gulâm olarak hizmete alınmak, onların özellikle emîrlik (*komutanlık*) rütbesine yükselebilmeleri için bir basamak veya atlama tahtası görevi yapmıştır. Devrin tarihçisi **Mübârekşâh**, bu durumu, "**Yabancı bir ülkeye giden garibi fena akıbetler bekler. Bunun aksine Türkler, İslam ülkelerine ulaştığı zaman, orada takdir ve saygı görür; emîr ve ordulara komutan olur.**" şeklinde yapmış olduğu bir tespit ile açıkça ortaya koymuştur.⁴⁹⁷ Arap coğrafyacısı **Kazvinî** de, "**Türklerden biri gulâm olduğu zaman efendisinin askerine komutan olmakla**

⁴⁹⁶ **Belâzurfî**, 1978: 174; 1987; 2000: 242 vd.; **Taberî**, (Tarihsiz): VIII, 234.

⁴⁹⁷ **Rasonyî**, 1970: 64.

yetinmez; efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister.” diyerek bu hususta daha da ileri gitmiştir.⁴⁹⁸ Arap düşünürü İbn Hassul ise, “Türk, göbeğinin kesilmesinden itibaren askerin başbuğu, bölgenin komutanı olmaktan ve kendisini zahmetli işlere sokmaktan başka şey düşünmez.” demek suretiyle Mübârekşâh’ın ve Kazvinî’nin bu husustaki tespitle-rini teyit etmiştir.⁴⁹⁹

Türkler, girdikleri her hizmette, onurlarını ve itibarlarını korumayı da hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Arap düşünürü İbn Hassul, onların bu tutumu hakkında şunları söylemektedir: “Türkler, her şeyden önce askerlikten başka işlerde çalışmaya asla razı olmamaktaydılar. Araplar onları, ev süpürmek, hayvanlara bakmak gibi başka soydan gulâmlara yaptırdıkları işlerde hiçbir zaman kullanamamaktaydılar. Gulâm olarak hizmete alınmış her Türk, yemede, içmede, giyinmede ve ata binmede efendisinden asla geri kalmamaktaydı.”⁵⁰⁰

Tarihî kayıtlara göre, İslam devletinin hizmetinde, Türklerin yıldızı halife Me’mûn zamanında (813-833) parlamaya başlamıştır. Bu, tesadüfen meydana gelmiş bir gelişme değildir: Halife Me’mûn’un saltanatı döneminde Abbasî sarayı, Türkler hakkında araştırmalar ve tartışmalar yapılan âdeti bir akademi hâline gelmiştir. Halife Me’mûn huzurunda yapılan bu tartışmalarda devrin devlet adamları, komutanları ve bilginleri, özellikle Türkleri övmekte birbirleriyle yarışa girmişlerdir. Her biri kendi görüş açısından onların üstün buldukları yeteneklerini ve erdemlerini dile getirmişlerdir. Devrin düşünürü el-Câhiz de bu bilgileri “**Türklerin Erdemleri**” (*Fezâilü'l-Etrâk*) adlı bir eserde toplamıştır. El-Câhiz, bu eserinde, Türklerin diğer milletlerden farklı ve üstün yanlarını karşılaştırmalar yaparak, en çarpıcı ifadelerle tasvir etmiştir. Ayrıca eserine kendi görüşlerini de ekleyen el-Câhiz, Türkler için özetle “**Bir Türk başlı başına bir millettir.**” şeklinde bir yargıya varmıştır. Bu sözün kısaca anlamı şudur: Bir milletin farklı

⁴⁹⁸ Şeşen, 1985: 146.

⁴⁹⁹ İbn Hassul, 1940: IV, 260; Rasonyl, 1970: 64.

⁵⁰⁰ İbn Hassul, 1940: IV, 260.

farklı fertlerinde görülebilecek bütün üstün özellikleri, sadece bir Türk kendi şahsında toplayabilmekte ve gösterebilmektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir Türk bir millet kadar büyüktür.

Halife Me'mûn'un Türklere bu derece ilgi göstermesi sebepsiz değildi: Çünkü Me'mûn, henüz halife olmadan önce uzunca bir süre Horasan'da görev yapmış olup, bu arada Türkleri yakından tanıma fırsatı bulmuş; onların askerî yeteneklerini görmüş ve takdir etmişti. Öte yandan, halife Me'mûn, İranlı unsurun desteği ile işbaşına gelmiş olduğu hâlde, kendisinin bu unsur ile arası pek çabuk bozulmuştu. Bundan dolayı o, iktidarını kuvvetlendirebilmek için dayanabileceği ve güvenebileceği sağlam bir askerî destek bulma ihtiyacı hissetmiştir. Bu hususta kararını, yakından tanıdığı ve takdir ettiği Türkler lehinde veren halife Me'mûn, bizzat kardeşi Mu'tasım'ı görevlendirerek ona çok miktarda Türk gulâmı toplattırmıştır.⁵⁰¹ Bu gulâmlarla hassa ordusunun sayısını ve savaş gücünü bir hayli artırmıştır. Arap coğrafyacısı **İbn Havkal**, Türklerin İslam devleti içindeki bu durumlarını şu sözlerle tasvir etmiştir: **"Türkler, şiddet ve cesaret bakımından diğer insanlardan üstün oldukları için halifelerin askerleri; beyleri de komutanları olmuşlardır."**⁵⁰² Türk askerleri, diğer ırkların askerlerine göre kudret, cesaret, cüret, atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itaatleri, giyimlerindeki gösteriş ve sultanlığa yaraşırlıkları dolayısıyla **Mâverâünnehir dihkânları (büyük toprak sahipleri), halifenin komutanları, mailyetleri, hizmetkârlarının ileri gelenleri olmuşlardır."**⁵⁰³

Tarihî kayıtlara göre, halife Me'mûn zamanında Türklerden oluşan hâssa ordusunun sayısı 18 bin gibi yüksek bir rakama ulaşmıştır. Bu ordunun komuta kadrosunu da **Afşin, Aşnas, İtah**

⁵⁰¹ Şeşen, 1985: 185.

⁵⁰² İbn Havkal'ın da belirttiği gibi, Abbasî ordularında komutanlık görevine yükselen Türklerin hepsi gulâm kökenli değildi. Bunların arasında, idareci tabakadan gelen çok sayıda hür Türk de bulunmaktaydı. Özellikle, "Afşin, Aşnas, Tarhan, Hakan, İhşid" gibi idareci unsurun unvanını isim olarak taşıyan beylerin hepsi, hür Türklerden İslam devletinin hizmetine girmiş kişiler idi.

⁵⁰³ Şeşen, 1985: 171 vd.

(*İnak?*), **Büyük Boğa, Vasîf, Hakan Urtuç** gibi Türk komutanları oluşturmuştur.⁵⁰⁴ Böylece, İslam ordusu, Türklerin şahsında yeni bir dinamizm ve güç kazanmıştır.

Me'mûn'dan sonra halife olan kardeşi Mu'tasım (833-844), Türk askerlerine dayanıp güvenmekte daha da ileri gitmiştir. O, daima **"Hizmet için Türk'ten iyisi yoktur."** demekteydi.⁵⁰⁵ Halife olmadan önce emrinde, tamamı Türklerden oluşan 3 bin civarında bir ordu bulunmaktaydı.⁵⁰⁶ Mu'tasım, bu kuvvet sayesinde Mısır'da çıkan isyanı başarıyla bastırarak itibarını yükseltmiş ve kardeşi Me'mûn'dan sonra halifelik makamını kendisine garanti-lemiştir.

Mu'tasım'ın Türklere verdiği değer, her türlü ölçünün üzerindedir. O, halife olduktan sonra bütün güç ve enerjisini, Türkleri devletin en büyük askerî gücü hâline getirmek için kullanmıştır. Daha doğrusu Mu'tasım, kardeşi Me'mûn zamanında başlayan gelişmeye kesin ve son şeklini vermek için elinden gelen hiçbir şeyi esirgememiştir. Bunun için özel bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmayı şu şekilde özetlemek mümkündür: **İktidarını ve devletin geleceğini tamamen Türklerin şahsında gören Mu'tasım, onları çevrenin olumsuz etkilerinden korumak amacıyla Türk hâssa ordusu için Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kıyısında Sâmerrâ (Görenler Sevindi) şehrini kurdurdu; devletin bütün hazinesini Sâmerrâ'nın inşası için harcadı; şehri Türk mimarî tarzında eserlerle donattı;**⁵⁰⁷ **devletin merkezini buraya aldı; Türkleri burada halkın ve diğer askerî birliklerin oturdukları yerlerden uzak, ayrı bir semte yerleştirdi; onlara farklı elbiseler giydirdi;**⁵⁰⁸ **hizmete yeni alınmış gulâmlara İslam dininin esaslarını öğretmeleri için özel hocalar tayin etti; hâssa ordusunun sayısını 38 bine yükseltti; bu ordunun komutanlarına yüksek gelirli iktâlar tahsis etti.**⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Yıldız, 1992: VI, 20.

⁵⁰⁵ Nizâmü'l-Mülk, 1976: 51; 1982: 63.

⁵⁰⁶ Şeşen, 1985: 185; Sümer, 1999: II,1/463.

⁵⁰⁷ Aslanapa, İA: X, 147.

⁵⁰⁸ Bu, Türk kıyafeti idi. Hatta bizzat Mu'tasım'ın kendisi de Türkler gibi giyinmekteydi.

⁵⁰⁹ Çeşitli kaynaklarda Türk hâssa ordusunun miktarı 4,000, 8,000, 18,000, 48,000, 50,000, 70,000 gibi çok farklı sayılarda gösterilmiştir (Pipes, 1978: 89; Azımlı, 2001: IV, 367, 368). Abbasi Devletinin merkez teşkilâtında Türk komu-

Daha da önemlisi Mu'tasım, kimliklerini (Türklük özellikleri) yitirmemeleri için Türk hâssa askerlerinin yerli halk ile akrabalık kurmalarını, yani onlarla evlenmelerini yasakladı. Bu ihtiyaçlarını karşılamak için de, onlara, Türk ülkelerinden kızlar getirtti. Bu kızları Türk gulâmlarla evlendirdiği gibi, onların adlarını divân defterlerine yazdırıp her birine erzak tahsis ettirdi. İslam dininin ilkelerine aykırı olduğu hâlde, Türk askerlerine eşlerinden boşanma yasağı getirdi. Türk askerlerinin yetişen çocuklarının da, kendilerinden biriyle evlenmeleri şartını koydu.⁵¹⁰ Özetle söylemek gerekirse, halife Mu'tasım Türk komutanlarına ve askerlerine, öteki hâssa birliklerden daha fazla imtiyaz tanıdı. Böylece, Türk askerî kültürünün İslam tarihine damgasını vurduğu "Sâmerrâ devri" başlamış oldu (836-892).

Gerçekten de, halife Mu'tasım'ın Sâmerrâ'da kurduğu "Türk askerî ocağı", Türk kültürünün özelliklerini her bakımdan göstermekte ve yaşatmaktaydı. Özellikle bu dönemde Türkçe ad almak, Türk kökenli gulâm askeri olmanın en başta gelen alâmeti idi. Tarihî kayıtlara göre, Sâmerrâ'daki Türk askerî ocağının başında bulunan komutanlar ve onların emrindeki askerler, günümüzdeki Türklerden daha çok Türkçe adlar alıp kullanmaktaydılar. Daha da önemlisi, buradaki Türk gulâmları, zamanının en medeni ülkesinde yaşamalarına ve görev yapmalarına rağmen, Arap ve Fars kültürünün etkisi altında kalmıyor; bütünüyle kendi kültürlerine bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Onlar, özellikle kendi aralarında Türkçe konuşuyor; tamamen Türk geleneklerini yaşıyorlardı. Nitekim halife Mu'tasım'ın Türk komutanlarından ve gulâmlarından istediği de bu, yani onların kimliklerini ve kültürlerini her bakımdan korumaları ve yaşatmaları idi.⁵¹¹ Ayrıca kendisi de Türk kültürüne verdiği bu büyük değeri, bütün hayatı boyunca Türk kıyafeti giymekle göstermiştir.

tanlarının ve gulâmlarının görev ve özlük haklarının kaydedildiği bir daire (divân) kurulmuştur. Bu daireye "Türk Ordusu Divânı (Divân-ı Çeysü'l-Etrâk)" denmiştir.

⁵¹⁰ Şeşen, 1985: 185, vd; Sümer, 1999: II, 2/464.

⁵¹¹ Sümer, 1999: II, 8/470.

Burada şunu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz ki, Türk komutanları ve gulâmları, kendilerine sağlanan bu fırsatı ve imkânı değerlendirmeyi hiçbir zaman ihmal etmediler. Dillerini ve geleneklerini her yerde, her zeminde korudular ve yaşattılar. Meselâ İslâm dünyasının merkezinde (*Bağdat*) doğmuş ve ikinci nesilden bir Türk olmasına rağmen, Tolun oğlu Ahmed, ana dilini unutmak şöyle dursun, şiirlerini bile Türkçe yazıyordu.⁵¹²

Türklerin giydikleri elbiseler de Arapların, Farsların ve diğer milletlerin giydikleri elbiselerden tamamen farklı idi. Arap düşünürü el-Câhiz'in dediği gibi, İslam topluluklarını birbirinden kıyafetleriyle ayırmak imkânsız ise de, her nerede olursa olsun Türkleri kendi kıyafetlerinden tanımak mümkündü.⁵¹³

Halife Mu'tasım, Sâmerâ'yı kurup buraya Türk askerî ocağını yerleştirirken, Türklerden büyük hizmetler ve başarılar beklemekteydi. Gerçekten de Türk hâssa birlikleri ve başlarında bulunan Türk komutanları, kendilerine duyulan bu güveni ve beklentiye boşa çıkarmadılar; İslam devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar: Bunlardan **Afşin**, Azerbaycan'da çıkan ve Abbasî Devletini yıkmayı hedef alan Bâbek isyanını, **İtah ve Büyük Boğa** gibi Türk komutanlarıyla birlikte, üç yıl süren çetin bir mücadele sonucunda bastırarak İslam dünyasını büyük bir tehdit ve tehlikeden kurtardı.⁵¹⁴ Aynı şekilde, **Büyük Boğa**, **Tarduş et-Türkî**, **Küçük Boğa**, **Zirek et-Türkî**, **Salih b. Abbas et-Türkî** gibi Türk komutanları; Arabistan, Azerbaycan, Ermenîyye, Tiflis ve İran'da arka arkaya çıkan isyanları bastırarak iç düzeni ve huzuru sağladılar.⁵¹⁵

Başta **Aşnas** olmak üzere **Afşin**, **Vasîf**, **İtah ve Büyük Boğa** gibi Türk komutanları ve Türk hâssa birlikleri, İslam ordularının bütün seferlerine ve savaşlarına katıldılar. Bu savaşlarda, Türk hâssa birlikleri, sonucu belirleyen vurucu güç olarak başlıca rol oynadılar. Meselâ halife Mu'tasım'ın başında bulunduğu İslâm ordusunun Amorium'un (*Ammuriyye: Bugünkü Afyon civarı*) fethi

⁵¹² Sümer, 1999: II, 38/500.

⁵¹³ Câhiz, 1967: 77.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esir, 1987: VI, 388-392, 397-400, 402-414; Yıldız, 1992: VI, 44.

⁵¹⁵ Pipes, 1978: 89, 90 vd.; Azimli, 2001: IV, 369.

ile sonuçlanan Anadolu seferinde durum böyle oldu: Burada hemen belirtelim ki, bu, Abbasî halifelerinin Bizans'a karşı kazanmış oldukları son büyük zafer olmuştur. Mu'tasım bu parlak zaferi, tamamen Türk komutanları ile Türk birliklerinin taktiğine ve kahramanlığına borçlu idi.

Türk komutanları, sadece İslâm ordularının sefer ve savaşlarında rol oynamakla kalmamışlardır. Onlar, aynı zamanda Abbasî halifesinin başında bulunduğu saray teşkilâtına da hâkim olarak, devlet idaresine ve siyasetine yön vermişlerdir. Protokol sırasında halifeden sonra gelen ve Abbasî sarayının en büyük amiri olan **hâcibler**, özellikle halife Mu'tasım zamanından itibaren bütün Sâmerî devri boyunca hep Türk komutanları arasından seçilmiştir. Ayrıca onlar, hükümet teşkilâtının başında **vezir**⁵¹⁶, hatta belli başlı vilâyet ve eyâletlerin başında vali olarak, idarecilikte de yeteneklerini göstermişlerdir. Meselâ, Türk komutanları veya onların kendi yerlerine naib (*vekil*) olarak gönderdikleri valiler, başta Mısır olmak üzere devletin önemli eyâlet ve vilâyetlerinde başarılı görevler yapmışlardır.⁵¹⁷

Türklerin başarıları, bunlarla da sınırlı kalmamış; onlar özellikle teşkilâtçılıktaki yeteneklerini göstererek, İslâm ülkelerinin ortasında arka arkaya kendi devletlerini ve teşkilâtlarını kurmuşlardır. Burada hemen belirtelim ki, devrin yazarlarını hayret içinde bırakan bu başarı, sadece Türklere özgü gözükmemektedir. Zira, Türkleri çok yakından tanıyan devrin tarihçilerinden Fahreddîn Mübârekşâh, eserinde bu hususla ilgili olarak, iddialı bir ifadeyle şöyle demiştir: **"Hz. Adem'den beri para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türkler müstesnâ."**⁵¹⁸ Sadece Türklere özgü gözüken bu başarının ilk örnekleri Mısır, Afganistan ve Pakistan coğrafyasında görülmüştür. Mısır'a vali naibi olarak gönderilen **Tolun oğlu Ahmed** 875 yılında, daha sonra aynı yerde görev yapan **Toğaç oğlu Ebû Muham-**

⁵¹⁶ Abbasî Devletinde vezirlik görevinde bulunan ilk Türk, Ubeydullâh b. Yahya b. Hakan'dır. O, halife Mütevekkil ve onu takip eden halifeler döneminde vezirlik görevinde bulunmuştur.

⁵¹⁷ Yıldız, 1992: VI, 56; Tekindağ, 1976: 866.

⁵¹⁸ Rasonyi, 1971: 64.

med de 935 yılında, bağımsızlıklarını ilân ederek burada birer Türk devleti kurmuşlardır (*Tolunoğulları ve İhşidiler*). Fars kökenli Samanîler Devletinde ordu komutanı olarak görev yapan **Alp Tekin** de (ölm. 963), bu devletten ayrılarak, Gazne şehrinde, daha sonra İslâm tarihinde büyük bir rol oynayacak olan yeni bir Türk Devletinin (*Gazneliler*) temelini atmıştır. Onlar bu başarıyı, hiç şüphesiz, şahsî yetenekleri ve emirlerindeki Türk gulâmları sayesinde elde etmişlerdir.

Türk komutanlarının İslâm devleti içinde gittikçe güçlerini ve etkilerini artırmaları, halifeler ile aralarının bozulmasına yol açmıştır. Daha doğrusu bu durum, halifelerin kıskançlık ve rekabet duygularını kamçılamıştır. Halife Mütevekkil (847-861) ve onu takip eden halifeler, devlete büyük hizmetlerde bulunmuş olan **Bagîr et-Türkî, İtah, Vasîf ve Büyük Boğa** gibi Türk komutanlarını arka arkaya öldürtmüşlerdir.⁵¹⁹ Bu durum, birbirini izleyen zincirleme tepkilere sebep olmuştur. Türk komutanları, niyetlerinden şüphe ettikleri halifeleri ya tahttan indirmişler ya da öldürmüşlerdir. Bunların başında, bu yola ilk defa başvuran Halife Mütevekkil geliyordu. İç mücadele bununla kalmamış; Mütevekkil'in dört halefinden üçü de aynı sebeplerle ortadan kaldırılmıştır.⁵²⁰

Bu mücadeleden hiç kuşkusuz, en çok zarar gören halifeler olmuştur. Çünkü, bu durum, yani karşılıklı güvensizlik hâli, Türk komutanlarının Abbasî halifelerine karşı bağılıklarını devamlı azaltmıştır. Sonunda faydalı hizmetlerin tamamen kesilmesine yol açmıştır. Bu durumun, hem iç hem de dış siyaset bakımından devlete faturası çok ağır olmuştur. Mısır, İran, Horasan ve Mâverâünnehir gibi önemli ülkeler birer birer devletten kopmuştur.

892 yılında, devletin merkezinin Sâmerâ'dan tekrar Bağdat'a alınması, "**Türk askerî ocağı**"nın tamamen sönmesine yol açmıştır. Üstelik bu durum, Türklerin devlet idaresindeki etkilerini oldukça azaltmış; hatta onları geri plâna atmıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir; kısa sürede kendilerini toplayan Türk-

⁵¹⁹ **İbnü'l-Esîr**, 1982: VIII, 47, 137; 1986: VIII, 49, 118.

⁵²⁰ **İbnü'l-Esîr**, 1982: VIII, 98, 99, 172, 173, 190, 191, 228, 233; 1986: VIII, 88, 89, 147, 165, 191, 195.

ler, devlet idaresinde ve özellikle askerî sahada tekrar rol oynamaya başlamışlardır. Meselâ **Hazarî, Beçkem ve Tüzün** gibi Türk beyleri arka arkaya İslâm orduları komutanı (*Emîrû'l-Ümerâ*) tayin edilmişlerdir. "**Emîrû'l-Ümerâlar Devri**" olarak tanımlanan bu dönemde (935-945) Türk komutanlarının nüfuzları öyle artmıştır ki, bunlardan özellikle Beçkem'in adı Abbasî halifesinin bastırdığı paraların üzerinde bile yer alıyordu.⁵²¹ Halifeler ise, Sâmerâ devrinde olduğu gibi iktidarı tamamen ellerinden kayırdılar; âdeta varlıkları ile yoklukları eşit durumdaydı; gerçek iktidar Türk komutanlarının eline geçmiş bulunuyordu.

Fakat, "**Emîrû'l-Ümerâlar Devri**" çok uzun sürmedi. Hazarî, Beçkem ve Tüzün'den sonra devleti koruyacak ve savunacak kuvvetli Türk komutanı çıkmadı. İslâm Devleti, siyasi ve manevi bakımdan birliğini yitirdi ve parçalanma sürecine girdi. Abbasî halifeleri ise, İslâm dünyasının birliğini korumak şöyle dursun, kendilerini bile savunmakta âciz kaldılar. Bu durumdan yararlanan Fâtımîler Mısır'a (910-1171), Mirdas Oğulları Halep'e, Ukayl Oğulları Musul'a, Mervân Oğulları Diyarbakır'a, Ziyarîler Cürcan'a, Kakeveyh Oğulları İsfahan ve Hemedan'a, Sâ mânîler Mâverâünnehir ve Horasan'a, Karahanlılar Türkistan'a (932-1212), Gazneliler Afganistan'a (969-1185) sahip oldular. Fars kökenli bir aile olan Büveyhîler de (932-1055), başta Bağdat olmak üzere Abbasîlerin Irak ve batı İran'daki topraklarını işgal edip halifeleri de tamamen hükümleri altına aldılar. Öte yandan, İslâm Devleti karşısında asırlarca toprak kaybedip geri çekilmiş olan Bizans İmparatorluğu, bu fırsatı değerlendirip tekrar saldırıya geçerek, eski topraklarını birer birer geri almaya başladı. İslâm Devletini, içinde bulunduğu bu çöküşten kurtaracak, tekrar birliğini sağlayacak, daha da önemlisi onu dış saldırılara karşı savunacak ve koruyacak taze kuvvetlere ihtiyacı vardı. Aksi takdirde, iç çöküntüyü güçlü bir dış saldırı tamamlayarak İslâm dünyası ve İslâm medeniyeti tamamen mahvolabilirdi.

İslâm Devletinin imdadına tekrar Türkler yetişti: Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmuş olan **Selçuklular** (1040), kısa zamanda İslâm ülkelerinin büyük kısmına hâkim olarak onu iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar. Onlar önce, Mısır Fâtımîleriyle işbirliği hâlinde olan Büveyhîlerin

⁵²¹ Kafesoğlu, 1976: 792.

siyasi varlığına son vererek Abbasî halifesini kurtardılar. Abbasî halifesi de, tamamen sözden ibaret olan siyasi yetkilerini kendi isteği ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e bıraktı; kendisinin üzerinde ise, sadece İslâm topluluklarının dinî başkanlığı sıfatı kaldı (1058). Diğer taraftan Selçuklular, dış cepheyi de ihmal etmediler; İslâm'ın gaza ve cihat ruhunu yeniden canlandırdılar; Anadolu'ya arka arkaya düzenledikleri seferler ve akınlarla Bizans'ı baskı altına aldılar. Malazgirt zaferiyle de Bizans ordusunu tamamen imha ederek Anadolu'yu İslâmiyet'e ve Türklüğe açtılar (1071). Daha da önemlisi, onların izinden giden torunları, dokuz asır gibi uzun bir süre İslâm dünyasının bayraktarlığını yaparak, Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar İslâm dininin ve medeniyetinin yayılmasında, yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynadılar.

5-) Türk Kimliğinin ve Kültürünün En Büyük Temsilcileri: Ordusu ve Halkı ile Bütünleşmiş Türk Başkomutanları

“İnsan bütün varlığını vermedikçe, ne zafer kazanabilir ve ne de şahe ser yaratabilir.”

André Maurios

“Aslan köpeklere baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşısındaki lere aslan kesilir. Eğer aslanlara köpek baş olursa, o aslanların hepsi köpek gibi olur.”

Yusuf Has Hacıb

“Kılıcı maharetle kullanan Türk eli, insanların yarasını sarmakta da ustadır.”

İngiliz şairi Byron

Türklerin İslâm dünyasındaki rolleri, onların sadece İslâm devletine hizmet etmelerinden ibaret değildir. Türkler, hem İslâm tarihinde hem de dünya tarihinde asıl rolü, İslâm dünyasındaki kendi hâkimiyetleri döneminde oynamışlardır. Bilindiği gibi,

Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetleri de, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşuyla başlamış (1040), Osmanlı Devletinin çöküşüne kadar (1918), yani dokuz asır gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bu uzun dönemde, tarihe yön veren ve tarihin akışını değiştiren tek güç, Türk devletlerinin orduları ve onların başında bulunan Türk başkomutanlarıdır. Biz, yazımızın bu kısmında, Türk ordularının başkomutanları ve onların başlıca özelliklerinden kısaca söz edeceğiz. Çünkü, Türk kimliğini ve kültürünü şahıslarında en iyi temsil eden ve onu dünyaya en iyi tanıtan Türk ordularının başkomutanları olmuştur.

Bilindiği gibi, bütün tarih boyunca Türk ordularının başkomutanları, Türk hükümdarı idi. Türk hükümdarları da, hem bütün devlet teşkilâtının başı hem de toplumun lideri durumundaydılar. Dolayısıyla onların görev ve sorumlulukları çok ağırdı. Türk devlet geleneklerine göre, onların daha işbaşına gelmeden ve sorumluluk yüklenmeden önce kendilerini çok iyi bir şekilde yetiştirmeleri gerekmektedir. Bunun için, Türk devletlerinin başına geçecek olan şehzadeler, gençlik yıllarını sarayın rahat ortamında, hayatın her türlü meşakkatinden ve sıkıntısından uzak, hizmetçiler ve dalkavuklar arasında, lüks ve eğlence içinde, tahtı ve tacı bekleme havasında boş bir şekilde geçirmemektedirler. Daha babalarının sağlığında her birinin idaresine bir vilâyet veya eyâlet, emirlerine de küçük bir ordu verilmektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, babaları oğullarını, daha çocukluktan kurtulur kurtulmaz devletin önemli bir eyâletinin veya vilâyetinin başına koyarak, onları iktidarın, yönetimin ve savaşın bütün zorluklarıyla baş başa bırakmaktaydılar. Onlar burada, tecrübeli devlet adamları ve komutanların (*atabey*) gözetiminde, idari ve askerî sahalarda bol bol uygulama (*pratik*) yaparak kendilerini yetiştirme imkânı bulmaktaydılar. Böylece onlar, işbaşına geldikleri zaman idari ve askerî faaliyetlerde pek fazla zorluk ve güçlük çekmemektedirler.

Türk ordularının başkomutanı olan hükümdarların en önemli görevleri, **Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni ve iç barışı sağlamak, doğru kanunlar (*köni törü*) koymak ve**

bu kanunları adâletle uygulamak, halkı bütünüyle refaha kavuşturmak ve refah içinde yaşatmak, akınları ve savaşları zafere ulaştırmak, istiklali korumak ve devam ettirmektir. Özellikle Türk siyasi birliğini kurmak, yani Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak, onların gayelerinin ve görevlerinin başında gelmekteydi. Bu faaliyet, barış yoluyla değil; ancak kuvvet, yani silâh gücü ile gerçekleştirilebilmekteydi. Bu durumu Göktürk beyleri, yine kendilerinin diktirdikleri yazıtlarda **“Devleti olanı (illi) devletsizleştirdik; kağanı olanı kağansızlaştırdık; dizliye diz çöktürdük; başlıya baş eğdirdik.”** şeklinde bir ifade ile ortaya koymuşlardır.

Türk ordularının başkomutanı olan Türk kağanları, sadece Türk topluluklarını değil, yabancı soydan olan toplulukları da bir devlet çatısı altında toplamayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, daima dünya hâkimiyeti davası gütmüşlerdir. Çünkü Türk kağanları, dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Türk dilinin ve kültürünün büyük bilgini Kaşgarlı Mahmûd, gözlemlerine ve Türk kültüründeki engin bilgilerine dayanarak bu hususta şöyle demiştir: **“Tanrı'nın devlet güneşini (kut=siyasi iktidar) Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi.”** Görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmûd, bu sözleri Türklerin İslâm dünyasının tek hâkimi oldukları bir dönemi göz önüne alarak söylemiştir. Fakat dünya hâkimiyeti düşüncesi, Kaşgarlı Mahmûd'un yaşadığı dönemde ortaya çıkmış bir düşünce değildir. Türklerde dünya hâkimiyeti düşüncesi ve bu düşünceye dayanan temel faaliyetler, Oğuz Kağan Destanının da gösterdiği gibi Milâttan önceki çağlara kadar çok gerilere gitmektedir. Oğuz Kağan Destanına göre, dünya hâkimiyetini ilk gerçekleştiren Türk hükümdarı da Oğuz Kağan'dır. Hemen hemen her büyük Türk hükümdarı da,

kendisini dünya hâkimiyeti davasının en büyük temsilcisi olarak görmüş ve daima öyle davranmıştır. Meselâ, Göktürk Kağanı Tardu, 598 yılında Bizans imparatoruna yazdığı mektupta kendisini **“Yedi iklimin ve yedi ırkın büyük hükümdarı”**, yani dünya hükümdarı olarak tanıtmıştır.⁵²² Aynı şekilde Bilge Kağan da, Kaşgarlı Mahmûd’dan aşağı yukarı üç asır önce Göktürk Yazıtlarında, **“Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri ve) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tâbi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum.”** şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi konuşmuştur.⁵²³

Burada ortaya konan düşünce ve faaliyet gayet açık olmasına rağmen, bu düşünceye ve faaliyete temel olan anlayışın biraz daha açıklanması gerekmektedir: Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa ordu sevk edip, dört taraftaki milletleri tâbi kılmak ve onları düzene sokmak, dünya hâkimiyetini kurma anlamına gelmekteydi.

Türk hükümdarları, başkomutan olarak, başından sonuna kadar bütün askerî faaliyetleri plânlama, yürütme ve sonuçlandırma görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan en büyük yetkililerdi. Zira Türk hükümdarları, devletin merkezinde oturan ve sadece emir veren kişiler değildi. Onlar, her türlü askerî faaliyette ordularının başında bulunurlar, askerlerinin gayretlerini artırır, cesaretlerini kamçırlar ve umutlarını daima canlı tutmaya çalışırlardı. Çarpışmalarda da, daima merkez (*kalp*) kuvvetlerinin başında ve ön saflarda yer alırlardı. Verdikleri emirleri de önce bizzat kendileri icra ederlerdi. Çünkü onlar, giriştikleri her türlü mücadelede başarının her şeyden önce kendi cesaretlerine ve gösterecekleri kahramanlığa bağlı olduğunun bilincindeydiler. Yusuf Has Hacib’in de belirttiği gibi, Türk devletlerinin başkomutan ve komutanları cesaret ve kahramanlıkta daima ordularına örnek ve model olurlardı. Bu örnek ve modelle de, arkalarındaki

⁵²² **Chavannes**, 1903: 246 vd; 2006: 270; **Grousset**, 1980: 102; **Kafesoğlu**, 1977: 91.

⁵²³ **Koca**, 2003-a: II, 75-78.

birlikleri olumlu bir şekilde etkilerlerdi.⁵²⁴ Ayrıca onlar, kolaycılığı ve rahatı tercih eden, hazıra konan komutan hiç değillerdi. Savaşın ve mücadelenin her türlü meşakkatini, acısını, sıkıntısını, tehlikesini ve felâketini askerleriyle paylaştıkları gibi başarısını da yine onlarla paylaşırlar veya onların kahramanlıklarına atfederlerdi.

Tarihin en eski dönemlerinden beri sürekli batıya akış içinde olan Türk topluluklarının kaderi, Türk başkomutanlarının savaş meydanlarında kazanacakları başarıya bağlı olmuştur. Görevinin ve sorumluluğunun daima bilincinde olan Türk başkomutanları da, tarihin akışını değiştiren ve Türklüğün kaderini tayin eden büyük zaferler kazanmışlardır. Bunların en önemlileri, hiç şüphesiz, **Dandanakan (1040)**, **Malazgirt (1071)**, **Miryokefalon (1176)**, **İstanbul'un fethi (1453)** ve **Dumlupınar (30 Ağustos Başkumandanlık) (1922)** zaferleridir. **Bilindiği gibi, Dandanakan zaferi, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşunu sağlamış ve Türklüğün önüne de İslâm dünyasının hâkimiyetini açmıştır. Malazgirt zaferi ise, Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı hâline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Miryokefalon zaferi de, kurulan yeni vatanı ve devleti (Türkiye Selçuklu Devleti) koruyarak, Türklerin bu ülkede kalıcı olmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla bu zafer, bir bakıma Malazgirt zaferinin tasdiki ve tescili olmuştur. İstanbul'un fethi ile de, iki parça hâlinde olan Türk yurdu, yani Anadolu ve Rumeli birleştirilmiş ve bir bütün hâline getirilmiştir. Dumlupınar zaferi ise, istilâya ve işgale uğramış olan "Türk ata yurdu" Anadolu'yu kurtarmış ve burada yeni bir Türk devletinin kurulmasını sağlamıştır.**

⁵²⁴ **Yusuf Has Hacib**, 1947, 1974: b. 2047; **Koca**, 2005: 71 vd; Yusuf Has Hacib eserinde, iyi bir ordu komutanının bazı özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir. O, bu özelliklerin bir kısmını, bazı hayvanlarda ve kuşlarda görülen özelliklerle anlatmıştır. Ona göre iyi bir komutan şu özelliklere sahip olmalıdır: "Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. O, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı; deve gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir." (**Yusuf Has Hacib**, 1947, 1974: b. 2310-2314; **Dankoff**, 1977: I, 95-112; **Karamanlioğlu**, 1967: 58/45-48).

Türk başkomutanlarının bu büyük başarılarında hiç kuşkusuz onların bazı davranışları ve yetenekleri başlıca rol oynamıştır. Meselâ **Türk başkomutanları, karşılarındaki ordunun kuvvetini öğrenmeden ve ölçmeden, onu manen ve maddeten yıldırıp yıpratmadan büyük çaplı bir askerî faaliyete genellikle girişmemektedirler.** Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, rakip güçle bir meydan savaşına girmeden önce, uzun bir süre bu güce karşı yıpratma ve yıldırma savaşları vermekte, keşif ve yoklama faaliyetlerinde bulunmaktaydılar: Özellikle yıpratma ve yıldırma savaşlarında, küçük akıncı birlikleri, düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına, askerî garnizonlarına, malzeme ve yiyecek depolarına yüzlerce defa sürpriz baskın⁵²⁵ ve akın düzenlemektedirler. Bu baskınlar ve akınlar, özellikle düşman takatten düşünceye kadar devam etmekteydi.⁵²⁶ Bu arada rakip gücün zayıf ve kuvvetli tarafları öğrenilmekte ve ona göre önlemler alınıp uygulanmaktaydı. Meselâ, Selçuklu beylerinin, 1035-1040 yılları arasında, yani Dandanakan meydan savaşına kadar Gaznelilerle olan bütün çarpışmaları, bu gücü yıpratmaya ve yıldırmaya yönelik olmuştur. Aynı şekilde Selçuklu sultanları, Selçuklu hanedan üyeleri, Selçuklu komutanları ve Türkmen beyleri de, Malazgirt meydan savaşından önce Bizans'ın askerî gücünü kırmak ve mâneviyatını çökertmek için Anadolu üzerine yüzlerce defa sefer ve akın düzenlemişlerdi. Bu seferler ve akınlar sonucunda da, büyük şehirler yağmalanmış, direniş merkezleri çökertilmiş, Anadolu'yu Türklüğe açacak **Ani** ve **Malazgirt** gibi müstahkem yerler alınmış, Bizans'ın doğudaki birlikleri imha edilmiş, büyük Bizans ordusu sarsılmış ve daha da önemlisi Bizans'ın itibarı ve maneviyâtı kırılmıştır. Fakat Sultan Alp Arslan, bütün bu faaliyetleri yeterli görmemiştir. Malazgirt savaşından önce Bizans ordusunun son durumunu öğrenebilmek için 1070 yılı içinde Selçuklu akıncı komutanlarından **Afşin**'i Anadolu'ya bir kere daha göndermiştir.

⁵²⁵ Türkler, sürpriz baskına "türktaz" adını verirdiler. Saldırılarını da, genellikle sürpriz baskın şeklinde yaparlardı.

⁵²⁶ **Kafesoğlu**, 1977: 243.

Son derece kuvvetli ve hareketli bir akıncı birliğinin başında Anadolu'ya giren Afşin, Denizli dolaylarında geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra Marmara sahillerine ulaşmış ve buradan da imparatoru kendi başkentinde (*İstanbul*) tehdit etmiştir. Bizans imparatoru, Afşin'in yaptığı bu yağmalı akına karşı en ufak bir müdahalede bile bulunamamıştır. Bundan sonra Azerbaycan'a dönen Afşin, Bizans'ın savaş kabiliyetinin olmadığını ve kendisini savunmaktan aciz olduğunu Sultan Alp Arslan'a bildirmek suretiyle onu cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir.⁵²⁷

İyi bir başkomutanın mutlaka yapması gereken işlerden biri de, ordusu ile aynı düşünce ve idealde bütünleşmesidir. Bu da onun, ordusu ile iyi bir diyalog içinde bulunması ve zamana, zemine, şartlara uygun, etkili nutuk söyleme yeteneğine sahip olmasıyla mümkündür. Etkili nutuk söyleme yeteneği de büyük Türk başkomutanlarının hemen hemen hepsinde vardı. Onlar, kesin sonuç almak istedikleri zaman bu yeteneklerini ustalıkla kullanarak, yani emirlerindeki birliklerin inancına ve sosyal psikolojisine uygun ve etkili bir nutukta bulunmak suretiyle onları coşturmakta ve peşlerinden sürüklemekteydiler. İyi bir başkomutan olan **Sultan Alp Arslan**, etkili nutuk söyleme yeteneğine fazlasıyla sahipti. O, Malazgirt savaşından az önce ordusuna şöyle hitap etmiştir:

"Şehit düşersem, vurulduğum yere gömün. Geri kalanlar da oğlum Melikşâh'a tâbi olsun. Bugün burada, bir hükümdar (sultan) gibi değil, bir er gibi din ve devlet uğrunda savaşacağım. Savaştan korkanlar çekip gitmekte serbesttir. Şehit olanlar cennete girecekler, kalanlarda dünya nimetine gark olacaklar. Savaştan kaçanları ise, öteki dünyada ateş, bu dünyada da alçaklık beklemektedir."⁵²⁸

⁵²⁷ Ebû'l-Ferrec, 1945: I, 320.

⁵²⁸ Sümer-Sevim, 1971: 12, 22, 29 vd., 51; Arapça metin: 14, 25, 34, 57 vd.; Köymen, 1972: 58 vd.; Kafesoğlu, 1988: 246; Sultan Alp Arslan'ın bu kısa, fakat son derece etkili olan sözlerini bir daha gözden geçirecek olursak, bu nutukta özellikle şu noktalar dikkati çekmektedir: Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan'ın nutukundaki ilk sözü, şehit olma ihtimali hâlinde "siyasi vasiyetnâmesi" ile ilgilidir. (Sultan Alp Arslan siyasi vasiyetini sadece ordusuna verdiği nutukta değil, kalfelere çıkarken eşine ve vezir Nizâmü'l-Mülk'e ayrı ayrı yazdığı mektuplarda da

ortaya koymuştur. Sultan bu mektuplarda vasiyetini, "Ben düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam bu Tanrı'nın lütfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek olan oğlum Melikşâh'tır." şeklinde belirtmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 71; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 37 vd.; Münecimbaşı, 2000: I, 40; Kafesoğlu, 1973: 6). Sultanın böyle bir vasiyette bulunmaktan maksadı, hiç şüphesiz, kendisinden sonra devletin dağılmasını ve yıkılmasını önlemektir.

Sultan Alp Arslan, nutkunun ikinci cümlesinde, kendisi için iki önemli hususu ortaya koymuştur. Bunlardan biri, emrindekilerle kendisinin eşit olduğunu ilân etmiş olması; ikincisi ise, din ve devlet gibi yüce iki değer uğrunda savaşacağını belirtmesidir. Burada özellikle belirtelim ki, bu iki husus sadece Alp Arslan için değil, bütün Türk başkomutanları ve komutanları için de önemli idi.

Sultan Alp Arslan, "Artık burada sultan yoktur." derken, kendisini askerlerinin seviyesine indirmiş ve onlarla eşit hâle getirmiştir. Ayrıca o, bu davranışıyla emrindekilere ne kadar değer ve önem verdiğini göstermiştir. Hiç kuşkusuz Alp Arslan'ın bu davranışı, Selçuklu erlerinin psikolojisini son derece olumlu etkilemiştir.

Maddi güçleri ne olursa olsun, iki ordu arasında cereyan eden mücadelede sonucu belirleyen en önemli unsur, tarafların taşıdıkları gayelerin niteliğidir. Eğer verilen mücadele müspet bir sonuca ulaştırılmak isteniyorsa, her şeyden önce güdülen gayenin haklı, meşru, geçerli ve hayatî bir sebebe dayanması gerekir. Aksi takdirde olumlu bir sonuca ulaşmak mümkün olmayabilir. İşte Alp Arslan, Malazgirt savaşına dini ve devleti korumak gibi yüce bir gaye ile girmiştir. Hâlbuki Bizans İmparatoru, Büyük Selçuklu Devletini yıkmak ve Türkleri geldikleri yere atmak gibi tecavüzî bir gayenin peşindeydi. Şurasını unutmamak gerekir ki, tecavüzî gaye güdenlerle dini ve devleti savunmak gibi yüce gaye güdenler hiçbir zaman aynı psikolojide olamazlar. Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan bu sözüyle, kendi gayesini ordusuna aşilayarak, askerlerinin ruhunda derin bir umut ve heyecan uyandırmıştır.

Sultan Alp Arslan, nutkunun üçüncü cümlesinde "Korkanlar çekip gitmekte serbesttir." derken, deyim yerindeyse, âdeta askerlerinin damarlarına basarak, onları cesaretlendirmek istemiştir. Çünkü, Alp Arslan'ın anlayışına göre, ordunun birlikleri arasında zayıf iradelilere, yetersizlere, yeteneksizlere ve korkaklara asla yer olmamalıdır.

Sultan Alp Arslan'ın nutkunun dördüncü cümlesi ise, mücadelenin ödülü ile ilgilidir. Alp Arslan'a göre, bu öyle bir mücadeledir ki, sonucunda kendi tarafından kaybeden hiç kimse olmayacaktır. Eğer şehit olunursa "cennet"e, hayatta kalırsa da "dünya nimetleri"ne kavuşulacaktır. Sultan Alp Arslan'ın, daha mücadeleye girmeden böyle bir ödül göstermesi sebepsiz değildir. Çünkü bu ödüller, hem Türk gelenekleri hem de inancı için çok önemli ve değerlidir. Nitekim bu önemli ve değerli ödüller, Türk ordusunun motivasyonunu son derece artırmıştır.

Sultan Alp Arslan, nutkunun son cümlesinde, savaştan korkup kaçmayı düşünenlerin başına gelebilecek felaketi hatırlatarak, ordusunun tutumunu daha da kuvvetlendirmiştir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Sultan, savaştan kaçma ihtimalini düşünerek, bu yolu iki ağır ceza göstermek suretiyle kapatmak istemiştir. Bu cezalardan biri bu dünyada "zillet", diğeri öteki dünyada "cehen-nem ateşi"dir. Zaten, "hastalıktan ölmeyi utanç verici sayan, savaşta ölmeyi de onur verici bulan" (Liu Mau-tsai, 2006: 64) her Türk'ün, savaştan kaçmak gibi

Burada şu sonuca varıyoruz: Bu nutuk, hem Sultan Alp Arslan'ın hem de Türk ordusunun inancına ve sosyal psikolojisine tamamen uygundur. Zira bu nutuktan sonra Türk ordusu birden coşmuştur. Daha doğrusu, Türk ordusu, savaş naralarıyla Malazgirt ovasını inletmiştir. Daha da önemlisi, ant içme anlamına gelen bu toplu onaylama, Sultan Alp Arslan'ın ordusuna olan güvenini daha da kuvvetlendirmiş ve ordusu ile başkomutanını aynı duygu ve gayede birleştirmiştir.

Gerçekten de Sultan Alp Arslan'ın bu nutku, az sözle çok önemli anlamlar ifade eden bir güce sahipti. Şurası bir gerçektir ki, Sultan Alp Arslan, bu duygu ve düşüncelerle dolup taşmasaydı, bu sözleri söyleyemezdi. Türk ordusu da, aynı duygu ve düşünceleri benimseyip paylaşmamış olsaydı, coşamazdı. Sultan Alp Arslan'ın anlayışına göre, ancak benzer duygu ve düşünceler taşıyanlar, aynı gayede birleşebilirler ve benzer davranışlar gösterebilirlerdi. Şüphesiz, Sultan Alp Arslan, bu nutuk vasıtasıyla kendi fikirlerini ordusuna aşılama ve onu kendi kutsal amaçları doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışmış ve bu teşebbüsünde de tam başarıya ulaşmıştır.⁵²⁹ Çünkü bu kısa ve etkili nutuktan sonra Türk ordusu birden coşmuştur.

Türk başkomutanlarının bir diğer özellikleri şu idi: **Türk başkomutanları, amaçlarına ulaşma hususunda son derece kararlı idiler. Onlar, daima ölçülü ve ılımlı, fakat sağlam ve sarsılmaz bir inançla imkânlarının sınırlarını hiç gözden kaçırmadan ısrarla hedeflerine yürürlerdi. Tehlike ve güçlükler ne kadar büyük olursa olsun yılmazlar, engeller onların cesaretini kıramazdı. Bir meseleyi çözüme kavuşturmadan başka bir meseleyi ele almazlardı. Bütün akıl ve enerjilerini ele aldıkları mesele üzerinde toplarlardı. Herhangi bir askerî faaliyette başarısızlığa uğramak, Türk başkomutanlarının gözünü asla yıldıramazdı. Onlar, bir teşebbüste başarısızlığa uğramışlarsa, bunu her şeyin sonu olarak görmezlerdi. Hiçbir şey olmamış gibi teşebbüslerine büyük bir gayretle devam**

..ğır bir zilleti kolay kolay göze alması mümkün değildi.

⁵²⁹ Koca, 2003-b: II, 23.

ederlerdi. Tâ ki, başarıya ulaşınca kadar.⁵³⁰ Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı **I. Kılıç Arslan**, Haçlı ordularına karşı İznik, Eskişehir ve Konya Ereğlisi olmak üzere üç yerde meydan savaşı verdiyse de, bu orduları ne imha edebilmiş, ne de durdurabilmiştir. (1097) Daha doğrusu Kılıç Arslan, her üç çarpışma sonucunda da Haçlı ordularının önünden çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat amacına ulaşma hususunda son derece kararlı bir komutan olan Kılıç Arslan, 1100 ve 1101 yıllarında arka arkaya gelen Haçlı ordularını Amasya ve Konya Ereğlisi'nde büyük ölçüde imha ederek önceki başarısızlıklarını sildiği gibi, Anadolu'nun öyle kolayca geçilebilecek ve işgal edilebilecek bir ülke olmadığını bütün Batı dünyasına açık bir şekilde göstermiştir.⁵³¹

Türk başkomutanları, kendilerine özgü savaş taktiklerini uygulamakta da son derece başarılıydılar. **Onlar, taktiklerini duruma, zemine ve şartlara göre değiştirmekte ve uydurmakta fevkalâde yetenek sahibi idiler.** Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye Selçuklu hükümdarı **I. Kılıç Arslan**, Haçlı ordularına karşı verdiği meydan savaşlarında başarı sağlayamayınca, hemen düzenli ordu savaşını bırakıp başka bir savaş türü olan gerillâ savaşına yönelmiştir. Böylece, Kılıç Arslan, kendi savaş gücünü koruduğu gibi, Haçlılara da maddeten ve manen çok büyük zararlar verdirmiştir.⁵³² Zira Haçlı ordusu Filistin'e ulaştığında, yarıdan fazlası Anadolu'da imha edilmiş bulunuyordu.

İyi bir başkomutanda bulunması gereken daha başka özellikler de vardır. **Meselâ iyi bir başkomutanın, hem komuta ettiği ordunun hem de rakibinin psikolojisini çok iyi bilmesi gerekir. O, ancak bu sayede neleri yapabileceğini, ne kadar ileri gidebileceğini ve nerede duracağını bilebilir.**⁵³³ **Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iyi bir başkomutan, daima dikkat ve ihtiyatla hareket etmelidir. Kendisini ve ordusunu**

⁵³⁰ Krş. Grenard, 1992: 98.

⁵³¹ Koca, 2003-b: II, 85, 94.

⁵³² Koca, 2003-b: II, 81.

⁵³³ Bu hususta Selçuklu sultanları Alp Arslan ve II. Kılıç Arslan ile Türk istiklal savaşının başkomutanı Mustafa Kemal Paşa arasında bir karşılaştırma yapabilmek için bk. Falih Rıfki Atay, Çankaya, İstanbul, 1980, 328 vd.

tehlikeye atmamalıdır. Gerek kendisi için gerekse rakibi için İmkân dâhilinde olanlar ile imkânsız olanları iyi ayırt etmelidir. Büyük Hun hükümdarı **Mete Han'ın**, Büyük Selçuklu hükümdarı **Sultan Alp Arslan'ın**, Türkiye Selçuklu hükümdarı **Sultan II. Kılıç Arslan'ın** ve Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün** bu hususta gösterdikleri ölçülü davranışlar, her türlü takdirin üzerindedir:

Tarihî kayıtlara göre, Çin imparatoru Kao, Hun Türklerini Kuzey Çin'den söküp atabilmek için MÖ 203 yılında atlı ve yayalardan oluşan 320 bin kişilik ordusunu harekete geçirmiştir. Mete Han, dünya strateji tarihinde görülmemiş bir taktikle bu orduyu Pe-teng yaylasında dört taraftan, yani 100 bin yağız (*kara*) atlı ile kuzeyden, 100 bin demir kırı (*göğümsü*) atlı ile doğudan, 100 bin doru (*al*) atlı ile güneyden ve 100 bin ak atlı ile de batıdan aynı anda kuşatmıştır. Tabiri caizse, onu tam kapanın içine almıştır. İmparator ve komutanları, bu akıllara durgunluk veren kuşatmayı büyük bir korku ve şaşkınlık içinde seyretmekten başka bir şey yapamamışlardır. Kuşatma yedi gün sürmüştür. Bu arada Çin ordusunda ne ekmek ve ne de başka bir yiyecek kalmıştır. Başta İmparator olmak üzere bütün Çin ordusunu imha edilme korkusu ve endişesi sarmıştır. Bu yüzden hiç kimse yerinden kımıldayamamıştır. Özellikle imparator, ümitsizlikten çıldıracak duruma gelmiştir. Burada açık olan bir gerçek vardı. O da Çin ordusunun tamamen imha edileceği gerçeği idi. Fakat gelişme böyle olmadı. Mete Han, kuşatmanın yedinci günü kapanın bir köşesini açarak İmparatoru ve ordusunu imha edilmekten kurtarmış ve barışa yönelmiştir.⁵³⁴ Hâlbuki Mete Han, bu sırada Çin ordusunu tamamen imha edebilecek, imparatoru teslim alabilecek, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilecek durumdaydı.

Görüldüğü gibi Mete Han, her Türk kahramanı gibi rakibini ve düşmanını imha etmeyi düşünmemiştir. Rakip ve düşmanın manevi gücünü ve iradesini kırmak, onu barışa ve dostluğa zorlamak, Mete Han için yeterli ve önemli olmuştur.

⁵³⁴ De Groot, 1921, 55 vd. 63, 66, 69, 72; Eberhard, 1947: 89; Mori, 1978: IX, 211; Kafesoğlu, 1977: 40 vd.; Koca, 2003-a: II, 246-255.

Mete Han'ın bu ölçülü ve erdemli davranışı, İslamî dönemde Türk başkomutanlarında da devam etmiştir: Bilindiği gibi, Malazgirt savaşından sonra da Sultan Alp Arslan'ın karşısında da ordusu ve teşkilâtı tamamen çöktürülmüş bir Bizans Devleti bulunmaktaydı. Bu durumda Alp Arslan'ın Anadolu'yu ele geçirmesi ve Bizans Devletini yıkması, hiç şüphesiz pek kolay bir iş olurdu. Fakat o, mütevazılıktan ayrılmamış, tutsak aldığı Bizans imparatoru ile bir barış antlaşması yaparak, onu sadece vassal (*tâbi*) bir hükümdar hâline getirmekle yetinmiştir. Ayrıca, imparatorun ne şerefine ve ne de hayatına dokunmuştur. Onu, bir süre değerli bir misafir gibi ağırlamıştır. Savaş meydanından ayrılmadan önce de serbest bırakmıştır. Bu ölçülü ve erdemli davranış karşısında imparator da Sultan Alp Arslan'ın huzurundan minnet ve şükran duyguları altında ezilerek ayrılmıştır. Burada hemen belirtelim ki, bu yüksek insanî davranışın, dünya tarihinde başka bir benzeri ve örneği bulunmamaktadır. Bu davranış, sadece Türk başkomutanlarına özgü bir davranış gibi gözükmemektedir. Sultan Alp Arslan bu davranışıyla bütün dünyaya örnek olma onurunu kazanmıştır.

Fransız bilim adamı Claude Cahen'in de belirttiği gibi, **“Sultan II. Kılıç Arslan'ın Miryokefalon'dan sonraki ölçülülüğü ise, en az Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt'ten sonraki ölçülülüğü kadar hayranlık uyandıracak nitelikteydi.”** Sultan II. Kılıç Arslan da, Miryokefalon savaşında Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıp geriye kalan kısmını da tamamen kuşattığı hâlde, bu orduyu imha etmemiş, tıpkı Mete Han ve Sultan Alp Arslan gibi barışa yönelmiştir.⁵³⁵ Hâlbuki o da, tıpkı Sultan Alp Arslan gibi, o zaman Bizans ordusunu tamamen imha edebilecek ve Bizans İmparatorluğunu da yıkabilecek bir durumda idi.

Türk orduları başkomutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Dumlu-pınar Zaferi de (30 Ağustos 1922), her başkomutanın başını döndürecek ve ayaklarını yerden kesecek nitelikte parlak bir zaferdi. Üstelik, tıpkı Malazgirt savaşında olduğu gibi çarpışma sırasında Yunan orduları başkomutanı Trikopis ve kurmay heyeti de teslim alınmıştı. Mustafa Kemal, tıpkı Sultan Alp Arslan, Sultan II. Kılıç

⁵³⁵ Koca, 2003-b: II, 173-197.

Arslan ve Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un yaptığı gibi⁵³⁶ büyük zaferden sonra barışa yönelmiş; tutsaklarını da bir süre kıymetli bir misafir gibi ağırlayıp ülkelerine iade etmiştir.

Türk başkomutanlarının büyük zaferlerden sonra barışa yönelmelerinin sebebi, Türk insanlık anlayışı, daha doğrusu Türk karakteri ile ilgilidir: **Batılı insan, rakibini yenmişse veya zayıf görmüşse, ona hiçbir hayat hakkı tanımaz. Üstelik, onu daha da ezer. Hâlbuki, yenilmiş düşmanı daha fazla ezmek, Türk insanlık anlayışı ile bağdaşmaz. Türk insanı, ancak rakibi güçlü olursa, onunla savaşıır. Rakibi yenilmişse veya zayıf duruma düşmüşse, onu ezmek şöyle dursun, himaye eder; ona merhamet ve şefkat gösterir.** Türk insanının bu karakter özelliğine dair Mete Han, Sultan Alp Arslan, Sultan II. Kılıç Arslan ve Gazi Mustafa Kemal örneğinden başka, II. Haçlı seferi sırasında (1148) yaşanmış ve dünya tarihinde başka bir benzeri gösterilemeyen güzel bir örnek bulunmaktadır: Selçuklu ordusu, Fransız Haçlı ordusunu Denizli'den itibaren vurduğu darbelerle yıprata yıprata Antalya'ya kadar takip etmiştir. Burada son darbeyi vurmak üzere harekete geçtiğinde korkunç bir manzara ile karşılaşmıştır: **Haçlı askerleri, artık savaşamayacak kadar aç, hasta, yorgun, bitkin ve perişan bir vaziyetteydi. Haçlı ordusunun bu durumunu gören Türkler, merhamete gelerek, çarpışmaya birden son verdiler. Onlar bununla da kalmadılar; açları doyurdular; hastaları tedavi ettirdiler. Onlara para dağıtarak, insanî görevlerini yerine getirdiler. Bu durumdan son derece etkilenmiş olan 3 bin Fransız genci, Rumların tecavüzünden kaçarak, Selçukluların himayesine sığındı ve hepsi birden Müslüman oldu. Sefere kralın papazı olarak katılmış olan Odo de Deuil, bu duruma âdeta isyan etmiştir. O, Türklerin bu yüksek insanî erdemleri karşısında duyduğu ezikliği eserin de şu acı sözlerle dile getirmiştir: "Ey hainlikten daha zalim olan merhamet! Müslümanlar, Hristiyanlara ekmek vererek,**

⁵³⁶ Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, Sinop'un fethi sırasında (1214), Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u tutsak almış, yaptığı bir antlaşma ile onu vassal (tabi) hükümdar hâline getirerek serbest bırakmıştır.

onlardan dinlerini satın aldılar. Bununla birlikte Türkler, onları Müslüman yapmak için hiçbir zorlamada bulunmadılar."⁵³⁷ Bu sözler, hiç şüphesiz, zayıf ve muhtacı koruyan, merhamet ve şefkat duygusu çok yüksek olan Türk insanındaki karakter ve ruh yapısının en güzel tasviridir.

Türk fetih anlayışına göre, kuşatılan şehirlerin ve kalelerin halkına teslim olma çağrısında bulunmak, Türk başkomutanlarının hiçbir zaman ihmal etmedikleri bir davranış idi. Kuşatılanlar, bu öneriyi kabul etsinler veya etmesinler, fetihten sonra hayatları bağışlanır, malları ellerinden alınmaz, şehirlerinde kalmalarına veya istedikleri yere gitmelerine izin verilir, kültürlerine ve inançlarına dokunulmazdı. Onlara asla esir ve köle muamelesi yapılmazdı. Hürriyetleri ve faaliyetleri kısıtlanmazdı. Kendileri ve malları, zimmet altına alınmış gibi korunurdu. Şehirde, fethin sembolü olarak sadece bir kilise camiye çevrilirdi. Teslim olma şartları arasında ise, din değiştirme, yani İslam dinini kabul etme gibi bir hüküm hiçbir zaman yer almazdı. Bu sadece Türklere özgü bir davranış idi. Başka milletlerde bu davranışın bir benzerini görmek ve aramak boşunadır.

Görüldüğü gibi, Türk hükümdarları, genellikle barışsever başkomutan idiler. Daha doğrusu onlar, barışı onurla koruyabildikleri müddetçe, savaştan daima kaçınmışlardır. Başka bir deyişle onlar, siyaset yoluyla elde edebilecekleri başarı için hiçbir zaman kuvvet yoluna başvurmamışlardır. Fakat devletin ve milletin varlığı ve istiklali tehlikeye düştüğü, milletin ve devletin çıkarları söz konusu olduğu zaman savaşmaktan da asla çekinmemişlerdir. Kazandıkları büyük zaferlerden sonra da mütevazı ve ölçülü olmaktan ayrılmamışlar, daima barışa yönelmişlerdir. Savaştan önce kendi idareleri ile rakip idareler arasında olan düşmanlığı dostluğa, rekabeti de ustalıkla işbirliğine çevirmeyi başarmışlardır.

Türk başkomutanları, gerek savaştan önce, gerek savaş sırasında, gerekse savaştan sonra daima sivil halkı koruyucu bir tutum içinde olmuşlardır. Hatta onlar, halkın malını ve canını korumak için hayatlarını bile ortaya koymaktan çekinmemiş-

⁵³⁷ Turan, 1971: 185 vd.; Koca, 2003-b: II, 141.

lerdir. İşte bu hususta somut bir örnek: Selçuklu beyleri Tuğrul ve Çağrı kardeşler, Gaznelilere karşı kazandıkları Serahs savaşından sonra ordularıyla Nişâbûr şehrine girmişlerdi (1038). Çağrı Bey, kılıçlarının hakkı olarak şehri yağmalatmak istedi. Devlet adamlığı anlayışı ve sorumluluğu ile hareket eden Tuğrul Bey, kardeşinin bu davranışına şiddetle karşı koydu ise de, onu ikna edemedi. Bu defa Tuğrul Bey, bıçağını çekip, kardeşine **“Nişâbûr’u yağma edersen, kendimi öldürürüm.”** dedi. Bunun üzerine Çağrı Bey, kararından vazgeçti ve böylece Nişâbûr şehri yağma edilmekten kurtulmuş oldu.⁵³⁸

Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu Devletini kurduktan sonra da bu tutumunu ve anlayışını devam ettirmiştir. Tuğrul Bey’in özellikle Dandanakan zaferinden sonra devlet başkanı olarak aldığı ilk karar, onun halkı koruyucu tutumu ile ilgilidir. Bu karara göre, Tuğrul Bey, savaşlar yüzünden çok büyük darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Horasan halkını bir yıl vergiden muaf tutmuştur.⁵³⁹ Vergisini ödeyemeyecek durumda olan halk, Tuğrul Bey’in bu kararından son derece memnun kalmıştır.

Tuğrul Bey’in Isfahan’ı düşürdükten sonra şehre ve şehir halkına karşı tutumu ise, daha büyük takdire lâyıktır: Tuğrul Bey, 1050 yılında bir sene gibi uzun bir süre Isfahan’ı kuşatmıştı. Bu arada yiyeceğini ve yakıtını temin edememiş olan Isfahan halkı, çok büyük bir sıkıntıya düşmüştü. Halk, açlıktan âdeta kırılacak duruma gelmişti. Tuğrul Bey şehri teslim aldıktan sonra halkı rahatlatacak ve onu eski mutlu günlerine döndürecek bazı önlemler aldı. Bunların başında iktisadi önlemler gelmekteydi. O, Horasan halkına yaptığı gibi, kendisini toparlayabilmesi ve tekrar üretici olabilmesi için şehir halkını 3 yıl gibi uzun bir süre vergiden muaf tuttu. Daha da önemlisi, bir defada 500 bin dinar gibi büyük bir para harcıyıp Isfahan’ı yüksek hükümet binaları, evler, köşkler, mescitler ve zaviyelerle donatarak şehri yeniden imar etti. Tuğrul Bey’in bütün bu imar faaliyetleri, şehrin çehresini birden değişt-

⁵³⁸ İbnü'l-Esir, 1979: IX, 458; 1987: IX, 350; Ebû'l-Ferec, 1945: I, 296; Bundarî, 1943: 5.

⁵³⁹ İbnü'l-Esir, 1979: IX, 483; 1987: IX, 369; Ahmed bin Mahmûd, 1977, I, 27.

tirmiştir. İsfahan'ın düşürülmesinden iki yıl sonra bir ticaret kervanı ile şehre uğrayan Bâtînî propagandacısı **Nâsır-ı Hüsrev**, Selçuklu iktidarına ve düzenine karşı düşmanca duygular içinde olmasına rağmen, gördüğü manzara karşısında Tuğrul Bey'i takdir etmekten kendisini alamamıştır. Gerçekten de Nâsır-ı Hüsrev ile İsfahan'a giren 1500 kişilik kervan, şehrin büyüklüğü içinde âdeta kaybolup gitmiştir. Şehirde ne yiyecek ne yem ve ne de yer sıkıntısı çekilmiştir.⁵⁴⁰ Burada şu hükme varmak mümkündür: İslam dünyasında yerli halk, Selçuklu devrinde olduğu kadar hiçbir devirde böylesine büyük muafiyetlere ve koruyuculuğa mazhar olmamıştır. Buda hiç kuşkusuz, Türklerin taşıdıkları inancın, güttükleri siyasetin ve kültürlerinin doğal bir sonucu idi.

Sivil halkı, savaşın kırımından (*katliam*), yıkımından (*tahribat*) ve yağmasından koruma anlayışı, sadece Tuğrul Bey'e mahsus bir davranış değildi. Bu hususta Türkiye Selçuklu Devletinin kurucusu Süleyman-şâh, daha dikkatli ve etkili bir davranış ortaya koymuştur. O, Antakya'yı kuşatmadan önce ordusuna **"halkın malına ve canına dokunulmayacak, evlerine girilmeyecek"** şeklinde kesin ve sert bir emir vermiş ve bu emrini de tam bir disiplin ve kontrol altında uygulatmıştır (1085). Antakya halkı da daha önce görmediği ve alışmadığı bu erdemli davranış karşısında çok etkilenmiş, Süleyman-şâh'a ve idaresine sevgi ve samimiyetle bağlanmıştır.⁵⁴¹ Hâlbuki Batı dünyası, I. Haçlı seferi sırasında (1098) Türklerin elinden aldıkları Antakya'da kimseye ne merhamet etmiş ve ne de yaptığı katliamda sivil-asker ayrımı yapmıştır. Şehirde sadece Müslümanlar değil, şehrin yerli halkından çok miktarda Hristiyan ve Yahudi de aynı vahşetin kurbanı olmuştur. Haçlılar, yerli halkın elinde neyi varsa hepsini almıştır. Halkı da tamamen kılıçtan geçirmiştir. Daha önce canlı, parlak, hayat dolu olan şehirden geriye, tam bir harabe kalmıştır.⁵⁴² Burada, Süleyman-şâh'ın Antakya'yı alırken yerli halka gösterdiği davranış ile Haçlı liderlerinin aynı şehri alırken Müslümanlara, Yahudilere ve

⁵⁴⁰ **Nâsır-ı Hüsrev**, 1985: 143; **Köymen**, 1976: 122 vd.

⁵⁴¹ **Sevim**, (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 60; **İbnü'l-Esir**, 1987: X, 128.

⁵⁴² **Anna Komnena**, 1996: 334 vd.; **Michel le Syrien**, 1905: III, 184; **Ebû'l-Ferec**, 1950: II, 339 vd.

kendi dindaşlarına gösterdikleri davranış karşılaştırılacak olursa, Türk karakterinin yüceliği kendiliğinden anlaşılmış olur.

Türk başkomutanlarının savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra sivil halkı koruma ve savaşın yaralarını sarma faaliyetleri, birkaç nadir örnekle sınırlı değildir. Onlar, her türlü şartlarda bu erdemli davranışlarını göstermişler ve göstermeye devam etmişlerdir. Hiçbir zaman da kızgınlıklarını ve öfkelerini masum halka yöneltmemişlerdir. İşte Türkiye Selçuklu devrinde yaşanan bir olay, bize, bu durumu açıkça göstermektedir: Bizans imparatorları, zaman zaman devlet adamı sorumluluğu ile hareket etmemekteydiler. Onların bu tür hareketlerinden biri de, **Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev** zamanında (1192-1196) görülmüştür: Zamanın Bizans imparatoru, devletler arası hukuka aykırı olarak, Konya'dan İstanbul'a mal götüren Müslüman tüccarları tutuklatıp mallarına el koymak suretiyle Selçuklu ticaretine ağır bir darbe vurmuştu. Keyhüsrev de, Eyyûbî hükümdarı tarafından Bizans imparatoruna gönderilen hediyelere, ulaklar Selçuklu ülkesinden geçerken el koyup Bizans'a misillemeye bulunmuştu. Onun bundan amacı, tutuklanan tüccarların serbest bırakılmasını, mallarının da geri verilmesini sağlamaktı. Fakat imparator, Keyhüsrev ile anlaşmaya yanaşmadı. Bunun üzerine Keyhüsrev, ordusu ile Batı Anadolu'ya girdi; Menderes havzası boyunca geniş bir akın hareketinde bulundu; çok miktarda esir ve ganimetle geri döndü.

Keyhüsrev'in asıl bundan sonraki davranışı daha önemlidir: **Keyhüsrev, imparatora duyduğu kızgınlığın siyasetini etkilemesine izin vermedi. Bizans ülkesinden toplayıp getirdiği köylüleri beşer bin kişilik gruplara ayırarak her bir grubu Akşehir ve çevresindeki köylere yerleştirdi. Hiçbirine esir ve köle muamelesi yapmadı. Özgürlüklerini kısıtlamadı. Her aileye, konut, arazi, tarım âleti ve tohumluk buğday dağıttı. Kendilerini toparlayabilmeleri ve tekrar üretici olabilmeleri için de bu çiftçileri beş yıl vergiden muaf tuttu.**⁵⁴³ Hâlbuki zamanın anlayışı, bu esirlere, ya kurtuluş akçesi karşılığında özgürlüklerinin geri verilmesini ya da hepsinin esir pazarlarında satıl-

⁵⁴³ **Niketas**, 1958: 655 vdd.; **Turan**, 1971: 240.

masını gerektirmektedir. Görüldüğü gibi Keyhüsrev, bunlardan hiçbirini yapmamıştır.

Bundan sonraki gelişme ise şöyle olmuştur: Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çok miktarda esir ve ganimetle sonuçlanan bu geniş akın hareketi, Bizans imparatorunun gözünü korkutmuştur. İmparator, hemen Keyhüsrev ile bir barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Keyhüsrev de, antlaşmadan sonra Akşehir ve çevresine yerleştirmiş olduğu yerli halkın eski yurtlarına dönmelerine izin vermiştir. Fakat bunlardan hiçbirisi memleketine geri dönmediği gibi, onlara sağlanan imkânları duyan yerli halktan daha birçok aile kendiliğinden Selçuklu ülkesine göç etmiştir. Çünkü yerli halk, kendilerini ağır vergiler altında ezen ve karın tokluğuna çalıştıran Bizans yönetiminden hiç memnun değildi. Buna karşılık Selçuklu yönetimi, kendilerine karşılıksız olarak konut, arazi, tarım âleti, tohumluk buğday vermiştir. Üstelik uzun bir süre kendilerini vergiden de muaf tutmuştur. Hâlbuki yerli halk, Bizans idaresinden böylesine bir himaye ve ilgi hiçbir zaman görmemiştir.

Türk başkomutanlarının tarih boyunca hiç mi hataları ve kusurları olmamıştır? Elbette olmuştur. Hatta onlar, şahsî kusurlarının bedelini çok ağır bir şekilde ödemişlerdir. Bu hususta birkaç örnek vermek, gelecekteki hatalardan kaçınmak bakımından hiç kuşkusuz faydalı olacaktır: Türk ordularının başkomutanlarının savaşın her türlü sıkıntısını ve meşakkatini ordularıyla paylaşmış olduklarını daha önce belirtmiştik. Fakat nadir de olsa, bazı başkomutanların bu anlayışa aykırı hareket ettikleri de görülmüştür. Meselâ **Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev**, Köseadağ savaşında (1243), ordusuna kötü bir örnek ve rehber olmuştur. O, bu savaşta tehlikeyi ordusu ile paylaşacağı yerde kaçmayı tercih etmiştir. Selçuklu ordusu da, kaçmak suretiyle kendisini feda eden bir başkomutan için savaşmayı ve ölmeyi değerli bulmamıştır. O da kaçmıştır. Böylece Moğol ordusu, kolay ve zahmetsiz bir zafer kazanmıştır.

Sultan Keyhüsrev'in bu davranışı, sebep ne olursa olsun, tarihin mazur görebileceği bir hata değildir. Bütün ülke onun bu onur kırıcı davranışından dolayı acı, utanç ve nefret dalgalarıyla çalkalanmıştır. Daha da kötüsü, bu bozgundan sonra Türkiye Sel-

çoklu tarihinde her günü zillet, feryat, utanç ve mutsuzlukla dolu felaketli bir dönem başlamıştır.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev ise, çok geçmeden yaptığı hatayı anlamış ve pişman olmuştur. Fakat o, suçlu ruhunu bu olayın utancı ve acısı altında ezilmekten kurtaramamıştır. İç sıkıntılarını dindirmek veya unutmak için saraya kapanmıştır. Burada kendisini en utanç verici aşırılıkların kucağına atmıştır. Sarayın gizlilik perdesi arkasında her türlü rezalet, en üst noktaya ulaşmıştır. Devlet işlerini tamamen ihmal etmiştir. Eğlence ve içki, hayatının tek meşguliyeti olmuştur. Daha da kötüsü o, tecrübeli devlet adamlarına değil, hep gururunu okşayan ya da aşırılıklarını marifetmiş gibi gösteren dalkavukların ve ayaktakımının sözlerine itibar etmiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir; erken gelen ölüm, hem Keyhüsrev'i hem de devleti bu zillet batağından kurtarmıştır. Eğer, zamanın tarihçileri, sarayın gizlilik perdesini biraz aralayıp, Keyhüsrev'in bu sefih davranışlarını tasvir edebilmiş olsalardı, tarihe gömülmüş olan acı gerçekler, onun hayatını gö-ründüğünden de daha fazla çirkinleştirmiş olacaktı.

İyi bir başkomutan, son derece güçlü bir orduya sahip olsa bile mütevazılıktan hiçbir zaman ayrılmamalıdır. Rakibi-ni, -zayıf olsa bile- küçük görmemeli ve tahrik etmemelidir. Karşı tarafın eline koz ve fırsat vermemeye son derece dikkat etmeli ve özen göstermelidir. Yukarıda görüldüğü gibi, Türk başkomutanlarının büyük bir kısmı, bu hususta, rakiplerine karşı daima ölçülü ve dikkatli davranmaya gayret etmişlerdir. Fakat nadir de olsa, bazı Türk başkomutanlarının bu hususta hata yaptıkları da görülmüştür. Meselâ, Türkiye Selçuklu hükümdarlarından **Sultan II. Süleyman-şâh (1196-1202)**, böyle bir hata yüzünden hayatının en büyük ve en acı yenilgisine uğramıştır.⁵⁴⁴ Bu acı olayın hikâyesi devrin kaynaklarında şöyle anlatılmıştır: 1201 yılında Kıpçak Türkleriyle destekli Gürcü ordusu, Erzurum Saltuklularına ait Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde büyük bir istilâ, yağma ve tahrip harekâtında bulunmuştur. Bu yüzden Sultan II. Süley-

⁵⁴⁴ Sultan II. Süleyman-şâh'ın düştüğü hatanın bir benzerine Harezmsâh hükümdarı Alâeddîn Muhammed ile Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid de düşmüştür.

man-şâh, Gürcü kraliçesi Tamara'ya küçümseyen, hakaret ve tehdit eden ifadelerle dolu bir mektup yazmış⁵⁴⁵ ve hemen arkasından da sefere çıkmıştır. 1202 yılı içinde ordusu ile Pasinler ve Sarıkamış üzerinden Micingerd kalesinin önüne gelmiş ve burada ordusunu dinlendirmek için karargâh kurmuştur. Fakat o, kendisine ve ordusuna çok güvendiği ve buna karşılık rakibini ve Gürcü ordusunu da çok küçümsediği için ileriye öncü kuvvet, casus ve keşif kolu göndermeyi ihmal etmiştir. Bu durumdan yararlanan Kıpçak kuvvetleriyle destekli Gürcü ordusu, Süleyman-şâh'ın üzerine sürpriz bir baskın düzenlemiştir. Süleyman-şâh, bu şok baskın karşısında ordusunu toplayıp bir türlü savaş düzenine sokamamıştır. Selçuklu ordusu panik ve korku içinde dağılmıştır. Böylece o, küçümsediği ve ciddiye almadığı Gürcü ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır.⁵⁴⁶ Sultan II. Süleyman-şâh, bu hatasını telâfi edecekti; fakat bir köşede sinsice bekleyen ölüm, ona bu fırsatı vermemiştir.

Bu bölümü, ızdırap duymakla birlikte göz önüne almak zorunda olduğumuz acı bir gerçeğe bitireceğiz: **Türk başkomutanlarının en büyük kusurları, şahsî emniyetlerini daima ihmal etmeleridir. Bunun başlıca sebebi, büyük Türk komutanlarının kendilerine son derece güvenmeleri idi.** Kendisine ve çevresindekilere (*maiyetine*) güvenmek, hiç şüphesiz, iyi bir başkomutanda bulunması gereken önemli bir davranıştır. Fakat bu durum, tedbirli ve ihtiyatlı olmaya hiçbir zaman engel olmamalıdır. O hâlde, iyi bir komutan hem kendisine ve milletine güvenmeli, hem de tedbirli ve ihtiyatlı olmalıdır. Türk tarihi, ihmaller yüzünden, daha büyük işler yapabilecek bir zamanda hayatını kaybetmiş

⁵⁴⁵ Süleyman-şâh, Gürcü kraliçesi Tamara'ya yazdığı mektupta, kendisini ve milletini diğer hükümdarlardan ve milletlerden üstün görmekteydi. Daha da önemlisi o, kendisini, yeryüzündeki Müslümanların en yüksek temsilcisi olarak kabul etmekteydi. Bütün Müslümanları da, Allah tarafından sevilen bir kavim olarak görmekteydi. Kendi milletinin silâh kullanma ve savaşçılık yetenekleriyle de övünmekteydi. Buna karşılık Tamara'yı ve Gürcüleri küçümsemekte, onları, silâh kullanmaya lâyık bulmamaktaydı.

⁵⁴⁶ **İbn Bîbî**, 1956: 73 vd.; 1996: I, 94 vd.; **Brosset**, 2003: 408 vd.; **Aksarayî**, 1944: 31; 2000: 24; **Müneccimbaşı**, 2001: II, 30 vd.; **Ahmed bin Mahmûd**, 1977: II, 150.

birçok başkomutanın ismi ile doludur. Attila (453), Kapgan Kağan (716), Bilge Kağan (734), Arslan Yabgu (1025), Gazneli Sultan Mesud (1040), Sultan Alp Arslan (1072), Sultan Melikşâh (1092), Çağa Bey (1092), Şâhinşâh (1116), Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1211), Sultan Celâleddîn Mengüberti (1230), Sultan I. Alâeddîn Keykubâd (1237), Umur Bey (1348), Kadı Burhaneddîn Ahmed (1398), Sultan I. Murad (1389), Fatih Sultan Mehmed (1453), Sultan II. Osman (1622), Sultan III. Selim (1807) gibi Türk ordularının başkomutanı olan devlet adamları, hep aynı gaflet ve ihmal sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir. Bugün Türk tarihçilerini, aklın ve mantığın sınırlarını zorlayan bu ihmali araştırmak için çok zor ve hazin bir görev beklemektedir. Şimdilik sözümüzü Fuzûlî'nin şu içli ve duygulu yakınmasıyla tamamlıyoruz:

*“Ey Fuzûlî daima devrân (dünya, zaman, talih) muhaliftir sana
Gâlibâ erbab-ı istidadı (yetenekli insanları) devrân istemez”*

≈ X. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT*

Eski Türk toplumu idare edenler (*beyler*) ve idare edilenler (*halk*) olmak üzere iki tabakaya ayrılmaktaydı. İdare edenler "**ak kamag bodun**" (*ak kemikli halk*), idare edilenler de "**kara kamag bodun**" (*kara kemikli halk*) ifadesiyle anılmaktaydı. Toplumda sınıf ve sınıflaşma yoktu. Beyler (*ak kamag bodun*), toplumun sadece idaresinden sorumlu kesimiydi. Makam ve mevkiler hizmet için vardı. Toplumda liyakat esastı. Soy, servet, makam ve mevki toplumda sınıf farkı yaratmıyordu. Zeki, çalışkan, yetenekli ve başarılı olanlar için yükselme yolu daima açıktı. Halktan (*kara kamag bodun*) biri iken, hizmette gösterdiği başarılarla idari ve askerî kadrolarda bey ve komutanlık mevkilerine yükselmek her zaman mümkündü.⁵⁴⁷

Eski Türk toplumunda fertler arasındaki ilişkileri, yazılı olmayan kanun niteliğindeki "**töre**" düzenlemekteydi. Töre, İslamiyet'ten önceki Türk toplumunda hâkim ve geçerli olan tek değerdi. Türkler, bu durumu "**İl (devlet) gider, törü (töre) kalır.**" sözü ile ifade ediyorlardı. Burada kastedilen, hiç şüphesiz, Türk töresinin daima dinamik ve güçlü bir şekilde ayakta tuttuğu Türk toplumdur. Gerçekten de, Türk devletleri zaman zaman çöker ve yıkılırken, Türk töresinin sağlam bir şekilde ayakta tuttuğu Türk toplumu, daima varlığını korumakta ve yeni yeni devletler kurabilmekteydi.

Eski Türk toplumunda iç dayanışma son derece kuvvetli idi. Daha doğrusu toplum "**yardımlaşma ve yarışma**" içinde yaşıyor-

* S. Koca, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: III, Ankara, 2002, s. 15-38.

⁵⁴⁷ Köymen 1983: II, 298; Koca 1997: 90; 193 vd.

du.⁵⁴⁸ Bunlardan yardımlaşma, toplumu daima birlik ve dayanışma içinde tutuyordu. Öyle ki, bütün halk, ihtiyaç hâlinde birbirine yardım eden âdeta bir aile gibiydi. Toplumda, maddeten ve manen zayıf olduğu için ezilen insan hemen hemen yoktu. Yarışma ise, toplumun bütünüyle ilerlemesini sağlıyordu. Her ikisi de birleşince ortaya daima canlı, hareketli, dinamik ve güçlü bir toplum çıkmaktaydı.

A-) SOSYAL HAYAT

Türkler, yerleşmiş ve köklü bir toplum yapısına sahip idiler. Eski Türk toplumu esas itibarıyla "**oğuş**" (*aile*), "**boy**" (*kabile*), "**bodun**" (*boylar birliği, halk, kavim, millet*) gibi çeşitli birimlerden meydana geliyordu.

1-) Aile (Oğuş)

Aile, toplum olma anlayışının başlangıcıdır. Eski Türk toplumunda en küçük birim ailedir. Türk sosyal hayatı, aile ve akrabalık bağları üzerine kurulmuştur. Birbirine akrabalık bağları ile bağlı olan fertlerin toplamına aile denir. Aile, Türk toplumunun ve Türk devletinin çekirdeğini ve temelini oluşturunuyordu. Kan akrabalığına dayanıyordu. Türk ailesi, birlik ve dayanışma içinde yaşıyordu.⁵⁴⁹ Aile'nin reisi baba idi. Türk ailesinde otorite, babanın şahsında toplanmaktaydı.

Türk ailesi, "**baba ailesi**" tipindeydi. Babanın görevi, ailenin geçimini sağlamak yani ona bakmak, ailesini korumak ve yetişmiş olan evlatlarını evlendirmek idi. Eski bir ifade ile söylemek gerekirse, baba, "**yetişmiş olan oğlunu evlendirmekte, kızını göçürmekteydi**."⁵⁵⁰

Özellikle erkek evlatların yetişmesi ve ailenin faaliyetlerine katılması, babanın yükünü büyük ölçüde hafifletiyordu. Türkler-

⁵⁴⁸ Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılın ikinci yarısı içinde yazdığı "Dîvânü Lügati't Türk"te yardımlaşma ve yarışma ile ilgili 190'ın üzerinde kelime bulunmaktadır.

⁵⁴⁹ Eski Türk ailesinin birlik ve bütünlüğü "Etli tırngaklı edirmez." (=Et tırnaktan ayrılmaz.) atasözü ile ifade edilmiştir (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 177).

⁵⁵⁰ Gökyay 1973: 36.

deki "**Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir.**"⁵⁵¹ atasözü bu anlayışı yansıtmaktadır. Bu bakımdan, Türklerde erkek evlada büyük önem ve değer verilmekteydi. Esasen, soyun devamı da ancak erkek evlat sayesinde mümkün olmaktadır.

Türk ailesinde, babanın yanında annenin de söz hakkı vardı. O, her şeyden önce erkeğin "**evdeş**"i yani ev arkadaşı idi. Başta ev olmak üzere ailenin bütün maddi varlığı, eşlerin ortak malı idi. Ailenin her türlü faaliyetinde de iş bölümü anlayışı hâkimdi. Meselâ, erkek evlâdı yetiştirmek babanın, kız evlâdı yetiştirmek de annenin görevi idi. Türklerde "**babasız oğul, anasız kız**" bakımsız sayılırdı.

Eşler arasındaki iş bölümünde kadına büyük ölçüde ev işleri düşmekteydi. Meselâ, yemek pişirmek, çocuklara bakmak, koyunları sağlamak, sütten elde edilen yiyecekleri hazırlamak, dikiş dikmek, keçe yapmak, kumaş dokumak, "**yurd**"u (*çadır*) kurup sökmek ve bazen kocasının atını eyerlemek hep kadının işiydi. Bütün bu işlerde anneye kız çocukları yardım etmekteydi.

Eski Türk toplumunda kadının üzerinde hiçbir kısıtlama yoktu. Esasen Türk kadını, çağdaş diğer toplumlarda olduğu gibi bütün haklardan mahrum, mazlum bir zümre değildi. Özgürdü ve toplumdan da saygı görmekteydi. Daha da önemlisi kadın, erkeklerle birlikte ailenin bütün faaliyetlerine katılmaktaydı. Hatta o, erkekler gibi ata binmekte, silâh kullanmakta, avcılık yapmakta ve güreş tutmaktaydı.⁵⁵²

Günümüzde erkek ile kadın arasındaki fizikî kuvvet farkı, eskiden pek görülüyordu. Bu fark, bugün doğuştan olmaktan ziyade çevrenin etkisi ile meydana gelmiş bir durumdur. Özellikle eski Türk kadını; **kuvvet, tahammül, gayret, azim, cesaret** bakımından erkeğin hemen hemen bir eşiydi.⁵⁵³

⁵⁵¹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 206.

⁵⁵² Kafesoğlu 1977: 201.

⁵⁵³ Bazı yabancı yazarlar, Türk kadını, erkeği ile fizikî ve ruhî bakımdan karşılaştırırken daha da ileri gitmişlerdir. Meselâ Arap yazarı İdrisî bu hususta şöyle demektedir: "Türk kadınları güzel ve iyi endamlıdır. Bunlar erkeklerinden daha mukavemetli olup, ruhlarındaki keskinlik, tabiatlarındaki kuvvet sebebiyle muhtaç oldukları şeyleri erkeklerinden daha iyi kullanma yeteneğine sahiptirler." (Şeşen 1985: 109).

Türk kadını, namus ve iffetine son derece düşkündü. O, daima namus, iffet ve güzelliği ile yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Kendi toplumu içinde ise, "**altun özü**", "**ertini özü**", "**arık**", "**silig**" (*namuslu, temiz, bedeni inci gibi kadın ve kız*) gibi güzel sıfatlarla anılmaktaydı.⁵⁵⁴ Türk erkekleri de eşlerine "**görlüm**" yani "**güzelim**" şeklinde hitap etmekteydiler. Öte yandan, Türk toplumunda, kadının savaşta düşmanın eline geçmesi büyük bir zillet sayılmaktaydı.⁵⁵⁵ Bundan dolayı Türkler, savaştan önce kadın ve çocuklarını güvenlik altına almayı hiçbir zaman ihmal etmezlerdi.

Eski Türk ailesi, bugün olduğu gibi, "**küçük aile**", yani "**çerkekdek aile**" tipindeydi. "**Evlenmek**" ve "**evlendirmek**" kelimeleri bu durumu açıkça göstermektedir. "Evlenmek", yeni bir ev sahibi olmak, daha doğrusu yeni bir aile kurmak anlamına geliyordu. Her baba, yetişen oğullarını evlendirmek suretiyle onların da müstakil bir aile hâline gelmelerini sağlamaktaydı. Bundan dolayı o, ailesindeki evlendirdiği her oğluna bir çadır ile bir miktar mal vermektedir. Ancak küçük oğul, evlendikten sonra babasının çadırında kalmakta, yaşlılıklarında anne ve babasına bakmakta ve onların ölümlerinden sonra da çadırın ve babasının kalan malının sahibi olmaktaydı. Baba ocağını tütürdüğü için küçük oğula "**ot tigin**" (*ateş prensi*) denmekteydi.⁵⁵⁶

Türklerde genellikle dışarıdan evlilik (*exogamie*) tercih edilmekteydi.⁵⁵⁷ Daha doğrusu, oğlanlar dışarıdan evlendirilmekte, kızlar da dışarıya verilmekteydi.⁵⁵⁸ Bundan maksat, akraba sayısını artırmak, karşılıklı olarak birbirlerinin destek ve himayesini kazanmaktır. Dışarıdan evlilikten güdülen başka bir maksat da, akraba boylar edinerek boylar arasındaki yağma ve çapulı önlemek ve böylece iç barışı sağlamaktır. Zira, konar-göçer bir hayat yaşayan bozkır ailelerinin ve boylarının tabii afetlere ve düşman

⁵⁵⁴ Türklerde "kadın" için çok çeşitli sözler kullanılmaktaydı. Bu hususta geniş bilgi almak için bk. **Çağatay** 1962: 1342.

⁵⁵⁵ **Barthold** 1975: 24.

⁵⁵⁶ **Ögel** 1971: 29, 596.

⁵⁵⁷ Eski Türkçede ikinci eş için kullanılan herhangi bir kelime bulunmamaktadır.

⁵⁵⁸ **Orhun Abideleri** 1973: 49, 89.

saldırılarına karşı koyabilmeleri, ancak kendi aralarında akrabalık bağları kurmaları ve iş birliğini kuvvetlendirmeleriyle mümkün olabilmekteydi.⁵⁵⁹ Öte yandan, eski Türk toplumunda tek eşle evlilik (*monogamie*) hâkimdi.⁵⁶⁰ Bazen erken ölen kardeşlerin dul kalan eşleri, diğer kardeşler ve akraba erkeklerden biri tarafından ikinci bir eş olarak alınmaktaydı. Bu davranışın temelinde, aile ve malın parçalanmaması fikri ile himaye ve destek anlayışı yatmaktaydı.

a-) Evlenme

Türklerde evlilik, oğlan ve kızın ortak iradesi ile ailelerinin karşılıklı rızasına bağlıydı.⁵⁶¹ Bu konuda iki ailenin veya gencin arasının bulunmasında, günümüzde "**elbir**" adıyla anılan "**arkuci**" veya "**savcı**"lar başlıca rol oynuyordu.⁵⁶² Ortak irade ve rıza ile alınan evlenme kararından sonra, oğlanın babası, kızın ailesine başlık (*kalin*, *kalım*) ödemek; kızın ailesi de çeyiz hazırlamak durumundaydı. Fakat, her zaman başlık almak ve vermek mecburiyeti yoktu.⁵⁶³ Başlık, genellikle at, koyun gibi canlı hayvan türünden mallar olmaktaydı.

"**Kalın**"ın miktarı ve mahiyeti, ailenin sosyal durumuna ve servetine göre değişmekteydi. Bazen bu, yüzlerce at veya binlerce koyun olabilmekteydi.⁵⁶⁴ "Kalın" taksitle de ödenebilirdi. "Kalın" ödenmeden düğün yapılmazdı. "Kalın"a kızın kıymeti nazarı ile

⁵⁵⁹ Divitçioğlu 1987: 150.

⁵⁶⁰ Kafesoğlu 1977: 201; Sümer 1972: 403; Gökalp 1972: 165.

⁵⁶¹ Julien 1864: 6/3, 334. Türklerde ölüm törenlerinde bir araya gelme, bazen yeni evliliklere vesile olmaktaydı. Bu törenlerde gençler ve kızlar güzel elbiselelerini giyip mezarın başında toplanmaktaydılar. Burada, bir genç, bir kızı beğenirse, törenden döndükten hemen sonra kızın ailesine bir dünür göndererek evlenme teklifinde bulunmaktaydı. Kızın yakınları, bu isteğe genellikle rıza göstermekteydiler (Ce jourla, les hommes et les femmes se revetent tous d'habits riches et elegants, et se reunissent aupres du tombeau. Si un homme devient amoureux d'une fille, il s'en retourne et envoie aussitot quelqu'un pour la demander en mariage a ses parents, qui, d'ordinaire, ne refusent point leur consentement).

⁵⁶² Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 141; 1941: III, 154, 441.

⁵⁶³ Bir Uygur beyi, oğlunu ve kızını başlık alıp vermeden evlendirmiştir (Eski Türk Yazıtları 1987: 156).

⁵⁶⁴ Eberhard 1942: 69.

bakılmazdı. Aksine kızın terbiyesinin karşılığı olarak kabul edilirdi.⁵⁶⁵

"Kalın", nişanı muteber kılmakta, evliliğin sağlamlığını garantilemekteydi. Esasen kalın, erkek tarafının kadına ve doğacak çocuklarına bakabilecek durumda olduğunu göstermekte ve iki tarafa da prestij sağlamaktaydı. "Kalın"ın miktarı ne kadar yüksek olursa, gelinin, damadın ve ailenin prestijleri de o kadar artmaktaydı.

Evlilik, düğün⁵⁶⁶ töreniyle tamamlanmaktaydı. Kız, damadın babasının verdiği yeni çadıra at üzerinde getirilmekteydi. Evlenen kıza **"gelin"**, oğlana da **"güvey"** denmekteydi.⁵⁶⁷ "Gelin", **"gelmek"**; "güvey" de **"güvenmek"** fiilinden türemiş iki isimdir. Bu duruma göre, "gelin", yeni eve "gelen"; "güvey" de "güvenilen insan" anlamına gelmektedir. Gelin ve güvey mallarını birleştirerek, ortak bir ev sahibi ve yeni bir aile olmaktaydılar. Öte yandan, gelinin çeyizi (*egne, yumuş*), günümüzde olduğu gibi, eskiden de herkesin görmesi için düğünden önce ve sonra sergilenmekteydi.

b-) Akrabalık Bağları

Eski Türkçede hısımlık (*akrabalık*) münasebetlerini gösteren kelime sayısı oldukça kalabalıktır. Zamanımızda, Çuvaş Türkçesi üzerine yapılan bir araştırmada hısımlıkla ilgili 60 kadar kelime tespit edilmiştir. Daha geniş bir araştırmada ise bu sayı 90'a ulaşmıştır. Hâlbuki bu kelimelerin büyük bir kısmı gelişmiş Batı dillerinin hiçbirinde bulunmamaktadır. Bunlar, Batı dillerinde ancak tarifle izah edilebilmektedir.⁵⁶⁸

Eski Türklerde akrabalık bağı, **"eçü apa** veya **"ata"** kelimeleriyle ifade edilen **"büyük baba"** (*dede*) ile başlamaktaydı. "Eçü apa" veya "ata", babanın babası, yani "dede" olabileceği gibi, on-

⁵⁶⁵ **Rasonyi** 1971: 56.

⁵⁶⁶ **"Düğün"** kelimesi "dügmek" (dügmelemek, bağlamak) fiilinden türemiş bir isimdir. Gerçekten de kelimenin anlamına uygun olarak, "dügün"le iki aile birbirine bağlanmaktadır (**Ebû Hayyân** 1931: 36).

⁵⁶⁷ **"Güvey"** kelimesinin eski şekli **"küdegü"**dür. Bu kelime **"gütmek"** (küdmek) fiilinden türemiş "güden, çoban" anlamında bir söz de olabilir.

⁵⁶⁸ **Rasonyi** 1971: 57; **Donuk** 2000: 80-84.

dan önce gelen bütün aile reisleri de "eçü apa" veya "ata" sayılmaktaydı.

Türklerde babaya "**kang**" veya "**ata**",⁵⁶⁹ anneye de "**ana**", "**uma**" veya "**ög**"⁵⁷⁰ denmekteydi. Ayrıca hem baba hem anne için "**aba**" kelimesi de kullanılmaktaydı.⁵⁷¹ Çocuklar babalarına "**ata-kı**", yani "babacığım"; annelerine de "**anaki**", yani "**anacığım**" şeklinde hitap etmekteydiler.⁵⁷² Üvey baba ise, "**ögey ata**" veya "**kangsık ata**" kelimeleriyle ifade edilmekteydi.⁵⁷³

Ailede baba ve anneden sonra çocuklar gelmekteydi. Ailenin ilk çocuğuna, *-ister oğlan olsun, ister kız olsun-* "**tun ogul**" denmekteydi. Ayrıca, annenin doğurmuş olduğu ilk kız çocuğu için de "**tun kız**" ifadesi kullanılmaktaydı.⁵⁷⁴ Ailenin en küçük çocuğuna, yani son çocuğa "**aştal ogul**" adı verilmekteydi.⁵⁷⁵

Erkek ve kız çocukların birbiriyle olan hısımlığı ise, "**kadaş**" (=kardeş) veya "**kayın**"⁵⁷⁶ kelimeleriyle ifade edilmekteydi. Bu kelimeler, "kap, zarf" anlamındaki "**ka**" sözüne "**-daş**" ve "**-yın**" eklerinin gelmesiyle oluşmuş birer isimdir. Çünkü, çocuklar doğuncaya kadar aynı rahimde (*kap*) yaşamaktadırlar. Bundan dolayı, Türkçede "**ka**" (*kap*) sözü akrabalık ifade eden bir kelimedir.⁵⁷⁷

Türkler, aynı aileye mensup çocukların hısımlığı için sadece "**kadaş**" (=kardeş) kelimesini kullanmakla yetinmemişler; daha başka kelimeler de yapmışlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, konunun temeline inerek, inceliklerini düşünerek, yeni kelimeler türetmişlerdir. Bunlar, "**karındaş**" (=kardeş) ve "**kangdaş**" (=kardeş) kelimeleridir. "Karın" ve "kang" (=baba) sözlerine "**-daş**" ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olan bu kelimeler-

⁵⁶⁹ Oğuzlar babaya "**dede**" de demekteydiler (Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 220). Eski Türkçede baba kelimesi de vardı (Gabain 1988: 80).

⁵⁷⁰ Bu kelime "**öksüz**" (ögsüz=annesiz, yetim) şeklinde Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

⁵⁷¹ "**Aba**" kelimesi, bugün Anadolu köylerinde, küçük çocuklar tarafından anne yerine konmuş olan büyük kız kardeşler (ablalar) için kullanılmaktadır.

⁵⁷² Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 212.

⁵⁷³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 123; 1941: III, 383.

⁵⁷⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 137, 41.

⁵⁷⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 105.

⁵⁷⁶ "**Kayın**" kelimesinin ilk şekli "**kadın**" idi.

⁵⁷⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 407, 369.

rin her ikisi de, tıpkı "**kadaş**" gibi çocukların hısımlığını ifade etmektedir. Fakat bunlardan "**karındaş**" kelimesi, "**bir anadan doğmuş olan çocuklar**" için; "**kangdaş**" kelimesi de "**babaları bir (aynı) olan çocuklar**" için kullanılmıştır.⁵⁷⁸

Ailede ölüm ve boşanma durumlarında, geride kalan veya ayrılan erkek ve kadın, tekrar evlenmekteydi. Böyle durumlarda -*eğer varsa*- hem erkeğin hem kadının çocukları yeni aileye dâhil olmaktaydı. Ancak, bu çocukları diğer kardeşlerinden ayırt etmek için onlara "**ögey ogul**" (=üvey oğul), "**ögey kız**" (=üvey kız) veya "**baldır ogul**" (=üvey oğul), "**baldır kız**" (=üvey kız) denmekteydi.⁵⁷⁹ Aynı şekilde, Türklerde evlâtlık olarak alınan çocuklar da ailenin bir ferdi sayılmaktaydı. Bu çocuklar için "**tutuncu ogul**"⁵⁸⁰ ifadesi kullanılmak suretiyle diğer kardeşlerinden ayrılmaktaydı.

Eski Türk ailesinde erkek evlâtlar için "**ogul**", "**urı/orı**", "**urı oğlan**", "**oglan**"; kız evlâtlar için de "**kız**", "**kız oğlan kız**" ve "**ev kızı**" gibi sözler kullanılmaktaydı. Bunlardan büyük erkek çocuklara "**içi**" (=ağabey); büyük kız çocuklara da "**eçe**", "**eke**" veya "**eze**" (=abla) denmekteydi.

Eski Türk ailesinde, kocanın ve kadının kendi kardeşleriyle hısımlıklarını ifade eden pek çok kelime bulunmaktaydı. Meselâ, kocanın büyük erkek kardeşine "**içi**", küçük kardeşine de "**ini**" adı verilmekteydi.⁵⁸¹ Kocanın kendisinden küçük olan kız kardeşi de "**singil**" sözüyle zikredilmekteydi.⁵⁸² Aynı şekilde, kadının kendisinden büyük olan kız kardeşi için "**baldız**",⁵⁸³ kendisinden küçük olan kız kardeşi için de "**yurç**" ifadesi kullanılmaktaydı.⁵⁸⁴

Bugün olduğu gibi, eski Türk ailesindeki birinci ve ikinci kuşakların birbiriyle olan akrabalığını ifade için de çeşitli sözler var-

⁵⁷⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 407; 1941: III, 382. Türkler, kardeş olsun veya olmasın aynı memeden emen çocukları da kardeş sayıyorlar ve bunlara "**emik-deş**" (emik=meme) diyorlardı. Bugün Türkiye Türkleri, bu çocuklar için "süt kardeşi" ifadesini kullanmaktadır.

⁵⁷⁹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 123, 456.

⁵⁸⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 375.

⁵⁸¹ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7.

⁵⁸² Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7.

⁵⁸³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 457.

⁵⁸⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7.

dı. Meselâ, amca, dayı, hala ve teyze çocukları için "**atı**" (=yeğen)," **çıkan**", "**yigün/yegin**" (=yeğen) gibi kelimeler kullanılmaktaydı. Bu çocuklar da babalarının erkek kardeşlerine "**eçi/içi**" (=amca), kız kardeşlerine "**kükü/küküy**" (=hala) şeklinde hitap etmekteydiler. Annelerinin erkek kardeşlerine ise, "**tagay**" (=dayı), kız kardeşlerine de "**eze**"⁵⁸⁵ veya günümüzde olduğu gibi "**teyze**" (teze) demekteydiler. Öte yandan ailenin yaşça küçük fertleri, ağabeylerinin eşleri için "**yengge**" (=yenge) ifadesini kullanmaktaydılar. Ailenin reisi, eşinin erkek kardeşlerine, yani kayınbiraderlerine "**yurç**" demekteydi.⁵⁸⁶

c-) Eski Türk Ailesinin Evi (Çadır)

Eski Türk ailesinin hayatı, genellikle konar-göçer bir tarzda geçmekteydi. Bundan dolayı, göçebe Türk ailesinin sabit meskeni bulunmamaktaydı. Onun meskeni, derme çadırlardan ibaretti. Çadırlar da kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere devamlı taşınırdı. Bu çadırlara "**çum**", "**kapa**", "**alaçık**" (loçik),⁵⁸⁷ "**yurt**" veya "**keregü**" gibi adlar verilmekteydi.⁵⁸⁸ En eski çadır tipine, Abakan bölgesindeki Boyarı dağı kaya resimlerinde rast gelinmektedir.

Çadır, en basit şekliyle uçları tepede bir halka (çingirak) etrafında birleştirilmiş sıriklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden meydana getirilmekteydi. Sırıkların veya kafeslerin üzeri, keçe veya kıl çadırlarla örtülmekteydi. Evdeki konfor, çadırda da vardı. Sıcağa ve soğuğa karşı korunaklı idi. Sökülmesi ve kurulması Türk ailesinin en fazla bir saatini alıyordu. Çadırların renkleri, Türk ailesinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermekteydi. Meselâ, beylerin çadırı, ak renkte olmaktaydı.

Çadırın tek kapısı bulunmaktaydı ve o da doğuya açılmaktaydı. Tepesinde de bir duman deliği bulunuyordu. Dolayısıyla, çadırın tam ortasında ısınmada ve yemek pişirmede kullanılan "ocak" yer almaktaydı. Ocakta bir "saç ayağı", onun üzerinde de

⁵⁸⁵ Ebû Hayyân 1931: 13.

⁵⁸⁶ Türkçede akrabalığa dair kelime ve kavramlar için bk. Donuk 2000: 79-144.

⁵⁸⁷ Alaçık için bk. Johansen 1966: 286-299.

⁵⁸⁸ Diyarbakirli 1972: 42 vdd.; Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 404, 447, 448.

yemek pişirilen büyük bir tencere durmaktaydı. Ocağın hemen arkası, ailenin yaşlılarına, reisine ve misafirlere ayrılmaktaydı. Bu kısma "**tör**" (*başköşe*) adı verilmekteydi.⁵⁸⁹ Sedir veya kanepe şeklinde olan tör, çeşitli renk ve desenlerde yapılmış keçeler, halılar, kilimler ve değerli hayvan postlarıyla döşenmekteydi. Tör'ün üst kısmındaki çadır kafeslerine, aile efradına ait silâhlar ile binit ve koşum takımları asılmaktaydı. Çadırın orta direğinde daima keçe-ye sarılmış bir kırmızı tulumu asılı durmaktaydı. Türklerin başlıca içkisi olan kırmızı, kısırak sütünün deri tulumlarda mayalanması ve arada sırada çalkalanmasıyla yapılmaktaydı.

Çadırın zeminine keçeler, halılar, kilimler ve hayvan postları serilmekteydi. Çadır kapısının sağ tarafında bulunan kısım kadınlara aitti. Burada deri tulumlar, ahşap kaplar, kovalar, yemek tasları ve kepçeler (*çömçe*), üç ayak (*üç yak veya çak*), ekmek teknesi ve ibrik (*ıvrık*) bulunmaktaydı. Çadırların bir köşesine de içine çeşitli malzemelerin konduğu çuvallar, heybeler ve torbalar yerleştirilmekteydi.

2-) Boy (Kabîle)

Eski Türk toplumunun en homojen birimi "**boy**" (*bod*) idi. Boy, kelime anlamıyla da tam bir bütünü ifade etmektedir.⁵⁹⁰ Türk toplumu, yerleşik hayata geçinceye kadar boy düzeni içinde yaşamıştır. Boy, "**oguş**" (*aile*) ve "**urug**" (*soy*)ların bir araya gelmesiyle oluşmaktaydı. Başında "bey" unvanı ile anılan bir boy başkanı bulunmaktaydı. Boy başkanı, cesareti, malî kudreti, hizmeti, adâleti ve doğruluğuyla tanınmış ve kendisini kabul ettirmiş aile reisleri arasından seçim yolu ile işbaşına gelmekteydi.⁵⁹¹ Boy başkanının seçimi ise, aile ve "**urug**" reisleri tarafından yapılmaktaydı. Boy başkanının görevi, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve huku-ku sağlamak, gerektiğinde boyunun çıkarlarını silâh kuvvetiyle

⁵⁸⁹ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 121.

⁵⁹⁰ Kabîle anlamındaki "**boy**" sözü ile bugün insanın uzunluğu için kullanılan "boy" sözü aynı kelimedir. Eski Türkçede boy sözü, insan vücudunun bütününü ifade eden bir söz idi.

⁵⁹¹ Kafesoğlu 1977: 203.

savunmaktı.⁵⁹² Bunun için boy başkanının emrinde daima hazır bir silâhlı birlik bulunurdu.⁵⁹³ Boya, boyun çadırlarına ve boya mensup ailelerin mallarına yapılan tecavüzler, bu silâhlı birlik tarafından defedilirdi.

Devlet teşkilâtında görülen meclislerin küçük bir örneği boyda da vardı. Meclis üyeleri, aile ve "**urug**" (*soy*) reislerinden oluşmaktaydı. Oğuz Türkleri'nde bu meclise "**ternek**" (*dernek*) adı verilmekteydi.⁵⁹⁴ Oğuzlar, bütün meselelerini bu mecliste görüşüp karara bağlamaktaydılar.

Ailede olduğu gibi boyda da fertler, ortak ata, kan akrabalığı, ortak kültür ve mensubiyet şuuru gibi temel değerlerle birbirine bağlıydılar. Bundan dolayı her fert, kendini büyük bir ailenin mensubu olarak görmekteydi. Öyle ki, dışarıdan boyun bir ferdine yapılan bir müdahale, bütün boya karşı yapılmış kabul edilmekte ve ortak hareket edilmekteydi. Öte yandan, boyun içindeki iç dayanışma da son derece kuvvetliydi. Herkes, ihtiyaç hâlinde birbirine yardım eden âdeta bir aile gibiydi.

Boyu ayakta tutan ve dağılmasını önleyen, hiç şüphesiz, "**boy şuuru**" idi. İstisnasız her fert, millî kimliğini kendi boyunda bulmakta ve görmekteydi. Birbirini tanımayan iki insan karşılaştığı zaman, önce "**Boy kim?**"⁵⁹⁵ yani "**Hangi boydansın?**" şeklinde sorularla birbirini tanımaya çalışmaktaydı. Cevap olarak birbirine söyledikleri boylarının adı da, onların millî kimliklerini göstermekteydi.

Her boyun kendine ait kışlağı (*kışın geçirildiği yer*) ve yaylağı (*yazın geçirildiği yer*) vardı. Kışlak ve yaylakların belirli özellikleri vardı. Kışlak olarak seçilen yer, soğuktan ve rüzgârdan korunaklı derin bir vadi tabanı, bir orman kenarı veya bir "**koy**" (*dağ veya su girintisi*) olmaktaydı. Ayrıca kışlık konağın, ağaç ve otlakları bol, karı az tutan bir yer olması şarttı. Yaylak olarak da bunun

⁵⁹² Kafesoğlu 1977: 202.

⁵⁹³ Sümer 1972: 37, 402 vd. Boy beyinin maiyetindeki birlik, genellikle 40 kişi civarında idi. Bu birliğin savaşçılarına da "**yoldaş**" adı verilmekteydi.

⁵⁹⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 477.

⁵⁹⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 141, 42.

tam tersi; sulak, otlığı bol, haşaratı az, serin, geniş ve yüksek bir dağ yamacı olması gerekli idi.⁵⁹⁶

Yaylak, bütün boyun ortak malı olduğu hâlde, kışlak yani kışlık konaklar, ferdin özel mülkü sayılıyordu. Hayat, kışlak ve yaylak arasında gidip-gelme şeklinde geçmekteydi. İlkbaharda topluca yaylağa gidilir, sonbaharda da yine topluca dönülürdü. Göç, boy başkanının emri ile başlardı. Göç hazırlığı ve göç, tam bir şenlik havası içinde geçerdi. Hem kışlaktan yaylağa hem de yaylaktan kışlağa göçerken geride hiçbir şey bırakılmazdı.

Her boyun kendisine özgü bir **damgası** (*tamga*) vardı.⁵⁹⁷ Damga, genellikle düz, doğru ve keskin çizgilerden oluşmaktaydı. Bir demir parçası üzerine çizilen bu damga, ateşte yakıcı hâle gelinceye kadar ısıtıldıktan sonra tek tek hayvanların üzerine nakşedilmekteydi. Boya mensup aileler ise, sürüler hâlinde besledikleri mallarını komşularının mallarından ayırt edebilmek için, onları işaretlemekteydiler. Eski Türkler, bu işaretlemeye "**enlemek**",⁵⁹⁸ işarete de "**en**" demekteydiler. "En"i de, hayvanın kulaklarından birinin ucunu kesmek veya bir tarafına çentik atmak suretiyle yapmaktaydılar.

3-) Bodun (Halk, Topluluk, Kavim, Millet)

Bodun'u kısaca boylar birliği şeklinde tarif etmek mümkündür. Gerçekten de bodun, akraba boyların bir teşkilât etrafında toplanması ve bir pota içerisinde erimesiyle meydana gelmekteydi. Meselâ Oğuz Bodun, Barlık ırmağı kıyısında otururken altı, Selenga nehri çevresinde otururken dokuz boy hâlinde idi. Daha sonra Seyhun nehri çevresinde ortaya çıkan Oğuzlarda ise boy sayısı yirmi dörde yükselmiştir. Batı Göktürk Devletinin temel unsuru olan "**On-ok Bodun**" da, on akraba boydan oluşmaktaydı. Karluk Bodun ise, önce üç boy hâlinde iken daha sonra boy sayısı dokuza çıkmıştır. Aynı şekilde Peçeneklerin boy sayısı önce sekiz iken, sonra bu sayı artarak on bire ulaşmıştır.

⁵⁹⁶ Rasonryi 1971: 49.

⁵⁹⁷ Eski Türk Yazıtları 1987: 544.

⁵⁹⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 215.

Bodun'un başında "**Kağan, Han, İl-teber, Yabgu, Şad, Erkin**" gibi unvanlar taşıyan bir başkan bulunuyordu. Bodun, devleti meydana getiren temel unsur idi. Bu bakımdan siyasi bir topluluk niteliğindeydi. Devlet, sadece tek bir "**bodun**"dan meydana gelmiyordu. Aynı zamanda bodun başkanı olan Türk hükümdarı, diğer bütün bodunları aynı devlet çatısı altında toplamaya çalışmaktaydı. Meselâ, büyük Hun Hükümdarı Mete (*Bagatır/Batur: MÖ 209-174*), büyüklü küçüklü 26 tane şehir devletin hâkimiyetine son vererek, büyük Hun Devletini meydana getirmiştir. Buradaki, 26 şehir devleti, en az 26 boduna dayanmaktaydı. Aynı şekilde, Göktürk Kağanları da 12 tane bodunu Göktürk Devleti çatısı altında toplamışlardır. Bunların adları, Göktürk Yazıtlarında şu şekilde zikredilmiştir: Türk veya Türuk bodun, Oğuz veya Dokuz Oğuz bodun, On-ok bodun, Töliš bodun, Tarduş bodun, Karluk bodun, Türgiş bodun, Ediz bodun, İzgil bodun, Çik bodun, Az bodun, Soğdak bodun.

Türk devlet başkanları, itaat altına aldıkları (*tizligig sökürmek, başlıgıg yüküntürmek*) ve merkezî idareye bağladıkları (*baz kılmak*) bodunların başına bazen tiginlerden birini, bazen de kendi içlerinden birini tayin etmekteydiler. Meselâ, Kapgan Kağan, yeğeni Bilge'yi Tarduş bodun üzerine "**şad**", Uygur Kağanı oğlu Bayan-çor'u Oğuzların üzerine idareci olarak tayin etmiştir.

Savaşta öldürülen bodun başkanının yerine ise, yine o bodunun içinden biri bodun başkanı olarak seçilmekteydi. Meselâ itaat altına alınan ve Göktürk Devletine bağlanan On-ok Türklerinin başına **Bars Bey "kağan"** olarak tayin edilmiştir. Hatta Bars Kağan'a hanedandan bir prenses eş olarak verilerek, tâbi bodun başkanı ile merkezî idare arasındaki ilişkiler kuvvetlendirilmiştir.⁵⁹⁹

"**Bodun**"un varlığını koruyabilmesi ve devam ettirebilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekiyordu. Bunlar: 1. Devlet sahibi olmak (*illig bodun*) 2. Kağan sahibi olmak (*kaganlıg bodun*) idi.

⁵⁹⁹ **Orhun Âbideleri** 1973: 23, 37, 70, 80.

Fakat bazen bodun (*halk*), kendisinin uygunsuz tutumu, beylerin yeteneksizliği ve yetersizliği, Çin'in kurnazca politikaları yüzünden devletini ve kağanını kaybediyordu. Bu durum, bodun için aynı zamanda istiklalini de kaybetmek demektir. Böyle durumlarda, beylerden biri harekete geçip, mücadele etmek suretiyle boduna tekrar istiklalini kazandırıyor ve bütün akraba bodunları bir devlet çatısı altında topluyordu. Meselâ, **El-teriş** (*Kutlug*), 630 yılında istiklalini kaybederek Çin hâkimiyeti altına girmiş olan Türk bodununa 681 yılında tekrar istiklalini kazandırdığı gibi, diğer bodunları da birer birer Göktürk Devleti çatısı altında toplamaya çalışmıştır. Fakat El-teriş Kağan'ın buna ömrü yetmemiştir. El-teriş'in eksik kalan bu faaliyetini, yerini alan kardeşi Kapgan Kağan tamamlamıştır.

4-) Eski Türk Hayat Tarzı

Türklerin tarihteki en büyük başarılarından biri, hiç şüphesiz onların, içinde yaşadıkları çevreye (*tabiat*) ve iklime uygun bir hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu, "**atlı-göçebe**" (*horse nomad*) veya "**konar-göçer**" hayat tarzıdır. Burada hemen belirtelim ki, ilkel topluluklarda görülen göçebe (*nomad*) hayat tarzı ile eski Türk topluluklarının atlı-göçebe hayat tarzı birbirinden tamamen farklıdır. İlkel topluluklarda ekonomi tamamen toplayıcılık şeklinde geçerken, eski Türk topluluklarında ekonomi hayvancılığa dayanıyordu. Başka bir ifade ile, eski Türk toplulukları üretici idiler. Diğer taraftan, ilkel topluluklarda teşkilât, daha doğrusu devlet fikri yoktur. Ayrıca, millet bilinci olmayan ve millet hâline gelemeyen bu topluluklarda, vatan fikri de hiç gelişmemiştir. Eski Türk topluluklarında ise, devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Onlarda son derece kuvvetli millet ve vatan fikri de vardı. Özellikle, siyasi bir teşekkül hâline geldikleri zaman, millet ve vatan bilinci daha kuvvetli oluyordu.

Atlı-göçebelik, birçok bakımdan çiftçilikten üstün yetenek ve meziyet isteyen bir hayat tarzıdır. Hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde durmadan onlara yeni otlaklar ve su bulmak,

hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyet olduğu gibi; büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir.⁶⁰⁰ Türkler, fizikî ve ruhî yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin üstesinden kolayca geliyorlardı.

Atlı-göçebe hayatta ekonomi, iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan biri "**at**", diğeri "**koyun**"dur. Her iki hayvan da sürüler hâlinde beslenmekteydi. Özellikle at, bu faaliyette başlıca rol oynuyordu. Zira, büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisi için gerekli olan bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, göçebe hayat, at üzerinde kurulmuş ve geliştirilmiştir.

Atlı-göçebe hayatta atın ve koyunun yanında, demirin de önemli bir yeri vardı. Bilindiği gibi, demir, silâh sanayisinin başlıca madenidir. Andronovo kültürünün son zamanlarında yavaş yavaş görülmeye başlayan demir, MÖ 1000 yıllarından itibaren Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Eski destanların da gösterdiği gibi, demircilik, Türklerin âdeta ata sanatı durumundadır. Bilindiği üzere, Göktürk Devletini kuran Aşina oğulları, Altay dağlarının eteklerinde demir işleyip silâh üreterek, bir asır içinde güçlü bir kavim hâline gelmişlerdir.

Eski Türk topluluklarının göçebelikleri, amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine daima taze ot ve su bulmak⁶⁰¹ ve böylece verimi artırmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bundan dolayı hayat, **kışlak** (*kışın geçirildiği yer*) ve **yaylak** (*yazın geçirildiği yer*) arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Kışı geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmekteydi. Böyle karı az

⁶⁰⁰ Rasyonl 1971: 5.

⁶⁰¹ Çin Yıllıklarında Türkler için "Keçe çadırlarda otururlar, otları ve suları takip ederek göçerler." denmiştir (Liu Mau-tsai 1958: I, 8). "Sie wohnten in Filzzelten und zogen dem Wasser und Grase folgend umher" (De Groot 1921: 3). "Wasser und Pflanzen suchend, wandern sie hin und her" (Julien 1865: 6/3, 332). "Ils se transportent d'un lieu a un autre, suivant qu'ils y trouvent de l'eau et des herbes" (Chavannes 1900: 88). "Ils déplacent a la recherche des eaux et des paturage."

tutan, rüzgârdan, fırtınadan ve tipiden korunaklı yerlere **"koy"** (*kuy*) veya **"kuytu yer"** denilmekteydi.⁶⁰² Koylar, kış aylarında, kuzeyin kuru ve dondurucu rüzgârlarına açık olan yerlerden daha ılık geçmekteydi. Üstelik buralarda hayvanlar için daima taze ot ve su bulmak mümkündü.

Burada hemen belirtelim ki, Orta Asya bozkırlarında su kaynakları son derece sınırlıdır. Hâlbuki bu sahalarda su, hem insanlar için hem de sürüler için hayati önem taşır. Bozkırlarda iki çeşit su vardı ki, Türkler bu suları birbirinden çok iyi ayırırlardı. Bu sulardan biri **"ak su"**, diğeri ise **"kara su"** idi.⁶⁰³ Ak su, ilkbaharda karların ve buzların erimesiyle oluşan su; kara su da, yer altı kaynaklarından beslenen su'dur. İlkbaharda vadi tabanlarından gürül gürül akarak nehirleri besleyen aksular, yaz ortalarına doğru kurur ve tamamen yok olur. Bundan dolayı, sürü besleyen göçebe Türkler için bu suların pek fazla değeri yoktur. Türkler için asıl önemli olan su, kara sularıdır ki, bu suların büyük bir kısmı hiçbir zaman kurumaz.

Dağların rüzgârlara açık kuzey tarafları ise, **"kuz"** olarak vasıflandırılmaktaydı.⁶⁰⁴ Kuz yerler, yazın serin geçmekteydi; üstelik diğer yerlere göre de daha fazla yağış almaktaydı. Daha da önemlisi, kuz yerlerdeki otlar ve sular hiç kurumamaktaydı. Bu yerlerde göçebenin yaylaları bulunuyordu. Göçebe, ilkbaharda yaylaların bulunduğu kuzeye ve yüksekliklere çıkıyordu. O, tabiatla iç içe yaşadığı için tabiatı ve tabiatın yasalarını çok iyi biliyordu. Çünkü yüksek yerlerde taze ot, su ve serinlikten başka, yazın insanları ve hayvanları rahatsız eden ve hastalık yapan sinek ve haşarat da pek fazla bulunmuyordu.

⁶⁰² **Kaşgarlı Mahmûd** 1941: III, 142, 65, 106. Kaşgarlı Mahmûd **"koy"**u, "derenin koyağı (vadisi), dibi, düzlüğü" şeklinde tarif etmektedir. Bugünkü Türkçede **"koy"**, deniz kenarlarında rüzgârdan, fırtınadan korunan ve denizin dalgalarını kıran girintiler için kullanılmaktadır. Ayrıca bk. **Eski Türk Yazıtları** 1987: 449, 472, 473.

⁶⁰³ **Bacon**, tarihsiz: 22. Bugün Anadolu'da **"ak su"** ve **"kara su"** adları ile anılan birçok çay, dere ve nehir bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki, Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya göçerken maddi ve manevi bütün kültür unsurlarını da birlikte getirmişlerdir.

⁶⁰⁴ **Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 325, 326; 1941: III, 124. **Kaşgarlı Mahmûd** **"kuz"** yeri "güneş görmeyen gölgeli yer" şeklinde tarif etmektedir (**Ebû Hayyan** 1931: 84).

Göç alanları, yani yaylalar, öyle gelişigüzel, sahipsiz yerler değildi. Her boyun veya oymağın belirli yaylası ve otlığı vardı. Yaylanın ve otlığın en güzel yerini boy beyi kendisine ayırmaktaydı. Yaylalara göç, boy beyinin emri ile başlardı. Göç hazırlığı birkaç saat içinde tamamlanırdı. Zira göçebenin evi, derme çadırlardan ibaretti. Eşyalarının hepsi de taşınabilir türden idi. Bundan dolayı geride hiçbir şey bırakılmıyordu. Göç, çift hörgüçlü develer (*yüklet*) veya dört tekerlekli, üstü kapalı ve öküzlerle çekilen arabalarla (*kağrı*) yapılmaktaydı. Bu arabalar, kadınların içinde yün eğirdikleri, dikiş diktikleri, doğum yaptıkları ve çocuklarını emzirdikleri âdeti gerçek bir konut gibiydi.⁶⁰⁵ Yaylalara göç, tam bir eğlence hâlini alırdı. Güzel elbiseler giyilir, yol boyunca neşeli şarkılar söylenirdi.

Bütün yaz, sürülerin bakımı ve semirtilmesi, ürünlerin alınması ve bunların çeşitli yiyeceklere dönüştürülmesi, yünlerin kırılması ve dokunması gibi faaliyetlerle geçiyordu. Bu arada obanın erkekleri, sık sık ava çıkmakta ve bol miktarda çeşitli kuş ve hayvan avlamaktaydılar. Çünkü Türkler, büyük koyun sürülerine sahip oldukları hâlde, normal zamanlarda kendi hayvanlarını kesmeye kıyamıyorlardı. Et ihtiyaçlarını ise, genellikle av kuşlarından ve hayvanlarından temin ediyorlardı. Fakat, çadırlarına misafir geldiği zaman mutlaka birkaç koyunu birden kesiyorlardı.

Türkler, dışa dönük, eğlenmeyi seven, neşeli ve aktif insanlardı. Onların inancında, hayatı kötüleme ve başka bir âlemde mesut olma fikri hemen hemen hiç yoktu.⁶⁰⁶ Yaz aylarında günlük işlerin dışında genellikle at ve ok yarışları düzenlenmekte, güreş tutulmakta, çeşitli oyunlar oynanmakta ve silâh eğitimi yapılmaktaydı. Özellikle silâh eğitimi, onlar için çok önemliydi. Bu işe daha çocukluk yaşından itibaren başlanmaktaydı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes, iyi silâh kullanmak zorundaydı. Zira boylar arasında sık sık yaylak ve otlak kavgaları meydana gelmekteydi.

⁶⁰⁵ Grousset 1980: 80.

⁶⁰⁶ Kaplan 1985: 34.

Orta Asya'daki atlı-göçebe hayatın önemli faaliyetlerinden biri de akıncılık idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksiğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak, yani ganimet (*doyumluk*) elde etmek, Türkleri yavaş yavaş devamlı savaş ve akın yapmaya alıştırmıştır. Böylece savaş ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet politikası hâline gelmiştir.⁶⁰⁷ Çünkü savaşlar ve akınlar, devlet başkanına hem maddi güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece, devlet başkanının idare ettiği küteler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı.

Akınlar, genellikle hayvanların semirdiği ve hasadın toplandığı güz mevsiminde yapılmaktaydı. Atlı birliklerle süratli bir şekilde gerçekleştirilen Türk akınlarının en önemli hedefi Kuzey Çin idi. Yerleşik medeniyete sahip olan Çin, tarım ürünleri ve çeşitli mamûl eşya bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biriydi. Üstelik Kuzey Çin, Türklerin sürüleri için geniş otlaklar ile bol su imkânı sunuyordu. Burada, Türklerin "**Yaşıl Öğüz**" (*Yeşil Irmak*) adını verdikleri Huangho (*Sarınehir*) bulunuyordu. Huangho büyük dirseği içinde de, Türklerin hayat tarzına uygun **Ordos**⁶⁰⁸ bozkırı yer alıyordu.

Bilindiği gibi, Çin medeniyeti, Huangho ile güneydeki Yangtse nehirleri havzasında doğup gelişmiştir. Özellikle Sarı nehir (*Huangho*) çevresi, verimli topraklara sahip, ılıman iklimi ile yaşamaya çok elverişli bir bölge idi. İlkbaharda İç Moğolistan'dan rüzgârlarla gelen ve "**lös**" adı verilen kırmızı toz zerrelere, gökten âdeta yağmur gibi yağarak, buradaki toprağı son derece verimli hâle getirmekteydi.⁶⁰⁹

⁶⁰⁷ Bu hususta ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de hükümdara "**vur, al, dağıt**" tavsiyesi yapılmaktadır. Bunun anlamı şudur: Düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt.

⁶⁰⁸ Ordos kelimesi, Türkçe ordu kelimesinin Çince söylenişidir. Türk hükümdarları, "ordu" adı verilen karargâhlarını burada kurdukları için bu bölge "**Ordos**" adıyla anılmıştır.

⁶⁰⁹ Eberhard 1987: 2.

Çin medeniyetinin doğup geliştiği Sarı nehir havzası, sadece Türk akınlarına hedef olmamış, aynı zamanda buradaki ilk devletleri de Türkler kurmuşlardır. Çin Yıllıkları üzerinde yapılan incelemelere göre, Kuzey Çin'e 803 yıl hâkim olan Covlar (*Chou*) (MÖ 1050-247), bir Türk hanedanı idi.⁶¹⁰ Özet olarak söylemek gerekirse, Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar; Çinliler gibi ekincilik yapan yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

B-) EKONOMİK HAYAT

Bilindiği gibi, ekonomi; tarım, ticaret, zanaat, sanayi, hayvancılık gibi çeşitli kollara ve tiplere ayrılmaktadır. Ekonomi tiplerinin oluşumunda ve gelişmesinde, toplumun içinde yaşadığı tabii çevrenin ve iklimin başlıca rolü ve etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültüre sahip topluluklarda ekonomi, genellikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayiye dayanırken, bozkır ikliminde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda ise hayvancılık yani besicilik gelişmiştir. Fakat, hiçbir ekonomik faaliyet, tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılaması ve yaşaması için yeterli olmamaktadır; az da olsa diğer ekonomik faaliyetlerle desteklenmesi ve tamamlanması gerekmektedir. Türklerde hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte, belirli ölçülerde tarım, ticaret, zanaat ve sanayi de vardı.

1-) Besicilik

Eski Türk ekonomisi, hayvancılığa yani besiciliğe dayanıyordu. At ve koyun, bu ekonominin iki temel unsuruydu. Her iki hayvan da sürüler hâlinde beslenmekteydi. Besicilik, hayvanların etinden çok, sütünden faydalanmak için yapılmaktaydı. Ayrıca, at sürüsü, sahibine itibar, koyun sürüsü de maddi güç sağlamaktaydı. Daha doğrusu, eski Türklerde zenginliğin ve maddi gücün ölçüsü, at ve koyun sürüsü idi.⁶¹¹

a-) At

Türkler, atı hem ekonomik varlık olarak hem de binit ve savaş aracı olarak değerlendiriyorlardı. Eski Türk hayatında atın

⁶¹⁰ Eberhard 1987: 33, 35.

⁶¹¹ Sinor 2000: 20.

önemi, ekonomik değerinden çok onun bir savaş aracı olarak kullanılmasından ileri geliyordu. Süvari tekniğini bulan, yani ata binen ilk kavim Türklerdir. Başta Çinliler olmak üzere bütün Avrupalı kavimler, ata binmeyi Türklerden öğrenmişlerdir.⁶¹² Eski Türk orduları, büyük ölçüde atlı birliklere dayanıyordu. At, binicisine son derece yüksek hareket, sürat ve manevra üstünlüğü sağlıyordu. Türklerin büyük devletler kurarak geniş sahalara ve birçok kavme birden hükmedebilmeleri, at sayesinde mümkün olabilmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde devlet, at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi.

Göçebe Türk'ün günlük hayatında da en çok kullandığı vasıta at idi. Diyebiliriz ki, göçebe Türk'ün hayatının büyük bir kısmı at üzerinde geçmekteydi. Tarihî kayıtlara göre, atlarına âdeta **"yapışmış gibi"** binen Hun Türkleri, **"tabîî ihtiyaçlarını gidermek için dahi atlarından inmezlerdi. At sırtında alışveriş yaparlar, yerler, içerler; hatta atın ince boynuna sarılarak uyuyabilirler ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında istişare etmek suretiyle önemli kararlar verirlerdi."**⁶¹³

Türkler, çok kısa bir mesafeyi bile yürümeye üşenirlerdi. Çadırın önünde daima koşumlu bir iki at bulunurdu. Bu durum, konar-göçer hayat tarzlarını son zamanlara kadar devam ettiren Orta Asya Türklerinde aynen korunmuştur. Çocuklar da çok küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenirlerdi. Üç dört yaşındaki çocuklar için özel eyer takımları bile vardı. Daha da önemlisi, annesinin yardımından yeni kurtularak ayakta durabilen bir Hun çocuğunun yanı başında eyerlenmiş bir ata rast gelmek mümkündü.⁶¹⁴

Eski Türklerde yetişkin hayvanlara genellikle **"at"**, **"yund"**⁶¹⁵ **"göçüt"** gibi isimler verilmekteydi. Bu isimler arasında en çok **"at"** ismi kullanılmaktaydı. Öte yandan, günümüzde olduğu gibi, eskiden de at'ın yavrusuna **"kulun"**, bir veya iki yaşına ulaşmış at yavrusuna da, **"tay"** denmekteydi. Tay, üç yaşından itibaren, dişi ise

⁶¹² Eberhard, 1940-41: 168-170, 43.

⁶¹³ Németh 1982: 91.

⁶¹⁴ Németh 1982: 91.

⁶¹⁵ **"Yund"** veya **"yond"** kelimesinin etimolojisi için bk. Sinor 1965: X, 307-312.

doğuracak, erkek ise binilecek duruma gelmekteydi. Bu duruma göre, doğuracak yaşa ulaşmış olan hayvan "**kısrak**", binilecek duruma gelmiş olan hayvan da "**at**" ifadeleriyle anılmaktaydı. Ayrıca erkek hayvana "**aygır**" (*adgır*) da denmekteydi. Bunlardan at, binmek için, aygır da kısrakların yüğürlmesi (*çiftleşmesi*) için kullanılmaktaydı. Binit olarak seçilen at, genellikle "**ığdış**" edilmekteydi.⁶¹⁶ Bu suretle at, daha dayanıklı hâle gelmekteydi. ığdış edilmiş ata "**beçel**" denmekteydi.⁶¹⁷

Büyüğünden küçüğüne kadar bütün hayvanlar (*aygır, at, kısrak, tay, kulun*), aynı sürü içinde toplanmaktaydı. Bu sürüye "**yılkı**" denmekteydi. Türklerin vadiler dolusu at sürüleri vardı. Bir Arap seyyahının tespitine göre, bunların sayısı bazen 15 bini bulmaktaydı.⁶¹⁸ Hayvanların her biri, özel bir işaretle damgalanmaktaydı. Sürülerin karışması hâlinde her aile kendi hayvanını bu damga vasıtasıyla tanımaktaydı.⁶¹⁹

Binit ve savaş aracı olarak kullanılan atların dışında, sürülerdeki hayvanların özel bir bakımı yoktu. Sürüler, yaz-kış devamlı vadi ve su başlarında bulunan meralarda otlatılmak suretiyle beslenmekteydi. Bu sürüler, sadece atlı çobanlar tarafından zaman zaman kontrol edilmekteydi. Yine aynı çobanlar tarafından bu sürülerin zaman zaman otlak yerleri değiştirilmekteydi.

At, eski Türk ekonomisinde dolaylı da olsa önemli bir yer tutuyordu. Türkler, atı bir ticaret emtiası (*satılacak mallar*) olarak da değerlendiriyorlardı. Onlar, komşu ülkelerden özellikle Çin'e çok miktarda at satıyor ve bunun karşılığında da ekonomilerinin eksiği olan temel gıda maddeleri ve ipek alıyorlardı.⁶²⁰

⁶¹⁶ Erkeklik organı öldürülmüş, yani enenmiş ata "**ığdış**" denmektedir.

⁶¹⁷ **Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 395.

⁶¹⁸ **İbn Fazlan** 1975: 41. Bu sayı, hiç şüphesiz abartılmış bir sayı olmakla birlikte Türklerde at sayısının çokluğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Nitekim, eski Türk Yazıtlarında beylerin şahıslarına ait verilen at sayıları da az değildir. Meselâ, Göktürk kahramanı Köl-tigin öldüğü zaman geride 4 bin at (tört bing yılık) bırakmıştır (**Orhun Abideleri** 1973: 31, 76). Aynı şekilde bir Türk beyi öldüğü zaman varislerine 6 bin at (altı bing yont) kalmıştır (**Eski Türk Yazıtları** 1987: 450).

⁶¹⁹ **Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 58. Damga, sadece hayvanlara değil; ailenin bütün eşyalarına da vurulmaktaydı.

⁶²⁰ **Liu-Mau-tsai** 1958: I, 453; **Çandarlıoğlu** 1983-84: 73 vd. Uygurlar, bir at

Atın dişisi olan kısarak ise, daha çok damızlık (*üremede kullanılan hayvan*) olarak kullanılmaktaydı. Türkler, özellikle yaban aygırları ile kısarakları çiftleştirmek suretiyle, koşma gücü çok yüksek atlar elde etmekteydiler. Bu atlara "**arkun**" adı verilmekteydi. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesine göre, yarışı en çok bu atlar kazanmaktaydı.⁶²¹

Kısrağın ekonomik değeri, daha çok sütünden ileri gelmekteydi. Zira, Türklerin başlıca içkileri olan kımız, sadece kısarak ve deve sütünden yapılmaktaydı. Kısaraklar, doğumdan (*kulunlamak*) hemen sonra başlayarak tekrar yüğürlünceye (*gebe kalma*) kadar sağılmaktaydı. Kısrağı sağlamak için önce hayvan tutulmakta ve "**yalu**" adı verilen bir ip veya örk ile bağlanmaktaydı.⁶²² Bakraç ve kovalara sağılan süt ise, hemen kımız tulumlarına boşaltılmaktaydı. Tulumlar dolunca da içine bir miktar kımız koymak suretiyle süt mayalanmaktaydı. Mayalanmış süt, 15-20 gün içinde içilecek duruma gelmekteydi.

Kımız tulumları ise, genellikle dikkatle yüzülmüş at gönünden (*deri*) yapılmaktaydı. Atın ayak gönünden yapılmış kımız tulumuna "**butık**",⁶²³ vücut gönünden yapılmış daha büyük kımız tulumuna da "**kasuk**" denmekteydi.⁶²⁴

Türkler için, hayvanın sütü ve gönü (*deri*) kadar eti de önemliydi. Zira Türkler için, en değerli et, at etiydi. Onlara göre at eti, âdeta misk gibi kokmaktaydı. Öte yandan, atın karnından çıkan bir yağ (*yund kazısı yağ*) vardı ki, Türkler, bu yağı çok sevmekteydiler.⁶²⁵ Fakat Türkler, atlarını dinî tören ve zaruret hâli dışında pek fazla kesmemekteydiler. Onlar, et ihtiyaçlarını, bol miktarda ürettikleri koyun, keçi gibi evcil hayvanlar ile av hayvanlarından sağlamaktaydılar.

Hayvancılıkta uzmanlaşmış bir millet olan Türkler, çok çeşitli renk ve özellikte at yetiştirmektedirler.⁶²⁶ Bu atların her biri,

karşılığında Çinlilerden 50 veya 40 balya ipek almaktaydılar.

⁶²¹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 107.

⁶²² Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 26.

⁶²³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 377.

⁶²⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 382.

⁶²⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 224.

⁶²⁶ Çinliler, Göktürklerin yetiştirdikleri atlardan 11 cinsini adlarıyla birlikte tespit etmişlerdir (Liu-Mau-tsai 1958: I, 453 vd.).

renklerine, üzerlerindeki beneklere, vücut biçimlerine, yürüyüş ve koşma özelliklerine göre çeşitli isimler altında sınıflandırılmaktaydı. Meselâ, tüylerinin rengine göre bu atlara **"or (turuncu) at"**, **"oy (yağız) at"**, **"ak (alacalı) at"**, **"yağız at"**, **"boz at"**, **"tığ (konural) at"**, **"taz (alaca) at"**, **"kuba (kumral) at"**, **"kula at"**, **"kır at"**, **"tum kara at"**, **"tum toruğ (tamamen doru) at"**, **"toruğ at"**, **"çilgü (al) at"**, **"çından (pembe) at"**, **"kızgul (boz ile kır arası) at"** gibi çok çeşitli adlar verilmekteydi.⁶²⁷ Alınlarında beyaz veya başka renklerde akıtma bulunan atlara **"ugar at"**, **"ugar bül"**, **"tüküz at"**, **"teküzlig"**, **"tış at"**, **"başı ak"**; gözlerinin çevresi kara olan atlara da **"kaşga at"** (*peçeli at*) denmekteydi.⁶²⁸ Boynunda beyaz benek bulunan atlar **"boymıl at"**, böğründe ak benek olan atlar **"böğrül at"**, ayaklarında ak bulunan atlar (*sekili at*) ise **"bül at"** şeklinde adlandırılmaktaydı.⁶²⁹ Atlar, vücut biçimlerine göre de çeşitli gruplara ayrılmaktaydı. Bunlardan yassı arkalı, oturmaklı atlar **"büktel at"**; sırtı dar, yanları geniş atlar **"ketki at"**; boyu kısa sırtı geniş atlar da **"bulak at"** adıyla anılmaktaydı.⁶³⁰ Ayrıca, bugün olduğu gibi eskiden de atlara yürüyüş ve koşma özelliklerine göre ad verme âdeti vardı. Meselâ, güzel yürüyüslü ve iyi koşan atlar için **"kevel at"**, **"ozuk at"**, **"ıkılaç at"**, **"yorga at"**, **"erik at"**, **"yügrük at"** gibi çok çeşitli adlar kullanılmaktaydı.⁶³¹

Orta Asya bozkırlarında, en eski zamanlardan beri iki cins at yetiştirmektedir. Bunlardan birinci cins **"taki"**, ikinci cins de **"tarp-an"** adıyla tanınmaktaydı.⁶³² Türklerin bütün atlarını bu iki cins ve bunların alt cinsleri oluşturmuyordu. Türkler, Orta Asya dışında her nereye gittilerse, atlarını da oraya götürmüşlerdir. Selçukluların Orta Doğu'ya inmeleri ve buradaki hâkimiyetleriyle birlikte İslam dünyasında bu atlar, **"Türkmen atı"** adıyla anılmaya başlamıştır.⁶³³

⁶²⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 45, 49, 81, 324, 338, 374, 430, 436, 483; 1941: III, 10, 122, 127, 148, 217, 233.

⁶²⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 335, 365, 367, 507, 426; 1941: III, 126.

⁶²⁹ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 176; 1939: I, 335, 481.

⁶³⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 379, 481.

⁶³¹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 66, 70, 139, 395, 458; 1941: III, 45, 44.

⁶³² Rasyoniyi 1971: 51.

⁶³³ Esin 1965: X, 212, 215. Marco Polo'nun Anadolu'da gördüğü "güzel atlar",

Türk atının, diğer atlardan farklı, kendine özgü bazı özellikleri vardı. Onun en belirgin özelliği, ufak yapılı, orta boylu (140 cm), uzun ince bacaklı, mağrur başlı olmasıydı.⁶³⁴ Ayrıca Türk atı, geniş alınlı, küçük ve narin başlıydı. Kulakları, dikkati çekecek kadar küçüktü. Ağzı çok hassas ve yumuşaktı. Gözleri son derece etkili ve parlaktı. Yeleşi oldukça sık ve uzun idi. Göğsü, sağrısı⁶³⁵ ve arka bacakları çok kuvvetliydi.⁶³⁶ Genellikle dörtmala koşmaktaydı. Nadiren yatmaktaydı. Daha çok ayakta uyumakta ve dinlenmekteydi. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra son derece dayanıklıydı.⁶³⁷

Binit ve savaş aracı olarak kullanılacak atın seçimi, daha bir yaşında yani tay iken yapılmaktaydı. Hayvanları çok iyi tanıyan Türkler, seçilecek taylarda bazı özellikler arıyorlardı. Meselâ bu tayların, dâhil oldukları sürüden ayrı otlaması, sürü hareket hâlinde iken sürünün başında, sağında veya solunda yürümesi, yürüyüş sırasında daima başını yukarıda tutması lâzım geliyordu. Ayrıca, semiz ve ayağının çabuk (*yügrük, çalak*) olması da şarttı. Öte yandan, zayıf ve hastalıklı olmaması gerekiyordu.⁶³⁸

Bu özelliklere sahip taylar, seçilip sürüden alınarak özel bir eğitime tâbi tutulmaktaydı. Eğitim, seçilen tayların ağzına gem vurup, bir atın yedeğinde gezdirmekle başlamaktaydı. Bundan sonra, iki küçük çuvala saman veya taze ot doldurulup, bu çuvallar aynı tayların iki tarafına asılmaktaydı. Taylar, bu vaziyette bir süre yine bir atın yedeğinde dolaştırılmaktaydı. Bu faaliyet, çuvallarla birlikte tayların üzerine bir de çocuk bindirmek suretiyle devam etmekteydi. Son safhada ise, tayların üzerine büyük bir ihtimalle eyer vurulup, yine üzerine çocuk bindirilmek suretiyle aynı egzer-

İslam dünyasında "Türkmen atı" adıyla tanınan atlar olmalıdır.

⁶³⁴ Deer 1954: XII, 161.

⁶³⁵ Hayvanın beli ile kuyruğu arasında bulunan dolgun ve yuvarlakça bölge.

⁶³⁶ Gabain 1965: 228, 229, 230. "Die bei den Chinesen beliebt 'plastische linie' stellt drei Pferde dar, das vordere im versammelten Galopp. Wir bemerken einen feinen Kopf mit kleinen Ohren und einem weichen, empfindsamen Maul, höchst beeindruckende, lebhaft Augen, eine dichte, ziemlich lange Maehne und eine starke Brust."

⁶³⁷ Rasonryi 1971: 51.

⁶³⁸ Köymen 1983: II, 278.

sizler yapılmaktaydı. Böylece, defalarca tekrarlanan bu egzersizler sonucunda eğitim tamamen pekiştirilmekteydi.⁶³⁹

Taylar, 3 yaşından sonra at hâline gelmekteydiler. Fakat eğitim, 5 yaşına kadar devam etmekteydi. Bu arada atlar, kısa mesafelerde durmaya, sağa, sola ve geriye dönme gibi manevralara, yokuş yukarı çıkma, yokuş aşağı inme, taşlık yerde yürüme gibi durumlara, kalabalıktan, silâhlardan ve gürültüden ürkmemeye alıştırmakta ve onlara su birikintisi, çukur ve yüksek engellerden atlama öğretilmekteydi.⁶⁴⁰ 5 yaşından itibaren artık tamamen eğitilmiş olan bu atlara binilmekteydi. Bir ata binme süresi 7, 8 yıl civarındaydı. Bundan sonra at, bir süre daha yük vasıtası olarak kullanılmaktaydı. Atın ömrü ise, takriben 30 yıl idi.

Binit ve savaş aracı olarak kullanılan atların özel bir bakımı vardı. Bu atlar, "**aran**" adı verilen bir tavlada⁶⁴¹ toplanmaktaydı. Atların bakımı genellikle burada yapılmaktaydı. Atlar için en iyi besin maddesi taze arpa idi. Türkler, atlarını iyi besleyebilmek için bol miktarda arpa ekmekteydiler. Arpanın tanesi sütlenmeye başlayınca, taze ekin, seher vakti biçilip, gölge bir yerde muhafaza edilmekteydi. Geceleri nemlenerek yumuşayan taze ekinler, buradan parça parça alınıp atlara verilmekteydi. Nem, atların ciğerini sulamakta, hararetini almakta ve onları zinde hâle getirmekteydi.⁶⁴²

Atlar için önemli bir yiyecek maddesi de taze ot ve yonca (*yorınça/yorınçga*) idi.⁶⁴³ Her iki yiyecek maddesi de ya bütün hâlinde ya da kıyılmak suretiyle atlara verilmekteydi.

Yaz aylarında taze arpa, taze ot ve yonca bol miktarda bulunmaktaydı. Fakat kış aylarında aynı yiyecek maddelerini taze olarak bulmak mümkün değildi. Bunun için Türkler, yazın elde ettikleri bu yiyecek maddelerinin bir kısmını kışın kullanmak üzere kurutup saman hâline getirmekteydiler. Kapalı bir yerde muha-

⁶³⁹ Köymen 1983: II, 279.

⁶⁴⁰ Köymen 1983: II, 279, 284.

⁶⁴¹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 76.

⁶⁴² Köymen 1983: II, 277.

⁶⁴³ Bazı bilim adamları "**yonca**" sözünü "**yund/yond**" (at) kelimesi ile ilgili görmüşlerdir (Turan 1969: 115).

faza edilen bu saman, peyderpey (*azar azar*) hayvana verilmektedir. Ayrıca, samanının üzerine yem olarak arpa da konmaktaydı. Atlar, özellikle arpayı hem taze hem de kuru olarak çok sevmektedirler. Bütün atlar yemi görünce, sevinç ifadesi olarak ön ayaklarını yere vurmakta ve kişnemektedirler.⁶⁴⁴

Türklerin kış aylarında atları için hazırladıkları başka bir besin maddesi daha vardı. "**Aşbar**" adı verilen bu besin maddesi, saman ile kepek karıştırılıp ıslatılmak suretiyle yapılmaktaydı.⁶⁴⁵

Atların beslenmesine olduğu kadar sağlığına da önem verilmektedir. Bunun için atlar, belirli aralıklarla tımar edilmekte yani yıkanıp taranmaktaydı. At tarağına "**kaşak**" (*kaşağı*) adı verilmektedir.⁶⁴⁶ Atların sağlıklı kalmaları için zaman zaman kanları alınmaktaydı.⁶⁴⁷ Buna rağmen atlar, zaman zaman hastalanmakta ve hatta bu yüzden ölmektedirler. Hastalanan atlar için en iyi ilaç "**andız**" (*anğduz*) idi. Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda Türk toplulukları arasında tespit ettiği "**Andız olsa at ölmez.**" atasözü bu durumu en iyi şekilde ifade etmektedir. Andız, toz hâline getirilmekte ve hasta atın burnuna üflenmektedir. Böylece at, hastalıktan kurtulmakta ve eski sağlığına kavuşmaktaydı.⁶⁴⁸

Atlarda en çok görülen hastalık, "**çılday**" adı verilen bir çeşit çıban idi. "Çılday", atların genellikle göğüslerinde çıkmaktaydı. Bu hastalık, dağlanmak⁶⁴⁹ suretiyle tedavi edilmekteydi.⁶⁵⁰ Dağlama, yaranın bütün mikroplarını kırmaktaydı. Bundan dolayı Türkler, sadece "çılday" çıbanlarını tedavi için değil, atlarında meydana gelen bütün yaralar için dağlama yöntemini kullanıyorlardı.⁶⁵¹

⁶⁴⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 235. "**Yund kamug okraşdı.**" (=Bütün atlar yemi görünce kişnediler.)

⁶⁴⁵ Kaşgarlı Mahmûd: 1939: I, 117.

⁶⁴⁶ Ebû Hayyân 1931: 72.

⁶⁴⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 261, 272; 1940: II, 181. "**O, atın kanadı.**" (=O atından kan aldı.), "**Ol atın çektürdi.**" (=O, atından tırnak hastalığı veya başka hastalık yüzünden kan aldırdı.)

⁶⁴⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 115.

⁶⁴⁹ Dağlama, bir demir parçasının ateşte iyice ısıtılıp, yaranın üzerine basılması suretiyle yapılmaktaydı.

⁶⁵⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 240; 45.

⁶⁵¹ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 371.

b-) Binit ve Koşum Takımları

Eski Türk topluluklarının çeşitli binit ve koşum takımları vardı. Bunların başında **"gem (oyan), yular (burunduk, tin), eyer (eder) ve üzengi"** gelmekteydi. Gem ve yular, atı sevk ve idare etmek için kullanılmaktaydı. Bunlardan gem, sadece atlara takılmaktaydı. Yular ise, hem atlar için hem de arabaya koşulan diğer hayvanlar için kullanılmaktaydı. Eski Türk gemi, genellikle ahşap olup, üzeri stilize edilmiş hayvan figürleriyle süslü idi. Ahşap kısmı, tek parça hâlinde değildi; birçok parçadan oluşmaktaydı. Bu parçalar, tespih taneleri gibi içeriden açılmış deliklerden geçirilen bir sırimla birbirine bağlanmaktaydı. Gem, esas olarak **"ağızlık" (gem), "askı" ve "dizgin" (çetgen)** olmak üzere birbirini tamamlayan üç kısma ayrılmaktaydı. Atın burnunun ve alnının üst kısmında birleştirilmiş olan askı, ağızlık kısmının sabit durması için başa bir halka gibi geçirilmekteydi. Dizgin ise, atın ağzının iki yanında bir halka ile gеме bağlanmaktaydı. Binici, dizgin vasıtasıyla atı idare etmekteydi.

Binit ve koşum takımının en önemli unsurlarından biri de **"eyer"** idi. Eyerin üstü içe doğru hafif kavisli olup, ön ve arka kısımlarında yastık gibi iki çıkıntı bulunmaktaydı. **"Köpçük"** adı verilen bu çıkıntılar, binicinin ileriye ve geriye doğru kaymasına engel olmaktaydı. Eyer, atın tam sırtına oturtulmaktaydı. Eyerin en önemli fonksiyonu, binicinin rahatını ve dengesini sağlamasıydı. Eyer yalın olarak kullanılmamaktaydı. Hem altında hem üstünde halı türünden bir örtü bulunmaktaydı. Altında bulunan örtüye **"terlik"**⁶⁵² veya **"örtük" (örtü)**, üstünde bulunan örtüye **"belleme"** denmekteydi. **"Terlik"** genellikle **"keçe"**, **"belleme"** de halı türünden bir örtü idi.

Atın iki yanında eyere sırimla bağlı olarak üzengiler sallanmaktaydı. Binici buraya ayağını koymaktaydı. Üzengiler, binicinin dengesini sağlamaktaydı. Ayrıca, eyeri sabitleştirmek için **"kolan" (orgun), "kuskun" (kudurgun) ve "göğüslük" (kömüldürük)** kullanılmaktaydı. Kolan, yünden örülmüş enli bir kuşak idi. Bu kuşak,

⁶⁵² Atın terini çekmesi için eyerin altına konan keçeye **"terlik"** denmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 476).

atın karnının altından, kuskun da kuyruğunun altından geçirilerek eyere bağlanmaktaydı. "Göğüslük" ise, atın göğsünde birleşen üç kayış olup, bu kayışların iki ucu eyere, bir ucu da kolana monte edilmekteydi. Kayışların göğüste birleştiği yere, bazen bir nazarlık takılmaktaydı. Binici, kuskuna, "**yancık**" adı verilen yiyecek torbasını asmaktaydı.⁶⁵³ Kolan ve kuskun, binicinin ani duruşlarında veya sağa sola manevralarında eyerin bulunduğu yerde dönmesini ve ileri kaymasını önlemekteydi.

Binit ve koşum takımları, genellikle deri ve ahşaptan yapılmaktaydı. Her binit ve koşum takımı, aynı özellikte ve değerde değildi. Beylere ait özel yapılmış bazı binit ve koşum takımları vardı. Meselâ, ünlü Göktürk devlet adamı Ton Yukuk'un anıt mezarında yapılan kazıda bu devlet adamına ait altından bir binit ve koşum takımı bulunmuştur. Kazıyı yapan bilim adamının raporunda zikri geçen bu binit ve koşum takımı, kayıplara karışmıştır; bugün nerede olduğu bilinmemektedir.⁶⁵⁴

c-) Koyun

Eski Türklerde koyuna, bugünkü söylenişinden biraz farklı olarak "**koy**", "**kon**" veya "**kony**"⁶⁵⁵ denmekteydi. Koyunun yavrusuna, günümüzde olduğu gibi eskiden de "**kuzı**" (*kuzu*), altı aylık yavruya da "**toklı**" (*toklu*) adı verilmekteydi.⁶⁵⁶ İlk doğan kuzu "**baldır kuzı**", taze ve semiz kuzu da "**baklan kuzı**" adıyla anılmaktaydı.⁶⁵⁷ İki yaşını bitirip üç yaşına basmış olan koyun ise, "**tişek**" (*şişek*) şeklinde adlandırılmaktaydı.⁶⁵⁸ Üç yaşına basmış şişek, kuzu doğuracak yani kuzulayacak duruma gelmekteydi. Sağlıklı ve iyi gelişmiş bir şişek, bazen iki yaşında iken bile kuzulamaktaydı. Koyunun erkeğine günümüzde olduğu gibi "**koç**" veya "**koçkar**"⁶⁵⁹ denmekteydi.

⁶⁵³ Ebû Hayyân 1931: 118.

⁶⁵⁴ Diyarbakırlı 1979: 20.

⁶⁵⁵ "**Kony**" kelimesindeki "n" ve "y" harflerinin zamanla yer değiştirmesi sonucunda aynı kelime "**koyun**" şekline dönüşmüştür.

⁶⁵⁶ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 431.

⁶⁵⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 456, 444.

⁶⁵⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 387.

⁶⁵⁹ İbn Hayyân 1931: 78.

Türkler, tıpkı atlarına olduğu gibi koyunlarına da vücut ve başlarındaki renk durumuna göre çeşitli isimler vermekteydiler. Meselâ, bunlardan akli karalı olan koyunlara "**kartal koy**", boz renkli olan koyunlara "**boz koy**", alacalı koyunlara "**çal koy**", kestane renginde olan koyunlara "**kongur koy**", boğazı beyaz koyunlara "**bogrul koy**", böğrü ak olan koyunlara "**bögrül koy**", başı ak, başka yerleri kara olan koyunlara "**kaşga koy**", tepesinde beyazlık olan koyunlara "**başıl koy**", boynuzsuz koyunlara da "**sokar koy**" veya "**taz koy**" denmekteydi.⁶⁶⁰

Türklerin büyük koyun sürüleri vardı. 921 yılında Türk ülkelerinden geçen Arap elçisi İbn Fazlan, Oğuz Türklerinden bazı kimselerin 100 bin baş koyundan oluşan büyük sürülere sahip olduklarını belirtmektedir.⁶⁶¹ Bu rakam, hiç şüphesiz sürülerin gerçek sayısını değil, Türklerde koyunun ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Koyunun çok miktarda olması, hayvanların tanınmasını son derece güçleştirmekteydi. Bundan dolayı hayvanlar birer birer işaretlenmekteydi (*enlemek*).⁶⁶² Bu işarete, "**en**" denmekteydi. "En", hayvanın kulağının bir parçasını kesmek veya yarmak suretiyle yapılmaktaydı. Sürülerin veya hayvanların karışması hâlinde her aile, kendi malını bu işaret vasıtasıyla tanımlamaktaydı.

Koyun sürüleri, atlı çobanlar tarafından yaz-kış devamlı otlaklarda güdülmekteydi. Koyun, sıcağa ve soğuğa dayanıklı bir hayvan değildi. Bundan dolayı sürüler, yazın yaylalara çıkarılmakta,⁶⁶³ kışın da rüzgârdan, tipiden ve soğuktan korunaklı kuytu yerlere götürülmekteydi. Bütün gün meralarda otlatılan sürüler, akşamleyin ağıllara (*koyun yatağı*) konmaktaydı. Ağaçtan yapılmış ağıla "**kası**" denmekteydi.⁶⁶⁴ Ağıllar, vahşi hayvan saldırılarına karşı bütün gece çobanlar tarafından gözetim altında tutulmaktaydı.

⁶⁶⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 392, 411, 426, 481, 483; 1941: III, 122, 149, 156, 363.

⁶⁶¹ İbn Fazlan 1975: 41.

⁶⁶² Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 256.

⁶⁶³ Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 355.

⁶⁶⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 224.

Sürü için önemli bir faaliyet de, "kög" adı verilen "koç ka-tımı" idi. Bu iş için önce koçlardan semiz ve gösterişli olanlar seçilmekte ve bunlar özel bir bakıma tâbi tutulmaktaydı. Bu koçlar, koyunların yüğürlmesi için sonbaharın ilk ayında sürünün içine bırakılmaktaydı. Yüğürlen koyunlar, beş ay sonra yani kış mevsiminin son ayından itibaren kuzulamaya (*doğum yapmaya*) başlamaktaydılar. Kuzular, taze ot yiyebilecek duruma gelinceye kadar tamamen annelerinin sütüyle beslenmekteydi. Bu arada koyunlar azar azar sağılmaktaydı. Kuzular, taze ot ile karınlarını tamamen doyuracak duruma gelmeleriyle annelerinden ayrılmaktaydı. Bundan sonra kuzular, günde bir defa, o da anneleri sağıldıktan sonra emdirilmekteydi.

Koyun, en fazla dört veya beş ay sağılmaktaydı. Koyunları sağlamak, evin hanımı ile yetişmiş kız evlâtların göreviydi. Fakat, Türklerin koyunu çok miktarda olduğu için evin hanımı ve kız evlâtlar bu işle her zaman baş edememekteydiler. Bundan dolayı koyun sağmaya, evin erkekleri de zaman zaman yardım etmekteydiler.⁶⁶⁵

Türkler, koyunu hem ticaret emtiası olarak hem de kendi ihtiyaçları için değerlendirmektedirler. Özellikle Müslümanlarla komşu olan Türkler, İslam ülkelerine çok miktarda koyun ihraç etmekteydiler. Müslümanlar, Türk koyununu daha çok eti için satın almaktaydılar. Zira, Türk koyunun eti, diğer koyunların etine göre daha lezzetli idi.⁶⁶⁶

Koyun, eski Türk ekonomisinde ticaret emtiası olmaktan çok, Türklerin kendi ihtiyaçları için daha önemliydi. Her şeyden önce koyun, eski Türk ailesinin başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler, koyunun sütünden, etinden, yününden, derisinden, daha doğrusu onun her şeyinden yararlanmaktaydılar.

Esasen, Türkler için iki çeşit koyun vardı. Bunlardan biri "sağımlık koyun" (*sağlık, sağmal*), diğeri "etlik koyun" (*etlik koy*)

⁶⁶⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 15, 185.

⁶⁶⁶ Şeşen 1985: 161, 171.

idi. ⁶⁶⁷Adlarından da anlaşılacağı gibi, sağlıklı koyun sütü için, etlik koyun da daha çok eti için beslenmekteydi. Et ihtiyacı için genellikle kısır kalan (*voz*) koyunlar tercih edilmekteydi.

Eski Türk ekonomisinde, koyunun sütü ve eti kadar yünü ve derisi de önemliydi. Koyun, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde olmak üzere senede iki defa kırılmaktaydı. İlkbaharda kırılmış olan yüne "**yap**"⁶⁶⁸ yani bugünkü söylenişi ile "**yapağı**" denmekteydi. Yapağı, bütün kış boyunca koyunun sırtında kaldığı için sonbaharda kırılmış olan yüne göre daha uzun, daha kalın ve daha sert idi. Koyun yününden hem çeşitli kumaşlar dokunmakta hem de keçe, kepenek, çizme, ip, döşek, yastık ve yorgan gibi çeşitli eşyalar yapılmaktaydı. Koyunun derisi ise, çadırlarda sergi eşyası olarak kullanıldığı gibi, işlenip çeşitli giyim eşyaları hâline getirilerek de değerlendirilmekteydi. Ayrıca, kuzu derisinden kürk de yapılmaktaydı. Bu kürke "**içmek**" adı verilmekteydi.⁶⁶⁹

d-) Diğer Hayvanlar

Türklerin bütün hayvanları at ve koyundan ibaret değildi; onların sığır, manda (*camız/camus*), keçi, deve ve tavuk gibi daha başka hayvanları da vardı. Şimdi bu hayvanlara dair kısaca bilgi verelim:

Sığır ve Manda: Türkler çok eski zamanlardan beri sığırı tanımakta ve bu hayvanı sürüler hâlinde beslemekteydiler. Bu sürüler "**udçı**"⁶⁷⁰ adı verilen çobanlar tarafından güdülmekteydi. Sığır, çift sürmede ve araba (*kağrı*) çekmekte kullanıldığı gibi, bu hayvanın sütünden, etinden ve derisinden de yararlanılmaktaydı. Zamanımızda olduğu gibi sığırın dişisine "**inek**", erkeğine de "**öküz**" denmekteydi. İneğin yavrusu ise "**buzagu**" (*buzağı*) adıyla anılmaktaydı. İki yaşına ulaşmış buzağının dişisine "**tüğe**" (*düğe*), erkeğine de "**tadun**" (*tosun*) adı verilmekteydi. Tosundan sonra "**boka**" (*boğa*) gelmekteydi.

⁶⁶⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 101, 471; Ebû Hayyân 1931: 85.

⁶⁶⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 3.

⁶⁶⁹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 102.

⁶⁷⁰ Gabain 1988: 87. "Ud"=sığır, öküz.

Türklerin az da olsa mandaları da vardı. Manda, suyun içinde yatmayı çok sevdiği için Türkler bu hayvana "**su sığırı**" adını vermişlerdir.⁶⁷¹

Keçi (Davar): Türklerin, koyun kadar olmasa da büyük keçi sürüleri vardı. Tıpkı koyun gibi keçinin de sütünden, etinden, kılından ve derisinden yararlanılmaktaydı. Özellikle erkek keçinin eti çok lezzetli idi. Keçinin yavrusuna "**oğlak**", altı aylıktan sonra erkek oğlağa "**çebiş**" (*çipic*); dişi oğlağa da "**yazmış**" denmekteydi. Keçinin erkeğine de "**erkeç**" (*erkek keçi*) veya "**ögeç**" adı verilmekteydi. "**Erkeç**"'in büyüğü ise, "**teke**" (*deke*) adıyla anılmaktaydı.

Deve: Deve, eski çağlardan beri Orta Asya ve Orta Doğu ticaret yollarının rakipsiz nakil vasıtası idi. Ticaret kervanlarındaki yük taşıyan hayvanların hemen hemen hepsi develerden oluşmaktaydı. Deve, açlığa, susuzluğa dayanıklı, son derece sabırlı bir hayvandır. Üstelik, sırtında en çok yük taşıyabilen hayvan devedir.

Türkler, deveyi Hun çağından beri tanımakta ve bu hayvanı beslemekteydiler. Deveyi Çin'e götüren Türklerdir.⁶⁷² Tıpkı koyun gibi devenin de sütünden, etinden, tüyünden ve derisinden yararlanılmaktaydı. Fakat, deve daha çok yük hayvanı (*yüklet*) olarak kullanılmaktaydı.

Devenin yavrusuna "**torum**", "**botuk**" veya "**köşek**" denilmekteydi.⁶⁷³ Dişi deveye "**ingan**" veya "**kayalık**", erkek deveye ise "**boğra**" veya "**lök**" adı verilmekteydi.⁶⁷⁴ Türklerin hem tek hörgüçlü hem de çift hörgüçlü develeri vardı. Çift hörgüçlü erkek deve, "**biserek**"⁶⁷⁵ veya "**buhur**"; dişi deve de "**daylak**" veya "**maya**" adıyla anılmaktaydı.

2-) Tarım

Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma elverişli değildi. Tarım, ancak tabiat ve iklim şartlarının imkân verdiği ölçüde vardı. Buna rağmen tarım, hayvancılık

⁶⁷¹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: 364, 368.

⁶⁷² Rasonyi 1971: 51.

⁶⁷³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 396; 1941: III, 218; Ebû Hayyân 1931: 53.

⁶⁷⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 120.

⁶⁷⁵ Ebû Hayyan 1931: 18.

yapan Türk için en az sürü beslemek kadar önemli bir faaliyetti. Zira, eski Türk toplumunda "**tarıgçı/tarıdacı**" adıyla anılan bir çiftçi (*tarım yapan*) kesimi bulunuyordu.⁶⁷⁶ Bu meslek grubu, hiç şüphesiz tarımın yanında hayvancılık da yapmaktaydı. Meselâ, Oğuzlar ve Karluklar, tarım ile hayvancılığı birlikte yürütmektedirler.⁶⁷⁷ Öte yandan, Türkçenin en eski kelimelerinden biri "**tarla**", diğeri "**ekin**"dir. Tarla kelimesinin en eski şekli "**tarıglag**" dır. Tarıglag da darı (*mısır*) ekilen yer demektir.⁶⁷⁸ Darının asıl vatanı Çin'dir. Tarihî kayıtlara göre Türkler, Hun çağından beri bu ürünü tanımakta ve yetiştirmektedirler.⁶⁷⁹

Türklerin ekip yetiştirdikleri en eski tarım ürünlerinin başında buğday, çavdar (*konak*) ve arpa gelmektedir. Tarihî kayıtlara göre, bu ürünlerin ana vatanı Ön Asya ise de, ikinci vatanı Orta Asya'dır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav'da yapılan kazılarda günümüzden 6 bin yıl öncesine ait yerleşik bir kültür meydana çıkarılmıştır. Anav insanı, kerpiçten yapılmış evlerde oturuyor, çiftçilik yapıyor ve çeşitli tarım ürünleri yetiştiriyordu. Hatta aynı bölgede, bugün Namazgâhtepe adıyla anılan yerde, arpayı un yapmakta kullanılmış dibekler bile bulunmuştur.

Buğdayı Hun Türkleri de taniyordu. Zira, Çin Yıllıklarında Hunların ürettiği bir buğday cinsi "**pimai**" adı ile kaydedilmiştir.⁶⁸⁰

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Orta Asya'da büyük devletler kuran Türk toplulukları, ipek, buğday ve pirinç gibi ekonomilerinin eksikliği olan temel ürünleri zaman zaman Çin'den hediye ve vergi olarak temin etmekteydiler. Buna rağmen onlar, buğday gibi tarım ürünlerinde tamamen Çin ekonomisine bağımlı değillerdi. Daha doğrusu bu ürünü onlar da yetiştirmektedirler. Öte yandan Çinliler, tarım ekonomisinde ileri bir toplum idiler. Bunun

⁶⁷⁶ **Kaşgarlı Mahmûd** 1940: II, 49, 51; 1941: III, 242.

⁶⁷⁷ **Baykara** 1997: 104.

⁶⁷⁸ "**Tarla ve darı**" kelimeleri için bk. **İnan** 1991: 313-315.

⁶⁷⁹ **Rasonyi** 1970: 52. Türkler, "**ögür**" de adını verdikleri darıyı çok üretiyor olmaları ki, onların, ihtiyaç fazlası darılarını muhafaza etmek için "**ögürlük**" adını verdikleri ambarları vardı (**Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 152).

⁶⁸⁰ **Rasonyi** 1971: 52.

için Türkler, zaman zaman Çinlilerin tarım ürün ve vasıtalarından yararlanmaktaydılar. Meselâ, Göktürk hükümdarı Kapgan Kağan (792-716), bir defasında Çin'den vergi olarak 1250 ton tohumluk buğday ile 3 bin adet tarım âleti almıştır. Göktürkler, Çin'den aldıkları tohumluk buğdayı aynı yıl içinde ekmişlerdir; fakat bu buğdayın hiçbirisi çıkmamıştır. Zira, Kapgan Kağanın haraçgüzarlığını bir türlü içine sindirememiş olan Çin imparatoriçesi, bu buğdayı Göktürlere pişirerek vermiştir.⁶⁸¹

Daha önce de belirtildiği gibi, eski Türk hayatında ve ekonomisinde at başlıca rol oynuyordu. Bunun için Türkler, şüphesiz at yemi olarak bol miktarda arpa yetiştirmektedirler. Kaşgarlı Mahmûd'un "**Arpasız at aşumaz (koşmaz).**"⁶⁸² şeklinde naklettiği Türk atasözü, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan Türkler, at yemi olarak burçak ve yulaf da üretmekteydiler.

Türkler, fasulye cinsinden baklagilleri de tanımaktaydılar. Meselâ, acı bakla, bunların başında gelmekteydi. Çinlilerin acı baklayı Türklerden almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira, Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre Çin'de yetiştirilen bir çeşit baklaya "**Hun veya Uygur baklası**" adı verilmekteydi.⁶⁸³

Eski Türk toplulukları kendir ve pamuk (*kepez*) gibi sanayi bitkileri de yetiştirmektedirler. Onların, özellikle pamuk yetiştirdikleri tarlaları (*kebezlik*) vardı.⁶⁸⁴ Kendir ip, urgan (*urk, uruk*), pamuk da kumaş yapımında kullanılmaktaydı.

a-) Tarım Âletleri

Tarım yapan toplulukların hiç kuşkusuz çeşitli tarım âletlerinin de bulunması gerekir. Türkler, çift öküzü ile birlikte bütün tarım âletlerine "**amaç**" adını veriyorlardı.⁶⁸⁵ Tarım âletlerinin en önemlisi hububat ekiminde kullanılan "**saban**" idi. Eski Türk topluluklarından günümüze herhangi bir saban ulaşmamıştır. Saban kelimesinin eski Türkçede bulunmasına bakılırsa, Türkler bu âleti

⁶⁸¹ Liu Mau-tsai 1958: I, 161, 216; Chang Jen-t'ang 1968: 157 vd.

⁶⁸² Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 123.

⁶⁸³ Rasyonı 1971: 53.

⁶⁸⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1959: I, 507.

⁶⁸⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 52.

bilmekte ve kullanmakta idiler. Saban şüphesiz ahşaptan yapılmaktaydı. Öküzler veya herhangi bir hayvan tarafından çekilmekteydi. Sabanın toprağı karıştıran kısmına ok temreni gibi demirden bir kılıf geçirilmekteydi. Saban demirine "**bukursı**" veya "**tış**" denmekteydi.⁶⁸⁶

Yetişen buğday, orak (*orgak*,⁶⁸⁷ *baştar*) ile biçilmekte ve mahsul bir yerde toplanmaktaydı. Toplanan mahsule "**yığın**" denmekteydi. Yığın, kağnılarla çimenlik bir sahaya taşınmakta ve burada "**düven**" (*kundıgu*) veya benzeri bir âletle saman hâline getirilmekteydi. Bundan sonra bulunduğu yerde "**tınaz**" yapılan saman, rüzgârda savrulmaktaydı.⁶⁸⁸ Böylece, saman ile tane birbirinden ayrılmaktaydı. Tanelerden oluşan yığına da "**çeç**" (*örtgün*) denmekteydi. Çeç, "**adrı**" veya "**eskü**" (*kalbur*) adı verilen bir âletle temizlenmekteydi.⁶⁸⁹ Harmandan çuvallarla taşınan çeç, ambarlara (*tarıglıg*) konarak muhafaza altına alınmaktaydı. Ambarlardaki buğdayın bir kısmı alınıp kol ve su gücüyle çalıştırılan değirmenlerde un hâline getirilmekte, diğer kısmı da tohumluk olarak bırakılmaktaydı.

Değirmen taşları (*ezme taşı*), MÖ yüzyıldan beri Türk toplulukları tarafından bilinmekte ve kullanılmaktaydı.⁶⁹⁰ Değirmen taşlarının yeni bir örneği de Göktürklerle ait **Kuray** kurganlarında meydana çıkarılmıştır.⁶⁹¹ Öte yandan X. yüzyılın ilk çeyreği içinde Uygur Kağanını ziyaret eden Çin elçisi **Wang Yente**, Uygur ülkesinde su değirmenleri görmüştür.⁶⁹² Arap coğrafyacılarının bildirdiğine göre, Kırgızların pirinç, buğday gibi hububatları öğüttükleri değirmenleri vardı.⁶⁹³ Eski Türklerde un öğüten kimseye "**ügitçi**" denmekteydi.⁶⁹⁴

⁶⁸⁶ **Kaşgarlı Mahmûd** 1941: III, 125, 242.

⁶⁸⁷ "**Orak**" (*orgak*) sözü, "**Ot urdı.**" (=Ot biçti.) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir isimdir (**Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 14).

⁶⁸⁸ **Kaşgarlı Mahmûd** 1940: II, 82. "**Er tarıgı savurdu.**" (Adam ekin savurdu.) Bugün Anadolu'da tane ve samanı birbirinden ayırmada kullanılan âlete "**yaba**" denmektedir.

⁶⁸⁹ **Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 126.

⁶⁹⁰ **Baykara** 1997: 102, 104 vd.

⁶⁹¹ **Ögel** 1984: 146.

⁶⁹² **İzgi** 1989: 57; **Mackerras** 2000: 451.

⁶⁹³ **Şeşen** 1985: 101.

⁶⁹⁴ **Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 51.

3-) Ticaret

Ticaret, "**satma**" (*ihracat*) ve "**satın alma**" (*ithalât*) gibi iki temel faaliyete dayanır. Bunlardan birinci faaliyette malın arzı, ikinci faaliyette de talebi söz konusudur. Mal arz edebilmek, yani satmak için çok miktarda mal üretmek ve bu malı alıcıya ulaştırmak lâzımdır. Malın talebi, yani satın alınması ise, ihtiyaç durumu ile bu malın karşılığının bulunması şartına bağlıdır. Burada hemen belirtelim ki, ticaret yapmak için bizzat mal üretmek gerekmiyor. Üretilmiş olan ihtiyaç fazlası malı veya malları alıp tüketiciciye ulaştırmak, yani bu hususta aracılık etmek de önemli bir ticari faaliyettir. Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde, hem ihtiyacın üzerinde mal üretilip satma hem kendi ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme hem de ticari mallara aracılık etme şeklindeki ticari faaliyetlerin hepsi vardı.

Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde ticaret, büyük ölçüde "**değiş-tokuş**" esasına dayanıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, alınan mal karşılığında başka bir mal verilmekteydi. Daha doğrusu mal, mal ile değiştirilmekteydi. Bu da hiç şüphesiz alınacak ve verilecek mal hususunda tarafların karşılıklı anlaşmalarına bağlıydı.⁶⁹⁵ Türklerin değiş tokuş için en çok kullandıkları mal at idi.

Türkler, yaptıkları ticarete para da kullanmaktaydılar. Onlar, özellikle Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağladıkları paralarla bazen ihtiyaçları olan malları satın almaktaydılar. Tarihî kayıtlara göre, Gök-türkler, başta Çin olmak üzere komşu ülkelerle yaptıkları ticarete ödemeyi haraç paralarla yapmışlardır. Türklerin ticarete ödeme aracı olarak kullandıkları bu paralara "**satir**" adı verilmekteydi. "**Satir**"in madeni, gümüş idi; bu para şekil olarak da diske benzemekteydi.⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ Kimek Türklerinde "**değiş tokuş**" şöyle yapılmaktaydı: Kimeklerle değiş tokuş yapmak isteyen yabancı, malını getirip, bir tahta üzerine bırakmaktaydı. Kimek Türkü de kendi malını getirip, alacağı malın yanına koymaktaydı. Eğer o, değiş tokuşa karar vermişse, yabancının malını alıp, kendi malını tahta üzerine bırakarak oradan ayrılmaktaydı (Şeşen 1975: 101; Şeşen 1985: 92).

⁶⁹⁶ Haussig 1997: 210 vd. "**Satir**"; eski Rumca bir kelime olup Türkçeye Soğd

Ticarette kullanılan başka bir ödeme aracı da, kıymetli madenlerden yapılmış çeşitli kapkacaklar idi.⁶⁹⁷ Alınan mal karşılığında bu madenî eşyalar satıcıya verilmekteydi. Maden işçiliğinde usta olan Türkler, ödeme aracı olarak kullandıkları kapkacakları genellikle kendileri imal etmekteydiler.

a-) İhracat ve İthalât

Eski Türk ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu. Bundan dolayı, Türklerin ihraç ettikleri mallar arasında canlı hayvan ve hayvan ürünleri baş sırayı alıyordu. Meselâ, Hun Türkleri, MS 52 yılında Çin'e çok miktarda sığır sevk etmişler ve bu malları Çin pazarlarında satmışlardır. Yine aynı Hun Türkleri, aynı tarihte, Çin sarayına haraç adı altında "**at ve kürk**" sunmuş; karşılığında da "**ipek**" almışlardır.⁶⁹⁸ Diğer taraftan Hun Türklerinde ihraç mallarının bir kısmı işlenmiş, bir kısmı da işlenmemiş mamûlattan oluşmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, Hun Türkleri, komşu ülkelere yünden yapılmış örtüler, kumaşlar ile muhtelif cinsten keçe ve deri ihraç etmekteydiler ki,⁶⁹⁹ bu mamûlâtın hepsini kendi hayvanlarından elde etmekteydiler.

Göktürk ekonomisinin ihraç malları arasında da canlı hayvan önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü, Göktürkler ihtiyaç fazlası olarak çok miktarda at ve koyun üretmekteydiler. Göktürkler bu malları, yani at ve koyunu, canlı mal olarak komşu ülkelerden özellikle Çin'e ihraç etmekteydiler. Bunun karşılığında da Çin'den ipekli kumaşlar almaktaydılar.⁷⁰⁰

Çin'e olan canlı mal ihracı, Uygur döneminde de devam etmiştir. Özellikle Uygur Kağanları, Çin'e daha fazla mal satabilmek için siyasi ve askerî güçlerini bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Meselâ onlar, satma gayesi ile Çin'e gönderdikleri atlarının hepsini almaları için Çinlileri âdeta zorlamaktaydılar.⁷⁰¹ Çinliler

tüccarları vasıtasıyla geçmiştir.

⁶⁹⁷ Haussig 1997: 211.

⁶⁹⁸ İzgi 1978: 96 vd.

⁶⁹⁹ Eberhard 1942: 77, 71.

⁷⁰⁰ Chang Jen-t'ang 1968: 175.

⁷⁰¹ Eberhard 1987: 214; Tsai Wen-shen 1967: 21; Çandarlıoğlu 1983-84: 73 vdd. Uygurların Çin'e ihraç ettikleri atların hepsi aynı değerde değildi. Bu atlar arasında zayıf ve yaşlılar da bulunuyordu. Fakat Uygurlar, atlarının hepsini aynı

de, aralarındaki barışı korumak için Uygurların bu zorlamasına ister istemez boyun eğmek durumunda kalıyorlardı.

Uygurların ihracatı sadece canlı at satımından ibaret değildi. Son derece çalışkan insanlar olan Uygur Türkleri, çeşitli türden bol miktarda mal üretiminde bulunmaktaydılar. Üstelik ülkeleri de derisi kıymetli hayvanlar bakımından çok zengindi. Uygurlar, derisi için çok miktarda sansar ve samur avlamaktaydılar. Uygur ülkesinde sansar ve samur derilerinden başka beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşlardan da çok üretilmekteydi. Uygurlar, ihtiyaç fazlası olan bütün bu mamûlâtı satmak için komşu ülkelere göndermekteydiler.⁷⁰² Öte yandan, Soğd ve Arap tüccarlarının Uygur Devletinin merkezinde (*Ordubalık*) faaliyet gösteren temsilcileri bulunmaktaydı.⁷⁰³ Bunlar, kendi ülkelerinden Uygur ülkesine, Uygur ülkesinden de kendi ülkelerine daima mal getirtmekte ve sevk etmekteydiler.

Türklerin Çin'e sattıkları daha başka mamûlât da vardı. İslam coğrafyacılarının bildirdiğine göre, meselâ onlar Çin'e, yün, yağ, bal, elbise, misk, zırh, kalkan, topuz gibi çok çeşitli silâhlar ve mamûlât ihraç etmekteydiler.⁷⁰⁴

Türkler, sadece Çin ile değil, İslam ülkeleri ile de ticaret yapmaktaydılar. Özellikle Oğuz, Bulgar, Hazar, Karluk, Kırgız, Kimek ve Uygur Türklerinin ülkelerinde bol miktarda avlanan tilki,⁷⁰⁵ samur, sincap, sansar, kakum, fenek, kunduz, kaplan, pars ve panter gibi hayvanların kürkleri İslam ülkelerine ihraç edilmekteydi. Ayrıca, aynı Türk ülkelerinden İslam ülkelerine yün, yünlü kumaş, yünlü ve ipekli elbise, zamk, yağ, bal, kılıç, eyer, sadak (*okluk*), mum, boynuz gibi çok çeşitli ürünler ve eşyalar sevk edilmekteydi.⁷⁰⁶

fiyata satıyorlardı.

⁷⁰² **Ligeti** 1986: 248.

⁷⁰³ **Baykara** 1997: 110.

⁷⁰⁴ **Şeşen** 1985: 101.

⁷⁰⁵ Eski Türk ülkelerinde kırmızı, beyaz ve siyah renklerde olmak üzere çeşitli tilki türleri bulunmaktaydı. Bunlardan en çok siyah tilki kürkü değerli idi. Bir siyah tilki kürkü, 100 dinar (bugünkü para ile 3 milyar) gibi yüksek bir fiyata alıcı bulmaktaydı.

⁷⁰⁶ **Şeşen** 1985: 47, 56, 61, 62, 63, 83, 100, 102, 104, 105, 128, 158, 162, 264.

Öte yandan, tıpkı Çin'e olduğu gibi İslam ülkelerine de Oğuz, Halaç ve Karluk ülkelerinden çok miktarda çeşitli canlı mal ihraç edilmekteydi. Bunlar arasında koyun baş sırayı alıyordu. İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Maverâünnehir ve Horasan halkı, et ihtiyacını Türklerden satın aldıkları koyunlardan sağlamaktaydı. Özellikle, **"en seçkin ve en lezzetli koyun eti, Oğuzlardan ithal edilen koyunların eti idi."**⁷⁰⁷

Tarihî kayıtlara göre, Türklerin ürettiği ihtiyaç fazlası maddeler ve mallar arasında demir ve madenî eşyaların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Göktürkler, Altay dağlarının eteklerinde demir ve silâh üretilip Çin ile ipek ve başka eşya ticareti yaparak, bir asır içinde güçlü bir kavim hâline gelmişlerdi.⁷⁰⁸ Hatta onlardan bazı boylar sadece demircilikle uğraşmaktaydı.⁷⁰⁹ Mesleklerinde uzmanlaşmış olan Göktürk demircileri ve dökümcüleri, sadece kendi toplumlarının ihtiyacını karşılamak için çalışmıyorlardı. Onların ürettikleri mamûlât, Çinliler ve İranlılar tarafından satın alınıp kullanılmaktaydı. Meselâ, göçebe hayatın zevkini yansıtan ince, bronz işlemeli tasvirlerle süslenerek yapılmış olan kömür mangalları, her yerde aranan Türk eşyaları arasındaydı.⁷¹⁰

Göktürkler, işlenmemiş demir de satmaktaydılar. Hatta onlar, ellerindeki demiri satabilmek için önlerine çıkan her fırsatı değerlendiriyorlardı. Meselâ, Bizans elçilik heyeti Batı Göktürklerinin merkezini ziyaret ettiğinde, Göktürk demir tüccarları, ellerindeki demiri Bizans elçilerine satabilmek için hemen onların etrafını çevirerek bu hususta anlaşma yapmak istemişlerdir.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Şeşen 1985: 171, 161.

⁷⁰⁸ Franke 1930: II, 233. "Die T'u-kue waren im laufe der letzten 100 Jahre aus dem klei-nen Stamme zu einem kraftvollen Volke geworden, das den Grenzgebieten mit den Chinesen einen Handel in Seide und anderen Stoffen angefangen hatte."

⁷⁰⁹ Türklerin **"temürlük"** adını verdikleri, demir eritip süzdükleri imalâthaneleri vardı.

⁷¹⁰ Haussig 1997: 161.

⁷¹¹ Chavannes 1900: 235. "Après un long voyage, Zemarque arriva en Sogdiane; la un certain nombre de Turcs se presenterent a lui, offrant de lui vendre du fer; ils voulaient ainsi, pense Menandre, lui faire savoir qu'on trouvait chez eux des mines de fer."

b-) Serbest Ticaret Pazarları

Eski Türk devletleri, komşu ülkelerle yaptıkları ticaretin güvenlik içinde cereyan etmesi maksadıyla bazı tedbirlere başvur-maktaydılar. Bu tedbirlerin başında, komşu devletlerle olan sınırlarda serbest ticaret pazarlarının kurulması gelmekteydi. Tarihî kayıtlara göre, ilk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kurulmuştur. Bu pazarlar için belirlenen yerler ise, genellikle Çin'e ait sınır şehirleri idi.⁷¹²

Avrupa Hun hükümdarı Attila da, serbest ticaret pazarlarına çok önem vermiştir. Hatta o, Bizans ile yaptığı ilk antlaşma metni-ne özellikle **"iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak"** şeklinde bir hüküm koy-durmuştur.⁷¹³ Bu hüküm gereğince, iki devlet arasında Tuna nehri boyunca devam eden sınırdaki birçok Bizans kasabasında serbest ticaret pazarları kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri, **Viminacium pazarı** idi.⁷¹⁴ Burada her iki ülkenin tüccarları, aynı haklara sahip olarak serbestçe ticaret yapıyorlardı.

Göktürk beyleri de, daima ellerindeki malları satabilecek ve ihtiyaçları olan malları da alabilecekleri pazarlar arıyorlardı. On-lar, bu gaye ile 593 yılında Çin imparatoruna bir elçi göndererek kendisinden "Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca pazar yerleri tâyin edilmesi müsaadesi" talebinde bulundular. İmparator da yayımladığı bir fermanla onların bu isteğini karşıladı.⁷¹⁵

Tıpkı Attila gibi Bilge Kağan da, serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavramış bir devlet adamıydı. Bilge Kağan, savaş-lara son verip, Çin ile olan ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline oturttukten sonra, tarihin önüne çıkardığı fırsatlardan yararlanarak, bu ülkeden bazı ticari imtiyazlar koparmıştır. Bu imtiyazların en önemlisi, bazı Çin şehirlerinde serbest ticaret pa-

⁷¹² Ying-ShihYü 2000: 176 vd.; İzgi 1978: 92, 96; Ögel 1981: 55.

⁷¹³ Altheim 1959: IV, 273; Németh 1982: 76; Kafesoğlu 1977: 57.

⁷¹⁴ Németh 1982: 109.

⁷¹⁵ Julien 1864: 6/3, 508, 509. "Ensuite ils en envoyèrent d'autres pour deman-der l'autorisation d'établir, le long des frontieres, des marchés pour commercer avec la Chine. L'empereur rendit un décret par lequel il le leur permit." İzgi 1978: 97 vd., 100.

zarlarının kurulması idi. Çin imparatoru, Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Göktürklerle müsaade vermiştir. Bu anlaşmadan iki taraf da kârlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atı bu pazarlar vasıtasıyla kolayca Göktürklerden temin edebilmiştir. Göktürkler de sattıkları at karşılığında bol bol gümüş ve ipeğe kavuşmuşlardır.⁷¹⁶

c-) Ticaret Yolları

Asya Hunlarının, Göktürklerin ve Uygurların ülkeleri doğu-batı; Avrupa Hunlarının, Hazarların ve Bulgarların ülkeleri de kuzey-güney dünya transit ticaretine aracılık ediyordu. Çünkü Eski Çağ'dan itibaren Orta Çağ'ın sonlarına kadar faal bir şekilde işleyen milletlerarası önemli kara transit ticaret yollarının birçoğu Türk ülkelerinden geçiyordu. Meselâ, Abakan bozkırlarından başlayıp Güney Sibiryâ ormanlarının kıyısı boyunca devam ederek Etil-Kama nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanan bir ticaret yolu vardı. Bu yola, üzerinde taşınan mamulden dolayı ilim adamları tarafından "**Kürk Yolu**" adı verilmiştir.⁷¹⁷ Kürk Yolu üzerinden asırlarca sessiz sedasız sincap, sansar, tilki, kakum, samur, kunduz, vaşak, gelincik ve geyik gibi tüyleri güzel ve yumuşak olan hayvanların deri ve postları sevk edilmiştir. Hayvan ve katırlarla Etil-Kama üçgeni içindeki Bulgar şehrine getirilen bu deri ve postlar, Etil nehri vasıtasıyla Hazar Devletinin merkezi Hanbalık'a (*Etil*) ulaştırılıyor ve buradan da Bizans ve İslam ülkelerine gönderiliyordu. Bu yolun doğu ucu da, Türk devletlerinin merkezi olan Orhun bölgesinden Çin'e iniyordu.

Güneyde Çin'den başlayıp Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşan ve Kürk Yoluna paralel uzanan bir yol daha vardı. Bir Alman coğrafyacısı, geçen asır içinde keşfettiği bu yola, tıpkı Kürk Yolu adının verilmesinde olduğu gibi, tarihî gerçeklere uygun olarak "**İpek Yolu**" adını vermiştir. İpek Yolu, insan eliyle açılmış bir yol değildi. Bu yol, tabiatın ve iklimin hazırladığı geniş vadi yatakları ile ker-

⁷¹⁶ Chang Jen-t'ang 1968: 176; Ligeti 1986: 207.

⁷¹⁷ Ligeti 1986: 18.

vanların konaklamalarına yarayacak vahalardan oluşmakta idi. Bu vahalarda zamanla şehirler kurulmuştur. Hami, Turfan, Karaşar, Aksu, Koçu (*Kuç*), Kaşgar, Hotan, Yarkent bunlardan bazılarıdır.

İpek Yolunun çıkış noktası, Çin Devletlerinin hükümet merkezleri olan **C'hang-an** ve **Lo-yang** şehirleri idi. Bu şehirlerden yüklerini alarak hareket eden ticaret kervanları, Budist rahiplerin dinî merkezleri olan **Dun-huang** (*Bin Buda*) mağaraları üzerinden **Lop-nor**'a ulaşıyordu. Burada ticaret kervanlarının karşısına **Taklamakan** çölü çıkıyordu. Bundan sonra İpek Yolu ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri Taklamakan çölünün kuzey kenarını, diğeri de güney kenarını takip ederek batıya doğru ilerliyor ve her iki kol **Kaşgar** şehrinde birleşiyordu. Burada tekrar ikiye ayrılan İpek Yolunun bir kolu, Pamir dağlarını aşarak Hindistan'a iniyor; diğeri kolu da Maveräünnehir, Horasan, İran ve Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşıyordu.

İpek Yolu, tarihte üç hususta önemli rol oynamıştır. Bu tarihî rolleri şu şekilde açıklamak mümkündür:

Kavimlerin Göç ve Yayılmalarındaki Rolü: Kavimler, göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi tabiî (*doğal*) engellerden kaçınarak, kendilerine daima düz ve engeli az zeminler aramışlardır. Zira, büyük tabiî engeller, hareketi ve ilerlemeyi zorlaştırdığı gibi, bazen de imkânsız hâle getirmekteydi. İşte, İpek Yolu, kavimlerin göç ve yayılmalarına tabiatın açtığı bir yol durumundaydı. Türk ana yurdundan çıkan Türk topluluklarının bir kısmı, kuzey İpek Yolunu izleyerek batıya doğru göç etmişler ve yayılmışlardır. Hun, Ogur (*Oğuz*), Dokuz Oğuz, Avar ve Akhun gibi Türk toplulukları bunlardan bazılarıdır.

718

Dinlerin ve Kültürlerin Yayılmasındaki Rolü: İpek Yolu, sadece kavimlerin göç ve yayılmalarında değil, aynı zamanda dinlerin ve kültürlerin yayılmasında da aracılık etmiştir. Meselâ, Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi Hindistan ve Ön Asya'da doğan dinler ile Helen, Fars ve Hint kültürlerinin Orta Asya'ya ve Uzak Doğu ülkelerine yayılması, hep İpek Yolu

⁷¹⁸ Haussig 1997: 174 vd.

üzerinden olmuştur. Bu hususta özellikle din adamları, hacılar, sûfler ve tüccarlar başlıca rol oynamışlardır.

İpek Yolunun tarihî görevi, sadece Doğu ve Batı kültürleri arasında köprü olmaktan ibaret değildir. Doğu-Batı arasındaki bilgi akışı da İpek Yolu vasıtasıyla olmuştur. Meselâ, Çinlilerin kâğıt, matbaa, barut ve pusula gibi önemli buluşları, bu yol vasıtasıyla İslam ülkeleri üzerinden batıya aktarılmıştır.

Doğu-Batı Transit Ticaretindeki Rolü: İlk Çağ'dan itibaren Orta Çağ'ın sonuna kadar Doğu-Batı kara transit ticaretinde kullanılan en işlek yol, hiç şüphesiz İpek Yolu idi. Bu yolun en önemli ticaret emtiasını, Çin'de bol miktarda üretilen ipek ve ipekli kumaşlar oluşturmaktaydı. İpek ve ipek mamûlâtı, kervanlar vasıtasıyla yaz-kış demeden devamlı batı ülkelerine taşınmaktaydı.

İpek Yolu üzerinden Batı ülkelerine sadece ipek ve ipekli kumaşlar sevk edilmiyordu. Çin'de üretilerek batıya sevk edilen daha başka mamûlât da vardı. Bunlar "**yada taşı, şarap, at, madenî eşya, porselen, ziynet eşyası (takılar) ve değerli maden**" gibi çeşitli mamûlât idi. Bu mamûlâtın içinde Çin seramik kapları (*porselen*) önemli bir yer tutmaktaydı. Bu seramik kapların bir kısmı, baharat, zencefil suyu ve eczacılıkla ilgili değerli maddelerin batıya sevk edilmesinde kullanılmak üzere özel bir biçimde imâl edilmekteydi.⁷¹⁹

ç-) İpek Yolu Mücadelesi

İpek Yolunun Orta Asya kısmı, bazı istisnalar göz ardı edilirse, Hunlar'dan itibaren 1000 yıl süre ile Türk topluluklarının ve devletlerinin hâkimiyetinde ve denetiminde olmuştur. Türklerin bu husustaki en önemli rolleri, İpek Yolunu daima açık ve güvenlik altında tutmuş olmalarıdır. Bu durum, hem ticaretin hem de siyasi ilişkilerin gelişmesine büyük ölçüde yardım etmiştir.

İpek Yolunda faaliyet gösteren tüccarlar, transit ticaretten hiç şüphesiz büyük gelirler elde etmekteydiler. Tarihî kayıtlara göre, bu güzergâhın en namlı kervancılarını Soğd, Saka ve Hintli tüccarlar oluşturmuyordu. İpek Yolunun hâkimi olan Türkler ise, bu

⁷¹⁹ Haussig 1997: 213.

duruma uzun süre seyirci kalmadılar; zamanla burada cereyan eden ticaretin önemini ve değerini kavradılar. Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Göktürk devrinden itibaren Türklerin de İpek Yolu üzerinde cereyan eden ticari faaliyetlere büyük ölçüde katıldıkları anlaşılmaktadır. Zira, VI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Bizans sarayını ziyaret eden Göktürk elçileri, imparatorlardan Türk tüccarları için İstanbul'da bir ticaret merkezi kurma imtiyazı koparmışlardır. Böylece, İstanbul'un "**Mitaton**" adı verilen semtinde Göktürk tüccarları için bir ticaret merkezi kurulmuştur. Bu ticaret merkezi, 100'den fazla Türk tüccarına hizmet vermeye başlamıştır.⁷²⁰

İpek Yolundan, sadece çeşitli milletlere mensup tüccarlar değil, bu yolun hâkimi olan Türk devletleri de yararlanmaktaydılar. Zira, Türk devletleri, bu güzergâh üzerinde faaliyet gösteren tüccarların elde ettikleri gelirlerden bir kısmını koruma ve geçit vergisi adı altında hazinelerine almaktaydılar.⁷²¹ Bu gelirler de, başta Çin olmak üzere, bölge devletlerinin dikkatlerini İpek Yolu üzerine çekmekteydi. Böylece İpek Yolu hâkimiyeti için asırlarca devam edecek olan bir mücadele başladı.

İpek Yolu hâkimiyeti için yapılan mücadelenin başlangıcı, Hun devrine kadar geriye gitmektedir: Genellikle kuzey-güney istikametinde cereyan eden Hun-Çin mücadelesi, MÖ II. yüzyılın sonlarından itibaren birden doğu-batı şeklinde yön değiştirmiştir. Bunun başlıca sebebi, Hunların elinde bulunan zengin İpek Yolunu Çin'in ele geçirmek istemesidir. Öte yandan, bu tarihte Hun-Çin mücadelesinin sadece yönü değil, mahiyeti de değişmiştir: Hun akınları karşısında önceleri devamlı savunmada kalan Çinliler, MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru savunmayı terk edip, tıpkı Hunlar gibi, saldırıya geçmiştir.

Çin imparatorlarından ilk defa Wuti dikkatini batıya çevirmiş; İpek Yolunun geçtiği memleketleri ve kavimleri öğrenerek onlarla iş birliği yapmayı plânlamıştır. Bu amaçla, MÖ 138 yılında yüksek rütbeli bir subay olan Çang-Kien'i Hun ülkesine gönder-

⁷²⁰ Haussig 1997: 111, 196.

⁷²¹ Mori 1984: 344 vd.

miştir. Bu casus, gizli görevini yaparken Hunlar tarafından yakalanıp 10 yıl gibi uzun bir süre göz hapsinde tutulmuştur. Bir ara kaçmayı başaran Çinli casus, İpek Yolunu takip ederek Yüe-çi ve Wusun kavimlerinin yanına gitmiş; fakat, Hunlardan çok korktukları için her iki kavmi de Çin ile iş birliği yapmaya ikna edememiştir. Aynı yoldan Çin'e dönen Çang-Kien, İpek Yolu hakkında edindiği bilgileri bir rapor hâline getirerek imparatora sunmuştur. Bu rapor, bundan böyle Çin'in batıya doğru takip edeceği yayılma politikası için başlıca kılavuz olmuştur. Bundan sonra, Hun tarzında 140 bin kişilik atlı bir birlik meydana getiren Çin, batıya doğru yayılma politikasını uygulamaya koymuş; Cungarya, Kuça (*Koçu*), Turfan, Yarkent, Tanrı dağları gibi İpek Yolu üzerinde bulunan toprakları istilâya girişmiştir.⁷²²

İpek Yolu mücadelesi, Göktürk devrinde de devam etmiştir: Göktürk Devletinin sınırları, güneybatıda Akhun (*Eftalit*) Devletinin sınırlarına dayanınca, İpek Yolu tamamen Göktürklerin dış politika hedefleri arasına girdi. Bu sırada İpek Yolunun önemli bir kısmı Akhunların elinde bulunuyordu. Göktürklerin, İpek Yolu siyasetinde ilk teşebbüsleri, Akhun Devletini ortadan kaldırmak maksadıyla İran Sâsânî Devleti ile bir ittifak kurmak şeklinde başladı. Gidip gelen elçiler vasıtasıyla Akhunlara karşı Göktürk ve İran Sâsânî hükümdarları arasında bir ittifak kuruldu. Bu ittifak ayrıca, hanedan üyeleri arasında yapılan evlilikler yoluyla kuvvetlendirildi.

Bu ittifak gereğince, Göktürkler kuzeydoğudan, Sâsânîler batıdan Akhun Devletini sıkıştırmaya başladılar. Batı Göktürklerinin başında bulunan İstemi Yabgu, 557 yılında tek başına vurduğu bir darbe ile Akhun Devletini yıktı. Akhun toprakları, iki devlet arasında paylaşıldı. Ceyhun (*Amu Derya*) nehri de iki devlet arasında sınır kabul edildi. Böylece, İpek Yolunun Orta Asya kısmı Göktürklerin eline geçmiş oldu. Fakat, Sâsânî hükümdarı, yaptığı anlaşmaya sadık kalmadı; ticareti engellemeye başladı. O, bununla da kalmadı; ticaret kervanlarıyla gelen Göktürk elçilerini öldürttü;

⁷²² Franke 1930: I, 337 vdd.; Kafesoğlu 1977: 44; Ligeti 1986: 51-58; Koca 1990: 50.

tüccarların ipeklerini ellerinden alarak bunların hepsini yaktırdı. Sâsânî hükümdarının bundan amacı, kendi ipek üreticilerini korumak idi. Çünkü, son derece kaliteli olan Çin ipekleri, İran ipeklerinin satışını olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu rekabetten de İranlı ipek üreticileri çok zarar görmekteydiler.⁷²³

Buna karşılık Göktürkler de, İpek Yolunu daima açık tutmak ve mal akışını sağlamak istiyorlardı. Bunun için Sâsânî engelini mutlaka kırılması lâzım geliyordu. Bu maksatla Göktürkler, Sâsânîlere karşı yeni bir müttefik bulmak için Bizans ile siyasi ilişki kurma yoluna gittiler. Böylece, iki devlet arasında karşılıklı elçiler gidip geldi. Sonunda Göktürklerin arzu ettikleri ittifak kuruldu (569). İttifak gereğince iki devletin orduları birden harekete geçti. Bizans batıdan, Göktürkler kuzeyden Sâsânî Devletini sıkıştırmaya başladılar. Fakat, bir süre sonra Avarlar yüzünden Göktürklerin Bizans ile arası açıldı. Zira Bizanslılar, müttefik olmalarına rağmen Göktürklerin Orta Asya'nın dışına çıkardıkları Avarlara kendi ülkelerinin sınırında oturacak yer göstermişlerdi. Bu durum Göktürk başbuğlarını son derece kızdırdı. Onlar, Avarları "**atlarının nalları altında ezilmeye lâyık sefil karıncalar**" olarak görüyorlardı. Bu sırada Göktürk sarayını ziyaret eden elçilik heyeti, bu sebepten dolayı soğuk bir şekilde karşılandı. Bir Göktürk başbuğu "**On türlü diliniz var, ama hileniz bir.**" şeklinde ağır bir ifade ile Bizans elçisini azarladı. Bundan sonra, Bizans elçisinin ne süslü sözleri ve ne de yaltaklanmaları fayda verdi. Sonuç olarak, Göktürkler, Sâsânî engelini yıkıp İpek Yolunu tamamen açamadılar; fakat Arapların kolayca yıkabilmeleri için bu devleti epeyce yıprattılar.⁷²⁴

4-) Beslenme

Türkler, besin maddelerini hayvanlar ve bitkiler olmak üzere iki temel kaynaktan sağlamaktaydılar.⁷²⁵ Bunlardan da şüphesiz, hayvanlardan elde edilen besin maddeleri, daha ağır basmak-

⁷²³ Haussig 1997: 196; Koca 1990: 70 vd.

⁷²⁴ Koca 1990: 71.

⁷²⁵ Köymen 1983: II, 453.

taydı. Zira, eski Türk ekonomisi, büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktaydı. Dolayısıyla Türklerin besin maddelerini de, genellikle hayvanlardan elde edilen ürünler oluşturmaktaydı.

a-) Et

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinin başında, hiç şüphesiz onların eti gelmekteydi. Türkler, et ihtiyaçlarını **kuzu, koyun, koç, keçi, erkek**,⁷²⁶ **oğlak, at, deve, tavuk** gibi kendi besledikleri hayvanlar ile **kuş, geyik, tavşan**⁷²⁷ ve **balık** gibi av hayvanlarından temin etmekteydiler. Kendi besledikleri hayvanlardan da genellikle erkeklerini kesmekteydiler. Meselâ, onlar, koyundan **koçu**, deveden **buğrayı**, attan **aygırı**,⁷²⁸ keçiden de **erkeçi** tercih etmekteydiler. Fakat, yine de **Türkler için en makbul et, erkek ve at etiydi.**

Türkler, bunlardan özellikle erkek etinin ilaç gibi insana yayan ve insanı tedavi eden bir özelliğe sahip olduğuna inanmaktaydılar. Onlar bu inançlarını "Erkeç eti ilâç olur, keçi eti yel olur." gibi bir atasözü ile ifade etmekteydiler.⁷²⁹ Diğer taraftan at eti de Türkler için misk gibi güzel kokan bir et idi.⁷³⁰ Hatta Türkler, at etini diğer bütün hayvanların etlerine tercih etmekteydiler.⁷³¹

Et, hem taze olarak günlük hem de konserve hâline getirilerek ilerdeki ihtiyaçlar için kullanılmaktaydı. Et günlük ihtiyaçlarda ya ateşte kızartılıp kavrularak (*kebab, kavurma*) ya da yahni (*etli yemek*) yapılarak yenmekteydi. İleride yenmek için ise, et tuzlanıp kurutulmaktaydı. Bu, etin bir bakıma konserve yapılması demektir. Bu usûl, tamamen bir Türk buluşuydu. Başka milletler bu usulü, yani etin konserve hâline getirilerek yenmesini Türklerden öğrenmişlerdir.

Türkler, pastırma ve sucuk yapmasını da biliyorlardı. Onlar, özellikle etlik için ayırdıkları hayvanlarını sonbaharda kesip, etini

⁷²⁶ "Erkeç" kelimesi, "erkek" ve "keçi" kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş bir isim olup erkek keçi demektir.

⁷²⁷ Orhun Abideleri 1973: 53/92.

⁷²⁸ Gökyay 1973: 4.

⁷²⁹ Kaşgarlı Mahmud 1939: I, 95; Köymen 1983: 462.

⁷³⁰ Kaşgarlı Mahmud 1941: III, 7. "Yund eti yıpar.=At eti misk gibi kokar."

⁷³¹ Şeşen 1985: 100, 101, 109, 115.

bazı baharatlarla karıştırarak kurutmaktaydılar. Böylece, meydana getirdikleri pastırmayı bir yerde saklayarak, ilkbaharda yemekteydiler. Bundan dolayı onlar bu ete, "**baharda ye**" anlamında "**yazok et**" demekteydiler.⁷³² Ayrıca, hayvanın bağırsaklarını da temizledikten sonra karaciğer, et ve baharat karışımı ile doldurarak sucuk yapmaktaydılar. Onlar, bu sucuğa "**soktu**" adını vermektedirler.⁷³³

Hemen hemen her Türk atısının yanında azık olarak bir et parçası bulunurdu. Tarihî kayıtlara göre, Türkler, tuzlanmış bir et parçasını bir beze sararak eyerlerinin altına koymaktaydılar. Burada ezilen et, atın harareti ile içten yanarak bir süre sonra âdeta pişmekteydi.⁷³⁴ Böylece hazır hâle gelmiş olan bu et parçası, ihtiyaç hâlinde yenmekteydi.

b-) Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinden biri de sütür. Süt, pişirilerek içilip yenildiği gibi, ondan çeşitli besin maddeleri de yapıp yenmekteydi. Bunların en önemlileri yoğurt,⁷³⁵ peynir, lor, kaymak, yağ ve kıyma gibi yiyecek ve içecekler idi.

Eski Türk toplumunun en temel gıda maddesi yoğurt idi. Yoğurt, "**kor**" adı verilen yoğurt mayası veya bir parça yoğurt artığının pişirilmiş sütün içine konmasıyla elde ediliyordu. Tıpkı sütten olduğu gibi yoğurttan da çeşitli besin maddeleri yapılmaktaydı. Bunlar, ayran, yağ, peynir ve çökelek idi. Yoğurttan yapılan peynire "**kurut**" (*kuru yoğurt*) denmekteydi. Kurut, genellikle yağ alınmış yoğurdu kurutmak suretiyle elde edilmekteydi.

Eski Türk insanının sağlam, dayanıklı ve sağlıklı oluşunda, sütün ve yoğurdun başlıca rolü vardı. Süt, kemiklerin gelişmesini sağladığı gibi yaşlılık döneminde de kemik erimesini önliyordu. Bir Türk buluşu olan yoğurt ise, âdeta bir antiseptik idi. Vücuda giren her mikrobu ya öldürüyor ya da etkisiz hâle getiriyordu. Ayrıca, sindirimi kolaylaştırmak ve vücuttaki fazla yağları eritmek suretiyle de, insanın daima sağlıklı kalmasını sağlıyordu.

⁷³² Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 16.

⁷³³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 416.

⁷³⁴ Altheim 1967: 29.

⁷³⁵ "**Yoğurt**" kelimesi, muhtemelen "**yoğun**" ve "**süt**" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir isim olup yoğunlaştırılmış süt demektir.

Sütten, tıpkı yoğurt yapar gibi, maya kullanmak suretiyle peynir de yapılmaktaydı. Elde edilen bu peynir, taze peynir olup, daha çok günlük ihtiyaçlar için sarf edilmekteydi. Türkler, taze peynire "**uzıtma**" adını veriyorlardı.⁷³⁶ "Uzıtma", kaplara ve tulumlara sıkı bir şekilde basılıp uzun süre bozulmadan muhafaza ediliyordu. Ayrıca Türkler, bugün olduğu gibi yağı alınmış sütten de peynir yapmaktaydılar. Onlar, yağsız olan bu kuru peynire de, "**süzme**" adını vermektedirler.⁷³⁷

Türkler, bozulmuş yani ekşimiş olan sütü atmıyorlardı. Onu maya ile peynir hâline dönüştürüyorlardı. Bu peynire de "**sogut**" adını veriyorlardı.⁷³⁸

Türkler, millî içkileri olan "**kımız**"ı da sütten yapmaktaydılar. Onlar, kımız yapımında tek bir çeşit süt kullanmaktaydılar ki, o da, kısrak sütüydü. Kısraktan sağılan taze süt, önce bir tulumda toplanmakta ve bu tulum dolunca da, sütün içine "**kor**" adı verilen kımız mayası veya biraz kımız ilâve edilmekteydi. Bundan sonra, ağzı hava almayacak şekilde sıkıca kapatılan tulum, çadırın direğine asılarak ara sıra çalkalanmaktaydı. Tulumun içindeki süt, mayanın ve çalkalanmanın etkisiyle 15-20 gün içinde kızıma dönüşerek içilecek duruma gelmekteydi.

Ekşimiş ayran tadında olan kımız, insanın dilini uyuşturacak kadar sert bir içki idi. Fakat son derece besleyici bir özelliğe sahipti. Hem vücudun direncini artırıyor hem de mideyi ferahlatıyordu. Türkler, bu içkiyi hem bol bol kendileri içiyor hem de konuklarına ikram ediyorlardı.

Türkler, içkilerini sadece hayvan ürünlerinden değil, tarım ürünlerinden de imal etmekteydiler. Bunların başında "**ugut**" ve "**begni**" gibi içkiler gelmekteydi.

"Ugut", sadece buğdaydan; "**begni**" de buğday, darı ve arpa gibi tarım ürünlerinden elde edilmekteydi.⁷³⁹ Ayrıca onlar, "**arı yağı**" adını verdikleri baldan da içki (*süçük/süçük*) yapmaktaydılar.⁷⁴⁰

⁷³⁶ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 143.

⁷³⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 433; Köymen 1983: II, 457.

⁷³⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 356.

⁷³⁹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 50, 434.

⁷⁴⁰ İbn Fazlan 1975: 46.

c-) Tarım Ürünleri

Türklerin hayatında, hayvan ürünleri kadar olmasa bile bitkilerden elde edilen ürünler de, önemli bir yer tutuyordu. Bunlar; buğday, darı,⁷⁴¹ arpa ve pirinç gibi ürünler idi. Bunlardan buğday, arpa ve darı, bugün olduğu gibi, eskiden de ekmeğin temel maddesini oluşturuyordu. Yalnız, yufka (*yuga/yuwga/yupka*) adı verilen ince ekmek, buğday veya arpa unundan yapılmaktaydı. Darı (*mı-sır*) unu ise, daha çok "**kavut**" (*kağut*) adı verilen bir yiyecek maddesinin temel unsuru olarak kullanılmaktaydı.⁷⁴²

Buğday, hem tane olarak hem de un hâline getirilerek çeşitli yiyeceklere dönüştürülmek suretiyle yenilen bir yiyecek maddesi idi. Tane olarak buğday, sertleşmeden önce ateşte ütülenerek, sertleştikten sonra da kavrularak (*kogurmaç/kawurmaç*) veya suda kaynatılarak yenmekteydi. Ayrıca, bugün olduğu gibi pişirilmiş buğdaydan "**yarma**" (*yarmaş*), **bulgur** ve "**dövme**"⁷⁴³ de yapılmaktaydı.

Türklerin en önemli yemeği, hiç şüphesiz, "**tutmaç**" idi. Daha doğrusu "tutmaç", tıpkı yoğurt ve kıyma gibi Türklere özgü bir yiyecekti. Bu yemek, bugünkü Türk toplumunda çok sevilen "mantı" yemeğinin hemen hemen aynısı idi. Eski Türk topluluklarının yorumuna göre, tutmaç ismi, "**tutma**" ve "**aç**" gibi birincisi olumsuz, diğeri olumlu emir formundaki iki kelimenin birleşmesinden meydana gelmiş olup, "aç tutmayan, yani daima tok tutan" yemek anlamında bir sözdür. Gerçekten tutmaç, sindirimi oldukça güç bir yemek idi. Bundan dolayı da insanı uzun süre tok tutmaktaydı. Buna rağmen bu yemek, son derece besleyici bir özelliğe sahipti. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesine göre, tutmaç, insanın vücudunu kuvvetlendirmekte ve yüzüne sağlık alâmeti olarak kırmızılık vermekteydi.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ "Darı"ya "üğür" de denmekteydi.

⁷⁴² "**Kavut**", darı ununa yağ ve şeker karıştırılmak suretiyle yapılmaktaydı. Besleyici ve iyileştirici bir özelliği olan kavut, genellikle lohusa kadınlara yedirilmekteydi.

⁷⁴³ Dibeğe dövülmüş buğdaya "**dövme**" deniyordu.

⁷⁴⁴ **Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I, 452 vd.

ç-) Sebzeler ve Meyveler

Türkler; **patlıcan** (*bütüğe*), **fasulye** (*bosu*), **pancar** (*dünüşge*), **havuç** (*gezer/geşür/gizri, sarıg turma*), **kabak**, **sarımsak** (*samursak/sarmusak*), **soğan** (*sogun*), **salatalık** (*turmuz*), **turp** (*turma*), **şalgam** (*çagmur*), **biber** (*murç=karabiber*) gibi bazı sebzeleri tanımakta ve yemektedirler. Bunlardan da, özellikle kabağı çok yetiştirmektedirler. Çünkü onların, bu sebzeyi çokça yetiştirmek için "**kabaklık**"⁷⁴⁵ adıyla anılan tarlaları bulunuyordu. Kabak, bugün olduğu gibi eski Türk toplumunda da hem taze olarak, hem de kurutulmuş olarak ileride yenmekteydi.

Türkler, çok çeşitli meyveler (*yemiş*) yetiştirmekte ve yemektedirler. Bunlar; **elma** (*alma, almıla*), **şeftali** (*aluç, tülüg erük*), **kayısı** (*sarıg erük*), **erik** (*kara erük*),⁷⁴⁶ **armut**, **ayva** (*awya*), **dut** (*üjme*), **fıstık** (*bitrik, şekirtük*), **fındık** (*kosuk*),⁷⁴⁷ **üzüm**, **ceviz** (*yagak*), **iğde** (*yigde*), **karpuz** (*büken*), **kavun** (*kagun*) gibi bugün de bilinen yemiş ve yiyeceklerdi. Türkler, bu yemiş ve yiyeceklerden kavun, erik ve cevizi hem çok seviyor hem de bunlardan çokça üretiyorlardı. Zira onların, kavun, erik ve ceviz yetiştirmek için tarla ve bahçeleri vardı. Bunlardan kavun tarlasına "**kagunluk**",⁷⁴⁸ erik bahçesine "**erüklük**",⁷⁴⁹ ceviz bahçesine de "**yagaklık**"⁷⁵⁰ adını veriyorlardı.

Üzüm de Türklerin çok sevdiği ve ürettiği meyveler arasındaydı. Onların "**borluk**" adını verdikleri üzüm bahçeleri vardı.⁷⁵¹ Öte yandan, üzümü Çin'e götüren ve tanıtan Türkler idi.⁷⁵² Türkler, üzümü hem taze olarak, hem de kurutarak (*üşkenteç*) yemektedirler. Onlar üzümünden ayrıca "**pekmez**" (*bekmes*), "**sirke**" ve "**şarap**" (*bor, kızıl süçik*) da yapmaktaydılar.

⁷⁴⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 503, 505.

⁷⁴⁶ Bir de sarı erik (*limgen*) cinsi vardı.

⁷⁴⁷ Fındık en çok Etil Bulgarları ülkesinde yetiştirilmekteydi (**İbn Fazlan** 1975: 53).

⁷⁴⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 504, 505.

⁷⁴⁹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 152.

⁷⁵⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 51.

⁷⁵¹ Caferoğlu 1968: 47; Gabain 1988: 269.

⁷⁵² Roux 1994: 16.

Erik ve şeftali gibi yemişler, taze olarak yendiği gibi, kurutulmak suretiyle ileride yenmekteydi. Meyve kurusuna zamanımızda olduğu gibi "**kak**"⁷⁵³ denmekteydi.

5-) Giyim ve Süs Eşyaları

Eski Türklerde elbiseye "**ton**"⁷⁵⁴ (*don*) veya "**kedüm/ ked-gü**" denmekteydi.⁷⁵⁵ Elbise, günümüzde olduğu gibi eskiden de "**dış elbise**" ve "**iç elbise**" şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Dış elbiseye "**taş (dış) ton**",⁷⁵⁶ iç elbiseye de "**iç ton**"⁷⁵⁷ denmekteydi. Elbiseler, günümüzde olduğu gibi eskiden de ütülenerek giyilmekteydi.⁷⁵⁸

Kurganlarda çıkan elbiselere, kaya resimlerine ve heykellere bakılırsa, Türklerin kıyafeti bugünkü medeni kıyafete çok yakındı. Kadınların ve erkeklerin kıyafetleri de birbirinden pek ayrılmıyordu. Diyebiliriz ki, Türk erkeği ne giyorsa Türk kadını da aynı elbiseyi giymekteydi. Yalnız, kadınların elbiselerinin etekleri, erkeklerin elbiselerinin eteklerine göre daha uzun olmaktadır.⁷⁵⁹

Eski Türk toplumunda, başlık olarak çeşitli börkler giyilmekteydi. Börk, Türkçe "**börümek**" (*örtmek, kapatma*) kelimesinden türemiş (*börük=börk*) bir isimdir. Kaşgarlı'nın bize bildirdiğine göre en çok giyilen börk, "**kuturma börk**",⁷⁶⁰ "**sukarlaç börk**"⁷⁶¹ ve "**kadırlık börk**"⁷⁶² idi.

⁷⁵³ Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 282; 1941: III, 155.

⁷⁵⁴ "Donatmak" fiili de "ton" (elbise) ile ilgilidir. Bu fiil, eskiden "**Ton ıdtı**" (=Elbise gönderdi. Elbise hediye etti.) şeklindeydi. Bu iki kelime zamanla birleşerek "**donatmak**" fiili meydana gelmiştir.

⁷⁵⁵ "**Kedüm**" sözü bugünkü "**giyim**" sözünün eski söyleniş şeklidir.

⁷⁵⁶ Kaşgarlı Mahmûd 1941: 152.

⁷⁵⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 314. Günümüzde olduğu gibi eskiden de belden diz kapaklarına kadar uzanan giysiye "**iç don**" denmekteydi.

⁷⁵⁸ Kaşgarlı Mahmûd bu hususta şu dikkat çekici ifadeyi kullanmıştır: "**Ol tonug üttdi**." (=O elbiseyi ütüledi.)(Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 252). Ayrıca eski Türkçede "**ütü**" (ütük) kelimesi de bulunmaktaydı (Kaşgarlı Mahmûd 1939: 168; Caferoğlu 1968: 274).

⁷⁵⁹ Uzun etekli elbiseler giymiş olmalarından dolayı kadınlara "**uzun tonlug**" denmiştir (Caferoğlu 1968: 270).

⁷⁶⁰ Önde ve arkada iki kanadı bulunan börk.

⁷⁶¹ Tepesi uzun ve sivri börk.

⁷⁶² Kenarlı, kıyılı börk.

Özellikle "**sukarlaç börk**ler" (*sivri börkler*), Saka Türklerinden beri bütün Türk topluluklarında görülmekteydi. Türklerin ayrıca, tiftikten yapılmış beyaz renkte ve sarık biçiminde börkleri de vardı. "**Kıymaç börk**" adı verilen bu başlıkları en çok Çiğil Türkleri giymektedirler.⁷⁶³ Öte yandan eski Türk kadınları börkten başka "**bürüncük**" adıyla anılan bir başörtüsü kullanmaktaydılar.⁷⁶⁴ Bu kelime Türkçe "**bürünmek**" (*örtünmek*) fiilinin köküne "-çük" küçültme ekinin getirilmesiyle (*bürünçük*) yapılmış bir isimdir.

Vücudun üst kısmına bugünkü söylenişi ile gömlekler (*gönglek*) giyilmekteydi. Bunu deri ve kumaştan yapılmış pantolonlar tamamlamaktaydı. Ayrıca, kış aylarında soğuktan korunmak için dizlere çorap gibi bir "**dizlik**" (*yişim*) geçirilmekteydi.⁷⁶⁵

Ayaklara ise, önce çorap (*uçuk*)⁷⁶⁶ sonra uzun veya kısa konçlu çizmeler (*etük, oyuk*) giyilmekteydi. Bu çizmeler genellikle keçeden yapılmaktaydı. Ayrıca, Türklerin hayvan derisinden yapılmış "**başmak**" (*pabuç*) ve "**çaruk**" (*çarık*) gibi daha başka ayak kabıları vardı.⁷⁶⁷ Bunlardan özellikle çarık çok kullanılmaktaydı. Türklerin kendilerine has bir çarıkları vardı ki, buna "**izlik**" denmekteydi.⁷⁶⁸

Elbisenin üzerine de etekleri dizlere kadar uzanan kaftanlar (*yalma/yelme çekrek*) alınmaktaydı. Bu uzun kaftanlara, Orhun bölgesindeki Göktürklerden kalma heykellerin istisnasız hepsinde rast gelinmektedir. Kaftanlar genellikle belde kemerler (*kur*,⁷⁶⁹ *kadış: kayış, bilbağı: bel bağı*) veya kuşaklarla (*kurşak*) sıkılmaktaydı. Meselâ, **Tüekta** kurganında ortaya çıkarılmış olan bir prens (*tigin*) cesedine kırmızı, yeşil ve sarı renklerde üç çeşit elbise giydirilmiş olup bu elbiseler belde bir kuşak ile bağlanmış durumda-

⁷⁶³ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 175. "**Kıymaç börk**"ler, bugün Orta Asya Türklerinde hâlâ yapıpı giyilmektedir.

⁷⁶⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 510.

⁷⁶⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 19.

⁷⁶⁶ Caferoğlu 1968: 262.

⁷⁶⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 38, 466.

⁷⁶⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 104.

⁷⁶⁹ Türkçenin en eski kelimelerinden olan "**kur**" (kemer) sözü, bugün uçkur (ıç/uçkur) ve kuşak (kurşak) kelimelerinin içinde varlığını korumaktadır.

dır. Ayrıca, havanın soğuk ve yağmurlu olma durumlarına göre, elbiselerin üzerine kürkten paltolar (*partu*) veya yağmurluklar (*yaku kedüt, yalma, yelme*) da alınmaktaydı. Bir de kepenek (*yap-taç*) vardı ki, bunu genellikle çobanlar kullanmaktaydı.

Öte yandan, kış aylarında ellere günümüzde olduğu gibi eldiven (*eliglik*) takılmaktaydı.⁷⁷⁰ Burun temizlemek için de mendil (*ulatu*) taşınmaktaydı.⁷⁷¹ El silmek için ise, zamanımızda olduğu gibi havlu (*suvluk*) kullanılmaktaydı.⁷⁷²

Türklerde genellikle her aile, ihtiyacı olan kumaşı kendisi dokumakta,⁷⁷³ elbisesini ve ayakkabısını da kendisi dikmekteydi. Afanesyovo (MÖ 3000-1700) ve Andronovo (MÖ 1700-1200) kültürlerinden günümüze dikiş malzemesi olarak kemik iğneler ve bakır bizler kalmıştır. Ayrıca eski Türklerde giyim kuşam işleriyle meşgul olan çeşitli meslek grupları vardı. Meselâ dikiş dikmeyi meslek edinenlere "**yiçi**" (*terzi*), "**börk**" yapanlara "**börkçi**",⁷⁷⁴ ayakkabı ve çizme dikenlere de "**etükçi**" denmekteydi. Bundan başka, deri tabaklama (*erükleme*) da meslek sayılmaktaydı.⁷⁷⁵

Eski Türk kurganlarından özellikle kadınların kullandığı çeşitli süs ve süslenme eşyaları meydana çıkarılmıştır. Bunlar küpe, gerdanlık (*boğmak*), bilezik, boncuk, inci, tarak (*targak*) ve ayna (*gözüngü*) gibi çeşitli süs ve süslenme eşyaları idi. Bu süs eşyalarının bir kısmı, Türk kültürünün eserleri değildi. Bunlar, şüphesiz, akınlarda komşu kavimlerden ganimet olarak alınmış eşyalardı.

Eski Türk kadınları, zamanımızda olduğu gibi yanaklarına kırmızı boya (*enğlik*) sürerek süslenmekteydiler.⁷⁷⁶ Ayrıca onlar, keçi kılından zülûf yaparak (*önğik*) başlarına takmaktaydılar.⁷⁷⁷

⁷⁷⁰ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 153; Ebû Hayyan 1931: 10. "ellik".

⁷⁷¹ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 136.

⁷⁷² Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 471.

⁷⁷³ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 21. Eski Türk toplumunda ayrıca kumaş dokuma işiyle uğraşan bir meslek grubu da vardı. Bunlara "**bözçi**" (bezci) denmekteydi.

⁷⁷⁴ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 26; 1940: 41, 52.

⁷⁷⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 70, 306; 1940: II, 3, 49; 1941: III, 216.

⁷⁷⁶ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 115; Ebû Hayyân 1931: 11. "enilik".

⁷⁷⁷ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 136.

≈ XI. MAKALE ≈

TÜRKLERDE TOY GELENEĞİ*

Türk hükümdarlarının ve beylerinin çeşitli vesilelerle maiyetlerine ve halka verdikleri büyük ziyafetlere toy adı verilir. Türklerden başka Kuzey Amerika ve Hint topluluklarında da görülen ve sonu yağma ile biten bu büyük ziyafetlere, bilim dünyasında “**potlaç**” denmiştir.

Toy kelimesi Türkçe “doymak” fiilinin kökünden yapılmış bir isimdir. (*to->tod->toy*) Toy kavramı, Türk tarihinin ve kültürünün İslâmî dönem kaynaklarında bazen “**şölen** veya **şılân**”, bazen de “**hân-ı yağma**” sözleriyle ifade edilmiştir. Bunlardan “şölen veya şılân”, Moğolca kökenli bir kelime olup, aslı “**şule**”dir. “Şule”, Moğol kültüründe “sabah çorbası veya yemek” anlamına gelmektedir. Moğollar, daha sonra bu kavramı “yoksullar için toplanan vergi” anlamında kullanmışlardır. Moğolcanın “şule” kelimesi, Türkçeye toy kavramının karşılığı olarak “şölen veya şılân” şeklinde geçmiştir. Öte yandan, “hân-ı yağma” kavramındaki birinci kelime, yani “**hân**” sözü ise, Farsça kökenli bir kelime olup, “**yemek**” demektir. Fakat terkipteki ikinci kelimenin, yani “**yağma**” kelimesinin hangi maksatla söylendiği kesin olarak bilinmemektedir. Âdet gereğince, ziyafete (*toy*) katılanlar, ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofrasını yağma etmekteydiler. Bundan dolayı bu toylara Farsça bir terkip olarak “**hân-ı yağma**”, yani “**yağma yemeği**” denilmiş olabilir. Öte yandan, bu gelenek daha çok Yağma Türklerinde görüldüğü için onların adı ile de anılmış olması mümkündür.

Toy, Türk beyleri tarafından iktidarı ve hâkimiyeti bir elde toplayabilmek ve bir elden yürütebilmek için icat edilmiş ve uygu-

* S. Koca, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 41, “Toy” maddesi, s. 270-272.

lanmış bir faaliyet idi. Dolayısıyla bu faaliyet, bütün Türk tarihi boyunca hükmetme ve hükümdar olmanın vasıtalarından biri olmuştur. Türk hükümdarları da iktidarlarını ve hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek için bu vasitadan daima yararlanmışlardır. Fakat Türk hükümdarları, toyu, sadece kendilerini iktidara ulaştıran ve hâkimiyetlerini devam ettiren bir vasıta olarak kullanmamışlar; onu sosyal yönü ağır basan bir devlet geleneği hâline de getirmişlerdir. Çünkü Türk devlet geleneğinde daima **“Halk devlet için değil, devlet halk içindir.”** düşüncesi ve anlayışı hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın doğal bir sonucu olarak da, Türk hükümdarları, halkı iktisadi bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Bunun için Türk hükümdarları, Göktürk Yazıtlarının ifadesiyle **“aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek, fakir milleti zengin yapmak”** gibi kendilerine bir bakıma babalık görevi ve sorumluluğu (*velâyet-i pederâne*) yüklemişlerdir. Onlar, bu görev ve sorumluluklarının bir kısmını da çeşitli vesilelerle verdikleri toylar vasıtasıyla yerine getirmişlerdir.

Toylar, genellikle **“çocuk dileme, bey çocuklarının doğumu, veliaht tayini, tahta çıkış, bey çocuklarının ilk avlarından dönüşleri, akınların ve seferlerin zaferle sonuçlanması, kahramanlık gösterenlere ad verme, vassal beylerin vassallıklarını teyit ettirme, esirlikten kurtulma, evlenme (düğün) ve bayram”** gibi türlü vesilelerle verilmekteydi. Bunlardan çocuk dileme **“dilek (hacet) toyu”**, diğerleri de **“kutlama ve şükran toyları”**ydı. Bir de Türk hükümdarlarının görevi olarak verilen geleneksel devlet toyları vardı. Bunlara da **“ulu toy”** demek mümkündür. Oğuz Han, ulu toyunu, dünya fethini tamamlayıp yurduna dönünce vermiştir. Oğuzların büyük hükümdarı olan Bayındır Han âdet gereğince her yıl bir defa, Kazan Bey de üç defa ulu toy verir; Oğuz beylerini ve boylarını bu toylarda ağırlardı.

Geleneksel devlet toylarında, yani ulu toylarda hiçbir zaman düzensizlik ve karışıklık olmazdı. Çünkü bu toylarda herkesin oturacağı yer (*orun=mevki*), önüne getirilecek olan et (*ülüg veya ülüş=pay, kısmet*) önceden belliydi. Destana göre, Oğuz boylarının ve

beylerinin, toylarda ve kurultaylarda oturacakları yeri ve önlerine getirilecek yemekleri (*orun ve ülüş*) belirleyen kişi, Oğuz Han'ın ve oğullarının bilge danışmanı İrkıl Hoca idi.

Özellikle ulu toylar, Türk hükümdarlarının iktidarlarını ve maddi güçlerini gösterdikleri ve sergiledikleri bir yer olmaktaydı. Daha önemlisi Türk hükümdarları, kendilerine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlıklar yapabileceklerini ve onlara nasıl bakabileceklerini bu toylar vasıtasıyla bir bakıma göstermiş ve kanıtlamış olmaktaydılar.

Ulu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lâzım gelmekteydi. Çünkü toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve devlet otoritesine (*ulü'l-emr*) itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demektir. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu. Nitekim Türk hükümdarları da toylarına ve kurultaylarına katılmayan beylerini ve vassallarını, üzerlerine ordu sevk etmek suretiyle cezalandırmışlardır.

Ulu toyların, hem devletin hem de milletin temellerini sağlamlaştırmak ve kuvvetlendirmek bakımından son derece önemli rolleri vardı. Her şeyden önce bu toylar, idare edenlerle idare edilenleri bir araya getiriyor; onların birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını hatırlatmada önemli bir vasıta oluyordu. Daha önemlisi, bu toylar, fert ile millet, fert ile devlet arasında kuvvetli bağlar kuruyor; devlet-millet bütünleşmesini (*the unification of nation and state*) sağlıyordu.

Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, Türk hükümdarlarının geleneksel devlet toylarına dair ilk bilgiler, Hun devrine kadar geriye gider: Hun Türkleri, yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu ayında olmak üzere üç büyük toplantı yapmaktaydılar. Bunlardan birinci toplantı dinî nitelikteydi. Bu toplantıda Tanrı'ya kurban sunulmakta ve topluca yemek yenmekteydi. İkinci toplantı, daha çok bayram ve festival türünden bir toplantı olup, yeme-içmeden (*toy*) sonra yarışmalara ve eğlencelere geçilmekteydi. Asıl büyük ve kapsamlı toplantı ise, Şansi bölgesindeki Tai-lin denilen yerde yapılmaktaydı. Tai-lin'deki toplantıya başta Hun hükümdarı ve hatun olmak üzere bütün tiginler (*şehzade*), yüksek dereceli me-

murlar, ordu komutanları, beyleriyle birlikte tâbi boylar ve topluluklar katılmaktaydılar. Bu toplantının başında Hun hükümdarı tarafından büyük bir toy verilmekteydi. Bundan sonra ordu teftiş edilmekte, insan ve hayvan sayımı yapılmakta, memleket meseleleri üzerinde genel görüşmeler yapılmakta, devlet politikaları görüşülüp karara bağlanmakta, idareye geniş yetkiler verilmekte ve hükümdarın meşruiyeti onaylanmaktaydı.

Göktürklerde ve Uygurlarda da Hunlarınkine benzer toplantılar ve faaliyetler vardı. Göktürk kağanları, toplantılarını tıpkı Hun hükümdarları gibi beşinci ayda “**ecdad mağarası**”nda; Uygur kağanları da üçüncü ayda devletin merkezi Beşbalık’taki hükümdarlık sarayında veya avlusunda düzenlemekteydiler.

Görüldüğü gibi, Türkler geleneksel dinî törenlerini, bayram ve festivallerini, kurultaylarını hep toylarla birlikte yapmışlardır. Esasen Türklerde yemesiz içmesiz (*toy*) toplantı, hiçbir zaman olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, devlet meclislerine de (*kengeş, térnek, kurultay*) toy demişlerdir.

İslâmî dönem Türk devletlerinde de geleneksel devlet toylarından vazgeçilmemiş; bu gelenek Tolunoğulları, Karahanlı, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Atabeylikler, Anadolu Beylikleri, Memlûkler, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı ve Özbek hükümdarları tarafından devam ettirilmiştir. Kaşgarlı Mahmûd’a göre, Türk beyleri bayramlarda ve düğünlerde minareler gibi sofralar kurdurmakta; halkı yedirip içirdikten sonra da sofrta takımlarını yağmalatmaktaydılar. Yukarıda belirtildiği gibi, Oğuzların büyük beylerinden Kazan, bu geleneği bir yılda üç defa tekrarlamaktaydı. Bu yağmalı toylara XI. yüzyıl Türk toplumunda “**kençliyü**” denmekteydi.

Vezir Nizâmü’l-Mülk’e göre, Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, ordusuyla gezintiye ve ava çıktığı zaman muhteşem sofralar kurdurmak ve türlü yiyecekler hazırlatmak hususunda son derece özen göstermekteydi. Yemeğe (*toy*) katılan maiyeti ve halk, bu sofraların ve yemeklerin ihtişamı karşısında hayretler içinde kalmaktaydı. Aynı anlayış ve gelenek, Karahanlı hükümdarlarında ve beylerinde de vardı.

Türk hükümdarları ve beyleri toy geleneğini, hem kendilerinin hem de oğullarının tahta çıkışlarında ve düğünlerinde de sürdürmüşlerdir. Meselâ Tuğrul Bey, Abbasî halifesinin kızı ile evlenirken büyük bir ziyafet (*düğün toyu*) vermiştir. Bu ziyafetten sonra Sultanın sofra takımı, âdet gereğince yemeğe katılanlar tarafından yağma edilmiştir. Ayrıca, nikâhtan sonra, hem saltanat çadırının önünde hem tahtın önünde, Türklerin “saçı” âdeti de icra edilmiştir. Diğer taraftan, Abbasî halifesinin sarayında düzenlenen düğün eğlencesinde de, başta Tuğrul Bey olmak üzere bütün Selçuklu beyleri ve komutanları dizlerini yere vurarak, topluca oyunlar oynamışlar; Türkçe türküler söylemişlerdir.

Türk beyleri ve Türk toplulukları, hükümdarların geleneksel devlet toylarını, yani ulu toyları ihmal etmelerini veya sebep ne olursa olsun bu toylara kendilerinin çağrılmamasını hiçbir zaman hoş karşılamamışlar; hatta bu yüzden isyan bile çıkarmışlardır: Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh, Mâverâünnehir üzerine iki büyük sefer düzenlemişti. Fakat Sultan, bu seferler sırasında hükümdarlık görevini, yani toy vermeyi ihmal etmişti. Başta Çiğil Türkleri olmak üzere bölgedeki Türk toplulukları **“Büyük Sultan Mâverâünnehir’e gelip gitti; fakat sofrasından bir lokma ek-mek bile yemedik!”** şeklinde sözleriyle Melikşâh’ı haklı olarak eleştirmişlerdir. Çiğiller, sadece Sultan Melikşâh’ı eleştirmekle kalmamışlar; bu yüzden bir isyan bile çıkarmışlardır. Çiğillerinkine benzer bir olay da Oğuz beyleri arasında yaşanmıştır: Büyük Oğuz beylerinden Kazan, ulu toyuna **Dış (Taş) Oğuz** kolunu davet etmemişti. Bu yüzden Dış Oğuz beyleri, Kazan Beyi düşman ilane-derek onunla savaşmışlardır.

≈ XII. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE BAYRAM VE FESTİVALLER*

Bayram kavramı ilk defa Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda yazdığı "**Divan**"da görülür. Kaşgarlı, kelimenin aslının "**bedhrem**" olduğunu, bu kelimeyi Oğuzların "**beyrem**" şekline çevirdiklerini belirtir. Yine Kaşgarlı'ya göre, "**bayram; eğlenme, gülme ve sevinme günüdür.**" Bayramlar XI. yüzyıl Türk toplumunda, "**bayram yeri**" adı verilen bir meydanda kutlanmaktaydı. Bayram yeri, özellikle çiçeklerle süslenmekte, çıra veya meşalelerle aydınlatılmaktaydı ki, burası Kaşgarlı'nın ifadesiyle âdeta "**gönül açan**" bir mekân olmaktaydı.⁷⁷⁸ Bayram yerinin aydınlatılmış olmasına bakılırsa, bayram kutlamalarının gece de devam ettiği anlaşılmaktadır. Burada hemen belirtelim ki, Kaşgarlı Mahmûd bu açıklamayla Ramazan ve Kurban bayramları gibi dinî bir bayramdan değil, millî bir bayramdan söz etmektedir. Fakat Kaşgarlı, bu bayramın ne zaman kutlandığına dair bir bilgi vermemektedir. Dikkatli bir tarihçinin bu zamanı yine Kaşgarlı'nın ifadesinde geçen bir kelime ile tespit etmesi mümkündür. Kaşgarlı, bayram yerini tasvir ederken bu mekânın çiçeklerle süslendiğini söylemektedir. Çiçeklerin genellikle ilkbaharda açtığını düşünürsek, bayramın da aynı mevsimde kutlanmış olduğu muhakkaktır.

Tarihî kayıtlara göre, Türklerin Hunlardan beri bayram ve festival türünden birçok tören ve faaliyetleri vardı. Meselâ, Hun Türkleri **beşinci** ayda, yani ilkbaharda "**Lung-cıng**" adı verilen yerde topluca büyük bir bayram yapmaktaydılar. Bu bayramda hem inançla ilgili âdetler yerine getirilmekte, hem de türlü müsabakalar düzenlenmekteydi. Dinî âdet olarak evrenin yaratıcısı

* S. Koca, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: III, Ankara, 2002, s. 51-58.

⁷⁷⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: 484; 1941: 176.

"**Gök Tanrı**" ve kutsal sayılan "**yer**" için at kurban edilmektedir.⁷⁷⁹ Bundan sonra bayramın müsabaka ve eğlence kısmına geçiliyordu. Bu kısımda Türklerin en çok sevdikleri bir spor türü olan **at yarışları** yapıyordu. At yarışları **sekizinci ayda**, yani sonbaharda bir kere daha tekrarlanmaktaydı. Yarış kulvarı olarak da bir ormanın etrafı veya yere çakılmış ve işaret vazifesi gören ağaç dalları ile belirlenmiş bir mekân seçilmekteydi.⁷⁸⁰

Hunlarınkine benzer bayram ve festivallere Göktürklerde de rastlanmaktadır. Göktürkler, her yıl belirli bir zamanda "**ecdad mağarası**"nda atalarına kurban kesiyorlardı. Onlar aynı şekilde bayram kutlamalarına da, beşinci ayın ikinci yarısında "**Gök Tanrı**" ve "**kutsal yer ve su**" için kurban kesmekle başlıyorlardı. Kurbandan sonra da topluca eğlenceye geçilmekteydi. Özellikle kızlar, **ayak topu** (*tepük=futbol*) oynamaktaydı. Herkes **kımız** içmekteydi. Bundan sonra da **şarkılar** söylenmekteydi.⁷⁸¹ Burada dikkati çeken bir husus vardır. Türklerde bayram kutlamalarına toplumun hemen hemen her kesimi katılıyordu. Üstelik bu katılış seyirci olarak da değildi. Meselâ genç kızlar, bugün genellikle erkeklerin oynadığı ayak topu oyununu (*futbol*) bizzat kendileri oynamışlardır.

Aynı bayram ve festivaller, Uygur Türklerinde de vardı. **450** yılında Uygur Türklerinden 5 grup birleşerek Çin'in kuzeyinde büyük bir tören yapmışlardır. Onlar, bu törende önce "**Gök Tanrı**"ya kurban sunmuşlar, sonra da şarkılar söyleyerek eğlenmişlerdir.⁷⁸² Öte yandan, 840 yılından sonra Tarım havzasına gelip yarı yerleşik hayata geçen Uygurlar, din olarak Budizm'i kabul ettikleri hâlde eski geleneklerini terk etmemişlerdir.

⁷⁷⁹ De Groot, 1921:59 "... und im fünften Monat eine grosse Versammlung am Liong-Wall. Man bringt dann seinen Ahnen, dem Himmel und der Erde, den Geistern und Göttern Opfer dar."

⁷⁸⁰ Eberhard, 1942: 76.

⁷⁸¹ Eberhard, 1942: 87; Liu Mau-tsai, 1958: s. 42. "Waerend des 5. Monats pflegen die T'u-kü, Schafe und Pferde zu schlachten, um sie dem Himmel zu opfern. Die Maenner spielen gern ein Würfelspiel, und die Frauen Fussball. Sie trinken gegorene Stutenmilch und berauschen sich damit. Dann singen und schreien sie miteinander."

⁷⁸² Eberhard, 1942: 73.

X. yüzyılın ilk çeyreği içinde Uygur Kağanını ziyaret eden Çin elçisi **Wang-yen-te'**ye göre, Uygurlar, **üçüncü ayın dokuzunda**, yani **9 Mart'ta** bir festival (*soğuk yemek festivali*) düzenliyorlardı. Onlar bu festivalde birbirlerinin üzerine su atmak suretiyle eğlenmekteydiler.⁷⁸³ Bilindiği gibi, Tarım havzasında yaz ayları çok sıcak ve kurak geçmekteydi. Kavurucu sıcaklar, hayatı âdeta cehenneme çeviriyordu. Uygurlar, ancak yerin altında evler inşa ederek veya yaylalara çıkarak, bu sıcakın etkisinden kendilerini kurtarmaya çalışıyorlardı.⁷⁸⁴ Onların özellikle bayram eğlencelerinde birbirlerini ıslatmalarının sebebi de, bu sıcakla ilgiliydi. Serpilen sularla hava âdeta etkilenmekte, böylece yaz ayının kavurucu sıcaklığı kovularak yağmur istenmekteydi.

Verdiğimiz birkaç örnekle burada şu hükme varıyoruz: Türklerin İslamiyet'ten önce Orta Asya'da kendilerine has hayat tarzları ve inançları olduğu gibi, yine kendilerine has bayramları ve festivalleri de olmuştur. Görüldüğü gibi, bu bayram ve festivallerin esasını inançla ilgili davranışlar ve toplu yapılan eğlenceler oluşturmaktadır.

Şimdi de bu bayram ve festivallerin hangi düşünce ve inançtan doğmuş olduğunu tespit etmeye çalışalım: Bilindiği gibi, tabiat ve iklim, insan hayatının ve düşüncesinin şekillenmesinde başlıca rol oynar. Türklerin ilk ana yurdu olan Orta Asya'da tabiat ve iklim, yaşamak için son derece elverişsiz ve acımasızdır. Kışlar dondurucu ve fırtınalı, yazlar ise kavurucu sıcaklarla kurak geçer. Bu iklim, tarıma yeteri kadar imkân tanımaz. Orta Asya Türkünün başlıca geçim kaynağını hayvan ve hayvan ürünleri oluşturuyordu. Fakat kışların sert ve uzun geçmesi, sık sık hayvan kırımlarına (*yut-yutmak*) yol açıyordu. Başlıca ekonomik varlıklarını yitiren Türkler de, perişan oluyorlar ve güç durumlara düşüyorlardı. Bundan dolayı, Orta Asya Türkünün hayatında iki önemli mevsim ve iki önemli yer olmuştur: Mevsim olarak kış ve yaz. Yer olarak da kışın geçirildiği "**kışlak**" ve yazın geçirildiği "**yaylak**". Türk için kış, âdeta kısılmak ve birçok şeyden mahrum olmak demektir. Yaz

⁷⁸³ İzgi, 1989: 60 vd.

⁷⁸⁴ İzgi, 1989: 56, 57.

ise, yayılmak ve daha da önemlisi uzun süren kış aylarında yaşanan ekonomik sıkıntılardan kurtulmak anlamına geliyordu. Türk için bu, bir bakıma kurtuluş ve hürriyete kavuşma idi. Böyle bir durum da ancak bir bayramla kutlanabilirdi. İşte Türklerin, yazın müjdecisi olan ilkbaharda bir bayram yapmalarının başlıca sebebi bu idi.

Fakat sosyal olaylar tek bir sebebe bağlanamaz. Daha doğrusu, sosyal olayların oluşumunda birçok faktör birden rol oynar. Biz de, birçok tarihçi gibi, **Ergenekon Destanı**na konu olan olayların, Türk millî bayramının oluşumunda önemli bir katkısının bulunduğunu inancındayız. Üstelik Ergenekon Destanında anlatılan olayın gerçek yanlarını yazılı belgelerde de tespit edebilmekteyiz. Burada, Türk bayramına kaynaklık ettiğini düşündüğümüz Ergenekon Destanı üzerinde biraz duralım:

Bilindiği gibi, Türk destanlarından *-Manas Destanı hariç-*hiçbiri zamanında derlenip yazıya geçmediği için tam değildir; ancak bunlar, tarihin kaynak kitapları arasında parçalar ve özetler hâlinde bulunmaktadır. Ergenekon Destanının da iki ayrı parçası (*versiyon, varyant*) bulunmaktadır. Bunlardan biri **Çin Yıllıklarında**, diğeri Moğol İlhanlı tarihçisi Reşîdeddîn'in "**Câmiü't-Tevârih**" adlı eserinde kayıtlıdır. İki farklı varyant hâlinde olan bu parçaları önce birbiriyle tamamlayarak özetleyelim:

Göktürklerin Aşina ailesi, düşmanları tarafından tamamen imha edilir. Bu katliamdan geriye küçük bir çocuk kalır. Onun da bacakları kesilir ve bataklığa atılır. Bir dişi kurt gelir ve çocuğu kurtarır. Onu bir mağaraya götürür ve emzirerek büyütür. Düşmanları bu durumu öğrenince oğlanı öldürmek isterler. Fakat kurt buna müsaade etmez; mağaranın gizli geçidinden oğlanı Ergenekon vadisine götürür. Burada onunla çiftleşir. Bu çiftleşmeden on oğul doğar. Bu on oğul dışarıdan kız almak suretiyle çoğalır. Aradan dört yüz yıl geçer. Ergenekon vadisi Aşina ailelerine dar gelmeye başlar. Dışarı çıkmak isterler; fakat yol bulamazlar. Artık içlerinde mağaraya çıkan yolu bilen de kalmamıştır. Vadiyi kapatan dağlardan biri tamamen demirdir. Aralarındaki bir demirci,

bu dağı eritmek suretiyle dışarı çıkabileceklerini söyler. Ateşler yakılır ve körükler kurulur. Demir erir ve çıkabilecekleri kadar bir delik açılır. Göktürkler bu delikten dışarı çıkarak Orta Asya'ya yayılırlar. Bugün Göktürkler için bir bayram olur. Onlar her yıl bugün "ecdat mağarası"na giderek, burada ataları için kurban keserler. Bu törenlerde Göktürk Kağanları bir parça demiri ateşe atıp kızdırdıktan sonra onu bir örsün üzerinde çekiçe döverler. Diğer Göktürk beyleri de aynı hareketi birer birer tekrarlar.

Görüldüğü gibi, Göktürk Devletinin kurucusu olan Aşina aileleri için Ergenekon'dan çıkış, bir kurtuluş ve özgürlüğe kavuşma günü olmuştur. Burada hemen belirtelim ki, Ergenekon Destanında anlatılan olay tamamen hayal mahsulü, uydurma bir olay değildir; aksine tarihî bir temele dayanmaktadır. Yazılı kaynakların bildirdiğine göre, Ergenekon Destanına temel olan bu tarihî olayın başlangıcı şöyle cereyan etmiştir: Çin'in başlıca amacı, kendisi için tehlike olarak gördüğü Hun Devletinin siyasi varlığına son vermektir. 216 yılında Güney Hun Devletinin siyasi varlığına tamamen son vererek bu amacına ulaşan Çin, Hun boylarını birbirinden ayırarak, her birini bir yere yerleştirmiş ve başlarına da birer Çinli vali tayin etmiştir. Böylece Çin, uzun bir süre rahat nefes almıştır. Sayıları 19'u bulan Hun boyları, bir asır sakin ve hareketsiz bir hayat yaşadıkdan sonra IV. yüzyılın başlarından itibaren Çin'de çıkan karışıklıklardan da yararlanarak, yeni Hun Devletleri kurmaya başlamışlardır. Bunlardan biri de Kansu bölgesinde kurulan **Kuzey Liang Devletidir (401-439)**. İşte Göktürk Devleti'ni kura-
cak olan **Aşina aileleri** de Kuzey Liang Devletine bağlı boylar arasında yer alıyordu. Çin'in Ordos bölgesine hâkim **Tabgaç Türk Devleti (338-557)**, **439 yılında** korkunç bir darbe ile Kuzey Liang Devletine son verince, Aşina ailelerinin bu darbeden kurtulabilen fertleri kaçarak Orta Asya'nın en büyük devletine sahip olan Avarlara sığınmışlardır. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, katliam şeklinde gerçekleşen Tabgaç darbesinden 500 Aşina ailesi kurtulabilmiştir.⁷⁸⁵

⁷⁸⁵ Liu Mau-tsal ,1958: 5-40.

Altay (*Altın*) dağlarının eteklerine yerleştirilen Aşina aileleri, burada uzun süre demircilik yapmışlar ve egemenlikleri altında bulundukları Avarlara silâh imal etmişlerdir. Onlar burada, sadece demircilik yapmakla yetinmemişler; Çin ile ticaret yaparak bir asır içinde güçlü bir kavim hâline gelmişlerdir. **Katliam şeklinde olan Tabgaç darbesi, uzun yıllar Aşina ailelerinin hafızasından silinmemiş, biraz yukarıda özetlediğimiz Göktürk Ergenekon Destanına konu olmuştur.**

Burada destanın ilk kısmını bir kere daha hatırlayalım: Göktürklerin Aşina aileleri, düşmanları tarafından tamamen imha edilmişti. Bu imha hareketinden geriye bir erkek çocuk kalmıştı. Bu çocuk, bir kurt tarafından kurtarılmak suretiyle Ergenekon vadisine götürülmüştü. Çin Yıllıklarından yaptığımız tespitlere göre, bu olağanüstü olayın gerçek hikâyesi, Tabgaç darbesi ve bu darbeden kurtulabilen Aşina ailelerinin Avarlara sığınması şeklinde cereyan etmiştir. Fakat, Ergenekon'dan demir dağı eriterek dışarı çıkış nasıl bir tarihî temele dayanıyordu? Destanda anlatılan bu durumun yazılı kaynaklarda tarihî bir temelini bulamadık. Biz burada bu durumun ancak mantıkî bir izahını yapabiliriz. Kanaatimizce, Aşina ailelerinin Tabgaç darbesinden kaçıp sığındıkları Altay dağlarında demir madeninin çokça bulunduğu bir yer vardı. Aşina aileleri bu dağda bir ocak açtılar. Ocak, maden alındıkça dağın içine doğru ilerledi. Âdeta büyük bir mağara hâline geldi. Kalabalık bir işçi grubunun maden çıkardığı sırada büyük bir göçük meydana geldi. Büyük maden kütleleri ocağın çıkışını kapattı. Madencilerin hepsi içeride mahsur kaldı. Dışarıdakiler mahsur kalanları kurtarmak için ocağı kapatan kütleleri kaldırmak istediler. Fakat başaramadılar. Bu defa meslekî tecrübelerinden yararlanarak, ocağı kapatan maden kütlelerini büyük bir ateş yakmak suretiyle eritmeye başladılar. Ateşi devamlı canlı tutmak için de körükler kullandılar. Sonunda bu kütleler eritildi ve ocak açıldı. Fakat, büyük bir felâketle karşılaştılar. Çünkü, içeride mahsur kalanların büyük bir kısmı ölmüştü. Bu millî bir felâket idi. Bu durum Aşina ailelerini çok etkiledi. Kimisi babasını, kimisi kardeşini kaybetmiş olan Aşina aileleri, her yıl bu felâketin yaşandığı günde bu

ocağa geldiler ve burada ölen ataları için bir tören düzenlediler. Bu törende önce, ölen ataları için kurban kestiler. Sonra, atalarının hayatına mal olan demir madeninden bir parça alarak onu örsün üzerinde çekiçe dövmek suretiyle bu olayı sembolik şekilde protesto ettiler. Bu durum, Göktürk Devleti kurulunca devlet adamları tarafından kutlanan bir devlet töreni hâline geldi.

Öyle anlaşıyor ki, Göktürk devlet adamlarının kutladıkları bu bayramda Aşina ailelerinin Tabgaç darbesinden kurtuluşları ve Altay dağlarının etrafında bir asır demircilik yaparak güçlü bir kavim hâline gelmeleri hâkim bir tema olmuştur. Destandaki hâkim temayı da büyük bir ihtimalle maden işçilerinin başına gelen felaket oluşturmuştur. Törendeki sembolik demir dövme motifi de, hem Aşina ailelerinin demircilik yaparak güçlü bir kavim hâline gelmelerini anlatmak için, hem de yaşanan felâketin bir protestosu olarak kullanılmıştır.

Bayramlarda ocağa bir demir parçası atarak bunu bir örsün üzerinde dövme âdeti, sadece Göktürklerle mahsus bir âdet olarak kalmamıştır; X. yüzyılda güçlü bir kavim olarak ortaya çıkan Oğuzlarda da bu âdet devam etmiştir. Oğuzlar, düşmanları ile yaptıkları savaştan sonra eve dönüşlerini Mart ayının son günlerine denk getirirlerdi. Bu zamana da **"özgür, bağımsız gün"** derlerdi. Oğuzlar, bu günde büyük bir ateş yakıp içine bir parça demir atarlar ve sonra bu demiri örsün üzerinde çekiçe döverlerdi. Böylece onlar, toprağı ve suyu etkilediklerini ve daha da önemlisi soğuğu uzaklaştırdıklarını düşünürlerdi.⁷⁸⁶

Şimdi burada biraz durarak, bayram hakkında kaynaklardan aktardığımız bilgilere tekrar dönüp bunları açıklamaya çalışalım: Canlıların hayatı **"yenilenme"** ile devam eder. Yenilenmenin durduğu ve bittiği yerde de ölüm başlar. Orta Asya hayat âdeti durmaktaydı. Böyle bir iklimde yaşayan ve hayvancılıkla geçinen eski Türk toplulukları için baharın gelmesi ve tabiatın yeniden canlanması, kurtuluş ve âdeti yeniden doğuş demektir. Bundan dolayı Türkler, baharın gelişini bir bayram ile kutlamışlardır. Bu kutlamayı da, genellikle yeni yılın başlangıcında yapmışlardır.

⁷⁸⁶ Baharlı, 1995: 210.

Çin Yıllıklarının bize bildirdiğine göre, Kırgızlar yeni yılın ilk ayına **"mov-şı-ai"** demişlerdir.⁷⁸⁷ Buradaki **"mov-şı"** kelimesi, muhtemelen Türkçe **"baş"** kelimesinin, **"ai"** de **"ay"** kelimesinin Çincedeki bir transkripsiyonu (*söylenişi*) olmalıdır. Bu duruma göre Türkler, yeni yılın ilk ayına "baş ay" adını vermişlerdir. O hâlde, eski Türklerde bayramlar da **"baş ay"**da yapılmaktaydı. Bu "baş ay", yılın hangi ayına tekabül ediyordu? Uygurlar, bayram ve festivallerini üçüncü ayın dokuzunda yapıyorlardı. Öyleyse, bu "baş ay", Mart ayı olmalıdır. Zira, Kaşgarlı Mahmûd'un mevsimler hakkında verdiği bilgiler de bizim bu tespitimizi dolaylı olarak doğrulamaktadır. Kaşgarlı Mahmûd'a göre, Müslüman olmayan göçebe Türkler, seneyi dört kısma ayırmaktaydılar. Bunların her birine birer isim (*yay veya köklem, yaz, küz/güz, kış*) vermekteydiler. Onlar, **"yeni gün"**, yani **"nevruz"**dan itibaren ilkbaharın ilk ayına **"oğlak ay"** demekteydiler. Çünkü oğlaklar bu ayda doğmaktaydı.⁷⁸⁸ **"Oğlak ay"** ise, büyük bir ihtimalle Mart ayı idi.

Biraz yukarıda Hunların ve Göktürklerin bayramlarını Mayıs ayında yaptıklarını söylemiştik. Görüldüğü gibi bu iki ay, yani Mart ile Mayıs ayları arasında iki aya yakın bir zaman farkı bulunmaktadır. Bu fark neden ileri gelmiştir? Kanaatimizce, bu durum mevsimlerin erken veya geç gelmesi ile ilgilidir. Gerçekten de Hunlar ve Göktürkler, Turfan Uygurları'na göre daha kuzeyde oturuyorlardı. Dolayısıyla onların yurtlarında ilkbahar daha geç bir zamanda gelmekteydi.

Bu değerlendirme ile vardığımız sonuç şudur: **Eski Türk toplulukları, bayramlarını ilkbaharın gelişi olan Mart ayında kutlamaktaydılar. Bu ay aynı zamanda yeni yılın da ilk ayıdır. Bundan dolayı onlar bu aya "baş ay" adını veriyorlardı. Kaşgarlı'nın Divanı'nda geçen ifadeden de anlaşıldığına göre, Türkler bayram yaptıkları günü büyük bir ihtimalle "yeni gün" (yengi/yangi kün) şeklinde adlandırıyorlardı. Bu kelime de Farsça "nevruz" kelimesinin tam bir karşılığıdır.**

⁷⁸⁷ Eberhard 1942: 67; Tsai Wenshen, 1967: 37; Radloff, 1994: 130; Radloff, Çince "mao-şı ai" şeklindeki ifadenin Türkçe "buz ayı" olabileceğini ileri sürmüştür.

⁷⁸⁸ Kaşgarlı Mahmûd 1939: 347.

Eski Türk bayramlarında dört unsur görülür. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür:

- 1-) Ritüel değer taşıyan davranışlar,
- 2-) Hayatlarında rol oynayan nesneler,
- 3-) Eğlence ile ilgili unsurlar,
- 4-) Giyim, süslenme ve süsleme ile ilgili unsurlar.

1-) Ritüel Değer Taşıyan Davranışlar

Dinî inançların tören ve kurallarına "**rit**" denir. Başka bir ifade ile "rit", dinî tören ve tapınmanın şeklidir. Tapınma ile ilgili davranışlara ve dinî törenlerde kullanılan nesnelere de "**ritüel**" adı verilir. Bu davranışlar, insanda heyecan yaratır; nesnelerin de uğur getireceğine inanılır.⁷⁸⁹ Eski Türk topluluklarının bayramlarında da ritüel değer taşıyan bazı davranışlar ve nesneler bulunmaktadır. Meselâ, kurban ve yağmur riti bunların başında geliyordu.

Eski Türk dini "**Gök Tanrı**" inancına dayanıyordu. Bu, tek Tanrılı bir inanış idi. Türk inancının merkezine oturtulmuş olan "**Gök Tanrı**", evrenin ve bütün canlıların yaratıcısı durumundaydı. Başta insan olmak üzere bütün canlılar onun iradesine bağlıydı. Yeryüzündeki hayatı, tabiatı ve iklimi o düzenlemekteydi. Hâkimiyet ve hükümdarlık, onun bağışıyla gerçekleşmekteydi. Ancak ondan dilekte bulunulabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, onun her şeyde rolü ve etkisi vardı. Dolayısıyla Türkler, kendilerini daima, hayatları üzerinde tek ve mutlak söz sahibi olan "**Gök Tanrı**"nın destek ve himayesini almak durumunda hissetmişlerdir. Bunun için de bayramlarına önce "**Gök Tanrı**"ya kurban kesmekle başlamışlardır. Kurban olarak da, hayatlarında önemli bir unsur olan ve başlıca rol oynayan atı tercih etmişlerdir.

2-) Hayatlarında Rol Oynayan Nesneler

Türklerin büyük devletler kurarak Orta Asya'ya hâkim olmalarında ve yayılmalarında başlıca iki unsur rol oynamıştır. Bunlardan biri **at**, diğeri **demir**dir. Bilindiği gibi demir, silâh sanayinin başlıca madenidir. **Kılıç, süngü, bıçak, topuz, kalkan, temren**

⁷⁸⁹ Read, 1981: 180, 65.

(temürgen), zırh (yarık) ve tolga gibi bütün savaş araç ve gereçleri hep demirden yapılmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, Göktürkler demiri işlemek ve bu madenden silâh yapmak suretiyle uzun süre geçinmişler ve güçlü bir kavim hâline gelmişlerdir. Daha doğrusu **demircilik, Göktürklerin ata sanatı durumundadır**. Hatta onlar, meslekî tecrübelerini kullanarak yani demir dağı eritmek suretiyle Ergenekon'dan çıkabilmişlerdir. Demir dağın eritilmesinde ve Göktürklerin kurtuluşunda, şüphesiz ateş de rol oynamıştır. Bundan dolayı ateş, Türklerin hayatında önemli bir unsur hâline gelmiştir. Burada hemen belirtelim ki, Türklerde ateşin İranlılarda ve Hindûlarda olduğu gibi ritüel bir anlamı ve değeri bulunmamaktadır. Türklerde de ateş kutsaldır; fakat tapınmanın bir objesi değildir. Simocatt adlı bir Bizans tarihçisinin eski Türk inancı hakkında verdiği bilgi, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Simocatt'ın bu husustaki tespiti aynen şöyledir: "**Türkler; toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir Tanrı'dan başka bir şeye tapmazlar. Ona atlar, sığırlar ve koyunlar kurban ederler.**"⁷⁹⁰

3-) Eğlence İle İlgili Unsurlar

Eski Türk bayramlarının en önemli kısmını eğlenceler oluşturuyordu. Zira Türkler, hayata bağlı, hayatı seven, gülmekten ve eğlenmekten hoşlanan, son derece canlı, dinamik, hareketli, dışa dönük ve neşeli bir karakter yapısına sahip idiler. Türklerin bu özellikleri bayramlarda daha belirgin bir şekilde görülmekteydi. Onların bayram yerleri, özellikle yeteneklerin gösterildiği ve sergilendiği bir eğlence şöleni ve şenlik yeri olmaktaydı. Kaynakların sınırlı bilgilerinden öğrendiğimize göre, **burada at ve ok yarışları yapılmakta, güreş tutulmakta, ayak topu oynanmakta, ayrı ayrı veya gruplar hâlinde neşeli şarkılar söylenmekte ve bolca kımız içilmekteydi**. Böylece hoşça vakit geçirmek suretiyle eğlenilmekteydi. Bu eğlenceye toplumun hemen hemen her kesimi katılmaktaydı.

⁷⁹⁰ Ed. Chavannes, 1900: 248.

Türk toplumu, tarihin her devrinde canlı ve dinamik kalabilmiş ender toplumlardan biridir. Bunun başlıca sebebi neydi? Bu sorunun en iyi cevabını Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda yazdığı ansiklopedik büyük Türkçe sözlükte bulmaktayız. **Kaşgarlı Mahmûd'un Dîvânı'nda 190'dan fazla "yardımlaşma ve yarışma"** ile ilgili kelime bulunmaktadır.⁷⁹¹ Hemen belirtelim ki, bu tür kelimelerin hiçbirini başka milletlerin sözlüklerinde görmek mümkün değildir. Burada hiç tereddüt etmeden şu hükme varıyoruz: Eski Türklerde toplum hayatı "**yardımlaşma ve yarışma**" hâlinde geçiyordu. Bunlardan yardımlaşma, toplumu daima birlik ve dayanışma anlayışı içinde tutuyordu. Öyle ki, bütün halk, ihtiyaç hâlinde birbirine yardım eden âdeta bir aile gibiydi.⁷⁹² Yarışma ise, toplumun bütünüyle ilerlemesini sağlıyordu. Her ikisi de birleşince ortaya daima canlı, hareketli ve dinamik bir toplum çıkmaktaydı. İşte Türk toplumunun, tarihin her devrinde canlı, hareketli ve dinamik bulunmasının sırrı bu idi.⁷⁹³

Eski Türk bayramlarının en önemli unsuru olan "**yarışma**" üzerinde burada biraz daha durmak gerekir: Kaşgarlı'ya dayanarak az önce belirttiğimiz gibi, "**yarışma**" sadece bayramlarda değil, Türk toplum hayatının her safhasında vardı. Hatta diyebiliriz ki, Türkler günlük işlerinin hepsini "**yardımlaşma ve yarışma**" anlayışı içinde görüyorlardı. Öte yandan, yarışma, toplumdaki yetenekli insanları ön plâna çıkarmaktaydı. Türklerde özellikle **kahramanlık kültü (inanç)** vardı. Türk toplumunda yetenekli ve başarılı kişiler daima saygı görmekte, el ve baş üstünde tutulmaktaydı. Daha onların sağlığında haklarında kahramanlık destanları düzülmekteydi. Bu destanlar kopuz eşliğinde, bahşılar ve ozanlar tarafından bayram, düğün ve yas törenlerinde söylenmekteydi. Böylece, hem yetenekli kişiler onurlandırılmakta, hem de toplumda yeni yetenekli kişilerin çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı.

⁷⁹¹ Bk. **A. Caferoğlu**, 1972. Kaşgarlı Mahmûd'un Divanı'nda yardımlaşma ile ilgili 46, yarışma ile ilgili 31, yardımlaşma ve yarışma ile ilgili de 114 olmak üzere toplam 191 tane kelime bulunmaktadır. Fakat, bu kelimelerin neredeyse hiçbiri bugünkü Türkçe sözlüğümüzde yer almamaktadır. Bunun sebebi, "yardımlaşma ve yarışma" geleneğinin terk edilmesidir. Geleneğin terk edilmesiyle bu kelimeler de birer birer ölüp gitmiştir.

⁷⁹² **Radloff**, 1976: 173.

⁷⁹³ **Koca**, 1997: 199.

4-) Giyim, Süslenme ve Süsleme ile İlgili Unsurlar

Türkler, hiç şüphesiz bayramların ruhuna ve havasına uygun bir şekilde giyinmekteydiler. Özellikle onların kıyafetlerinde kırmızı, yeşil ve sarı renkler hâkimdi. Meselâ, Tüekta kurganında ortaya çıkarılmış olan bir prens (*tigin*) cesedinin üzerinde üst üste kırmızı, yeşil ve sarı renklerde üç çeşit elbise giydirilmiş durumdadır.⁷⁹⁴ Kırmızı, yeşil ve sarı renkler; Osmanlı ordularının bayraklarında da yan yana bulunmaktaydı. Bu renklerden özellikle kırmızı, Türklerin rengi idi. Zira, Karahanlı ve Selçuklu hükümdarlarının bayrakları, tuğları, saltanat şemsiyeleri (*çetr*), otağları ve giydikleri çizmeleri hep kırmızı renkteydi.⁷⁹⁵ Öte yandan halk kesiminde de kırmızı renk çok sevilmekteydi. Türklerde kırmızı renk, hemen hemen her devirde moda idi. Meselâ **Vambéry**'nin tespitine göre, Türkistan'da kadınlar ve erkekler hep kırmızı renkli gömlekler giymekteydiler. Kadınlar özellikle düğün ve bayram günlerinde giydikleri uzun gömleklerinin üzerine şal sarıp bu şalın iki ucunu sarkıtmaktaydılar. Ayrıca onlar, elbiselerine uygun **kırmızı ve sarı renkte çizmeler giymekteydiler**.⁷⁹⁶ Öte yandan, Türk mimarî yapılarının süslemelerinde de kırmızı ve sarı renkler hâkimdi. Eski Türk çadır ve halılarının nakışları da hep kırmızı ve sarı renkte idi.⁷⁹⁷

Türkler, bayramlarında hem kendileri süslenmekte, hem de bayram yerlerini süslemekteydiler. Daha önce belirttiğimiz gibi, bayram yerleri, ışıklarla aydınlatılmakta; çiçeklerle donatılmaktaydı. Bu çiçekler hiç şüphesiz, "**nevruz**"⁷⁹⁸ adıyla da anılan "**kardelen**" çiçekleri idi. Zira ilkbaharda ilk açan çiçek, "**kardelen**" çiçeğidir. Âdeta karı delerek çıkan bu çiçek, ilkbaharın da ilk müjdesini vermekteydi. Türklerde bayram süslemeleri, müsabakaya sokulan hayvanlar için de yapılmaktaydı. Meselâ yarıştırlacak atlar, güreştirilecek develer, tokuşturulacak koçlar, tosunlar ve mandalar (*camus-su sığırı*), dövüştürülecek horozlar; sahipleri

⁷⁹⁴ Ögel, 1984: 143; İnan, 1968: 499.

⁷⁹⁵ Koca, 1997: 170, 172, 174.

⁷⁹⁶ Vambéry, 1993: 56.

⁷⁹⁷ Strzygoniski, 1935: 40.

⁷⁹⁸ Ebû Hayyân, 1931: 60.

tarafından çeşitli boyalar, kınalar, boncuklar, nazarlıklar, türlü renklerde ve desenlerde kumaşlar ile süslenmekteydi. Bu âdet, bugün Anadolu köylerinde aynen devam etmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden ve yaptığımız tahlillerden çıkan sonuç şudur: Türklerin İslamiyet'ten önce Orta Asya'daki hayatlarında kendilerine has bayramları ve festivalleri olmuştur. Bu bayramların oluşumunda ve doğuşunda, hiç şüphesiz onların hayatlarını en çok etkileyen Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları ile destanlarına konu olan olayların başlıca rolü bulunmaktadır. Bu da, söz konusu bayramların dinî olmaktan ziyade millî nitelikli bayramlar olduğunu göstermektedir.

Burada konuya son vermeden önce bir de şu soruya cevap vermemiz gerekiyor. Türkler millî bayramlarını İslamî dönemde de devam ettirmiş midirler? Devam ettirdilerse, bunu hangi ad veya adlar altında kutlamışlardır? Burada hemen belirtelim ki, Türk siyasi hayatında istikrar yoktur. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk siyasi hayatında zirveler ve çöküntüler vardır. Tıpkı bir yıldızın parlaması ve sönüşü gibi Türk devletleri birden parlar ve birden söner. Tarih boyunca Türk siyasi hayatı hemen hemen böyle devam etmiştir. Arka arkaya kurulan Türk devletleri, hep zirveye çıktıktan sonra yıkılmışlardır. Türk siyasi hayatında bulunmayan istikrar, Türk toplum hayatında vardı. Zira, eski Türk toplumu yerleşmiş ve köklü değerlere sahipti. Bu değerlerin bütününe "töre" deniyordu. Türk töresi de, kendi toplumunu daima yaşatabilecek ve ayakta tutabilecek ölmez ilkeler ve kurallar ihtiva ediyordu. Siyasi sarsıntılar ve çöküntüler bile törenin ilkelerini ve kurallarını kolay kolay yok edemiyordu. İşte Türkler, törenin bu özelliğini "**İl (devlet) gider, töre kalır.**"⁷⁹⁹ sözü ile ifade ediyorlardı. Burada kastedilen, hiç şüphesiz Türk töresinin daima canlı ve ayakta tuttuğu Türk toplumdur. Gerçekten de, bir Türk devleti yıkılırken, Türk töresinin daima canlı ve dinamik tuttuğu Türk

⁷⁹⁹ **Kaşgarlı Mahmûd**, 1940: 25. "El kaldı, törü kalmaz." (Toprak kalır, töre kalmaz. Buradaki "kalmak" fiili "geride bırakmak" anlamında kullanılmıştır. Buna göre söylemek gerekirse, "Toprak terk edilebilir, fakat töre terk edilmez." dememiz gerekmektedir.)

toplumu ayakta kalabilmekte ve yeni yeni Türk devletleri kurabilmekteydi.⁸⁰⁰

XI. yüzyılda topluca Müslüman olup İslam medeniyeti daire-i içine girerek, İslam dünyasının ortasında arka arkaya devletler kuran Türkler, millî değerlerini bütünüyle koruyorlar ve İslam topluluklarının içinde âdeti Orta Asya'daki hayatlarını yaşıyorlardı. İran ve Arap kültürlerinin etkisi yüzeyde kalıyor, Türk toplum hayatının derinliğine nüfuz edemiyordu. Özellikle bayram, doğum, düğün ve ölüm olaylarında eski Türk âdetleri hâkimdi.⁸⁰¹ Öte yandan Türkler, İslam dünyasında dillerini bütünüyle korumakla birlikte pratik gayelerle yan yana yaşadıkları toplulukların dillerinden de bazı kelime ve kavramlar alıp kullanmışlardır. Meselâ, "**nevruz**" bunlardan biridir. Bilindiği gibi nevruz, Farsça kökenli bir kelimedir. Fakat nevruz, aynı zamanda hem Farsların, hem de Türk topluluklarının ilkbaharda yaptıkları bayramın da adıdır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Türkler, Orta Asya kökenli olan millî bayramlarını İslamî dönemde "**nevruz**" adı altında kutlamışlardır.

Burada hemen belirtelim ki, "**Farsların millî bayramı nevruz**" ile "**Türklerin millî bayramı nevruz**" arasında temelde ve özde büyük farklar bulunmaktadır. Burada şu kadarını söyleyelim ki, her iki milletin nevruz bayramlarında şekli olarak ortak unsurlar bulunmaktadır. Fakat, bu unsurların her iki millette anlamları ve yorumları tamamen farklıdır. Bu farklılıkları şu şekilde belirlemek mümkündür: Meselâ ateş unsuru, her iki milletin bayramında da vardır. **Fakat, İranlılarda ateş tapınmanın bir objesidir.**⁸⁰² **Bundan dolayı ritüel bir anlam taşımaktadır. Türklerde ise ateş, temizlenmenin ve arındırmanın bir vasıtasıdır.** Dolayısıyla eski Türk inancına göre, saflığından şüphe edilen herkesin ve her nesnenin iki ateş arasından geçirilmesi, bir ocağın etrafında döndürülmesi ve hatta bir ateşin üzerinden atlatılması lâzımdır. Meselâ, **Göktürkler, Bizans elçisi Zemarkhos'u her türlü**

⁸⁰⁰ Koca, 1997: 195.

⁸⁰¹ Koca, 1997: 202.

⁸⁰² Güngör, 1995: 36.

felâketten uzak tutmak için bir ateş etrafında döndürmüşlerdir.⁸⁰³ Öte yandan Türk kamları (şamanları) da, hastayı kötü ruhlardan arındırmayı ateşle yapmaktaydılar.⁸⁰⁴

Ateşin üzerinden atlatılmak suretiyle arındırma âdeti, Orta Asya Türk topluluklarında korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Orta Asya Türk topluluklarının nevrüz adı altında kutladıkları bahar bayramlarının hemen hemen hepsinde bu âdet vardır. Türk topluluklarındaki bu âdet, sadece nevrüz bayramlarında değil, aynı zamanda düğün törenlerinde de gelinin kemik ateşi üzerinden atlatılması ve çevresinde döndürülmesi şeklinde icra edilmektedir.⁸⁰⁵

Türk bayramlarındaki bazı unsurlar, İran bayramlarında hiç bulunmamaktadır. Meselâ, İran bayramlarında örsün üzerinde demir dövme âdeti yoktur. Bu tamamen Türklere has bir gelenektir. Bu geleneğin kökü de Göktürklerle dayanmaktadır. Türklerde demircilik ata mesleği durumunda idi. Türklerdeki "**tarhan**" unvanının demircilikle çok yakın ilgisi vardı. Tarihî kayıtlara göre, ancak yedi göbekten beri ataları demircilik yapmış olanlara, bu unvan verilmekteydi. Öte yandan, İran tarihinde Farsların demircilik yaptıklarına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Türk bayramlarındaki yarışma türü eğlenceler İran bayramlarında hemen hemen hiç yoktur. Yarışma, eski Türk hayatının en belirgin özelliğidir. Esasen yarışma, mücadele ve üstün gelme fikrine dayanır. Türkler, hayatta kalabilmek için Orta Asya'nın son derece sert ve acımasız tabiat ve iklim şartlarına karşı devamlı mücadele içinde olmuşlardır.⁸⁰⁶ Böylece, mücadele ve üstünlük duygusu zamanla onların bütün faaliyetlerine yansımıştır.

İran bayramları, Cemşîd ve Feridun gibi hükümdarların tahata çıkışı olaylarına dayanır. Türk bayramının oluşumuna ise, Türk'ün hayatında rol oynayan unsurlar ve olaylar kaynaklık eder. Bunlar tabiat, iklim ve millî felâket gibi bütün toplumu ilgilendiren olaylardır.

⁸⁰³ Roux, 1994: 185; Chavannes, 1900: 235. "Puis ce furent des sorciers turcs qui purifièrent l'envoyé romain en le faisant passer a travers des flammes."

⁸⁰⁴ Roux, 1994: 62.

⁸⁰⁵ Bacon, (tarihsiz): 93, 94.

⁸⁰⁶ Koca, 1990: 17.

≈ XIII. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DİNÎ KÜLTÜR*

1-) Gök Tanrı (Kök Tengri) İnancı

a-) Gök Tanrı İnancının Doğuşu

Eski Türk dininin merkezinde “Gök Tanrı” (*Kök Tengri*) inancı bulunuyordu.⁸⁰⁷ Yabancı ve Türkçe kaynakların kayıtlarına göre, Gök Tanrı sözü, tarihin belirli bir döneminde (*Hunlar ve Gök-türkler*) hem maddi gökyüzünü, hem de evrenin yaratıcısı, ulu varlığı ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerde Tanrı düşüncesinin doğuşu, büyük bir ihtimalle onların maddi gökyüzünü evrenin yaratıcısı, ulu varlık olarak kabul etmeleriyle başlamıştır. Zira eski çağlarda, her topluluk yaratıcı ulu varlığı, hayatlarında rol oynayan ve etkili olan yerlerde ve varlıklar arasında aramıştır. Bilindiği gibi, Orta Asya’da hayatı en çok etkileyen unsur, yaşamaya son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartlarıdır. Orta Asya’nın tabiat ve iklim şartları,

* S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri, Cilt: II, Ankara, 2003, s. 159-183.

⁸⁰⁷ Eski Türk dini üzerinde araştırma yapan bilim adamlarının hemen hepsi, “Gök Tanrı” inancının semavî bir temele dayandığını, toprakla bir ilişkisinin bulunmadığını, bu inancın avcı, çoban ve besicilik yapan topluluklara has bir inanç olduğunu belirtmişlerdir. Meselâ **Eliade**, “Gök Tanrı” inancını Orta Asya topluluklarının karakteristik bir sistemi olarak görmektedir. Aynı şekilde **Giraud** da bu inancı Türklerin ana kültü şeklinde değerlendirmektedir (**Kafesoğlu**, 1977: 259; **Günay-Güngör**, 1997: 36).

Gök Tanrı inancını Çin’e götüren de Türkler olmuştur. **Eberhard**’a göre, Kuzey Çin’de devlet kuran **Chou hanedanı** (MÖ 1050-256) aslen Türk’tür. Chou hanedanı ile birlikte Kuzey Çin’in kültür yapısı temelden değişmeye başlamıştır. Chou hanedanı döneminde ziraat kültürünün yerini büyük ölçüde at kültürü almış, toprak ve bereket tanrılarının yerine de Gök Tanrı inancı hâkim olmuştur. Bu durum Konfüçyüs’ün fikir sistemini de etkilemiştir. Konfüçyüs, eserlerinde **Tanrı** kavramını “**Tien**” sözü ile karşılamıştır. Tien sözü ise, Türkçe Tanrı kelimesinin Çince söylenişidir.

Türk hayat tarzının, Türk karakter yapısının, Türk örf ve âdetlerinin, Türk sanat anlayışının, Türk dünya görüşünün ve daha da önemlisi Türk dinî inancının oluşmasında ve şekillenmesinde başlıca rol oynamıştır.

Türklerin hem hayatı, hem de başlıca geçim kaynaklarını oluşturan sürüleri, Orta Asya'nın elverişsiz ve ağır tabiatı ile iklim şartlarının daima tehdidi altındaydı. Kış ayları, dondurucu soğuklarla son derece sert; yaz ayları da kavurucu sıcaklarla kurak geçmekteydi. Dondurucu soğuklar, salgın hastalıklarla toplu hayvan ölümlerine; kavurucu sıcaklar da otların ve suların kurumasına yol açıyordu. Her iki durum da Orta Asya'da yaşamayı son derece zorlaştırıyordu. Öte yandan **onlar; yağmur, kar, fırtına, yıldırım, şimşek gibi hayatlarında sık sık felâketlere yol açan ve kendileri üzerinde de şiddetli korku, dehşet, panik, hayret ve endişe uyandıran tabiat olaylarıyla karşılaşmaktaydılar.** Bu durum Türkleri ister istemez hayatlarını etkileyen gücün ve kudretin kaynağına yöneltti. Türklerin hayatlarını etkileyen tabiat olaylarının hemen hepsi gökyüzünde meydana gelmekteydi. Böylece Türkler gözlerini gökyüzüne çevirdiler. Gerçekten de gökyüzü, yeryüzündeki hayatı belirleyici bir rol oynuyordu. Bu yer, ışık ve ısı veren güneşi, geceyi aydınlatan ayı, karanlık gecelerde yol gösteren yıldızları içinde bulunduruyordu. Yağmur, kar, yıldırım ve şimşek oradan gelmekteydi. Üstelik o; tek, benzersiz, her şeyin üzerinde ve her şeye hükmeder bir konumdaydı. Bu duruma göre, Türkler için gökyüzü, büyük bir gücün ve kudretin kaynağı idi. Gerçekten de **insan, tabiatının gereği olarak anlayamadığı ve açıklayamadığı olaylara kaynaklık eden varlıklarda büyük bir güç olduğuna inanır; kendisini de bu varlıklar karşısında daima güçsüz hisseder.** İşte Türklerin gökyüzü karşısında tutumları da böyle oldu.

Böylece Türkler, **"Gök Tanrı"** adını verdikleri gökyüzünü inançlarının merkezine yerleştirdiler. Bu kavram onların zihninde zamanla maddi bir varlık olmaktan çıktı ve bütün varlıkları yaratan ve bütün varlıklara hükmeden yüce bir varlık hâline dönüş-

tü.⁸⁰⁸ Göktürk Yazıtlarından, özellikle bu tezi destekleyecek örnekler verilebilir. Gerçekten de Göktürk Yazıtlarında, Türklerin evreni yaratan ve ona hükmeden tek Tanrı inancına ulaşmış olduklarını görmek mümkündür. Bu yazıtlarda **“Üstte mavi gök (kök tengri), altta yağız yer yaratıldığına, ikisinin arasında kişioğlu yaratılmış.”** denmektedir.⁸⁰⁹ Burada **“gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğlunu”** yaratan, sınırsız bir güce sahip, evrensel yüce bir varlıktan söz edilmektedir. Bu varlık da yine aynı yazıtlarda **“Kök⁸¹⁰ Tengri”** kavramı ile ifade edilmiştir.

Fakat, Göktürk Yazıtlarında, **“gökyüzü”** ile **“Tanrı”** kavramları için aynı kelime, yani **“Kök Tengri”** kelimesi kullanılmıştır. Bu durum ise, birçok araştırmacının yanılsamaya yol açmıştır. Hâlbuki, Göktürk çağında Türkler, aynı kelime ile ifade etmelerine rağmen, bu kelimeler arasındaki anlam farkını çok iyi biliyorlardı. Ayrıca, Göktürklerde yaratıcı varlık (*Tanrı*) ile gökyüzü kavramlarının birbirinden farklı anlamlarda kullanıldığını aynı yazıtlardaki **“Tengri teg Tengri”** (*Tanrı gibi gökyüzü*) ifadesinden de anlamak mümkündür. Görüldüğü gibi, burada da ayrı ayrı varlıklar için aynı kelime kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, yaratıcı varlığı; ikincisi de maddi gökyüzünü ifade etmektedir. Burada maddi gökyüzünün, evrenin yaratıcısı olan yüce Tanrı'ya benzetilmesinin sebebi de, Tanrı fikrinin doğuşunun maddi gökyüzü ile başlamış olmasından kaynaklanmıştır.

Türkler, **“Tanrı”** ve **“gökyüzü”** için aynı kelimeyi kullanmaya devam etmemişlerdir; bu durum Uygur Devrinde değişmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Uygur Devrinden itibaren sözü edilen iki varlığın aynı kelime ile ifade edilmesinden vazgeçilerek, her iki varlık için iki ayrı kelime kullanılmaya başlamıştır. Bunlardan gökyüzü için **“gök”** (*kök*), yaratıcı yüce varlık için de **“Tanrı”** (*Tengri*) kelimeleri kullanılmıştır.⁸¹¹ Aynı şekilde Kuman (*Kıpçak*) Türkleri de bu ayrımı yapmışlardır. Meselâ, **“Codex Co-**

⁸⁰⁸ Kafesoğlu, 1980: 63; Koppers, 1941: 448/493.

⁸⁰⁹ Orhun Âbideleri, 1973: 19, 49.

⁸¹⁰ **“Gök Tanrı”**(Kök Tengri) terimindeki **“gök”** sözü, **“yüce, ulu, semavî”** anlamında bir sıfat olarak kullanılmıştır.

⁸¹¹ İnan, 1976: 17.

manicus" adlı Türkçe (*Kuman Türkçesi*)-Latince bir sözlükte "**kök**" kelimesi Latince "**caelum**" (*gök*), "**Tengri**" kelimesi de "**Deus**" (*Tanrı*) şeklinde iki ayrı kelime ile karşılanmıştır.⁸¹²

Diğer taraftan Türkler, canlı-cansız bazı büyük varlıklar için de "tanrı" kelimesini kullanıyorlardı.⁸¹³ Burada hemen belirtelim ki, onlar, bunların hiçbirini bütün varlıkların yaratıcısı olan "**Al-lah**" seviyesine yükseltmiyorlardı. Bu kullanıştaki "**tanrı**" kelimesi, büyüklüğü ifade eden bir sıfattan ibaretti.

XI. yüzyılda topluca İslam dinine ve medeniyetine giren Türkler, yeni dinlerindeki Allah kavramının mânâsını ve mahiyetini eski inançlarındaki Tanrı kavramında da gördükleri için bu kelimeyi İslamî dönemde de terk etmeyerek kullanmaya devam etmişlerdir. Öyle ki, Türk din bilginlerinin hemen hepsi Karahanlı Devrinden itibaren -*özellikle Anadolu Türk Beylikleri devrinde*- yaptıkları Kur'an-ı Kerîm meallerinde Allah sözü yerine genellikle Tanrı kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu meallerde özellikle Tanrı kelimesinin en eski telaffuzu olan "**Tengri**" şeklinin kullanılması son derece dikkat çekicidir.⁸¹⁴

b-) Gök Tanrı İnancının Özellikleri

Gök Tanrı inancı, tek Tanrı düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bu inancın merkezinde yaratıcı yüce varlık olarak tek Tanrı vardır. Burada hemen belirtelim ki, tek Tanrı inancına bütün Türk toplulukları değil, ancak yüksek kültür yaratan ve büyük devletler kuran Türk toplulukları (*Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar*) ulaşabilmişlerdir.⁸¹⁵

Türkleri yakından tanıyan çağdaş yabancı yazarların hemen hemen hepsi, eski Türk dinî inancının mahiyeti hakkında aynı tespitte bulunmuşlardır. Meselâ, **Theophylacte Simocatt** adlı bir Bizans tarihçisinin bu husustaki tespiti şöyledir: "**Türkler; toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir Tan-**

⁸¹² Grönbech, 1936, 1942: 70/26; 143/19; 145/3.

⁸¹³ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III/279.

⁸¹⁴ İnan, 1991: 153, 163, 167, 176.

⁸¹⁵ Krş. İnan, 1972: 26; Roux, 1994: 44.

rı'dan başka bir şeye tapmazlar. Ona atlar, sığırlar ve koyunlar kurban ederler.”⁸¹⁶ 921 yılında devrin Abbasî Halifesi tarafından Bulgar Türklerine gönderilen **İbn Fazlan** adlı bir Arap elçisi de Oğuz Türklerinin tek Tanrı inancına sahip olduklarını gözlemlerine dayanarak şöyle belirtir: **“İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse, başını semaya kaldırıp ‘bir Tengri’ der. Bu Türkçe ‘bir Allah’ demektir. Zira, Türkçede ‘bir’ vâhid, ‘Tengri’ ise Allah demektir.”**⁸¹⁷ Aynı şekilde bir Gürcü kaynağında, **“Bunların (Türklerin) dini ölümsüz bir Tanrı'ya tapmaktan başka bir şey değildir.”**⁸¹⁸ denilmektedir. Yakubî Patriği Süryanî Mikael de, eski Türklerin dinî inancını, **“Gök Tanrı diye adlandırdıkları tek bir Tanrıya tapmak”**⁸¹⁹ şeklinde tayin ve tespit eder.

Bu bilgilerden çıkan sonuç şudur: Bizans, Arap, Gürcü ve Süryanî tarihçileri, eski Türk dinî inancının tek Tanrılı bir inanç olduğunu belirtmişlerdir. Birbirinden habersiz olan ve birbirinden uzak mekanlarda yaşamış bulunan bu yazarların aynı tespitte birleşmeleri bir tesadüf değildir; hiç şüphesiz hepsi de aynı gerçeği ifade etmektedirler.

Yabancı kaynaklar, eski Türk dininin sadece tek Tanrılı inanç olduğunu söylemekle kalmamışlar; aynı zamanda bu Tanrı'nın en önemli özelliğini de belirtmişlerdir. O da bu Tanrı'nın **“ölümsüz” (Mengü/Bengü Tengri), yani “ezeli ve ebedî”** bir varlık olmasıdır. Öte yandan, ne yabancı ne de yerli kaynaklar, Gök Tanrı'nın sözle veya resimle herhangi bir tasvirini vermişlerdir. Türkler Tanrı'yı, sadece görülmeyen bir varlık, yani **“ruh”** olarak düşünmüşlerdir.

Görüldüğü gibi, **eski Türk dini, tek Tanrılı bir inanç olarak semavî dinlerle aynı temele dayanıyordu.** Bu inancın merkezinde yer alan Gök Tanrı, tıpkı semavî dinlerin yaratıcı yüce varlığı gibi sınırsız bir güce ve evrensel bir özelliğe sahipti. O, bu özelliğiyle İslam dininin Allah'ı gibi **“kâdir-i mutlak”** bir varlıktı.

⁸¹⁶ **Chavannes**, 1900: 248.

⁸¹⁷ **İbn Fazlan**, 1975: 31.

⁸¹⁸ **Roux**, 1994: 102.

⁸¹⁹ **Michel le Syrien**, 1905-1909: 156-157.

Türkler Tanrı'nın bu özelliğini, Türkçe “**ugan**” (*ugan Tengri=kâdir-i mutlak*) kavramı ile ifade ediyorlardı.

Göktürk Yazıtlarına yansıyan Türk kozmogoni anlayışında, Gök Tanrı evrenin yaratıcısı ve kâdir-i mutlak bir varlık olarak kendini göstermektedir. Bu duruma göre, “**gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğlunu**”, yani içindeki canlı-cansız tüm varlıklarla bütün evreni yaratan Tanrı'dır. Şafak söktüren (*tan üntürü*), yağmur ve kar yağdıran,⁸²⁰ şimşek çaktıran,⁸²¹ rüzgâr estiren,⁸²² bulut ve bitkiyi meydana getiren⁸²³ de, yine O'dur. Varlıklara can ve ölüm vermek de Tanrı'nın iradesine bağlıdır.

Eski Türk inancında Tanrı, siyasi iktidarın da kaynağı durumundadır. Esasen, Türklerde ilâhî irade olmaksızın hükümdarlık gerçeği de mevcut olmamaktadır. Bu duruma göre, Türk hükümdarları devlet idare etme güç ve yetkisini doğrudan doğruya Tanrı'dan almaktaydılar. Aynı şekilde, Türk kağanları da kendilerini Tanrı tarafından seçilmiş ve yine Tanrı tarafından Türk milletinin, hatta bütün milletlerin üzerine hükümdar tayin edilmiş kişiler olarak görmekteydiler. Onlar bu inançlarını Göktürk Yazıtlarında çeşitli ifadelerle yansıtmışlardır. Meselâ, Bilge Kağan, kendisi için “**Tanrı buyurduğu için kağan oldum.**” demiştir.

Aynı yazıtlara göre **Tanrı, Türk hükümdarlarına devlet idare etme güç ve yetkisini vermekle kalmıyor; onları iktisadi ve askerî bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle de donatıyordu.** Böylece, Türk hükümdarları da idare ettikleri toplulukları iktisadi bakımdan refaha kavuşturmakta, çıktıkları sefer ve akınlarda da onlara zaferler kazandırmaktaydılar. Daha doğrusu, Türk hükümdarlarının iktisadi ve askerî faaliyetlerde başarılı olmaları, ancak Tanrı'nın destek ve yardımı ile mümkün olabilmekteydi.

Eski Türk dinî inancına göre, **Tanrı sadece siyasi iktidarı veren değil, aynı zamanda verdiği iktidarı geri alan bir kudrete de sahiptir.** Tanrı'nın bu gücü, Türk hükümdarının üzerinde

⁸²⁰ Kaşgarlı Mahmûd, 1940: 316, 347. “Tengri yağmur yağıttı.”, “Tengri kar karlattı.”

⁸²¹ Kaşgarlı Mahmûd, 1940: 356. “Tengri yaşın yaşnattı.”

⁸²² Kaşgarlı Mahmûd, 1939: 266. “Tengri esin esnetti.”

⁸²³ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: 212, 225. “Tengri bulut agıttı.”, “Tengri ot öndürdi.”

daima siyasi bir baskı aracı olmuştur. Bundan dolayı, Türk hükümdarları Tanrı'nın verdiği siyasi iktidarı ellerinde tutabilmek için idarede devamlı başarılı olmak zorunda idiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk hükümdarları ancak hükümdarlığa lâyık oldukları müddetçe işbaşında kalabilmekteydiler. Aksi takdirde Tanrı'nın verdiği siyasi iktidar (*kut*), yine Tanrı tarafından kendilerinden geri alınmaktaydı.

Tanrı, Türk milletin hayatı ve istiklali ile de yakından ilgilenmekteydi. Bu tavrıyla Tanrı, âdeta millî bir özelliğe bürünmekteydi. Göktürk Yazıtlarına yansıyan şu olay Tanrı'nın bu özelliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır: Çin, 630 yılında Göktürk Devletinin siyasi istiklaline son vererek Türk topluluklarını hâkimiyeti altına almıştır. Göktürk Yazıtlarının ifadesiyle, Türk milletin bey olacak erkek evlâdı kul, hanımlık kızı cariyeye olmuştur. Türk beyleri kendi adlarını bırakıp Çinli beylerin Çince adlarını almışlardır. Türk milleti 50 yıl işini gücünü Çin'e vermiştir; yani onun için çalışmıştır. Çin ise, bunu yeterli bulmamıştır. Türk milletin kökünü tamamen kurutmayı düşünmeye başlamıştır. Türk milletin adı ve sanı yok olacak duruma gelmiştir. İşte bu safhada Tanrı ile Türk'ün "**kutsal yeri ve suyu**" (*ıduk yir sub*) harekete geçerek duruma müdahale etmiştir. Türk milletin tamamen yok olmasına razı olmayan Tanrı, Göktürk beylerinden El-teriş'i Türk milletin üzerine hükümdar tayin etmiştir. Türk milletin istiklalini kurtarması ve askerî zaferler kazanması için ona güç vermiştir. Böylece El-teriş de, Tanrı'nın iradesi ve takdiri sonucu olarak Türk milletine tekrar istiklalini kazandırdığı gibi, esirlik zamanında dağılmış olan Türk topluluklarını da Göktürk Devleti çatısı altında toplamıştır.

Tanrı'nın önemli özelliklerinden biri de onun cezalandırma hak ve kudretine sahip olmasıdır. Cezalandırma bazen salgın hastalık, bazen askerî alanda başarısızlık, bazen de ölüm şeklinde kendisini göstermekteydi. Meselâ, Çinliler, Göktürk Kağanı Tardu'nun üzerlerine yaptığı bir seferde Göktürk ordusunun geçtiği her yerdeki suları zehirlemişlerdir. Bu yüzden Göktürk ordusu büyük miktarda mal ve can kaybına uğramıştır. Tardu,

büyük miktarda mal ve can kaybına sebep olan bu olayı Tanrı'nın gazabı olarak değerlendirmiştir.⁸²⁴

Tanrı, insanların kaderine doğrudan doğruya hükmeder. Onların filini birer birer takip eder. Göktürk Yazıtlarının ifadesine göre, Tanrı, kendi devletinden ve yurdundan ayrılanlara, kağanına itaat etmeyenlere ve düşmana boyun eğenlere karşı son derece duyarlıdır. Böyle davranışlarda bulunanları ise, en ağır bir şekilde cezalandırır. Bu ceza da, cezaların en ağırı olan ölümdür.

2-) Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Eski Türk toplulukları, kendilerinin dışında kalan varlıkları ve olayları tamamen ruhsuz, ölü varlıklar ve olaylar olarak görmüyorlardı. Onlar, içinde yaşadıkları tabii çevrede gördükleri belirli varlıklarda ve karşılaştıkları bazı tabiat olaylarında bilinmeyen bir gücün bulunduğu inanıyorlardı. Bundan dolayı, bu varlıklara ve tabiat olaylarına da kutsallık izafe ediyor ve bunlara karşı korkudan kaynaklanan bir sevgi ve saygı besliyorlardı.

Türklerin, içinde manevi bir güç bulunduğu inandıkları varlıkların ve olayların başında; **güneş, ay, yıldız, göl, ırmak (öğüz, etil, müren), pınar (bulak), dağ, kaya, orman, ağaç, ateş, yer, su** gibi çeşitli canlı-cansız varlıklar ile **gök gürlemesi, şimşek, yıldırım** gibi tabiat olayları gelmekteydi. Bu varlıkların ve tabiat olaylarının her biri kendi içinde bir ruh taşıyordu. Bunların gözle görünen kısımları ise, görünmeyen ruhların dışı vurmuş olan görünür şekilleri idi. Bugün Türkçedeki bazı kelimelerde bu inancın izlerini görmek mümkündür. Meselâ, "**gökyüzü ve yeryüzü**" kelimeleriyle "**gök ve yer**" gibi varlıkların görünen yüzleri belirtilmiştir. Bu varlıkların görünen yüzlerinin gerisinde veya altında ise, manevi bir güç olarak ruhları bulunmaktadır.

Eski Türk inancına göre, özünde ruh taşıyan varlıkların başında **güneş** ve **ay** geliyordu. Türk Kağanları, tahta çıkışlarında rolü olduğuna inandıkları güneşin ve ayın daima yardım ve hima-

⁸²⁴ Liu Mau-tsai, 1959: I, 459. "Als die Leute und die Tiere von Ta-t'ou Khagan das von den Chinesen vergiftete Wasser tranken und starben, sagte Ta-t'ou, der Himmel habe böses Wasser herabfallen lassen, um wohl mich zu vernichten!"

yesini kazanmak durumundaydılar. Bunun için onlar, tahtlarında daima doğuya dönük bir vaziyette otururlar ve otağlarını da doğuya açılacak şekilde kurarlardı. Otağlarından sabah çıktıklarında doğan güneşi, gece çıktıklarında ise ayı selâmlıyorlardı.⁸²⁵ Öte yandan Göktürkler, gece yapacakları savaşlarda saldırıya geçmek için, ayın dolunay hâlini almasını beklemekteydiler.⁸²⁶

Birçok dinî inanışta dağların önemli rolü vardı. Eski Greklerde dağ Tanrı'nın mekânıydı. Musevîlik ve İslam gibi semavî dinlerde ise, dağ, Tanrı'nın peygamberlere emirlerini ulaştırmada vasıta olan kutsal bir yer idi.⁸²⁷

Türkler de dağları göğe daha yakın olduğu için kutsal saymışlar; kurbanlarını genellikle kutsal saydıkları dağlarda sunmuşlar, dualarını da bu dağlarda yapmışlardır.⁸²⁸ Meselâ, bir Türk Kağanı ordusu ile Tanrı dağlarından geçerken atından inip Gök Tanrı'ya dua etmiştir.

Eski Türk inancında “**orman ve ağaç kültü**” de önemli bir yer tutmaktaydı. Göktürkler için **Ötüken ormanı** (*Ötüken yış*) kutsal (*ıduk*) bir yerdi. Ötüken ormanının kutsal sayılmasının başlıca sebebi de, onun koruyucu bir ruha sahip olması idi. Bundan dolayı Göktürk hükümdarı Bilge Kağan, Türklerin Ötüken'i terk etmeleri hâlinde onun himayesinden mahrûm kalacaklarına ve böylece başlarına büyük felâketlerin geleceğine inanıyordu. Bundan dolayı o, Göktürk Yazıtlarında Türk milletine ısrarla Ötüken'den ayrılmamasını tavsiye etmiştir.

Türkler, kendilerinin diktikleri ağaçlardan oluşan ormanlara da bazen kutsallık izafe ediyorlardı. Meselâ, Türk topluluklarından Çin'in kuzeyinde devlet kuran **Tobalar** (*Tabgaç*), kuzeydeki yurtlarından güneye göç ederken göğe, yere ve ölmüş atalarına kurbanlar sunduktan sonra kendileri için önemli gördükleri bir saha-

⁸²⁵ De Groot, 1921: 60.

⁸²⁶ Liu Mau-tsai, 1958: I, 28, 41.

⁸²⁷ Yahudiler Sina dağı, Müslümanlar Arafat dağı, Grekler Olimpos'u, Hintliler Himalaya dağlarını, Moğollar da Burhan-Kadun'u kutsal saymışlardır (İnan, 1966: 272).

⁸²⁸ Julien, 1864: 6/3, 335. “De plus, dans la deuxième décade du cinquième mois, on rassemble d'autres hommes pour qu'ils aillent adorer l'esprit du ciel sur la meme montagne et lui offrir un sacrifice.”

ya kayın ağaçları dikerek kutlu bir orman meydana getirmişlerdir.⁸²⁹

Türklerde **ateş** de kutsal sayılmaktaydı. Eskiden beri Türk toplulukları arasında ateşin gökten indiği ve onun temizleme, arındırma ve saflaştırma gücüne sahip olduğu inancı hâkim ve yaygındı. Altay ve Yakut Türkleri, ateşin varlığında bulunduğu inandıkları bu güce veya ruha, bugün **“ot idi”**, yani **“ateş sahibi”** adını vermektedirler.⁸³⁰

Ateş vasıtasıyla varlıkları ve eşyaları temizleme, arındırma ve saflaştırma inancına hemen hemen bütün Türk topluluklarında rast gelinmektedir. Meselâ, Göktürk Kağanını ziyaret eden Bizans elçisi, iki ateş arasından geçirilmek suretiyle her türlü kötülükten arındırılmıştır.⁸³¹ Aynı şekilde, Yakut Türkleri de, ava çıkmadan önce ateşin üzerinden atlamak ve tütsülenmekle, elbiselerini ve silâhlarını temizlediklerine inanıyorlardı. Bu inançtan dolayı, özellikle kadınların âdet görme ve doğum hallerinde silâh takımlarına dokunmamaları, dokundukları taktirde ise bu silâh takımlarının ateşle temizlenmesi gerekmektedir.⁸³²

Ateş vasıtasıyla kötü ruhlardan temizlenme ve arınma inancı, Müslüman Türklerde de devam etmiştir. Başkurt ve Kazak Türklerinde **“alaslama”** adı altında gösterilen faaliyet, hastaları kötü ruhlardan temizlemek veya kötü ruhları uzaklaştırmak gayesi ile yapılmaktadır.⁸³³ Aynı inancın başka bir uygulaması da hastaları, evleri ve ölüleri **“tütsüleme”** şeklinde kendini göstermektedir.

⁸²⁹ Eberhard, 1942: 80.

⁸³⁰ Günay-Güngör, 1997: 48.

⁸³¹ Chavannes, 1900: 235. Kırgız Türklerinin bir âdeti de ölülerini yakmaktır. Çünkü onlar, ateşin ölüleri temizlediğine ve günahlardan arıttığına inanmaktaydılar (**Ibn Fazlan Seyahatnâmesi**, Mervezi kısmı 1975: 99). Kırgızlar, Hindûlar gibi ölülerini yakarlardı. Onlara göre, **“Ateş, eşyanın en temizidir. Ona düşen her şey temizlenir. Ateş, ölüyü pislik ve günahlardan temizler.”** (**Şeşen**, 1985: 77).

⁸³² Günay-Güngör, 1997: 49.

⁸³³ İnan, 1972: 68. **“Alaslama”** âdeti, Anadolu Türkleri arasında da vardır. Bu kavram, Türkiye Türkçesinde **“alazlama”** şeklinde geçer. Ateşle temizleme anlamını ifade eder.

Diğer taraftan, Türklerdeki “ateş kültü” ile “aile ocağı” arasında da yakın bir ilişki bulunmaktadır. Zira, “ocak” sözü, eski Türkçede ateş anlamına gelen “od” kelimesinden çıkmış bir kelimedir. “Oc(d)-ak”, ateşin bulunduğu yer demektir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Türkler ateşi kutsal saymakta ve ona son derece saygı duymaktaydılar. Onlar bu saygılarını ve ilgilerini de çeşitli davranışlarla göstermekteydiler. Meselâ, Altay ve Yakut Türklerinde görülen ateşe kurban sunma, yiyecek ve içeceklerden ateşe pay ayırma, ateşi su ile söndürmeme, ateşe tükürmeme, ateşe karşı kötü söz söylememe gibi davranışlar hep bu saygı ve ilginin birer tezahürleridir. Bu davranışların bir kısmı, bugün Anadolu Türkleri arasında da görülmektedir.

Türklerde ateş, hava ve toprak gibi su da kutsal kabul edilmiştir. Göktürk Yazıtlarında belirtildiği gibi, Türklerin “kutsal yer su”ları, tıpkı Tanrı gibi onların kaderi ile yakından ilgilenmekte ve kendilerine yardım etmekteydi. Zira, diğer varlıklarda olduğu gibi, suda da koruyucu bir ruh bulunmaktaydı.

Türklerin gözünde su, temizlik ve saflığın bir sembolü idi. Bundan dolayı tükürerek veya dışkı ile suyu kirletmek yasak idi. Oğuz Türkleri yıkanmak için bile onu kullanmamaktaydılar.⁸³⁴ Bulgar Türklerine göre, su, insanı saflaştıran fazilet iksiri özelliğinde bir madde idi. Tuna Bulgarlarının merkezi Madara’da bu inançla yapılmış bir “kült havuzu” bulunmaktaydı.

3-) Atalara Saygı ve Bağlılık

Ölmüş ataların suretlerinin zaman zaman rüyalarda görülmesi, eski insanları son derece etkilemekte, onları korku ve dehşet içinde bırakmaktaydı. Bu korku ve dehşet, yavaş yavaş yerini saygı, sevgi ve bağlılığa bırakmıştır.⁸³⁵ Böylece, atalara saygı ve bağlılık, dinî inancın temel unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Ölmüş atalara saygı ve bağlılık, genellikle “baba ailesi” (*ataerkil=patriarcal=famille patriarcale*) tipinin hâkim olduğu topluluklarda görülen bir inanıştır. Eski Türk topluluklarında aile,

⁸³⁴ İbn Fazlan, 1975: 32.

⁸³⁵ Durant, 1978: 113, 123.

"baba ailesi" tipindeydi. Türk ailesinde baba, hâkim bir rol oynuyor; ailenin bütün hayatını düzenliyordu. Aile fertleri, hemen hemen her şeylerini babaya borçlu idiler. Bu durum, aile fertleri arasında babaya karşı daha sağlığında büyük bir minnet ve şükran hissinin doğmasını sağlamaktaydı. Bu minnet ve şükran hissi, babanın ölümünden sonra da devam etmekteydi. Minnet ve şükran hissi, özellikle ailenin ve toplumun hayatında rol oynayan kahraman atalara (*culte des héros*) karşı daha da kuvvetli olmaktaydı. Öte yandan Türklerde, ruhların ölmezliği inancı hâkimdi. Onlar, ölmüş atalarının ruhlarının öteki dünyadan zaman zaman geri dönerek çadırlarının çevresinde dolaştıkları ve geride kalanlara da iyilik ve kötülüklerinin dokunabileceği inancındaydılar. Bundan dolayı Türkler, bu ruhların kötülüklerinden korunmak, destek ve himayelerini kazanmak ve onları memnun etmek için bazı faaliyetler gösteriyorlardı. Bu faaliyetlerin başında, onlar için toprağın altında mezar odaları yapmak, yemek vermek (*yoğ aşısı=ölü aşısı*) ve kurban sunmak gibi âdetler gelmekteydi. Meselâ, Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler her yıl Gök Tanrı ve ölmüş ataları için kurban kesiyorlardı.

Türklerde ölmüş atalara saygı ve bağlılık, onların suretlerini (*kugurcak*) yapmak ve saklamak şeklinde de kendisini göstermekteydi. Keçeden, paçavradan, kayın ağacının kabuklarından ve hayvan derilerinden yapılan bu suretlere, Altay Türkleri "**töz/tös**", Yakut Türkleri "**tangara**", Moğollar da "**ongun**" adını veriyorlardı.⁸³⁶ Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanırdı. Yolculuğa çıkarken de üzerlerine saçı saçılır ve ağızlarına yağ sürülürdü.⁸³⁷ Öte yandan, tarihî kayıtlara göre, Karlukların yanmayan ağaçtan yapılmış tapınakları bulunmakta ve bu tapınakların duvarlarında da eski kağanların resimleri yer almaktaydı.⁸³⁸ Bunlar, şüphesiz, atalara saygının birer tezahürleri idi.

Türklerde "**atalar kültü**"nün bir diğer tezahürü de, "**kurt**"a duyulan saygıdır. Hun ve Göktürk destanlarının birçoğunda "**kurt**"

⁸³⁶ Töz, ongun (totem) için bk. Eröz, 1973: 289-299.

⁸³⁷ Eberhard, 1942: 87; Günay-Güngör, 1997: 52.

⁸³⁸ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (Ebû Dülef kısmı) 1975: 83 vd.; İnan, 1972: 10.

temel unsur olarak kendini gösterir. Meselâ, **Göktürk Türeyiş Destanında** (*Ergenekon*) “kurt” hem kurtarıcı, hem de ata durumundadır. Göktürkler “kurt”u sadece destanlarına yansıtmakla kalmamışlar, aynı zamanda onun suretini de bayraklarında bir sembol olarak kullanmışlardır.⁸³⁹

“**Kurt**, sadece Hun ve Göktürk destanlarının değil, Oğuz Kağan Destanının da temel unsurları arasında yer alır. Destanda yapılan tasvire göre, Oğuz Kağan dünya fethine çıkmak için hazırlığını yapmış beklemektedir. Birdenbire bir “kurt” ortaya çıkar ve kendisine kılavuzluk yapar. Dünya fethini tamamlayınca da ortadan kaybolur. Burada, “kurt” atalar ruhunu temsil etmektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, atalar ruhu, kurt suretine girip Oğuz Kağan’a yapacağı işlerde kılavuzluk yaparak yardım etmiştir.

4-) İbadet

Hemen hemen her büyük dinin yaratıcı yüce bir Tanrı'sından başka belirli bir kutsal kitabı, belirli bir tapınağı ve belirli bir ibadet şekli vardır. Burada hemen belirtelim ki, tarihî belgelerde eski Türk dininin ne bir kurucusuna, ne bir peygamberine, ne bir kutsal kitabına ve ne de bir tapınağına rast gelinmiştir. Bu durum kısmen ibadet şeklinde de söz konusudur. Ancak eski Türkçede “**yükünç** veya **tapingu**” (*ibadet*), “**ökünç** veya **ökünkü**” (*tövbe*), “**alkış**” (*dua*) gibi temel kavramların bulunması, Türklerin eski dinî hayatında ibadetin de bulunduğunu göstermektedir. Öte yandan, tarihî kayıtlarda bazı ibadet şekillerinin uygulamasını da görmek mümkündür. Meselâ, Türkler, senenin belirli günlerinde devlet reisinin başkanlığında toplu olarak dinî nitelikte törenler düzenlemekteydiler. Dinî törenlerin küçük bir benzeri de aile içinde, babanın başkanlığında yapılmaktaydı. Bu törenlerde, yardım ve himayesini kazanmak için Gök Tanrı'ya ve ölmüş atalara

⁸³⁹ Eberhard, 1942: 87; Liu Mau-tsai, 1958: I, 40. “Vor dem Eingang des Zeltes des Herrschers stellten sie eine Flagge auf die mit einem Wolfskopf verziert war, um zu zeigen, dass sie ihre Herkunft nicht vergessen wollten.” Julien, 1864: 6/3, 350. “C’est pourquoi a la porte de sa tente il dressa un pavillon surmonté d’une tete de loup, pour montrer qu’il n’avait pas oublié son origine.”

kurban sunulmaktaydı.⁸⁴⁰ Kurban olarak genellikle at kesilmek-teydi. Atın da özellikle erkeği (*aygır*) tercih edilmekteydi.⁸⁴¹

Kurban edilecek hayvan, kutsal (*ıduk*) sayılmaktaydı. Bun-dan dolayı, bu hayvanın sütü sağılmamakta, yünü kırılmamakta, ona yük vurulmamakta ve sahibi tarafından adak olarak saklan-maktaydı. Adak olarak belirlenen hayvana “**yağış**” adı verilmek-teydi. Adak hayvan kesilerek, yani kanı akıtılmak suretiyle kurban edilmişse, buna “**yağışlıg tapıg**” denmekteydi.⁸⁴²

Kurban sunma âdetinin bir şekli de “**saçı**” idi. Bir çeşit kan-sız kurban olan saç (*libation*), eskiden beri bütün Türk topluluk-larında uygulanan bir âdet idi. Saçı maddesi olarak ziraatçı toplu-luklarda genellikle buğday, darı, şarap; hayvan yetiştiren göçebe topluluklarda ise süt, kırmızı ve yağ gibi ürünler kullanılmaktaydı. Türkler, saç maddesi olarak sadece hayvan ürünlerini değil, tarım ürünlerinden darıyı da kullanmışlardır. “**Darısı başımıza**” sözü, bu âdetin bir belirtisi olarak günümüze kadar yaşayagelmıştır.

İbadetin temel parçasını oluşturan dualar, Türklerin dinî hayatlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Fakat, Türkler arasında toplu dualardan çok ferdî dualar daha yaygındı. Meselâ, Türk hü-kümdarları her gün sabah otağlarından dışarı çıktıklarında güneşi, gece çıktıklarında ayı selâmlıyorlardı.⁸⁴³ Öte yandan, 328 yılında bir Hun başbuğu, sefer sırasında terk edilmiş bir şehri ele geçirdi-ği zaman, atının üzerinde elini havaya kaldırarak Tanrı'ya yüksek sesle şükretmiştir. Ayrıca, bir Hun birliği de Tanrı dağlarından geçerken, birliğin komutanı ile erler (*askerler*) topluca atlarından inip dua etmişlerdir.⁸⁴⁴ Aynı şekilde, bir sefer sırasında Çinlilerin eski savaş yöntemlerini terk etmiş olduklarını öğrenen Batı Gök-

⁸⁴⁰ Göktürkler, Gök Tanrı'ya kurban sunmak için her yıl beşinci ayın ortalarında Tamir ırmağı kenarında toplanmaktaydılar. Onlar, burada pek çok at ve koyun kesmekteydiler. (Mitte des 5. Monats versammelten sich die T'u-küe am Fluss Tamir, um der Gottheit des Himmels (t'ien-schen) zu opfern, dabei schlachteten sie viele Schafe und Pferde)(Liu-Mau-tsai, 1958: I, 458).

⁸⁴¹ Bazı ilkel topluluklarda olan insan kurban etme âdeti Türklerde yoktur. Bu âdet daha çok ziraat kültürüne sahip topluluklar ile Afrika'nın yamyamlarında görülmektedir (Kafesoğlu, 1980: 54 vd.).

⁸⁴² Kaşgarlı Mahmûd, 1941: 10; 1939: I, 65.

⁸⁴³ De Groot, 1921: 60.

⁸⁴⁴ Günay-Güngör, 1997: 63.

türk hükümdarı Tardu, bu duruma sevinmiş ve atından inip yere kapanarak Tanrı'ya şükranlarını bildirmiştir.⁸⁴⁵ Öte yandan, Uygurlar da (*Tokuzguz*), ülkelerinde bulunan en yüksek dağda dua ederler, adak adarlar ve kurban keserlerdi.⁸⁴⁶

5-) Yas ve Ölü Gömme (Yoğ) Âdetleri

Türkler, insanın sadece bedenden ibaret olmadığına, her bedenin içinde görünmeyen varlık olarak birer ruhun bulunduğuna inanıyorlardı. Daha da önemlisi, onlar, pek erken çağlarda ruhların ölümsüz olduğu inancına da ulaşmış bulunuyorlardı.

Eski Türklerde can ve ruh kavramları **“tin”** (*nefes*) kelimesi ile ifade edilmekteydi. Ölüm durumu ise, ruhun (*tin*) bedeni kesin olarak terk etmesi şeklinde görülmekteydi. Türklerde, sadece insanlarda değil, hayvanlarda ve hatta canlı-cansız bütün varlıklarda da ruhun bulunduğu inancı hâkimdi. Bundan dolayı ruh için çeşitli kavramlar kullanılmaktaydı. Meselâ, bütün canlı varlıklarda bulunan ruha **“tin”**, sadece insanlarda bulunan ruha da **“süne”** denmekteydi. Bir de, bazı canlı-cansız varlıkların yapısında olduğuna inanılan **“kut”** vardı. **“Kut”**un özelliği, **“tin”** ve **“süne”** kavramlarından tamamen farklı idi. Zira **“kut”**, her varlıkta olmadığı gibi, içine girdiği varlığı tamamen kutsal hâle getirmekteydi. Öte yandan, Altay Türklerinde, insanda ruhtan başka **“yula”** adı verilen bir eşin bulunduğu inanılmakta; bu eşin de uykuda ve rüyada bedeni terk ederek çeşitli yerlerde dolaştığı düşünülmekteydi. Aynı şekilde, ölüm hâlinde bedeni terk eden ruh, bazen dünyadan ayrılmamakta ve insanlar arasında gezinmekteydi. Altay Türkleri bu ruha **“üzüt”**, Yakut Türkleri **“üör”**, Kazan Türkleri de **“ürek”** adını vermektedir.⁸⁴⁷

Eski Türk topluluklarında, ruhun, insan bedeninde vücut bulmadan önce kuş şeklinde yaşadığı ve gökte ikamet ettiği tasavvur edilmekteydi. Bundan dolayı, ölüm hâli bazen **“uçtu”** kelimesi ile ifade edilmekteydi.⁸⁴⁸ Bu söz ile ruhun uçarak gökteki eski

⁸⁴⁵ Liu Mau-tsai, 1958: I, 459.

⁸⁴⁶ Şeşen, 1985: 90.

⁸⁴⁷ Günay-Güngör, 1997: 70.

⁸⁴⁸ Ölüm hâlinde ruhun kuş şekline girerek uçup gitmesi, Orta Çağ'a ait Türkçe metinlerde **“Sungur boldı.”** (Şahin oldu.) şeklinde bir ifade ile belirtilmiştir.

mekânına, yani Tanrı'nın yanına gitmiş olduğu kastedilmektedir. “Uçmak” sözü, eski Türk inancında zamanla “cennet” anlamına gelmeye başlamıştır.⁸⁴⁹ “Uçmak”, yani cennet de, gökyüzünün yüksekçe bir yerinde düşünülmüştür. Burada iyi ruhlar ikamet ediyordu. İyi ruhlar ise, Tanrı ile insan arasında şefaatchi durumundaydılar.⁸⁵⁰

Eski Türk inancına göre, ruhlar, iyi ve kötü ruhlar şeklinde iki kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan iyi ruhlar cennete (*uçmağ*), kötü ruhlar da cehenneme (*tamuğ*) gitmekteydi. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, cennetin yeri gökte, cehennemin yeri ise, karanlıkların hâkim olduğu yerin altında düşünülmekteydi.⁸⁵¹

İyi ve kötü ruhların bazı rolleri vardı. Bunlardan cennete giden iyi ruhlar, dünyadaki akrabaları için Tanrı katında şefaatte bulunarak müspet rol oynamakta, cehenneme gidenler ise, zaman zaman dünyaya dönerek insanlara zarar vermektedir.

Türkler, ölüm olayını sâkin bir şekilde karşılamıyorlardı. Onlar ölüm karşısında duydukları acıyı genellikle paralanırcasına bir çırpınıyla açığa vurmaktaydılar. Ölüm hâlinde birden şivan (*feryat, çığlık*) kopmakta; yani bağıra çağıra ağlanmakta; saçlar, kulaklar yolunmakta;⁸⁵² yüzler bıçakla çizilmekte ve elbiseler yırtılmaktaydı. Hatta, saç örgüleri kesilmekte ve cesetle birlikte mezara konmaktaydı. Meselâ, Hun Türklerine ait Noin-ula kurganlarında ipek örtülere sarılmış bir hâlde 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Geride kalan eşlerin saç örgülerini yarıdan keserek mezara koyma geleneği, Sagay Türklerinde de vardı. Kırgız Türklerinde ise bu geleneğe sadece ölenin eşleri değil, kızları da uymaktaydı. Saç kesme geleneğinin bir benzeri de Anadolu Türklerinde görülmektedir. Meselâ, Aydınogullarından Umur Bey, hem babasının hem de kardeşinin ölümü üzerine saçlarını kesmiştir.⁸⁵³

⁸⁴⁹ Günay-Güngör, 1997: 71.

⁸⁵⁰ Rasyonl, 1970: 32.

⁸⁵¹ En eski Türk inancında önce cehennem (*tamuğ*) kavramı görülmemektedir. Soğdça bir kelime olan “*tamuğ*” kavramı, Türkçeye Budizm’in etkisiyle girmiş bir kelimedir.

⁸⁵² Liu Mau-tsai, 1958: I, 42; Orhun Âbideleri, 1973: 46, 86. “Bunca bodun saçın, kulkakın bıçdı.”

⁸⁵³ Düstûrnâme-i Enverî, 1928: 35. “Hasta Mehmed Bey ölür andan gider – Kesdi Paşa (Umur Bey) saçın anda ah eder.”

Türklerdeki eski yas âdetlerinden biri de ölenin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi. Hun Türklerine ait Pazırık kurganlarında bulunan at cesetlerinin kuyruklarının kesik ve yelelerinin örülü olması, bu âdetin çok eskilere dayandığını göstermektedir. At kuyruğu kesme âdeti, sadece Hun Türklerinde değil; Oğuz, Kırgız ve Kazak Türklerinde de uygulanmaktaydı. Ayrıca, ölünün çadırına bayrak asmak ve siyah elbiseler giymek de birer yas alâmeti idi. Bir diğer yas alâmeti de ölü gömme töreni sırasında elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek ve atlara ters binmek şeklinde idi. Aynı şekilde Kırgız ve Kazak Türklerinde de yas esnasında ağıt söylenirken yere ters oturulmaktaydı.⁸⁵⁴ Diğer taraftan aynı âdete Anadolu Türklerinde de rastlanmıştır. Meselâ, Candaroğulları'ndan Süleyman Paşanın eşi ölünce, cenaze töreni tamamen Türk âdetlerine göre yapılmıştır. Bu törende Süleyman Paşanın oğlu İbrahim Bey, annesinin cenazesini başı açık ve yaya olarak takip etmiştir. Beyler ve saray görevlileri ise, hem başlarını açmışlar; hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı, hatip ve hoca efendiler de elbiselerini ters giymişler; fakat başlarını açmamışlar, sadece başlarına sarık yerine siyah yünden yapılma bir çevre dolamakla yetinmişlerdir.⁸⁵⁵

Elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek, atlara ters binmek, yere ters oturmak ve hatta ölünün şahsî eşyalarını mezara ters koymak gibi âdetlerin bir tek anlamı vardır. O da şudur: Eski Türk inancına göre, öteki dünya bu dünyanın tersi durumundadır;⁸⁵⁶ öyleyse eşyalar da öteki dünya istikâmetine çevrilmelidir.

Türklerin kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine özgü ölü gömme (*defin*) törenleri de vardı: Türklerde ölüm olayından sonra hemen ceset yıkanıp temizlenmekte ve “eşük” adı ile anılan bir kefene sarılmaktaydı. Eğer ölen hanedandan veya beylerden biri ise, iç organları alınarak mumyalanmaktaydı. Kefenlenmiş veya mumyalanmış ceset, kişinin kendi çadırı-

⁸⁵⁴ Günay-Güngör, 1997: 73.

⁸⁵⁵ İbn Batuta Seyahatnâmesi, 1971: 65.

⁸⁵⁶ Rasonyi, 1970: 28.

na konmaktaydı. Bundan sonra ölünün yakınları çadırın önünde toplanmakta, at ve koyun kesilmekteydi. Ayrıca, çadırın etrafında, at üzerinde yedi defa dönülmekte ve bu arada yüzler bıçakla çizilerek kanlı yaşlar akıtılmaktaydı.⁸⁵⁷

Ölü için, yerin altında odalardan oluşan bir mezar hazırlanmaktaydı. Bu mezar, “**kereksür, kegür, korıgan (kurgan), oba, bark (anıt yapı), kara orun, yirçü, sin, tünerik, tulbu**” gibi çeşitli adlar altında anılmaktaydı. Tabuta konulan ceset, araba ile mezara götürülüyordu. Gömme işlemi genellikle ilkbahar ve güz mevsimlerinde yapılmaktaydı. Yazın ölenler güz mevsiminde, kışın ölenler de ilkbaharda defnedilmekteydi.

Türklerde cesedi normal gömmenin dışında hem yakarak, hem de mumyalayarak gömme âdeti de vardı. Hun kurganlarından çıkarılan cesetler hep mumyalanmış vaziyetteydi. Mumyalanmış ceset ahşap bir sandukaya konmakta, yüzü de doğuya çevrilmekteydi. Hanedan üyeleri için yapılan kurganlar genellikle iki odalı olmaktaydı. Odalardan birine ölenin ahşap sanduka içinde cesedi, diğerine de atları ve şahsî eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsî eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, içki (*kımız*), koşum takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı.

Kurgan odalarının duvarları ve tavanı tomruklarla (*kalaslarla*) kaplanarak berkitilmekteydi. Kurganın üzeri de toprak yığılmak suretiyle küçük bir tümsek hâline getirilmekteydi. Tümseğin etrafı ise, bir daire gibi taşlarla çevrilmekteydi.

Daha önce çadırın çevresinde yapılan törenin bir benzeri kurganın etrafında, bir kere daha tekrarlanmaktaydı. Ayrıca ölünün kurban edilen atlarının derileri veya kafaları, birer sıraya geçirilerek kurganın üzerine dikilmekteydi. Bunlar, ölünün cennete giderken bineceği hayvanlar idi.⁸⁵⁸ Eğer ölen kahraman bir kişi ise,

⁸⁵⁷ Eberhard, 1942: 86; Liu Mau-tsai, 1958: I, 42. “Stirbt einer von ihnen, dann wird die Leiche in seinem Zelt aufgebahrt. Seine Familien-gehörigen und Verwandten schlachten Rinder und Pferde und bringen sie dem Toten zum Opfer. Sie laufen um das Zelt herum und schreien und heulen dabei. Sie schlitzen ihr Gesicht mit einem Messer auf, so dass Blut und Traenen ineinander fließen. Siebenmal tun sie dies und dann erst hören sie auf.”

⁸⁵⁸ Eberhard, 1942: 86.

kurganın etrafına sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **“bal-bal”**⁸⁵⁹ dikilmektedir. Eski Türk inanışına göre, **“bunlar ölünün uşaklarıdır. Cennette ona hizmet edeceklerdir.”**⁸⁶⁰

Kurgan etrafında yapılan törenden sonra topluca ölen kişinin çadırına dönülmektedir. Burada, ölen kişinin hayvanlarından bir miktarı kesilerek yemek verilmektedir.⁸⁶¹ Bu yemeğe **“yoğ basan”, “yoğ aşısı”** veya sadece **“yoğ” (ölü aşısı)** adı verilmektedir.⁸⁶² Tarihî kayıtlara göre, Oğuzlarda **“yoğ aşısı”** vermek için 100 veya 200 baş koyun ve at birden kesilmektedir.⁸⁶³

Bu konuyu somut bir örnekle kapatmak istiyoruz. Vereceğimiz örnek büyük Hun hükümdarı Attila'nın ölüm töreniyle ilgilidir. Zira, bu büyük hükümdarın ölümü dolayısıyla yapılan devlet töreninde, hemen hemen bütün Türk yas ve yoğ âdetleri yerine getirilmiştir. Bu hususta özellikle Lâtin kaynaklarının sağladığı bilgilerin özeti şöyledir: Attila, İtalya seferinden döner dönmez yeni bir seferin hazırlığı içine girdi. Bu defa hedefi muhtemelen İran idi. Fakat, bir Germen beyinin kızı olan İlduko ile evlendiği gece burnundan boşanan kanlarla boğularak şüpheli bir şekilde öldü (453). Bu beklenmedik ölüm karşısında şok olan Hunlar, onulmaz bir yasa büründüler. Ölüm acısının duyguları harekete geçirmesiyle yakınmalar ve dövünmeler başladı. Kimileri saçlarını, kimileri de yüzlerini yoluyordu. Bu arada Attila'nın cesedi tabutlanarak Çin ipeğinden yapılmış bir çadıra kondu. Hun beyleri atlarına binip yoruluncaya kadar çadırın etrafında döndüler. Ozanlar da kopuz eşliğinde Attila'nın hayatta iken gösterdiği kahramanlıkları öven destanlar okumaya başladılar. Lâtinceye çevrilmiş olarak günümüze ulaşan bu destanların birinde Hun ozanı; **“Attila'nın, en ulu Hun kahramanı, Muncuk soyundan gelen en yiğit halkların başbuğu, daha önce eşi görülmemiş yenilmez bir gücün sahibi olduğunu, bu güçle tek başına İskitlerin ve Germenle-**

⁸⁵⁹ Türkler, öldürülen düşmanın taştan kabaca yontulmuş suretlerini temsil eden heykellere balbal adını veriyorlardı. Balbal'ın sayısı bazen yüze ve hatta bine kadar çıkabilmektedir (Liu Mau-tsai, 1958: I, 42).

⁸⁶⁰ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

⁸⁶¹ Eberhard, 1942: 86.

⁸⁶² Kaşgarlı Mahmûd, 1939: 398.

⁸⁶³ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

rin krallık tacını kazandığını, her iki Roma Devletinin şehirlerini alıp talan ederek veya yakıp yıkarak korku saldıgını, (...) yalvarıp yakaranlara karşı merhametli davrandığını, her şeyin yakılıp yıkılmaması için haraç ödenmesini kabul ettiğini, (...) bütün bunları talihin yardımıyla başardığını, ölümünün de düşmanın açtığı yaradan değil, kendi kurduğu tuzağa düşerek de değil, sevinç ve mutluluk içinde, hiç acı çekmeden olduğunu”, birer birer sayıp dökmüştür.⁸⁶⁴

“Ölü aşı” adı verilen yemekler yendikten sonra Attila’nın cesedi, altından yapılmış bir sandukaya kondu. Altın sanduka da gümüşten yapılmış bir sandukanın, o da demirden yapılmış diğer bir sandukanın içine yerleştirildi. Bundan sonra mezar için uygun bir yer seçildi.⁸⁶⁵ Burada hazırlanan mezar odasına demir sanduka ile Attila’nın silâhları ve değerli eşyaları gömüldü. Mezar yeri belirsiz hâle getirildikten sonra da, defin faaliyetine katılanlar, bir ihanet ihtimalini ortadan kaldırmak için hemen orada öldürüldü.⁸⁶⁶

6-) Kamlar (Şamanlar)

Kamlar, eski Türk sosyal hayatının dinî, mistik, sihrî ve sıhhî sahalarında uzmanlaşmış halk bilgeleri idi. Fakat onlar, hiçbir zaman din adamı kimliğinde olmamışlardır. Zira, kamların hiçbir dinî törende görev ve rolleri bulunmamaktadır.

“**Kam**” sözü ilk defa Çin’in Han hanedanı (MÖ 206-MS 210) yıllıklarında geçer. Bu yıllıklarda Kırgız Türklerinin “**gan**” (*kam*) adını verdikleri sihirbazlarının bulunduğu bildirilmiştir.⁸⁶⁷ Aynı

⁸⁶⁴ Altheim, 1959: I, 241. “Der Hunnen vornehmster König Attila, Spross des Mundzucus, tapferster Völker Herr, der mit vordem unerhörter Macht allein der Skythen und Germanen Königtümer besass, des römischen Erdkreises doppeltes Reich durch Raub der Staedte schreckte, und, auf dass nicht zur Beute der Rest würde, durch Flehen erweicht, jaerlichen Tribut nahm, und der, als er dies alles mit Glückes Hilfe getan, nicht durch Feindes Wunde, nicht durch der Seinen Trug, sondern in der Blüte seines geschlechts, unter Freuden froh, schmerzlos dahinging.”

⁸⁶⁵ Attila’nın mezarı için seçilen yerin bir nehir yatağı olması ve bu yerin de finden hemen sonra sular altında bırakılması kuvvetle muhtemeldir.

⁸⁶⁶ Altheim, 1967: 62 vd. Türklerde yas ve ölü gömme âdetlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Roux, 1994: 219-236.

⁸⁶⁷ Eberhard, 1942: 69.

şekilde Avrupa Hunlarında da **“ata-kam”** ve **“eş-kam”** unvanlarını taşıyan iki ayrı kişiden söz edilmektedir. Fakat kaynaklarda bu kişilerin görev ve sorumlulukları hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Göktürklerde de **“kam”** bulunmuş olmasına rağmen, zamanımıza ulaşan yazıtların hiçbirinde kam sözü geçmemektedir. Bunun sebebi, hiç kuşkusuz, kamların devlet ve toplum hayatındaki rollerinin önemsiz olması idi. Göktürk Yazıtlarında görülmeyen **“kam”** adına, Uygur belgelerinde rastlanmaktadır. Fakat buradaki **“kam”** unvanını taşıyan kişiler, daha çok **“büyücü”** kimliğinde gözükmemektedirler. Öte yandan, büyük Türk dircisi Kaşgarlı Mahmûd ise, **“kam”** kelimesine **“kahin”** karşılığını vermiştir. Yusuf Has Hacib de Kutadgu Bilig adlı ünlü siyaset kitabında **“kam”**’ı bir **“halk doktoru”** (*otacı*) olarak tanıtmıştır.

Yakut Türklerinin erkek ve kadın kamları vardır. Onlar, erkek kamlara **“oyun”**, kadın kamlara da **“udagan”** adını vermektedirler. Kazak ve Kırgız Türkleri ise, aynı kamlara **“bahsı”** veya **“bakşı”** (*bahşı*) demektedirler.⁸⁶⁸ Çuvaş Türkleri de **“kam”**’lar için **“yum”** ifadesini kullanmaktadırlar.

İlim dünyasında **“kam”** yerine daha çok büyücü anlamında Sanskritçe bir kelime olan **“şaman”** kelimesi kullanılmıştır. Biz burada ilim dünyasında yaygın olarak kullanılan kelimeyi değil, Türkçe ve Türk kültürünün önemli bir unsuru olan **“kam”** kelimesini kullanmayı tercih ediyoruz.

Toplumda her isteyen **“kam”** olamazdı. Daha doğrusu **“kam”** olmanın belirli şartları vardı. Bu hususta meslekî bilgi, tecrübe, özel yetenek ve gayret başta gelmekteydi. **“Kam”** olmanın bir diğer yolu da îrsiyetle ilgiliydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir **“kam”** soyundan gelmek lâzımdı. Her iki durumda da, **“kam”** olmaya yönelmiş kişinin tecrübeli bir **“kam”**’ın yanında belli bir süre eğitimden geçmesi ve kendisini yetiştirmesi gerekiyordu.⁸⁶⁹

Kam olacak kişide toplumun yadırgadığı ve garip karşıladığı patolojik hâller ve davranışlar görülmekte idi. Dalgınlık, hayal

⁸⁶⁸ Günay-Güngör, 1997: 82. Bahşı (bakşı) için bk. Németh, 1973: 165-170.

⁸⁶⁹ Günay-Güngör, 1997: 85.

görme, inziva eğilimi, ormanlarda, çöllerde ve ıssız yerlerde tek başına dolaşma, uykuda mırıldanma, sık sık bayılma ve bayılma sırasında sara nöbetlerinde olduğu gibi ağızdan köpük gelmesi, patolojik hâllerin başlıca belirtileridir. Garip davranışların belirtileri de, ağaç kabukları ve tabiattaki bitkilerle beslenme, kendini ateşe ve suya atma, vücudunu bıçakla yaralama gibi durumlardır.⁸⁷⁰

Kamlar, nerede olurlarsa olsunlar özel kıyafetleriyle toplumun diğer fertlerinden hemen ayırt edilmekteydi. Her kam'ın kendine özgü özel bir cübbesi, başlığı, davulu ve maskesi vardı. Cüppe ve davulun biçimi ve özellikleri, kam'ın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından belirlendiğine inanılmaktaydı. Diğer taraftan cübbe, davul ve başlığın üzerinde birtakım semboller bulunmaktaydı. Bunlar; güneş, ay, yıldız, gökkuşağı, dünya ağacı gibi dinî ve sihrî anlam taşıyan sembollerdi.⁸⁷¹

Kamların kurban sunma, ölüm ve düğün gibi dinî ve sosyal olaylarda rolleri bulunmamaktaydı. Ancak onlar, özel durumlarda kısırlık ve güç doğum gibi sıkıntılı olaylara müdahale etmekteydiler. Kamların rolü, daha çok ekonomik faaliyetlerde ön plâna çıkmaktaydı. Meselâ, ava çıkmadan önce, bol ve bereketli bir av olması için özellikle kamların duasına başvurulmaktaydı. Sürülerin aç kurtlardan korunması için de, kamların yardımına ihtiyaç duyulmaktaydı.⁸⁷² Bu anlayış, bugün Anadolu köylerinde, sürüsünü kaybeden çobanların **“kurt ağzı bağlatmaları”** şeklinde hâlâ devam etmektedir.

Kamların asıl rolü, psikolojik hastalıkların tedavisinde görülmekteydi. Zira eski Türklerin kafasını en çok meşgul eden düşünce, kötü ruhların verecekleri zararlar idi. Onlar, uğursuz güçlerin daima korkusu içinde yaşamaktaydılar. Üstelik, bütün hastalıkların sebebini de, kötü ruhların insan vücuduna girmek suretiyle zarar vermelerinde görmekteydiler. İşte burada kamlar devreye girmekteydiler. Zira Türklerde kamlar, hastalık ve ölüm gibi

⁸⁷⁰ Günay-Güngör, 1997: 85.

⁸⁷¹ Günay-Güngör, 1997: 87.

⁸⁷² Günay-Güngör, 1997: 84 vd.

önemli olaylarda uzman kabul edilmekteydi. Hastaların tedavisi ve özellikle ruhların öteki dünyadaki yerlerine ulaştırılması gibi faaliyetlerde, kamlar tek yetkili kişilerdi. Onlar, kendilerine has yöntemlerle insana musallat olan kötü ruhları kovmak ve hastanın bedenini terk etmiş olan ruhlarını da geri getirmek suretiyle onu tekrar sağlığına kavuşturmaktaydılar.

Kamlar, hastalık tedavilerinde, önce kendinden geçme hâline (*vecd ve istiğrak, cezbe*) ulaşmakta ve bu safhada bayılarak yere düşmekteydiler. Bu trans hâlinde (*kendinden geçme*) ise, ya dokuz kat göğe yükselmekte, ya da yedi basamaklı merdivenle kötü ruhların mekânı olan yerin altına inmekteydiler. Kamlar, göğe yükseldiklerinde Bay Ülgen'in desteğini ve himayesini almaktalar, yerin altına indiklerinde de Erlik Han ile mücadele etmekteydiler.⁸⁷³

7-) Diğer Dinler

a-) Budizm

Tarihî kayıtlara göre, Türklerin temasa geldikleri ilk yabancı din, Budizm'dir. MÖ VI. yüzyılda Hindistan'da doğan Budizm, MÖ II. yüzyıldan itibaren İpek Yolu üzerinden Çin'e doğru yayılmaya başlamıştır.⁸⁷⁴ Dolayısıyla, Türkler de ilk defa Budist misyonerlerle İpek Yolu üzerinde karşılaşmışlardır. Fakat Budizm, Türk ülkelerinde ve Türkler arasında değil, daha çok İpek Yolunun geçtiği yerleşim merkezleri ile Çin'de ve Çinliler arasında yayılma ve yerleşme zemini bulabildi. Zira, her büyük dinde olduğu gibi, Budizm'i de ayakta tutan ve yayılmasını sağlayan tapınaklar idi. Bu tapınaklar da göçebe değil, ancak yerleşik topluluklar içinde kurulabilmekteydi. Bu yüzden Budizm'in Türkler arasında yayılma ve yerleşme şansı, Çinliler arasında yayılma ve yerleşme şansından daha azdı.

Bilindiği gibi, eski Türk inancını bırakarak Budizm'e giren ilk Türk topluluğu Tabgaç (*Toba*) Türkleridir: IV. yüzyılın sonlarına doğru Kuzey Çin'de bir devlet kurmuş olan Tabgaç Türkleri, burada Budist rahiplerin yoğun misyonerlik faaliyetleri ile karşı

⁸⁷³ Günay-Güngör, 1997: 85.

⁸⁷⁴ Esin, 1978: 59; Franke, 1930: II, 289.

karşıya geldiler. **Türklerin azınlıkta oldukları bir ülkede Budizm'e girmeleri, millî kimliklerini ve kültürlerini tamamen kaybetmeleri demektir.** Bu tehlikeyi sezmiş olan Tabgaç hükümdarı **T'ai-wu**, bir emirname çıkararak Budist rahiplerin tapınaklardaki ayinleri dışında bütün faaliyetlerini yasakladı. Emrine uymayanları da yakalatıp ağır bir şekilde cezalandırdı.⁸⁷⁵ Fakat, T'ai-wu'yu takip eden halefleri, onun aldığı tedbirlerin önemini kavrayamadılar. Yasakları ve takibi gevşettiler. Bu fırsattan yararlanan Budist rahipler, dinlerini Tabgaç Türkleri arasında süratle yaymaya başladılar. Kısa sürede Tabgaç hanedanını da Budizm'e kazandırdılar. Bu suretle Budizm, Tabgaçlar'da bir devlet dini hâline geldi.⁸⁷⁶ Çok katı bir Budist olan Tabgaç hükümdarı **Hong**, Türk inancını, dilini, töresini, giyimini ve geleneklerini yasaklayarak bu gelişmeyi tamamladı.⁸⁷⁷ Bundan sonra tahtını oğluna bırakan Hong, bir tapınağa kapanarak kendini tamamen dine verdi. Sonuç olarak Tabgaç Türkleri, sadece Budizm'e girmekle kalmadılar; aynı zamanda Türklükten çıkarak tamamen Çinlileştiler.

Tabgaç Türklerinden sonra Göktürkler de Budist rahiplerin misyonerlik faaliyetlerine hedef oldular: VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Göktürk ülkesine nüfuz etmeye başlayan Budist rahipler,⁸⁷⁸ kollarını Göktürk Devletinin merkezine kadar uzattılar. Özellikle **Taspar (T'a-po)** Kağanı Budizm'e kazandırmak suretiyle kendilerine Göktürk ülkesinde önemli bir dayanak elde ettiler (574). Böylece, Kağanın himayesinde 10 sene çalışarak Budist bir cemaat oluşturdular.⁸⁷⁹ Öte yandan, idareyi kardeşi ile yeğenine bırakan Taspar Kağan, "**Patra**" (*Buda kasesi*) ve "**Arslan**" gibi Budist unvanlar alarak kendini tamamen kültürel ve dinî faaliyetlere verdi: Budizm'in temel kitaplarından (*sutra*) Türkçeye birçok eser

⁸⁷⁵ **Kafesoğlu**, 1977: 73; **Eberhard**, 1946: IV, 299 vd.

⁸⁷⁶ **Roux**, 1994: 17.

⁸⁷⁷ **Kafesoğlu**, 1977: 74; **Eberhard**, 1987: 168.

⁸⁷⁸ Göktürk Kağanı Taspar'ın Budizm'e girişini anlatan Buğut Yazıtının Soğdca yazılmış olmasına bakılırsa, Göktürk ülkesine giren Budist rahipler, Soğd (Fars) kökenli olmalıdır. Kaşgarlı Mahmûd'un tespitine göre, Soğdlar, uzun süre Türk kültür çevresi içinde yaşamış olmalarından dolayı artık XI. yüzyılda "**Türk huyunu almış, Türk kılığına girmiş**", yani Türkleşmiş bir kitle idiler.

⁸⁷⁹ **Çağatay-Tezcan**, 1975-1976: 251.

tercüme ettirdi. Devletin merkezinde Budist rahipler için tapınak (*ediz ev*) ve Buda heykeli yaptırarak Budizm'i Türk ülkesinde yerleştirmeye ve korumaya çalıştı.⁸⁸⁰ Fakat, Budist rahipler, Çin ülkesinde dinlerini yaymada ve yerleştirmede gösterdikleri başarıyı Türk ülkesinde gösteremediler. Zira, **savaşı ve et yemeyi yasaklayan Budizm, Türklerin geleneklerine ve hayat tarzlarına hiç uymuyordu. Bundan dolayı Budizm, Türk ülkesinde pek fazla yayılmadı; sadece Kağan ve çevresinin dini olarak kaldı.**⁸⁸¹

Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabgu⁸⁸² ve Yel Tigin gibi bazı Türk beyleri de Budizm'e girdilerse de, bunlar da tıpkı Taspar Kağan gibi inançlarını geniş Türk topluluklarına mâl edemediler. Öte yandan bir ara Bilge Kağan da Türk topluluklarını manen kalcındırmak düşüncesiyle Budizm'i kabul etmek istedi. Onun bu düşüncesine devlet danışmanı Ton Yukuk, Türk istiklalini tehlikeye sokacağı endişesiyle karşı çıktı. Ton Yukuk'un endişesini haklı bulan Bilge Kağan, bu düşüncesinden tamamen vazgeçti.

Görüldüğü gibi, Budizm'in Göktürkler tarafından kabulü çok sınırlı olmuştur. Üstelik bu din, onların hayatında da pek fazla rol oynayamamıştır. Tamamen yüzeyde kalmıştır. Daha doğrusu bu din, onların düşüncelerinde ve hayat tarzlarında hiçbir değişiklik yapamamıştır. Göktürklerin özellikle, Budizm'in etkisiyle diktikleri **Buğut Yazıtı**na kurttan türeme efsanelerini de resmetmiş olmaları, bu dinin onların düşünce ve inançlarında pek fazla değişiklik yapmadığını göstermektedir. Öte yandan bu durum, Göktürk Yazıtlarında daha net bir şekilde tespit edilebilmektedir. Eğer Budizm'in Türk düşünce ve hayatında kuvvetli bir etkisi olsaydı, bunun izlerini Göktürk Yazıtlarında görmek mümkün olabilecekti. Hâlbuki, Göktürk Yazıtlarında, Budizm'e dair hemen hemen hiçbir ibare bulunmamaktadır.

⁸⁸⁰ Liu Mau-tsai, 1958: I, 36-38, 43, 461 vd; Kafesoğlu, 1977: 84; Esin, 1978: 127.

⁸⁸¹ Bu hususta Jean-Paul Roux şöyle demektedir: "Türk kağanları şu veya bu sebeple Budizm'e karşı belirli bir eğilim göstermiş olsalar dahi, kendi çevreleri ve geniş halk kitlelerinin, kendi millî dinleri olarak gördükleri inançlara karşı sarsılmaz bir şekilde sadakat göstermeleri konusunda herhangi bir şüpheye yer yoktur." (Roux, 1994: 18).

⁸⁸² Esin, 1978: 128.

Budizm'in Uygurlara girişi de, yine Göktürk ülkesine İpek Yolu ve Çin üzerinden gelen Soğd kökenli rahipler vasıtasıyla olmuştur. Zira bu sırada Uygurlar, Göktürk hâkimiyeti altında, Selenga nehri çevresinde yaşamaktaydılar. Bu din, tıpkı Göktürklerde olduğu gibi, Uygurlarda da, daha çok idareci unsur tarafından benimsenmiştir. Özellikle, bir Uygur beyinin Budizm'e ait "**Bodhi-satta**" unvanının Türkçe söylenişi olan "**Pu-sa**" adını alıp kullanması (630), bu durumu dolaylı olarak doğrulamaktadır.⁸⁸³

Budizm, Göktürkler arasında gösteremediği başarıyı Uygurlarda gösterdi. Bu durumun Uygur Türklerinin karakteri ile yakından ilgili olduğu söylenebilir. Gerçekten de Uygur Türkleri, dinlere ve inançlara karşı son derece hoşgörölü, yeni şartlara uyum sağlamakta yetenekli, öğrenmeye de meraklı ve yatkın bir topluluk idi. Kendilerinden emin oldukları için de, yabancı dinlerin ve kültürlerin etkilerinden korkmuyorlardı.

Türkler, Budizm'in genellikle "**Mahayana**" (*Uluğ Kölüngü*) mezhebinin benimsenmişlerdir.⁸⁸⁴ Bundan maksat, onların kendi örf ve âdetlerini daha çok korumak istemeleri idi. Zira, Budizm'in bu mezhebi, millî âdet ve geleneklere bünyesinde daha çok yer vermekteydi.

Gerçekten Uygurlar, Budizm'i kendilerine ulaştığı şekilde kabul etmediler; kendi inanç ve kültür unsurlarını da ilâve ederek onu yeni bir din hâline getirdiler. Meselâ, Buda'nın ortaya koyduğu Budizm'de Tanrı inancı bulunmuyordu. Hâlbuki Uygurlar, Budizm'in merkezine kendi Tanrı inançlarını koyarak bu dine yeni bir mana ve mahiyet kazandırmışlardır. Öte yandan onlar, Budizm'e ait bazı temel kavramları da Türkçeleştirmişlerdir. Meselâ Buda yerine, kendi buldukları "**Burkan**" sözünü kullanmışlardır.⁸⁸⁵

b-) Maniheizm

Eski Türk toplulukları tarafından benimsenen başka bir yabancı din de Maniheizm'dir. Fars kökenli Mani (216-277) tarafın-

⁸⁸³ Ögel, 1971: 554.

⁸⁸⁴ Esin, 1978: 127.

⁸⁸⁵ "**Burkan**" sözü, Buda'nın ilk hecesi, yani "**bur**" ile Türkçe "**kan**" (*han*) kelimelerinin bir araya getirilmesiyle yapılmış bir isimdir.

dan vaz'edilen Maniheizm, kısa sürede İran, Hindistan ve Roma ülkelerine yayılmış, fakat bu ülkelerin hükümdarları ve din adamlarının şiddetli tepkisine ve baskısına marûz kalmıştır. Öte yandan bu din, Maniheist rahipler ve Soğdlu tüccarlar tarafından İpek Yolu üzerinden Çin'e de götürülmüştür. Özellikle, o zamanki Çin hükümetinin dinlere karşı hoşgörölü tavrından dolayı Maniheizm, Çin'de rahatça yerleşme ve gelişme imkânı bulmuştur.

Maniheizm; Hristiyanlık, Zerdüştlük, Musevîlik, Mazdaizm, Budizm ve eski Mezopotamya medeniyetlerine ait dinlerin karışımı olan bir ahlâk dinidir. Aydınlık ile karanlığın, iyilik ile kötölüğün, varlık ile yokluğun mücadelesi, bu dinin temel düşüncesini oluşturmaktadır. Maniheizm'de ışık ile ateş iyiliğin, karanlık ile madde de kötölüğün sembolüdür. İnsanın ruhu iyiliği, maddi varlığı da kötölüğü temsil etmektedir. Mani'ye göre, dinin başlıca amacı, insanı kötölüklerden korumak ve kurtarmaktır.⁸⁸⁶

Uygur Türkleri'nin Maniheizm'e girişleri şöyle olmuştur: Çin, Talas yenilgisinden beri (750) devamlı iç savaş hâli yaşıyordu. Çin imparatoru, âsilerle bir türlü baş edememişti. Üstelik bu sırada Çin ülkesi, Tibetlilerin saldırısına uğramıştı. Öte yandan, Çin'e karşı daha önce babasının temellerini attığı korumacı politikayı devam ettiren Uygur hükümdarı **Böğü** (759-779), ordusunu alarak, Çin ülkesine girdi; âsiler ile Tibetlileri ayrı ayrı yenerek Çin imparatorunu büyük bir tehlikeden kurtardı (762). Böğü Kağan bununla da kalmadı; bu Çin seferi sırasında Uygur Türklerinin kültürel ve ekonomik yapılarını değiştirecek önemli bir teşebbüs bulundu; Maniheist rahiplerin etkisinde kalarak bu dini kabul etti. Çin'den dönerken de, Maniheizm'i Türklere öğretmeleri için dört Mani rahibini beraberinde Uygur ülkesine getirdi. Daha da önemlisi, Maniheizm'i öven bir ferman yayınlayarak halkı bu dine girmeye teşvik etti.⁸⁸⁷ Böylece, Maniheizm Çin ülkesinden sonra Uygur ülkesinde de Böğü Kağan'ın himayesinde yeni bir yerleşme ve gelişme zemini bulmuş oldu.

⁸⁸⁶ Günay-Güngör, 1997: 129.

⁸⁸⁷ Chavannes-Pelliot, 1913: 214-221; Ögel, 1955: 356 vdd.

Böğü Kağan, Maniheizm'i sadece devletin resmî dini olarak kabul etmekle kalmadı; aynı zamanda bu dinin Uygur ve Çin ülkelerinde en büyük koruyucusu oldu. Fakat bu din, göçebe Türkler arasında pek fazla yayılmadı; ancak idareci unsur ve yerleşik halkın dini olarak kaldı.⁸⁸⁸ Çünkü **Maniheizm, atlı-göçebe Türk hayat tarzına ve geleneklerine uygun düşmüyordu. Bu din, Türklerin en çok ihtiyaç duydukları hayvanî gıdaları bütünüyle yasaklıyor ve buna karşılık sebze yemeyi teşvik ediyordu. Hayvan kesmeyi de, "kan içici bir barbar" geleneği olarak nitelendiriyordu. Üstelik bu din, inananlarına sadece akşamları yemek yemelerini tavsiye ediyor, âdeta onları bütün hayatları boyunca oruç tutmaya zorluyordu. Kendi din adamlarına ise, çalışmayı, içki içmeyi ve evlenmeyi tamamen yasak ediyordu. Çünkü, Maniheizm'e göre, maddi varlık kötülük unsuru taşıdığı için insanın doğmaması gerekiyordu. Daha da kötüsü, günlük hayatın hareketsiz ve pasif geçmesini telkin ediyordu. Bütün bu ilkeler, Türklerin mücadeleci ruhlarını gevşetiyor, savaşıklık yeteneklerini köreltiyordu.**⁸⁸⁹ Bu yüzden Böğü Kağan, zaman zaman devlet büyüklerinin tepkisi ile karşılaşmıştı. Hatta, bir ara kendisi de bu dinden vazgeçti; fakat Mani rahipleri, Kağan'ı tekrar dinlerine dönmeye ikna ettiler.⁸⁹⁰

Maniheizm'in Uygurlar üzerinde sadece olumsuz değil, aynı zamanda olumlu etkileri de olmuştur. **Onlar, bu dinin etkisi ile büyük ölçüde yerleşik hayata geçmişler; ticari faaliyetlerde son derece başarı göstermişler;**⁸⁹¹ **ilim, sanat ve edebiyatta önemli eserler meydana getirmişlerdir.** Özellikle, Maniheizm'in merkezi olan Koço şehri ve çevresinde, bu dine ait çeşitli tapınaklar (*Tengrilik /Çaydan*), duvar resimleri ve kütüphaneler meydana çıkarılmıştır. Ayrıca Koço harabelerinde, genellikle Soğd ve Türk dilleri ile yazılmış birçok resmî belge bulunmuştur.⁸⁹²

Uygurlar, Maniheizm'i İran'dan geldiği şekilde değil, ona kendi inançlarını da katarak benimsemişlerdir. Meselâ onlar, Ma-

⁸⁸⁸ Esin, 1978: 134; Ögel, 1984: 350.

⁸⁸⁹ Koca, 1990: 94, 95.

⁸⁹⁰ Ligeti, 1986: 258 vd.

⁸⁹¹ Eberhard, Maniheizm'i tüccar dini olarak nitelendirmiştir (Eberhard, 1941: 295).

⁸⁹² Esin, 1978: 133.

niheist oldukları hâlde tek Tanrı inancına daima bağlı kalmışlardır. Ayrıca dinin kurucusu olan **Mani**'yi de, Türklerin millî sazları olan “**kopuz**”un mucidi (*icat eden*) ve “**emsalsiz bir ressam**” şeklinde tanıtarak onu millî bir kimliğe büründürmüşlerdir.⁸⁹³

⁸⁹³ Esin, 1978: 134

≈ XIV. MAKALE ≈

ESKİ TÜRKLERDE EDEBÎ VE BEDÎ KÜLTÜR*

“Türk dili, o kadar mükemmel ve kuralları o derece mantığa uygundur ki, bu dil âdeta dil bilimciler tarafından meydana getirilmiş gibidir.”

Max Müller

A-) YAZI, DİL VE EDEBİYAT

1-) Yazı

Türk topluluklarına ait, V. yüzyıldan başlayarak XVI. yüzyıl başlarına kadar devam eden dönemlerden kalma, kendilerine has alfabe ile yazılmış birçok belge bulunmuştur. Bu belgelerdeki yazıya bazen “**Göktürk yazısı**”, bazen “**Yenisey veya Orhun yazısı**”, bazen de “**Türk runik yazısı**” denmiştir. “Göktürk yazısı” denmesinin sebebi, bu yazıyı ilk defa Göktürklerin yaygın bir şekilde kullanmış olmalarındandır. “Yenisey ve Orhun yazısı” adı verilmesinin sebebi de, bu yazı örneklerinin en çok Yenisey ve Orhun nehirlerinin kaynak havzasında bulunmasındandır. Bu yazı ilim dünyasında daha çok “Türk runik yazısı” adıyla anılmıştır. Bunun sebebi de, bu yazının karakter bakımından eski İskandinav ve Germen gizli yazısına benzer olmasıdır.

Türk runik yazısı, VII. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, bu yazı, uzun bir süre gelişme dönemi geçirmiştir. Zira, MÖ V. yüzyıla ait **Esik** (*Eşik*) kurganından çıkan madenî eşyanın üzerinde bu yazının ilk örneğine rast gelinmiştir. Bu belge de hiç şüphesiz, Türk runik yazısının temelini MÖ V. yüzyıla kadar geriye götürmektedir.

* S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, Ankara, 2003, s. 184-208.

Türk runik yazısı, kısmen Samî kökenli Aramî ile İran kökenli Soğd ve Pehlevî yazılarından etkilenmiş olmakla birlikte, tamamen Türklerin buluşu millî bir yazıdır. Zira, bu yazıdaki birçok harf, nesnelerin şekilleri ile eski Türk damgalarına benzemektedir. Meselâ, “o” ile “u” harfinden önce ve sonra gelen “k” harfi “ok” (↓) işaretiyle gösterilmiştir. “S” harfi de “süngü” (|) şeklindedir. “Y” harfi ise, “yay” (D) işaretinden ibarettir. “Ev/eb” deki “b” harfi (b) Türk’ün meskeni olan çadıra benzemektedir. “Tav” (dağ)daki “t” harfi dağı (T), “at”taki “t” harfi de atlıyı (⋈ T) andırmaktadır.

Türk runik yazısındaki bazı harflerin eski Türk damgalarından alındığı muhakkaktır. Çünkü, hayvan derisi, taş veya sert nesneler üzerine ancak düz, doğru ve keskin çizgilerden oluşan işaretler çizilebilmekteydi. Türk runik yazısı da genellikle düz, doğru ve keskin çizgilerden oluşmaktadır.

VII. yüzyıla ait olan Yenisey Yazıtlarında harf sayısı 160 civarındadır. VIII. yüzyılın ilk yarısı içinde dikilen Göktürk Yazıtlarındaki harf sayısı ise 38’e düşmüştür. Bundan da anlaşılıyor ki, II. Göktürk Devleti zamanında Türk runik yazısı büyük bir gelişme göstermiştir. Bu 38 harf, Türkçenin bütün sesini karşılamaktadır.

38 harfin 4 tanesi ünlü harf (*vokal*) işarettir. Bunlardan her işaret, iki ünlü harfi karşılamıştır: a=a, e; i=ı, i; o=o, u; ü=ö, ü gibi. 34 işaret de ünsüz harfler için kullanılmıştır. Aslında Türkçenin bu kadar ünsüz harfi bulunmamaktadır. Bazı ünsüz harfler için önündeki ve arkasındaki ünlü harfin kalın ve ince olmasına göre iki ayrı işaret kullanılmıştır. Hâl böyle olunca, ünsüz harf sayısı bir hayli artmıştır. Öte yandan, ünlü harfler genellikle kelime başında ve içinde yazılmamıştır. Özellikle “a, e” gibi ünlü harfler, kelime başında ve ilk hecede kullanılmamıştır. Ayrıca “nç, nd, ny, ld” gibi seslerin harfleri ise, tek işaretle gösterilmiştir.

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, harfler genellikle keskin ve düz çizgilerden oluşmuştur. Bu harfler yazılırken birbirleriyle bitleştirilmemiştir. Yazının istikameti de sağdan sola doğru olmuştur. Kelimeler ise, aralarına üst üste iki nokta koymak suretiyle birbirinden ayrılmıştır.

2-) Dil

Bilindiği gibi, dünya dilleri kendi aralarında bir tasnife tâbi tutulmuştur. Bu tasnif, genellikle dillerin **ses (fonetik)**, **şekil (morfoloji)**, **kelime** ve **cümle** yapılarındaki birbirleriyle olan ortaklıkları ve benzerlikleri esas alınarak yapılmıştır. Bu duruma göre, birbirine yakın ve benzer olan diller, aynı dil ailesi içine yerleştirilmiştir. Esasen, aynı dil ailesi içinde yer alan dillerin hepsi, birbirlerinden ayrılmadan önce ana ve ortak bir dilde birleşmekteydiler. Meselâ, Hint-Avrupa, Samî gibi ifadelerle adlandırılan dil aileleri, başlangıçta tek bir dilden ibaret idiler. Bugün Hint-Avrupa ve Samî ana dil kaynaklarından çıkmış ve birbirinden farklı birçok dil bulunmaktadır.

Bunun gibi, dünyanın en eski ve köklü dillerinden biri olan Türkçe (*Türk dili*) de, **“Ural-Altay”** veya sadece **“Altay”** diye adlandırılan bir dil ailesi içinde değerlendirilmiştir. **“Ural-Altay”** dil ailesi ise, önce **“Ural dilleri”** ve **“Altay dilleri”** olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bunlardan Ural kolunda **“Fin-Ugor”** ve **“Somo-yed”**, Altay kolunda da **Türk, Moğol, Mançu-Tunguz** dilleri yer almıştır.

Bir grup bilim adamı tarafından ortaya atılıp savunulan bu görüş, bilgi ve malzeme eksikliği yüzünden henüz ispatlanamamıştır. Öte yandan, başka bir grup bilim adamı da **“Ural-Altay”** veya **“Altay dil ailesi”** görüşüne itirazda bulunmuşlardır. Bu bilim adamları bununla yetinmemişler; yaptıkları titiz çalışmalarla Ural-Altay veya sadece Altay dilleri arasında var olduğu ileri sürülen akrabalığın ilmî esaslara uymadığını açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Onlar, Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasında ortak gözüken kelimelerin de, bu dilleri konuşan kavimlerin birbirleriyle ilişkileri sonucunda bir dilden öbürüne geçmiş kelimeler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Esasen ortak gözüken kelimelerin sayısı da, bu dillerin akrabalığını ispat etmeye yetmemektedir. Bu duruma göre, Türkçe ve Moğolcada ortak kelime sayısı **180** civarındadır. Moğolca ve Tunguzca arasında ortak kelime sayısı ise, **150** kadardır. Her üç dilde, yani Türkçe, Moğolca ve Tunguzcada ortak olan kelime miktarı **18**'dir. Bu durum ise, ancak **%5**'lik bir akraba-

lık oranını göstermektedir. Hâlbuki, Hint-Avrupa dillerinde bu akrabalık oranı %46'ya ulaşmaktadır.⁸⁹⁴

Bu duruma göre, mevcut bilgi ve malzeme ile ancak şu hükme varmak mümkün olabilmektedir: **Türkçe (*Türk dili*), tek bir kaynaktan çıkmış, bütünüyle orijinal ve başka dillerle akrabalığı olmayan müstakil bir dildir. Bu dil, Ural ve Altay dağları arasındaki bozkır sahada doğmuş ve gelişmiştir.**

Türkçenin en eski örnekleri ancak VII. yüzyıla kadar geriye gidebilmektedir. Fakat, Türkçenin temelini MÖ IV bin yıllarına kadar geriye götürebilecek bazı deliller de bulunmaktadır. Meselâ, Sumerce 350 kadar kelime ile eski Türkçe kelime arasında ses ve anlam bakımından tam bir benzerlik görülmektedir. Ayrıca, Sumerce ile Türkçe yapı bakımından da aynı dil grubu içinde yer almaktadır. Bütün bu deliller, Sumerce ile Türkçeyi ana ve ortak dil temeline doğru götürmektedir. Fakat, iki dile ait metinler arasında 3500 yıl civarında geniş bir zaman boşluğu bulunmaktadır. Bu zaman boşluğunu doldurabilecek ve iki dil arasındaki bağı kurabilecek yazılı metinler henüz ele geçmemiştir. Bundan dolayı, bu hususta kesin bir hükme varmak, şimdilik mümkün olmamaktadır.

Türkçe, Türk siyasi hayatına paralel bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme bazen olumlu, bazen de olumsuz yönde olmuştur. Meselâ, Türk soyundan olan toplulukların ve boyların bir devlet çatısı altında toplanması, yani siyasi bütünlüğün sağlandığı durumlarda, Türk dilinde de birliğe doğru bir gelişme meydana gelmiştir. Buna karşılık, Türk devletlerinin parçalanıp dağılmaları hâlinde ise, Türkçe de parçalanma, yani lehçe ve şivelere ayrılma yoluna girmiştir.⁸⁹⁵ Türkçenin lehçelere ve şivelere ayrılmasında

⁸⁹⁴ Yüce, İA: 449, 453; Ergin, 1972: 9. Ural-Altay dilleri arasındaki yakınlık bir kök birliğinden çok, bir yapı birliği şeklindedir. Bundan dolayı, bu dillere şimdilik bir dil ailesi değil, bir dil grubu olarak bakmak lâzımdır. Bir aile olmak, yani bir kökten çıkmış bulunmak, Ural-Altay dilleri için kuvvetli bir ihtimal olmakla beraber henüz kesinleşmiş değildir. Buna karşılık, bu diller arasında yapı bakımından tam bir benzerlik vardır. Zira, Ural-Altay dilleri, eklemeli dillerdir. Ayrıca, birbirinden farklı olmakla beraber, hepsinde ünlü (vokal) uyumu bulunmaktadır. Üstelik, cümle yapıları da aşağı yukarı aynıdır.

⁸⁹⁵ Krş. Caferoğlu, 1970: 60.

sadece Türk devletlerinin parçalanıp dağılmaları değil, aynı zamanda Türk göçleri de başlıca rol oynamıştır. Zira, Türk toplulukları göç ve yayılma yüzünden birbirlerinden uzak ve farklı coğrafi sahalara gitmek ve buralara yerleşmek zorunda kalıyorlardı. Bundan dolayı da aralarındaki kültür bağları kopuyor, zamanla dilleri de farklılaşıyordu. Bu farklılaşma daha çok ses değişikliğinde kendini göstermekteydi. Meselâ, batıya göç eden Türklerin dili ile Orta Asya'da kalan Türklerin dili, kelime yapılarındaki **l/ş** ve **r/z** ses değişmesiyle birbirinden ayrılmıştır. Bu değişmeden dolayı, Doğu Türklerinin konuştuğu dile **"ŞAZ"** Türkçesi, Batı Türklerinin konuştuğu dile de **"LİR"** Türkçesi adı verilmiştir.

Türk şivelerini **"s"** ve **"y"** şeklinde olmak üzere iki gruba ayıranlar da olmuştur: **"S"** grubundaki şivelerde kelime başlarında **"s"** harfi, **"y"** grubundakinde ise **"y"** harfi bulunmaktadır. Bu duruma göre, **Yakut ve Çuvaş lehçeleri** Türkçenin **"s"** grubunda, **Göktürk, Uygur ve Kuman lehçeleri** de **"y"** grubunda yer almaktadır.

Türkçe, bugün **40'dan fazla** lehçeye ayrılmıştır. Bazı Türk lehçe ve şiveleri, anlaşmayı engelleyecek kadar birbirinden uzaklaşmışlardır. Fakat, hepsinin temelinde ana ve ortak bir Türkçe bulunduğu için bu farklılıklar, dil bilimi açısından önemli sayılmamaktadır. Kaldı ki, günümüzden geriye doğru gidildikçe, Türk lehçe ve şiveleri arasında farklı taraflar daha da azalmakta ve hepsi bir dil birliğine doğru gitmektedir. Bu hususta şu hükme varıyoruz: **Türkçe, yapı özelliklerini, temel ve ana kurallarını daima korumuş bir dildir. Bundan dolayı büyük Türkçenin dalları ve kolları, tarihin her devrinde birbirine hep yakın olmuştur.**

Türkçe, gramer bakımından sağlam, ahenkli, sade ve gelişmeye açık; kelime hazinesi bakımından da son derece zengin bir dildir. Türkçenin bu özelliklerini ilk gören bilgin **Max Müller** olmuştur. Bu bilgine göre, **Türk grameri şekilce hayret verici bir güzelliğe maliktir. Özellikle, fiil, isim vesaire gibi dil unsuru değişmelerindeki uyum ve düzen, nihayet dilin bütün yapısında beliren sadelik ve açıklık, insan zihninin ve ruhunun dilde ne kadar yükseğe çıkabileceğini göstermektedir.**

Dünyanın en eski ve köklü dillerinden biri olan Türkçenin en belli başlı özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1-) Türkçe, ünlü harf (vokal) bakımından son derece zengin bir dildir. Bütün Türk lehçelerinde **“a, e, ı, i, o, ö, u, ü”** şeklinde sekiz tane ünlü harf bulunmaktadır. Bir de **“e”** ile **“i”** arasında bulunan **“é”** ünlü harfi vardır. Bir kelimenin içinde bulunan bütün ünlü harfler, aynı kelimenin kökündeki (*ilk hece*) ünlü harflere uyum sağlamaktadır. Bu durumun pek az istisnası bulunmaktadır.

2-) Eski Türkçede “f, h, j” gibi ünsüz (konsonant) harfler yoktur. Bu harfler Türkçeye sonradan yabancı kelimelerle birlikte girmiştir. Türkçe kelimelerin sonu genellikle bir veya iki ünsüz harfle bitmektedir. Ünlü harflerle biten kelimelerin sayısı azdır.

3-) Türkçe kelime yapısı bakımından “son ekli” (eklemeli) bir dildir. “Ön ek”, hiç bulunmamaktadır. Kelime kökü genellikle tek hecelidir. İki heceli kökler pek azdır. Kelime kökü veya gövdesi daima esas şeklini korumaktadır. Kelime kök veya gövdeleri genellikle isim veya fiil köklerinden oluşmaktadır. Yeni kelimeler, köklerin sonuna eklenen belirli (*yapım, çekim, çoğul vs.*) eklerle meydana getirilmektedir. Özellikle kelimelerin cinsiyeti bulunmamaktadır. Kelimelerin cinsiyeti, genellikle sıfatlarla belirtilmektedir.

4-) Türkçe, millî ve zengin bir kelime hazinesine sahiptir. Lehçe ve şivelerinde binlerce ortak kelime bulunmaktadır. Bunlar, en eski devirlerden günümüze kadar aslî yapısı hiç bozulmadan gelebilmiştir. Hatta, eski göçebe Türk hayatına dair kelimeler bile yerleşik hayat şartlarına uydurularak kullanılmaya devam edilmiştir. Meselâ, göçebe hayat yaşanırken çadır anlamında kullanılan **“eb” (ev)** kelimesi, yerleşik hayata geçilince **“konut”** anlamında kullanılmaya başlamıştır.

5-) Eski Türkçede kelimelerin çoğunluğu somut (müşahhas) sözlerden oluşmaktadır. Soyut (mücerret) kavramlar ve terimler bile en basit ifade şekline çevrilmiş durumdadır. Kelimeler ister isim, ister fiil olsun, genellikle tek hecelidir. Kelime köklerine yapım ve çekim ekleri getirilmek suretiyle yeni kelimeler türetilmektedir.

6-) Türkler, temasta bulundukları komşu milletlerin dillerinden Türkçeye birçok kelime almışlardır. Kendi dillerinden de bu milletlerin dillerine pek çok kelime vermişlerdir. Türkçeye alınan yabancı kelimeler daha çok tarım, ticaret, medeni, dinî, felsefî, ilmî ve teknik vb. konularda olmuştur. Eski Türkçeye kelime veren dillerin başında Çince, Soğdça, Partça, Sanskritçe, Toharca, Moğolca ve Farsça gibi diller bulunmaktadır. Yabancı kelimelerin bir kısmı Türkçeye siyasi, kültürel ve ticari ilişkiler sonucunda, bir kısmı da Maniheizm ve Budizm gibi dinler vasıtasıyla geçmiştir. Yabancı kelimeler aslî sesleriyle değil, genellikle Türkçenin ses yapısına uydurularak alınmıştır.

7-) Türkçenin kelime yapısındaki sadelik ve düzen, cümle yapısında da vardır. Türkçenin cümle yapısı genellikle **“özne-tümleç-yüklem”** (*fâil-mef’ul-fil*) şeklindedir. Bu yapı hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. İfadeler kısa ve yalındır. Eski Türkçede uzun ve dolaylı anlatımlardan daima kaçınılmıştır.

Göktürk Yazıtları, edebî Türkçenin başlangıç devresini teşkil etmektedir. Yazıtlarda özellikle yabancı dillerden gelen kelimelerin kullanılmamasına büyük bir özen gösterilmiştir. Böylece, bugün hedef olarak önümüze koyduğumuz temiz Türkçe anlayışının temeli Göktürk Devrinde atılmıştır denilebilir.

Türk edebî dilinde Göktürklerle başlayan gelişme Uygurlarla daha da hızlanmıştır. Daha doğrusu bu hususta Uygurların başarısı, Göktürklerin başarısından daha parlak olmuştur. Bu durum, her iki Türk topluluğuna ait yazılı metinler karşılaştırıldığında açık bir şekilde görülmektedir. Meselâ, Göktürk belgelerinde teşkilât, savaş ve göçebe hayata ait daha çok somut kelimeler hâkim durumdadır. Dinî, felsefî, edebî ve ilmî konulara dair kelime ve kavramlar azdır. Buna karşılık, Uygurların diline Maniheizm ve Budizm gibi inançların etkisiyle medeni, dinî, felsefî, edebî, ilmî konularda birçok yeni kelime ve kavram girmiştir. Böylece, Uygurların konuştukları Türkçe, soyut kelime ve kavramlar bakımından son derece zenginleşmiştir.

Diğer taraftan, Göktürk Yazıtlarının dili, genellikle kurallı, kısa, açık ve kesin hükümlü cümlelerden oluşmaktadır. Uygur me-

tinlerinin dilinde ise, daha serbest, daha hareketli ve sık sık değişebilen cümlelere doğru bir gelişme vardır. Üstelik, Uygur metinlerinde, yardımcı fiiller vasıtasıyla daha zengin bir ifade gücü yaratılmaya çalışılmıştır.

3-) Edebiyat

a-) Destanlar

Türk kültür tarihinin önemli edebî mahsullerinden biri de, yazıya geçinceye kadar nesilden nesile aktarılmak suretiyle hafızalarda korunmuş olan şifahî haberlerdir. Şifahî haberleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

- 1-) Mitler (*Mythus*),
- 2-) Destanlar,
- 3-) Menkıbeler,
- 4-) Masallar,
- 5-) Fıkralar,
- 6-) Atasözleri,
- 7-) İlahîler ve Dualar.

Uzun süre hafızalarda korunmuş olan bu edebiyat mahsulleri, devrin yazarları tarafından halk ağzından derlenip yazıya geçirilmek suretiyle kalıcı hâle getirilir. Şifahî haberler, tamamen uyurma ve hayal mahsulü olmayıp, genellikle tarihî bir temele dayanır. Fakat bunların hiçbirinde, gerçek tarihî bir olayda olduğu gibi belirli bir zaman ve mekân yoktur. Zaten bu haberler bir toplumun tarihine ait bilgi vermez. **Şifahî haberler daha çok ait olduğu toplumun elemelerini, arzularını, ideallerini, geleneklerini, evren ve dünya görüşlerini, inançlarını, tecrübelerini, yani bütünüyle kültürlerini yansıtır.** Bundan dolayı şifahî haberler, kültür tarihleri için son derece önemli bir kaynaktır.

Mitler (*Mythus*)

Eski toplulukların, kainat (*evren*) ile canlıların yaratılışına dair birtakım düşünceleri ve tasavvurları olmuştur. Bu düşüncelere ve tasavvurlara **kozmogoni** denmektedir. Kozmik (*kainatla ilgili*) bilgileri halk ağzından tespit ederek inceleyen bilime de **kozmoloji** adı verilmektedir. Eski topluluklar, sadece kozmik dü-

şünceler ve tasavvurlar üretmemişlerdir. Onlar bazen kişiler ve olaylar etrafında, bazen de tabiattaki varlıklara kişilik vermek suretiyle çeşitli efsaneler de meydana getirmişlerdir. Eski toplulukların başta kozmik düşünce ve tasavvurları olmak üzere meydana getirdikleri bütün efsanelerine aynı zamanda “mit” de denir. Mitleri inceleyen bilime de **mitoloji** adı verilir.

Türkler, son derece zengin mitleri olan bir millettir. En eski Türk mitleri **Radloff**⁸⁹⁶, **Verbitsky**⁸⁹⁷ ve **Potantin**⁸⁹⁸ gibi Rus bilim adamları tarafından derlenerek yazıya geçirilmiştir. Ayrıca bu hususta **B. Ögel**⁸⁹⁹, **A. İnan**,⁹⁰⁰ **E. Esin**⁹⁰¹ ve **Murat Uras**⁹⁰² gibi Türk bilim adamları da çeşitli araştırmalar ortaya koymuşlardır.

Destanlar

Destan kavramını şu şekilde tarif etmek mümkündür: **Tabii âfetler, katliamlar, felâketler, fetihler, savaşlar, göçler ve büyük kahramanlıklar gibi toplumun hemen hemen tamamını ilgilendiren ve hafızlarda iz bırakan olayları mitolojik unsurlarla süsleyerek lirik bir dille anlatan eserlere destan denir.**

Çok eski ve parlak bir maziye sahip olan Türklerin bir değil, birçok destanı olmuştur. Fakat bu destanların hiçbirisi, zamanında derlenip yazıya geçirilmediği için tam değildir; ancak bunlar tarihin kaynak kitapları arasında parçalar ve özetler hâlinde bulunmaktadır. Müstakil olarak yazıya geçen **Oğuz Kağan Destanı** ile **Dede Korkut Hikâyelerinden** her ikisi de eksiktir. Bu hususta sadece **Manas Destanı** bir istisna teşkil etmektedir.

Türklerin İslamiyet’ten önceki dönemlerine ait belli başlı destanları şunlardır:

Yaratılış Destanları: Bu destanlar genellikle kâinatın (*evren*) ve insanın yaratılışı ile ilgilidir. Altay Türkleri arasında hâlâ yaşayan bu destanlar, Rus bilim adamlarından **Verbitsky** ve **Rad-**

⁸⁹⁶ **Radloff**, Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme, C. 1-18.

⁸⁹⁷ **Verbitsky**, 1903: Altayskie inorodtsi, Moskova.

⁸⁹⁸ **Potantin**, İnorodsti Altaya, Jivolisnaya Rossiya, XI, SPb, 1884; Oçerki severo-zapadnoy Mongolii, I-IV, St. Petersburg 1887-1893.

⁸⁹⁹ **Ögel**, 1970: Türk Mitolojisi, Ankara.

⁹⁰⁰ **İnan**, 1972: Şamanizm, Ankara.

⁹⁰¹ **Esin**, 1979: Türk Kozmolojisi, İstanbul.

⁹⁰² **Uras**, 1967: Türk Mitolojisi, İstanbul.

loff tarafından derlenmiştir. Bu destanlarda bir yaratıcı Tanrı vardır. Yaratıcı Tanrı'nın adı bazen "**Ülgen**", bazen de "**Kuday**" veya "**Kayrakan**"dır. Meselâ Verbitsky'nin tespit ettiği yaratılış destanında Tanrı Ülgen önce gökleri, sonra da insanı yaratmıştır. Radloff'un tespit ettiği destanda ise sadece yaratıcı Tanrı ile insan vardır. Tanrı, insan vasıtasıyla yeri, dağları ve tepeleri meydana getirmiştir.

Şu Destanı: Saka Türklerine ait bir destandır. Şu destanı, Kaşgarlı Mahmûd tarafından XI. yüzyılda küçük bir rivayet hâlinde tespit edilmiştir. Destanda, Büyük İskender'in Türk ülkelerini istilâsı anlatılmıştır. Şu adlı Saka hükümdarı, Büyük İskender'i yenebilmek için ordusu ile devletin merkezini terk edip, onu kendi savaş taktiğini uygulayabileceği stratejik bir mevkiye çekmiş ve orada savaşmıştır. Devletin merkezinde ise, Şu'nun çekilmesinden habersiz olan 22 kişi kalmıştır. Bunlar, daha sonra tarih sahnesine çıkan Türkmenlerin atalarıdır.

Alp Er-Tonga Destanı: Saka Türklerinin hükümdarı Alp Er-Tonga'nın Pers kralı Kirus ile yaptığı mücadeleyi konu alan bir Türk destanıdır. Bu mücadele bütünüyle Farsların büyük destanı Şehnâme'ye de yansımıştır. Destanda Alp Er-Tonga "**Afrasyab**" adıyla anılmıştır. Kirus, bir türlü baş edemediği Alp Er-Tonga'yı ancak pusuya düşürmek suretiyle öldürebilmiştir. Bu büyük Türk kahramanının ölümü Saka Türklerini yasa boğmuştur. Alp Er-Tonga'nın "**yürekler yırtan**" acısı asırlarca unutulmamıştır. Bu hususta Kaşgarlı Mahmûd'un tespit ettiği son derece içli ve duygulu bir ağıt (*sagu*), XI. yüzyılda bile Türk toplulukları arasında hâlâ terennüm edilmekteydi.

Türeyiş Destanları: Hunlara, Göktürklerle, Uygurlara, Altay ve Yakut Türklerine ait birçok türeyiş destanı vardır. Hunlara ve Göktürklerle ait olan türeyiş destanlarının hiçbiri tam ve bir bütün hâlinde değildir. Bunlar parçalar hâlinde **Çin Yıllıklarında** kayıtlıdır. Altay Türklerine ait türeyiş destanları da Radloff tarafından tespit edilerek yazıya geçirilmiştir. Uygurlara ait türeyiş destanının kaynağı ise, Moğol İlhanlı tarihçisi **Cüveynî**'nin "**Târîh-i Cihân-gûşa**"sıdır.

Türk tarihi ve kültürü bakımından önemli bulduğumuz Göktürk Türeyiş Destanına ait bir parçayı Çin Yıllığında geçtiği şekliyle buraya alıyoruz: **“Türkler Hunlardan türemiş bir soydur. Aile adları Aşina’dır. Onlar müstakil bir topluluk idiler. Fakat, daha sonra komşu bir devlet tarafından onlara bir darbe vuruldu ve geriye 10 yaşlarında bir çocuk kalıncaya kadar bütün halk imha edildi. Askerler karşılarında küçük bir çocuk görünce, onu öldürmeye kıyamadılar; ayaklarını kesip, otlarla kaplı bir bataklığa attılar. Orada bulunan dişi bir kurt onu etle besledi. Böylece oğlan büyüdü ve dişi kurtla çiftleşti. Arkasından dişi kurt gebe kaldı. Komşu hükümdar, oğlanın hâlâ hayatta olduğunu öğrenince, onu öldürmek üzere yeniden asker yolladı. Askerler oğlanın yanındaki dişi kurdu öldürmek istediler. Fakat, dişi kurt Turfan (*Kao-tsch’ang*) bölgesinin kuzeyindeki bir dağa kaçtı. Dağda, uçsuz bucaksız bir mağara vardı. İçinde çevresi yüzlerce “li” (500 m) olan, etrafı dağlarla çevrili bir ova bulunuyordu. Burada dört bir yandan otlar fışkırıyordu. Mağaraya sığınan dişi kurt, dünyaya on oğlan getirdi. Bunlar ergin yaşa gelince, dışarıdan kız aldılar. Hemen de çocukları oldu. Aşina bunlardan biridir. Çocuklar ve torunlar birleşerek yavaş yavaş yüzlerce aile oldular. Kuşaklar geçtikten sonra hep birlikte mağaradan dışarı çıktılar ve Avarlara (*Ju-ju*) tâbi oldular. Altay (*Kin-chan*) dağlarının güney eteklerine yerleştiler ve orada Avarların hesabına demir silâh üretmeye koyuldular. Altay dağlarından biri tolga biçimindeydi. Onların dilinde tolgayı ‘Türk’ denildiğinden kavim adlarını bundan aldılar.”**⁹⁰³

Göktürklerle ait bu Türeyiş Destanında anlatılan olay, tamamen hayal mahsulü uydurma bir olay değildir. Aksine tarihî bir temele dayanmaktadır. Destana temel olan bu tarihî olay şöyle cereyan etmiştir: Çin’in başlıca amacı, kendisi için tehlike olarak gördüğü Hun Türklerinin siyasi varlığına son vermektir. 216 yılında Güney Hun Devletinin siyasi varlığına son vererek bu amacına ulaşan Çin, Hun boylarını birbirinden ayırarak, her birini bir yere

⁹⁰³ Liu Mau-tsai, 1958: I, 5, 40; Julien, 1864: 6/3, 326 vd.

yerleştirmiş ve bunların yönetimini de kendi valilerine vermiştir. Böylece Çin, uzun bir süre rahat bir nefes almıştır. Sayıları 19' u bulan Hun boyları, bir asır hareketsiz ve sâkin bir hayat yaşadık-
tan sonra IV. yüzyılın başlarından itibaren Çin'de çıkan karışıklık-
lardan da yararlanarak, yeni Hun devletleri kurmaya başlamışlar-
dır. Bunlardan biri de Kansu bölgesinde kurulan **Kuzey Liang Devleti'**dir (401-439). Göktürk Devletini kuracak olan **Aşina (A-schi-na)** aileleri de Kuzey Liang Devletine bağlı boylar arasında yer alıyordu. Çin'in Ordos bölgesine hâkim **Tabgaç Türk Devleti** (338-557), korkunç bir darbe ile Kuzey Liang Devletine son verin-
ce (439), Aşina ailelerinin bu darbeden kurtulabilen fertleri kaç-
arak Orta Asya'nın en büyük devletine sahip olan Avarlara sığın-
mışlardır. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, Tabgaç darbesinden **500 Aşina ailesi** kurtulabilmiştir.⁹⁰⁴

Altay (*Altun Yış*) dağlarının eteklerine yerleştirilen Aşina ai-
leleri, burada uzun süre demircilik yapmışlar ve egemenlikleri
altında bulundukları Avarlara silâh imâl etmişlerdir. Onlar burada,
sadece demircilik yapmakla yetinmemişler, Çin ile ticaret yaparak
bir asır içinde güçlü bir kavim hâline gelmişlerdir.

Katliam şeklinde olan Tabgaç darbesi, uzun yıllar Aşina aile-
lerinin hafızalarından silinmemiş, biraz yukarıda görüldüğü gibi,
Göktürk Türeyiş veya Ergenekon destanlarına konu olmuştur.
Destanda kurtarıcı ve anne konumunda olan dişi kurttan Aşina
ailelerinin tekrar türediğı inancı hâkim tema olarak işlenmiştir.

Türeyiş destanlarının en önemli özelliğı, ait oldukları top-
lumun en eski aile tipini ortaya koymasıdır. Destanda Göktürkle-
rin soykırımından sonra yeniden türeyişlerinde baba insan, anne
ise dişi bir kurttur. Bu duruma göre, Türklerde aile "**baba ailesi**"
(*agnat*) tipindeydi. Baba veya ana ailesi düzenlerinin temeli, hiç
şüphesiz eski mitlere dayanıyordu.

Göktürk Türeyiş Destanlarının bir varyantı da **Ergenekon Destanı'**dir. Bu destanın kaynağı, Moğol İlhanlı tarihçisi **Reşideddin'in Câmîü't-Tevârih** adlı eseridir. Reşideddin, des-
tanda geçen bütün isimleri değıştirmek suretiyle Ergenekon Des-

⁹⁰⁴ Liu Mau-tsai, 1958: I, 5, 40.

tanını Moğollara mal etmeye çalışmıştır. Ergenekon Destanında, düşmanları tarafından imha edilen Göktürklerden geriye kalan iki erkek ve kadının sığındıkları **Ergenekon** vadisinde tekrar çoğalarak, buradan demir dağı eritmek suretiyle dışarı çıkmaları anlatılmıştır.

Oğuz Kağan Destanı: Türk destanlarının en önemlisi, Oğuz Kağan Destanıdır. Bu destan, çok eski ve parlak bir geçmişi olan, büyük devletler kurarak tarihte rol oynayan, siyasi ve millî varlığını günümüze kadar koruyan büyük Türk topluluğu Oğuzlara aittir.

Oğuz Kağan Destanının günümüze ulaşmış iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan biri **“Uygurca”**, diğeri **“İslâmî versiyonu”**dur. **“Uygur versiyonu”** Fransız Millî Kütüphanesinde bulunmaktadır. XIII. yüzyılda bir Uygur **“bahşı”**sı (*ozan*) tarafından kaleme alınmıştır. Mensur olarak yazılmış olan bu nüsha, **Dr. Rıza Nur** tarafından bulunmuştur. Kısa bir metin hâlinde bulunan bu nüsha, her ikisi de eski Uygurca uzmanı olan **W. Bang** ve **Reşid Rahmeti Arat** tarafından yayımlanmış ve Almanca ile Türkiye Türkçesine tercümeleri yapılmıştır. **Muharrem Ergin**, son zamanlarda destanın W. Bang ve R. R. Arat yayınına esas alarak, yeni bir tercümesini daha vermiştir.

Oğuz Kağan Destanının **“İslâmî versiyon”**u ise, Moğol İlhanlı tarihçisi **Reşideddîn Fazlullâh**’ın **“Câmiü't-Tevârih”** (*Dünya Tarihi*) adlı eserinin içinde bulunmaktadır. Reşideddîn’in tespit ettiği bu destan, Osmanlı tarihçisi **Yazıcıoğlu Ali** tarafından XV. yüzyılda Batı Türkçesine⁹⁰⁵, Hive hükümdarı **Ebû'l-Gâzî Bahadır Han** tarafından da XVII. yüzyılda Doğu Türkçesine tercüme edilmiştir.⁹⁰⁶ Son olarak, **Zeki Velidi Togan**, Reşideddîn’in metnini yeniden ele alıp tercümesini yaparak, geniş açıklamalı notlarla birlikte yayımlamıştır.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ **Yazıcıoğlu Ali**, Tarih-i Âl-i Selçuk, nşr. Th. Houtsma, Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure, III, Leiden, 1902.

⁹⁰⁶ **Ebû'l Gâzî Bahadır Han**, Sacara-i Tarâkima, nşr. Kononov, Moskova, Leningrad, 1958; Türklerin Soykütüğü, Haz. **M. Ergin**, 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

⁹⁰⁷ **Oğuz Destanı**, 1972.

Memlûklu Türk tarihçisi **Devâdârî**'nin bildirdiğine göre, Oğuz Kağan Destanının **"Oğuz-nâme"** adıyla anılan yazılı bir kaynağı vardır. Devâdârî, Türklerin bu esere çok değer verdiklerini ve yanlarından hiç ayırmadıklarını söyler. Devâdârî'nin bu sözlerinden, onun bu eseri bizzat gördüğü anlaşılmaktadır.⁹⁰⁸ Fakat bu eser, maalesef bugüne kadar bulunamamıştır.

Türk kültür tarihi bakımından Oğuz Kağan Destanının Uygurca versiyonu, İslâmî versiyonuna göre daha üstün değerler taşır. Zira, Uygurca versiyonunda atlı-göçebe Türk'ün mitolojik tasavvurları, inançları ve dünya görüşü saf bir şekilde ortaya konmuştur. Hâlbuki, aynı destanın İslâmî versiyonunda olaylar aklileştirilmiş ve hatta gerçek tarihî bilgiler ilâve edilmiştir. Böylece bu versiyon, popüler bir halk tarihi hâline getirilmiştir. Zaten Reşîdeddîn de, bu bölüme verdiği **"Târîh-i Oğuzân ve Türkân"** adıyla, bu bilgileri gerçek bir tarih olarak kabul etmiştir.

Destanın Uygurca versiyonunda Oğuz Kağanın doğumu, çocukluğu, gençliği, evlenişi, çocuklarının olması, kavmini bir canavardan kurtarışı, hükümdarlığa yükselişi, dünyanın fethine çıkması ve bu fethi tamamladıktan sonra yurdunu oğullarına bırakması anlatılmaktadır.⁹⁰⁹

b-) Eski Türk Yazıtları

Yazıtların Bulunuşu: Türk kültür tarihine dair Türkçe belgelerin önemli bir kısmını yazıtlar oluşturmaktadır. Yazıtların istinasız hepsi ilim dünyasında **"oyma yazı"** (*runik*) adıyla tanınan bir tür yazı çeşidiyle yazılmıştır. Bunlar **anıtlar** (*âbide*), **mezar taşları**, **kayalar**, **madenî ve ahşap eşyalar** (*kılıç, tabak, çanak, bardak, kupa, tarak, bilezik, yüzük, küpe, kemer plakası ve tokası, para*) gibi belgelerdir. Bu belgeler genellikle Orta Asya'nın **Yeni-sey (Ulu Kem)** ve **Ertiş, Selenga ve Orhun nehirlerinin yukarı**

⁹⁰⁸ **Ercilasun**, 1986: 13 vd.

⁹⁰⁹ Oğuz Kağan Destanının (Uygurca versiyonu) Türk kültür tarihi bakımından değerlendirilmesi için bk. **Salim Koca**, Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri, Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları (TÜRK-SOY: Bildiriler Kitabı), 2011.

havzaları ile Tuva, Altay ve Talas gibi bölgelerinde bulunmuştur. Bu belgelerin sayısı şimdilik 300 adet civarındadır. Bu kesin bir sayı değildir. Kanaatimizce, sahanın uzmanları tarafından Orta Asya'da yapılacak yeni yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sonucunda bu sayının birkaç misli artacağı muhakkaktır.

Bilindiği gibi, eski Türk yazıtlarının varlığından ilk haberdâr olan kişi Moğol İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi **Ata Melik Cüveynî**'dir (ölm. 1283). Cüveynî, "**Tarih-i Cihân-gûşâ**" adlı eserinde eski Türk yazıtlarından ilk defa söz etmiş ise de, onun kayıtları ilim dünyasının dikkatini çekmemiştir.⁹¹⁰ Bu hususta ilim dünyasının dikkatini çeken kişi ise, İsveçli bir subay olan **Philipp (Tabbert) Johann von Strahlenberg**'dir. 1709 yılında Poltova savaşında Ruslara esir düşen Strahlenberg, Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Aynı zamanda harita uzmanı olan Strahlenberg, yaptığı Sibirya haritası ile **Rus Çarı Petro**'nun dikkatini çekmiştir. Strahlenberg'in bilgisinden yararlanmak isteyen Petro, onu, Sibirya'daki bitkileri tespit ettirmek amacıyla Almanya'dan getirttiği botanik bilgini **D. Messerschmidt**'e yardımcı olarak vermiştir. Böylece Strahlenberg, Sibirya ve Orta Asya'da 13 yıl dolaşmış ve çeşitli incelemelerde bulunmuştur. Bu arada Yenisey yukarı havzasında bulunan yazıtların resimlerini yapmıştır. Strahlenberg, memleketine dönünce de esirlik hayatı boyunca yaptığı araştırmalarının sonucunu bir kitapta toplayarak yayımlamıştır (1730). O, kitabına yazıtların resimlerini de koymuştur.

Strahlenberg'in kitabında verdiği bilgiler ve çizdiği resimler birden ilim dünyasının dikkatini çekmiştir. Zira, Strahlenberg'in resimleri üzerinde birtakım yazılar bulunuyordu. İlim adamları bu yazıları ilk defa görmüşlerdi. Böylece ilim adamları arasında bu esrarlı yazılara karşı doğan ilgi ve merak, gittikçe büyüdü ve sonunda bölgeye keşif heyetleri (*expédition*) gönderilmesine yol açtı. Bu heyetlerden biri Finlere, diğeri Ruslara aitti. Fin heyetinin başında **J. Aspelin** ve **A. Heikel**, Rus heyetinin başında da **N. M. Yardrinsev** ve **W. Radloff** bulunuyordu. Her iki heyet de Orhun

⁹¹⁰ Cüveynî, 1988: I, 116 vd.

bölgesindeki **Bilge Kağan ve Köl-tigin** yazıtlarını buldular (1890) ve birer kopyalarını çıkararak yayımladılar (1892).

1896-97 yıllarında da **V. A. Kallaur** ile **A. Heikel** ve arkadaşları Talas nehri havzasında Evliya Ata, bugünkü adı ile Canbul civarında V-VII. yüzyıllar arasından kalma 5 adet yazıt buldular.

Yazıtların Okunuşu: Sıra bu yazıtların okunmasına geldi. Bu sanıldığı gibi kolay olmadı. Fakat, ilim adamlarını ümitlendiren bir durum vardı. Yazıtların bir cephesinde Çince birer metin bulunuyordu. Bu metin hemen okundu ve tercüme edildi. Fakat bu iş, oyma yazının okunmasına yardımcı olmadı. Çince metinler sadece yazıtların hangi tarihte ve kimler adına dikildiğini bildiriyordu. Bu duruma göre, her iki yazıt da Çin kaynaklarında **Tu-kuie** adıyla anılan bir kavme aitti. Bu yazıtlardan biri 731 yılında ölen **K'ueh-tikin** (*Köl-tigin*), diğeri 734 yılında ölen **Pit-kia Kho-han** (*Bilge Kağan*) adıyla anılan beyler için dikilmişti. Fakat bu bilgi, oyma yazılı metni çözmeye yetmedi.

Bilginler arasında yazıtlara karşı merak gittikçe büyüyordu. Zira Batılı bilginler atalarının köklerini arıyorlardı. Bu yazılar atalarından kalma yazılar olabilir miydi? Bu düşünce onları son derece heyecanlandırıyordu. İlim adamları arasında bu yazıtların çözümü için bir yarış başladı. Yapılan çalışmalar sonuç vermiyordu. Danimarkalı büyük dil bilgini **Wilhelm Thomsen**'in bu işe girmesi, çalışmaların kaderini birden tayin etti. Zira Thomsen hem tecrübeli, hem de son derece yetenekli bir bilim adamıydı. O, daha önce de bazı yazıları çözmüştü.

Thomsen, önce Çince metindeki özel isimlerden kalın ve ince ünlü harfleri tespit etti. (*a, e, ı, i, o, ö, u, ü*) Bunlar vasıtasıyla oyma yazıdaki "**Kağan, Tengri, Türk ve Köl-tigin**" kelimelerini okudu. Thomsen, bundan sonra birkaç saatlik çalışmayla bütün harfleri buldu.

Thomsen, Türkoloji'de çığır açan bu buluşunu, 16 sayfalık bir bildiri hâlinde **Danimarka İlimler Akademisinde 15 Aralık 1893** tarihinde bütün ilim dünyasına duyurdu.

Öte yandan W. Radloff da, aynı yazıtların çözümü için çalışıyordu. Hatta, o da bazı harfleri bulmuş ve bazı kelimeleri de oku-

muştı. Fakat Radloff, Thomsen'in başarısını gösteremedi. Radloff, yazıtın çözümünde Thomsen'a kaptırdığı şerefi, aynı yazıtları ilk defa yayımlayarak kaybını bir bakıma telafi etmeye çalıştı. Nitekim o, Thomsen'den aldığı anahtarla 1894 yılında herkesten önce bu yazıtların yayını yaptı.⁹¹¹ Ancak, Radloff işi aceleye getirdiği için birçok yanlış yapmıştır. Thomsen, Radloff'un yayınından üç yıl sonra yaptığı esaslı bir yayımla bu yanlışların bir kısmını düzeltmiştir.⁹¹² Radloff ve Thomsen'den sonra **H. N. Orkun**⁹¹³, **S. E. Malov**⁹¹⁴, **I. V. Stebleva**⁹¹⁵, **T. Tekin**⁹¹⁶, **M. Ergin**⁹¹⁷, **G. Aydarov**⁹¹⁸, **D. D. Vasilyev**⁹¹⁹ ve **Necib Asım (Yazıksız)**⁹²⁰ gibi bilim adamları aynı yazıtları tekrar tekrar yayımlamışlardır.

B-) SANAT

1-) Resim

Türk resmine ait ilk örneklerle kayalar, anıtlar, mezar taşları ile keçeler ve halılar üzerinde rast gelinmiştir. Rus bilim adamı **E. Novgorodova** eski Türk topluluklarına ait hemen hemen bütün kaya resimlerini tespit ederek, bunları bir eserinde değerlendirmiştir.⁹²¹ Öte yandan, üzerinde resim örnekleri bulunan keçeler ve halılar ise, **Noin-ula** ve **Pazırık** kurganlarından çıkarılmıştır. Noin-ula kurganı Rus bilgini **Kozloff** tarafından 1925 yılında bulunmuştur. 1924 yılında keşfedilen Pazırık kurganları ise, ancak 1929 yılında Rus bilginleri **Griaznov** ve **Rudenko** tarafından açılmıştır. Her iki kurganda meydana çıkarılan buluntular, Rusya'nın **Leningrad Hermitaj müzesinde** sergilenmektedir.

Kaya resimlerinin en güzel örnekleri **Boyarı kayalıkları**, Güney Sibirya'da Uybat nehri kıyısındaki **Kızıl Kaya** ile **Hangay**

⁹¹¹ **Die Altürkischen Inschriften der Mongolei**, St Petesburg, 1894-1895.

⁹¹² **Inscriptions de L'Orkhon déchiffrées**, Helsingfors, 1896.

⁹¹³ **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1987.

⁹¹⁴ **Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti**, Moskova, 1951.

⁹¹⁵ **Poeziya Tyurkov VI-VIII vekov**, Moskova, 1965.

⁹¹⁶ **A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University Publications, 1968.

⁹¹⁷ **Orhun Âbideleri**, İstanbul, 1973.

⁹¹⁸ **Yazık orhonskogo pamyatnika Bilge-kagana**, Alma Atı, 1966.

⁹¹⁹ **Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyne Yeniseya**, 1983.

⁹²⁰ **En Eski Türk Yazısı**, İstanbul, 1327.

⁹²¹ **E. Novgorodova**, **Die Alte Kunst der Mongolei**, Leipzig, 1980.

dağları ve Altay dağlarındaki kayalar üzerinde bulunmaktadır. Bunlardan Boyarı kayalıkları üzerine bir dizi çadır resmi çizilmiştir. Kızıl Kaya resimlerinde de eski Türk yaşayış tarzı yansıtılmıştır. Bu resimlerde atın çektiği bir kızak, başındaki börkten tüyleri sarkmış bir süvari ile dört adet tören kazanı dikkati çekmektedir. Öte yandan, Güney Sibirya'daki başka bir kaya resminde ise, birbirini takip eden atlılar ile atların çektiği arabalar tasvir edilmiştir. Bazı süvarilerin elinde üç dilimli flâmalar bulunmaktadır. Bu resimler bize en eski çadır tipini vermektedir. Hangay dağlarındaki kayaların üzerine de savaş veya süreklilik avı tasvirleri yapılmıştır. Buradaki silâhlı süvariler, av hayvanlarını avlamak suretiyle âdeti canlı ve hareketli hedefler üzerinde savaş talimi yapmaktadırlar. Bu kaya resimlerinin Göktürklerle ait olduğu tahmin edilmektedir.

Türkler resim sanatında asıl başarılarını keçe ve çeşitli kumaşlar üzerine aplike tekniği ile yaptıkları resimlerde göstermişlerdir. Onlar, deriden kestikleri parçaları boyayarak, bunları keçe ve kumaşlar üzerine monte etmek suretiyle (*aplike tekniği*) çeşitli resimler yapmışlardır. Türkler, özellikle Orta Asya'nın son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartlarına karşı devamlı mücadele içinde geçen hayat tarzlarını bu resimlere de yansıtmışlardır. Böylece onlar, yaptıkları hayvan resimlerini genellikle yalın hâlde değil, birbirleriyle mücadele eder, yani boğuşur bir vaziyette tasvir etmişlerdir. Meselâ, Hun Türklerine ait Pazırık ve Noin-ula kurganlarında ortaya çıkarılan eyer örtülerinin (*belleme*) üzerinde grifon, pars, arslan, kaplan ve kartal gibi yırtıcı hayvanların dağ keçisi, dağ koyunu ve geyik (*sığın*) türünden hayvanlara arkadan saldırıları canlandırılmıştır. Bu resimlerde, saldıran hayvanın yırtıcı tavrı ile saldırıya uğrayan hayvanın can çekişir hâli birlikte dikkati çekmektedir. Buradaki hayvanlar tâbii ve gerçek şekilleriyle değil, genellikle sadeleştirilip, şematik bir hâle getirilmek suretiyle, yani stilize edilerek (*üsluplaştırılarak*) işlenmiştir.⁹²²

Türkler, sadece hayvan kavgaları resimleri değil, başka resimler de yapmışlardır. Meselâ, bir yün kumaş üzerinde pusuya yatmış bir kaplan resmi bulunmaktadır. Bu resimle âdeti yere

⁹²² Diyarbakirli, 1972: 127 vdd.

serilmiş bir kaplan postu etkisi uyandırılmıştır. Başka bir kumaş üzerine de su bitkileri arasında dolaşan kurbağa ve balık resimleri yapılmıştır. Burada balıklara verilmiş olan kıvrımlarla resim, canlı ve hareketli hâle getirilmiştir. Yine yünden bir işleme üzerine de süvarisi ile birlikte son derece çevik ve dinamik bir at resmi işlenmiştir.⁹²³

Türklerde portre sanatının ilk örneği de, yine yün işlemler üzerinde görülmektedir. Noin-ula kurganlarının birinde çıkan bir yün kumaş üzerinde son derece gerçekçi bir anlayışla işlenmiş bıyıklı bir portre resmi bulunmaktadır.⁹²⁴

Türkler, sadece kayalar, keçeler ve kumaşlar üzerine değil, aynı zamanda mimarî yapılar üzerine de resimler çizmişlerdir. Yazılı belgelerin verdiği bilgiye göre, mimarî yapılar üzerinde ilk resim örnekleri, Göktürk kahramanı Köl-tigin için inşa edilmiş anıt yapının (*bark*) duvarlarında bulunmaktaydı. Bu bark'ın dört duvarına Göktürk ve Çin ressamı (*bedizci*) tarafından Köl-tigin'in savaşlarını ve kahramanlığını tasvir eden freskler (*bediz*) yapılmıştı.⁹²⁵ Bu freskler bina (*bark*) ile birlikte tamamen harap olmuştur.

Resim sanatının en büyük temsilcileri Uygur Türkleridir. Uygur Türkleri yaptıkları tapınakların duvarlarını ve tavanlarını fresklerle süslemişlerdir. Bu resimlerin çoğu, Turfan bölgesine keşif seyahatinde (*expédition*) bulunan Alman bilim adamları tarafından duvarlardan sökülerek (*Bezeklik ve Sorçuk tapınakları*), Almanya'ya götürülmüş ve Berlin Etnografya Müzesinin duvarlarına yerleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında düşen bombalarla bu fresklerin büyük bir kısmı harap olmuştur. Bunlardan geriye sadece kitaplardaki resimleri kalmıştır.

Uygur fresklerinin çoğu Budizm ile ilgilidir. Bunlar, genellikle **rahiplerin, vakıf yapanların ve müzisyenlerin** tasvirleridir. Bu tasvirlerde figürler, bir hat üzerinde sıralanmış bir hâlde ve simetrik bir düzen içinde yapılmıştır. Hepsinin elbiseleri ve duruş stilleri aynıdır. Sadece yüz şekilleri birbirinden farklıdır. Daha

⁹²³ Aslanapa, 1990: 5.

⁹²⁴ Aslanapa, 1990: 5.

⁹²⁵ Liu Mau-tsai, 1958: I, 228 vd.; Chang Jen-t'ang, 1968: 183; Jisl, 1963: 395.

doğrusu bu resimlerde insan yüzüne ferdî bir hususiyet verilmiştir. Bu da resimdeki insanların aynı değil, farklı insanlar olduğunu göstermektedir. Öte yandan, bu resimlerde genellikle mavi ve kırmızı renkler tercih edilmiştir.⁹²⁶

Bezeklik fresklerindeki kağan veya prens (*tigin*) resimleriyle Uygurların kendilerini süratle şekilcilikten kurtardıkları ve gerçekçiliğe yöneldikleri görülür. Bu anlayış **Sorçuk** fresklerinde tasvir edilen koşan at resminde kendisini daha açık bir şekilde gösterir. Bu at tamamen aslına yakın bir şekilde resmedilmiştir.⁹²⁷

Uygurlardan bize minyatür türünden resimler de gelmiştir. Bu minyatürler Mani dinine ait yazılmış kitapların arasında bulunmaktadır. Bunların bir kısmı dinî, bir kısmı da dünyevi nitelikte canlandırılmış resimlerdir. Bilindiği gibi, bu resimler, Türklerin İslamî dönemde çok başarılı oldukları minyatür sanatının temelini oluşturmuştur.

2-) Heykel

Heykel türünden sanat eserlerine en çok Orhun bölgesinde rast gelinmiştir. Bu eserlerin hepsi Göktürklerle aittir. Orhun bölgesinde ilk kazı çalışması, Çekoslovak Arkeoloji Enstitüsü adına **Lumir Jisl**'in başında bulunduğu bir heyet tarafından 1958 yılında yapılmıştır. Bilindiği gibi, Ötüken Yıǵ'ta Göktürk beylerinden **Bilge Kağan** ve **Köl-tigin**'e, Ulan Batur'un 40 km doğusunda da **Ton Yukuk**'a ait olmak üzere üç büyük devlet yazıtı bulunmaktadır. Lumir Jisl heyeti bunlardan sadece Köl-tigin yazıtının bulunduğu sahayı kazmış ve incelemiştir. Bu kazı ve inceleme sonucunda **insan, koç ve kaplumbağa heykelleriyle balballar** meydana çıkarılmıştır.

Köl-tigin külliyesinde bulunan insan heykellerinin istisnasız hepsinin başları koparılmış vaziyettedir. Heykellerin başlarını koparan Moğollardır. Zira Moğollar heykellerden korkmaktaydılar. Moğol kökenli Kitanlar, 924 yılında Kırgızların elinden Orhun bölgesini alınca, bölgede büyük tahribat yapmışlardır. Büyük bir

⁹²⁶ Aslanapa, 1990: 14.

⁹²⁷ Aslanapa, 1990: 15.

ihtimalle heykellerin başı da bu tahribat sırasında koparılmış ve parçalanmış olmalıdır.⁹²⁸

Köl-tigin külliyesinden bize başları koparılmış dört adet heykel kalmıştır. Bunlardan biri kısa kılıcı ile ayakta bir erkek, diğeri ise yine ayakta duran ve elinde mendil tutan bir kadın heykelidir. Diğer iki heykel ise erkek olup, diz çökmüş bir vaziyettedir.

Bu heykeller, eski Türk kıyafeti için önemli birer kaynak durumundadır. Bu kıyafetin en belirgin özelliği, onun bugünkü medeni kıyafetle hemen hemen aynı olmasıdır. Bütün heykellerin üzerinde geniş yakalı, uzun bir kaftan bulunmaktadır. Bu kaftanları, parçalar hâlinde kakmalı kemerler sıkmaktadır. Bu kemerlere bıçaklar, kılıçlar ve gündelik eşyaların konduğu küçük torbalar ve kınlar asılmaktadır.⁹²⁹

Lumir Jisl'in kazısı sonucunda, Köl-tigin için yaptırılmış olan bark'ın (*anıt yapı*) ortasındaki çukurda iki heykel başı bulunmuştur. Bunlardan biri Göktürk kahramanı Köl-tigin'e, diğeri de eşine aittir. Her ikisi de mermerden yontularak yapılmıştır. Köl-tigin'in eşine ait heykelin başı, parçalanmış bir durumdadır. Bu heykelin sadece burun, ağız ve çene kısmı bulunmuştur. Aslında Köl-tigin ve hanımının heykelleri yan yana oturmuş bir şekilde canlandırılmıştır. Heykellerin gövdeleri ise kaybolmuştur. Tahrip olmuş başlar ise, Moğolistan'ın **Ulan Batur** (*Kızıl Kahraman*)/**Urga** müzesinin deposunda bulunmaktadır.

Yuvarlak ve dolgun yüzü ile Köl-tigin'in başı, Türk tipinin bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Yüz hatlarında ve gözlerde kuvvetli bir şahsiyetin ifadesi dikkati çekmektedir. Başta bir miğfer (*tolga*) bulunmaktadır. Miğferin üzerine rölyef hâlinde kanatlarını açmış bir kartal arması işlenmiştir. Hun Türklerinden beri tanınan ve sevilen kartal arması, burada güç ve kudreti sembolize etmektedir.

Köl-tigin külliyesine girişin iki yanında mermerden yontularak yapılmış iki adet koç heykeli yer almaktaydı. Başları koparılmış

⁹²⁸ Barthold, 1975: 24.

⁹²⁹ Jisl, 1963: 389.

miş olan bu heykeller, bugün Ulan Batur'un **Güzel Sanatlar müzesinde** bulunmaktadır. Moğolistan'dan Anadolu'ya kadar bütün Türk topluluklarına ait mezarlıklarda, mezar taşı olarak yapılmış çok sayıda koç heykeline rast gelinmiştir. Koç heykelleri, en çok **Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan** gibi ülkelerle **Mangışlak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu** bölgelerinde bulunmuştur.⁹³⁰

Kaplumbağa heykelleri de devlet yazıtlarının kaidesini oluşturmuştur. Yani yazıtlar, bu kaplumbağa heykellerinin üzerine dikilmiştir. Göktürkler, bu yazıtlara **"Bengü Taş veya Kaya"**, yani **"Ebedî, Ölümsüz Taş veya Kaya"** adını veriyorlardı. Bundan dolayı Göktürkler, yazıtları, çok uzun bir hayat yaşayan kaplumbağa heykellerinin üzerine dikmişlerdir. Böylece onlar, bu yazıtların ebedî olmasını arzu etmişlerdir.

Başta Köl-tigin ve Bilge Kağan külliyesi olmak üzere Orhun vadisinde bulunmuş heykel türünden bir diğer eser de, insan suretinde yapılmış **"balballar"**dır. Bilindiği gibi, balbal, öldürülen düşmanı temsilen bir taşın kabaca yontulup şekillendirilmesidir. Bu heykeller, ölen kahramanın, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar yapılır ve mezarının etrafına dikilirdi. Bu balballar, Köl-tigin külliyesinin hemen giriş yerinin karşısından başlamak üzere doğuya doğru birbirini takip eden bir dizi hâlinde sıralanmıştır. Lumir Jisl'in tespitine göre, buradaki balbal sayısı **169** tanedir.⁹³¹ Bugün bunlardan sadece birkaç tane kalmıştır.

Heykel sanatında Göktürklerde başlayan gelişme, Uygurlarda doruk noktasına ulaşmıştır. Uygurlar, daha gerçekçi bir anlayışla aslına uygun eserler meydana getirmişlerdir. **Kızıl** mevkiinde bulunan küçük bir heykel (47 cm), bu yeni sanat anlayışının ilk örneklerinden biridir. Üzerinde yük bulunan bu heykel, yere çökmüş bir durumda tasvir edilmiştir. Ayrıca Uygurlar, kalıplarla alçıdan at başları dökmüşlerdir. Resim sanatında olduğu gibi, stilize edilmiş olan bu at başı, demona (*yarı hayvan, yarı şeytan*) benzer bir etki uyandırmaktadır.⁹³²

⁹³⁰ Diyarbakirli, 1979: 336.

⁹³¹ Jisl, 1963: 390.

⁹³² Aslanapa, 1990: 12.

3-) Mimarî Yapılar

En eski mimarî örneği Göktürklerle aittir. 1958 yılında **Lumir Jisl** başkanlığında bir Çekoslovak heyeti tarafından Köl-tigin Yazıtının bulunduğu sahada yapılan kazı sonucunda Köl-tigin külliyesindeki anıt yapının (*bark*) temeli ortaya çıkarılmıştır. Lumir Jisl'in raporuna göre, bu anıt yapı, uzun bir saygı yolunun sonunda bulunmaktadır. Saygı yolunun girişinde iki koç heykeli yer almıştır. Aynı yolun iki tarafında heykeller âdeta sonsuz bir saygı durumunda bulunur gibi dizilmişlerdir. Yine aynı yolun iki tarafında su basmanı iki duvar çekilmiştir. Bu yolun ortasında da kaplumbağa heykeli üzerine yazıt taşı dikilmiştir. Saygı yolunun sonunda ise 13 x 13 metre ebadında pişmemiş tuğladan veya sıkıştırılmış topraktan yapılmış anıt yapının temeli bulunmaktadır. Temel üzerindeki taş kaidelerde 16 adet sütun yuvası görülmüştür. Bundan da anlaşılıyor ki, anıt yapı (*bark*) 16 sütun üzerinde yükselmiştir. Sütunların arası tahrip edilmeden önce taştan duvarla örülü ve harçla sıvanmış bir vaziyette idi. Yazılı belgelere göre bu duvarların üzerine Köl-tigin'in savaş tasvirleri yapılmıştı. Kazıda ortaya çıkarılan renkli harç kalıntıları, yazılı belgelerde verilen bilgilerin doğruluğunu göstermektedir. Kazıyı yapan bilim adamının kanaatine göre, anıt yapı, çift damla tamamlanmaktaydı. Anıt yapının ortasında da kurban sunağı gibi bir çukur bulunmaktadır.

Mimarî yapılarda asıl başarıyı, IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra büyük ölçüde yerleşik hayata geçmiş olan Uygur Türkleri göstermişlerdir. Uygurlardan günümüze **saray, tapınak ve türbe** türünden birçok mimarî yapı ulaşmıştır. Genellikle kerpiçten yapılmış olan bu yapıların en önemli özelliği, ilk defa kubbe tekniğinin uygulanmış olmasıdır.⁹³³ Ayrıca, bu yapılarda görülen başka bir yenilik de, kubbeyi tutan tromp yerine üçgen köşeler kullanılmış olmasıdır. Türk üçgeni adıyla anılan bu köşeler, Türk mimarî yapısının en önemli özelliği olarak Selçuklu ve Osmanlı mimarî eserlerinde de kullanılmaya devam edilmiştir.

⁹³³ Türkler, kubbe tekniğinde, ilhamlarını gökyüzünden almışlardır. Onlar bu tekniği, önce çadırlarda ve kurganlarda, sonra da mimarî yapılarda uygulamışlardır.

Uygur Türkleri, bahçe içinde beyaz badanalı ve genellikle iki katlı evler yapmışlar⁹³⁴ ve kış aylarında bu evlerde oturmuşlardır. Duvarla çevrili olan bahçeye iki kanatlı bir kapıdan girilmekteydi. Ev, bahçenin tam ortasında yer almaktaydı. Evin temelinde, tuğladan yarım metre su basmanı bulunuyordu. Ortada bulunan bir merdiven ile eve çıkılmaktaydı. Pencereleler bazen kemerli, bazen de dört köşeli olmaktadır. Üst kat genellikle korkuluklarla çevrili bir pavyon biçimindeydi. Çatı, Çin evlerinde olduğu gibi dik sırtlı ve kırmızı renkliydi. Çatının ortasında da bir nazarlık bulunuyordu.

4-) Müzik ve Oyun (Raks, Dans)

Türkler, müzikten ve eğlenmekten hoşlanan, son derece neseli insanlardır. Diyebiliriz ki, Türk kültür hayatının en canlı ve en hareketli tarafını müzik ve eğlence oluşturmaktadır. Bayramların, festivallerin, şölenlerin (*toy*), düğünlerin, “yoğ”ların (*cenaze törenleri*) temel ve vazgeçilmez unsuru müzik ve oyun idi. Dolayısıyla müzik ve oyun, Türklerin hayatında önemli bir yer tutmaktaydı.

a-) Müzik

Türk hükümdarlarının çeşitli vesilelerle düzenledikleri eğlence meclislerindeki en önemli unsur müzik idi. Büyük Hun hükümdarı Attila, sık sık ziyafetler vermektedir. O, özellikle bu ziyafetlerde hiç şüphesiz soyunun büyüklerine ve kendisine ait kahramanlık destanlarını müzik (*kopuz*) eşliğinde büyük bir haz içinde dinlemekteydi.⁹³⁵ Yine Attila, sefer dönüşünde başkentine girerken, saf hâlinde dizilmiş, güzel giyimli Hun kızları tarafından söylenen Hun şarkılarıyla karşılanmaktaydı.⁹³⁶

Göktürk kağanlarının verdikleri ziyafetlerin de en önemli unsurunu müzik oluşturmaktadır. Meselâ, Batı Göktürk hükümdarı **Tong Yabgu**, 630 yılında kendisini ziyaret eden Çinli hacı **Hüan-dzang** ve elçilik heyeti şerefine içkili, müzikli bir ziyafet vermiştir. Bu ziyafette Çinli hacıyı en çok etkileyen Türk müziği olmuştur. Çinli hacıya göre, “**bu bir barbar müziği olmasına rağmen ruha ve gönle ferahlık veriyordu.**”⁹³⁷

⁹³⁴ İzgi, 1989: 57, 66.

⁹³⁵ Németh, 1982: 104.

⁹³⁶ Kafesoğlu, 1977: 290; Althelm, 1952: 155.

⁹³⁷ Liğeti, 1986: 88; Turan, 1980: 402.

Aynı şekilde, Uygur sarayının da en önemli eğlencesi müzik idi: Uygur Kağanı, 982 yılında Beşbalık şehrinde kendisini ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te'nin şerefine bir ziyafet düzenlemiştir. Bu ziyafette gece yarısına kadar yenilip içilmiş ve bu arada müzik dinlenmiş, oyun (*piyes*) seyredilmiştir. Ertesi gün yine müzik eşliğinde kayıklarla bir göl gezisi yapılmıştır.⁹³⁸

Eski Türkçede “türkü söylemek”, “**yırlamak/ırlamak**” veya “**köglemek**” kelimesiyle ifade edilmekteydi. “Türkü”ye “**yır**” veya “**ır**”, melodiye (*ezgi*) “**kög**”, türkü söyleyen kimseye de “**ırçı**” veya “**yıragu**” denmekteydi.⁹³⁹ Türklerin çok çeşitli türkülerini vardı. Meselâ, Çin Yıllıklarında Hun Türklerinin 28 çeşit halk türküsüne sahip oldukları belirtilmiştir.⁹⁴⁰

b-) Müzik (Çalgı) Âletleri

Türklerin “**telli**”, “**üflelemeli**” (*nefesli*), “**vurmalı**” olmak üzere çok çeşitli müzik (*çalgi*) âletleri vardı. Bunlardan bazılarının adları, Çin Yıllıklarında Çincenin fonetiğine uydurulmuş hâlde tespit edilmiştir.⁹⁴¹

Türk telli çalgı âletleri arasında en yaygın olanı, “**kopuz**” (*kubuz*) idi. Destanlar ve kahramanlık türkülerini hep kopuz eşliğinde söylenmekteydi. Türkler her nereye gittilerse, kopuzu da yanlarında götürmüşlerdir. Böylece kopuz, başta Çin olmak üzere Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya gibi ülkelerde de yayılmış ve aynı ad altında (*koboz*, *kubos*, *kobzo*, *kopus*) bu ülke halklarının sevdikleri çalgılar arasına girmiştir.⁹⁴²

Türklerin daha başka telli çalgı âletleri de vardı. Meselâ bunlardan biri “**buci**” veya “**buc kubuz**” adıyla anılan bir çeşit “ut” idi. Bu ut, “**kaz göğsü**” adıyla da anılmaktaydı.⁹⁴³ Ayrıca Türklerin, “**ekeme/ikeme**” adıyla anılan, kopuza benzer telli bir çalgı âletleri daha bulunmaktaydı.⁹⁴⁴

⁹³⁸ İzgi, 1989: 65 vd.; Gabain, 1973: 152 vd.

⁹³⁹ Kaşgarlı Mahmûd, 1940: II, 14, 135; 1941: III, 3, 36, 131, 143, 308; Kuman Lehçesi Sözlüğü, (Codex Cumanicus), 1992: 80.

⁹⁴⁰ Kafesoğlu, 1977: 290.

⁹⁴¹ Eberhard, 1942: 69, 70.

⁹⁴² Caferoğlu, 1936-37: 209, 215; Kafesoğlu, 1977: 290.

⁹⁴³ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 173, 219.

⁹⁴⁴ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 174; 1939: I, 137.

Türklerin kullandıkları nefesli çalgı âletlerinin başında **“borazan”** (*borguy=boru*) gelmekteydi.⁹⁴⁵ Borazan, maden veya ahşaptan yapılmış, perdesiz bir çalgı âleti idi. Türklerin, nefesli bir diğer çalgı âletleri de **“çifte kaval”** idi. Türk çifte kavallarından bir tanesi bugünkü Macaristan’da bir Avar mezarında bulunmuştur. Türk kültürünün günümüze ulaşabilmiş tek çalgı âleti olan bu kaval, turna kemiğinden gayet sanatkârane bir şekilde yapılmıştır.⁹⁴⁶

Tarihî kayıtlara göre, Türklerin vurmali özellikte çeşitli çalgı âletleri vardı. Bunların başında **“davul”** (*kövrüg, köbürge*), **“zil”** (*çimguk, çingircak*), **“tef”** (*tümrük*) gibi çalgı âletleri gelmekteydi. Davul, zil ve borazan, eski Türk askerî mızıkasının (*bando*) başlıca çalgı âletlerini oluşturmuyordu. Özellikle Hunlar ve Türgişlerde ordunun hareketi davul ve zil ile idare edilmekteydi. Meselâ Hun ordu birlikleri, savaş esnasında davullar vurulunca oklarını atmakta, ziller çalınca da durmaktaydılar.⁹⁴⁷ Öte yandan, Türk hükümdarları savaştan önce de sık sık askerî müziklerini çaldırmaktaydılar. Zira, Türk askerî müziği, askerleri cesarete ve yiğitliğe teşvik edici ve onların kahramanlık duygularını coşturucu bir özelliğe sahipti.

Türk devletlerinde askerî mızıka, hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü sayılmaktaydı. Karahanlılarda askerî mızıkaya **“tuğ”** denmekteydi. Askerî mızıka takımı (*mehterhâne*), günün belirli saatlerinde hükümdarın çadırının (*otağ*) önünde konser vermektedir. Bu faaliyet, **“Han tuğ urdı.”** (*Han, nöbet davulu vurdu, mehterhâne çaldı.*) şeklinde ifade edilmekteydi.⁹⁴⁸

c-) Oyun (Raks, Dans)

Eğlencenin ve eğlenmenin birinci unsuru müzik ise ikinci unsuru da şüphesiz oyundur. Oyun, günümüzde olduğu gibi eskiden de müzik eşliğinde oynanmaktaydı. Türklerde oyuna dair ilk bilgiler, Hun çağına kadar geriye gitmektedir. Çin Yıllıklarının ka-

⁹⁴⁵ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 241.

⁹⁴⁶ Rasonyi, 1971: 39; Kafesoğlu, 1977: 290 vd.

⁹⁴⁷ Esin, 1978: 98.

⁹⁴⁸ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 194; 1941: III, 127.

yıtlarına göre, Hun topluluklarının “**deve ve arslan oyunları**” vardı. **W. Eberhard**’ın tahminine göre “deve ve arslan oyunu” bir çeşit dans idi. “Deve ve arslan oyunu” Çin’de de yayılmıştır. Bu oyunları Çin’e götüren Türklerdir. Bunlardan özellikle “arslan dansı” hâlâ Kuzey Çin’de oynanmaktadır. Öte yandan, bu dansların Türkistan’daki “**soğuk su törenleri**” ile köken bakımından çok yakın ilgisi bulunmaktadır.⁹⁴⁹

Çin’de yayılmış Türk danslarından biri de “**To-cı**” adıyla anılmaktaydı. Yine Eberhard’a göre, bu kelime Türkçe Tabgaç kelimesinin Çince söylenişi olan “To-ba” sözünün bozulmuş bir şeklidir. Bu dansın “**To-cı**” ve “**eğri To-cı**” olmak üzere iki şekli vardı. “To-cı” dansları iki kız tarafından oynanmaktaydı. Kızlar, oyun meydanına iki lotüs çiçeğine benzer bir elbise içinde çıkmaktaydılar. Başlarında ise, uzun ve ucu sivri, boynuza benzer kırmızı hotozlar bulunmaktaydı. Hotozların üzerinde de çingiraklar vardı ki, bunlar dansa uygun sesler çıkarmaktaydılar.⁹⁵⁰

⁹⁴⁹ **Eberhard**, 1942: 69, 70.

⁹⁵⁰ **Eberhard**, 1942: 81.

≈ XV. MAKALE ≈

ÖTÜKEN YIŞ'TA YİRMİ GÜN*

13 Temmuz cumartesi günü öğleden sonra Moğolistan'ın Orhun vadisine gitmek üzere Ankara'dan ayrıldık. Zamanın en hızlı ulaşım vasıtalarını kullandığımız hâlde, ancak 2 gün sonra, yani 15 Temmuz Pazartesi günü akşamüzeri eski ata yurdu olan Orhun vadisine ulaşabildik. **Orhun vadisi**, Selenga nehrine katılan, **1124 km** uzunluğundaki Orhun nehrinin çevresinde oluşmuş büyük bir yayla. Deniz seviyesinden yüksekliği **1400 ilâ 1500 metre** civarında. Bu vadide Orta Asya'nın en büyük devletleri olan **Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol Devletleri** kurulmuş. Hun Devletine merkezlik yapan yerin, vadinin neresinde olduğu bugün tam olarak bilinmiyor. Göktürk Devletinin merkezi ise, yazıt külliyelelerinin bulunduğu yer. Göktürkler buraya "**Ötüken Yış**", yani Ötüken ormanı adını vermişler. Moğollar "**Ötüken Yış**"a bugün "**Khöşö Tsaydam**" (*Köşö Çaydam*) diyorlar. Ötüken Yış'ın 28 km güney doğusunda Uygur Devletinin merkezi (*Ordu Balık*) olan "**Karabalgasun**" (*Kharbalgas*) bulunuyor. Kara Balgasun'un 17 km güneydoğusunda da Cengiz Han'ın oğlu Ögedey'den itibaren Moğol Devletine merkezlik eden **Karakurum** şehri kurulmuş. Karakurum, bugün küçük bir Moğol kasabası olarak varlığını hâlâ devam ettiriyor.

Orhun vadisinde "**Ötüken Yış**"ın özel bir yeri var. Burada kendimi bir anda kubbesi gökyüzü olan, büyük bir çadırın içinde hissettim. Bu anda benden Ötüken Yış'ın sözle tasviri istenseydi, herhalde büyük bir çadırın tasvirini yapardım. Aynı yerin resmini yapmam istenseydi, yine büyük bir çadırın resmini çizerdim. Bu

* Bu yazı, 15-29 Temmuz 2002 tarihleri arasında Moğolistan'ın Orhun vadisinde (Ötüken Yış/Khöşö Tsaydam) yapmış olduğumuz incelemeye dair raporun bir kısmıdır.

arada **Bilge Kağan**'ın (683-734) yazıtlarda yer alan ve evrenin yaratılışını (*kozmik*) ifade eden şu sözlerini hatırladım: “**Üstte mavi gök, alta yağız yer, ikisinin arasında da kişiöglü yaratılmış.**” Gerçekten de burası, Bilge Kağanın da ifade ettiği gibi, gökyüzü, yeryüzü, insan ve hayvan sürülerinden başka bir şeyin görülmediği özel bir mekân. Bu mekân, yanları tepelerle çevrili, zemini yemyeşil otlarla kaplı, çatısı da masmavi gökyüzü olan dünyanın en büyük çadırını andırıyor.

Günün son ışıklarından yararlanarak **Bilge Kağan, Köl-tigin külliyeleri ile Orhun nehrini** gezdik. Orhun nehrinin kenarına vardığımızda güneş yeni batmıştı. Gördüğümüz akarsu asıl Orhun nehri (*Orhon müren*) değildi. Bu, asıl Orhun nehrine katılan küçük bir çay idi. Moğollar bugün bu çaya “**Gökçin Orhon**”, yani “**Eski Orhun**” diyorlar. Derinliği 60-70 cm civarında. Debisi çok düşük. Sakin bir şekilde akıyor. Suyu, biraz ilerideki kaynaktan geliyor. Kaynaktan yeni çıkmış gibi soğuk. Berrak, pırıl pırıl, içilebilecek nitelikte bir su. Kenarında biraz yürüdüğümüzde Gökçin Orhun'un sık sık yatak değiştirmiş olduğunu fark ettik. Eski yatakları hâlâ biraz çukur ve ota kaplanmış bir vaziyete duruyor.

Kampımız, Bilge Kağan ve Köl-tigin külliyelerinin 1 km önündeki **TİKA**'nın depo binasının yanında kurulmuş 30 civarında çadırdan oluşuyor. Karşıdan tam bir oba görüntüsü veriyor. Belki Moğolistan'daki en büyük çadır kümesi, bizim kaldığımız kamp idi. Moğollarda hiçbir yerde bir veya birkaç çadırdan başka çadır kümesi görülüyor. Üstelik her çadırın arasında da 5 veya 10 kilometrelik mesafeler bulunuyor. Bu dağınıklık hâli, Moğol toplumu arasındaki sosyal ilişkilerin gelişmesini büyük ölçüde engelliyor. Özellikle fertler arasındaki yardımlaşmaya ve dayanışmaya imkân vermiyor. Moğol insanı, sosyal ilişkilerde tıpkı aralarındaki mesafeler gibi birbirine uzak.

Artık Ötüken Yış'taki araştırma ve inceleme çalışmalarımız başlamıştı. İlk gördüklerimiz bizi şaşırttığı kadar, soran ve sorgulayan bir düşünceye sevk etti. Hiç şüphesiz, her fiil ve hareket, kendisini yaratan şartların ve ortamın bir eseridir. Buradaki soru şu: Acaba, **eski Türklerin asırlarca Orta Asya'ya hükmetmele-**

rinde ve Çin'i baskı altına almalarında ortaya koydukları büyük dinamizmin bu mekân ve coğrafya ile bir ilgisi var mıydı? Daha doğrusu Türklerdeki bu büyük dinamizm nasıl doğmuştu? Bu dinamizmin kaynakları ve özellikleri ne idi? Yapacağımız araştırmaların ve incelemelerin gerçek hedefi, bu sorulara cevap bulabilmek idi. Bu hususta temel kaynağımız, yazılı belgelerle birlikte coğrafi mekân, iklim, kalıntılar ve buluntular olacaktır.

1-) Ötüken Yış (Moğ. Khöşö Tsaydam)

Ötüken Yış, kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanarak büyük Orhun vadisine katılmış cep vaziyetinde küçük bir vadi. Etrafı büyüklü küçüklü tepelerle çevrili. Büyük Orhun vadisini tanıyabilmek için alınabilecek en iyi örnek kesitin Ötüken Yış olduğunu söyleyebiliriz. Ötüken Yış'ın özelliklerini daha iyi öğrenebilmek gayesiyle etrafını çeviren tepelerin üzerine defalarca çıkarak çevreyi seyrettik. Özellikle vadinin kuzeybatısındaki **Bıçak tepe** ile güneydoğusundaki **Taşlı tepeden** gördüğümüz manzara şu: Her iki tepenin arkasında, halka şeklinde birer küçük vadi bulunuyor. Bu küçük vadilerin uçları da Ötüken Yış'a çıkıyor. Fakat, bu vadiler öyle gizlenmiş ki, bu tepeler dışında Ötüken Yış'a nereden bakılırsa bakılsın görünmüyor. Özellikle bu durum, Ötüken Yış'ın tarihteki stratejik önemini ve değerini açıkça gösteriyor. Öyle anlaşıyor ki, Türkler, Bıçak ve Taşlı tepelerinin üzerine yerleştirdikleri gözetleme kuleleri ve nöbetçiler (*kargu, gözet, gözetçi*) vasıtasıyla tehlikeyi önceden haber alabiliyorlar ve bu gizli vadiler vasıtasıyla da Ötüken Yış'ı kısa sürede boşaltabiliyorlardı. Çünkü bu tepeler, Ötüken Yış'a girişi ve çıkışı tamamen kontrol edebilecek bir konumda bulunuyor.

Ötüken Yış'ın kuzeydoğusunda Khöşö-Tsaydam göleti bulunuyor. Görüntüsü büyük bir kireç ocağını andırıyor. Uzaktan bembeyaz kireç gibi görünüyor. Acı olduğu için suyu içilmiyor. Vadinin giriş tarafında, yani güneybatısında Gökçin Orhun akıyor. Suyu uzaktan güneşe tutulmuş bir kılıç gibi parlıyor.

Bazı büyük çöküntüler ve çukurlar istisna edilirse, arazi dümdüz. Toprak tamamen ince kumlu. Tepelerin yamaçlarında ve zirvelerde yer yer taş kümeleri ve kitleleri görünüyor. Bazı taş

kümeleri ve kitleleri, karşıdan çürümüş ağaç kütüğü görüntüsü veriyor. Fakat dokunulduğu zaman son derece sert oldukları anlaşılıyor. Kahramanların mezarları önüne dikilmiş olan balballar bu taşlardan yapılmış olmalı. Bu taş kümeleri arasında az da olsa beyaz mermer kümeleri de bulunuyor. Bilge Kağan ve eşinin heykelleri bu mermerden yapılmış olabilir. Öte yandan, Bıçak tepelerinin birinin sırtında, âdetâ mukavva tabakaları gibi üst üste yığılmış taş kümeleri gördük. Öyle anlaşılıyor ki, efsanevî kuş ve bitki motifleri işlenmek suretiyle mezar odalarının kenarlıkları olarak kullanılan taşlar da buradan alınmış.

Arazi tamamen yemyeşil bir otla kaplı. Sanki zemine yeşil bir halı serilmiş gibi. Otlar, tepelerin yamaçlarında biraz seyrekleşerek zirvelere kadar devam ediyor. Araziye hâkim bitki, Moğol göçerlerin **"hargin"** adını verdikleri küçük öbekler hâlinde yayılmış olan ot. Hargin, 20-25 cm büyüklüğünde olup gövdesi, dalları ve yaprakları sert bir ot. Görüntüsü, dağ yoncasını andırıyor. Bu otu yazın sadece develer yiyor. Hargin, soğuğa dayanıklı bir bitki olduğu için, kar üzerini örtüp don oluncaya kadar varlığını devam ettiriyor. Bundan dolayı hargin, kışın hayvanların ayak tırnakları ile karı deşelemek suretiyle bulabildikleri tek yiyecek maddesi olduğu için, bozkırların en önemli otu olma özelliğini bugün bile hâlâ koruyor.

Hargin kümeleri arasına serpilmiş, cılız, 5-10 cm yüksekliğinde, biri koyu, diğeri açık yeşil olmak üzere aynı türden iki ot daha bulunuyor. Bunlar, yazın büyük baş ve küçükbaş hayvanların yedikleri tek ot. Bu otların ömrünü, buradaki yağış durumu belirliyor. Eğer, belirli aralıklarla yağmur yağarsa, bu otlar bütün yaz boyunca yeşil olarak kalıyor. Yağış olmazsa, kısa sürede kavrulup kuruyor. İkinci durum söz konusu olursa, tıpkı eski Türkler gibi bugünkü Moğol göçerleri de, sürülerine yeni otlaklar aramak zorunda kalıyorlar.

Hargin kümeleri arasında yer yer ısırgan, kara kekik ve papatya türünden otlar da bulunuyor. Hayvanlar, kara kekik hariç diğer otları yemiyor. Ayrıca, Orhun nehrinin yakın çevresi, büyük kümeler hâlinde, sulak yerlerin bitkisi olan çiriş otları ile kaplı.

Hayvanlar, bu otu da sevmiyor. Çiriş kümelerinin arasında yer yer karaçayırılı sahalar gözüküyor.

Moğolistan'ın başkenti Ulan Baatar'dan Ötüken Yış'a gelirken 400 km gibi uzun bir yol kat etmemize rağmen, çevrede ne bir orman, ne de bir ağaç görebildik. Bizi bir hayli şaşırtan bu durum, Ötüken Yış'ta da değişmedi. Ağaç ve orman burada da yok. Hâlbuki Göktürkler, ormanlık Altay dağlarına "**Altun Yış**" (*Altın ormanı*), Kingan dağlarına "**Kadırgan Yış**" dedikleri gibi, bu yöreye de "**Ötüken Yış**", yani Ötüken ormanı demişlerdir. Buradaki "yış" sözü, bugünkü "yaş" sözünün eski şekli olup, "orman" demektir. Fakat, yörenin bugünkü hâli, onun tarihin herhangi bir döneminde ormanlık olduğunu gösterecek bir iz taşımıyor. Bu durumun özellikle araştırılması gerekiyor.

Arazide en çok görülen, Türklerin "**tarbıkan**", Moğolların "**tarbık**" adını verdikleri hayvanların yuvaları. "Tarbık" yuvaları, toprağın içinde açılmış küçük birer tünelden ibaret. Yuveyi yapmak için tarbıkların tünelin önüne çıkardıkları toprak ve taş yığınının bakılırsa, bu tünellerin dört veya beş metre uzunlukta oldukları tahmin edilebilir. "Tarbık", tavşan gibi kemirgen türden, tüylü bir hayvan. Tüy rengi, açık boz ile koyu boz arasında çeşitli tonlarda değişiyor. "Tarbık", tıpkı eski Türklerde olduğu gibi bugünkü Moğol göçerlerin kürkü için avladıkları hayvanların başında geliyor.

Bozkır ikliminde istikrar görünmüyor. Havanın durumunda sık sık sürpriz değişimler meydana geliyor. Meselâ, hava sakin bir vaziyette iken birden rüzgâr çıkıyor. Ortaklık toz duman içinde kalıyor. Pırıl pırıl olan gökyüzü bulutlarla kaplanıyor. Dev bulut küreleri gökyüzünde yuvarlanmaya başlıyor. Hava kararıyor. Arka arkaya şimşekler çakıyor, yıldırımlar düşüyor. Bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyor. Meyilli yerlerden şarıl şarıl sular akıyor. Düz zeminin üzerini ise, tamamen yağmur suyu kaplıyor. Fakat bu durum çok uzun sürmüyor. Yine birden bulutlar dağılmaya başlıyor. Sağanak yağmur kesiliyor. Gökyüzü açılıyor, eski güneşli hâline dönüyor. Toprak kumlu olduğu için, zemindeki yağmur suyu tamamen kayboluyor. Yağmurdan hemen hemen hiçbir iz kalmıyor. Böyle durumlarda bozkır insanının alacağı hiçbir tedbir bu-

lunmuyor. O, rüzgâra, yağmura ve yıldırımlara karşı tamamen korumasız kalıyor. Bütün yağmur üstünden geçiyor.

Bozkırdaki aşırı sıcaklar ve soğuklar, hayatı daima tehdit ediyor. İklim hususunda, tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz bilgiler ile Moğol göçerlerden duyduklarımız, birbiriyle tamamen örtüşüyor. Sonbaharda düşmeye başlayan kar zerrelere, kısa sürede tabiatı tamamen örtüyor. Daha da kötüsü, şiddetli soğuklar, karın bütününü donmasına yol açıyor. İşte bu durum, bozkır göçerleri ve sürüleri için tam bir felâket getiriyor. Çünkü karın tamamen donması, soğuğa dayanıklı olmayan otları tamamen tahrip ediyor, öldürüyor. Böylece hayvan sürüleri, ya soğuktan ya açlıktan ya da hastalıktan (*yud*) kitle hâlinde kırılıyor. Bütün ekonomik varlıklarını yitiren bozkır göçerleri, perişan oluyorlar ve acınacak durumlara düşüyorlar.

Çok kısa geçen yaz aylarında, gündüz sıcaklık bazen 40 derecenin çok üstüne çıkıyor. Fakat, daima esen hafif bir rüzgâr, havayı boğucu olmaktan kurtarıyor. Tıpkı kış ile yaz arasında olduğu gibi, yaz aylarında gündüz ile gece arasında da büyük ısı farkı bulunuyor. Gece yarısından sonra ısı birden düşüyor, hava oldukça sertleşiyor. Havanın bu özelliği, daima suya muhtaç olan bozkır otları için son derece avantajlı bir durum yaratıyor. Çünkü, atmosferdeki nem, soğuyan havada birden suya dönüşmek suretiyle çiğ hâlinde toprağın ve otların üzerine yağıyor. Bu çiğ, hem otlar için hem de hayvanlar için son derece faydalı oluyor. Böylece, otlar ve hayvanlar, bir dereceye kadar suya ve serinliğe kavuşmuş bulunuyorlar.

Eski Türk ata yurdunun bugünkü sahibi olan Moğollar, tıpkı eski Türkler gibi bozkırlarda hayvancılık (*çarvacılık*) yapıyorlar. Onların çok sayıda koyun, keçi, at, sığır ve deve sürüleri var. Bozkır havasının ve otunun, besicilik için çok faydalı olduğu anlaşıyor. Zira, sürülerdeki hayvanların her biri son derece semiz ve gösterişli. Fakat Moğollar, hayvanların ürünlerinden yeteri kadar faydalanmasını bilmiyorlar. Koyunun, keçinin, ineğin ve devenin sütünü sağmıyorlar. Dolayısıyla yoğurt, peynir, yağ ve diğer yiyecekler hiç yapılmıyor. Hayvanlardan sadece kısırakların sütü sağı-

lıyor. Kısarak sütünden de, eski Türklerin en önemli içkisi olan kırmızı yapıyor. Bugünkü Moğol göçerlerin hayvanlardan elde ettikleri tek ürün bu. Onlar, hayvanları sütü için değil, eti için besliyorlar. Gerçekten de Moğol göçerlerin en çok yedikleri yiyecek, et ve etli yemekler. Daha doğrusu, onların etten ve kımızdan başka yiyecekleri ve içecekleri bulunmuyor. Sucuk ve pastırma gibi et mamülleri ise, henüz Moğol göçerleri tarafından bilinmiyor. Öte yandan, Moğollar, bol miktarda hayvan derisine ve yününe sahip oldukları hâlde, onlarda dericilik ve tekstil de pek fazla gelişmemiş.

Bugünkü Moğol göçerlerin yaşadıkları yerlerde, 1100 sene öncesine kadar Türkler yaşıyordu. Eski Türkler ile Moğolların hayat tarzları ve faaliyetleri arasında büyük benzerlikler var. Fakat, bu topluluklar birbiriyle karşılaştırıldığı zaman, Türklerin bir hayli ileri oldukları anlaşılıyor. Eski Türkler, Moğolların aksine, sürülerinden büyük miktarda süt elde ediyorlardı. Bu sütü, yoğurt başta olmak üzere yağ, peynir, kurut (*kuru yoğurt*), lor, kaymak, ayran, çökelek gibi çok çeşitli yiyecek maddelerine dönüştürüyorlardı. **Özellikle yoğurdun Türkler tarafından bulunuşu, insanlık tarihinde önemli bir inkılap olmuştur. Eski Türk insanının sağlam, dayanıklı ve sağlıklı olmasında, sütün ve yoğurdun başlıca rolü vardır: Süt, kemiklerin gelişmesini sağladığı gibi, yaşlılık döneminde de kemik erimesini önüyor. Bir Türk buluşu olan yoğurt ise, vücutta âdeta antiseptik görevi yapıyor. Vücuda giren mikropları ya öldürüyor, ya da etkisiz hâle getiriyor. Ayrıca sindirimi kolaylaştırmak ve vücuttaki fazla yağları eritmek suretiyle de, insanın daima sağlıklı kalmasını sağlıyor.**

Eski Türkler, bugünkü Moğol göçerlerin bilmedikleri sucuk, pastırma gibi et mamullerinin de mucididirler. Başka milletler, sucuk ve pastırma yapmayı eski Türklerden öğrenmişlerdir.

Şimdi bir kere daha tarihteki Türklere dönerek, başlangıçta sorduğumuz soruya cevap bulmaya çalışalım: Eski Türk ana yurdu olan bugünkü Moğolistan topraklarında tarıma elverişli saha he-

men hemen yok denecek kadar az. Tıpkı toprak gibi iklim de tarıma müsait değil. Üstelik, bu coğrafyada tarımda kullanılabilecek su da yok veya pek az idi. Burada ne meyve ve ne de sebze yetiştiriyor. Bu topraklar, sadece hayvancılığa imkân veriyor. Eski Türkler, büyük hayvan sürüleri beslemelerine ve bu sürülerden çok çeşitli yiyecek maddeleri üretmelerine rağmen, bu ürünler onların bir sene geçinmeleri için yetmiyordu. Üstelik onlar, sık sık kitle hâlinde hayvan kırımları (*yud*) gibi bütün ekonomik varlıklarını kaybettikleri büyük felâketlerle karşı karşıya geliyorlardı. İşte Türkler, bu durumda kendilerini koruyacak ve varlıklarını devam ettirecek çareler aradılar. Siyasi ve askerî teşkilâtın önemini fark ettiler. Bu gaye ile büyük devlet teşkilâtları kurdular. Büyük ordular meydana getirdiler. Kahramanlığı en büyük değer yaptılar. Savaş yeteneklerini ve güçlerini yükselttiler. Bu yeteneklerini ve güçlerini, varlıklarını koruyacak ve devam ettirecek faaliyetlerde kullandılar. Böylece, büyüyen ve artan bu gücün, yayılma ve hükmetme arzusu ortaya çıktı. Sonunda onlar, hem Orta Asya'ya, hem de Orta Asya dışında gittikleri yerlere hâkim olarak, büyük devletler kurdular.

Konuya, daha önce bıraktığımız yerden tekrar devam ediyoruz: Ötüken Yış'ta, Göktürklerin hatırasını günümüze ulaştıran iki anıt-mezar külliyesi bulunuyor. Bunlardan biri, Bilge Kağan tarafından yaptırılmış olan **Köl-tigin külliyesi**, diğeri ise, Bilge Kağanın oğlu tarafından inşa edilmiş olan **Bilge Kağan külliyesi**. Her iki külliye de, Ötüken Yış vadisinin girişinde, Gökçin Orhun çayı ile Khöşö Tsaydam göleti arasında, birbirine paralel olarak, bir kilometrelik mesafe ile yapılmış. Külliyelerdeki eserler, Göktürklerden sonra korunup onarılmadığı için devamlı tahribata maruz kalarak bir hayli yıpranmış. Yörenin hâkimiyeti, 744 yılından itibaren **Uygur Türklerinin**, 840 yılından itibaren de **Kırgız Türklerinin** eline geçmiştir. Kırgız Türkleri, Türk ata yurdunu, 924 yılına kadar koruyabilmişlerdir. Bu tarihte, Kırgız Türkleri, Türk ata yurdunu, bir daha ele geçmemek üzere Moğol kökenli **Kitanlara** kaptırmışlardır. Kitanlardan itibaren günümüze kadar eski ata yurdu Moğolların elinde kalmıştır. Göktürklerden önce olduğu gibi, Gök-

türklerden sonra da Türk kitleleri devamlı batıya doğru bir akış içinde olmuşlardır. Tarihî kayıtlara göre, IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren **Oğuzlar** ve **Karluklar** gibi büyük Türk kitleleri tamamen Batı Türkistan'a kaymış bulunuyorlardı.

Öyle anlaşıyor ki, Kitanlar, Kırgızları Türk ata yurdundan atmakla kalmamışlar, yöredeki külliyeler üzerinde de büyük bir tahribat yapmışlardır. Bu tahribatın izleri, günümüze kadar ulaşan arslan, koç ve insan heykelleri üzerinde açık bir şekilde görülüyor. Bütün heykellerin başları koparılmış bir vaziyette bulunuyor. Büyük bir ihtimalle bu heykellerin başları, Kitanların yörede yaptıkları tahribat sırasında koparılmış ve parçalanmış olabilir. Çünkü, Moğollar heykellerden korkmaktaydılar.

Kitan tahribatından sonra külliyelerin üzerini zamanla kalın bir toprak tabakası örtmüştür. Böylece, külliyelerin temelleri, korunarak günümüze kadar gelmiştir.

Külliyeler üzerinde dikkatimizi çeken bir husus da şu oldu: Başları koparılmış heykellere, özellikle yazıtlara Moğolların bir daha hiç dokunmamış olmalarıdır. Zira külliyelerde, Kitan tahribatından sonra iklimin, zamanın ve ihmalin dışında insan eliyle yapılmış herhangi bir tahribat görünmüyor. Bunun sebebi, Moğolların toprağı ve özellikle taşı kutsal saymalarıdır. Eski Moğol inancına göre, toprağı ve taşta yapılacak herhangi bir müdahale, onu incitmek anlamına geliyor. Bu inancın etkisi bugünkü Moğollarda da devam ediyor. Onlar, taşları çevredeki en yüksek yerlere taşıyıp daire şeklinde üst üste yığıyorlar. "**Oboo**" adını verdikleri bu taş kümesinin ortasında bir yere de, tepesine mavi bez bağlanmış bir direk veya değnek diyorlar. Moğollar, bu "oboo"ları ziyarete giderlerken yanlarına bir taş alıyorlar. "Oboo"nın etrafında üç defa döndükten sonra dilekte bulunuyorlar ve bu taşı, diğer taşların üzerine düzgün bir şekilde koyuyorlar.

2-) Köl-tigin Külliyesi

Her kültür, kendisini yaşatacak ve devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe kültürün ideal insan tipi, cesur (*yüreglig*) ve kahraman (*alp*) insandır. Zira, atlı-göçebe bir hayat yaşayan eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu

tabii bir çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü tehlikeler ve güçlükler, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaşması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, toplumun ve devletin kaderi, büyük ölçüde kahramanların başarılarına bağlıydı. İşte Köl-tigin de, Göktürk toplumunun ve devletinin hayatında rol oynamış emsalsiz bir zaffer kahramanıydı.

Köl-tigin, 16 yaşından itibaren Göktürklerin bütün akın ve savaşlarına katılmış, cesareti ve iyi savaşçılığı ile ün yapmıştır. Kahramanlıkları dillere destan olmuştur. O, siyasi ihtirasi olmayan iyi bir komutan ve hiçbir tehlikeden çekinmeyen cesur bir cengaverdi. Özellikle, 716 yılında Göktürk iktidarında meydana gelen bunalımın giderilmesinde, Türk topluluklarının Göktürk Devleti çatısı altında tekrar toplanmasında, Göktürk Devletinin Orta Asya'nın en büyük devleti hâline getirilmesinde başlıca rol oynamıştır. Ölümü başta Bilge Kağan olmak üzere, bütün Türk ilini yasa boğmuştur. Köl-tigin için, yabancı elçilerin de katıldığı büyük bir cenaze töreni düzenlenmiş, külliyesi ağabeyi (içisi) Bilge Kağan tarafından bir yıl içinde hazırlanıp adına bir yazıt (*Bengü Taş veya Kaya=Ölümsüz, Ebedî Taş veya Kaya*) dikilmiştir.

Bilindiği gibi, ilim dünyası, Ötüken Yıy'taki Köl-tigin ve Bilge Kağan külliyelerinin, özellikle buradaki yazıtların varlığından asırlarca habersiz kalmıştır. Moğol İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi **Ata Melik Cüveynî**, "**Tarih-i Cihân-güşâ**" adlı eserinde, eski Türk yazıtlarından ilk defa söz etmişse de, onun kayıtları ilim dünyasının dikkatini çekmemiştir. Bu hususta ilim dünyasının dikkatini çeken kişi ise, İsveçli bir subay olan **Philip Johann von Strahlenberg**'dir. 1709 yılında Poltova savaşında Ruslara esir düşen Strahlenberg, Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Aynı zamanda harita

uzmanı olan Strahlenberg, yaptığı Sibirya haritası ile **Rus Çarı Petro'nun** dikkatini çekmiştir. Strahlenberg'in bilgisinden yararlanmak isteyen Petro, onu, Sibirya'daki bitkileri tespit ettirmek amacıyla Almanya'dan getirttiği botanik bilgini **D. Messerschmidt'e** yardımcı olarak vermiştir. Böylece, Strahlenberg, Sibirya ve Orta Asya'da 13 yıl dolaşmış ve çeşitli incelemelerde bulunmuştur. Bu arada, yukarı Yenisey havzasında bulunan mezar yazıtlarının resimlerini yapmıştır. Strahlenberg, memleketine dönüşüne de esirlik hayatı boyunca yaptığı araştırmaların sonucunu bir kitapta toplayarak yayımlamıştır (1730). Strahlenberg, kitabına, üzerindeki yazılarla birlikte yazıtların resimlerini de koymuştur.

Strahlenberg'in kitabında verdiği bilgiler ve çizdiği resimler, ilim dünyasının birden dikkatini çekmiştir. Zira, Strahlenberg'in çizdiği resimlerin üzerinde birtakım yazılar bulunuyordu. İlim adamları, bu yazıları ilk defa görmüşlerdi. Böylece, ilim adamları arasında bu esrarlı yazılara karşı doğan ilgi ve merak, gittikçe büyüdü ve sonunda bölgeye keşif heyetleri (*expédition*) gönderilmesine yol açtı. **Bu heyetlerden biri Finlere, diğeri Ruslara aitti. Fin heyetinin başında J. Aspelin ve A. Heikel, Rus heyetinin başında da N. M. Yadrinsev ve W. Radloff bulunuyordu. Her iki heyet de Orhun vadisinin Ötüken Yış yöresinde Köl-tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarını buldular (1890) ve birer kopyalarını çıkararak yayımladılar (1892).**

Sıra yazıtların okunmasına geldi. Bu, sanıldığı gibi kolay olmadı. Fakat, ilim adamlarını ümitlendiren bir durum vardı. Yazıtların bir cephelerinde Çince birer metin bulunuyordu. Bu metinler hemen okundu ve tercüme edildi. Fakat bu iş, oyma (*runik*) yazının okunmasına yardımcı olmadı. Çünkü, Çince metinler, oyma yazılı metinlerle aynı değildi. Çince metinler, yazıtların sadece hangi tarihte ve kimler adına dikildiğini bildiriyordu. Bu duruma göre, her iki yazıt da Çin yıllıklarında **T'u-kule (Göktürk)** adıyla anılan bir kavme aitti. Bu yazıtlardan biri 731 yılında ölen **"K'iueh-tikin"** (*Köl-tigin*), diğeri 734 yılında ölen **"Pit-kia**

Khohan" (*Bilge Kağan*) adıyla anılan beyler için dikilmişti. Fakat bu bilgi, oyma yazılı metni çözmeye yetmedi.

Bilginler arasında yazıtlara karşı merak gittikçe büyüyordu. Zira, Batılı bilginler atalarının köklerini arıyorlardı. Bu yazılar atalarından kalma yazılar olabilir miydi? Bu düşünce onları son derece heyecanlandırıyordu. İlim adamları arasında bu yazıların çözümü için bir yarış başladı. Fakat yapılan çalışmalar sonuç vermiyordu. Danimarkalı büyük dil bilgini **Wilhelm Thomsen**'in bu işe girmesi, çalışmaların kaderini birden tayin etti. Çünkü, Thomsen hem tecrübeli hem de son derece yetenekli bir bilim adamıydı. O, daha önce de bazı yazıları çözmüştü.

Thomsen, önce Çince metindeki özel isimlerin kalın ve ince ünlü harflerini tespit etti. Bunlar vasıtasıyla oyma yazıdaki "**Kağan, Tengri, Türk, Köl-tigin ve Bilge Kağan**" kelimelerini okudu. Thomsen bundan sonra birkaç saatlik çalışmayla bütün harfleri buldu.

Thomsen, Türkoloji'de çığır açan bu buluşunu, 16 sayfalık bir bildiri hâlinde Danimarka İlimler Akademisinde 15 Aralık 1893 tarihinde bütün ilim dünyasına duyurdu.

Oyma yazının çözümünden sonra ilim dünyası, bütün çalışmalarını Göktürk Yazıtları üzerinde yoğunlaştırdı. Hiç kimse burada bir anıt külliyesinin inşa edilmiş olduğunu düşünemedi. Çünkü, Batılı bilim adamlarının anlayışına göre, göçebe bir topluluktan böyle bir şey beklenemezdi. Yazıtların okunmasından tam 65 yıl sonra, yani 1958 yılında Köl-tigin Yazıtının bulunduğu yerde **Lumir Jisl** yönetiminde bir Çek-Moğol arkeoloji heyeti tarafından kazı yapıldı. Bu kazı sonucunda, burada sadece bir yazıt ile birkaç heykel dikilmiş olmadığı, aksine muhteşem bir anıt külliyesinin inşa edilmiş olduğu anlaşıldı. Şimdi, **Lumir Jisl**'in kazı raporu ile **Nejat Diyarbekirli**'nin gezi notlarında verilen bilgileri bizim gördüklerimizle birleştirerek, bu külliye tasvir etmeye çalışalım:

Lumir Jisl, kazıyı külliyenin doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine doğru uzanan, haç şeklinde bir veya bir buçuk metre genişliğinde bir hendek (*açma*) açmak suretiyle yapmış. Bu hendek (*açma*), bugün tamamen kapanmış. Üzeri de otlarla kaplanmış

durumda. Bu yer sadece, diğer zemine göre biraz daha çukur bir vaziyette bulunuyor. Açılan yerlerden çıkarılan kırık ve parçalanmış tuğla, kiremit, parke taşı kalıntıları, külliye'nin çeşitli yerlerine öbek öbek yığılmış. Kalıntılar arasında, az da olsa, kırılmamış ve zedelenmemiş olarak, yani bütün hâlinde tuğla, kiremit ve parke taşlarına da rastlanıyor. Bunlar, bugünkü benzerlerinden hiç de geri kalmayacak bir şekilde ileri bir teknik ile yapılmış.

Külliye, 67, 25 x 28, 85 metre karelik dikdörtgen şeklinde bir zemin üzerine kurulmuş. Etrafı, takriben 1-1,5 m yüksekliğinde pişmemiş tuğladan yapılmış bir duvarla çevrili. Duvarların üzeri oluklu kiremitlerle örtülmüş. Avlu zemininin tamamı, 30 x 25 cm'lik çok düzgün parke taşlarıyla kaplı. Külliye'nin, çadırlarda olduğu gibi tek giriş kapısı var. O da doğu tarafındaki çevre duvarının tam ortasında bulunuyor. Giriş kapısının önünden itibaren "balbal" sırası başlıyor. Kabaca yontularak belirli aralıklarla dikilmiş olan bu taşlar, doğu yönünde tepelere doğru ilerliyor. Lumir Jisl heyeti, Köl-tigin'e ait 169 balbal tespit etmiştir. Daha titiz çalışan bizim harita ekibi ise, bu sayıyı 185'e çıkarmıştır.

Bilindiği gibi "**balbal**", kahramanların sağlığında savaşlarda öldürdüğü insanları temsilen dikilmiş taşlardır. Balbal sayısı ne kadar çok olursa, kahramanların itibarı da o kadar yüksek olacaktır. Eski Türk inancına göre, bu kişiler, kahramanlara öteki dünyada hizmet edeceklerdir.

Giriş kapısından bark'a (*bina*) kadar uzun bir saygı yolu bulunuyor. Saygı yolunun tam ortasında kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuş yazıt yer alıyor. Saygı yolunun başlangıcında, karşılıklı olarak iki koç heykeli dikilmiş. Koç heykellerinden itibaren bark'a kadar saygı yolunun iki yanına bir dizi heykel sıralanmış. Bunlardan bazıları ayakta, bazıları diz çökmüş bir vaziyette duruyor. Bu heykeller, sanki sonsuz bir saygı duruşunda bulunuyormuş görünüşünü ve hissini veriyor.

Saygı yolunun son kısmında, külliye'nin en önemli yapısı olan "**bark**" yer alıyor. "Bark" Türkçe bir söz olup, "**konut, ev, bina**" demektir. Külliye'deki bu bina, İslamî dönemdeki "**türbe**" gibi bir yapı olmalı. Hatta onu, zamanın müzesi olarak da nitelen-

direbiliriz. Bark, ya Çin tarzında, ya da türbelerin ilk örneği olarak çadır tipinde yapılmış olmalı. Bu bina tamamen yıkılmış. Bugün sadece temeli kalmış. Lumir Jisl'in yaptığı kazıda, binanın su basmanı bütünüyle meydana çıkarılmış bulunuyor. Buna göre, bina, tam bir kare şeklinde olup, 13 x 13 metre karelik bir temele oturuyor. Su basmanı, pişmemiş tuğladan veya sıkıştırılmış topraktan yapılmış. Âdeta bir beton gibi sert olan bu toprak, su geçirmiyor.

Su basmanın üzerinde yükselen asıl bina, ahşap sütunlarla yapılmış. Taşıyıcı eleman olarak kullanılan bu sütunların tabanı, taş kaideler üzerinde açılan yuvarlak ve kare şeklinde oyuklara, yani sütun yuvalarına geçirilmek suretiyle dikilmiş. Bu taş kaidelerden bazıları bugün bark temelinin üzerinde duruyor. Barkta kullanılan taşıyıcı sütun sayısı 16. Bu sütunların hepsi aynı ebatta değil. Taş kaideler üzerindeki kare şeklindeki sütun yuvalarının, yuvarlak sütun yuvalarına göre daha geniş ve büyük olmasına bakılırsa, bazı sütunların kalın, bazı sütunların da ince oldukları anlaşılıyor. Bunlardan kalın sütunların, köşe sütunları olarak kullanılmış oldukları söylenebilir.

Sütunların yüksekliği ne kadar idi? Bunu tam olarak bugün bilebilmek mümkün değil. Sütun yuvalarının ebadına bakılacak olursa, bu sütunların 10 veya 15 metre bir yüksekliğe sahip oldukları tahmin edilebilir. Sütunların arası, taş duvarla örülmüş. Üzeri de harç ile sıvanmış. Yazılı belgelere göre, sıvanmış duvarların üzerine hattatlar tarafından yazılar yazılmış, ressamalar (*bedizci*) tarafından da renkli boya ile Köl-tigin'in savaş tasvirleri yapılmış. Kazı yapılırken barkın çevresinde ortaya çıkan renkli harç kalıntıları, yazılı belgelerin verdiği bu bilgiyi tamamen doğrular mahiyettedir.

Kazıyı yapan bilim adamlarının kanaatine göre, bark Çin tarzında çift dam ile örtülmüştür. İlk bakışta akla yatkın ve mantığa uygun gibi gelen bu düşünce, tam olarak gerçeğe uygun düşmeyebilir. Yani bark'ın çatısı, Çin tarzından tamamen farklı bir şekilde de inşa edilmiş olabilir. **Bizim düşüncemize göre, bu çatının, İslamî dönemdeki türbe çatısı gibi, ilhamını çadır tipinden**

almış çok kenarlı koni şeklinde inşa edilmiş olması, hiç de ihtimal dışı olarak gözüküyor.

Bark'a dört beş basamaklı bir merdivenle çıkılıyor. Bark'ın tam ortasında, tıpkı sunak taşında olduğu gibi geniş ve derin bir çukur bulunuyor. Bu çukurun etrafındaki seyirlik mekâna Köl-tigin ve eşinin heykelleri yerleştirilmiş. Bu heykeller, granitten yapılmış olup yan yana oturmuş bir şekilde canlandırılmıştır. Her iki heykel de Kitan saldırısı sırasında tahrip edilmiştir. Lumir Jisl'in yaptığı kazıda, bark'ın ortasındaki çukurda, Köl-tigin'in koparılmış başı ile eşinin parçalanmış başının bazı kısımları bulunmuştur. Bu heykel parçaları, bugün Moğolistan'ın Ulan Baatar Müzesinin deposunda korunmaktadır.

Yuvarlak ve dolgun yüzü ile Köl-tigin'in başı, Türk tipinin bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Yüz hatlarında ve gözlerinde kuvvetli bir şahsiyetin ifadesi dikkati çekmektedir. Başta bir miğfer (*tolga*) bulunmaktadır. Miğferin üzerine, röl-yef hâlinde kanatları açılmış bir kartal arması işlenmiştir. Hun Türklerinden beri tanınan ve sevilen kartal arması, burada güç ve iktidarı sembolize etmektedir.

Külliyenin son kısmında, yani bark'ın arkasında, toprağa gömülmüş vaziyette **"kurban sunak taşı"** bulunuyor. Bu taş kitle-si, Lumir Jisl'in kazısı sırasında tamamen meydana çıkarılmıştır. Lumir Jisl'in kazı heyeti, "kurban sunak taşı"nın bir kısmını keserek bu parçayı yazıtın kaidesi olarak kullanmıştır. Çünkü, kazıdan çok önce, yazıtın kaidesi olan kaplumbağa heykeli muhtemelen yıldırım düşmesi sonucunda ortadan tamamen ikiye bölünmüş ve böylece yazıt yere düşmüş bulunuyordu.

"Kurban sunak taşı", 1,70 x 2,20 metre karelik büyük bir granit kitlesinden yapılmış. Bugünkü Anadolu köylülerinin dibek taşlarını andırıyor. Sunağın tam ortasında silindir şeklinde, 70 cm genişliğinde ve 80 cm derinliğinde bir oyuk bulunuyor. Oyuğun etrafı da bilezik gibi çevrelenmiş. Öyle anlaşıyor ki, Göktürkler, dinî törenlerde bu sunak taşında Tanrı'ya kurban sunuyorlardı.

Yazıtın ifadesine göre, külliye'nin inşası, Türk ve Çinli ustalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunların başında, mimar ve res-

sam olarak Çin hükümdarının yeğeni komutan **Çang** bulunuyordu. Diğer mimarları, ressamaları, heykeltıraşları bulup getiren kişi ise, Köl-tigin'in kahyası **Tuygut İl-teber** idi. Yazıtın metni, **Bilge Kağan** tarafından hazırlanmıştır. Yazıtı "Bengü Taş"ın üzerine yazan ise, Bilge Kağanın yeğeni **Yollug Tigin**'dir. Yollug Tigin, bu yazıtı 20 gün içinde yazmıştır.

≈ XVI. MAKALE ≈

TÜRKLERDE TUZ VE EKMEK HAKKI*

Bir milletin karakteri, onun uzun asırlar tecrübeye dayanan bilgiler ile deyimleştirdiği sözlerde ve atasözleri hâline getirdiği ifadelerde kendini gösterir. Bir bakıma deyimler ve atasözleri, o milletin karakterini sembolize eden en kesin ifadelerdir. Biz bu araştırmamızda, Türk karakterinin sembollerinden sadece **“tuz-ekmek hakkı”** deyimini üzerinde duracağız.

Ahmet Vefik Paşa **Lehçe-i Osmanî** adlı sözlüğünde bu deyimine **“şükran”**⁹⁵¹ karşılığını verir. Şemseddin Sami ise, **Kamûs-î Türkî**'sinde **“tuz-ekmek”**e **“nimet, ihsan”**; **“tuz-ekmek hakkı”**na da **“şükran, minnettarlık”**⁹⁵² anlamlarını verir. Hüseyin Kâzım Kadri **Türk Lûgatı**'nda, Şemseddin Sami'nin verdiği anlamları aynen tekrar eder.⁹⁵³ Ömer Asım Aksoy **Deyimler Sözlüğü** adlı eserinde, **“sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimsenin kendisi üzerinde bulunduğu kabul edilen hak, duygusal borç”**⁹⁵⁴ olarak tarif eder. Deyimin tam zıddı, **“sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimseye kötülük eden”** anlamında **“tuz-ekmek haini”, “nankör”, “küfrân-ı nimet”** terimleridir.

Konuya girmeden önce deyimmin bir de geniş anlamda tarifini yapmak istiyoruz: Tuz-ekmek hakkı deyimini; Türk dostluk, bağlılık, minnettarlık, şükran, vefa, samimiyet, fedakârlık, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve misafirperverliğinin sembolleşmiş bir ifadesidir. Türk sosyal hayatının mühim bir yönünü yansıtan bu deyim,

* S. Koca, Milli Kültür Dergisi, Yıl: 1, Cilt:1, Sayı: 7, Temmuz-1977, s. 57-61.

⁹⁵¹ Ahmet Vefik Paşa: 1415.

⁹⁵² Sami, 1317: 898.

⁹⁵³ Kadri: 437.

⁹⁵⁴ Aksoy: 437.

eskiden beri tarihî kaynaklarda, edebî eserlerde, folklor mahsullerinde⁹⁵⁵ günümüze kadar yaşayıp gelmiş ve hâlâ da köylerimizde kullanılan en canlı deyimlerden biridir.⁹⁵⁶

Deyimin ortaya çıkışı, şüphesiz, tuzun bulunmasından ve öneminin kavranmasından sonra olmuştur. Tuzun ekmek kelimesi ile birleşip bir deyim meydana getirmesi de, herhâlde, onun ekmek gibi kutsal bir madde⁹⁵⁷ olmasından, ya da yemekte oynadığı mühim rolden ileri gelmiş olmalıdır. İster birinci ihtimal, ister ikinci ihtimal olsun, deyimın teşkilinde ve yeni bir mana ve mahiyet almasında tuzun rolü büyük olmuştur.

Tuz, Türkler arasında eskiden beri bilinen ve kullanılan demir gibi kutsal bir maddedir. Türk mitolojisinde önemli bir yeri vardır. İslamî devirde yazılan Oğuz Kağan Destanı'na göre, bu mühim maddeyi Nuh Peygamberin torunlarından Türk'ün oğlu Türk hakanı Tutuk keşfetmiştir.⁹⁵⁸

Tuz-ekmek, Türk devlet ve sosyal hayatında mühim bir yer tutar: Tarihî kayıtlardan öğrendiğimize göre, "tuz-ekmek" üzerine sadakat yeminleri edilmektedir.⁹⁵⁹ Bilindiği gibi, kutsî olan şeyler üzerine yemin edilmesi, kökü dine dayanan bir inançtır. Meselâ, eski barış antlaşmalarında her millet kendi kutsî kitapları üzerine sadakat yeminleri etmişlerdir. Bugün hâlâ köylerimizde Kur'ân üzerine yemin edilmektedir.

⁹⁵⁵ Edebî ve folklor sahalarında örnekler için bk. **Elçin**, 1966; 164-171. Tuzun folklor açısından değerlendirmesi hakkında bk. **Nevzat Özeydin**, "Türkiye Folklorunda Tuz", UTFKB, C. II, s. 61-67.

⁹⁵⁶ Bu deyim Anadolu'nun bazı bölgelerinde, özellikle Rumeli, Ege ve İç Anadolu'nun kasaba ve köylerinde hayatiyetini hâlâ devam ettirmektedir. Meselâ, Konya'nın ilçe ve köylerinde vedalaşmalarda şöyle denir: "Allah'a ısmarladık, tuz-ekmek hakkını helal eyle."

⁹⁵⁷ İç Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin köylerinde tuzu, ekmek gibi kutsal sayarlar. Onu yere döken ve çiğneyenlerin yarın ahirette gözlerinin kirpikleri ile toplatılacağına inanılır.

⁹⁵⁸ **Ögel**, 1970: 378. Diğer İslamî Türk kaynaklarına göre, "tuz"u Halil İbrahim Peygamberin icat ettiği söylenir.

⁹⁵⁹ **Elçin**, 1966: 166 vdd. Ayrıca Edirne Vak'asında (1703) bir tepsi üzerine konan Kur'an, kılıç, ekmek ve tuz üzerine askerlere sadakat yemini ettirilir (**Cahit Öztelli**, Türklerde Anda, Yemin, TFA, s. 120).

A-) TUZ-EKMEK HAKKI

Birbirini tanımayan iki kişi bir münasebetle birbirlerinin ekmeklerini, yemeklerini yerlerse, kendi aralarında sağlam bir hukuk doğmaktadır. Bu hukuk onlara bütün kötülüklerin yollarını kapattırıp ebedî samimiyet ve dostluk kapılarını açmakta; bu samimiyet ve dostluk da yine onları bir kalp yapmaktadır. Artık tuzu, ekmeği yenen insana ihanet etmek şöyle dursun, onun için büyük fedakârlıklar yapılmakta, hatta gerektiği yerlerde canlar bile feda edilmektedir.

1-) Tuz-Ekmek Hakkına Riayet

Türkler, tuz-ekmek hakkına riayet ederlerdi. Kendilerinin riayet ettikleri bu hakka, aynı şekilde başkalarının da uymalarını isterlerdi. Türklere göre yemek hakkına riayetsizlik derin bir ihanet sayılırdı. X. yüzyılda Abbasi Halifesi'nin Bulgar Hükümdarlığı'na gönderdiği bir elçilik heyeti içinde bulunan İbn Fadlan'ın yazdığı seyahatnameden aşağıya alacağımız şu örnek, bu konuya güzel bir delil teşkil eder: 920-921 yılı dolaylarında İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan Etil (*Volga*) Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş, zamanın Abbasi Halifesi'ne bir elçi göndererek, ondan İslamiyet'i öğretecek fakihler ve muallimler göndermesini ve ayrıca Hazarlara karşı müdafaada kullanılacak bir kalenin inşaatında harcamak üzere para yardımında bulunmasını ister. Halife gerekli parayı ve fakihleri yola çıkarır. Yolda elçilik heyeti içinde bulunan bazı kişiler, halifenin hükümdara gönderdiği parayı saklarlar. Bulgar hükümdarı istediği paranın halifece gönderildiğinin mektupta yazılı olduğunu söyleyerek derhâl teslim edilmesini ister. Para teslim edilmeyince de, elçilik heyetini toplar ve onlara şöyle söyler: **"Siz onun (Halife'nin) ekmeğini yediniz, verdiği elbiseleri giydiniz, her zaman kendisini gördüğünüz hâlde, sizi bana gönderdiği elçilik vazifesi gibi kısa bir zamanda ona ve bütün Müslümanlara ihanet ettiniz."**⁹⁶⁰

İkinci örneği Büyük Selçukluların devamı olan Harezmşahlar'dan seçtik: Harezmşah Celâlü'd-din Mengü-berti'nin (1229)

⁹⁶⁰ İbn Fazlan, 1975: 49.

Kafkas seferinde, Gürcüler; Ermeni, Alan, Sabir ve Kıpçaklar ile anlaşarak İvane kumandasında kırk bin kişilik bir ordu ile karşı dururlar. İki ordu Betrâk gölü civarında karşılaştığında, Sultan, düşmanın sağ cenahında yirmi bin kişilik büyük bir kuvvet teşkil eden Kıpçak Türklerinin bayraklarının dalgalandığını gördü ve onlara tuz ve ekmek yolladı. Onlar da tuz-ekmek hakkına riayeten savaşa katılmadılar.⁹⁶¹ Sonuç olarak, Celalü'd-din yaptığı savaşı kazandı.

Aynı şekilde tuz-ekmek hakkının canlar pahasına nasıl gözetildiğinin örneklerini vermeye devam edelim:

Uzun Hasan Tokat'ı harap ettiği sırada Fatih Mehmed, Rumeli Beylerbeyi Hâs Murat Paşa'yı harekete geçirdi. Beyler, birbirlerine muhalefetleri ve itiyatsızlıkları yüzünden Uzun Hasan'ın pususuna düşerler. Esirler arasında Murat Paşa ile birlikte Turhan oğlu Ömer Bey de vardır.

Uzun Hasan, bir içki sofrasında Osmanlılara karşı başarısını överken, orada hazır bulunan Ömer Bey'e bu muvaffakiyetini tasdik ettirmek ister. Ömer Bey: **"Hey Han, sen deryadan bir damla su aldın! Çünkü hünkârımın Murat gibi, yüz bin kulu daha var."** deyince Uzun Hasan kızıp öldürme tehdidinde bulunur. Sağlam bir şahsiyet olan Ömer Bey: **"Hey Han, beni ayıplama, çünkü Osmanoğlu'nun çok tuz ve ekmeğini (nan ve nemek) yemiş kuluyum! Şimdi ona asi mi olayım?"**⁹⁶² der.

Mısır'da Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758) maiyetindeki Cezzar Ahmed, bir nevi emniyet müdürü vazifesini görüyordu. Ali Paşa rakiplerini Ahmed Paşa vasıtasıyla ortadan kaldırmayı âdet edinmişti. Sıra Salih Bey'e gelmişti. Cezzar'a onun da idamı havale edilmişti. Bunun üzerine Cezzar, Salih Bey'in kendi üzerinde tuz-ekmek (nan ve nemek) hakkına riayeten ona suikast yapamayacağını beyan ile itiraz ettiğinde, Ali Bey sözü değiştirip: **"Ya Cezzar, maksadım seni tecrübe ve imtihan etmek idi."**⁹⁶³ der.

⁹⁶¹ Taneri, 1977: 50.

⁹⁶² Neşri: 810 vdd.

⁹⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, 1289: 8 vdd.

Kıpçak ordusunun, Ömer Bey'in, Cezzar Ahmed'in tuz-ekmek hakkına nasıl riayet ettiklerini, diğer yandan Arap elçilerinin Bulgar hükümdarı tarafından yedikleri ekmeğe ihanetle ne şekilde azarlandığını gördük.

Esasen Türklerce tuz-ekmek hakkına riayet etmek; cömertlik, dürüstlük, kadirşinaslık sayılırdı. Onlar bu hakka mukaddes bir yemin gibi sadık kalırlar ve hiçbir tehdit ve tehlike de, onları bu hakkı gözetmekten caydıramazdı.

Bugün köylerimizde bir kişi başka birine karşı kötü bir niyetle kullanılmaya teşebbüs edildiği zaman, tıpkı Cezzar Ahmed Paşa gibi, **“onunla çok yemek yemişliğimiz var, karşısına çıkamam, ihanet edemem”** şeklinde sözlerle karşılıklıta bulunur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türk, yemeğini yediği kişiye asla ihanet etmez; aksine onun hakkını korur, kollar ve gözetir. Bir **“baba”** olarak vasıflandırdığı ve kendisini yediren, giydiren, zengin eden devletine karşı da, Ömer Bey örneğinde olduğu gibi, aynı bağlılıkta bulunur.

2-) Tuz-Ekmek Hakkına Riayetsizlik

Tuz-ekmek hakkına riayetsizlik çoğu kere **“hainlikle”** sonuçlanıyordu. Toplumumuzda nadir de olsa tuz-ekmek hakkını gözetmeyen, hatta ona ihanet eden de çıkıyordu. Nitekim, Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig adlı eserinin son kısmında kendi zamanının bozukluğundan söz ederken, **“Tuz-ekmek hakkını gözetem var mı?”**⁹⁶⁴ diye kendi kendine hayıflanır. Yusuf bu sonuca, kendi zamanından önce yaşanmış olarak tasarladığı ideal devlet ve toplum düzeninde tuz-ekmek hakkına riayet edildiğini söyleyerek varır. Ona göre, faziletli devlet hayatı ve sıhhatli bir toplum düzeni, ancak tuz-ekmek hakkına riayetle sağlanır. Bunun için eserinin muhtelif yerlerinde sık sık **“Yemeği nankör insanlara yedirme.”; “Yemeği adamına göre ikram et.”** gibi tavsiyelerde bulunur.

Tuz-ekmek hakkına riayetsizliğe dair müşahhas örneğimizi Osmanlı döneminden seçtik. Örnek, Fatih'in veziri Mahmud Paşa'nın zindana atılmasına sebep olan vaka ile ilgilidir.

⁹⁶⁴ Yusuf Has Hacıb, 1947; 649, b. 6584.

Veziriazam İbrahim Paşa, Mahmud Paşa'yı kıskanıyordu. Hi-
le ile yanına bir adam koydu. Adamına, Paşa'nın mührü ile boş bir
kâğıt mühürlemesini tembih etti. Kendisine ihsan vaadinde bu-
lundu. **"Bu oğlan ekmek ve tuz (nan ve nemek) hakkını unutup,
beyaz bir kâğıda mühür vurup, İbrahim Paşa'ya gönderdi."**

İbrahim Paşa, Mahmud Paşa'nın ağzından kendi karısına bir
mektup yazarak, güya mektubu eline geçirmiş gibi bunu Fatih
Mehmed'e göstererek Paşa'nın azledilmesini sağlamıştır.⁹⁶⁵

Aynı şekilde, **"küfrân-ı nimet"**te bulunmasına dair ikinci
örneğimizi Naimâ tarihinden veriyoruz:

Karaman emirü'l-ümerâsı Sefer Paşa, Niğde'yi istilâ eden
Çopur Bekir'i defetmek için çalışırken saldırıya uğrayıp esir düşer.
Sekbanlar bunu fırsat bilip Paşa'nın otağını yağma ederler. Bu hâli
gören Paşa: **"Böyle kara bir günde bana yardım ederseniz, sizi
evlâdım gibi görüp gözetirim. Şimdi uğrumda cenk etmek
dururken, rızkımı yağma ve talan ettiniz. Sizler gibi tuz-
ekmek hakkını bilmez fesatçılara dayanıp itimat eden ah-
makların hâli işte benim gibi olurmuş."**⁹⁶⁶ der.

Yusuf Has Hacib'in de belirttiği gibi, tuz-ekmek hakkına ri-
yetsizlik devlet ve toplum düzeninin bozulduğunu gösteren kıstas-
ların başında gelir. Böyle bir durumda kişilerin birbirlerine itimat-
ları kalmaz; gerek devlet hayatında, gerek toplum hayatında olsun,
yemekleri yenilen, iyilikleri görülen kişilere bile yer yer ihanetler
belirir. Hükümdarlar sık sık hizmetkârlarının ve askerlerinin hı-
yanetlikleriyle, suikastlarıyla ve isyanları ile karşılaşır. Artık bu
safhada devlet ve millet hayatında içten bir çöküş başlamış olur.

Türk halkı arasında tuz-ekmek hakkına riayetsizlik hoş kar-
şılanmayan davranışlardandır. Bugün köylerimizde hâlâ **"Tuz-
ekmek hakkını bilmeyen kör olur."** inancı yaşar. Halk; iyiliğini
gördüğü, ekmeğini yediği kimseye karşı saygısızlık ve hainlik eden
kişinin Tanrı tarafından cezalandırılacağına inanır. Bu sebeple,
böyle bir davranış karşısında kalınca **"Yediğin tuz-ekmek gözü-
ne dizine dursun."** şeklinde bedduada bulunur.

⁹⁶⁵ Elçin, 1966: 166.

⁹⁶⁶ Tarih-i Naimâ, C:II, 317.

3-) Tuz-Ekmek Hakkını Ödeme

Türk, ekmeğini yediği kimseye karşı kendisini daima borçlu hisseder. Bu hakkı da ilk fırsatta ödemeye gayret eder. Yusuf Has Hacıb, bize, tuz-ekmek hakkını ödemeye dair değerli bilgiler ulaştırır. Bunlardan bazılarını aynen aşağıya alıyoruz:

"Sen kimin ekmeğini yersen, onun işini gör; bağlılığını gittikçe artır (bagırsaklık artur) ve yediğin yemek sana helal olsun."⁹⁶⁷

"İnsan olanlar tuz-ekmek hakkını gözeterek bunu vere-ne canlarını feda ederler (yuluglar başın)."⁹⁶⁸

"İnsanlık yapan (kişilik kılıklı), itimat kazanan (inançlılığı) ve cömert (akı) olan insana, tuz-ekmek hakkı diye, askerler bunun hakkını öderler."⁹⁶⁹

Kutadgu Bilig'in başka bir yerinde de hükümdar Küntoldı hizmetinde bulunan vezir Ögdülmiş'e şöyle der: **"Sen bana büyük sadakatle hizmet ettin ve yediğin tuz-ekmek hakkını ödedin."**⁹⁷⁰

Bu hükümleri Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî'sinden aldığımız şu örneklerle delillendirebiliriz:

Cengiz Han, 1203 tarihinde Tayang Han üzerine yürür. Savaşta Tayang Han yaralanmış, ordusu dağılmıştır. Buna rağmen Tayang'ın beylerinden bazıları Cengiz ile vuruşmaktan çekinmezler. Sonunda beylerle karşılaşan Cengiz Han, onların bu davranışını takdirle: **"Yediğiniz ekmeğe ve tuzu hak ettiniz, yiğitsiniz."**⁹⁷¹ der.

Deşt-i Kıpçak hükümdarı Ebü'l Hayır Han'ın torunu Şahbaht Şeybânî Han, bir savaşta rakibi Berge Han'ı muhasara eder. Berge, bir fırsatını bulup bir sazlığa kaçır. Berge'nin inalı Monake, yakalamaya gelen askerleri aldatır. Han'ın kendisi olduğunu söyler; Berge'nin hayatını kurtarır. Sonunda Şahbaht, Monake'ye bu hareketinin sebebini sorar. Monake: **"Çünkü çok zaman ekmeğini, tuzunu yedim."**⁹⁷² cevabını verir.

⁹⁶⁷ Yusuf Has Hacıb, 1947: 575, b. 5796.

⁹⁶⁸ Yusuf Has Hacıb 1947: 575, b. 5797.

⁹⁶⁹ Yusuf Has Hacıb, 1947: 246, b. 2321.

⁹⁷⁰ Yusuf Has Hacıb 1947: 583, b. 5889.

⁹⁷¹ Ebülğazi Bahadır Han: 86.

⁹⁷² Ebülğazi Bahadır Han: 203 vdd.

Üçüncü müşahhas örneğimizi Osmanlı döneminden veriyoruz:

II. Murad (1421-1451) şehzade isyanları ile meşgul olduğu bir sırada, Karaman ve Germiyanogulları Bursa üzerine yürürler. Bursa'nın uluları, şehirlerinin işgal edilmemesi için Şarapdar İlyas Bey'e fidye gönderirler. Fidyeler arasında II. Murad'ın küçük kardeşi Mustafa da vardır. Şarapdar İlyas Bey hediyeleri kabul edip, Bursa üzerine yürümekten vazgeçerek İznik'e gelir ve yerleşir. Arkasından, II. Murad'dan Anadolu beylerbeyliği teklifini alır. İlyas Bey'in nezdinde bulunan küçük Mustafa'yı kardeşi Murad'a teslim edeceğini anlayan maiyetindeki Turgutoğulları ve Germiyanogulları ona şöyle derler: **"Hey Bey, gel şu oğlanı bize ver, onu Karaman yahut Germiyan'a veya İstanbul'a ulaştıralım. Senin niyetin belli, bari biz tuz-ekmek hakkını yerine getirelim. Bunca zamandan beri şehzadenin atına binip, kaftanını giyip, nimetini yedik, son vaktinde ihanet etmeyelim."** Fakat bu yalvarma fayda etmez. Şarapdar İlyas Bey küçük şehzadeyi II. Murad'a teslim eder ve hemen idam edilir.⁹⁷³

Kaynaklarda verilen bilgilere göre, tuz-ekmek hakkı şu şekillerde ödeniyor:

- 1-) Ekmeği yenen, iyilikleri görülen kişiye karşı hizmet etmek, işini görmek ve ona karşı gittikçe bağlılığı artırmakla,
- 2-) Daha da önemlisi, yemeği yenen kişinin hayatı tehlikeye düştüğü zaman, örneklerde görüldüğü gibi, canı onun uğruna tehlikeye atmak veya feda etmekle bu hak ödenir.

Yusuf Has Hacib'e göre yemeği yenen her insana bu hak ödenmez; ancak şu kişilere tuz-ekmek hakkı ödenir:

- 1-) İnsanlık yapan (kişilik kılıklı),
- 2-) İtimat kazanan (inançlı),
- 3-) Cömert olan (akı).

Toplumumuzda yenen ekmeğin hakkını ödemeye önem verilir: Faydalı bir iş yapan hemen **"Yediğin ekmeği hak ettin."** diye takdir edilir. Aksi durumlarda **"Yediğin ekmek haram olsun."** şeklinde bedduada bulunulur.

⁹⁷³ Neşri Tarihi: 566 vdd.

Türk, ekmeğini, yemeğini yediği kişi karşısında daima utan-
gaç ve masum durur. Eğer arada ekmeğin hakkı yoksa buna gerek
duyulmaz. Bugün köylerimizde “**Sen onun bir şeyinin mi udlu-
susun?**”⁹⁷⁴ denir. Yani bu sözle, “**Sen onun ekmeğini yemedin,
iyiliğini görmedin, utanmana gerek yok.**” demek istenir.

Sonuç

Yazımızın başında belirttiğimiz gibi, tuz-ekmek hakkı deyi-
mi uzun asırlar aydın ve halk (*havass ve avam*) çevrelerinde mana
ve mahiyetini kaybetmeksizin günümüze kadar yaşayıp gelmiştir.
Deyimin hâlâ “**Tuz-ekmek hakkını bilmeyen kör olur.**”⁹⁷⁵ gibi
halk inançlarında ve “**Sana yedirdiğim tuz-ekmek gözüne dizi-
ne dursun.**”⁹⁷⁶ şeklinde ilenç özelliğinde varlığını devam ettirdiği-
ni bilmekteyiz. Tuz-ekmek ile ilgili atasözlerinin bir tespiti XV.
yüzyılda yapılmıştır: “**Tuz-ekmek bilmezden it yeğdür.**”, “**Ek-
meğin hakkı var ise tuz anı korumaya.**”⁹⁷⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tuz-ekmek deyiimi; Türk ahlakı-
nın, insanlık anlayışının, dayanışmacı ve toplumcu dünya görüşü-
nün en belirgin ifadesidir. Aynı zamanda, içine aldığı kavramlarla
(*dostluk, bağlılık, vefa, samimiyet, fedakârlık, mertlik, dürüstlük,
cömertlik, misafirperverlik gibi...*) Türk karakterini en iyi tasvir ve
sembolize eden deyimlerden biridir.

Tuz-ekmek deyiimi ile anlatılmak istenen Türk karakterini
şöylece özetleyebiliriz:

- 1-) Türk, ekmeğini yediği kapiya asla nankörlük etmez.
- 2-) Türk, ekmeğini yediği insana kötülükte bulunmaz.
- 3-) Türk, ekmeğini paylaştığı insana dostluk, vefa, sa-
dakât, arkadaşlık, yardım, samimiyet, dürüstlük, fedakârlık,
minnet ve şükran duygu ve düşünceleri ile bağlanır.

⁹⁷⁴ Bu söz Konya'nın kaza ve köylerinde söylenir. “ud” kelimesi bugün kullanılan
“utanmak” fiilinin köküdür. Yumuşak ünsüz “d” harfi, sert ünsüz “t” olmuştur. Bu
kelime Kaşgarlı'nın Divanı'nda, bugünkü kullanıldığı gibi, “udlu” olarak geçer.
Aynı kavram Kutadgu Bilig'de “uvutlug” şeklindedir.

⁹⁷⁵ Ömer Asım Aksoy, Atasözleri Sözlüğü, C. I, s. 364. Hüseyin Kâzım Kadri,
Türk Lügati, C. III, s. 437. “Tuz-ekmek hakkını bilmeyen akıbet gözden çıkar.”

⁹⁷⁶ Elçin, 1966: 170.

⁹⁷⁷ Elçin, 1966: 170.

4-) Türk, kendisine yapılan iyiliği unutmaz ve iyiliğe iyilikle karşılık verir.

5-) Türk, ekmeğini yediği, iyiliklerini gördüğü kişiye karşı kendini daima borçlu hisseder. Her zaman bu borcu (hakki) ödeme gayreti içinde olur; gerekirse bu hakkı ödemek için canını bile vermekten çekinmez.

6-) Türk, ekmeğini yediği kişinin hakkını kutsal bir emanet gibi korur, gözetir ve kollar.

7-) Türk'e göre, tuz-ekmek hakkına riayetsizlik en büyük fenalık ve ahlâksızlıktır. Bu hakkı gözetmeyen "nankör" olarak vasıflandırılır.

8-) Tuz-ekmek hakkı, Türkler arasında bir yemin ve namus sözü hükmünde ve değerindedir. Bu yemine sadık kalmayan kişi hıyanetlikle (tuz-ekmek haini olarak) suçlanır.

Çıkardığımız sonuçlardan anlaşılacağı üzere, burada dikkate şayan husus, Türk karakterinin sağlamlığıdır.

Bazı nadir hâllerde bu söze itibar edilmediği görülür. Eğer bu durum toplumda yaygın bir hâle gelirse, sosyal denge bozulur; kişilerin birbirlerine itimatları kalmaz; sık sık hıyanetlikler belirir, toplum derin bir anarşinin içine gömülür.

≈ XVII. MAKALE ≈

KUTADGU BİLİĞ'DE “HÜKÜMDAR, VEZİR VE SÜFÎ TİPLERİ'NİN TANITILMASINDA VE BU TİPLERİN TEMSİL ETTİKLERİ FİKİRLERİN AÇIKLANMASINDA METAFORLARIN ROLÜ*

Giriş

Türk dilinin büyük bilgini Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi, XI. yüzyıl Türkler için “Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğu, gökyüzünün bütün dairelerini onların mülkleri üzerinde döndürmüş bulunduğu, zamanın bütün hükümdarlarını onlardan çıkardığı, onlara Türk adını verip kendilerini hak üzere kuvvetlendirdiği” parlak bir çağ olmuştur. Gerçekten de bu çağda Türk gücü hem siyasi hem de kültürel bakımdan zirveye ulaşmıştır. Zira bu dönemde Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu gibi Türk hanedanları Mısır'dan Çin'e ve Hindistan'a kadar bütün İslam ülkelerinin tek hâkimi hâline gelmişlerdir. Yine bu dönemde Kaşgarlı Mahmûd “Divânü Lügati't-Türk”, Yusuf Has Hâcib de “Kutadgu Bilig” adı altında yazmış oldukları eserlerle biri Türk kültürünün maddi, diğeri manevi cephesini aydınlatarak Türklerin siyasi ve askerî alanlardaki üstünlüklerine denk bir üstünlüğe kültürel alanda da sahip olduklarını esaslı bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Bilindiği gibi, Kutadgu Bilig, XI. yüzyılda Türk devlet ve toplum yapısıyla Türk düşünce sistemini ortaya koyan metaforik ve

* S. Koca, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti; Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu Bildirileri, Cilt: II, Konya, 2011, s. 443-460.

alegorik bir eserdir.⁹⁷⁸ Esere ad olarak verilen Kutadgu Bilig sözü, eski Türkçede **“siyasi iktidara veya egemenliğe ulaştıran bilgi”** anlamında bir kavramdır. Eser **“hükümdar, ilk vezir, ikinci vezir ve sûfî”** gibi dört farklı tipin hayat ve faaliyetleri ile bunların sahip oldukları fikir ve görüşler üzerine kurulmuştur. Bunlardan hükümdar **“adaleti ve adil kanunu (köni törü)”**, ilk vezir **“siyasi iktidarı ve egemenliği (kut, devlet)”**, ikinci vezir **“aklı ve anlayışı (ög, us, ukuş ve ukuşlug)”**, sûfî tipi de **“kanaati ve âkıbeti”** temsil etmiştir. Eserde her tip, kendi tabiat ve karakterini bizzat kendisi tanıtmış, fikir ve görüşlerini de yine bizzat kendisi ileri sürmüş ve savunmuştur. Hem tiplerin kendilerini tanıtmalarında hem de fikir ve görüşlerini açıklamalarında birçok edebî sanat kullanılmıştır. Bu edebî sanatların başında, hiç kuşkusuz **“metaforlar”**⁹⁷⁹ gelmektedir. Biz bu bildirimizde metaforların Kutadgu Bilig’de nasıl kullanıldığını tespit edip bunları örnekleriyle açıklamaya çalışacağız. Amacımız, eser okunurken ve değerlendirilirken onun daha iyi anlaşılmasına ve kavranmasına katkıda bulunmaktır.

Metafor, Grekçe kökenli **“meta”** ve **“pherein”** kelimelerinin birleştirilmesi sonucunda oluşturulmuş (*metaphora*) bir kavramdır. Bunlardan **“meta”** kelimesi **“öte”**, **“pherein”** kelimesi de **“bir şeyi bir yerden başka bir yere götürme, taşıma”** demektir. Bu duruma göre, metafor kavramını en kısa ifade ile **“aralarında bazı özellikler bakımından benzerlik kurulabilen iki farklı**

⁹⁷⁸ Bilim adamları arasında yaygın ve hâkim kanaate göre, Kutadgu Bilig **“alegorik bir eser”**dir. Kanaatimizce, bilim adamları bu tanımlamalarında, kısmen yanlışmış gözükmedirler. Çünkü eserin kahramanları olan **“hükümdar ve ilk vezir”, “güneş ve ay”** gibi somut varlıklar vasıtasıyla, **“ikinci vezir ve sûfî”** de **“övuşmüş ve uyanmış”** gibi soyut kavramlar vasıtasıyla tanıtılmıştır. Hâlbuki alegori, **“bir fikrin, resim veya canlı cansız bir nesne ve varlık vasıtasıyla anlatılmasıdır.”** Kutadgu Bilig’de sadece **“adâlet ve adil kanun, siyasi iktidar ve egemenlik, akıl ve anlayış, kanaat ve âkıbet”** gibi fikirler, **“hükümdar, ilk vezir, ikinci vezir ve sûfî”** gibi somut varlıklar vasıtasıyla izah edilmiştir. Üstelik bu soyut kavramlarla somut varlıklar arasında da hiç istisnasız metaforlar yapılmıştır. Dolayısıyla bu eseri, sadece **“alegorik bir eser”** olarak değil; **“metaforik ve alegorik bir eser”** olarak nitelendirmek ve tanımlamak daha doğru olacaktır.

⁹⁷⁹ Batı dünyasında **“metafor”** olarak kullanılan bu edebî sanatın İslam dünyasındaki karşılığı **“istiare”**dir. Türk dilcileri ve edebiyatçıları ise, bu kavramın Türkçe karşılığı olarak **“eğretileme”** kelimesini kullanmışlardır. Fakat **“eğretileme”** kelimesi, metafor kavramının anlamını tamamen karşılamamaktadır.

kelime ve kavramdan birinin anlamını geçici (eğreti) olarak diğerinin anlamı üzerine taşıma ve yükleme” şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu sanatta iki kelime ve kavram, taşıdıkları bazı özellikler bakımından birbiriyle âdeta eşitlenmekte ve bütünleştirilmektedir. Meselâ **“Tartışma savaştır.”** derken “tartışma” kelimesinin ifade ettiği anlam ve özellikler, geçici olarak “savaş” kelimesinin üzerine yüklenmiştir. Böylece bu iki kelime geçici olarak birbiriyle eşit hâle getirilmiştir. **Artık bu cümleyi okuyan herkes, “tartışma” kelimesini kendi anlam ve özellikleriyle değil, tamamen “savaş” kelimesinin anlam ve özellikleriyle algılayacak ve düşünecektir.** Çünkü bu iki kelimenin ifade ettiği eylemler arasında birçok benzer ve ortak özellik bulunmaktadır. Bu örnekte metafora temel teşkil eden bu benzerlikleri ve ortak özellikleri şu şekilde belirtmek mümkündür: Hem tartışma hem de savaş, iki rakip güç arasında cereyan eden bir eylemdir. Her ikisinin de taşıdığı gaye yenmek, üstün gelmek ve hâkim olmaktır. Rakipler arasındaki mücadelede, biri sözü, diğeri ise silâhı ve teçhizatı kullanır. Her ikisinde de cephele tutulur; saldırılar ve savunmalar yapılır. Bu mücadelede bazen taraflardan biri ilerler, diğeri geriler. Bazen biri kaçır, diğeri kovalar. Her ikisinde de stratejiler ve taktikler uygulanır. Sonunda taraflardan güçlü olan galip gelerek karşı tarafın üzerinde hâkimiyet kurar. Diğeri ise, mağlup olur, boyun eğip rakibine tâbi olur. Bazen de taraflar yenilmez. Fakat her iki taraf da bu çarpışmadan az veya çok zarar görür.⁹⁸⁰

Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, “tartışma ve savaş” kelime ve kavramıyla yapılmış olan metafor, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve taşıdıkları özellikler bakımından aralarında önceden mevcut bulunan ortak benzerliklere dayandırılmıştır.⁹⁸¹ Kutadgu Bilig’de ele alacağımız metaforlarda da genel-

⁹⁸⁰ Metafor sanatına dair geniş bilgi almak için bk. **G. Lakoff-M. Johnson**, *Metaphors We Live By* (Metaforlarla Yaşamak), Türkçe Çev. Gökhan Yusuf Demir, *Metaforlar/Hayat, Anlam ve Dil*, İstanbul, 2010.

⁹⁸¹ Metaforların büyük çoğunluğu, kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve taşıdıkları özellikler arasındaki benzerlik ilişkisine dayanır. Fakat bütün metaforlarda doğrudan benzerlik ilişkisi olmayabilir. Bazen kelime ve kavramın taşı-

likle kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve taşıdıkları benzer özellikler başlıca rol oynamıştır. Metafor yapmaktan güdülen gaye ise, bir kelime ve kavramın başka bir kelime ve kavram vasıtasıyla daha iyi algılanmasını, tasavvur edilmesini ve anlaşılmasını sağlamaktır.

1-) Hükümdar Gündoğdu (Kün-togdı), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Adâlet ve Âdil Kanun=Köni Törü) İlgili Metaforlar

Kutadgu Bilig’de hem eserin kahramanlarına verilen isimlerle hem de onların temsil ettikleri fikirlerle ilgili olarak birçok metafor yapılmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, hükümdara verilen isimde görülmüştür. Yusuf Has Hâcib, hükümdarın tabiatı ve karakteri ile güneş arasında mevcut olan benzerlikleri ve ortak özellikleri düşünerek ona “**Gündoğdu**” (*Kün-togdı*) adını vermiştir.⁹⁸² Burada “**Hükümdar güneştir.**” denilmekle, âdeta hükümdar

dığı ve önceden kabul edilmiş özellikler arasında da bir anlam taşıması yapılabilir. Meselâ “Moralini yüksek tut.” cümlesinde “yüksek” kelimesi metaforik bir ifadedir. Burada ‘yüksek’ kelimesi, yer ve yön gösteren bir durum ile maddenin sahip olabileceği bir özelliğe işaret eder. Fakat biz soyut bir kavramla bu kelimenin anlamını birleştirecek, genel olarak benimsenen ‘Yüksek olan iyidir.’ metaforunu çıkarabiliriz. Görüldüğü gibi burada ‘moral’ kelimesi ile ‘yüksek’ kelimesinin ifade ettikleri anlamlar arasında doğrudan bir benzerlik bulunmamaktadır. Fakat dolaylı olarak düşündüğümüzde, ‘yüksek’ kelimesi bize hem maddi hem de manevi anlamda “Yüksek olan iyidir.” ifadesini çağrıştıracaktır. Böylece “moralini yüksek tutmak” ile “iyi olmak” kavramları arasında dolaylı olarak bir bağ kurulmuş olacaktır.

⁹⁸² **Kutadgu Bilig**, b. 823. Yusuf Has Hâcib, hükümdar için, “Bilginler, benim tabiatımı güneşe benzeterek, (bana) bu adı verdiler.” der. Görüldüğü gibi, hükümdara “Gündoğdu” adının verilmesi, Türk kültüründe güneşe verilen büyük değer ve önemden ileri gelmiştir. Bilindiği gibi, Türk soyunun büyük atası olan Oğuz Kağan, uzayı ve dünyayı temsil eden iki hanımla evlenmiştir. O, bunlardan uzayı temsil eden hanımdan, yani ilk hanımından doğan ilk oğluna “Kün (Güneş) Han” ismini vermiştir. Kün Han da Oğuz Kağan’dan sonra Türk devletinin hükümdarı olmuştur.

Hun hükümdarları da güneşe özel bir saygı göstermişlerdir. Onlar, bu saygının bir tezahürü olarak tahtlarına, daima güneşin doğduğu yöne, yani doğuya dönük bir tarzda oturmuşlardır. Otağlarının kapısı da, yine güneşin doğduğu yöne açılmaktaydı. Onlar, her sabah otağlarından çıkarken kutsal kabul ettikleri güneşi, gece çıkarken de ayı selamlamaktaydılar (De Groot, 1921: 60. “Morgens verlaesst der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Westen) verbeugt er sich gegen

ile güneş birbirleriyle özdeşleştirilmiştir. Çünkü güneş, tek ve benzersiz bir gök cismi olup dünyadaki bütün varlıkların üzerinde ve bütün varlıklara hükmeder bir özellikte ve konumda bulunmaktadır. Hükümdar da başında bulunduğu devlet teşkilâtı ile idare ettiği halkın nazarında güneşe benzer özelliklere ve konuma sahiptir. Dolayısıyla bazı Türk hükümdarları, evrende tek bir güneş olmasına bakarak, dünyada da tek bir hükümdarın bulunması gerektiğini ileri sürmek suretiyle cihân hâkimiyeti fikri gütmüşlerdir. **“Gökte bir güneş, yeryüzünde de bir hükümdar”** şeklinde formüle edilen bu fikrin temeli, Çin’in en eski ve en uzun ömürlü devletini kuran Türk hanedanı Chou (Cov)’lara (MÖ 1050-247) dayanmaktadır.⁹⁸³ Bilindiği gibi, Oğuz Kağan Destanında da bu fikir, **“Gök çadırımız, güneş bayrağımız olsun.”** ifadesiyle belirtilmiştir.

Metafor sanatı, kelimelerin ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özellikler arasında doğrudan benzerlikler kurularak yapılabildiği gibi dolaylı benzerlikler kurularak da yapılabilmektedir. Bu hususta **Kutadgu Bilig**’de birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden biri de **“hükümdarlık” (beylik)** ile **“adil kanun” (köni törü)** kavramları arasında görülmektedir: Türklerde adâleti, hükümdarlığın temeli sayan bir hukuk anlayışı ve düşüncesi hâkim olmuştur. Bu anlayış ve düşünce, Kutadgu Bilig’de, **“Beyliğin temeli adâlettir.” (Arapça: Adlû esâsü’l-mülk), “Hükümdar (Kün-togdı) doğrudan doğruya kanundur.”** şeklinde metaforlu birer ifadeyle ortaya konmuştur.⁹⁸⁴ Görüldüğü gibi, bu metaforlarla, yani **“hükümdarlığın temeli”** kavramı **“adâlet”, “hükümdar”** kavramı da **“kanun (törü)”** kavramının yerine konulmakla, bu kavramların anlamları birbiriyle âdeta eşitlendirilmiş ve bütünleştirilmiştir. Artık bu cümleleri okuyan herkes, hükümdarlığı ve hükümdarı, tamamen **“adalet ve kanun”** kavramları gibi algılayacak, düşünecek ve tasavvur edecektir.

den Mond”).

⁹⁸³ Kafesoğlu, 1987: 40. Türklerde cihân hâkimiyeti fikrine dair geniş bilgi için bk. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, C. I, II, İstanbul, 1969.

⁹⁸⁴ Kutadgu Bilig, b. 800, 819, 821, 355.

Kutadgu Bilig’de hükümdar için adâleti sağlamanın temel şartı, **“adil kanunlar koymak ve bu kanunları taraf tutmadan uygulamak”** şeklinde belirtilmiştir. Bu faaliyet de hükümdarın aslî ve temel görevlerinin başında sayılmıştır.⁹⁸⁵ Bu duruma göre, “güneş” ile hükümdarın temsil ettiği **“adil kanun”** arasında da dolaylı olarak bir bağ kurulmuştur. Gerçekten de hem güneşin hem de adil kanunun özellikleri arasında **“eşitlik, faydalılık ve üniversalılık”** bakımından açık benzerlikler bulunmaktadır. Meselâ güneş, ışığını ve ısınıyı canlı-cansız bütün varlıklara eşit olarak ulaştırır. Hükümdar da adil kanun yapar ve bunları uygularken hiç kimsenin soyuna, mevkiine, servetine ve kendisi ile akrabalık durumuna bakmaz; herkese eşit davranır.⁹⁸⁶ Hiç kimseyi **“bey ve kul”** diye ayırmaz.⁹⁸⁷ Ayrıca “güneş ile adil kanun”, hem bütün dünyada geçerli, yani üniversal birer özellik taşımakta hem

⁹⁸⁵ Koca, 2010: 97; Koca, 1997: 71 vd. Eski Türklerde, yeni bir devlet kuran veya tahta çıkan her Türk hükümdarı, ilk iş olarak atalarından kalan töreyi (kanunlar) düzenlemek, yeni kanunlar yapmak ve bunları yürürlüğe koymakla icraatına başlamakta idi. Çünkü onlar, hem bütün devlet teşkilâtının hem de adâlet teşkilâtının başı idiler. Bu sıfatlarıyla yüksek mahkemeye başkanlık ederlerdi. Şahıslarına ve devlete karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla yargıda bulunurlar, ölüm dâhil her türlü cezayı verirler ve uygulatırlardı. Türk hükümdarlarının bu anlayışı ve tutumu, İslamî dönemde de devam etmiştir. Müslüman Türk hükümdarları da haftanın iki günü, oruçlu olarak “Mezalim Dîvânı”na (Yüksek Mahkeme) çıkmışlardır. Bu yüksek mahkemede halkın şikâyetlerini bizzat dinlemişler ve davalarına bakmışlardır. Özellikle haksızlığa ve zulme uğrayanların müsebbiplerini ağır bir şekilde cezalandırmışlardır.

⁹⁸⁶ Nizâmü’l-Mülk, 1982: 276 vd. Bu hususta Selçuklu vezir Nizâmü’l-Mülk’ün eseri Siyaset-nâme’de, Gazneliler Devletinin büyük hükümdarı Sultan Mahmûd ile ilgili somut bir örnek bulunmaktadır: Sultan Mahmûd’un oğullarından Mesud, bir tüccardan borç para almış, fakat o bu parayı vâdesi içinde ödememiştir. Bunun üzerine tüccar, onu Sultan Mahmûd’a şikâyet etmiştir. Sultan Mahmûd, oğluna hiçbir ayrıcalık ve iltimas tanımayarak, onu yargılamak ve cezalandırmak üzere “Mezalim Dîvânı”na davet etmiştir. Durumun ciddiyetini anlayan Sultanın oğlu Mesud, derhâl birinden ödünç para temin etmek suretiyle borcunu kapatıp babasının kendisini yargılamasından ve cezalandırmasından kurtulmuştur. Çünkü o, çok iyi biliyordu ki, Sultanın oğlu olmak, yapılacak yargılamayı ve verilecek cezayı hiç etkilemeyecekti.

⁹⁸⁷ Kutadgu Bilig, b. 809. Hükümdar, kanunları uygularken kendi tutumunu şu sözlerle belirtmiştir: **“İster oğlum, ister yakınım veya akrabam olsun; ister yolcu, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunların hepsi biridir; hüküm verirken hiçbirini beni farklı bulmaz** (Kutadgu Bilig, b. 817-18).

de canlı-cansız bütün varlıkların yararına birer fonksiyon icra etmektedir.⁹⁸⁸

Adâlet ve adil kanun anlayışı, her kültürde universal bir özellik taşımamıştır. Meselâ eski Grek filozofları, adâleti ve kanunu, toplum içinde zengin ve kuvvetli olanların (*efendi*) hakkı olarak kabul etmişler; yoksullara, kadınlara, çocuklara ve kölelere hiçbir hak tanımamışlardır.⁹⁸⁹ Bunlardan özellikle kadın; eski Çin, Hint, İran, Arap, Yahudi, Grek, Roma ve İngiliz topluluklarında her türlü haktan mahrum, istendiği zaman alınıp satılabilen köle statüsünde bir varlık sayılmıştır.⁹⁹⁰ Hâlbuki eski Türk toplumunda, imtiyazlı ve iltimaslı bir sınıf olmamıştır. Türk kadını da, çağdaş

⁹⁸⁸ **Kutadgu Bilig**, b. 2032, 2034. Eserde bu husus şu ifadelerle belirtilmiştir: “Kanun sudur; akarsa, nimet yetişir.”, “Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer.”

⁹⁸⁹ **Kafesoğlu**, 1970: 32 vdd.

⁹⁹⁰ **Sergen**, 1986: 59; **Koca**, 2010: 120 vd. Dünyanın en eski ve en köklü topluluklarında, kadının durumu şöyle idi:

Eski Hint toplumunda kadın, evlenme, miras ve diğer konularda hiçbir hakka sahip değildi. Veda metinlerinde kadın, kasırga, ölüm, zehir ve yılandan daha kötü bir varlık olarak gösterilmiştir. Buda, başlangıçta kadınları kendi dinine kabul etmemiştir. Daha sonra o, bu yasağı kaldırmış; fakat kadınların Budist toplumu için çok tehlikeli bir varlık olduğunu söylemiştir.

Eski Yahudi toplumunda erkek, ailenin tek hâkimiydi. Kızlar, babalarının evinde bile birer hizmetçi durumundaydılar. Babaları, onları satabilirdi. Mirastan pay alma hakları yoktu. Ancak başka varis olmadığı zaman babalarının mirasından pay alabilirlerdi. Boşanma hakkı da keyfi bir şekilde kocaya aitti.

Eski Fars toplumunda kadının itibarı çok düşüktü. Kız kardeşlerle evlenmek serbestti. Toplumda kan akrabalığının, daha önemlisi kız kardeş ve anne olmanın saygıya değer bir tarafı yoktu.

Eski Yunan ve Roma’da da kadın hiçbir hakka sahip değildi. Evlilikten güdülen gaye, erkek çocuk sahibi olmak ve mal, mülk üzerinde yakın bir koruyucu ve bakıcı bulmaktı. Isparta toplumunda kuvvetli kadın, kocasından başka erkeklerle de cinsî ilişki kurmaya zorlanırdı.

Eski Çin’de kadın insan sayılmazdı. Bu yüzden ona isim bile verilmezdi. Kız çocukları doğum sırasına göre bir, iki, üç diye çağırılırdı. Toplumda erkek çocuk maktbuldu. Kız çocuk ise, “domuz” gibi hakaret ifade eden bir sözle anılırdı.

İngiltere’de XI. yüzyıla kadar kadınlar, kocalarının malı durumundaydı. Kocaları isterse, onları satabilirlerdi. Kadın murdar bir varlık sayıldığından kutsal kitabı okumak şöyle dursun, ona el bile süremezdi. Bu hak onlara, XVI. yüzyılda parlamentodan çıkarılan bir kanunla sağlanmıştır.

İslamiyet’ten önceki Arap toplumunda kadın evlenme, aile kurma, boşanma ve miras hakkından mahrum bir kitle idi. Kız çocukları ailede maddi bakımdan yük, manevi bakımdan utanç vesilesiydi. Babalar, kız çocuklarını öldürmekte ve diri diri toprağa gömmekte serbest idiler.

birçok toplumda olduğu gibi bütün haklardan mahrum ve ezilen bir zümre değildi. Erkeklerle aynı haklara sahipti. Özgürdü ve toplumdan da saygı görmekteydi. Daha da önemlisi Türk kadını, eşi ile birlikte ailenin bütün faaliyetlerine katılmaktaydı. Hatta o, erkekler gibi ata binmekte, silâh kullanmakta, avcılık yapmakta ve güreş tutmaktaydı.⁹⁹¹

Kutadgu Bilig’de adil kanunu temsil eden hükümdarın insanlar arasında sadece eşitliği değil, adâleti de sağlamak zorunda olduğu belirtilmiştir. Bunun için hükümdar, yargıda bulunurken yanında daima adâleti sembolize eden **“bıçak, acı Hint otu ve şeker”** bulundurur. Bunlardan **“bıçak”**, kısa sürede ve kesin olarak suçluyu-suçsuzdan, doğruyu-yanlıştan ayırarak, hak ve adaleti sağlamak anlamını ifade eder. Çünkü bıçak, bir nesneyi daima ikiye böler. Türkçede bu anlayışın bir ifadesi olarak hâlen **“bıçak gibi kesip atmak”** deyiimi kullanılmaktadır. Hükümdarın yargılama yaparken yanında bulundurduğu acı Hint otu ise, suçlu görüleni cezalandırmayı; şeker de haklı çıkanı ödüllendirip sevindirmeyi ve memnun etmeyi sembolize eder.⁹⁹² Çünkü Hint otu, suçlu ya acı verecek; şeker de haklıya tatlı gelecektir. Böylece hak ve adâlet yerini bulmuş olacaktır.

Burada hemen belirtelim ki, adâlet anlayışı, her kültürde aynı olmamıştır. Meselâ Türk kültüründe adâlet, her insanın en doğal hakkı sayılmıştır. Türk Hükümdarı da adâleti sağlamaktan sorumlu ve yükümlü bir kişi olarak kabul edilmiştir.⁹⁹³ Hâlbuki İran kültüründe adâlet, insanların en doğal hakkı olarak değil; İran hükümdarının insanlara bir bağıışı ve ihsanı (*iyiliği ve güzel davranışı*) olarak görülmüştür.⁹⁹⁴ Dolayısıyla İran hükümdarlarının bu

⁹⁹¹ Koca, 2010: 120 vd.

⁹⁹² Kutadgu Bilig, b.788-89, b. 810-14.

⁹⁹³ Kutadgu Bilig, b. 5574-77. Türklerdeki bu hukuk anlayışı hususunda Yusuf Has Hâcib şöyle der: Halkın hükümdar üzerinde üç hakkı vardır. **“Bunlardan biri, paranın ayarını sabit tutarak ekonomik istikrarı sağlamak, ikincisi, adil kanunlar koyup bunları adâletle uygulayarak, halk arasında tahakküm ve zorbalığa fırsat vermemek, üçüncüsü de halkın özgürlüğünü ve güvenliğini temin etmektir.”** Görüldüğü gibi burada adâlet, günümüzdeki demokrasilerde olduğu gibi, halkın en doğal hakkı olarak kabul edilmiştir. Türk hükümdarı da adâleti sağlayan yüksek bir yargıç olarak nitelendirilmiştir.

⁹⁹⁴ İnalçık, 1966: 268 vd.; Kafesoğlu, 1970, 1, 27 vd.

bağış ve ihsanına sadece haklı olan insanlar değil, haksız ve suçlu olan insanlar da nail olabilmektedir. Hatta İran hükümdarları, genellikle suçluyu cezalandırmaktan çok onu affetmeyi, daha adâletli ve erdemli bir davranış olarak değerlendirmişlerdir.

Kutadgu Bilig’de ideal Türk hükümdarının tanıtılmasında sadece “güneş ve adil kanun” ile değil, daha pek çok kelime ve kavramla metafor yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: **“Hükümdar halkın başıdır.”**⁹⁹⁵ **“Bey çobandır.”**⁹⁹⁶ **“Hükümdar ikbalıdır.”**⁹⁹⁷ **“Hükümdar ateştir.”**⁹⁹⁸ **“Beyler, dibi inci dolu denizdir.”**⁹⁹⁹ **“Hükümdar, doğruluk ve kanundur.”**¹⁰⁰⁰ **“Beyliğin temeli doğruluktur.”**¹⁰⁰¹ **“Hükümdar, filozof ve bilgin bir başıdır.”**¹⁰⁰² **“Hükümdar içeridir; onun dışarıdaki gözü sadık kuldur.”**¹⁰⁰³ Bu örneklerde, hükümdar ve hükümdarlık **“baş, çoban, ikbal, ateş, deniz, doğruluk ve kanun, doğruluk, içeri ve sadık kul”** gibi kelime ve kavramların yerine konularak, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özelliklerle tanıtılmak istenmiştir. Böylece hükümdar ve hükümdarlık kavramına, düşünce dünyasında geniş ve derin bir anlam ve muhteva kazandırılmıştır.

2-) İlk Vezir Dolunay (Ay-toldı), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Kut=Siyasi İktidar ve Egemenlik) İlgili Metaforlar

Kutadgu Bilig’de tıpkı hükümdarın adında ve temsil ettiği fikirlerde olduğu gibi, onun ilk vezirinin adı ve temsil ettiği fikirlerle ilgili olarak da birçok metafor yapılmıştır. Eserde ilk vezir, ayın tam ve en parlak hâline benzetilerek, ona **“Dolunay” (Ay-toldı)** adı verilmiştir.¹⁰⁰⁴ Bilindiği gibi, karanlık gecelerde dünyayı aydınla-

⁹⁹⁵ Kutadgu Bilig, b. 265.

⁹⁹⁶ Kutadgu Bilig, b. 1412.

⁹⁹⁷ Kutadgu Bilig, b. 606.

⁹⁹⁸ Kutadgu Bilig, b. 653-55.

⁹⁹⁹ Kutadgu Bilig, b. 5356.

¹⁰⁰⁰ Kutadgu Bilig, b. 799.

¹⁰⁰¹ Kutadgu Bilig, b. 819-21.

¹⁰⁰² Kutadgu Bilig, b. 405.

¹⁰⁰³ Kutadgu Bilig, b. 3124.

¹⁰⁰⁴ Kutadgu Bilig, b. 730-38. Türkler, Uygur döneminde Maniheizm’in etkisiyle “ay”a birinci derecede önem atfetmişlerdir. Hâlbuki eski Türk inancında “ay”

tan tek uzay cismi dolunaydır. Kutadgu Bilig’de vezir, eski Türkçe-deki **“kut”** kavramı ile ifade edilen **“siyasi iktidarı ve egemenliği”** temsil etmiştir.

Fakat Türk devletlerinde siyasi iktidarın ve egemenliğin asıl sahibi Türk hükümdarıdır. Türk hükümdarları da siyasi iktidarın ve egemenliğin bir kısmını doğrudan, diğer kısmını da dolaylı olarak, yani vasita ile kullanmışlardır. Bu vasita da başta vezir olmak üzere, devlet yetki ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan bütün devlet görevlileridir (*ehl-i örf*). Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, veziri, siyasi iktidarı ve egemenliği hükümdar adına kullanan ve hükümdardan sonra gelen en büyük devlet adamı olarak görmüştür. Vezir, hükümdar tarafından seçilmiş ve atanmıştır. Vezirlik görevine getirilmek de, **“devlet kuşağı** (*kut=siyasi iktidar ve egemenlik*) **kuşanmak”**¹⁰⁰⁵ sözü ile ifade edilmiştir.

Vezir, bütünüyle hükümet teşkilâtının, yani merkez ve taşra teşkilâtını oluşturan bürokrasinin başı ve en büyük âmiridir.¹⁰⁰⁶ Kutadgu Bilig’de vezire **“Dolunay”** ismi verilmekle o, **“ay”** yerine konularak, bu iki kelime arasında metafor yapılmıştır. Böylece vezirin, kendisine benzetilen dolunayın özellikleriyle tahayyül ve tasavvur edilmesi istenmiştir.

Vezir ile **“dolunay”** kelimeleri arasında olduğu gibi, **“vezir Dolunay”** ile **“siyasi iktidar ve egemenlik”** kelime ve kavramlarının taşıdıkları anlamlar ve özellikler arasında da benzerlikler görülerek, bunlarla da metaforlar yapılmıştır. Meselâ vezir kendisini tanıtırken **“Ben devletim, yani siyasi iktidar ve egemenliğim** (*kut=devlet*).”¹⁰⁰⁷ demiştir. Görüldüğü gibi burada vezir, yani Dolunay kendisini **“siyasi iktidar ve egemenlik”** yerine koymuştur.

Kutadgu Bilig’de vezir, sadece **“dolunay”** ile **“iktidar ve egemenlik”** kelime ve kavramlarının yerine değil, **“el, göz ve kulak”** gibi kelimelerin yerine konmak suretiyle de tanıtılmıştır:

değil, “gök ve güneş” birinci derecede öneme sahip idi (Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara, 1971, s. 129).

¹⁰⁰⁵ Kutadgu Bilig, b. 553.

¹⁰⁰⁶ Kutadgu Bilig, b. 2210. Eserde, **“Vezir, hizmetkârların** (yani hükümet teşkilâtındaki bütün görevlilerin) **başıdır.”** denilerek, bu husus metaforlu bir ifade ile ortaya konmuştur.

¹⁰⁰⁷ Kutadgu Bilig, b. 664, 355. “Ay-toldı, iktidar ve egemenliktir (kut).”

Çünkü vezir, doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı, onun emir ve direktifleriyle çalışan yüksek dereceli bir devlet görevlisidir. Bu durum Kutadgu Bilig’de **“Vezir, hükümdarın elleridir; o bu eller vasıtasıyla bütün işleri görür.”**¹⁰⁰⁸, **“Vezir, hükümdarın gözü ve kulağıdır.”**¹⁰⁰⁹ şeklindeki ifadelerle belirtilmiştir. Burada vezir, insanın bir iş yaparken en çok kullandığı uzuvlarından **“el, göz ve kulak”** yerine konmuştur. Çünkü Yusuf Has Hâcib’e göre, insan için el, göz ve kulak ne ise, hükümdar için de vezir odur.

“Vezir ile dolunay”, yine **“vezir ile siyasi iktidar ve egemenlik”** kelime ve kavramları arasında zincirleme metafor (*complex metaphor*) yapılırken bu kelime ve kavramların taşıdıkları anlamlar ve özellikler arasında da daha önce mevcut olan benzerliklerden yararlanılmıştır. Bu benzerlikler şu şekilde belirtilebilir: Vezirlik görevinde istikrar yoktur. Vezir, ancak hükümdar ile uyumlu çalıştığı ve başarılı olduğu sürece görevinde kalabilir. Aksi takdirde görevini kaybeder. Nitekim her hükümdar, kendi saltanat döneminde birçok vezir değiştirmiştir. Bu yüzden Kutadgu Bilig’de vezir, kendi durumunu bir topa benzetmiştir.¹⁰¹⁰ Çünkü top, yuvarlak olduğu için bir yerde sabit olarak durmaz; en ufak bir meyilde veya darbeye hemen yer değiştirir.

Aynı istikrarsızlık, vezir yerine konulan ayın hareketlerinde de görülür. Çünkü ay, bazen tam ve ışığının da en parlak olduğu dolunay hâlinde, bazen ışığının etkisiz ve az olduğu yarım ay ve hilâl şeklinde görünür. Bazen de hiç görünmez. Böylece o, durmadan bir konumdan başka bir konuma geçer. Kutadgu Bilig’de vezirin temsil ettiği **“siyasi iktidar ve egemenlik”** de tıpkı ay gibi değişken ve kararsız bir özelliğe sahiptir. Onun bu özelliği eserde **“Akarsu, güzel söz ve devlet (kut=siyasi iktidar ve egemenlik) durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşır.”**¹⁰¹¹ şeklinde bir ifade ile ortaya konmuştur. Ayrıca o, kendi tabiatının **“vefasız ve döneke”** olduğunu, **“eski ve yıpranmış olanları”** daima terk ettiğini ve durmadan kendisine **“yeni ve taze temsilciler”**

¹⁰⁰⁸ Kutadgu Bilig, b. 2181.

¹⁰⁰⁹ Kutadgu Bilig, b. 5849.

¹⁰¹⁰ Kutadgu Bilig, b. 664.

¹⁰¹¹ Kutadgu Bilig, b. 469.

aradığını belirtmiştir.¹⁰¹² Siyasi iktidarın ve egemenliğin yapısındaki bu özellik, olumsuz anlamda değil, onun yeni ve daha dinamik güçlerle daima kendisini yenilediği anlamında kullanılmıştır. Nitekim dünyadaki bütün iktidarlar ve egemenlikler de, ancak sık sık el değiştirmek suretiyle kendilerini yenileyerek ayakta kalamışlar ve varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.¹⁰¹³

“Siyasi iktidar ve egemenlik” (*kut=devlet*) yerine konmuş olan vezir Dolunay’ın sadece kötü özellikleri ve kusurları değil, onun iyi özellikleri ve meziyetleri de vardır. O, bu özelliklerini ve meziyetlerini, kendisini tanıtırken **“Benim adım kul ve hizmetkârdır; şiarım doğruluk; tiynetim hizmettir.”**¹⁰¹⁴ gibi bir ifade ile ortaya koymuştur. Görüldüğü gibi, burada “siyasi iktidar ve egemenlik” kavramları **“kul, hizmetkâr, doğruluk ve hizmet”** gibi kelime ve kavramlarla metafor yapılarak bu kelime ve kavramların taşıdıkları anlamlar ve özelliklerle tanımlanma ve tanıtlama yoluna gidilmiştir.

3-) İkinci Vezir Övülmüş (Ögdülmüş), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Ukuş, Ukuşlug=Akıl ve Anlayış) İlgili Metaforlar

Hükümdar Gündoğdu’nun muktedir veziri Dolunay, uzun ve yorucu bir meslek hayatından sonra tıpkı bir iktidar gibi artık çok yıpranmış, yaşlanmış ve eski dinamizmini kaybetmiştir. O, biraz dinlenip huzur bulmak isterken hastalanır ve yataklara düşer. Yakında öleceğini hissetmiş olan vezir Dolunay, tek oğlu Övülmüş’e (*Ögdülmüş*), tecrübeli bir baba olarak son öğütlerde bulunarak kültürel mirasını oğluna devreder. Kısa bir süre içinde de tu-

¹⁰¹² Kutadgu Bilig, b. 685-87.

¹⁰¹³ Burada iktidar söz konusu edilmişken, Türk tarihinin yanlış anlaşılan bir özelliğini belirtmekte ve düzeltmekte fayda var: Türk tarihinde, bir Türk devleti çöker ve yıkılırken daima yerine yeni bir veya birkaç Türk devletinin kurulduğu görülmüştür. Bu olayı, Türk devlet hayatında bir kesinti olarak değil, iktidarın el değiştirmesi, yani iktidarın bir Türk hanedanından başka bir Türk hanedanına geçişi olarak değerlendirmek gerekir. Eğer tarihteki Türk hanedanlarının iktidarlarını ayrı birer devlet sayacak olursak, bugün Türkiye Cumhuriyeti’nde her iktidara gelen partinin hükümetini de farklı birer devlet olarak görmemiz gerekecektir. Bu düşünce bugün için ne kadar sakat ise, Türk tarihi için de o kadar sakattır.

¹⁰¹⁴ Kutadgu Bilig, b. 590.

tulmuş olduğu hastalıktan kurtulamayarak vefat eder. Böylece onun, yıpranmış, yaşlanmış ve dinamizmini yitirmiş olan iktidarı ve egemenliği de sona ermiş olur.

Hükümdar Gündoğdu, sadık ve yetenekli vezirini kaybetmiş olmaktan dolayı çok üzülür. Ölen vezirinin yerine oğlu Övülmüş'ü vezir yaparak kaybını bir bakıma onunla tamamlayıp teselli bulmak ister. Övülmüş, üstün zekâlı ve çok yetenekli bir genç olmasına rağmen devlet işlerinde henüz bilgisiz ve tecrübesizdir. Hükümdar Gündoğdu, Övülmüş'ü babasının kendisine bırakmış olduğu emanet olarak kabul eder. Himayesine alıp bir süre yanında tutmak suretiyle onun yetişmesini sağlar. Bu arada sık sık yaptığı sınamalarla onun bu göreve uygun olup olmadığını anlamak ister. Bu denemeler sırasında da onun, en ağır ve en karmaşık devlet meselelerine bile en doğru ve en isabetli çözümler getirdiğini görür ve sevinir. Zekâsını ve yeteneklerini takdir eder. Bu takdirin karşılığı olarak da onu, babasının yerine vezir tayin eder.

Kutadgu Bilig'de "**aklı ve anlayışı**" (*ukuş, ukuşlug*), vezir Övülmüş temsil etmiştir. Böylece vezir Övülmüş, eserde "aklın ve anlayışın" yerine konarak,¹⁰¹⁵ kendisi bu kavramların ifade ettiği anlam ve özelliklerle tanıtılmıştır. "Övülmüş ile akıl ve anlayış" kavramları arasında metafora temel teşkil eden benzerlik ise, üstün zekânın, derin anlayışın ve yüksek kavrayışın her insan için övülmeye, takdir edilmeye ve üstün tutulmaya lâyık bir meziyet olmasıdır. Toplumda akla, anlayışa ve kavrayışa verilen bu büyük değer ve önem de vezir Övülmüş'e bu adın neden verilmiş olduğunu bize net bir şekilde açıklamaktadır.¹⁰¹⁶ Çünkü vezir Övülmüş, tâ çocukluğundan beri keskin ve kıvrak zekâsıyla, derin ve yüksek anlayış ve kavrayış yetenekleriyle temayüz etmiş bir kişidir.

Türkler, X. yüzyıldan itibaren İslam dinine ve medeniyetine girerken, akli, dinî konuların kavranmasında en çok ön plâna çıkarılan İmam-ı 'Âzam Ebû Hanife ile İmam Mâturîdî'nin yolunu takip

¹⁰¹⁵ **Kutadgu Bilig**, b. 356. "O (Övülmüş), aklın adıdır."

¹⁰¹⁶ "Övülmüş" (Ögdülmüş) kelimesi, eski Türkçedeki "ögdül- (ödül, mükafat)" fiil köküne "-miş" sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle yapılmış bir isimdir. Bazı bilim adamları, Türkçe Övülmüş ismi ile Arapça Muhammed (çok hamd u sena edilmiş, tekrar tekrar övülmüş) ismi arasında anlam bakımından bağ kurarak, ikinci vezir tipinin Hz. Peygamberi temsil ettiğini ileri sürmüşlerdir (Çağatay, 1970: 39).

etmişlerdir. Onlar, özellikle inanç bakımından Mâturîdî'nin mezhebinin benimseyerek akla verdikleri büyük değeri ve önemi açık bir şekilde göstermişlerdir. Çünkü Mâturîdî'ye göre, doğru ve gerçek bilgiye ulaşmanın en emin vasıtası akıldır. O, yüksek kavrayışlı bir din bilgini olarak bu hususta, **"Bir topluluğa peygamber gönderilmemiş bile olsa, o topluluk akli kullanarak kâdir-i mutlak olan tek yaratıcı inancına ulaşabilir."**¹⁰¹⁷ diyerek, aklın fonksiyonunu en etkili bir şekilde vurgulamıştır. Burada özellikle belirtelim ki, İslamiyet'ten önceki eski Türk dininin tek Tanrılı bir inanca dayanmış olması, Mâturîdî'nin bu görüşünün en açık ve en kesin bir ispatıdır. Üstelik eski Türk toplumunda, İslam dinine girmeden önce kendilerine tek Tanrı inancını tanıttak ve benimsetecek bir peygamber de görülmemiştir. Bu duruma göre, Türkler, tek Tanrı inancına, akıllarını ve mantıklarını kullanmak suretiyle ulaşmış ender milletlerden biridir.¹⁰¹⁸

Türklerin akla verdikleri değer ve önem, **"Akılsız dostun olacağına akıllı düşmanın olsun."** şeklinde bir dilek ve temenni ile onların atasözlerine de yansımıştır. Hatta diyebiliriz ki, onlar, dillerinde en çok metaforu, aklın değerini ve önemini belirtmek ve vurgulamak için yapmışlardır. Meselâ **"Akıl hazinedir."**, **"Akıl sermayedir."**, **"Akıl rehberdir."**, **"Akıl en büyük nimettir."**, **"Akıl en büyük meziyettir."** gibi.

Kutadgu Bilig'de akılla ilgili olarak daha birçok metafor yapılmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir: **"Akıl meşaledir; kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür."**¹⁰¹⁹, **"Aklın hareketi doğru ve itibarı büyüktür."**¹⁰²⁰, **"(Akıl), keskin gözlü ve uzak görüşlüdür."**¹⁰²¹ Görüldüğü gibi, buradaki ilk cümlede "akıl" ile **"meşale (yula), göz, can ve söz"** kelimeleri ve kavramları arasında benzerlik kurularak, aklın değeri ve önemi bu kelime ve kavramlarla ifade edilmiştir. İkinci cümlede **"aklın hareketi ve itibarı"** ile **"doğruluk ve büyüklük"** kavramları arasında, üçüncü

¹⁰¹⁷ Bahçeci, 1986: 29.

¹⁰¹⁸ Geniş bilgi için bk. Koca, 2010: II, 181-187.

¹⁰¹⁹ Kutadgu Bilig, b. 1861.

¹⁰²⁰ Kutadgu Bilig, b. 1850.

¹⁰²¹ Kutadgu Bilig, b. 1855.

cümlede de yine “akıl” ile “keskin gözlülük ve uzak görüşlülük” kelimeleri arasında bağ kurularak, aklın özellikleri ve değeri bu kelimeler ve kavramlarla belirtilmeye ve vurgulanmaya çalışılmıştır.

4-) Sûfî Uyanmış (Odgurmuş), Özellikleri ve Temsil Ettiği Fikirlerle (Kanaat ve Akıbet) İlgili Metaforlar

Kutadgu Bilig’de tanıtılan dördüncü tip, “Uyanmış” adını taşıyan halktan (*kara bodun*) biridir. Uyanmış (*Odgurmuş*), ikinci vezir Övülmüş’ün akrabası (*kadaş*) ve arkadaşısıdır. O, bir sûfî olup dinî bilimlerde ve kültürde derin ve geniş bilgisi olan bir kişidir. Vezir Övülmüş, bir vesile ile hükümdar Gündoğdu’ya bu akrabasının ve arkadaşının üstün özelliklerinden söz ederek onu över. Hükümdar Gündoğdu da Uyanmış’ı devlet hizmetine alarak, onun bilgisinden ve kültüründen yararlanmak ister. Bunun için hükümdar Gündoğdu, sûfî Uyanmış’a arka arkaya mektuplar yazar; defalarca vezir Övülmüş’ü ona gönderir; huzuruna davet edip onunla yüz yüze konuşursa da, onu devlet hizmetine girmeye ikna edemez. Bunun sebebi, sûfî Uyanmış’ın hükümdar Gündoğdu ve vezir Övülmüş’ten tamamen farklı bir hayat, din ve dünya görüşüne sahip olmasıyla ilgili gözükmektedir. Bu durumu da şöyle açıklamak mümkündür:

İslam dünyasında Orta Çağ, dinî yorumların ve felsefî düşüncelerin en yoğun bir şekilde yapıldığı ve zirveye çıktığı bir çağdır. Bu çağda İslam tasavvufu Hint ve Grek felsefesi ile Fars ve Türk kültüründen aldığı yeni fikirler ve unsurlarla büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle X-XIII. yüzyıllar arasında, Türklerin hâkim olduğu İslam dünyasında “sufi, zâhit, derviş, pir, veli, şeyh, baba, dede ve ata”¹⁰²² gibi unvan ve lakaplarla anılan bir-

¹⁰²² XIII. yüzyıl Türkiye’sinde genellikle “baba, ata ve dede” gibi unvanlar taşıyan halk bilgeleri, İslamiyet’ten önceki dönemlerde “kâhinlik ve hekimlik” gibi konularda uzman olarak halka rehberlik yapan “kam tıplı”nin İslamî kılığa bürünmüş bir devamı idiler. Bu halk bilgeleri, İslamiyet’ten önceki dönemlerde olduğu gibi Anadolu’da da halk arasında yaşarlar, halkın her türlü derdiyle yakından ilgilenirler ve bunlara derman olmaya çalışırlardı. Bunlardan biri de Baba İlyas Horasanî’dir. Bir Türkmen şeyhi olan Baba İlyas Horasanî, düşünce ve faaliyetlerinde aşırı giderek, Selçuklu iktidarını değiştirmek istemiştir. Bu yüzden çıkardığı isyanla, Türkmenlerden büyük bir kitlenin topluca katliamına sebep

çok mutasavvıf din adamı ve halk bilgisi yetişmiştir. Bilim adamları arasında yaygın ve hâkim kanaate göre, bunların hepsi **“Melamî”** anlayışta, yani dünya nimetlerine ve zevklerine sırtını dönerek ebedî hayata yönelmiş kişilerdir. İslam tasavvufu, bu kişileri idealize ederek toplumun en üst noktasına yerleştirmiştir.

Kutadgu Bilig’deki Uyanmış da, İslam tasavvufunun XI. yüzyılda idealleştirdiği **“sûfî veya zâhî”** tiplerinden biridir. O, bütün dünya nimetlerine ve zevklerine sırtını çevirmiş, sosyal hayattan kendisini tamamen soyutlamış, evine kapanarak kendisini sadece tefekküre ve ibadete vermiş bir sûfidir. Bu yüzden o, hükümdar Gündoğdu ile vezir Övülmüş’ün faaliyetlerini boş ve faydasız faaliyetler şeklinde değerlendirerek onların kendisini devlet hizmetine alma teklifini büyük bir kararlılıkla reddetmiştir.

Sûfî Uyanmış’ın hükümdar Gündoğdu’nun teklifini reddetmesinin başka bir sebebi daha vardır. O da şudur: İslam sûfîleri, dünyanın hem maddi zenginliklerinin hem de siyasi makamlarının geçici ve aldatıcı olduğuna inanmışlardır. Üstelik onlar, kendilerini daima siyasi iktidar sahiplerinin üstünde ve erişilmez bir mevkiye görmüşlerdir.¹⁰²³ Siyasi iktidarların emri ve kontrolü altına girmekle de sahip oldukları bu yüksek manevi makamın sarsılacağını ve değerini yitireceğini düşünmüşlerdir. Bunun için de daima onlardan, yani siyasi iktidarlardan uzak durmaya çalışarak, bu psikolojik üstünlüklerini korumak ve devam ettirmek istemişlerdir. Kutadgu Bilig’deki Sûfî Uyanmış’ın tutumunda da aynı anlayış ve düşünce rol oynamış gözükmektedir.

Kutadgu Bilig’de sûfî tipine **“uyanmış”**¹⁰²⁴ adı verilmekle, yani **“Sûfî uyanmıştır.”**¹⁰²⁵ denilmek suretiyle **“sûfî”** sözü

olmuştur.

¹⁰²³ Kaplan, 1985: 120.

¹⁰²⁴ “Uyanmış” kelime ve kavramı, “uyuma” kelime ve kavramının tam zıddı bir anlam ifade eder. Bilindiği gibi, Türkçede “uyuma” kelime ve kavramı, insandaki bilincin ve düşüncenin en pasif, yani bulunmadığı hâlleri için, ‘uyanma ve uyanıklık’ da en aktif hâlleri için kullanılmıştır. Bu duruma göre, Kutadgu Bilig’deki “Uyanmış” ismi, **“gaflet uykusundan kurtulup kendisine gelmiş, gözü açılmış, cahillik karanlığından kurtulmuş, aydınlanmış, akli başına gelmiş, doğru yolu bulmuş ve gerçeğe ulaşmış”** gibi anlamlar ifade etmektedir.

¹⁰²⁵ Kutadgu Bilig, b. 357.

“uyanma” kelimesinin üzerine yüklenerek sûfî tipi bu kelimenin ifade ettiği anlam ve özelliklerle tanıtılmak istenmiştir. Bu metafora temel teşkil eden benzerlik ise, sûfî tipinde de bir uyanmışlık hâlinin görülmüş olmasıdır. Çünkü dünya işlerinin geçici, boş ve faydasız olduğu kanaatine varmak suretiyle bunları terk edip tamamen ibadete yönelen her sûfî, kendisini **“uyanmış ve gerçeklere ulaşmış bir insan”** olarak kabul etmektedir.

Sûfî tipine **“Uyanmış”** adının verilmesinde Budizm’in açık etkisi görülmektedir.¹⁰²⁶ Çünkü **“Budizm”**in kurucusu olan Guatama’ya da müritleri, **“ışıklanmış, aydınlanmış”** anlamında **“Buddha”** ismini vermişlerdir. Uyanmış da tıpkı Buda gibi, nefsine hâkim olarak **“manevi huzura”** ulaşmış bir kişidir.

Kutadgu Bilig’de **“sûfî Uyanmış”** ile onun temsil ettiği **“kanaat”**¹⁰²⁷ ve **“âkıbet”** fikirleri arasında da dolaylı olarak metafor yapılmıştır. Çünkü sûfî Uyanmış’ın inancını ve hayat tarzını tamamıyla **“kanaat ve âkıbet”** düşüncesi belirler. O, dünyanın bütün servetlerine, unvanlarına, makamlarına, nimetlerine, konforlarına ve zevklerine sırtını çevirerek nefsini köreltmıştır. Açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa ve hastalığa vücudunu alıştırmıştır. O, zorunlu ihtiyaçlarını gidermek için bile çalışmaz. Geçinmek için ne birinden bir şey ister ne de verileni kabul eder. Daima sahip oldukları ile yetinir. Bütün gününü, sonunu düşünerek ve ibadet ederek geçirir. Evlenmeyi, çocuk sahibi olmayı ve bir iş tutmayı kendisi için ayak bağı olarak görür. Kısaca söylemek gerekirse, onun hayatına hâkim olan bütün faaliyetler, **“kanaat ve âkıbet”** anlayışı ve düşüncesi etrafında toplanmıştır.

Sonuç

Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig adlı eserinde metafor sanatını ustalıkla kullanarak, bize Orta Çağ Türk-İslam devletindeki ve toplumundaki **“hükümdar, vezir ve sufi”** tiplerini, özellikleri, hayat ve dünya görüşleri ve temsil ettikleri fikirlerle birlikte esaslı bir şekilde tasvir edip tanıtmıştır. Bunlardan hükümdar Gündoğdu ile vezirleri Dolunay ve Övülmüş, hem İslamiyet’ten önceki hem de

¹⁰²⁶ Çağatay, 1967: 39-49; Çağatay, 1970: 98, s. 38 vd.; Dilâçar, 1972: 152.

¹⁰²⁷ İslam tasavvufuna göre kanaat, delili olmayan kabuldür.

İslamî dönem Türk kültürünün ideal devlet adamı tipini temsil ederler. Eserde, etkili bir şekilde övgüsü yapılan bu tiplerin somut örneklerine, Türk devlet hayatında sık sık rastlanmıştır. Fakat İslamiyet'ten önceki Türk toplumunda ve kültüründe, **"Uyanmış"** örneğindeki gibi zâhit veya sûfî tipine hiç rastlanmamıştır. Bu tip, Türk ve İslam kültürüne, Hint felsefesi yoluyla girmiştir. Yusuf Has Hacib, Hint felsefesinin etkisiyle "melâmî" anlayışta, yani dünya işlerini terk etmiş, toplum ile bütün bağını kesmiş ve tamamen öteki dünyaya yönelmiş olan **"sûfî Uyanmış tipi"**nin bazı fikirlerini ve davranışlarını, hem İslam dini hem de kendi düşüncesi bakımından doğru ve takdire değer bulmuşsa da, bu tipe **"ideal din adamı"** gözüyle bakmamıştır.

Metaforların hem faydalı hem de zararlı ve tehlikeli yanları vardır: Bir kelime ve kavram geçici olarak başka bir kelime ve kavram yerine konulmakla, yani metafor yapılmakla insanın düşünce ve hayal dünyasına yeni ufuklar açılarak, ondaki düşünce ve hayal dünyası derinleştirilmekte, genişletilmekte ve zenginleştirilmektedir. Bu, metaforların faydalı yanıdır. Fakat bazen metaforlarla bir kelime ve kavramın arzu edilen anlamları ve özellikleri ön plana çıkarılırken bazen de aynı kelimenin başka anlamları ve özellikleri de gizlenmiş ve dikkatlerden uzaklaştırılmış olmaktadır. Metafor sanatı bu özelliği ile günümüzde, propaganda faaliyetlerinin en etkili yöntemi olarak kullanılmıştır. Meselâ Amerika Irak'a yaptığı müdahaleden önce **"Müdahale demokrasidir."** diyerek, bütün dünyanın dikkatini bu rejimin erdemleri üzerine çekmiştir. Fakat Amerika'nın Irak'a yaptığı müdahaleden ortaya bu sonuç çıkmamıştır. Bu müdahale, Iraklılar için ileri sürülen gerekçenin tam tersine **"sömürgecilik, zulüm, katliam, ırza geçme, bölünme ve parçalanma, halkın birbirine düşmesi"** gibi hazin bir sonuç vermiştir. Bu duruma göre, Amerika'nın dış politika uzmanları, bu propaganda faaliyetleriyle müdahale kavramının asıl anlamını, demokrasi perdesi altında ustalıkla gizleyerek bütün dünyayı aldatmışlardır. Ne yazık ki, daima çıkar peşinde koşan bazı medya mensupları da Amerika'nın bu propagandasına bilinçli olarak âlet olmuşlardır.

≈ XVIII. MAKALE ≈

TÜRK TARİHİNDE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ*

Atatürk'te "İstiklâl-i Tam" Fikrinin Tarihi Temelleri

Atatürk, "Biz Türkler, bütün tarihimiz boyunca hürriyet ve istiklâle sembol olmuş bir milletiz." derken şüphesiz, tarihî bir temele dayanıyordu. Zira tarihî temele dayanmaksızın söylenmiş sözlerin boş laf olmaktan, övünmekten öteye bir anlamının bulunmadığını Atatürk'ten daha iyi bilen olamazdı. Biz, Atatürk'ün bu sözünün hiç de temelsiz olmadığını Hun, Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı çağlarından seçtiğimiz müşahhas (*somut*) örneklerle göstermek istiyoruz.

Günümüzden hemen hemen 2200 yıl önce, Türkler, içte Orta Asya'nın alabildiğine elverişsiz, çetin iklim ve çevre şartlarına;¹⁰²⁸ dışta ise, Çin olmak üzere iki düşman ortamına karşı birden savaşmak zorunda kalmışlardı. Bundan dolayı onlar, pek erken çağlarda yaşamaları için gerekli tedbirleri almışlar; yani devlet teşkilâtını kurmuşlar ve Orta Asya'ya hâkim olmakla kalmamışlar, çeşitli yönlerde de yayılmışlardır. Buna rağmen, onlar, bazen çetin iklim şartları karşısında başlıca ekonomik güçleri olan sürülerini kaybederek zayıflıyorlar; bazen Çin'in hileci siyaseti yüzünden yenik düşerek, geçici de olsa siyasi istiklallerini kaybediyorlardı.

* Bu makale, 1983 yılında Yeni Düşünce Dergisi tarafından Türkiye genelinde düzenlenen fikir yazıları yarışmasında birincilik kazanarak ödüle lâyık görülmüştür. (S. Koca, Milli Kültür Dergisi, Sayı: 42, Ekim/1983, s. 7-13.)

¹⁰²⁸ Orta Asya Türk tarihindeki coğrafi şartlar için bk. A. Stein, 1924; O. Lattimore, "The Geographical Factor in Mongol History, the Geographical Journal", Jannurl, 1938; Aynı ilim adamının bk. "Inner Asia Frontiers of China", New-York, 1940 ayrıca bk. "Studies in Frontier History", Paris, 1972; W. Eberhard, "Conquerors and Ruler Social Forces in Medieval China", Liden, 1970; C. M. Kortepeter, "The Origins and Nature of Turkish Power", TAD, C. VI, 1968.

Ne sadece iktisadi darlık ve ne de Çin'in Beyler arasına nifak sokmakla meydana gelen iç savaşlardan birisi Türklerin istiklâllerini yitirmelerine yetiyordu. Ancak iki felaketin de arka arkaya gelmesi, istiklâlin kaybedilmesine sebep oluyordu. Fakat sebep ne olursa olsun istiklâli kaybetmek, Türkler arasında sert tepkilere yol açıyordu.

Hunlarda MÖ 54 yılında, ekonomik sıkıntı ve taht kavgası olmak üzere iki felaket arka arkaya gelmişti. Hükümdarlık tahtında oturan Ho-han-yeh, kardeşi Çi-çi ile girdiği taht mücadelesinde yenik düşmüş; vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyetine girip durumunu kurtarmak istemiştir. Çin yıllıklarının kayıtlarına göre bu durum, Hun devlet meclisinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Bugünkü belli başlı Avrupa milletlerinin bile daha ortaya çıkmadıkları bir çağda, Türklerin istiklâle verdikleri büyük değeri göstermesi bakımından bu tartışmayı aynen aşağıya alıyoruz:

"Hunlar cesaret ve kuvveti takdir ederler; bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında kavga ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu ve milletler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit savaşçılar ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebileyim. Şimdi iki kardeş taht için mücadele ediyorlar. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacak. Onun (*mücadeleyi kaybedenin*) ölümünden sonra itibar ve şöhreti artacak ki, oğulları ve torunları daima devletin hâkimleri kalacaklar. Gerçi şimdi Çin bizden daha güçlü, fakat Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım ve atalarımızın devletini (*Çinlilere*) devredelim? Bu, ölmüş (*atalarımıza*) Tan-hulara büyük bir hakaret olur ve böylece (*komşu*) devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (*Çin'e bağlanmakla*) sükûnet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz?"¹⁰²⁹

¹⁰²⁹ De Groot, 1921: 2, 214 vd, Çin Yıllıklarının tespit ettiği şekliyle Ho-han-yeh taraftarlarının savunması şöyledir: "Bu olmaz! (Devletlerin de) hem güçlü hem de güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin ezici bir güce sahip. Şehir devletleri ile Vusunlar hep Çin'e bağlandılar tıpkı bir cariyeye gibi... Tan-hu Tsu-te-ho idaresi zamanından beri devlet her gün Hunlar tarafından -bir daha birleştirilemeyecek şekilde- bölünüyor. Bu bakımdan, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğilmeli;

Bu uyarıcı sözlere rağmen, Ho-han-yeh Çin egemenliğine girdi. İstiklâlin feda edilmesini gülünç ve utanç verici bulan Çi-çi ve taraftarları, Çin egemenliğini tanımayarak Batı'ya çekildiler ve Türkistan'da yarı yerleşik hayata geçtiler. Fakat Çinliler, Çi-çi Han'ın peşini bırakmadılar; büyük bir kuvvetle ansızın oturduğu kaleyi kuşattılar. MÖ 56 yılında verilen mücadelede Çi-çi de dâhil olmak üzere 1518 kişi istiklâl uğruna hayatlarını kaybettiler.

Böylece tarihin kaydettiği ilk istiklâl mücadelesi umulmadık bir şekilde kaybedilmişti. Ancak Çi-çi Han ve taraftarları, girdikleri mücadeleyi şerefli bir şekilde kaybederken gelecek nesillere iyi bir ideal bırakmışlardı. Nitekim onlar, daha mücadeleye girmeden önce, kaybettikleri takdirde **“oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri kalacaklarını”** biliyorlardı.

Hun Tan-hu'su Ho-han-yeh örneğinde olduğu gibi, bazı Hun vezirleri hakanlarına Çin egemenliğini tavsiye ederken Çin'i iyi tanıyan bazı vezirler de ötekilerin aksine Hun hakanlarını böyle bir tehlike için uyarıyorlardı. Böyle uyarılardan birini MÖ 169 yılında vezir Chung Han-yüeh, Hun Tan-hu'su Ki-ok'a yapmıştı. İşlenmiş veya işlenmemiş Çin ipeklileri ile Çin yemeklerinden çok hoşlanan Hun hakanına veziri şöyle demiştir: “Bütün Hunların sayısı Çin'in bir sınır eyaletine bile eşit olamaz. Hâlbuki (*nüfusun çokluğu bakımından*) Çin daha güçlüdür. Ayrıca onların giyecek ve yiyecek maddeleri de büsbütün başkadır. Bundan dolayı onlara ihtiyaç duymamalısınız! Şimdi Tan-hu, Hun örf ve âdetlerini değiştirmek ve Çin'in giyecek ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çin'in tesiri altına girmesi için onların mamullerinden onda ikisini elde etmesi kâfi gelecek.”¹⁰³⁰

Hunlar, güçlü oldukları zamanlarda Çin'i birçok defa yenmişlerdir. Fakat Hun hakanları her defasında da Çin ülkesini zapt etmemişler; onu sadece vergiye bağlamakla yetinmişlerdir. Şüphesiz bu hareketin Hunların istiklalleriyle yakından ilgisi vardı. Biraz yukarıda Hun vezirinin de belirttiği gibi, Hunların nüfusu Çin'in ancak bir eyaleti kadar idi. Her devirde dünyanın en kalaba-

aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülemez. Çin'in yüksek hâkimiyeti altında barış ve sükûnet beka bulabilir, yoksa tehlikeler içinde batıp gidilir. Aca-ba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?” (De Groot, 1921: 215).

¹⁰³⁰ De Groot, 1921: 80.

lık nüfusuna sahip olan Çin'e Hunlar girselerdi, şüphesiz, kısa bir zamanda eriycekler ve milliyetlerini tamamen yitireceklerdi. Bu durumu çok iyi bilen Hun hakanları, Türkleri daima Çin'den uzak tutmak istemişlerdir. Attila'nın da Bizans ve Roma'ya girmemesi aynı sebeplerle izah edilebilir. Aynı düşünce ile Hun hakanları ticareti bile Çin sınırlarında kurulan **"sınır pazarlarında"** yaptırıyorlardı. Attila'nın da aynı tedbire başvurduğu bilinmektedir.

Öte yandan Türkleri egemenliği altına almayı dış politikasının temeli hâline getiren Çinliler, imparatorluk meclisinde bu meseleyi sık sık tartışıyorlardı. Bir kısım Çin generali Türklerin üzerine büyük ordular sevk edilmesini teklif ederken, Hunları yakından tanıyan diğer bir kısım general ise, sağlam geleneklere sahip olan Hun Türklerini egemenlik altına almanın mümkün olamayacağını; barış politikası izlenmesi fikrini savunurlar. Bu tartışmaların birinde Çin generali **Han An-kuo** muarızına şöyle der: **"Onları (Hunları) yakalamak ve idaremiz altına almak çok güçtür. Onların topraklarını alsak bile, bu bizim büyümemize hiçbir yarar vermeyecektir. Onların halkını idaremiz altına almakla bizim gücümüz de artmış olmayacaktır. Çünkü onlar en eski çağlardan beri, bize hiçbir zaman bağlı olmadılar. Hunlar, savaşçı ve savaş seven insanlardır. Bir fırtına gibi ortaya çıkarlar ve şimşek gibi de kaybolurlar. Hayvan sürülerine sahip olan, ağaç ve boynuzlardan yapılmış yayları ile otları ve suları izleyerek gezen bu kavimleri, bizim gibi oturak bir kavim, idaresi altına nasıl alabilir? Bu kavimlere karşı savaş politikası gütmemelidir."**¹⁰³¹

Bir Çinli hukukçu da belli başlı Çin sülalelerinin Hunları idareleri altına almayı denemediklerini belirterek, birçok muhalif kazanmak pahasına **"Hunların Çin idaresi altına alınamayacağı"** görüşünü savunur. Savunduğu fikir generalinki ile aynıdır: **"O çağlardan beri birçok nesil ve kuşakların tecrübeleriyle anlaşıldı ki, Hunlar hâkimiyet altına alınıp idare edilemezler. Akın, yağma ve geri çekilme onların hayatlarıdır."**¹⁰³²

¹⁰³¹ Ögel, 1981: 555, 558.

¹⁰³² Ögel, 1981: 575.

Doğu kaynaklarındaki **“Türklerin egemenlik altına alınamayacağı”** görüşüne benzer fikirler Batı kaynaklarında da geçer. Bu hususta Arap tarihçisi **Mervezi**, ünlü tıp bilgini Hipokrat’tan şu sözleri nakleder: **“Asya halkından bir cins (Türkler) vardır ki, onlar hiç kimseye bağlı değildir. (...) Başka milletler onlara (Türklerle) hâkim olmazlar. Zira onlar kendilerinin hâkimi olan insanlardır. Başkalarını kendi başlarına hükümdar yapmazlar. Başkaları için değil, sadece kendileri için çalışır ve uğraşırlar. Bunlar diğer insanlardan daha atılgan ve daha cesurdur.”**¹⁰³³

Çin esaretine düşen Hun beyleri, Çin’in eritme politikasına rağmen millî benliklerini hiçbir zaman kaybetmiyorlar, istiklallerini elde etmek için fırsat kolluyorlardı. Hun İmparatorluğu yıkıldıktan ve Orta Asya’da Hun hâkimiyetinden eser bile kalmadıktan sonra, Hun beyleri gizli gizli toplanıyorlar ve Çin esaretinden kurtulmanın çarelerini arıyorlardı. Bu toplantılardan biri MS 304 yılında yapılmış, harekete önderlik eden bir Hun komutanı orada hazır bulunanlara şöyle hitap etmiştir: **“Tan-humuzun sadece bir unvanı kalmış; beyler Çin’e esir olmuştur. Bu hâlde 20 bin kişilik bir kuvvetimiz var. Neden bu esarete katlanalım ve Çin’deki karışıklıklardan faydalanmayalım.”**¹⁰³⁴ Bu nutuk tesirini hemen gösterdi. Çin’de oturan Hun Tan-hu’su davet edildi ve tahta çıkarıldı. Fakat eski Hun devletini ihya edemediler.

Hun çağında Türk istiklalini tehdit eden unsurlar Göktürkler zamanında da değişmemiş, Hunların yaşadıkları acı olayların benzerleri tekrar etmiştir. Göktürk tarihi, başından sonuna kadar istiklal mücadeleleriyle doludur. Orhun Yazıtları da Türklerin elem verici hatıralarının, yani istiklal mücadelelerinin bir ibret levhası durumundadır.

Göktürk tarihinde, Türk istiklali, en ağır darbeyi 585 yılında yemiştir: İç bunalımlar ve dış baskılarla iyice bunalmış olan Göktürk hakanı İşbara (581-587), Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Çin’in yabancı kavimleri hegemonya altına almaktan asıl

¹⁰³³ **Mervezi**, 1975: 107.

¹⁰³⁴ **Turan**, 1969: 84; Ayrıca bk. **Eberhard**, 1942: 10.

maksadı, onları Çinlileştirmek (*politique d'assimilation*) idi. Türk geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan İşbara Kağan, 585 yılında Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta siyasi istiklalini feda etmesine rağmen, Çinleşmeye yol açacak kültür emperyalizmine şiddetle karşı çıkmıştır. O mektubunda şöyle der: **“Oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size semavî menşeden (ilahi kökten) gelen atları her yıl takdim edecektir. Sabah akşam emirlerinizi bekleyeceğim. Fakat elbiselerimizin önünü açmaya, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince, örf ve âdetlerimiz çok eski olduğu için onları bozmaya cesaret edemedim. Bütün milletimiz de aynı kalbe sahiptir.”**¹⁰³⁵

Bu mektup üzerine Çin imparatoru, İşbara Kağan'a elçi gönderdi. İşbara Kağan gelen elçiyi kabul ederken ayağa kalkmak istemedi. Zira o, **“Bugüne kadar atalarım kimseyi selamlamadı.”** diyordu. Çin elçisinin ikazı üzerine İşbara Kağan, imparator için yere eğildi ve mektubu hürmetle başının üstüne koymaya mecbur kaldı. Bunun üzerine orada hazır bulunan Türklerin **“utançtan yüzlerinin kızardığı ve acı feryatlar çıkardıkları”**¹⁰³⁶ duyuldu.

İşbara Kağan, bu olaydan kısa bir süre sonra öldü. Daha sonra Göktürk tahtına çıkan **K'i-min Kağan (600-609)**, İşbara'nın reddettiği şartları kabul etti. Çin imparatoruna **“Türk kavmini Çinliler gibi yapmaya -giyim, âdet ve dilde Çinlileştirmeye- hazır bulunduğunu”**¹⁰³⁷ bildirdi. Fakat K'i-min Kağan, Çin'e gittikten sonra yavaş yavaş yaptığı hatayı anladı. Çin imparatoru, K'i-min Kağan için evler yaptırıp, onu temelli yerleştirmek istiyordu. Fakat tebası gibi çadır altında yaşamaya alışık bulunan kağan, böyle kapalı yerlerde oturmaya, Çinlilerin âdetlerini kabul etmeye bir türlü yanaşmıyordu. Çin imparatorunun yaptırmak istediği değişiklikler kendisini kızdırıyordu. Hatta bundan dolayı, **(imparatorun tâbisi olarak)** Hami ülkesine savaşmaya giden Çin askerlerine katılmak istemedi.¹⁰³⁸

¹⁰³⁵ Turan, 1969: 89.

¹⁰³⁶ Turan, 1969: 92.

¹⁰³⁷ Kafesoğlu, 1977: 87.

¹⁰³⁸ Deguignes, 1976: 611.

630 yılında Göktürkler istiklallerini tamamen yitirdiler; kağanları da Çin'in birer memuru hâline geldi. Göktürk tarihinde elli yıl süren karanlık bir devir başladı. Ancak istiklali kaybetmek, onların isyan duygularının uyanmasına sebep oldu. Esirlik hayatına daha fazla katlanamayan bazı beyler hayatlarına kendi elleriyle son verirken; Kürşad (640), Ni-şu-fu (681) ve Fu-nien (682) gibi beyler de istiklali yeniden elde etmek uğruna giriştikleri mücadelelerde hayatlarını kaybediyorlardı. Mücadeleyi kaybetmek onların azmini, şevkini kırmak şöyle dursun, mücadele güçlerini daha da artırıyordu. Örneklerimizi sıralamaya burada ara vererek Göktürklerin istiklallerini kaybedişlerinin sebepleri üzerinde biraz duralım. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Orhon Yazıtları'na dayanarak Türk istiklalinin kaybedilmesinin sebeplerini şöyle izah eder:

1-) Sonraki devlet ve idare adamlarının yetersizliği: **"Kağan Bilge imiş, cesur imiş, buyrukları bilge imiş, cesur imiş, beyleri de kavmi de iyi imiş, böylece ülkeyi tutup töreyi düzenlemişler... Sonraki kardeşler, oğullar kağan olmuş, küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, buyrukları da bilgisiz, kötü imişler... Türk beyleri, Türk adını bırakmışlar. Çin beylerinin adlarını almışlar, Çin hakanına boyun eğmişler, elli yıl işlerini güçlerini (ona) vermişler..."**

2-) Türk kavminin uygunsuz tutumu: **"Türk milleti (bodunu)... Sen aç olduğun zaman tokluğu düşünmezsin, tok olduğun zaman açlık nedir bilmezsin. Bu sebeple hakanının iyi sözlerine kulak vermedin, yurdundan ayrıldın, harap, bitkin düştün. Müstakil kağanlığına karşı kendin yanıldın, batıya gittin. Kutlu yurt Ötüken'i terkederek gittiğin yerde ne yaptın? Kanını su gibi akıttın, kemiklerin dağ gibi yığıldı... Devlete karşı hata ettin, kötü hâle soktun.", "Türk milleti kendi hakanını bıraktı, hüküm altına girdi. Hüküm altına girdiği için Tanrı ona ölüm verdi, Türk milleti öldü, mahvoldu."**

3-) Kurnaz Çin siyaseti ve yıkıcı propaganda: **"Çin kavminin sözü tatlı, ipeklisi yumuşak imiş; tatlı sözü, yumuşak ipeklisi (ile) uzak kavimleri aldatıp yaklaştırır imiş. Sonra da fesat**

bilgisini orada yayarmış; iyi, bilge kişiyi yürütmez imiş. Onun tatlı sözüne, ipeklisine kapılan çok Türk kavmi öldü...”, “...Çin kavmi hilekâr ve kurnaz olduğu için, küçük kardeş ile büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için beyler ile kavim arasına nifak girmesi yüzünden Türk milleti devletini ve kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş...”, “...Çin kağanı, Türk kavmi (ona) bunca işini gücünü verdiği hâlde, Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim, der imiş, mahvetmeye yürürmüş...”¹⁰³⁹

680 yılı, Göktürk istiklalinin zafer yılıdır. Sınırdaki bir Çin memuru olarak vazife gören İl-Teriş Kağan (680-692), elli yıllık esaretten sonra Çin'e karşı isyan bayrağını açmıştır. İl-Teriş Kağan'ın Göktürk istiklalini tekrar kazanışı oğlu Kül-Tegin adına dikilen yazıtta şöyle anlatılır: **“Babam 17 eri ile (Çin'e) isyan etmiş. Onun isyan ettiğini, Çin egemenliğinin dışına çıktığını duyan ve ününü alan (Türklerin) şehirde oturanları dağa çıkarmış ve dağdakiler de aşağı inmişler.**¹⁰⁴⁰ **Derlenip toplanıp 70 er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri tıpkı kurt gibi imiş. Düşmanları ise, koyun gibi imişler. (Babam) doğuya ve batıya akın yapmış, (Türkleri) derlemiş toplamış ve 700 er olmuşlar. 700 er olunca da ilsiz ve kağansız kalmış, Çin'e kul ve cariye olmuş milleti, Türk töresini kaybetmiş milleti, atalarımın (Bumin ve İstemi kağanların) töresine göre (yeniden) yaratmış ve yeniden düzenlemiş.”**

Ancak, istiklali kazanmak kadar onu korumak da önemlidir. Zira iyi korunamayan istiklalin kaybedilmesi her an mümkündür. Hun çağında olduğu gibi, Göktürkler de aşağı inmişler. Derlenip toplanıp 70 er olmuşlar. Kağanlarını uyarıyorlardı. Bilge Kağan (716-734) Çin'de olduğu gibi, Türk ülkesinde de şehirleri surlarla çevirtmek ve kaleler yaptırmak istemişti. Bilge Kağan'ın diğer bir düşüncesi ise memlekette Budist ve Taoist tapınaklar inşa ettire-

¹⁰³⁹ Kafesoğlu, 1977: 93.

¹⁰⁴⁰ Şehirde oturanların dağa çıkması ve dağda oturanların da şehre inmesi Çin egemenliğine karşı girişilen bir isyan hareketidir. Zira Çin, daha önce Türkleri egemenliği altına alırken dağda oturanları şehre, şehirde oturanları da dağa yerleştirmiştir. Böylece Çin, Türklerin enerji ve hareket kabiliyetlerini kırmak istemiştir. Bilgi almak için bk. Ögel, 1971: 8-38.

rek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. İl-Teriş Kağan ile Türk istiklal hareketini birlikte yöneten ve üç Türk hakanına vezirlik yapan (*İl-Teriş, Kapagan ve Bilge kağanlar, 46 yıl*) Ton Yukuk, bu fikre, Türk istiklalini tehlikeye düşüreceği düşüncesi ile itiraz etti: “Bu olmamalı! Türklerin sayısı çok az. Hatta Çinlilerin yüzde biri kadar bile değil. Buna rağmen Çin'e her zaman karşı koyabiliriz. Gerçekten biz, bunu şu anda otları ve suları takip ederek, sabit bir yere konmayıp ve avcılıkla yaşamamıza borçluyuz. Bütün halkımız savaş talimi içindedir. Kuvvetli olursak askerlerimize yağmalı akınlar yaptırırız; zayıflar isek, dağlara ve vadilere kaçar saklanırız. Çin askerinin çok fazla olduğunu düşünürsek, surların hiç faydası olmaz. İçinde oturmak için kaleler yaptırır ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, günün birinde Çinlilere yeniliriz ve ülkemiz kesinlikle onlar tarafından ilhak edilir. Esasen, Budist ve Taoist tapınaklarda sadece hoşgörölülük ve uysallık telkin edilmektedir. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Bundan dolayı tapınaklar yaptırmamalıyız.”¹⁰⁴¹ Bilge Kağan vezir Ton Yukuk'un tavsiyelerine uydu ve Budizm ve Taoizm, Türk ülkesine sokulmadı.

Budizm ve Taoizm gibi Asya kıtasının güçlü din ve felsefelerinin Türk ülkesine girmesi ile o zamana kadar binbir fedakârlıkla elde edilen siyasi istiklalin bir işe yaramayacağını, zira yabancı kültürlerin etkisi altında kalan milletlerin er veya geç istiklallerini tamamen yitireceklerini değerli devlet adamı Ton Yukuk'tan daha iyi takdir edecek birisi bulunamazdı.

Çeşitli iç ve dış tesirlerle Türk kavimlerinin önemli bir kısmının ana yurt dışında muhtelif istikametlerde yayıldıkları, yeni yeni ülkeler fethettikleri, oralarda yeni yeni devletler kurdukları bilinmektedir. Bizi burada, tarihî Türk göçleri ve sonuçları değil, ana yurttan binlerce kilometre uzaklarda kurulan Türk devletlerinin istiklallerini korumaları ya da koruyamamaları ilgilendirmektedir. Hemen belirtelim ki, ana yurt dışına çıkan Türkler, temsil ettikleri Uzak Doğu medeniyetinden çıkarak yeni birer medeniyet çevresi içine girmişler. Aradan geçen uzun veya kısa bir süreden sonra da, yeni medeniyetin tesiri altında kalıp millî benliklerini

¹⁰⁴¹ Liu Mau-tsal, 1958: 172 vd., 224.

yitirmişlerdir. Bugün **“Türkiye Cumhuriyeti”** ile millî siyasi varlığını hâlâ devam ettirebilen Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar bir istisna teşkil ederler.

Genel olarak ana yurt dışına Türk göçleri iki istikamette olmuştur:

1-Batı'ya,

2-Güney'e doğru.

Batı istikametinde göç eden Türk kavimleri, Orta Avrupa'da güçlü devletler kurmuşlar; Bizans ve Roma imparatorluklarını tehdit etmişler; fakat bir süre sonra kültürleriyle birlikte siyasi istikallerini yitirmişler ve bugün tarihî hatıralarından başka bir şeyleri kalmamıştır. Güney istikametinde gidenlerden Çin ve Hindistan'da devlet kuran Türkler de, Orta Avrupa'ya inenlerinkine benzer bir akıbete uğramışlar;¹⁰⁴² yalnız İslam ülkelerine dalan Türkler bu akıbetin dışında kalmışlar ki, bizim asıl üzerinde durduğumuz konu budur.

Türkler, İslam memleketlerinin ortasında devletlerini (*Büyük Selçuklu İmparatorluğu*) kurmalarından çok önce bu ülkelere girmişler, Abbasî (750-1258) ordularında başlıca güvenilir kuvvet olarak (*özellikle Abbasi hükümdarlarının hassa alaylarında*) vazife görmüşlerdir. Bu Türklerden ordu kumandanlığına kadar yükselenler bulunduğu gibi, İslam memleketlerinin ortasında devlet kuranlar bile çıkmıştır.¹⁰⁴³ Öte yandan Türkler, askerlik ve teşkilatçılıkta gösterdikleri kabiliyetlerden dolayı kısa sürede Arap edip ve şairlerinin dikkatlerini üzerlerine çekmişler; bu da haklarında övücü eserler yazılmasına sebep olmuştur. IX. yüzyıl Arap düşünürlerinden Cahiz, **“Türklerin Faziletleri”** adında bir eser yazmıştır. Cahiz bu eserinde, Türklerin diğer milletlerden farklı ve üstün yanlarını en çarpıcı ifadelerle tasvir etmiştir. O, eserinde

¹⁰⁴² Türklerin Orta Avrupa, Çin ve Hindistan'da kurdukları devletler hakkında bilgi almak için bk. **Türk Dünyasının El Kitabı**, TKAey, Ankara, 1976.

¹⁰⁴³ Abbasî ordularında vazife gören Türk kumandanlarından bazıları şunlardır: Suloğlu Süleyman, Tarhan Sul-cammâl, Hammad'üt-Türkî, Mübarek üt-Türkî, Afşin, Aşnas, İnak, Vasif, Büyükbüğa, Hakanoğlu Feth, Beckem, Tüzün, İtâh, Ferganalı Ömer. Ayrıca Oğuz Türklerinden Ahmet, Tolunlular (875-905); Toğaçoğlu Muhammed Ebu Bekr ise, Akşidililer (935-696) devletini kurmuştur.

Türklerin istiklale verdikleri önemi şu sözlerle belirtmiştir: **“Türkler kendi topraklarında bile daima savaş hâlinindedir. Yaptıkları savaş, din ve mezhep için değil; fakat hürriyet ve istiklâllerini korumak içindir. Türk irade ve hürriyetini kimseye vermez.”**¹⁰⁴⁴

Biraz yukarıda belirttiğimiz gibi, Cahiz, Türkleri devletleriyle birlikte değil, Abbasi İmparatorluğu'nun hizmetinde tanımıştır. Şüphesiz Türkler, en çetin savaşları Cahiz'in dediği gibi **“hürriyet ve istiklallerini korumak”** uğruna yapmışlardır. Fakat Selçuklu ve Osmanlı devirlerine bakacak olursak, Cahiz'in **“Türkler din için savaşmazlar.”** fikrini doğru saymak mümkün değildir. Selçuklular ve özellikle Osmanlılar, savaşları doğrudan doğruya din için yapıyorlar yahut da dinî temele dayandırıyorlardı. Hatta onlar, istiklallerini korumak için yaptıkları savaşları bile dinî kisveye büründürüyorlardı.

Cahiz'in tanıdığı ve faziletleri üzerine eser yazdığı Türklerin ataları, bir asır sonra önceden olduğu gibi münferit ya da küçük gruplar hâlinde değil, büyük kitleler hâlinde İslâm ülkelerine daldılar. X. yüzyılın başlarında Oğuzlardan bir kitle, kendi kavmi ile düştüğü siyasi ihtilâftan dolayı yurtlarından ayrılıp İslâm ülkeleri sınırında bir yere (*Cend*) kondu ve Müslüman oldu. Başlarında bulunan ve daha sonra hanedana adını verecek olan Selçuk, Oğuz hükümdarının gönderdiği tahsildarlara **“Müslümanların gayrimüslimlere vergi veremeyeceğini”** söyleyerek istiklâlini elde etmek yolunda ilk adımını attı. Çok geçmeden Selçuk öldü. Oğuzların başına önce Selçuk'un oğlu Arslan ve sonra torunları olan Tuğrul ve Çağrı kardeşler geçtiler. Fakat bölgenin güçlü Müslüman Türk devletlerinin arasında tutunamayan Oğuzlar, uzun süre yersiz yurtsuz dolaştılar. Bugünkü Türkiye Türklerinin ataları olan bu Oğuzlar, bağımsız bir devlete sahip olamamanın en derin acısını bu zamanda çektiler. Onlar, Gazneliler Devleti hükümdarı Mesud'a (1030-1040), kendilerine bağımlı olarak gösterilecek topraklarda yaşamayı teklif ettilerse de, kabul edilmedi. Sultan Mesud'un red cevabı karşısında savaşmaktan ve istiklâllerini kazanmaktan baş-

¹⁰⁴⁴ İnan, 1968: 58.

ka çarelerinin bulunmadığını anladılar. Tuğrul ve Çağrı Beyler, 1035 yılında Gazneliler ordusu ile giriştikleri ilk savaştan galip ayrıldılar. Gazneliler, savaştan önce reddettikleri şartları kabul ettiklerini gönderdikleri elçi vasıtasıyla bildirdilerse de, bu defa Tuğrul ve Çağrı Beyler, tamamen onların hükmü altında yaşamaya yanaşmadılar. Selçuklu şeflerinin istekleri doğrultusunda bir anlaşma yapıldı. Onlar, Sultan Mesud'un gönderdiği bağlılık sembollerinden **"hilâtler (şeref elbisesi) ile alay ettiler; külahları fırlattılar."**¹⁰⁴⁵ Ayrıca anlaşmanın şartlarından olan **"Gazneliler nezdinde rehin bulundurmak"** yükümlülüğüne hiç uymadılar.¹⁰⁴⁶ Onlar bu davranışları ile bir bakıma üstü kapalı da olsa bağımsız olduklarını göstermek istemişlerdir. Diğer taraftan Selçuklu şefleri, Gazneliler ile aralarında yapılan anlaşmanın şartlarına uymamakla kalmadılar; istiklallerini kazanmak için yeni yeni savaşlara giriştiler. 1035'ten 1040'a kadar olan beş yıllık süre, istiklal mücadelesiyle geçti. Nihayet, Sultan Mesud'a karşı 1040 yılında Dandanakan Ovası'nda Tuğrul ve Çağrı kardeşler kesin bir zafer kazandılar ve uzun zamandan beri özledikleri bağımsız devletlerini (*Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1040-1157*) kurdular.

Denilebilir ki, onlar 1035'teki zaferleriyle **"muhtariyet"**lerini 1040'takinde ise **"istiklâl"**lerini kazandılar. Öte yandan Selçuklu beyleri, devrin geleneğine uyarak kurdukları devletin meşruiyetini Abbasi halifesine tasdik ettirdiler. Adlarına hutbe okuttular ve para bastırdılar.

Hutbe okutmak ve para (*sikke*) bastırmak kavramları üzerinde biraz durmak gerekir. Çünkü Orta Çağ İslam dünyasında istiklal kavramı, devlet başkanlarının adlarına hutbe okutmaları ve para bastırmaları şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Bir devlet kurulduğu zaman, hükümdarın yaptığı ilk iş, hâkim olduğu ülkelerin camilerinde cuma günleri okunan hutbe-lerde kendi ad, unvan ve lakaplarını zikrettirmektir. Bunun arkasından yine üzerinde ad, unvan ve lakapları yazılı paralar bastırmaktır.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁵ Turan, 1969: 59; Sümer, 1972: 79; Hüseyini, 1943: 4.

¹⁰⁴⁶ Köymen, 1963: 43.

¹⁰⁴⁷ Bağımsızlık alametinden daha birçok sembol vardır: Hükümdarın unvan ve lakapları, taht, taç, çetir, tıraz, bayrak, tuğ, nebet, kılıç ve yüzük vb. Bu semboller-

Orta Çağ İslam dünyasında, tâbi (*bağımlı*) bir devletin tabilikten çıkması için metbu (*bağlı bulunan*) adına okunan hutbeyi kesmesi ve paralardan metbunun ad ve unvanını çıkarması kâfidir. Diğer taraftan bu yola başvuran hükümdar isyan etmiş sayılıyor ve bizzat metbu hükümdar tarafından üzerine ordular sevk edilerek cezalandırılıyordu. Bu konuda Selçuklu devrine ait güzel bir örneğimiz var: Selçukluların tabilerinden Harizmşah Atsız (1128-1156), Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın (1118-1157) 1141'de Katvan mağlubiyetinden faydalanarak Horasan'da adına hutbe okutmak ve para bastırmak istemişse de, başaramamış ve tekrar Sancar'a itaatini arz etmek zorunda kalmıştır. Ancak Atsız, istiklâl mücadelesinden vazgeçmedi. Sancar, tabiini cezalandırmak için Atsız'ın üzerine yürüdü. Fakat Atsız, 1148'de girdiği mücadelede, Sancar'a tekrar yenildi. Atsız, Sancar'ın önünde yer öpmek şartıyla affedildi.¹⁰⁴⁸

Harizmşahlar (1097-1231) ve Türkiye Selçuklu Devleti (1075-1308), ancak, bağlı oldukları Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra gerçek istiklallerine kavuşabildiler.

Göktürkler gibi Türkiye Selçukluları da elli yıl (1243-1308) esaret hayatı yaşadılar: 1243'te Köseadağ'da, Selçuklular Moğol noyanı (*komutanı*) Baycu'ya utanç verici bir şekilde yenildiler. 1254 yılında Moğollar, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'u bizzat itaatini arz etmek üzere başkentleri Karakorum'a çağırdılar. Bu olay, o ana kadar yabancı egemenliği hiç tanımamış olan devlet adamlarının üzerinde şok tesiri yaptı. Devlet adamları, bu teklifi çok ağır buluyor; kimse "**Selçuklu sultanının bir başkasının hükmü altında olmasını ve çağrılmasını asla hatırlanmamıştı.**"¹⁰⁴⁹

Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus (1246-1262), türlü bahanelerle yerine küçük kardeşi III. Alâeddin'i gönderdi. Daha sonra Moğollara karşı verdiği mücadelede Türkmenler hep onun

re tâbi hükümdarlar da sahiptirler; ancak metbu hükümdardan farklı olarak kullanırlar. Bu konuda bilgi almak için bk. **Köymen**: 1968; **Taner**: 1978.

¹⁰⁴⁸ **Köymen**, 1963: 139.

¹⁰⁴⁹ **Turan**, 1971: 471.

arkasında oldu. O, Türkmenler arasında Moğollara karşı Türk istiklali ve İslam cihadının temsilcisi sayıldı.

Moğollar, Keykâvus'un karşısına kardeşi IV. Kılıç Arslan'ı çıkardılar. Kılıç Arslan ağabeyi Keykâvus'a yazdığı mektupta, bir taraftan daha önce esaret hayatını kabul eden devlet büyüklerini suçlarken, diğer taraftan Harizmşahları örnek göstererek **"Moğol askerinin muhalefetine hiç kimsenin dayanamayacağını"** belirtir. O, sözlerinin devamında, **"eğer devletimizin büyükleri il olmayı ve haraç vermeyi münasip görmeselerdi, kardeşimizi küçük yaşta Anadolu'dan Hotan, Karakorum ve Kumar-sini'ye kadar gönderip, bana bu meşakkatlerin acısını tattırmazlardı."**der.¹⁰⁵⁰ Ayrıca Kılıç Arslan mektubunda, kardeşi Keykâvus'u, Moğollara karşı savaşmasından ve onları kızdırmasından dolayı Anadolu'da Moğol kıtalleri vukua geldiğini söyleyerek suçlar.

Fakat Kılıç Arslan, tercihini yapmıştır. O, vezirinin vasıtasıyla kardeşi Keykâvus'un aksine Moğollara tam itaatini arzetti. Böylece devlet, 1259 yılında Moğol Kağanı Mengü'nün yarlığı ile iki kardeş arasında bölüşüldü. Devlet ve saltanatın bölünmesinde tam bir **"Moğol ajanı"** olan İranlı vezirler büyük rol oynadılar. Tarihin garip tecellisidir ki, MÖ 54 yılında Hun Hakanı **Ho-han-yeh** ile kardeşi **Çi-çi**'nin içine düştükleri durum, 1305 yıl sonra soydaşları Selçukluların aynen başına gelmiştir.

Ancak Moğol esaretine karşı istiklal mücadeleleri durmadı. 1262 yılında Denizli Türkmenleri uç gazisi **Mehmet Bey**, Gıyaseddin Keykâvus ile birlikte giriştikleri savaşta Moğollara yenilmiş ve şehit düşmüştür. 1276'da Niğde emiri **Hatiroğlu Şerefeddin** Moğollara karşı cihat ilan etmiştir. Bu harekete Karamanoğulları da katılmışlarsa da başarıya ulaşılammıştır. Nihayet 1277'de **Karamanoğlu Mehmet**, bahanelerle Moğol imparatorunun huzuruna gitmedi. Ancak Mehmet Bey, II. Keykâvus'un oğlu şehzade **Alâeddin Siyavüş**'ü Selçuklu tahtına çıkardı; kendisi vezir oldu; Türkçeyi resmî dil olarak kabul etti.

¹⁰⁵⁰ Turan, 1971: 484.

Mehmet Bey, Moğollara karşı olduğu kadar, onların tarafını tutanlara karşı da mücadele ediyordu. Konya Karamanlıların elinde bulunduğu bir devirde, Mevlânâ'nın torunu Ulu Arif Çelebi, Moğol askerinin tarafını tuttuğu için Mehmet Bey'in canı sıkılıyor ve daima **"Biz sizinle komşu ve sizi sevenlerden olduğumuz hâlde, siz bizi istemiyorsunuz da, yabancı Moğolları istiyorsunuz."** diyordu. Bunun üzerine Arif Çelebi şöyle dedi: **"Biz dervişiz. Bizim nazarımız, Tanrı'nın iradesine bağlıdır. O kimi ister ve memleketi kime verirse, biz de onun tarafındayız ve onu isteriz. Şimdi Tanrı sizi değil, Moğol askerini istiyor. Memleketi Selçukluların elinden alıp hain Cengizhanlara verdi. Tanrı, mülkü dilediğine verir. Biz de Tanrı'nın istediğini istiyoruz."** Karamanoğulları bu sözden incindiler.¹⁰⁵¹ Buna rağmen onlar, Ulu Arif Çelebi ve Mevlevilere saygıda kusur etmediler.

Mehmet Bey, Moğollara karşı giriştiği ilk savaşta hayatını kaybetti. Fakat Karamanoğulları, Moğollara karşı savaşmaktan hiçbir zaman geri durmadılar.

Güçlü bir lidere sahip olamayan Anadolu Selçukluları, Moğollar karşısında bütün güçlerini birleştirip istiklallerini kazanamadılar. Bölünmüş ve birlikten yoksun olan Keykâvus'un kuvvetleri de fazla dayanamadı. Aynı şekilde, Türkmen beylerinin hareketleri de her defasında Moğollar tarafından sert bir şekilde kırıldı.

1299'da Selçuklu devletinin son anlarını yaşadığı yıllarda, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen göçmenler, başlarında oymak beyleri olduğu hâlde Söğüt uç beyi Osman'ın etrafında toplandılar ve "Moğol istilası Selçuklu memleketlerinde karar kılmış ve devam etmektedir; artık Selçuklu devleti yıkılmıştır, düşmanları kuvvetlidir, hâlen Selçuklu sultanlarından hiçbirisi İlhanlı devletin elinden mülkü geri almaya gelememi. Bunu yapmaya güçleri yok. Bu uç memleketlerinin korunması ise, kuvvet ve kudret, iktidar ve liyakat sahibi bir sultanın istiklal ile hareket etmesini zaruri kılıyor. Böylece zalimlerin ve düşmanların bu taraflara müdahalesi önlenabilir. Türkmen boy ve kavimleri arasında hasep ve nesep, iyi ahlâk, secâat ve semahat ile buna layık olan Osman Bey'dir. O,

¹⁰⁵¹ Ahmed Eflâkî, 1973: 294.

hem Kayılardandır hem de dindar ve Müslüman'dır." dediler ve onu başa geçirdiler. O ana kadar istiklal fikri hatırından geçmiş olsun veya olmasın, Osman Bey de bu genel arzuya uydu ve bu kararı kabul etti.¹⁰⁵²

Türkmen beyleri, oymaklarıyla birlikte istiklali kazanmak için Osman Bey'in etrafında toplanıp gayeleri için başlarına onu bey olarak seçtilerse de, Moğollara karşı hiçbir zaman harekete geçilmedi; aksine batı istikametinde yeni yerler fethetmek politikalarına daha uygun düştü. Hatta Osmanlılar, İlhanlı hanedanı yıkıldıktan, Orta Doğu'da Moğol hâkimiyetinden hiçbir eser kalmadıktan sonra ancak 1335'te gerçek istiklale kavuşabildiler.

Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra (1308), mirası üzerinde Osmanlılar ile Karamanoğulları arasında anlaşmazlık çıktı. Osmanlılar kadar Karamanoğulları da Selçukluların gerçek mirasçısının kendileri olduklarını iddia ediyorlardı. Bu yüzden Osmanlılar ile Karamanoğulları arasında birçok savaş vukua geldi. Nihayet Yıldırım Bayezid (1389-1402), Karamanoğulları devletini ortadan kaldırmak gayesi ile üzerine yürüdü. Yıldırım Bayezid, Karamanoğulları devletine son verdiği savaşta (1398), yakaladığı Alâeddin Bey'e şöyle hitap etti:

"-Niçin bana mutaavat (bağlılık) göstermedin?"

Alâeddin Bey şöyle karşılık verdi:

"-Niçin sana muti (bağlı) olayım? Ben de senin gibi bir hükümdarım."

Yıldırım Bayezid bu söze kızdı ve Alâeddin Bey'i idam ettirdi.¹⁰⁵³

Bayezid Anadolu birliğini kurduğu sırada, doğuda birden (*Moğolların halefi olarak*) Timur (1370-1405) ortaya çıktı. Timur, batıya doğru yayılma politikası güderek Osmanlı Devletini tehdit etmeye başladı. Bu gaye ile Timur, Yıldırım Bayezid'den **"şehzadelerden birinin yanına gönderilmesi; Anadolu beylerinden alınan yerlerin yine eski sahiplerine iade edilmesi ve metbuiyet alameti olarak kendisine gönderilecek külah ile kemerin**

¹⁰⁵² Taneri, 1975: 87.

¹⁰⁵³ Uzunçarşılı, 1969: 16.

kabul edilmesi” gibi Osmanlı Devletinin bağımsızlığını ortadan kaldıracak nitelikte bazı isteklerde bulundu. Bütün bu isteklere karşı ihtiyatlı hareket edilmesini tavsiye eden vezir-i âzam (*başbakan*) Ali Paşa'ya Sultan Bayezid: **“Şerefimiz ve karşı koyacak kuvvetimiz var; tabi olamayız ve istiklalsiz yaşayamayız.”** dedi.¹⁰⁵⁴

1402'de yapılan savaşı Bayezid kaybetti. Osmanlı Devleti diğer Anadolu beylikleriyle birlikte Timur'un yüksek hâkimiyetini tanıdı. Bayezid'in oğullarından şehzade Mehmet (1413-1421), kardeşleriyle giriştiği taht kavgasından galip çıktı ve devleti yeniden derledi, topladı. Fakat Timur'un oğlu Şahruh, Osmanlı Devletinin tabiliğinin devam etmesini istiyordu. Sultan Murad, Şahruh'un metbuluk iddialarını reddetmek cesaretini gösteremiyordu. 1436 yılında Şahruh, Anadolu beylerine bu arada II. Murad'a taabiyetlerini göstermek üzere hilatler göndererek giymelerini istediği zaman, Osmanlı sultanı bu emri istemeyerek yerine getirmek zorunluluğunu duydu. Fakat bu konuya değinen bir Arap kaynağı, Osmanlı sultanının bu işi resmen değil, özel bir mecliste yaptığını ve önem vermemiş olduğunu kaydeder.¹⁰⁵⁵

Osmanlı İmparatorluğu, güçlü zamanlarında Atatürk'ün deyişi ile **“istiklâl-i tam”** idi. Hatta 1536'da Fransızlara tanınan **“kapitülasyonlar”** adıyla birtakım imtiyazlar bile onun istiklalini gölgeleyememişti. Ancak imparatorluk **“duraklama”** ve arkasından **“gerileme”** dönemlerine girerken dışa ve içe karşı istiklalini yavaş yavaş yitirmeye başladı: Osmanlılar yükselme devrinde olduğu gibi, duraklama ve gerileme devirlerinde de gücünü cömertçe harcadılar. Fakat her savaşın imparatorluktan bir ülke alıp götürmesine engel olamadılar. Diğer taraftan büyük devletler, azınlıkların haklarını korumak bahanesiyle sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karıştılar.

İmparatorluğun içinde durum daha da kötüydü: Devletin güçlü zamanlarında bile başına büyük gaileler açmış olan yeniciler; artık sarayı, hükümeti, halkı haraca kesiyor; istemediği karar-

¹⁰⁵⁴ **Uzunçarşılı**, 1972: 307; **Tanerî**, 1949: 36.

¹⁰⁵⁵ **Tanerî** 1975: 36.

lar karşısında isyanlar çıkartıyor ve bu yolla gayelerine erişiyorlardı. Böylece istiklali korumakla yükümlü olan yeniçeriler, devleti tahakkümleri altına almışlardı. Yeniçeri Ocağı, 1826 yılında İstanbul halkının da yardımı ile kaldırıldı.

Öte yandan merkezi dinlemeyen “**ayanlar**”, kendilerine bağlı silâhlı birlikler kurmuşlar ve vergilerini topladıkları bölgelerde âdeta bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmeye başlamışlardı. Fakat, devlet, ayanlar karşısında kısa sürede aczini gösterdi: 1808 yılında ayanlar ile devlet arasında Türk tarihinde bir eşine daha rastlanılmayan “**Sened-i İttifak**” imzalanmıştır.

Devlet, 1832 yılında Mısır valisi **Mehmet Ali Paşa**'nın isyanı karşısında da acze düştü: Osmanlı ordusu, Mehmet Ali'ye yenildi. Mehmet Ali'nin istekleri yerine getirildi ve anlaşma yapıldı. Daha sonra Mehmet Ali, istiklal davasıyla harekete geçti ise de, büyük devletlerin araya girmesiyle gayesine ulaşamadı; Osmanlı Devleti-ne tekrar itaatini arz etti.

İmparatorluk güçlü iken zararlı olmayan kapitülasyonlar, devlet zayıflamaya başlayınca Türk istiklalini ortadan kaldıracı-cek şekiller almaya başladı. Bundan dolayı kapitülasyonları kaldırmak, Tanzimat'ın ilanından sonra devletin dış politikasının başlıca gayesi oldu. Fakat ağır dış borçlar yüzünden buna cesaret edilemedi. Ancak İttihat ve Terakki hükümeti, 9 Eylül 1914'te Batılı devletlerin I. Dünya Savaşı'na başlamalarından faydalanarak kapitülasyonları kaldırdı. Kapitülasyonların kaldırılmasına tek itiraz, daha sonra Türkiye'nin de gireceği savaşta müttefiki olan Almanya'dan geldi.¹⁰⁵⁶ Savaşın sonunda Osmanlı Devletinin imzaladığı Sevr Antlaşması'nda (1920) kapitülasyonlar tekrar kondu.

Kapitülasyonlardan sonra Türk istiklaline vurulan ikinci büyük darbe, imparatorluğun son zamanlarında almış olduğu dış borçların ödenmesi için kurulan “**Dûyun-ı Umumiyye**” oldu. Osmanlı İmparatorluğu ilk borçlanmayı 1854'te İngiltere'ye yaptı. Ancak Abdülaziz (1861-1876) devrinde Fransa ve İngiltere'den alınan büyük borçlar, devletin ekonomisini çökertti. 1881 yılında devlet, “**balık, tuz, ipek, tütün ve damga**” işletmelerini alacaklı

¹⁰⁵⁶ **Danışmend**, 1972: 409.

devletlerin idaresine bıraktı. “**Dûyun-ı Umumiyye** (*genel borç-lar*)” idaresinin kurulmasına karşılık dış borçlarda yarı tenzilat yapıldı.¹⁰⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğu, hiç de lüzumu olmadığı hâlde girdiği I. Dünya Savaşı'nda müttefiklerinin yenilmesiyle savaşın devamında yarar görmeyerek barış istedi. 30 Ekim 1918'de Mondros Limanı'nda imzaladığı ateşkes antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu siyasi istiklalini de yitirdi.

Osmanlı İmparatorluğu istiklalini kaybederken Türklük âlemi de derin bir ümitsizlik ve anarşinin içine gömülüyordu. Son Osmanlı idarecileri tarihin akışını Türklük lehine çevirecek yerde, tarihin seyrinin Türklük aleyhine hızla akmasına sebep oldular. Öte yandan Hun, Göktürk ve Selçuklu çağlarında olduğu gibi bir kısım Osmanlı aydını, Türk milletinin kurtuluşunu şu veya bu devletin desteğini kazanmakta ve onun hâkimiyeti altına girmekte görüyorlardı. Fakat Türk milleti, en zor anlarında içinden bir lider çıkarmasını biliyordu. Bu defa da böyle oldu. Lider, 1919'da Samsun'a çıktığında, milletinden başka güvendiği hiçbir şeyi yoktu. Mustafa Kemal, milletinin kendi etrafında toplanması için çağrıda bulundu. Türk milleti, tarihinin derinliklerinden gelen geleneğine uydu; lider ile millet birleşti ve mucize gerçekleşti. Tarihte ilk defa tamamen yok olmakla karşı karşıya gelmiş olan Türk milleti, en zor şartlar altında dünyada bir benzeri dahi bulunmayan bir zafer kazandı. Mustafa Kemal 1938'de ebediyete geçerken “**istiklâl-i tam**” olarak en büyük eserini çoktan tamamlamıştı. Bugün Asya'dan başlayıp Afrika'ya kadar sıra sıra ortaya çıkan bağımsız devletler ise, onun hareketinin milletlerarası platformda bir sonucundan başka bir şey değildir.

Sonuç:

1-) Çin Yıllıklarının kayıtlarından öğrendiğimize göre, Türklerde istiklal fikri pek erken çağlarda ortaya çıkmıştır. Onlar hür olmayı, yaşamalarının ilk şartı saymışlar ve onu her şeyin üzerinde tutmuşlardır.

¹⁰⁵⁷ Danişmend, 1972: 321.

2-) Bazı devirler istisna edilirse, bütün Türk tarihinin istiklal mücadeleleriyle geçtiği söylenebilir. Bu da Türklerin yaşama azimlerini gösterir.

3-) Bugün olduğu gibi, dün de milletler için siyasi istiklalden çok, kültür istiklali önemli idi. Kültürlerini iyi koruyamayan, yabancı kültürlerin etkisi altında kalan milletlerin er veya geç siyasi varlıklarını da ebediyen yitirdikleri tarihçe sabittir. Tarihte mevcut olup da bugün dünyada adları bile kalmamış birçok kavim vardır. Çin'in eritme politikasının (*politique d'assimilation*) karşısında Hunların ve Göktürklerin kültürlerini korumakta direnmeleri ve Chung Han-yüeh, Ton Yukuk gibi devlet adamlarının zamanında uyarıları, çünkü olduğu kadar bugünkü, yarınki istiklalimiz bakımından da büyük önem taşır.

4-) Dışta düşmanlar (*Çin*) tarafından bunaltılan; içte türlü iktisadi darlıklarla karşı karşıya gelen Türkler (*Hunlar ve Göktürkler*), zaman zaman siyasi istiklallerini kaybetmişlerdir. Ancak alışamadıkları esaret hayatının acısına uzun süre dayanamayan Türkler, kendi aralarından çıkardıkları bir önderin sevk ve idaresi altında istiklallerini yeniden kazanmışlardır.

5-) Örneklerimizden anlaşılacağı üzere, Türkler kaybettikleri istiklallerini yeniden kazanmasını bildikleri kadar, onu korumasını da biliyorlardı.

6-) Her millet az veya çok esirlik hayatı yaşamıştır; fakat Türk milleti bütünü ile hiçbir zaman esir edilememiştir.

7-) Orhon Âbidelerine göre, Türklerde istiklali kaybetmek "ölüm" ile bir tutulmuştur. Aynı anlayış Atatürk'te "Ya istiklal, ya ölüm!" vecizesi ile dile getirilmiştir.

FIKİR YAZISI BİRİNCİSİ

YARIŞMAMIZ SONUÇLANDI

Fikir yazılarında "SALUR"

rumuzuyla katılan

Salim KOCA birinci oldu

İkinciliği "GÖKTÜRK" rumuzuyla katılan

Ahmet DOĞAN, Üçüncülüğü de "TÜRKMEN TÖRELİ" rumuzuyla katılan Sedat ÇOLAK kazandı

Jüri ayrıca "ÖZTÜRK" rumuzuyla katılan Muhammet ÖZTÜRK'ü, "KELEBEK" rumuzuyla katılan Adnan ŞENEL'i ve "ÇİÇEKLER BÜYÜR" rumuzuyla katılan Necdet EKİÇİ'yi de mansiyona layık gördü

● Said Bilgiç, Ahmet Kabaklı, Prof. Mustafa Kafalı, Prof. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Necmettin Hacıeminoğlu'ndan oluşan FİKİR YAZILARI JÜRİSİ geride bıraktığımız hafta içinde SALİM KOCA'nın aşağıda okuyacağınız yazısını BİRİNCİLİK ödülüne lâyık gördü

Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri

A tımsık, "biz Türkler bütün tarih-himik boyunca hürriyet ve istiklâl sembol olmuş bir millettir" derken şişhisi, tarihi bir temele dayandı. Zira tarihi temele dayanmaksızın söylenmiş sözlerin boş laf olmaktan, öğünmekten öteye bir anlamının bulunmadığını Atatürk'ün daha iyi bilen olamış. Biz, Atatürk'ün bu sözünün hiç de temelsiz olmadığını Hun, Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı çağlarından seçtiğimiz mükemmel (somut) örneklerle göstermek istiyoruz.

Günümüzden hemen hemen 2200 yıl önce Türkler, İçte Orta Asya'yı aile-birliğinde eleştiriyor, çetin iklim ve çevre şartları (1) ve dışta ise, Çin olmak üzere iki düşman ortasına karşı birden savaşmak zorunda kalmışlardı. Bundan dolayı onlar pek erken çağlarda yaşamaları için gerekli tedbirleri alıyorlar, yani devlet teşkilatını kurmuşlar ve Orta Asya'ya hakim olmakla kalmamışlar, muhtelif ülkelerde yayılmışlardır. Buna rağmen onlar bütün çetin iklim şartları karşısında başta ekonomik geçici olan ürünleri kaybederek sayıyorlar, bütün de Çin'in ilkelci siyaseti yüzünden yenik

dişerek, geçici de olsa siyasi istiklallerini kaybediyorlardı. Ne sadece iktisadi darlık ve ne de Çin'in beyler arasında nifak sokmakla meydana gelen iç savaşlardan birisi Türkler'in istiklallerini yitirmelerine yetiyordu. Ancak iki felâketin de arka arkaya gelmesi, istiklâlin kaybedilmesine sebep oluyordu. Fakat sebep ne olursa olsun istiklâl kaybetmek, Türkler arasında sert tepkilere yol açıyordu.

Hunlar'da M.Ö. 54 yılında, ekonomik sıkıntı ve taht kavgası olmak üzere iki felâket arka arkaya gelmişti. Hükûmdarlık tahtında oturan H-han-yeh kardeşi Çiçeli ile giriştiği taht mücadelesinde yenik düşmüş, varisinin de tavsiyesi üzerine Çin egemenliğine girmek zorunda kurtarmak karmıştır. Çin yalâkının kayıtlarına göre, bu durum Hun devlet medenisi seri tartışmalara sebep olmuştur. Bugünkü belli başlı Avrupa milletlerinin bile daha ortaya çıkmadıkları bir çağda, Türkler'in istiklâle verdikleri büyük değeri göstermesi bakımından bu tartışmayı kısın aşağıya alıyoruz.

"Hunlar cemret ve kuvveti taklid ederler, bağışlamak ve kölelik onlara Çin adı bir şey olarak gelir. At sonunda

kavga ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu ve milletler arasında kuvvet ve otorite kazandı. Yigit savaşçılar ölmeye kadar Savaşmalık ki, vudüğünü devam ettirebiliriz. Şimdi iki kardeş taht için mücadele ediyorlar. sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacak. Oman (mücadeleyi kaybedenin) ölümünden sonra itibar ve şöhreti artacak ki, oğulları ve torunları daima devletin hakimleri kalacaklar. Gerçi şimdi Çin biden daha güçlü; fakat Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e vatan- (bağış) kulan ve atalarımızın devletini (Çinli'ye) devredelim? Bu, ölmüş (atalarımıza) Tan-hu'lara büyük bir hakaret olur ve böylece (kompa) devletler arasında güllük duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmakla) suknet teker teker edilebilir bile, kavimler arasında yeniden üsulanlığımsızı elde edilebiliriz!" (2)

Bu uyarıcı sözlerle nâgün Ho-han-yeh Çin egemenliğine girdi. İstiklâlin fedâ edilmesinin güllük ve utanç verici bir

FİKİR YAZISI BİRİNCİSİ

lan Çi-çei ve taraftarları Çin egemenliğini tanımayarak Batı'ya çekildiler ve Türkistan'da yeni yerleşik hayata geçtiler. Fakat Çinliler Çi-Çi Han'ın peşini bırakmadılar, büyük bir kuvvetle anasını oturdular kaleyi kuşattılar. M.O. 36 yılında ve-

cini zaptedemeyişleri, onu sadece vergiyi bağlamakla yetinmişlerdir. Şüphesiz bu hareketin Hunlar'ın istiklalleriyle yakından ilgisi vardı. Biraz yukarıda Hun vesirinin de belirttiği gibi, Hunlar'ın nüfusu Çin'in ancak bir eyaleti kadar idi Her

nasıl olabilir? Bu kavimlere karşı savaş politikası gütmemeliyiz" (4)

Bu Çinli bakışları da belli başlı Çin üstlilerinin Hunları idareleri altına almaya depremdeğerlerini belirterek, birçok muhalif kışkırtarak pohannaya "Hunlar'ın

Yeni DÜŞÜNCE Fikir Yazısı Alanında Birincilik kazanan Salim KOCA. 1952 yılında, Konya'nın Beyşehir kazasının köylerinden yeni adı Yeşiladağ olan Salur'da dünyaya geldi. İlk tahsilini köyündeki, orta tahsilini ise Beyşehir'deki okullarda tamamladı. 1975 yılında Dil ve Tarih-

SALİM KOCA KİMDİR?

Cografya Fakültesi'nin Tarih bölümünün Genel Türk Tarihi kürsüsünden mezun oldu. Önce Ankara İlişkili Öğretmenevi'nde tarih öğretmeni olarak toplam üç yıl görev yaptı. Aynı zamanda Prof. Mehmed Altay Köymen'in yönetiminde mastırı tamamladı. Sahasında doktora yapabilmek amacıyla görevinden ayrılarak Almanya'ya gitti. Goethe Enstitüsü'nde Almanca öğrendi ve dil sertifikası aldı. Bunu takiben Freiburg Albert-Ludwig Üniversitesi'nde doktora kayı oldu.

Yabancı dil olarak Almanca, Fransızca ve Farsça bilen Salim KOCA'nın Kültür Bakanlığı'nın çıkarmakta olduğu "Millî Kültür" dergisiyle halen "Bizim Anadolu, Orta Doğu ve Hergün" gazetelerinde çeşitli yazılarında yayınlanmıştır.

Salim KOCA evli olup, bir kız babasıdır.

riten mücadelede Çi-çei de dahil olmak üzere 1518 kişi istiklali uğruna hayatlarını kaybettiler.

Böylece tarihin kaydettiği ilk istiklali mücadelede umulmadık bir şekilde kaybedilmişti. Ancak Çi-Çi Han ve taraftarları, girdikleri mücadeleyi şerefli bir şekilde kaybederken gelecek nesilleri iyi bir ideal bırakmışlardı. Nitekim onlar daha mücadeleye girmeden önce, kaybettilerini takdirde "öğullarının ve torunlarının daima devletin haklarını koruyacakları" biliyorlardı.

Hun Tan-hu'su Mo-han yeh örneğinde olduğu gibi, bazı Hun vesirleri haklarını Çin egemenliğini tavsiye ederken, Çin'i iyi tanıyan bazı vesirler de ötekilerin aksine Hun hakanlarını böyle bir tehlike için uyarıyorlardı. Böyle uyarılardan birini M.O.169 yılında vesir Chung Han- yüeh Hun-Tan-hu'ok'ok'a yapmıştı. İşlenmiş veya işlenmemiş Çin pekkileri ile Çin yemeklerinden çok hoşlanan Hun hakanı vesiri şöyle demişti: "Bütün Hunlar'ın sayı Çin'in bir unsuru eyletine bile çit olamaz. Halbuki nüfusun çokluğu bakımından Çin daha güçlüdür. Ayrıca onları gıyeye ve yiyecek maddeleri de bütünlük başkardır. Bundan dolayı onlara hiçbir duyumsuzluna! Sindi Tan-hu Hun örf ve adetlerini değiştirmek ve Çin'in gıyeye ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunlar'ın, tamamen Çin'in tesiri altına girmesi için onların manülerinden onda ikisini elde etmesi kafi gelecektir" (3)

Hunlar güçlü oldukları zamanlarda Çin'i büyük defa yenmişlerdir. Fakat Hun hakanları her defasında da Çin ülke-

devirde dünyanın en kalabalık nüfusuna sahip olan Çin'e Hunlar giretilerdi, süphe- sis, kısa bir zamanda eriycekler ve millî yetilerini tamamen yitireceklerdi. Bu durumu çok iyi bilen Hun hakanları, Türkler'i daima Çin'den uzak tutmak istemişlerdi. Atilla'nın da Bizans ve Roma'ya girmemesi aynı sebeplede inah edilebilir. Aynı düşünce ile Hun hakanları ticaretini bile Çin sınırında kurulan" sunu pazarları"nda yapıyorlardı. Atilla'nın da aynı tedbirle başvurduğu bilinmektedir.

Öte yandan Türkler'i egemenliği altına alması dış politikasının temel hatline getiren Çinliler, imparatorluk mecb- rinde bu meseleyi sık sık tartışıyorlardı. Bir kısım Çin generali Türkler'in üzerine büyük ordular sevk edilmemesi teklif ederken, Hunlar'ı yakından tanıyan diğer bir kısım general ise, meşhurların gelecekte ne- hup olan Hun Türkler'i egemenlik altına almasını mümkün olamayacağı ve barış politikası izlenmesi fikrinin savunulması. Bu tartışmaların birinde Çin generali Han An-kuo muarazına şöyle der: "Onları (Hunlar'ı) yakalamak ve idare etme altına almak çok güçtür. Onların topraklarını almak bile, bu bizim büyümeye hiçbir yarar veremeyecektir. Onların halihazır idare- rine altına almakla bizim güçümüz de artmaz olmayacaktır. Çünkü onlar en te- hli çağlardan beri, hiç hiçbir zaman barış- ta olmadılar. Hunlar savaşçı ve savaş se- ver tamlardır. Bir fırsat gibi ortaya çı- karsa ve şampak gibi der haybularlar. Hayvan üstlerine sahip olan, aşçı ve boyuncularından yapılmış yayları ile otlan ve maları kileyerek geçen bu kavimleri, ni- sim gibi oturan bir kavim, idare etme

Çin idareti altına alınamayacağı" görüş- ümlü savunur. Savunduğu fikir generalin- ki ile aynı: "O çağlardanberi birçok ne- mül ve kışkırtılara tecrübeyle anlaşıldı ki, Hunlar hakimiyet altına almaz, idare edilemezler. Akın, yağma ve geri çekilme onların hayatlarıdır" (5)

Doğu kaynaklarında "Türkler'in egemenlik altına alınamayacağı" görüşü- nü benimser fikirler: Her kaynaklarında da geçer. Bu konuda Amp tarihçişi Mervezi tarih üy bilgisi Hipokrat'ın şu sözleri nakleder: "Asya halkından bir ulus (Türkler) vardır ki, onlar hiç kimseye bağlı değillerdir. (...) Bu halk milletler- lara (Türkler) hakim olamazlar. Zira onlar kendilerini hakim olan insanlar- dır. Başkalarını kendi başlarına baskılar- dır yapmazlar. Başkaları için değil, so- dece kendileri için çalıyorlar ve uğraş- ırlar. Başarı diğer insanların daha sadım ve daha cendardır" (6)

Çin esaretine düşen Hua boyleri, Çin'in crime politikasını rağmen millî benliklerini hiçbir zaman kaybetmiyor- lar, istiklallerini elde etmek için furtu kolluyorlardı. Hua imparatorluğu yıkıl- dıktan ve Orta Asya'da Hua hakimiyet- inden cem bir kalmadıkta sonra, Hua boyleri gull gibi çalıyorlar ve Çin esaretinden kurtulmanın çabalarını en- yorlardı. Bu topraklarında birkilaf, 384 yılında yapılmış, hareketi anlatılır, eden bir Hun komutanı ordu başı buhannı- re şöyle ilap etmiştir: "Tan-hu'mana sadece bir emama idare; boyler Çin'e cem olmuştur. Bu halde 20 bin kişilik bir

BİBLİYOGRAFYA

- **Ahmed Bin Mahmud** (1977); Selçuk-nâme, I, II, (Haz. E. Merçil), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- **Ahmet Cevdet Paşa** (1298); Tarih-i Cevdet, C.III.
- **Ahmed Tevhîd** (1341); Antalya Surları Kitâbeleri, T.O.E. M.
- **Ahmet Vefik Paşa**; Lehçe-î Osmanî.
- **Ahmed Zeki Paşa** (2008); Tatarların Menşeleri ve Akınlarının Ana Sebepleri Hakkında, Çev. F. Tamir, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara, s. 636-642.
- **Aksarayi** (1944, 2000); Müsâmeretü'l-Ahbâr, (Yay. O. Turan); (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- **Aksoy**, Ömer Asım; Deyimler Sözlüğü, C. I-II.
- **Alptekin**, Çoşkun (1971); Selçuklu Paraları, SAD, III, s. 435-591.
- **Altheim**, Franz (1967); Geschichte der Hunnen, I, IV, Berlin.
- **Altheim**, Franz (1959-1967); Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği, (Ter. E. T. Elçin), İstanbul.
- **Altheim**, Franz (1967); Attila et les Huns, Paris.
- **Arat**, Reşid Rahmeti, (1987); Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bununla İlgili Tâbirler, Makaleler, I, Ankara, s. 180-203; Alm., Über die Orientations-Bezeichnungen im Türkischen; s. 204-221; Eski Türk Hukuk Vesikaları; Oğuz Kağan Destanı, Makaleler, I, Ankara.
- **Arat**, Reşid Rahmeti (1987); Makaleler, I.
- **Arsal**, S. M. (1947); Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul.
- **Anna Kommena** (1996); Alexiad, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, İnkılap Kitapevi.
- **Aslanapa**, Oktay (1990); Türk Sanatı, Ankara.
- **Attaliates** (1990); Les Turcs au Moyen-âge, Fr. Trc. Xavier Jacop, Ankara.
- **Ayalon**, David (1989); Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi, (Çev. S. Kotantamer), E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi, IV.
- **Ayda**, Adile (1987); Türklerin İlk Ataları, Ankara.

- **Ayda**, Adile (1974); Etrüksler Türk mü idi?, Ankara.
- **Aydarov**, G. (1966); Yazık Orhonskogo Pamyatnika Bilge Kagana, Alma-Atı.
- **Azimli**, Mehmet (2001); Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu, Türkler, IV, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), s. 364-374, Ankara: Semih Ofset.
- **Bacon**, Elizabeth. E. (Tarihsiz); Esir Orta Asya, (Ter. T. Say), Tercüman 1001 Temel Eser.
- **Baharlı**, Oraz Polad (1995); Eski ve Orta Çağlarda ve Günümüzde Nevruz, Nevruz, (Haz. S.Tural), Ankara.
- **Bahçeci**, Muhiddin (1986); Mâturîdî'nin Kelam Metodu, Ebû Mansur Semerkandî Mâturîdî, Kayseri, s. 23-31.
- **Barthold**, V. V. (1975); Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Haz. K. Y. Kopraman-İ. Aka), Ankara.
- **Barthold**, V.V. (1981); Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul.
- **Baştav**, Şerif (1941); Sabir Türkleri, Belleten, S. 17,18, s. 53-99.
- **Baumann**, H. (1981); Im Lande Ur. Die Entdeckung Altmesopotamies, Ravensburg.
- **Baykara**, Tuncer (1997); Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir.
- **Belâzuri** (1987, 2002); Fütuhu'l-Buldân, (Çev. M. Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- **Beyhakî** (1371); Târîh-i Beyhakî, (Yay. A. E. Feyyaz), Tehran.
- **Bilgiç**, Emin (1982); Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri, DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ankara.
- **Brandenstein**, Wilhelm (1937); Die Herkunft der Etrüsker, Leipzig.
- **Brandenstein**, Wilhelm (1937); Etrüsklerin ve Tyrrhenlerin En Eski Tarihine Ait Dil Tetkikleri, Belleten, I, s. 677-751.
- **Brosset**, Marie Félicité (2003); Gürcistan Tarihi, (Çev. H. D. Andriasyan, Haz. E. Merçil), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- **Caferoğlu**, Ahmet (1968); Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.
- **Caferoğlu**, Ahmet (1936-37); Cihan Edebiyatında Türk Kopuzu, Ülkü, 45, 202-215.

- **Caferoğlu, Ahmet** (1934); Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları, TM, IV.
- **Caferoğlu, Ahmet** (1931); Tukyü ve Uygurlarda Han Unvanları, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 105-119.
- **Caferoğlu, Ahmet** (1984); Türk Dili Tarihi, I, İstanbul.
- **ChangJen-T'ang** (1968); T'ang Devrinde Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Tapei.
- **Chavannes, E.-Pelliot, P.** (1911); Un Traite Manichéen Retrouvé en Chine, Paris.
- **Chavannes, Edouard** (1895-1905); Mémoire Historiques de Se-MaTs'ien, II, Paris.
- **Chavannes, Edouard** (1900,1903, 2006); Documents sur le Toukiue Occidentaux, Paris; Batı Türkleri Tarihi, (Çev. M. Sirmen), İstanbul: Selenge Yayınları.
- **Cahen, Claude** (1943-45); La Tuğra Seljukide, Journal Asiatique, 234, s. 167-172.
- **Cahen, Claude** (1949); Le Melik-nameh et l'histoire des origine Seljukides, Oriens, I, II.
- **Cahen, Claude** (1984); Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev. Y. Moran), İstanbul: Emek Gazete ve Matbaacılık Ltd. Şti.
- **Câhiz** (1967); Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, (Çev. R. Şeşen), Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- **Cüveynî** (1988); Tarih-i Cihangüşa, I, II, (Çev. M. Öztürk), Ankara.
- **Czegledy, K.** (1998); Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri, (Ter. E. Çoban), İstanbul.
- **Çağatay, Saadet** (1968); Kutadgu Bilig'de Olgurmuş'ın Kişiliği, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, s. 39-49.
- **Çağatay, Saadet** (1970); Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş, Türk Kültürü, S. 98, Ankara, s. 27-43.
- **Çağatay S. -Tezcan S.** (1975-76); Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogdça Buğut Yazıtı, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), s. 245-252.

- **Çandarlıoğlu, Gülçin** (1983-84); Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri, Tarih Dergisi, XXIV.
- **Danişmend, İsmail Hami** (1964); Türklük Meseleleri, İstanbul, İstanbul Kitapevi.
- **Danişmend, İsmail Hami** (1964); Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi, İstanbul.
- **Danişmend, İsmail Hami** (1972); İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, İstanbul.
- **Dankoff, R.** (1977); Animal traits in the army commander, Anal of Turkish Studies, I, s. 95-112.
- **De Groot, J. J. M.** (1921); Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig.
- **Deguignes, J.** (1976); Büyük Türk Tarihi, C: II, İstanbul.
- **Deer, J.** (1954); İstep Kültür, (Ter. Ş. Baştav), DTCFD, XII.
- **Dede Korkut Kitabı** (1971); Haz. M. Ergin, İstanbul.
- **Dilâçar, A.** (1972); Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara.
- **Divanü- Lugatî't-Türk Dizini** (1972); Haz. A. Caferoğlu, Ankara.
- **Divitçioğlu, Sencer** (1987); Kök Türkler, İstanbul.
- **Diyarbakirli, Nejat** (1972); Hun sanatı, İstanbul;
- **Diyarbakirli, Nejat** (1979); Orhun'dan Geliyorum, Türk Kültürü, s. 198-199.
- **Donuk, Abdülkadir** (1988); Eski Türk Devletlerin İdari-Askerî Unvanlar ve Terimler, İstanbul.
- **Donuk, Abdülkadir** (2000); Türklerde Akrabalık Adları, Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri, İÜ, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul.
- **Durant, Will** (1978); Medeniyetin Temelleri, İstanbul.
- **Durmuş, İlhami** (2016); Türk Kültürüne Giriş, Ankara.
- **Düsturnâme-i Enverî** (1928); haz. M. H. Yinanç, İstanbul.
- **Eberhard, Wolfram** (1942); Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri, trc. Ş. Akkaya, Ankara.
- **Eberhard, Wolfram** (1940-41); Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlûmat, Ülkü, 92, s.161-172.
- **Eberhard, Wolfram** (1942); Çin'in Şimal Komşuları, Ankara.

- **Eberhard, Wolfram** (1947-1987); Çin Tarihi, Ankara.
- **Eberhard, Wolfram** (1970); Conquerors and Rulllers, Social Forces in Medieval China, Leiden.
- **Eberhard, Wolfram** (1944); Eski Çin Kültürü ve Türkler, DTCFD, IV, s. 1929.
- **Ebû'l-Ferec Greory** (Bar Hebraeus) (1945,1950); Ebû'l-Ferec Tarihi, çvr. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara.
- **Ebû'l Gâzî Bahadır Han** (1958); Sacara-i Tarâkima, nşr. Kono-nov, Moskova, Leningrad, Türklerin Soy kütüğü, Haz. M. Er-gin, 1001 Temel Eser, Tarihsiz; Şecer-î Türkî, nşr: R. Nur.
- **Ebû Hayyân** (1931); Kitâb al-İdrâk li-Lisân al Atrâk, İstanbul.
- **Eflâkî** (1973); Ariflerin Menkıbeleri, C. II, trc. T. Yazıcı, İstanbul.
- **Eisele, P.** (1908); Babylon, München.
- **Elçin, Şükrü** (1966); Tuz-Ekmek Hakkı Üzerine, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara.
- **En Eski Türk Yazıtları** (1327); İstanbul.
- **Ercilasun, Ahmet Bican** (1986); Some remarks on the Oğuz Ka-ğan Epic, Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı düşünceler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), s. 9-12, 13-16.
- **Ercilasun, Ahmet Bican** (2002); Salur Kazan Kimdir?, Millî Folk-lor, S. 56, s. 22-34.
- **Ercilasun, Ahmet Bican** (2004); Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ.
- **Ercilasun, Ahmet Bican** (2008); Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi, Dil Araştırmaları, S. 3, s. 9-25.
- **Ergin, Muharrem** (1973); Orhun Abideleri, İstanbul.
- **Erkal, M.** (1983); Sosyoloji, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- **-Eröz, Mehmet** (1973); Türk İçtimai Hayatında Totemizm İzleri, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, V/1-4, s. 289-299.
- **Esin, Emel** (1965); The Horse in Turkic Art, Central Asiatic Jour-nal, X.
- **Esin, Emel** (1978); İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul.
- **Esin, Emel** (1968); Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), Tarih araştırmaları Dergisi, VI/11, s. 135-215.
- **Esin, Emel** (1979); Türk Kozmolojisi, İstanbul.

- **Eski Türk Yazıtları** (1987); Ankara.
- **Fazlıoğlu, Ş.** (2006); Arap Romanında Türkler, İstanbul, Küre Yayınları.
- **Franke, Otto** (1930); Geschichte des chinesischen Reiches, I, II, Berlin-Leipzig.
- **Gabain, Annamarie von** (1968-1988); Eski Türkçenin Grameri, trc. M. Akalın, Ankara.
- **Gabain, Annamarie von** (1965); Pferd und Reiter im Mittelalterlichen Zentralasien, Central Asiatic Journal, X.
- **Genç, Reşat** (1981); Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul.
- **Giraud, René** (1960); L'Empires des Turcs célestes, Paris.
- **Giraud, René**, (1999); Gök Türk İmparatorluğu, trc: İ. Mangaltepe, İstanbul.
- **Golden, P. B.** (2002); Türk Halkları Tarihine Giriş, trc. O. Karatay, Ankara.
- **Gordlevskiy, V.** (1988); Anadolu Selçuklu Devleti, çvr. A. Yaran, Ankara.
- **Gökalp, Ziya** (1972); Türkçülüğün Esasları, Haz. M. Kaplan, İstanbul.
- **Gökalp, Ziya** (1974); Türk Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul.
- **Gökyay, Orhan Şaik** (1973); Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul.
- **Grenard, Fernand** (1992); Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, (Çev. O. Yüksel), İstanbul.
- **Grousset, René** (1980); Bozkır İmparatorluğu, (trc. R. Uzman), İstanbul.
- **Grönbech, K.** (1936-1942); Kommanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex Codex Cumanicus, Kobenhaun; trc. K. Aytac, Kuman Lehçesi Sözlüğü, Ankara 1992.
- **Gumilev, L. N.** (2002); Hunlar, trc. A. Batur, İstanbul.
- **Gümüşçü, Osman** (2002); XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler, Türkler, VI, s. 358-364.
- **Günaltay, Mehmet Şemseddin** (1987); Yakın Şark, Ankara.
- **Günay, Ü. - Güngör, H.** (1997); Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, İstanbul.

- **Güngör**, Harun (1995); *Ön Asya Kültüründe Yeniden Doğuş ve Türklerde Nevruz*, Nevruz, Haz: S. Tural, Ankara.
- **Hallade**, M. (1972); *Batı Türklerinden Önce Amu-derya ile Sind Nehirleri Arasında Sanat Gelişmesi*, Fr. Le developpement de l'art le provinces allant de l'Oxus l'Indus avant l'arrive des Turcs Occientaus, *Türk Kültürü El-Kitabı*, II, İstanbul.
- **Haussig**, Hans. Wilhelm (1997); *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, trc. M. Kayayerli, Kayseri.
- **Hennig**, W. B. (1948); *The Date of the Sogdian Ancient Letters*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, s. 601-615.
- **Hirt**, F. (1899); *Über Volga-Hunnen und Hiung-nu*, *Sitzungen-berichte der bayerischen Akademie der Wissenschaft*, II, s. 245-78.
- **Hrozny**, B. (1940); *Die aelteste Geschichte Vorderasiens*, Prag.
- **İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler** (1971); haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul.
- **İbn Bibi** (1956, 1996); *el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, Ankara: Türk Tarih Kurumu; (Çev. M. Öztürk), I, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, T.C. Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser.
- **İbnü'l-Esir** (1979, 1987); *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, IX, X, (Yay. C. J. Tornberg), Beyrut: E. J. Brill; *İslâm Tarihi*, (Çev. A. Özeydın), VIII, IX, X, İstanbul: Bahar Yayınları.
- **İbn Fazlan Seyahatnâmesi** (1975); Ter. R. Şeşen, İstanbul.
- **İbn Hassul** (1940); *Tafdîlu'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l-Ecnâd*, (Yay. 'Azzâvî), *Belleten*, IV, (Çev. Ş. Yaltkaya), s. 15-51, 235-316.
- **İnalcık**, Halil (1966); *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, s. 259-271.
- **İnan**, Abdülkadir (1968); *Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri*, *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, s. 311-334.
- **İnan**, Abdülkadir (1968); *Manas Destanı Üzerine Notlar*, *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, s. 125-160.
- **İnan**, Abdülkadir (1968); *Makaleler ve İncelemeler I*.

- **İnan**, Abdülkadir (1991); Makaleler ve İncelemeler II.
- **İnan**, Abdülkadir (1972); Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara.
- **İnan**, Abdülkadir (1972); Şark ve Klasik Edebiyatında Türkler ve Türk Ordusu, Türk Kültürü, S:118
- **İnan**, Abdülkadir (1976); Eski Türk Dinî Tarihi, Ankara.
- **İzgi**, Özkan (1978); XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 9.
- **İzgi**, Özkan (1989); Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnâmesi, Ankara.
- **Jisl**, Lumir (1963); Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, Belleten, XXVII.
- **Johansen** (1966); Ulla, Alaçyq, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara.
- **Julien**, Stanislas (1864); Documents Historiques sur les Toukioue, (Turcs), Journal Asiatique, 6/3; 6/4.
- **Kadri**, Hüseyin Kazım (1943); Türk Lügatî, Cilt: III.
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1988); Malazgirt Muharebesi,
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1970); Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, s. 1-38.
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1987); Türk Bozkır Kültürü, Ankara.
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1973); Sultan Melikşâh, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1976); Abbasîler Zamanında Türkler, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1977); Türk Millî Kültürü, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- **Kafesoğlu**, İbrahim (1980); Eski Türklerde Meclis, (Toy), I. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul.
- **Kaplan**, Mehmet (1985); Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, III., Tip Tahlilleri, İstanbul.
- **Kaplan**, Mehmet (1987); Türk Milletinin Kültürel Değerleri, Ankara.
- **Kaplan**, Mehmet (1979); Oğuz Kağan Destanı, İstanbul.
- **Karamanlioğlu**, Ali (1967); Kutadgu Bilig ve Kumandan, Türk Kültürü, S. 58, s. 45-48.

- **Karapınar, M.** (2001); Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri, Türkler, IV, (Ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek, S. Koca), s. 352-363, Ankara: Semih Ofset.
- **Kaşgarlı Mahmud** (1939-40-41); Dîvânü Lügati't-Türk, I, II, III, (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- **Kaymaz, Nejat** (1970); Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman, Ankara.
- **Kinal, F.** (1983); Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara.
- **Kinnamos, Ioannes** (2001); Historia, haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara.
- **Koca, Salim** (2003-a); Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara: Odes Ltd. Şti.
- **Koca, Salim** (2003-b); Türkiye Selçukluları Tarihi, II (Malazgirt'ten Miryokefalon'a), Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.
- **Koca, Salim** (2005); Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Ankara, Berikan Yayınevi.
- **Koca, Salim** (1990); Türk Kültürünün Temelleri, İstanbul.
- **Koca, Salim** (1997-a); Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun.
- **Koca, Salim** (1997-b); Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, Ankara.
- **Koca, Salim** (2001); Anadolu Türk Beylikleri Tarihi, Trabzon.
- **Koca, Salim** (1993); Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullandıkları Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri, III, Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Selçuklu Araştırma Merkezi, Konya, s. 149-161.
- **Koca, Salim** (1995); Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri, Belleten, LIX/224,
- **Koca, Salim** (1977); Türklerde Tuz-Ekmek Hakkı, Millî Kültür, 1/7.
- **Koca, Salim** (1977); Türk Karakterinin Sembollerinden Tuz-Ekmek, Millî Kültür, 1/10.
- **Koca, Salim** (1983); Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri, Millî Kültür, 42.
- **Koca, Salim** (2008); Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü, Selçuk Türkiyat, 23.

- **Koppers, Wilhelm** (1941); İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Alm. Urtürken tum und Urindogermanentum, Belleten, V.
- **Koprman, K. Y.** (2009); Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî'ye Göre Türklerin ve Tatarları Yaratılışı, GEFAD, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı-I.
- **Kortepeter, C. M.** (1968); The Origines and Nature of Turkich Power, Tarih Araştırmaları Dergisi, VI.
- **Koşay, Hamit.** Zübeyr (1974); Makaleler ve İncelemeler, Ankara.
- **Köprülü, Mehmet Fuad** (1972); Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara.
- **Köprülü, Mehmet Fuad** (1981); Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul.
- **Köprülü, Mehmet Fuad Artuk Oğulları,** Artuklular, İA.
- **Köprülü, Mehmet Fuad** (1973); İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara.
- **Köprülü, Mehmet Fuad** (1983); İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, İstanbul.
- **Köylerimiz** (1982); T.C. İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Genel Yayın No: 327.
- **Köymen, Mehmet Altay** (1989); Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara.
- **Köymen, Mehmet Altay** (1972-1983-1992); Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı, Ankara.
- **Köymen, Mehmet Altay** (1976); Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 4.
- **Kramer, S. N.** (1959); Die Geschichte beginnt mit Sumer, München; trc: Tarih Sumer'de Başlar, Ankara, 1990.
- **Kuman Lehçesi Sözlüğü** (1992); (Codex Cumanicus).
- **Kurat, Akdes Nimet** (1972); IV-XVIII. Yüzyılda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara.
- **Kurat, Akdes Nimet** (1972); Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi, Ankara.
- **Kurat, Akdes Nimet** (1937); Peçenek Tarihi, İstanbul.
- **Lakoff, George-Johnson, Mark** (2010); Metaforlar/Hayat, Anlam ve Dil, çvr. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul.
- **Landsberger, B.** (1943); Sumerler, (Die Sumerer), DTCFD, I.

- **Landsberger, B. (1944);** Mezopotamya'da Medeniyet'in Doğuşu, (Die Anfaenge der Zivilisation in Mezopotamien), DTCFD, II.
- **Landsberger, B. (1945);** Sümerlilerin Kültür Sahasındaki Başarıları, (Die Geistigen Leistungen der Sumerer), DTCFD, III.
- **Lattimore, O. (1938);** The geographical factor in Mongol History, the Geographical Journal, Vol. 91, No. 1, January.
- **Lattimore, O. (1972);** Studies in Frontler History, Paris.
- **Lattimore, O. (1940);** Inner Asian Frontiers of Chine, New-York.
- **Lloyd, Seton – Rice, David Storm (1989);** Alanya ('Alâ'iyye), çevr. Nermin Sinemoğlu, Ankara.
- **Ligeti, Louis (1962);** Attila Hunlarının Menşei, Attila ve Hunları, trc. Şerif Baştav, İstanbul.
- **Ligeti, Louis (1986);** Bilinmeyen İç Asya, (Çev. S. Karatay), Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- **Liu Mau-Tsai (1958, 2006);** Die Chiesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I, Wiesbaden; Otto Harrassowitz; Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, (Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul, Selenge Yayınları.
- **Maenchen-Helfen, (1955);** Pseude-Huns, Central Asiatic Journal, I.
- **Malov, S. E. (1951);** Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Moskova.
- **Merçil, Erdoğan (1996);** Na'l Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler, Belleten, LX/227.
- **Mervezi, Şeref el Zaman (1975);** Türklerle ilgili kısımlarını tercüme eden R. Şeşen, İbn Fazlan Seyehatnamesi, İstanbul.
- **Michel Le Syrien (1905);** Cronique de Michel le Syrien, III, (Fr. Çev. J. B. Chabot), Paris: Ernest Leroux.
- **Mirhand (1339);** Târih-i Ravzatü's-Sefâ, IV, nşr. Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin, Tehran.
- **Morgan, Jacque de (1981);** Histoire de peuple Armenien, Venedik.
- **Mori, Masao (1978);** Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, İst. Üni., Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, 9.
- **Mori, Masao (1984),** Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri, Belleten, XLVII.

- **Müneccimbaş** (2000-2001); Müneccimbaşı Tarihi, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz; Câmiü'd-Düvel, I, II, (Yay. ve Çev. A. Öngül), İzmir: Akademi Kitapevi.
- **Naîma**, Tarih-i Naîma, C. II.
- **Nâsır-ı Hüsrev** (1985); Sefernâme, (Çev. A. Tarzî), İstanbul.
- **Németh**, Gyula (Julius) (1940); Türklüğün Eski Çağı, (Çev. Şerif Baştav), Ülkü, XV/87, s. 299-306.
- **Németh**, Gyula (Julius) (1982); Attila ve Hunları, trc. Şerif Baştav, Ankara.
- **Nesevî**, Siretü Sultan Celâlü'd-dîn Mengüberti, çvr. Necip Asım, İstanbul.
- **Niketas**, Khoniates (1995); Historia, çvr. F. Işıltan, Ankara; (1958): Die Krefahrer Erobern Konstantinopel (Historia), (Alm. Çev. F. Grabler), Bonn: Bekker.
- **Neşri**, Kitab-ı Cihannuma, yay. F.R. Unat ve M.A. Köymen, C. II.
- **Nizamüddin Şamî** (1949); Zafernâme, Ter: N. Lügal, Ankara.
- **Nizâmü'l-Mülk** (1976, 1980); Siyâset-nâme, (Yay. ve Çev. M. A. Köymen), Ankara: D.T.C.F. Yayını, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- **Novgorodova**, E. (1980); Die Alte Kunst der Mongolei, Leipzig.
- **Oğuz Kağan Destanı** (1972); Çev: Zeki Velidi Togan, İstanbul.
- **-Onat**, Ayşe (1987); Çin'de Kurulan Hun Devletleri, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara.
- **Okladnikov**, A. P. (2000); Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi, İstanbul.
- **Orhon Yazıtları** (1988); T. Tekin, Ankara.
- **Orhun Âbideleri** (1973); haz. M. Ergin, İstanbul.
- **Orkun**, H. N. (1987); Eski Türk Yazıtları, Ankara.
- **Ögel**, Bahaeddin (1948); Çin Kaynaklarına Göre Wusunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCFD, VI.
- **Ögel**, Bahaeddin (1948); Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında, DTCFD, VI/4, s. 431-460.
- **Ögel**, Bahaeddin (1971), Türk Mitolojisi, Ankara, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü.

- **Ögel**, Bahaeddin (1971); Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I, II, İstanbul.
- **Ögel**, Bahaeddin (1981); Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, II Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- **Ögel**, Bahaeddin (1982); Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- **Ögel**, Bahaeddin (1984); İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara.
- **Öğreten**, A. (2000); Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşında Kullanılması, Belleten, LXIV, 241.
- **Özaydın**, Nevzat, Türkiye Folklorunda Tuz, UTFKB, C.II.
- **Özerdim**, Muhaddere. N. (1963); Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini, Belleten, XXVII.
- **Öztelli**, Cahit, Türklerde Anda Yemin, TFA.
- **Pakalın**, Mehmet Zeki (1971); Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, İstanbul.
- **Pan-Ku** (1927); Han Shu (Hannâme), Shang-hai, Commercial pres, 94A, 4b.
- **Pamukçu**, Ekrem (1994); Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- **Pelliot**, Paul (1915); L'Origines de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs, TP, XVI.
- **Pelliot**, Paul (1920); A propos des Comans, Journal Asiatiques.
- **Pelliot**, Paul (1995); Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine, Çev: V. Köken, Ankara.
- **Pipes**, D. (1978); Turks in early Muslim service, Journal of Turkish Studies, II, s. 85-96.
- **Potanin**, G. N. (1884); İnorodsti Altaya, Jivolisnaya Rossiya, XI, Petersburg.
- **Potanin**, G. N. (1887-1893); Oçerki severo-zapadnoy Mongolii, I-IV, St. Petersburg.
- **Pritsak**, O. (1953); Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul.
- **Pritsak**, O. (1959); Xun der Volksname der Hsiung-nu, CAJ, V.

- **Radloff**, W. (1894-1895); Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, St Petesburg.
- **Radloff**, W. (1976); Sibirya'dan (Seçmeler), Ter: A. Temir, İstanbul.
- **Radloff**, W. Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme, C. 1-18
- **Rasonyi**, Laszlo (1970, 1971); Tarihte Türklük, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- **Ravendî** (1957); Râhatü's Sudûr, I, Çev: A. Ateş, Ankara.
- **Read**, H. (1981); Sanat ve Toplum, Ter: S. Mülâyim, Ankara.
- **Reşideddîn Fazlullah** (1960); Câmîü't-Tevârîh, II, yay, A. Ateş, Ankara.
- **Roux**, Jean Paul (1994); Türklerin ve Moğolların Eski Dini, trc. A. Kazancıgil, İstanbul.
- **Roux**, Jean Paul (1995); Türklerin Tarihi, İstanbul.
- **Runciman**, Steven (1986); Haçlı Seferleri Tarihi, I, çvr. Fikret Işıltan, Ankara.
- **Sadrüddîn**, Hüseyinî (1943); Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, trc. Necati Lügal, Ankara.
- **Sami**, Şemseddin, Kamus-i Türkî.
- **Sayılı**, A. (1982); Mısır'da ve Mezopotamyalılar'da Matematik, Astronomi ve Tıp, Ankara.
- **Schmökel**, H. (1962); Das Land Sumer, Stuttgart.
- **Sergen**, Semih (1986); İslâm'da Hz. Mevlânâ'da Kadına Saygı, Millî Kültür, S. 52.
- **Sevim**, Ali (Sıbt İbnü'l-Cevzi) (1997-1998, 2008); Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Türk Tarihi Belgeleri Dergisi.
- **Sevim**, Ali (2005); İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XXVI.
- **Sinor**, Denis (1965); Notes on the equine terminology of the Altaic peoples, Central Asiatic Journal, X.
- **Sinor**, Denis (2000); İç Asya Kavramı, trc. R. Sezer, İstanbul.

- **Sinor**, Denis (2000); Göktürk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, Erken İç Asya Tarihi, Ter: T. Tekin İstanbul.
- **Sinor**, Denis (1950); Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar, çvr. A. Ateş, İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VI, s. 1-14.
- **Stein**, A. (1924); İntermost Asia, its geography as a factor in History, the Geographical Journal, May, June.
- **Strzygonisli**, Josef (1935); Türkler ve Orta Asya Sanatı, Türkiyat Mecmuası, III.
- **Ssu Ma-Ch'ien** (1989); Shih-chi (Tarihî Notlar), Urumçi, 110. bölüm, "Hunlar Tezkeresi".
- **Stebleva**, I, V (1965); Poeziya tyurkov, VI-VIII vekov, Moskova.
- **Sümer**, Faruk, (1960); Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, DTCFD, XVIII.
- **Sümer**, Faruk (1953); Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Âdeti, Resimli Tarih Mecmuası, IV/44, 2533-2535.
- **Sümer**, Faruk (1999); Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı., İstanbul:
- **Sümer**, Faruk (1972); Oğuzlar (Türkmenler), Ankara.
- **Sümer**, Faruk - **Sevim**, Ali (1971); İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- **Şeşen**, Ramazan (1960); Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası, XV.
- **Şeşen**, Ramazan (1985); İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- **Taberi** (Tarihsiz); Tarîhu et-Taberî, V, VIII, IX, (Yay, Muhammed Ebû'l- Fazl İbrahim), Beyrut.
- **Taneri**, Aydın (1977); Celâlu'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara.
- **Taneri**, Aydın (1978); Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı ve Teşkilâtı, Ankara.
- **Taneri**, Aydın (1981); Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- **Tanyu**, H. (1968); Türklerde Taş İle İlgili İnançlar, Ankara.
- **Taşagıl**, Ahmet (1995); Gök Türkler, Ankara.

- **Tekin, T.** (1968); *A Grammar Of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications.
- **Tekindağ, Ş.** (1976); *Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- **Thakur, U.** (1967); *The Hunas in India*, Varanasi.
- **Thomsen, V.** (1896); *Inscriptions de L'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors.
- **Togan, Zeki Velidi** (1970); *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- **Togan, Zeki, Velidi** (1972); *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- **Tosun, M.** (1973); *Sumer Dili ve Türk Dilleri Arasında Karşılaştırma*, Atatürk Konferansları, IV, Ankara, s. 147-168.
- **Tosun, M. - Yalvaç, K.** (1989); *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduaque Fermanı*, Ankara.
- **Tsai Wen-Shen** (1967); *Li Te Yü'nün Mektuplarına Göre Uygarlar*, (840-900), Tapei.
- **Tuna, Osman Nedim** (1990); *Sumer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara Türk Dil Kurumu.
- **Turan, Osman** (1969); *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. C. I, İstanbul.
- **Turan, Osman** (1971); *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu.
- **Turan, Osman** (1945); *EskiTürklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması*, Belleten, IX.
- **Turan, Osman** (1988); *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara.
- **Turan, Osman** (1978); *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- **Türk Dünyasının El Kitabı** (1976); TKA EY, Ankara.
- **Tüzükât-ı Timur** (2004); Haz. Şakirov, A. Arslan, İstanbul.
- **Uras, Mehmet** (1967); *Türk Mitolojisi*, İstanbul.
- **Urfalı Mateos** (1962, 1987); *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çvr. H. D. Andreasyan, Ankara.

- **Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı (1969); Anadolu Beylikleri, Ankara.
- **Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı (1972); Osmanlı Tarihi, C. I, Ankara.
- **Ülkütaşır**, M. Şakir (1949); Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihî Eserler, TTAED, V/5, s.112-151.
- **Vambéry**, Arminius (1993); Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, trc: N.A. Özalp, İstanbul.
- **Vambéry**, Hermann (1879); Die Primitive Culture des Turko-Tatarischen Volkes, Leipzig.
- **Vardan** (1937); Türk Fütuhat Tarihi (889-1269), çevr. H. D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1/2.
- **Vasilyev**, D. D. (1983); Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyne Yeniseya.
- **Verbitsky**, V. İ. (1903); Altayskie inorodtsi, Moskova.
- **Yalçın**, A. (1986); Çağdaş Edebiyat ve İnsan, İstanbul.
- **Yazıcızâde Ali**, (1902); Târîh-i Âl-i Selçuk, yay. Th Houtsma, Histoire, des Seldjouicdes, d'Asie, Mineure, III, Leiden.
- **Yazıcı**, Nesimi (1992); İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara.
- **Yıldız**, Hakkı Dursun (1992); Türklerin Müslüman Olmaları, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI, s. 17-54.
- **Ying Shih Yü** (2000); Hsiung-nu, trc. S. Esenbel, Erken İç Asya Tarihi, İstanbul.
- **Yusuf Has Hacib** (1947-1974); Kutadgu Bilig, Nşr. ve Ter: R. R. Arat, İstanbul, Ankara.
- **Yüce**, Nuri (1988); Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri., Türk Dilinin Tasnifi; Tarihi Türk Lehçeleri, İA, XII, İstanbul.

GENEL DİZİN

A

Adab (Sümer Şehir Devleti), 2
Adil Kanun, 461
Afanesyevoy Kültürü, 24
Afrasyab, 110, 144, 412
Ağabey (Sümerlerde Yardımcı Öğretmen), 15
Ağaç Kültü, 381
Ağaçeri ve Tahtacı, 138
Ağzlık, 323
Ahmet Vefik Paşa, 447
Ahşap Eşyalar, 416
Aile Ocağı, 383
A-Jih, 209
Ak Kamag Bodun, 297
Ak Koyunlu, 138
Ak Otağ, 141
AkSu, 21, 312
Aka, 179
Akad Dili, 8
Ak-Hunlar, 94
Akıncılık, 38, 39, 52, 53, 112, 114, 115, 152, 314, 315
Alaçık, 305
Alâeddin Siyavüş, 488
Alaslama, 382
Alkış (Dua), 141, 385
Alp (Bagatır=Bahadır=Batur), 30, 33, 50, 113, 210, 212, 253, 256, 439
Alp Arslan, 124, 143, 147, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 295
Alp Er-Tonga, 412
Alp Er-Tonga Destanı, 412
Alpagu, 224
Altay (Altay Kişi), 18
Altay Dağları, 18, 94, 182, 406, 420
Altay Dilleri, 405, 406

Altheim, 97
Altı Köşe, 223
Altın Otağı, 128
Altın Tavuk Timsali, 128
Altın Yay, 120, 129
Altun Özü, 300
Altun Yış, 414, 435
Ammianus, 240
Amorium, 271
Amurrular, 5
An (Sümerlilerde Gök Tanrısı), 13, 221
Ana Ailesi, 105, 414
Anadolu, 186, 272, 279, 293, 369, 454
Anadolu Türkmen Beylikleri, 190
Anav Kültürü, 23
Andız, 322
André Maurios, 257
Andronovo Kültürü, 25
Apa, 218
Apa Tarkan, 224
Aral Gölü, 24, 84
Arî Toplulukları, 24, 179, 180
Arkucı, 301
Arkun, 318
Arnold Toynbee, 247
Arzû't-Türk, 168
A-Shi-Na, 106
Asparuh, 172
Aşbar, 322
Aşina, 36, 94, 161, 209, 360, 361, 362, 363, 413, 414
Aşabat, 23, 329
Aştal Ogul, 303
At, 103, 112, 319, 334, 358, 389, 390, 391, 404, 421, 422, 424, 436
Ata, 471
Ata Melik Cûveynî, 417
Ata-Kam, 393

Atalar Kültü, 384
 Ataman, 224
 Atasözleri (Proverbe), 107
 Ateş Kültü, 383
 Ateş Sahibi, 382
 Atlı-Göçebe Hayat Tarzı, 35,
 193, 310
 Avarlar, 161, 173, 176, 184, 342
 Avrupa Hunları, 93, 103
 Ay Kağan, 110, 118
 Aygır, 141, 146, 317, 386
 Aygıcı (Devlet Danışmanı), 213
 Ay-Toldı (Dolunay), 465, 466

B

Baba, 471
 Baba Ailesi, 11
 Baba İlyas Horasanî, 471
 Babacık (Atabeg), 224
 Babalık Görevi, 140, 206, 352
 Bahşı, 32, 393, 415
 Baklan Kuzu, 324
 Balbal, 32, 150, 214, 391, 424,
 443
 Baldır Kız (Üvey Kız), 304
 Baldır Kuzu, 324
 Baldır Oğul (Üvey Oğul), 304
 Baldız, 304
 Barbar, 41, 44, 47, 184, 258,
 400, 426
 Bark (Anıt Yapı), 149, 390, 421,
 423, 425, 443, 444, 445
 Barlık İrmağı, 308
 Barthold, 99, 159, 165, 191,
 300, 423
 Bask Dili, 178
 Basmıllar, 171
 Basra Körfezi, 3
 Batı Türkiye (Macar Ülkesi),
 167
 Batur (Kahraman, Alp, Yiğit),
 50, 53, 157, 194, 204, 233,
 309, 422, 502

Bayan-Çor, 220, 309
 Bayırku, 164
 Bazin (Fransız Bilim Adamı),
 163
 Beçel, 317
 Bedhrem, 357
 Bediz (Fresk), 421
 Bedizci (Ressam), 421, 444
 Bengü İl, 250
 Bengü Taş, 440, 446
 Beri (Güney), 223
 Berlin Etnografya Müzesi, 421
 Beşbalık, 174, 354, 427
 Bey-Çor, 220
 Beyne'n-Nehreyn, 1
 Beyrek, 145
 Beyrem, 357
 Bey-Tun, 98
 Bezeklik ve Sorçuk Tapınakları,
 421
 Bilâdü't-Türk, 168
 Bilge Kağan, İli, 226, 250, 295,
 336, 378, 381, 397, 418, 424,
 432, 434, 438, 440, 441, 442,
 446, 482, 483
 Bilge Kağan Külliyesi, 438
 Bilge Türk Kağanı, 212
 Bitikçi (Yargıcı), 225
 Bizans Devleti, 192, 286
 Bodhisatta, 398
 Bodun, 147, 164, 165, 194, 195,
 204, 206, 297, 298, 308, 309,
 310, 388, 471
 Boğaç, 33, 136, 141, 256
 Boyarı Kayalıkları, 419
 Boz At, 319
 Bozok, 129, 130
 Börk (Başlık), 348
 Brakisefal (Yuvarlak Kafalı), 25
 Budist ve Taoist Tapınaklar,
 202, 482
 Budizm, 203, 338, 395, 399,
 409, 473, 483
 Buğut Yazıtı, 397

Bukurka (Eski Türkçede Çin Seddi), 40
Bulgar Hükümdarları Listesi, 97
Buluntular ve Kalıntılar, 107
Bumin Kağan, 122, 138, 193, 222
Burkan, 398
Buyruk (Bakan), 219
Buyruk Çor (Büyük Komutan), 224
Büyücü, 393
Büyük Han, 102
Büyük İskender, 43, 156, 412
Büyük Turkhia (Orta Asya), 168

C

Câmiü't-Tevârih, 360
Cao (Çin Krallığı), 40, 69
Cav (Chao), 39, 44, 45, 48
Celâlü'd-Din Mengü-Berti, 449
Cend, 186, 485
Cengiz Han, 105, 156, 172, 195, 431, 453
Cesur ve Kahraman İnsan, 30
Ch'in (Çin), 44, 45, 48, 50, 69
Chao (Çin Beyliği), 39, 44, 45, 48, 49, 50, 259
Chung Han-Yüeh, 477, 494
Cihân Hâkimiyeti Fikri, 122
Cilalı Taş (Neolitik) Devri, 23
Codex Comanicus, 376
Covlar (Chou), 39, 315
Cömert, 254, 453

Ç

Çang Kien (Yüksek Rütbeli Subay), 86
Çavuş Oğulları, 233
Çekirdek Aile, 300
Çerig (Çeri, Asker), 229
Çılday, 322
Çi-Çi, 88, 89, 90, 93, 171, 199, 200, 476, 477, 488

Çift Hörgüçlü Deve, 37
Çifte Kaval, 428
Çin Seddi, 40, 41, 47
Çin Yıllıkları, 39, 42, 47, 74, 263, 315, 360
Çinlileşme, 182
Çit, 26
Çivi Yazısı, 9
Çoban, 6, 247, 302, 373, 465
Çum, 305
Çuvaş Türkleri, 179, 393

D

Dandanakan Zaferi, 279
Darius, 43
Davul (Kövrüg, Köbürge), 32, 209, 211, 255, 394, 428
Dayık, 27
De Groot (Sinolog, Türkolog), 81, 82, 88
Dede, 471
Dede Korkut Hikâyeleri, 108
Deguignes (Fransız Bilgin), 97, 98, 100
Değiş-Tokuş, 34, 248, 332
Demir Kapı (Semerkant-Buhara Arası), 263
Demirci, 36, 360
Derviş, 471
Destanlar, 107, 410
Devâdârî, 108, 416
Deve ve Arslan Oyunları, 429
Devlet Darbesi (Coup D'etat), 56, 57, 61
Devlet Kuşağı, 466
Devlet-İ Ebed Müddet, 250
Deyimler Sözlüğü, 447
Dış Oğuz, 141
Dilek Toyu, 141
Dingir (Sumerlilerde Tanrı Kavramı), 2, 13, 177
Dîvân-İ Çeyşü'l-Etrâk (Türk Ordu Divanı), 270

Divânü Lügati't-Türk, 457
 Dizgin, 323
 Doğu Asya, 17
 Doğu Türkiye (Hazar Ülkesi),
 167
 Dolunay, 466, 468, 473
 Dorbar, 98
 Dört Köşe, 26, 73, 122, 219, 223,
 229, 278
 Dualar (Priére, 107
 Dula, 209
 Dun-Huang (Bin Buda), 338
 Dûyun-I Umumiyye, 492
 Düven, 331

E

Eberhard, 100, 104, 105
 Ebû Müslim Horasanî, 108, 264
 Ebû'l-Gâzî Bahadır Han, 415
 Ecdat Mağarası, 354, 358, 361
 Eçi/İçi (Amca), 305
 Eçü Apa, 302
 Ed-Devletü't-Türkiye (Memlük
 Devleti), 167
 Eftalit, 94, 182, 341
 Elamlu (Yüksek Memleket), 4
 Elbir, 301
 El-Câhiz, 252, 267, 271
 Emçi (Tabip), 225
 Enkil (Sumerlilerde Su Tanrısı),
 13
 Enlil (Sumerlilerde Hava
 Tanrısı), 13
 Ensi (Şehir Beyi), 5, 6
 Er Adı, 33, 134, 256
 Erdem, 213
 Erin, 7
 Erkin, 218, 224
 Ertini Özü, 300
 Erüklük, 347
 Eş-Kam, 393
 Eşük, 148, 150, 389
 Etil Bulgar Devleti, 172

Etil Nehri, 117, 179, 337
 Etlik Koyun, 326
 Etrak (Türkler), 159
 Etrüskler, 178
 Evçi, 54
 Evdeş, 299
 Evliya, 262
 Exogamie (Dışarıdan Evlilik),
 300
 Eze (Kız Kardeş), 305

F

Farsça, 31, 370
 Farslar, 159, 165, 189, 262
 Fezâilü'l-Etrâk (Türklerin
 Erdemleri), 267
 Fıkralar (Anecdote), 107
 Filozof, 212, 465
 Fin-Ugor, 181, 405

G

Geri (Batı), 223
 Gerillâ Savaşı, 284
 Gılgamış, 10
 Gıyâseddin (Alâeddin) Siyâvuş,
 190
 Gobi Çölü, 48
 Goethe, 257
 Gök Tanrı, 261, 358, 373, 374,
 376, 377, 378, 381, 384
 Gökçin Orhon, 432
 Göktürk Yazısı, 403
 Göktürk Yazıtları, 99, 409, 442
 Göktürkler, 99, 361, 386, 397,
 424, 431, 482
 Görücü Usulü, 105
 Griaznov (Rus Bilgini), 419
 Gulâm, 264, 266, 268, 270
 Gutiler, 2
 Gümüş Ok, 120, 129
 Gümüş Tavuk Timsali, 128
 Gün Han, 130
 Güney Asya, 17
 Güney Hun Devleti, 91, 92, 127

H

- Halife Mansûr, 264, 265
 Halife Mu'tasım, 270, 271
 Halife Mütevekkil, 273
 Halife Ömer, 262
 Halk Doktoru, 393
 Hammâd Et-Türkî, 265
 Hammurabi (Babil Kralı), 8
 Han (Çin Beyliği), 44
 Han An-Kuo, 478
 Han Sülalesi, 69
 Han Toyu (Ordugah), 230
 Hanbalık, 337
 Hangay Dağları, 420
 Hân-I Yağma, 139, 351
 Harappa Medeniyetleri, 178
 Hatice Arslan Hatun, 147
 Hatiroğlu Şerefeddin, 488
 Hattiler, 180
 Hatun, 75, 77, 103, 218, 219, 221, 353
 Hayl, 230
 Hayl Başı (Ordu Komutanı), 230
 Hayvan Üslubu, 26, 27
 Hien-Yün (Hun Türkleri), 45, 46
 Hind-Avrupa Dilleri, 9
 Hirth (Alman Sinolog), 97
 Ho-Çin, 80
 Ho-Han-Yeh (Hun Hükümdarı), 88, 89, 90, 91, 171, 199, 200, 476, 477, 488
 Hristiyanlık, 189, 191, 338, 399
 Hsia Devleti (407-431), 93
 Hsiung-Nu (Hunlar), 44, 46, 106
 Huang-Ho (Sarınehir), 39, 46, 48, 69
 Huang-Ti (İmparator), 101, 102
 Hu-Chie (Oğuz), 83
 Hukuk Felsefe Okulu, 49
 Hun Olma, 84
 Hunlar, 43, 65, 241, 364, 384, 477
 Hun-U (Türk Soyundan

Topluluk), 68

- Hun-Yü (Hun Türkleri), 45
 Hurriler, 2, 9
 Hutbe Okutmak, 486
 Hüseyin Kâzım Kadri, 447, 455
 Hz. Nuh, 109

I

- I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, 291, 295
 I. İzzeddîn Keykâvus, 148, 287
 II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, 292, 293
 II. Kılıç Arslan, 284, 285, 286, 287
 II. Süleyman-Şâh, 293
 Inner/Lnnermost Asia, Innerasien, 17
 İşbara Kağan, 202

İ

- İbn Fazlan, 377
 İbn Havkal, 268
 İbrahim Kafesoğlu, 481
 İç Güveylik, 105
 İç Hâkimiyet, 199
 İç Oğuz, 141
 İç Saray Veziri, 84
 İdeal Din Adamı, 474
 İğdiş, 317
 İkili Sistem, 127
 İl (Devlet), 20, 33, 103, 194, 195, 224, 256, 301, 488
 İl Kün(Millet, Kavim), 194
 İl Tutmak, 194
 İlâ-Yı Kelimetullâh, 258
 İleri (Doğu), 223
 İllemek, 194
 İlsiremek, 194, 199
 İl-Teber, 171, 309
 İmam Mâturîdî, 469
 İmam-I 'Âzam Ebû Hanife, 469
 İpek Yolu, 67, 85, 86, 339, 340,

341, 398
 İskitler, 181
 İslâm Dini, 186, 191
 İslâmî Versiyon, 415
 İslamiyet, 109, 123, 147, 229,
 262, 297, 338, 369, 411, 449,
 463, 470, 471, 473
 İstemi Kağan, 122, 193
 İstiklal, 90, 200, 251, 284, 486,
 489, 493, 494
 İstiklal Fikri, 91, 201, 490
 İstiklâl-İ Tam, 491, 493
 İsraku (Akadlarda Unvan), 5
 İtalik, 179
 İzgil, 165

K

K'ueh-Tikin, 441
 K'ut-Sa (Türk Soyundan
 Topluluk), 68
 Kabar, 209
 Kadılgı Börk, 348
 Kadırgan Yış, 17, 435
 Kâdir-İ Mutlak, 377, 378, 470
 Kahin, 393
 Kahramanlık Kültü, 31, 114,
 211, 254, 367
 Kaim Biemrillâh, 147
 Kalaçlar, 111
 Kalın (Başlık Parası), 301, 302
 Kam (Şaman), 392, 393
 Kam Tipi, 471
 Kamu Hukuku, 7
 Kamûs-İ Türkî, 447
 Kañov Şehri, 174
 Kangar, 209
 Kangdaş, 303
 Kanglılar, 111
 Kangsık Ata, 303
 Kansu Bölgesi, 67, 94
 Kao (Han Sülalesinin Kurucusu),
 70, 80, 285, 413
 Kapa, 305

Kapitülasyonlar, 491, 492
 Kara Arslan Kavurt, 143
 Kara Balgasun, 174, 431
 Kara Kamag Bodun, 297
 Kara Keçili, 138
 Kara Koyunlu, 138
 Kara Orun, 390
 Kara Otağ, 141
 Kara Su, 21
 Karabalgasun, 431
 Karakurum, 431
 Karamanoğlu Mehmed Bey, 190
 Karasuk Irmağı, 25
 Karasuk Kültürü, 25
 Kargu (Nöbetçi), 231
 Karizmatik İktidar, 207
 Karluklar, 111, 171, 329, 439
 Kaşağı, 322
 Kaşgar, 338
 Kaşgarlı Mahmûd, 142, 277,
 318, 354
 Kavimler Göçü, 184, 185
 Kaz Göğsü, 427
 Kegür, 390
 Kelt, 179
 Kelteminar Kültürü, 24
 Kençliyü, 142, 354
 Kengeş (Ternek, Kurultay, Toy),
 218, 354
 Kengi (Aşağı Mezopotamya), 2
 Keregü, 305
 Kereksür, 390
 Khöşö-Tsaydam Göleti, 433
 Kımız, 104, 141, 149, 318, 366
 Kıpçaklar, 111, 184, 450
 Kır At, 319
 Kırgız Bozkırı, 18
 Kırgızlar, 90, 172, 174, 364, 422
 Kırmızı Ok Göndermek, 253
 Kısasa Kısas, 8
 Kısarak, 306, 317, 318, 345
 Kışla Hayatı, 249
 Kışlak (Kışın Geçirildiği Yer), 34,
 36, 111, 248, 308, 311, 359

- Kıymaç Börk, 349
 Kızıl Kaya, 419
 Kızıl Otağ, 141
 K'i-Min Kağan, 480
 Kimmerler, 180
 Kingrak, 26, 27, 235
 Ki-Ok, 85, 87, 201, 477
 Kirus, 43, 110, 144, 412
 Kiş (Sümer Şehir Devleti), 2, 3
 Kitanlar (Hitaylar), 172, 422, 439
 K'ieuh-Tikin (Köl-Tigin), 418
 Kiyef Knezliği, 175
 Konar-Göçer, 34, 35, 114, 167, 245, 247, 305
 Konfüçyanist Felsefe Okulu, 49, 260
 Kopuz, 32, 114, 151, 211, 255, 367, 391, 401, 426, 427
 Kor (Yoğurt Mayası), 344, 345
 Koriğan (Kurgan), 149, 177, 390
 Koş At, 240
 Koy (Korunaklı Yer=Kuy), 36, 307, 312, 325
 Kozmogoni, 117, 118, 143, 223, 378, 410
 Kozmoloji, 410
 Kök Böri, 125
 Kök Türük, 158
 Köl Çor (Büyük Komutan), 224
 Köl-Tigin, 418, 421, 424, 442
 Köl-Tigin Külliyesi, 423, 438
 Köni Törü, 216, 276, 458, 461
 Kuça, 87, 338, 341
 Kulun, 316
 Kuman (Kıpçak), 127, 157, 173, 175, 375, 376, 407, 427, 502
 Kurban Sunak Taşı, 445
 Kursan, 85, 99
 Kurt, 384
 Kurt Motifi, 110
 Kurut (Peynir, Kuru Yoğurt), 344, 437
 Kut (Siyasi İktidar), 101, 119, 126, 205, 206, 207, 208, 216, 221, 277, 379, 387, 458, 466, 467, 468
 Kut Taplamadı, 207
 Kutadgu Bilig, 451, 461, 465, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 473
 Kutlama Toyları, 141
 Kutsal Yer Su, 383
 Kuturgur (Dokuz Oğuz), 172
 Kuturma Börk, 348
 Kuytu Yer, 36
 Kuz (Dağların Kuzey Tarafı), 37, 312
 Kuzey Asya (Sibiry), 17, 18
 Kuzey Çin, 93, 178
 Kuzey Hindistan, 85, 94, 123, 181, 182
 Kuzey Hunları, 92
 Kuzey Liang Devleti, 161 (401-439), 93
 Kuzey Yolu, 182, 183, 184
 Kübe Yarık (Zırh), 236
 Küç (Güç), 205, 206
 Küçük Aile, 300
 Küden (Düğün Yemeği), 141
 Kükü/Kükü (Hala), 305
 Kül-Çor, 218
 Kült Havuzu, 383
 Kün (Kavim, Halk, Topluluk), 44, 453, 461
 Kün-Çin, 85, 99
 Kün-Togdı (Gündoğdu), 460
 Kür, 102
 Kürk Yolu, 337
 Küzet (Kule), 231
 Küzetçi (Nöbetçi), 231
- L
- Lagaş (Sümer Şehir Devleti), 2, 3, 4, 8
 Le Coq, 164
 Leningrad Hermitaj Müzesi, 419

Ligeti, 100
 Lipit-İhtar, 8
 Lo-Lan, 83
 Lös, 39, 314
 Lu (Çin İmparatoriçesi), 81
 Lugal (Büyük Adam), 6
 Lugalzagissi (Uruk Kralı), 3
 Lumir Jisl, 422, 423, 424, 425,
 442, 443, 444, 445
 Lung-Cing, 357

M

Macro-Cosmos, 118
 Maden Devri, 24
 Mahayana, 398
 Malazgirt Savaşı, 175, 280, 281,
 286
 Manas Destanı, 108, 141, 360,
 411
 Maniheizm, 252, 338, 398, 399,
 400, 409, 465
 Mao-Tun (Mete), 50, 97, 98
 Max Müller, 403, 407
 Mazdaizm, 399
 Meclis-i Mebusan, 90
 Med, 180
 Melamî, 472
 Menderes Havzası, 291
 Mengling, 174
 Menkıbeler, 107
 Merkezî Asya, 17
 Mesilim (Sumer Kralı), 3
 Messerschmidt, 417, 441
 Metaforlar, 458, 466
 Mete, 50, 101, 195, 197, 204,
 231, 285, 286
 Mezar Taşları, 416
 Mezopotamya, 1, 4, 9, 11, 12, 13,
 14, 15, 43, 249
 Millî Siyaset, 78
 Miryokefalon Zaferi, 279
 Misak-ı Milli, 90
 Mitaton, 340

Mitler, 107
 Mitoloji, 10, 411
 Moğolca, 100, 130, 139, 351,
 405, 409
 Mohenjo-Daro, 178
 Moncuk, 151 (Boncuk, Değerli
 Taş), 151
 Monogamie (Tek Eşle Evlilik),
 301
 Mov-Şı-Ai (Yeni Yılın İlk Ayı),
 364
 Muhammed Bin Sûl, 264
 Muharrem Ergin, 415
 Mukan Kağan (Göktürk
 Hükümdarı), 130, 221
 Musevîlik, 381, 399
 Mustafa Kemal, 90, 134, 284,
 285, 286, 287, 493
 Mübarek Et-Türkî, 265

N

Namazgâh-Tepe, 23
 Nâsr-ı Hüsrev, 290
 Nejat Diyarbekirli, 442
 Németh, 100 (Macar Bilim
 Adamı), 164
 Nevruz, 364, 368, 370, 371
 Ninhursag (Sumerlilerde Ana
 Tanrıça), 13
 Ninive Kütüphanesi, 10
 Nippur (Sümer Şehir Devleti), 2
 Noin-Ula, 147, 388, 419, 420,
 421
 Noin-Ula Kurganı, 419
 Novgorodova, 419
 Nuh Peygamber, 448

O

Oboo, 439
 Odgurmış, 471
 Ogur (Oğuz), 173, 338
 Oguş (Aile), 298, 306
 Oğlak Ay, 364

Oğuz (Uz), 111, 115, 116, 117,
118, 119, 121, 136, 173, 188,
485
Oğuz Kağan, 123, 124, 130, 137
Oğuz Kağan Destanı, 108, 111,
411, 415, 448
Oğuz Türkleri, 174
Oğuz/Dokuz Oğuz, 164
Oğuzlar Devleti, 131, 186
Oğuz-Nâme, 416
Ok (Davet), 155
(Silah), 155
Okul Babası, 15
Okul Oğlu, 15
Ongun, 22, 384
On-Ogur (On Oğuz), 172
On-Ok, 132, 138, 308, 309
Ordos, 39, 50, 69, 314, 337, 361,
414
Ordu (=Çadır Kent), 209
Ordu-Millet, 249, 252
Orhun Vadisi, 431
Orta Devlet (Chung-Kuo), 43,
258
Orta Yol, 182
Orun (Mevki), 130
Osman Turan, 126
Osmanlılar, 191, 485, 490, 491
Ostrogotlar (Doğu Gotlar), 181
Ot İdi, 382
Ot Tigin (Ateş Prensi), 300
Otag Başı (Ordu Komutanı), 230
Otağ (Hükümdar Çadırı), 209
Oxus, 27
Oyma Yazı (Runik), 416
Ozan (Halk Şairi), 32, 117, 135,
415

Ö

Öğ, 303
Öğdülmiş (Övülmüş), 468, 469
Ögey Ata, 303
Ögey Ogul, 304

Ömer Asım Aksoy, 447, 455
Ön Asya, 17
Örfî Hukuk (Örf-Âdet), 7
Ötüken Yış, 422, 431, 432, 433,
435, 438, 440, 441
Özel Hukuk, 7

P

P'u-Nu, 91
Pamir Dağları, 338
Para (Sikke) Bastırmak, 486
Partça, 409
Pasinler, 120, 294
Patra, 396
Pazırık Kurganları, 148, 389,
419
Peçenek, 157, 173, 175
Pelliot, 44, 100, 159, 168, 399
Pers, 110, 144, 180, 412
Pe-Teng Dağı, 72
Pe-Teng Kalesi, 74, 231
Pe-Teng Yaylası, 73
Pimai, 329
Pir, 471
Pit-Kia Kho-Han (Bilge Kağan),
418
Potlaç, 138, 351
Proto-Türkler, 28, 245
Pusu, 244

R

Radloff, 412, 417
Rahip-Kral, 6
Refleks Yaylar, 234
Reşid Rahmeti Arat, 415, 501
Reşîdeddîn Fazlullâh, 120, 415
Rıza Nur, 415
Rudenko (Rus Bilgini), 419
Rus Çarı Petro, 417, 441

S

Saçı, 355, 384, 386
Sagay Türkleri, 388
Sağımlık Koyun, 326

Sahte Geri Çekilme, 242, 244
 Sâmerrâ, 269, 270, 271, 272, 273
 Sankrityayana (Hintli Tarihçi), 43
 Sanskritçe, 115, 179, 393, 409
 Saray, 425
 Sargon (Akad Kralı), 4
 Sarı Keçili, 138
 Sarı Uygurlar, 174
 Sarmatlar, 181
 Sâsânî Devleti, 94, 182, 185, 262, 341
 Satir, 332
 Satuk Buğra Han, 109
 Savaşçı Devletler Devri, 45
 Say Yarı (Zırh), 236
 Sayan Dağları, 19
 Seçkinler Meclisi (Logades), 219
 Selçuklular, 274, 485, 487
 Selenga Nehri, 308, 398
 Sened-İ İttifak, 492
 Serbest Seçim Usulü, 105
 Shi-Huang (Ch'in Kralı), 48, 50
 Shiratori, 100, 101, 102
 Silindir Mühürler, 14
 Simocatt (Bizans Tarihçisi), 366, 376
 Singil, 304
 Sin-Li, 68
 Sir Derya, 174
 Sogut, 345
 Soğdça, 388, 396, 409
 Soğuk Su Törenleri, 429
 Soktu, 344
 Sol Bilge Tiginliği, 55
 Somoyed, 405
 Subariler, 2
 Subartu, 2
 Sûfi, 458, 471, 472, 473, 474
 Sûfi Uyanmış, 471
 Sukarlaç Börk, 348
 Sultan Melikşâh, 143, 295, 355
 Sü-Başı, 186, 224, 229

Süne (Ruh), 387
 Sürpriz Baskın, 241
 Ş
 Şad, 218, 220, 224, 309
 Şaman, 393
 Şan-Yü, 50, 57, 102
 Şemseddin Sami, 447
 Şeyh, 471
 Şifahî (Sözlü) Haberler, 107
 Şivan (Feryat, Çılgılık), 145, 147, 388
 Şölen Veya Şilân, 139, 351
 Şu Destanı, 412
 Şulgi (Sumer Kralı), 5

T

T'ai-Wu, 396
 T'ou-Man, 50, 98
 T'u-Chüeh, 159
 T'u-Kue, 159
 T'ung-Liei (Tanrı), 96, 100, 106
 Tabgaç Türk Hanedanı (338-557), 94
 Tagar ve Taştık Kültürü, 26
 Tagay (Dayı), 305
 Taht, 209
 Tai Ülkesi, 69
 Tai-Lim, 218
 Taklamakan Çölü, 338
 Ta-Lo-Pien, 221
 Tamgaçı (Tuğracı, Mühürdar), 225
 Tamuğ (Cehennem), 388
 Tangara, 384
 Tan-Hu, 57, 101, 106, 222, 237, 460, 476, 479
 Tanrı Bağışı (Siyasi İktidar=Kut), 119, 205, 207
 Tanrı Dağları, 67, 341
 Tanrı Kut Tan-Hu, 102
 Tanrı-Kral, 6, 207
 Taoizm, 203, 252, 483

- Tapınak, 425
 Tapıngu (İbadet), 385
 Tardu (Göktürk Hükümdarı), 123, 278, 379, 387
 Tarduş, 164, 220, 271, 309
 Tarhûn Bin Ez-Zâî, 264
 Tarhûn El-Cemmâl, 264
 Tarıççı/Tarıdacı (Çiftçi), 329
 Tarılag (Tarla), 329
 Tarih-İ Cihân-Gûşâ, 417
 Tarih-İ Oğuzân ve Türkân, 109
 Tarkan, 218
 Tarpan, 319
 Taspar (T'o-Po Kağan), 130, 221, 396, 397
 Tayga Ormanları, 19
 Tef (Tümrük), 428
 Temren, 233, 235, 365
 Teng-Li, 100
 Tengri (Tanrı), 96, 177, 373, 375, 376, 377, 378, 418, 442
 Terlik (Belleme, Örtük), 323
 Ternek (Dernek), 307
 Thomsen, 164
 Tigin, 218, 219, 220, 368, 422
 Tika, 432
 Tilmaç, 225
 Tin, 177, 387
 Ting-Ling, 68, 90
 Tobalar, 381
 To-Cı (Bir Türk Dansı), 429
 Toğaç Oğlu Ebû Muhammed, 273
 Toharca, 409
 Toharistan, 94, 182, 263
 Tolga, 235, 366, 413, 423, 445
 Tolum (Silah), 232
 Tolumlanmak (Silahlanmak), 232
 Tolun Oğlu Ahmed, 271, 272
 Ton (=Don, Elbise), 330, 348
 Ton Yukuk, 158, 202, 203, 213, 227, 324, 397, 422, 483
 Tork (=Torki, Türk), 165, 174
 Toy (Kurultay), 218
 Toy Vermek, 123
 Toygun (Kurultay Üyesi), 218
 Töles/Töliş, 164
 Töz (Ongun), 384
 Tudun, 218, 224
 Tufan Hikâyesi, 10
 Tuğ, 103, 124, 151, 209, 428, 486
 Tu-Ku, 98, 106, 209
 Tulbu, 390
 Tullamak, 147
 Tum Kara At, 319
 Tum Toruğ, 319
 Tuman (T'ou-Man=Tuman=Duman), 50, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 62, 98, 132, 197, 237
 Tun Ogul, 303
 Tuna Bulgarları, 189
 Tung-Hular, 50, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 197
 Turan Ovası, 18
 Turcomanie, 168
 Turfan, 87, 174, 338, 341, 364, 413, 421
 Tutgak (Keşif Birliği), 230
 Tutmaç, 346
 Tutuk (Askeri Vali), 224
 Tutuncu Ogul, 304
 Tuygut İl-Teber, 446
 Tuz-Ekmek Hakkı, 447, 453, 454, 455
 Tüekta Kurganı, 368
 Tümen, 55, 57
 Tünerik, 390
 Türbe, 425, 443
 Türeyiş Destanı, 161, 385, 413
 Türgiş, 127, 157, 164, 263, 309
 Türk Askerî Ocağı, 270, 273
 Türk Ata Yurdu, 279
 Türk Emîrû'l-Ümerâlar Devri, 274
 Türk Karakteri, 28

Türk Lûgatı, 447
 Türk Millî Kültürü, 261
 Türk Olmuş, 165
 Türk Runik Yazısı, 403, 404
 Türk Töresi, 207, 369
 Türk Ülkesi, 168
 Türkân, 159, 416
 Türkçe, 31, 39, 50, 54, 133, 143,
 167, 178, 196, 229, 263, 264,
 314, 367, 387, 408, 416, 443,
 458, 459, 469
 Türkistan, 92, 138, 168, 171,
 174, 200, 274, 368, 429, 439,
 477
 Türkiye (Turkhia/Turquia), 168
 Türkiye Cumhuriyeti, 167, 468,
 484
 Türklerin İlk Ana Yurdu, 17, 359
 Türkmen, 165, 166
 Türkmen Atı, 319
 Türkmenistan, 23, 168, 329
 Türük (Türk), 158, 159, 160,
 162, 163, 164, 309
 Tütsüleme, 382

U

Ubeydullâh Bin Ziyad, 263
 Uçmağ (Cennet), 388
 Udagan, 393
 Ugut, 345
 Ukus, 7
 Ulan Batur (Kızıl Kahraman),
 423
 Ulu Arif Çelebi, 489
 Ulu Han Ata Bitikçi, 108
 Ulu Toy, 142, 352
 Uluğ Hatun, 219
 Uluğ Türük, 110, 119, 120, 126
 Uluş, 196
 Ulü'l-Emr, 353
 Umma (Sümer Şehir Devleti), 2
 Ur (Sümer Şehir Devleti), 2, 5
 Ural-Altay Dilleri, 9

Ur-Namu, 8
 Urug (Soy), 306, 307
 Uruk (Sümer Şehir Devleti), 2, 3,
 4, 5
 Urukagina (Lagaş Kralı), 3, 5, 8
 Urungu (Savaşçı), 115, 251
 Uturgur (Otuz Oğuz), 172
 Uygurlar, 171, 317, 333, 400
 Uzlar (Oğuzlar), 175, 184

Ü

Ülüş (Kismet, Nasip, Pay), 128,
 129, 130, 131, 134, 140, 143,
 156, 205, 206, 352, 353
 Ülüş Verme, 142
 Üniversal (Cihânşûmül), 122,
 126, 221, 462, 463
 Üzengi, 323
 Üzüt, 387

V

Vambéry, 160
 Velâyet-İ Pederâne, 140, 352
 Veli, 471
 Veli-Yi Küllü Müzlimîn, 258
 Verbitsky, 411
 Viminacium Pazarı, 336
 Vixtun, 98
 Vizigotlar (Batı Gotlar), 181
 Vu-Sun, 83

W

Wang (Prens, Küçük Kral), 40,
 102, 220, 223, 224, 260, 427
 Wang Yente (Bir Çin Elçisi), 331
 Wei, 40, 44, 106, 182, 260
 Wilhelm Koppers, 247
 Wilhelm Thomsen, 418, 442
 Wu-Ling (Cav-Chao-Kralı), 39,
 48, 49, 259, 260
 Wu-Ti (Çin Hükümdarı), 86

Y

Yabgu, 101, 120, 132, 138, 225,
263, 309, 341, 397, 426
Yada Taşı, 339
Yagaklık, 347
Yağı Basan (Düşman Basan, 33
Yağış (Adak Hayvanı), 386
Yağışlıg Tapıg, 386
Yağız At, 319
Yağlakar, 209
Yağma Türkleri, 139, 351
Yağma Yemeği, 139, 351
Yaka (Sınır), 196
Yakut Türkleri (Saka/Saha=Kişi,
İnsan), 179, 382, 384, 387
Yakut ve Çuvaş Lehçeleri, 407
Yancık, 324
Yang-Tse Nehri, 181
Yapağı (Koyun Yünü), 327
Yaradılış Destan, 10
Yargan/Yargucı (Yargıç), 225
Yarış Ovası, 18
Yarkent, 87, 338, 341
Yaşıl Öğüz (Yeşil Irmak), 39,
314
Yay ve Ok (Hakimyet Sembolü),
120
Yaylak (Yazın Geçirildiği Yer),
34, 36, 38, 112, 130, 248,
308, 311, 313, 359
Yazıcıoğlu Ali, 415
Yazılı Haberler, 107
Yazıt, 32, 211, 418, 425, 431,
440, 441, 442, 443, 445
Yazok Et, 344
Yedi İklimin ve Yedi Irkın
Hükümdarı, 123
Yelme (Keşif Birliği), 230
Yen (Çin Krallığı), 45, 69, 427
Yengge (Yenge), 305
Yeni Gün, 364
Yer-Su Ruhları, 118

Yezek (Öncü Birlik), 230
Yıldıрма ve Yıpratma, 243
Yilkı (At Sürüsü), 112, 114, 317
Yırlamak/İrlamak
(Türkü Söylemek), 427
Yiçi (Terzi), 350
Yigün/Yegin (Yeğen), 305
Yin-Şan, 48 (Sıradağları), 48
Yirçü, 390
Yoğ (Cenaze Töreni), 111, 144,
146, 147, 150, 384, 391, 426
Yoğ Aşı (=Yoğ Basan, Ölü Aşı),
150, 384, 391
Yoğurt, 344, 345, 346, 436, 437
Yollug Tigin, 446
Yontma Taş Devri, 22
Yud (Hayvan Hastalığı), 436,
438
Yukarı (Kuzey), 223
Yula, 387
Yum, 393
Yurç, 304
Yurt (Vatan), 196
Yusuf Has Hacib, 216, 275, 278,
279, 393, 451, 452, 453, 454,
474
Yüe-Çiler, 50, 54, 61, 67, 68, 85,
237
Yüklet (Çift Hörgüçlü Deve), 37,
313, 328
Yüklüg Ok, 234

Z

Zagros Dağları, 2
Zâhit, 471
Zeki Velidi Togan, 415
Zentral Asia, Zentraiasier, 17
Zerdüştlük, 399
Ziggurat (Sumerlilerde
Tapınak), 13
Züheyr b. et-Türki, 265

TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR

1.Cilt

İlk Çağ'da Orta Asya'da Türkler

Salim Koca, 1952 yılında Konya ilinin Beyşehir ilçesine bağlı Yeşildağ kasabasında (eski adı: Salur) doğdu. 1975 yılında, Ankara Üniversitesi'ne bağlı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Genel Türk Tarihi kürsüsünden mezun oldu. 1975-1988 yılları arasında, orta dereceli okullarda tarih öğretmeni olarak çalıştı. Bu sırada, Almanya'da Goethe Enstitüsü'nde Almanca öğrendi ve sahasında lisansüstü eğitimini tamamladı. Selçuklu tarihi üzerinde hazırladığı tezini 1989 yılında savunarak tarih doktoru payesi aldı. 1990 yılında Genel Türk Tarihi'nden doçent, 1996 yılında da Orta Çağ Tarihi'nden profesör oldu.

Prof. Dr. Salim Koca, 1997-98 yılları arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne bağlı Giresun Eğitim Fakültesi'nde dekanlık yaptı. 1998-2001 yılları arasında da yine dekan olarak aynı üniversiteye bağlı Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi'ni kurup geliştiren Koca, buradaki görevini tamamladıktan sonra kendi üniversitesine döndü.

2019 yılında emekliye ayrılan Prof. Dr. Salim Koca; Almanca, Fransızca ve Farsça bilmekte olup Türk tarihi ve kültürü üzerine 11 kitabı, 200 civarında da makalesi bulunmaktadır. "Türk kültürünün Temelleri I-II", "Dandanakandan Malazgirt'e", "Türkiye Selçuklu Tarihi II" (Malazgirt'ten Miryokefalon'a), "Anadolu Türk Beylikleri Tarihi", "Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi", "Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür" ve "Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri" adlı eserleri üniversitelerin Tarih bölümlerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Ayrıca, çok sayıda kongre, sempozyum, konferans, panel ve televizyon programına katılarak bildiri sunmuş, konuşma yapmıştır. Uluslararası değerdeki yayınlarıyla Gazi Üniversitesi'nden üç defa teşvik ödülü almıştır. Yüzyılın en büyük projesi olan "Türkler, C. 1-21'de editörlük yaparak Türk kültürünün gelişmesine ve yayılmasına hizmet etmiştir.

BERIKAN
YAYINEVİ

ISBN: 978-625-7254-46-5 (Tk)

ISBN: 978-625-7254-47-2 (1.c)

